

The Culture of Polis

КУЛТУРА

ПОЛИСА

Часопис за нејоване демократске политичке културе

ISSN 1820-4589

Година XIII

Број 30

2016. година

Култура - Полис, Нови Сад
Институт за Европске студије, Београд

ISSN 1820-4589

КУЛТУРА ПОЛИСА, год. XIII (2016), бр. 30
THE CULTURE OF POLIS

часопис за неговање демократске политичке културе

КУЛТУРА ПОЛИСА

The Culture of Polis

часопис за неговање демократске политичке културе

Издавачи: Култура – Полис Нови Сад, www.kpolisa.com;
Институт за европске студије Београд, www.ies.rs

Уредништво: др Србобран Бранковић, др Мирко Милетић,
др Александар М. Петровић, др Славиша Орловић,
др Зоран Аврамовић, др Ђорђе Стојановић,
др Милан Суботић, др Александар Гајић,
др Небојша Петровић, др Жељко Бјелајац,
др Веселин Конатар, мр Милан Игрутиновић.

Главни и одговорни уредник: др Љубиша Деспотовић

заменик гл. и одгов. уредника: др Зоран Јевтовић

помоћник гл. и одгов. уредника: др Дарко Гавриловић

секретар уредништва: др Марија Ђорић

чланови уредништва из иностранства: др Василис Петсинис (Грчка),
др Пол Мојзес (САД), др Павел Бојко (Руска Федерација),
др Марко Атила Хоаре (Велика Британија),
др Татјана Тапавички - Дуроњић (РС-БиХ),
др Давор Пауковић (Хрватска), др Еуген Страутиу (Румунија)
др Даниела Блажевска (БРЈ Македонија)
др Дејан Михаиловић (Мексико)

прелом и припрема: Милан Карановић

Савет часописа: др Живојин Ђурић, председник;
др Вукашин Павловић, др Илија Вујачић, др Срђан Шљукић,
др Драган Лакићевић, др Мирослав Прокопијевић,
др Радослав Гађиновић, др Зоран Арачки, др Недељко Прдић,
др Вељко Делибашић, др Срђан Милашиновић.

штампа: НС Мала књига +

тираж: 400.

УДК 316.334.56:008

ЦИП - Каталогизација у публикацији

Библиотека Матице српске, Нови Сад

3

КУЛТУРА полиса : часопис за неговање демократске
политичке културе / главни и одговорни уредник Љубиша
Деспотовић. – Год. 1, бр. 1 (2004) – . – Нови Сад :

Удружење за политичке науке СЦГ Огранак у Новом Саду;
Stylos, 2004.- 21 cm

Повремено

ISSN 1820-4589

COBISS.SR-ID 199568391

САДРЖАЈ:

I ГЕОПОЛИТИКА, МИГРАНТСКА КРИЗА И ЕУ

Драган Лакићевић, <i>Два пројекта уједињене Европе</i>	9-19
Александар Гајић, <i>Геополитички оквир нове кризе око Нагорног Карабаха</i>	21-33
Хатица Бериша / Миле Ракић, <i>Мигрантска криза – студија случаја Републике Србије</i>	35-60
Јоко Драгојловић / Милован Јовановић, <i>Мигрантска криза – безбедносни изазови, ризици и претње</i>	61-70
Слађана Здравковић, <i>Историјски развој Курдистана</i>	71-87

II ИСТОРИЈА И ПОЛИТИКА

Радослав Гађиновић, <i>Југословенство и разбијање српског националног идентитета</i>	91-110
Љубиша Деспотовић / Небојша Петровић, <i>Историјски и научни допринос др Арчибалда Рајса разоткривању ратних злочина окупатора у Србији у Великом рату</i>	111-120
Жељко В. Лазич / Мартин И. Матијашевић, <i>Спољнополитички и међународноправни аспекти деловања Краљевине Југославије и приближавања Тројном пакту</i>	121-133
Марио Калик, <i>Алтисерова теорија идеологије - између структурализма и Маркс(изм)а</i>	135-154
Лана Павловић Алексић, <i>Изводи из историје идеја о наративима</i>	155-169
Викториа Суковата, <i>Слика немачке окупације у совјетском и пост-совјетском филмском платну после Другог светског рата: Три филмска представљања</i>	171-185

III МЕЂУНАРОДНИ ОДНОСИ И БЕЗБЕДНОСТ

Жељко Бјелајац, <i>Еволуција различитих приступа у студијама безбедности</i>	189-215
Дејан Михаиловић, <i>Ратови око ресурса и еколошке неодрживости актуелног капиталистичког светског система</i>	217-248
Драган Божовић, <i>Теорија и политика либералног интернационализма у 90-тим годинама и појам хуманитарне интервенције</i>	249-258
Лука Глушац, <i>Делегација у међународним односима: принципал - агент приступ</i>	259-272
Небојша Д. Јеринић / Томо В. Одаловић, <i>Међународно право и тероризам сагледан кроз дело Имануела Канта „Вечни мир“</i>	273-285
Зорана Николић Максимовић, <i>Концепција правде као непристрасности Џона Ролса</i>	287-310

IV ПРАВО, КРИМИНАЛ, БЕЗБЕДНОСТ

- Зоран Кесић / Радомир Зекавица, *Објава „Рата криминалу“ као изазов владавини права и демократском раду полиције* 313-325
- Миша Ђурковић,
Удар на породицу и људско достојанство - проблеми у нацрту породичног дела грађанског законика Србије. 327-338
- Ладин Б. Гостимировић / Далибор Т. Дамјановић,
New Public Management у функцији смањења негативних последица организованог криминала у Републици Српској . . 339-350
- Александра Р. Булатовић, *Етика као елемент професионалне супкултуре у обавештајном раду* 351-362
- Бојан Д. Јанковић / Саша М. Милојевић,
Расизам у фудбалској Србији 363-373
- Емир Суџука / Маријана Дукић Мијатовић, *Правне конструкције у савременом грађанском и пословном праву* 375-388
- Слободан Малешкић / Сара Почуча, *Алтернативне санкције у кривичном законодавству Србије* 389-400

V ПОЛИТИКА, ДРУШТВО, КУЛТУРА

- Марко Шкорић,
Франц Боаз и успон културног релативизма 403-430
- Срђан Милашиновић / Санела Андрић,
Студија случаја у изучавању политичких појава 431-442
- Станко М. Благојевић,
О непосредности идеологије 443-455
- Лилијана Чичкарић, *Политичка партиципација жена са посебним освртом на ситуацију у Србији* 457-474
- Недељко Прдић,
Стандард као предуслов квалитетног образовања 475-483
- Сања Д. Прља, *Сукоб слободе медија и права личности - право на част и углед, приватност и идентитет* 485-497
- Предраг Рава,
Одрживи развој као парадигма - Како ћемо даље? 499-518
- Никола Млађеновић,
Филм „Кум“ као критика мултикултуралне дистопије 519-532

CONTENT:

I GEOPOLITIKA, MIGRANT CRISIS AND EU

Dragan Lakićević, <i>Two projects Of United Europe</i>	9-19
Aleksandar Gajić, <i>Geopolitical framework of new crisis in Nagorno Karabakh</i>	21-33
Hatidža Beriša / Mile Rakić, <i>Migrant crisis - The case study of The Republic of Serbia</i>	35-60
Joko Dragojlović / Milovan Jovanović, <i>Migrant crisis – Security challenges, risks and threats</i>	61-70
Sladana Zdravković, <i>The historical development of Kurdistan</i>	71-87

II HISTORY AND POLITICS

Radoslav Gaćinović, <i>Yugoslavism as a first chapter in the breaking of serbian national identity</i>	91-110
Ljubiša Despotović / Nebojša Petrović, <i>Historical and scientific contribution of dr. Archibald Reiss in detection of war crimes done by occupators in Serbia in The Great war</i>	111-120
Željko V. Lazić / Martin I. Matijašević, <i>Foreign policy and international legal aspects of the operation of the Kingdom of Yugoslavia and the convergence of the Tripartite Pact.</i>	121-133
Mario Kalik, <i>Althusser's theory of ideology - between structuralism and marx(ism)</i>	135-154
Lana Pavlović Aleksić, <i>The Selected Chain of History of Ideas on Narratives</i>	155-169
Viktoria Sukovata, <i>The Image of the German Occupant in the Soviet and post-Soviet Cinema on the World war II: Three Filmic Representations</i>	171-185

III INTERNATIONAL RELATIONS AND SECURITY

Željko Bjelajac, <i>Evolution of different approaches to security studies</i>	189-215
Dejan Mihailović, <i>Resource wars and ecological unsustainability of current capitalist world system</i>	217-248
Dragan Božović, <i>The theory and policy of the liberal internationalism in the 90s and the concept of humanitarian intervention</i>	249-258
Luka Glušac, <i>Delegation in international relations: principal – agent approach</i>	259-272
Nebojša D. Jerinić / Tomo V. Odalović, <i>International law and terrorism viewed through the work of immanuel kant „Eternal peace“</i>	273-285
Zorana Nikolić Maksimović, <i>Concept of justice as impartiality by John Rawls.</i>	287-310

IV LAW, CRIME, SECURITY

- Zoran Kesić / Radomir Zekavica, *Declaration „War against crime” as a challenge to rule of law and democratic policing.* 313-325
- Miša Đurković,
An attack to the family and human dignity - problems in the family law section of the Serbian civil code draft 327-338
- Ladin B. Gostimirović / Dalibor T. Damjanović,
New public management in the function of reducing the negative consequences of organized crime in The Republic of Srpska 339-350
- Aleksandra R. Bulatović, *Ethics as an element of professional subculture in the intelligence profession* 351-362
- Bojan D. Janković / Saša M. Milojević,
Racism in football in Serbia 363-373
- Emir Sudžuka / Marijana Dukić Mijatović, *Legal constructions in contemporary civil and business law* 375-388
- Slobodan Malešić / Sara Počuča, *Alternative sanctions in the criminal legislation of Serbia* 389-400

V POLITICS, SOCIETY, CULTURE

- Marko Škorić,
Franz Boas and rise of cultural relativism 403-430
- Srđan Milašinović / Sanela Andrić,
A case study in the study of political phenomena 431-442
- Stanko M. Blagojević,
On the immediacy of ideology 443-455
- Lilijana Čičkarić, *Political participation of women with special reference on situation in Serbia* 457-474
- Nedeljko Prdić,
Standard as a prerequisite for quality education 475-483
- Sanja D. Prlja, *The clash between the freedom of the media and personal rights - the right to honor and reputation, privacy and identity* . . 485-497
- Predrag Rava,
Sustainable development as paradigm - What next? 499-518
- Nikola Mladenović,
Film „The Godfather” as a critique of multicultural dystopia . . . 519-532

I

ГЕОПОЛИТИКА, МИГРАНТСКА КРИЗА И ЕУ

ДВА ПРОЈЕКТА УЈЕДИЊЕНЕ ЕВРОПЕ*

Сажетак: Аутор брани тезу да је Европска унија у својој еволуцији заправо развијала сукцесивно два различита пројекта. Први се ослањао на идеји закључивања међународних уговора између суверених националних држава и допринео уклањању препрека слободног протока капитала, људи и идеја. Каснији пројект, под слоганом европских интеграција руковођен потпуном хомогенизацијом живота, има за последицу обликовање супранационалних институција. Увођење евра, јединственог европског законодавства и стварање бриселске бирократије тешко да су оправдали ранија очекивања. Текст разматра ефекте ових промена и указује на многе нежељене, па и опасне последице оваквог процеса.

Кључне речи: интеграција, хомогенизација, еврозона, демократски дефицит, бирократија, политика

Европска унија се може сматрати политичким пројектом у коме су две велике европске државе - Француска и Немачка биле њихов иницијатор, а касније и стожер окупљања и формулисања заједничких циљева на једном делу европског простора. Током овог процеса који траје већ више од пола века, скуп држава различитих историјских, политичких, економских и религиозних традиција поверовао је да је рационално повезати тржишта, унапредити технолошку и научну сарадњу и створити услове већег заједништва. Неколико почетних иницијатива које су успешно реализоване, покренуле су унутрашњу динамику обликовања јединственије Западне Европе. Оно што је затим уследило довело је до стварања такве врсте јединства кога у почетку вероватно нико није ни предвиђао ни желео. Нус-последица ових обимних захвата на политичком и економском плану је предимензиорана интеграција, појава нове наднационалне управљачке елите и успостављање масивног заједничког законодавства. Ова нова квази супер-држава сада више гуши него што подстиче оно што се заправо желело: динамичнији привредни раст, Европу као предводницу цивилизованог света, оазу мира и сигурног живота.

* Чланак је део пројекта 179014 кога финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије

Уместо тога нова уједињена Европа је постала талац америчке спољне политике уз ерозију традиционалних демократских установа. Све ово се одвијало постепено и под утицајем динамике различитих политичких и економских процеса. Могуће је издвајати бар два момента који су покренули догађаје у поменутом правцу. Први је тај да је западна Европа у време Хладног рата била под јединственим одбрамбеним савезом (НАТО пакт) што је условљавало све тешњу технолошку и политичку повезаност између њених чланица. Заједничка одбрамбена политика успоставила је односе поверења и повезивања а ослабила раније националне тензије: истовремено се показало да је далеко повољнији привредни амбијент ако се уклоне разне царинске и друге баријере између привреда сличне снаге.

Други додатни моменат у правцу тешњег уједињења узрокован је распадом комунистичке империје и нестанком Варшавског пакта. То је донело идеју проширења ЕУ. Мотиви за то су били подједнако војни, политички и економски. Наизглед великодушна понуда ЕУ бившим државама реалног социјализма да по кратком поступку постану нове чланице била је мотивисана колико жељом да се успоставе трајни пријатељски односи, толико и жељом да се овлада овим великим тржиштем.

Овај текст се руководи претпоставком да је снажна америчка подршка евроинтеграцијама била заснована на идеји да што више хомогенизује европске државе против њиховог главног стратешког противника, а то је суверена Русија и Заједнице независних држава. Под формом „одбрамбеног штита“ САД заправо се мисли на далеки стратешки циљ да се овлада енормним природним ресурсима Сибира. Непосредна последица ових амбиција је то да, докле год САД виде Русију као „претњу“, заправо теже онемогућавању европских привреда да се даље развијају, с обзиром да су оне по својој природи окренуте ка разним врстама сарадње са својим источним суседом. САД се, рецимо то, оштро противе увоза енергената из Русије у ЕУ. Међутим, ЕУ, одсечена од енергетских ресурса и тржишта Русије, не може да успешно конкурише својим такмацима на светском тржишту. Тако се ово клупко различитих интереса ЕУ и САД показује као квази-заједништво и само је питање времена докле оно може да се одржи у постојећем виду.

Ово објашњење се чини неопходно да би се схватила комплексна ситуација у којој се налази сама Европска унија: она је фактички разапета између две светске силе, а ситуација је на неки начин много гора него у време Хладног рата. На светском тржишту су се, поред старих такмаца (САД, Јапан, Ј. Кореја) појавиле динамичне привреде Кине, Индије, Бразила и Турске, тако да Европа све више заостаје у привредном такмичењу са њима. Исто тако, ЕУ нема своју оружану силу и све више заостаје у погледу ратне технологије.

Две фазе еволуције европског јединства

Ако ретроспективно анализирамо шта се догодило на путу повезивања европских држава, видећемо заправо да је могуће разликовати две фазе у ево-

луцији ЕУ: штавише, могли би са правом говорити - како каже Вацлав Клаус (Vaclav Klaus) - о два различита пројекта.¹ Први пројект би могао да се именује процесом либерализације, када су европске земље почеле да се отварају једне према другима: дошло је до укидања царинских баријера, до размене разних врста информација и технолошког повезивања привреда, до усклађивања система образовања, до слободнијег кретања радне снаге, смањење разних видова административних формалности итд. Тај процес је, као што је речено, био посредован технолошким повезивањем разних индустрија, потребама производње и потрошње, заједничким научним пројектима, сарадњом разних врста државних служби, потребама за бржим транспортом, јединственим мерним системима, итд. Сумирано у неколико речи – цео процес је резултирао уклањањем ограда и граница у сврху кретања потрошачких добара, услуга и капитала.

Но, на овом степену јединства, европске државе су још увек суверене политичке творевине а односи међу њима се заснивају на билатералним или мултилатералним уговорима који се склапају на бази њихових појединачних интереса и потреба. Национални парламенти су суверени, што значи да су очуване традиционалне форме демократских институција које почивају на сагласности оних који су их изабрали и дали им легитимитет. Зашто је то изнимно важно? Зато што је парламентарна демократија као политички систем функционише само у условима јасно ограничене државне територије. Влада је одговорна гласачима и она - на основу сопственог учинка - добија или не добија њихово поверење. Само под тим условима представничка власт може бити одговорна за спровођење обећане политике. Влада, њена тела и национални парламент су меродавни да се старају о општем добру јер непосредно познају прилике у држави, располажу мноштвом релевантних информација о важним аспектима живота и као такви су компетентни да доносе одлуке. Само се од оних који добро познају проблеме на терену и који су непосредно суочени са могућим последицама своје политике може очекивати да релативно успешно управљају.

Исто то важи и у погледу вођења спољне политике: бити суверена држава значи и могућност да се следе своји непосредни интереси у погледу односа са другим државама. Спољња политика је, разумљиво, утолико више самостална уколико је оружана сила којом држава располаже респектабилнија. Држава је дужна да се подједнако стара о унутрашњој и спољашњој политици. А она то може да чини само ако њена тела суверено одлучују.

Међутим, дошло је до фундаменталних промене. У име заједништва европске државе су се одрекле свог суверенитета. Улога националних парламената је гурнута у позадину, а битне одлуке доносе супра-национална тела. Ранији пројект сарадње је не приметно напуштен, а западно-европске државе су, у име јединства, кренуле у правцу тоталне хомогенизације. Овај процес „евроатланских интеграција“ је покренут дејством ендогених и егзогених фактора: великих амбиција Француске и Немачке да створе „нову Европу“ (следећи можда своје империјалне пориве да руководе овим делом света) на једној

¹ Klaus, Vaclav (2007): „Some doubts about EU's Ever -Closer Future“, *What is Europeism or what should be the future of Europe*.

страни; и интересима САД да увуку целу Европску под свој „одбрамбени штит“ на другој страни. Тако је Европа постала супер-држава без властите војске, а то значи и без властите спољне политике.

Стратешки потез који је одвео у правцу потпуне хомогенизације европског простора и њене „победе“ над националним политикама било је увођење заједничке европске валуте. Како каже Клаус: реч је о чистој политичкој одлуци где економска рачуница нема много места. Увођењем евра - сматрали су тадашњи заговорници „јединствене Европе“ - развалашћују се национални парламенти, а ниво кључних одлука премешта се директно у наднационална (супранационална) тела Европске уније. Овај брзоплет и по много чему хазардан потез правдао се квази-економским разлозима: еврo ће смањити могућност спекулације банака у пословима међусобних замена домицилних валута и ојачати заједнички привредни потенцијал. Заједничка валута развијених европских земаља ће се супротставити јаком долару и јену и, као таква, омогућити конкурентност њене привреде. Поверовало се да ће се континент ујединити у јединствено тржиште са преко 500 милиона људи што ће за последицу имати динамизовање привредних кретања и све бржи раст.

Евро је уведен у време највеће привредне експанзије на светском нивоу. Док је та експанзија трајала, нису се примећивале инхерентне сметње и нодоречености овог замашног потхвата. Међутим, са избијањем светске кризе 2008. године, ствари су се драстично промениле. Одједном се показало да је увођењем евра привређивање постајало не само неефикасније и нееластичније, него и да је то повукло многе мање развијене привреде на руб катастрофе.

Посматрано економским параметрима ЕУ се условно може поделити у три групације држава: развијене индустријске земље севера (Велика Британија, Француска, Немачка, скандинавске земље), мање привредно развијене државе југа (Шпанија, Португалија, Италија, Грчка) и бивше социјалистичке земље. Државе друге и треће категорије су у условима економске кризе постале презадужене. Са мањком новца у банкама и постављањем захтева кредитора за покривањем дугова, дошло је до велике привредне рецесије и веће незапослености, па и до правог банкрота низа привреда. Изненада се показало да је цео нови економски систем заправо био дефектан и тешко одржив.

Економска анализа која би дала подробно објашњење одузела би нам много простора. Но, за потребе овог текста, довољно је навести следеће – сам концепт јединствене валуте подразумева поштовање одређених основних постулата. У случају ЕУ, показало се да они нису испуњени, тако да је евро заправо постао кочница економског пословања, чак погубан за многе привреде.

Да би било која монетарна унија функционисала неопходно је да су испуњени следећи услови: (а) висока покретљивост радне снаге унутар целе територије, (б) флексибилно прилагођавање плата унутар појединих држава, (ц) слично богатство привредних извора, (д) постојање примереног механизма фискалне компензације, односно *економске солидарности*.² Међутим, емпијски извори говоре следеће:

² Klaus V, „The future of Euro: A View of A Concerned Outsider“, Ibidem. 27-35.

- Услов (а) није испуњен: Европа традиционално функционише на основу добре социјалне заштите. Самим тим, радно способно становништво није навикло да мења боравиште ради тражења посла. Новопридошле чланице из Источне Европе су због система квота ускраћене за пуну покретљивост радне снаге, иако је њихово становништво због разарања њихових привреда на то спремно.
- Потребна флексибилност плата и цена је онемогућена управо постојањем заједничке валуте и немогућношћу вођења независне националне монетарне политике (та флексибилност се постиже различитим каматним стопама и девизним курсом)
- Унутар ЕУ не постоји стварна солидарност којом би се компензовала економско заостајање појединих делова овог заједничког простора (напротив, банке развијених привреда користе презадуженост других чланица да лихварским каматама још више подрију слабо развијене привреде – примери Грчке, Италије, Португалије, Шпаније)

Проблем презадужености једнако погађа бивше социјалистичких земаља иако оне нису у евро зони. Овладавши њиховим банкарским сектором и трговинским сектором, високоразвијене земље поспешују њихов трговински дефицит. Митом о страним улагањима и великим увозом ове државе су ушле зону презадужености, а самим тим и привредну стагнацију.

Недвосмислен закључак гласи да је нови модел довео у питање ранији оптимизам у погледу светле економске будућности чланица ЕУ. Једини препознатљив исход догађаја је сагласност о неминовности јединствене фискалне политике. А то фактички значи да национални парламенти још више губе своју основну функцију - да одлучују о буџету земље.

Проблем одлучивања и контроле

Према новом пројекту све ингеренције и битне одлуке су прешле у институционалне органе ЕУ (Европски савет и разна њена масивна тела, Европски парламент и многобројне комисије). Елементарно знање о функционисању ових установа указује на следеће: реч је о скупим и неефикасним бирократским телима које често доносе или суспектне одлуке или одлуке које се тешко спроводе. Има се све више утисак да се нова европска бирократија углавном стара о очувању властите моћи и бенефиција него о било чему другом. Овако (само)успостављена - бирократија је постала неопходност.

Одлуке бирократије су често контрапродуктивне, пуне ригидности, непознавања специфичних детаља и информација: с епистемолошке тачке гледишта то је на неки начин нужно. Како удаљени центар одлучивања може доносити рационалне одлуке када не познаје специфичне околности на које се његова упутства односе?³ Но, треба поменути и како се одлуке доносе.

³ Albert Hans, *Freiheit und Ordnung* (1986). Алберт иницијално критикује деловање планске привреде у социјализму указујући да њена неефикасност почива на епистемолошким разлозима, односно на немогућности потпуне централизације података који су измењиви и везани за специфично подручје и време.

Све битне одлуке за функционисање привреде и друштва држава чланица се доносе иза затворених врата, често без икаквих увида заинтересованих страна. У том смислу на делу је деловање *арканске политике* (тајне политике, политике без увида јавности). Исто тако, тела која то чине нису демократски изабрана, већ су то тимови такозованих експерата: одлуке се затим факсом прослеђују националним парламентима у виду директива, са јединим циљем да оне тамо усвоје. Оваквом процедуром Брисел је постао недодирљив и по много чему подсећа на централно планско тело у функционисању тоталитарних поредака из прошлости. Три стотине радних група у Бриселу доноси одлуке такођећи о сваком аспекту живота који се одвија државама чланицама Европске уније.

Једна од главних одлика бриселске бирократија је и пренормираност: постоје закони и прописи апсолутно о свему што - да није трагично по праксу - делује често комично (прописи и величини воћа, тежини узгајене пернате живине, величини јајета, боксова за телада, итд.). Довољно је само погледати обим европског законодавства (преко 12.000 стр.) као и количине додатних инструкција и прописа, па схватити да се ЕУ заплела у прави правни лавиринт. Амбиција доношења јединствених параметара по сваку цену обликовао је ригидни систем закона и контроле. Примена закона и директива је проблематична, скупа, нерационална и углавном контрапродуктивна.⁴

Као што су многи указивали - оваква пренормираност доводи до тога да се о свему мора стално преговарати са Бриселом. На тај начин бирократија оправдава своју неопходност и моћ: ништа се не може урадити и предузети, а да она то не одбори. А како та иста бирократија углавном штити интересе најмоћнијих држава, није чудо да су новопримљене чланице (поготово из такозованог социјалистичког лагера) углавном уцењене, приморане да продају своја најпрофитабилнија предузећа и отворе се за увоз свеколике робе. Бриселска бирократија се може посматрати готово као такозвани „беневољентни диктатор“. Идеја „беневољентног диктатора“, настала између два светска рата, оправдавана је ефикасношћу и већом продуктивношћу у производњи, дакле привредном рационалношћу. Међутим, у овом случају она није довела до привредног раста.

Са друге стране и саме развијене чланице ЕУ - често задовољне (Велика Британија, Немачка, Италија) функционисањем ових установа – приговарају им претерану бирократизованост и некомпетентност. Јасно је да оваква Европа као супер-држава, са ригидном бирократијом и системом политичког подаништва према САД, у све већој кризи. Њене формуле управљања су ригидне и неделотворне, јединство фрагилно, а будућност неизвесна.

Данас се многи питају да ли је то Европа коју смо желели? Промовисање евра као опште валуте (која би кад-тад покривала простор ЕУ) уопште није никаква гаранција успеха замишљеног потхвата. Крути систем одлучивања, еврозона и свепрожимајуће уплитање политике у економско пословање -

⁴ Потпуније образложење у: Лакићевић Д. „Дух закона и конструктивизам“, *Култура полиса*, XII, бр.28, 2015.

учинило је ЕУ неконкурентном у односу на друге велике привреде. Овоме треба додати да чланице ЕУ (која, пак, подређује своје деловање интересима САД) не могу да следи ни властите економске интересе. Тако државе Западне Европе, поготово Немачка, не могу да спроводе своје природне интересе, то јест да повежу своју технолошку моћ са потребним ресурсима Русије (енергијом, рудним богатством). У том смислу, чланице ЕУ се налазе у трајно неповољном положају будући да су између две моћне империје. Уместо сарадње са Русијом и Заједницом независних држава - ЕУ је приморана на хушкачу политику према свом источном суседу.

Додатни апсурд се састоји у томе што је ЕУ увукла у процес придруживања многе државе, а да заправо ни сама више не зна шта би са њима: балканске земље, (само формално) Турску, онедавно Украјину. ЕУ њима заправо и нема шта да стварно понуди осим великих обећања. Да се подсетимо - многе новопримљене земље бележе пад бруто друштвеног производа у односу на период пре прикључења. Показало се да учлањење само по себи ништа не значи осим поена који њихови политичари сами себи додељују.⁵ У име заједништва, ЕУ својим крутим и неадекватним мерама веома често фактички спречава новопримљене чланице да саме изнађу најбоље моделе за властито привредно пословање. Многе од њих су постале праве полуколоније богатих земаља и као такве просто немају никакве развојне шансе. Ове државе не могу планирати и развијати своје индустријске, научне и пољопривредне потенцијале јер се те територије од стране развијених привреда виде као места за продају робе широке потрошње развијених или као места јефтине радне снаге и јефтиних ресурса. Могућност самосталне развојне политике се смањује јер њиховим тржиштем господари у потпуности страни капитал чији је интерес да их држе у потчињености.

Но вратимо се пројекту тоталне интеграције и хармонизације. Шта њега карактерише? То су - пре свега - централизација и хомогенизација „параметра“ политичког и друштвеног система, стандардизација производње и потрошње, уједначавање свих могућих аспеката живота. Поента је у томе да је процес уједињења отишао предалеко и да је настао нов систем управљања и контроле који се чини ирационалним. Вођен властитом инерцијом и извесном врстом слепила овај систем је пре свега антидемократски. То значи да у себи не носи механизам демократске контроле.

Друго, овај систем све мање остварује прокламоване циљеве и не нуди нека изгледна решења за будућност. Мит о успостављању нове европске нације са јединственим интересима мало кога може да убеди. Истовремено, оно што је евидентно је то да су европске државе изгубиле некадашњу сувереност у спољној политици. Сада свака од њих представља својеврсног таоца САД које воде глобалну политику.

⁵ Упореди: Klaus. Ibidem.

Којим путем даље?

Можда данас делује утопијски предложити враћање уназад када је процес уједињења отишао толико далеко. Могуће је су административна тела Уније у тој мери постала концентрисана да децентрализација одлучивања делује илузорно. Ко је довољно смео од политичара у Европи да предложи њихово делимично демонтирање? Сила инерције спровођења неке зацртане политике је обично таква да политичка машинерија није у стању да лако заустави властити ход. Она је обично слепа на сваку рационалну примедбу и то доживљава као саботажу. Промена политике се обично догађа након много већих катастрофа и ломова него што је то сада случај.

Међутим, технички гледано, то није неизводљиво: национални парламенти (и спроведени референдуми) су тела која су дала легитимност формирања институција Уније. Они би могли да траже да им се врати ранија улога и да се изврши демонтаж законодавства ЕУ. Није ни мало чудо што расте број евроскептичких партија у националним парламентима. Њихово противљење даљим евроинтеграцијама није нужно засновано на националном самољубљу и страху од све већег броја странаца, за шта се оптужују. Реч је и о рационалном искуству заснованом на опипљивим чињеницама. Можемо ићи од државе до државе и видети у чему се све препознају проблеми у вези са ЕУ. Пад стандарда, несигурност у погледу запослења, осећање губљења националног идентитета и утапање у аморфну политику без јасног идентитета – само су део неугодног пртљага хиперинтегрисане ЕУ.

Основни аргумент овог текста гласи: децентрализована Европа ће бити привредно и политички успешнија а њени становници слободнији од Европе засноване на централизацији и унисоним правилима. Уверење да једино интегрисана ЕУ нуди мир и сигурност од националних суревњивости је веома сумњиво. Да ли треба да поверујемо у нужност постојања европског Левијатана у лику интегрисане ЕУ који спречава да се успостави нежељено „природно стање“ као борба свих против свих?

Можемо исто тако констатовати да је модел хармонизације изродио нову европску елиту са својим властитим интересима, бенефицијама и идеологијом. Она је интернационална, односно наднационална и поседује енормну моћ, финансијску корист и стратегију о неопходности очувања свог повлашћеног положаја. Ради тих циљева она користи непрестано самопромовисање, наметање својих интереса као општих, мере перманентног надзора и прозивања својих критичара. Европска бирократија у ту сврху иде за константним ослабљивањем функција националних држава; она потмомаже и фаворизује развој и осамостаљивање региона, застрашује нас причама о „антиевропским“ тенденцијама. Многи међу некадашњим заговорницима интеграција, попут Клауса, Папандреуа (Jorgos Papandreu), Орбана (Viktor Orbán) су - након горког искуства - схватили какве се све злоупотребе врше у име прокламованог „интернационализма“. Шта значи „заједничко тржиште“ ако су услови привређивања такви да једне државе могу своју робу да извозе без ограничења суседима, а да то не важи реципрочно? Није ли то уједно и матрица непрестаног

задуживања слабих привреда? Исто тако, установе ЕУ као да желе да заташкају злу судбину оних чланица која су доспела под мач ММФ-а, Светске банке и других сличних институција.

Европска унија је блокирана у свом деловању на много различитих нивоа. Очекивани привредни раст стагнира; Британија прети иступањем из ЕУ; поданичка политика ЕУ довела је до исламистичког тероризма у самим центрима западне Европе; мигрантска криза дестабилизује Европску унију и прети је Европа на дуги рок изгуби свој некадашњи мир. На све те проблеме европски политичари одговарају отрцаним флоскулама које су изгубиле некадашњу уверљивост.

Интересантно је да већина становништва ЕУ уопште није ни била свесна како је један модел уједињења заправо био замењен другим. То је изведено без већих објашњења и дискусије, путем дискретних међусобних аражмана политичара. Централизација одлучивања, увођење јединственог законодавства, увођење евра, учлањивање земаља источне Европе - све се то узимало здраво за готово. Занемаривали су се контра-аргументи и избегавала се јавна дискусија а многа проблематична решења су била остављана суду времена. Постмодерна интерпретација људских права се заснива на позитивним правима којима доминирају групна, колективна права и денационализација грађанства. Индивидуална права су гурнута у страну, при чему се заборавило се да су националне државе родно место демократије. Последица тог процеса је слабљење демократских установа чији се корени очигледно не могу тек тако пренети ван територије државе као такве.

Они који су имуни на опсене заводљивих фраза приметиће да се иза инсистирања на мултикултуралности заправо крије нешто друго: етаблирање технократске централизоване власти која остаје ван сваке могуће контроле. Зато она може безбрижно да подржава разне скупе и бесмислене пројекте, да расипа новац пореских обавезника на своје функционисање, да финансира све што јој се чини да може да промовише њену неопходност. При томе, тела ЕУ делују изразито арбитарно: она додељују разне финансијске бенефиције одређеним индустријама и пољопривредама и на тај начин стављају у незавидан положај све друге учеснике тржишног процеса. Једни профитирају, а други пропадају. У тој игри одлучујућу улогу играју лоби групе, конгломерат интереса интернационалних компанија и сл.

Када се све ово има у виду, може се поставити питање: шта је јефтиније, ефикасније и квалитетније – постојање масивне европске бирократије која о свему одлучује или враћање на међународне уговоре суверених држава? У првом случају се под слоганом интернационализма намећу многим странама решења која им не одговарају, решења која су скупа и контрапродуктивна. То су, углавном, универзални шаблони који много не маре за разлике. У другом случају, односи заинтересованих страна су много искренији и једноставнији, успостављају се изнутра, на основу интереса и предвиђања исхода, а не на основу априорних одлука. Законодавство ЕУ, као и одлуке Европског савета су често такве да на артифицијалан начин нивелише разлике које историјски

постоје између различитих друштава, чиме се ниподаштавају њихове традиције и модуси функционисања. А шта тек рећи о маргиналном утицају малих држава на одлуке великих: оне су, са једне стране, уступиле највећи део свог суверенитета заједничком политичком телу које би требало принципијелно да их штити. Међутим, у пракси се испоставља да је њихова моћ утицаја на одлуке мала или никаква, што заправо значи да оне нису више у уопште стању да штите властите интересе. Док су биле у правом смислу суверене, те државе су могле да воде своју националну политику, своју економију, културу, да усмеравају правац свог развоја у жељеном смеру. Сада им је све то одузето.

Поготово то важи за бивше социјалистичке земље које су постале тржиште за продају индустријских и пољопривредних производа развијених држава. Будући да су се Мастрихтским и другим уговорима обавезале на укидање царина, оне више немају начина да очувају и прошире своје производне капацитете јер су се одрекле самозаштитних мера. То су оне исте протекционистичке мере које су кроз историју спроводиле данас високо развијене земље. Њима је у ЕУ то право одузето у име „слободног кретања капитала, роба и услуга.“ А без тих основних баријера немогуће је развити властиту производњу, индустријализовати се и напредовати. Ове државе су сада препуштене пустошењу од стране великих интеранционалних компанија, банкарских система, ланаца иностраних продајних мрежа: немилосрдна конкуренција, потпомогнута страним „експертима“ и „консултантима“ је деиндустријализовала ова друштва и направила од њих полуколоније.⁶

Да закључимо: Модел тоталне хомогенизације унутар ЕУ није више рационалан нити економски погодан. Како примећује Клаус - друга фаза еволуције унутар ЕУ заснована је на једној погрешној идеји: она је артифицијелно намеће један једини општеважећи образац за све, образац који је истовремено екстремно скуп, нерационалан и неефикасан.

Литература:

1. Albert Hans, *Freiheit und Ordnung* (1986) J.C.B. Mohr, Tübingen.
2. Katić N, „Iz drugog ugla: Strane investicije i klopka srednje razvijenosti“, <http://nkatic.wordpress.com/2012/04/24>
3. Klaus, Vaclav (2007): „Some doubts about EU's Ever -Closer Future“, *What is Europeanism or what should be the future of Europe*, (Ed. V. Klaus, J. Weigl, P. Mach, M. Loužek, J. Brodski) CEP, Praha.
4. Lakićević, Dragan (2014) „Evropejstvo i nacionalizam“, *Kultura polisa*, god.XI, br. 25.
5. Lakićević Dragan (2015). „Duh zakona i konstruktivizam“, *Kultura polisa*, XII, br.28
6. Manolopoulos, Jason (2011): *Greeks „Odious“ Debt: the looting of Hellenic Public by the Euro, the Political Elite and Invested Community*, Authem Press, London.
7. Rankin, A. (2000) “What is Wrong with the European Ideal?”, *New Europe*, London.

⁶ Katić N, „Iz drugog ugla: Strane investicije i klopka srednje razvijenosti“
<http://nkatic.wordpress.com/2012/04/24>

8. Srbija u predvorju Evropske Unije (2010), IES, Beograd (ur. Živković Gordana)
9. Weniński, Jan, (2007) зборник *The Problems of post-communist countries in the context of European Union*, CRCE, London.

TWO PROJECTS OF UNITED EUROPE

Summary: The author defends the thesis that the European Union in its evolution actually developed successively two different projects. The first relied on the idea of concluding international agreements between sovereign nation states and contributed to the removal of obstacles to the free flow of capital, people and ideas. The later project of European integration is guided by the idea of complete homogenization of life and results in the creation of supranational institutions. The introduction of the euro, the unified European legislation and the creation of the Brussels bureaucracy hardly justified the earlier expectations. The paper discusses the effects of these changes and points to many unwanted and even dangerous consequences of such a process.

Key words: integrations, homogeneity, euro zone, democratic deficit, bureaucracy, politics

ГЕОПОЛИТИЧКИ ОКВИР НОВЕ КРИЗЕ ОКО НАГОРНОГ КАРАБАХА*

Сажетак: Рад пружа разумевање геополитичког контекста нове кризе која је почетком априла 2016. године избила у вези са Нагорним Карабахом, аутономном покрајином која се, уочи и након распада Совјетског савеза, осамосталила од Азербејџана. Први део рада покрива опис историје односа Јермена и Азера на овом турском геополитичком подручју, укључујући и период СССР-а и његовог распада, као и грађанског рата око Карабаха. У другом делу рада се даје анализа савременог геополитичког надметања на Кавказу, као и могући разлози за обнављање овог до недавно «замрзнутог конфликта».

Кључне речи: геополитика Кавказа, распад Совјетског савеза, етнички конфликт, Нагорно Карабах, Јерменија и Азербејџан

Када су у току ноћи између 1. и 2. априла азербејџанске снаге започеле кординирану офанзиву на линију разграничења са отцепљеним јерменским регионом Нагорно Карабахом, Закавказје се нашло на ивици новог ратног сукоба. Покушај продора азербејџанске диверзантске групе од неколико десетина људи прерастао је у напад на позиције Карабаха уз коришћење хеликоптера и ракетних система типа „град“. До вечери, јерменске снаге су прешле у контранапад у више праваца, па, иако су Азери успели да задрже неке од кота које су освојили користећи предност изненадног напада, ситуација се донекле стабилизovala. Није проглашена општа мобилизација, док обе стране оптужиле ону другу да крши договорено примирје. Војних и цивилних жртава било је на обе стране. Према подацима из Јеревена и Бакуа, погинуло је 12 азербејџанских и 18 јерменских војника, а уништена су три азербејџанска тенка, један хеликоптер и беспилотна летелица.¹

* Рад је настао у оквиру пројекта 179014 кога финансира Министарство за просвету и науку Републике Србије.

¹ Према Арешов Андреј, «Нагорно Карабах на евроазијској шаховској табли», Нови стандард, 06.06.2016. <http://www.standard.rs/svet/34321-%D0%BD%D0%B0%D0%B3%D0%BE%D1%80%D0%BD%D0%>, приступљено 28.04.2016.

Експерти су у последње време често упозоравали на могућност новог заостравања односа око Нагорног Карабаха. Интензивне борбе само су последица константног погоршања односа видљивог у сталним пограничним инцидентима и страдањима цивила још од 2013. године, који су у децембру 2015, почели да престају у сукобе. Укупни број настрадалих у овим инцидентима порастао је у 2014. години на 64 војника и 8 цивила, док је током 2015. године било најмање 56 погинулих војника и 3 цивила на обе стране.² У истом периоду су се преговори о политичком решењу ове деценијске кризе који су се, под руководством Русије, водили у оквиру Групе Минск ОЕБС-а, нашли у ћорсокаку. Заједничко у бројним изјавама је било подударање позиција посредника из Минске групе ОЕБС које су представљали Русија, САД и Француска, а тичало се неприхватљивости ескалације конфликта и неопходности да се он среди политичким дијалогом.

Геополитика Кавказа и историјски ривалитет Јермена и Азера

Спор око Нагорног Карабаха је, као и цео Кавказ, натопљен историјским и геополитичким ривалствима. Простор Кавказа и Закавказја у геополитичком погледу представља гранично подручје азијских државних творевина у Римланду ка просторима центра Евоазијског континента – Хартланда од најстаријих времена. Још је Херодот подручје Кавказа и јужног обода Каспијског мора видео као преграду између деспотске Персије и непрегледне Скитије одакле крећу напади, контранапади и нагле сеобе становништва. „Закавказје је простор где су вековима сукобљавали интереси великих сила, а међу њима вођене сложене геополитичке игре и исцрпљујући ратови. У старом веку то су биле Римска империја и Староперсијско царство (држава Ахаменида), у средњем веку – Византија и Новоперсијско царство (држава Сасанида), Селџучка империја и Арабљански калифат, у новом веку – Турска и Персија (држава Сафавида), а од 18. века и Руско царство... Данас се тамо сударају интереси велесила – пре свега Руске федерације и САД, а од прворазредних чинилаца из ширег региона – Турске и Ирана.“³

На овом простору се, са обзиром на јачину државне моћи сила у дубини копна и његовом блискоисточном ободу, само мењао смер граничне функције кавкаско-прикаспијског простора. “Када је сила у Римланду била јача, Кавказ је представљао тврђава усмерена ка одбрани наспрам јужних руских степа. То је био најчешћи историјски случај: у доба Персије Ахаменида, у време врхунца византијске снаге, у доба полета Османија. Када је однос снага био обрнут, Кавказ је био постаја из које је кретао поход из дубине континента ка Римланду. То је био случај у време индоевропске хетитске најезде на просторе Мале

² Према: Giragosian Richard, “Is War Eminent in Caucasus?”, Aljazeera, 24.12.2015, <http://www.aljazeera.com/indepth/opinion/2015/12/war-imminent-caucasus-151224095948528.html> приступљено 02.05.2016.

³ Петровић Драган, Анђелковић Драгомир, Николић Горан, *Геополитика Закавказја*, ИМПП; Београд, 2010, стр. 47.

Азије и Блиског Истока почетком гвозденог доба; затим у време кипчачке творевине Џингисканида која је Кавказ користила као одскочну даску за залет преко Анадолије у Сирију а ради обрачуна са египатским Мамелуцима. Трећи најочигледнији пример је Кавказ за време руске експанзије у време ратова са Турском из 1829. године, Кримског рата (1853-56) и из времена Првог светског рата. У време подједнаке снаге држава из Хартланда и Римланда простор кавкаског-прикаспijsког пограничја био је поприште геополитичког ривалства за овладавањем повољнијим позицијама ради заштите «хинтерланда» (нпр. у доба ратова Хазара са Сасанидском Персијом, а после и са Арапским калифатом).⁴

Геополитички разлози били су пресудни због чега су државне творевине на Кавказу ретко могле да одрже самосталност, чак и вазални положај, осим у временима равнотеже снага (као у време мира између Рима и парћанске државе (обе су биле империје Римланда)). Но, и то је била реткост. Недуго пошто би једна од сила осетила да равнотежа снага почиње да претеже у корист неког другог, почињала би превентивну офанзиву да би стратешки запосела овај гранични простор и искористила његове географске предности ради заштите својих "главних" подручја (случајеви хазарске офанзиве према Персији, турске кавкаске одмазде ...) од могућих опасности.

Све до досељавања огуских турских племена (чији су потомци данашњи Турци и Азери) на просторе „кавказке преграде“ и Закавказја, тамошње хиљадугодишње етничке заједнице припадале су кавкаским индоевропским народима који су изградили многе државне творевине на овом трусном подручју. Најдуговечнији међу њима били су Јермени, чији се континуитет на просторима Кавказа и источног дела Мале Азије („Јерменска висораван“) може пратити преко 3500 година⁵, још од државних творевина Митанија, племенског савеза са народом Наири (око језера Ван) и моћне државе Урартуа у чијем је каснијем периоду владајућа династија била несумњиво јерменска. Од шестог века пре Христа, на историјску позорницу ступа јерменска држава која се у документима персијског цара Дарија (549-485) спомиње као вазална држава Медије, а потом као део Персијског царства и Александровог Македонског царства. Као самостална држава „велика Јерменија“ под династијом Арташеида опстаје између Римске империје и Парћанског царства. Повремено, падајући под утицај једне од ове две велике силе, она се претвара и у вазалну, «тампон» државу. У позноантичко и раносредњовековно доба Јерменија је била поприште сукоба између Византије и Сасанидске Персије, а касније и продора Арапског Калифата, Турака Селџука и Монгола ка Византијској Анадолији. Са слабљењем и повлачењем Византије, „Јерменска висораван“ постаће простор наметања између турских држава у Малој Азији све док их све не победи она најзападнија – држава Османлија. Но, трајног мира на овим просторима неће бити. Сукоби Османлија и Сафавидске Персије само ће репризирати импери-

⁴ Гајић Александар, *Нова велика игра*, Нова српска политичка мисао. Београд, 2009, стр. 28.

⁵ Постоји хипотеза како протојерменска племена представљају огранак Фригијаца који су се се и источни део Мале Азије преселили са Балакана, из Македоније у време када су хеленска племена почела да се спуштају ка данашњој Грчкој.

јална надментања из прошлости. „Цену рата платили су Јермени, чије су земље биле разорене а становништво озбиљно проређено. Граница се стално мењала, мада генерално може да се каже да, када би оружје утихнуло, од средине 16. века, Турска контролисала западни део, а Персија источни...Јерменске земље су биле економски уназађене а њихова национална структура темељно измењена. На некадашњем јерменском етничком простору припадници тог народа постали су мањина. Још од времена продора Огуза у 11. веку на ове просторе су се настањивала турска племена из којих ће настати данашњи Турци и Азери, као и Курди које су насељавали не само турске већ и персијске власти. Након приближавања Руског царства просторима Закавказја и „јерменској висоравни“ Јермени су се више пута дизали на устанак. Напознатији јерменски устанак је био онај Давида Бека у време руско цара Петра Великог који је водио ратове са Турцима и Персијанцима.

Након Бековог устанка – током кога су од стране устаника на кратко биле ослобођене многе територије настањене Јерменима - једина слободна територија која је опстала био је Нагорни Карабах, и то захваљујући својој неприступачности. „Тамо где је и пре великог јерменског покрета постојало пет малих кнежевина, наследнице некадаше Хачинске државе биле су удружене у државу познату као Хамс. Талас феудалне анархије, који је почетком 18. века заплуснуо Персијско царство, олакшао је њихов положај, односно привремено ослабио стеге које су стално претиле да их униште... На простору Закавказја азербејџанска аристократија, која је играла важну војно-политичку улогу у Персији, почела је да да ствара своје државе:“⁶ Под вођством Али Кана, азерског великаша, Карабах је био освојен 1747. године. Након што је, почетком 19. века, припојила себи Грузију и успоставила вазалство над севернокавказким кнежевинама, Русија је ступила у рат са Песијом (1804-1813) у којој је поново завладао феудални хаос током кога је ослобођен источна Јерменија. Тако да је и простор Нагорног Карабаха у руску орбиту ушао је 1805. године. Због Наполеоновог напада, међутим, Русија је 1813. године била принуђена да са Персијом закључи мир и повуче се са ових простора, али не задуго. Већ у следећем сукобу са Персијом, 1828. године, Јереванско и Накичеванско канатство (којим су, у име Персије, владали Азери) припојени су Руском царству. То су и Османлије, након пораза кога су претрпели у рату са Русијом 1828-1829 морали да признају. Карабах је, потом, 1846. године био укључен у провинцију Баку у којој је остао све до краја Руског царства. „Несрећа кавкаских народа дошла је одатле што се њихово национално буђење поклопило са револуцијама које су почетком 20. века захватиле Русију. Тако је и конфликт између Азера и Јермена почео 1905. године, са почетком прве револуције у Руском царству, а наставио се током Октобарске револуције и грађанског рата у Русији 1918-1922.“⁷

⁶ Петровић Драган, Анђелковић Драгомир, Николић Горан, *Геополитика Закавказја*, ИМПП; Београд, 2010, стр. 137.

⁷ Јоксимовић Никола, «Нагорно Карабах – црна башта Кавказа», Спутник, 04.04.2016. <http://rs.sputniknews.com/analize/20160404/1104594684/nagornokarabakh-zamrznuti-konflikti-jermenija-azerbejdzan.html> приступљено 28.04.2016.

За време I Светског рата, због јерменске подршке руском продору у дубину Мале Азије, Турци и Азери извршили су геноцид над јерменским становништвом, чиме је популација Карабаха (Јермени га зову „Арцак“) била физички одсечена од језгра своје етничке територије. Ови простори су у турбулентним револуционарним данима прво били били окупирани од стране Турске, а затим су постали део Закавказке федеративне демократске републике (која се до маја 1918. распала на грузијски, јерменски и азерски део). „Упоредо, Јермени – којима је буквално претило физичко уништење од стране Турака и Азера – успели су да зауставе турску офанзиву. Истанбул, притиснут од стране британских снага на Блиском истоку, у таквим околностима је прихватио да призна независну јерменску државу, макар на малом простору кога су јерменске снаге одбраниле.“⁸ Закавказје је било привремено окупирано од стране сила Антанте одакле су помагане снаге Белих у борби са бољшевицима. Јермени су, потом, по други пут покушали да ослободе своје западне историјске територије током сукоба Кемалове Турске са Грчком, док су се Британци и Французи повукли са ових простора и оставили их саме у сукобу са Турцима. Грци и Јермени су претпрели тежак пораз. Да би избегли уништење, Јермени су се обратили за помоћ бољшевицима који су у међувремену тријумфовали у грађанском рату у Русији. Заузимајући цео простор Кавказа и Закавказја Црвена Армија је, на основу споразума Јермена са Совјетским савезом од 2. децембра 1920. године, без отпора а пре Турака запосела Јерменију и довела тамо на власт јерменске бољшевице.

Совјетски период, распад СССР-а и рат око Нагорног Карабаха

После Октобарске револуције, совјетски врх је „наградио“ предреволюционарни геноцид тако што је Карабах, тада са 94% Јермена, доделио Азербејџанској Совјетској Републици. Осиромашен и опустошен, простор настањен Јерменима споро се али сигурно опорављао, тако да је се, са завршетком планова о култивацији пољопривредног земљишта након првих шест година у оквиру СССР-а, производња хране подигла за 75% у односу на предратни ниво. Започети су пројекти иригације и обновљена путна инфраструктура. Све у свему, азерски региони економски су брзо напредовали захваљујући каспијској нафти, док су Јермени мирно могли да се, у складу са својом вековном традицијом, баве трговином и финансијским пословима. Тридесете године 20. века донеле су наглу индустријализацију и колективизацију. Њени су резултати били неспорни: до 1931. године незапосленост је (барем статистички) нестала, а укупни друштвени производ 1935. био је 650% већи него осам година раније, подижући удео индустријске производње у укупној производњи са 21,7% на 62,1%.⁹ Од руралног подручја крајеви настањени Јерменима у наредних четири деценије претвориће се у регионе СССР-а са доминантном услужном делатношћу и индустријом.

⁸ Петровић Драган, Анђелковић Драгомир, Николић Горан, *Геополитика Закавказја*, ИМПП; Београд, 2010, стр. 150.

⁹ Graham Smith, *The Nationalities Question in Post – Soviet States*, Longman, NY, 1996, стр. 252.

Међуетнички односи су поново ескалирали уочи распада СССР-а, током 1988. године, када је ова покрајина (тада са три четвртине Јермена, услед високог наталитета Азера) прогласила прво одвајање, а потом (1991. године) и независност од Бакуа. „Уследио је, као у неким заборављеним временима, талас погрома над Јерменима широм Азербејџана. Први се десио фебруара 1988. у граду Сумгаиту, а најстрашнији у престоници Азербејџана, две године касније (црни јануар).“¹⁰ Власт у Бакуу покушао је да преузме Народни фронт Азербејџана, коме је противнтежу чинила КП Азербејџана под руководством Ајаза Муталибова. Муталибов се углавном све време ослањао на Москву. Декретом од 12. јануара 1989. године формирана је Специјална комисија за Карабах, а на терен је послат руски командант Волски који је више држао страну Јерменима. Он је постао омражен од стране Бакуа када је предложио да се из локалног центра Степанкерта, из безбедоносних разлога, евакуише свих 16.000 Азера.

Москва је 28. новембра под притиском укинула специјалну Комисију за Карабах, док је у енклави остало 6000 совјетских војника да спречавају међунационалне сукобе. У међувремену су Азери формирали "добровољачку милицију" која се спрема да одврати јерменску герилу од офанзиве којом би пробили коридор и територијално спојили Карабах са Јерменијом. Сукоби су отпочели спонтано дуж границе области Накичеван и републике Јерменије. Током јесени, власти Азербејџана су иницирале блокаду свих путева и дотока енергената у Нагорно Карабах, чиме су само убрзале одлуку о пробијању коридора.

Покушај совјетских власти да умири завађене Азере и Јемене доживео је потпуни дебакл још у септембру 1991. када је јерменска герила заузела азерске енклаве у околини Шуше док је федерална војска остала по страни. „У марту 1992. године, након серије пораза које су азербејџанске снаге претрпеле у Нагорном Карабаху и пограничним крајевима са Јерменијом, под притиском НФА Муталибов је поднео оставку.“¹¹ На његово место дошао је Абулфез Елчибеј, лидер националистичког покрета, који је интезивирао рат. Порази су се, међутим, настављали: после пада града Шуше, азерског упоришта у Карабаху, Јермени су успели да пробију коридор код Лачина (касније и код Келбацара) и територијално споје карабашки простор са матичном републиком.“ До октобра 1993. године Јермени су заузели 20% укупне територије Азербејџана (сва подручја где су живели у већини пре турско-азерског геноцида) и прогласили своју републику.“¹²

Сви потоњи контранапади војске Азербејџана су до пролећа 1993. били одбијени, а њихова војска је доживела готово потпуни колапс. Примирје између Азербејџана и Јерменије је, уз посредовање Русије, било склопљено 1994. године чиме је конфликт замрзнут, али за 22 године није се дошло до трајнијег

¹⁰ Петровић Драган, Анђелковић Драгомир, Николић Горан, *Геополитика Закавказја*, ИМПП; Београд, 2010, стр. 91.

¹¹ Исто, стр. 93

¹² Гајић Александар, *Нова велика игра*, Нова српска политичка мисао. Београд, 2009, стр. 98.

решења. Нови председник Азербејдана, Гајдар Алијев, који је заменио Елчибеја 1993. године након војне побуне, проценио је да му је потребнији мир да би у земљи завео ред и обезбедио њен развој, након чега ће се једном приликом, у повољнијим околностима, овај сукоб поново одмрзнути. У том смислу Алијев је започео процесе побољшавања односа са Русијом и Ираном, док је са друге стране, развијао паралелне односе којима је јачао везе са савезничком Турском и САД. Дугорочни циљ је остао непромењен: повратак Карабаха под јурисдикцију Бакуа, уз гарантовање широке аутономије Јерменима. Идентичну политику наставио је и Гајдаров син и наследник на председничкој функцији од 2003. године - Илхан Алијев. Јермени, са друге стране (непризната Република Карабах није преговарачка страна) током свих година неуспешних преговора показивали су спремност на извесне територијалне уступке Азербејдану под условом да језгро друге јерменске државе стекне пуну независност. Услед тешког достигнутог компромиса, Минска група ОЕБС-а, којом копредседавају Русија, САД и Француска, до 2006. године није успела да се помакне са мртве тачке у преговорима између Јерменије и Азербејдана. Исте те године, када је становништво Карабаха на референдуму који је азербејданска страна прогласила нелегитимним, гласало за нови устав, примећени су први знаци да се ствари крећу ка трајном решењу. „Отпочео је период покушаја отопљавања односа, прво између Јерменије и Турске, а нешто касније и контакти између Јерменије и Азербејдана. Сусрети лидера двеју земаља, у мају и новембру 2009. године, оцењени су као значајан прогрес, али од тада преговори стагнирају, а било је и више случајева кршења примирја и жртава на обе стране.“¹³

Геополитика надметања на Закавказју

Цео сукоб око Нагорног Карабаха на Закавказју, као уосталом и на целом Кавказу, има јаку геополитичку црту. Јерменија представља вековног поузданог савезника Русије у Закавказју, нарочито од како се распао Совјетски Савез а Јерменија остала усамљена и окружена непријатељским муслиманским суседима под којима је вековима робовала. Изузетак представља Иран који је заузео према Јерменима уопште (па и у питању Карабаха) став благонаклоне неутралности. Овај став произлази из више разлога – од стварања стратешког савезништва са Русијом како би се одупрели заједничких геостратешким претњама,¹⁴ страхом од азерског сепаратизма (већи број Азера живи у северном Ирану него у самом Азербејдану) и утицаја Турске на просторе Закавказја. Савезништво са Русијом било је од пресудне важности за војну победи јерменског становништва над Азербејданом у спору око Нагорног Карабаха догађаја,

¹³ Јоксимовић Никола, «Нагорно Карабах – црна башта Кавказа», Спутник, 04.04.2016. <http://rs.sputniknews.com/analize/20160404/1104594684/nagornokarabakh-zamrznuti-konflikti-jermenija-azerbejdzan.html> приступљено 29.04.2016.

¹⁴ Детаљније видети у: Гајић Александар, „Геостратешки оквири руско-иранских односа „, Национални интерес 1/2015 vol 22, Институт за политичке студије, Београд, стр. 153-171.

док су се њени суседи, Грузија и Азербејџан, у међувремену знатно више везали за Запад и њеног главног експонента - Турску.

Односи Јерменије са Турском и Азербејџаном су готово стално на граници рата ниског интензитета. Грузија, иако негује добросуседске односе са Јерменијом, није спремна да учини ништа што би је довело до погоршања односа са Турском и Азербејџаном. „Јерменско гледиште према западним силама је следеће: САД и њени савезници приликом планирања своје економске и војнополитичке стратегије не узимају у обзир јерменске интересе, већ интересе њених вековних противника - Азера и Турака, па сходно овом силогизму, САД воде непријатељску стратегију против Јермена на њиховим етничким подручјима. Чак и када би Американци узели у обзир јерменске интересе и зауздали амбиције свог турског савезника, Јермени не би хтели да због тога покваре своје добре односе са Русијом, вековним заштитником хришћана на простору Кавказа.“¹⁵

Са друге стране, у геополитичком погледу иза позиције Азербејџан стоји Турска са својим западним савезницима. Наиме, геостратешка позиција Азербејџана после изгубљеног рата за Нагорно Карабах диктирала је нужност повезивања са стратешким савезницима. Због тога је влада у Бакуу у више наврата нудила неку од својих база НАТО пакту. Наде о пуноправном чланству у овом војном савезу за сада нису изгледне, будући да САД нису биле спремне да ризикују још драстичније погоршавање односа са Русијом само због Азербејџана.

Своју „велику стратегију“ ка простору Закавказја пројектује и Ердоганова „неоосманализована“ Турска. Она тежи остварењу четири своја главна спољнополитичка циља а) доприношењу изградње државе (state-building) осамостаљених пост-совјетских република б) подржавању и помагању њихових економских и политичких реформи в) помагању да се оне уклопе у међународну заједницу г) развијању билатералних односа базираних на заједничким интересима и сувереној једнакости. У реал-политичкој пракси ради се у оствари о постепеном увлачењу новоформираних држава у сопствену интересну сферу са тенденцијама стратешке интеграције. Турска цео простор Закавказја смешта у свој „блиски простор окружења“ (где је уз Кавказ, смештен и Балкан) који је у њеној спољнополитичкој доктрини означен као простор стратешког приоритета, пре свега из разлога снабдевања енергентима и обезбеђивању дотока енергената на светска тржишта. У оквиру тога, турска спољна политика дефинисала је своје посебне стратешке интересе на овом подручју. „На Кавказу, турски стратешки интерес представља одржавање мира на својој граници са Грузијом и Јерменијом. Растерећеност кавкаске границе омогућава концентрацију расположивих снага на неуралгичне просторе које насељавају Курди и помаже бољем обезбеђењу ирачке и иранске границе, иза којих такође живе Курди. Сукоби са Курдима перманентно исцрпљују буџет и турску државу, која није спремна да се озбиљније укључи у кавкаска дешавања све до опасност од курдске гериле не буде смањена. Осим у дипломатским залагањима и

¹⁵ Гајић Александар, *Нова велика игра*, Нова српска политичка мисао. Београд, 2009, стр. 129.

војном опремом којим помаже Азербејџан и Грузију, Турска није била у могућности да се супростави руско-иранској коалицији која успешно спречава њен значајнији економски и политички продор на Кавказ.¹⁶ Сарадња за Бакуом је посебно уочљива у сфери војних односа где турска активно учествује у тренингу азербејџанских официра те помаже модернизацију њихове војске и технике по НАТО стандардима. Турска једнако истрајава и у дипломатској подршци Бакуу у спору око Нагорног Карабаха (иако Азербејџан не подржава Турску по питању Кипра) и у вези споразума о транспорту нафте рутом Баку – Тбилиси – Чејхан, као и гаса која Баку такође има за извоз.

„Због исхода рата око Нагорног Карабаха Турска је затворила границе према Јерменији и прекинула дипломатске односе са овим суседом. Нова турска спољна политика и њен више „реалистички“ приступ отворио је и простор за поступну нормализацију односа са Јерменијом, уз одржавање најближих, специјалних односа са Азербејџаном. То се показало као изузетно сложен, готово немогућ задатак за политику свођења проблема у односима са свим суседима на нулу.“¹⁷ „Уз америчко посредовање, учињен је напредак у турско-јерменском спору: донета је „мапа пута“ одмрзавања и нормализације односа, али је то иритирало и деломично отуђило Баку који инсистира на томе да без претходног решавања проблема (како га они зову) „окупације“ Карабаха нормализација није могућа, па су ове турске активности протимачили као изневеравање савезништва.“¹⁸

У позадини позиција локалних и регионалних геополитичких играча на Закавказју и Кавказу стоје Русија и САД, са својим глобалним геостратешким пројекцијама. Русија у геополитичком смислу тежи да не дозволи да се „кавказска преграда“ од мостобрана претвори у непријатељско геополитичко „утврђење“ преко кога ће се преливати нестабилност на просторе јужне Русије, већ покушава да, користећи наслеђене позиције и механизме и совјетског периода, одигра улогу кључног балансера и арбитра који ће економски и политички везати за себе све локалне актере и спречити да се они нађу на позицијама дијаметрално супротним руским. Америка, модификујући своју хладноратовску „политику обуздавања“ у правцу проширења и опкољавања Русије, чини управо супротно. Она то ради из разлога што жели да спречи да се у „срцу копна“ зачну панконтинентални интегративни процеси који могу да изроде надржавну интегративну структуру која може да парира САД на глобалном плану. У том смислу, САД користе постојеће антагонизме како би се, једва приметно, позиционирали на «кавказској прегради» - било директно или индиректно, преко својих регионалних савезника или примајући у своје окриље неке од постсовјетских држава. Што се тиче заштите своје безбедности, САД сматрају да на овом простору не постоје државе са којих може да се упуту директна претња територији САД и животима њених грађана. „Међутим, витални

¹⁶ Исто, стр. 157.

¹⁷ Танасковић Дарко, *Неоосманизам-повратак Турске на Балкан*, Службени гласник, Београд, 2010, стр. 71

¹⁸ Гајић Александар, „Неоосманизам на Каспијском подручју“, *Турска – регионална сила?* Институт за европске студије, Београд, 2013, стр.

интереси САД могли би бити угрожени у следећим случајевима: ако нека од земља са подручја постане непријатељски настројена према САД и развије нуклеарни програм који јој омогућава да лансира балистичке пројектиле; ако избије рат широких размера између регионалних сила око примата у подручју који може увести САД или НАТО у сукоб и директно угрозити њене виталне интересе; и у случају подвргавања целог подручја власти једног хегемона који води агресивну, непријатељску политику према САД.¹⁹

Разлози делимичног «одмрзавања» конфликта на Закавказју и његове перспективе

Актуелни процеси видљиви у постепеном „одмрзавању“ конфликта око Нагорног Карабаха мора се сагледати у ширем геополитичком контексту: претежног обустављања сукоба у Украјини, руског успеха на сиријском ратишту те порасту њеног угледа и утицаја на Блиском истоку, као и унутрашње дестабилизације Ердоганове Турске која за своју укупну политику убрзано губи подршку свих стратешких савезника. Обзиром да након пада Сакашвилијевог режима у Грузији и доласка Иванишвилија на место премијера у Тбилисију, раније прозападна Грузија не само балансира већ почиње све више да се приближава Русији, отварају се перспективе територијалног повезивања Јерменије (као чланице ОДКБ-а) са Русијом и повратак пуног руског утицаја на цео пост-совјетски Кавказ. Азербејџану, који је у прошлој декади такође играо на побољшавање односа са Москвом како би се изборио за што повољније решење кризе око Карабаха, наредни период је можда последња прилика да „блицкригом“ покуша да преокрене ситуацију.

Понашање Турске, тј. њен покушај „одмрзавања“ конфликта потпуно је у складу са главним историјским геополитичким трендовима на „кавказској прегради“: као регионална сила овом делу Римланда, Турска страхује да би стратешко овладавање целим овим простором од стране Русије - силе из „срца копна“ - он био претворен у њену «тврђаву» из које би се, попут многих ранијих историјских случајева, ширио дестабилишући утицај иза кога би уследио продор у дубину Мале Азије, тј. источне Анадолије - простор настањеним непослушним Курдима. Такав сценарио - сматрају Турци - се мора зауставити, без обзира на ризик и цену коју њихови савезници на овом простору (Азербејџан) треба да плате.

Ко све у ратним намерама подржава Азербејџан? Сергеј Железњак, подпредседник Думе, тврди да „трећа сила“ стоји иза потпиривања Бакуа да отпочне нову војну авантуру.²⁰ Да ли је у питању само Турска, која јавно подупире захтеве Бакуа а то чини на своју руку, или иза ње стоји још неко други – за сада је непознаница. Коинциденција или не – тек сукоби у Карабаху почели

¹⁹ Гајић Александар, *Нова велика игра*, НСПМ; Београд, 2009, стр. 166.

²⁰ Према „Трећа сила иза сукоба у Нагорном Карабаху?“, Независне новине, 03.04.2016. <http://www.nezavisne.com/novosti/svijet/Treca-sila-iza-sukoba-u-Nagorno-Karabahu/362948> приступљено 02.05.2016.

рабах је Црвеној Армији дао три маршала, једног адмирала и тридесет генерала). Са друге стране, упркос напорима ка професионализацији и високим улагањима, азебејџанске оружане снаге показују знатне слабости: “национални идентитет Азера је слаб, морал на најнижим гранама, а корупција и недисциплина су широко присутне. У случају новог сукоба готово сигурно би се поновили догађаји из претходног рата, када се, након првих пораза од стране јерменске гериле, услед масовног дезертерства војска потпуно распала, а кланови унутар ње међусобно завадили. Сељаци-резервисти спремни су, као и пре десет година, да бране своје село и земљу и ништа више од тога. Цело друштво је скептично према свим способностима војске Азербејџана, осим оним везаним за корупцију.”²⁶ Једину озбиљну опасност по јерменске јединице у Карабаху представљају ваздушни напади Азербејџана уз коришћење савремених ваздухоплова и ракетних система којима би ови могли да нападу насеља и војне положаје са безбедног растојања.

Војни стратегије већ дуже од деценије процењују како је војска Нагорног Карабаха у стању да издржи општи азербејџански удар, започне контраофанзиву дуж линије Јевклах-Мингечаур, моментално пресече нафтовод Баку-Супса који пролази свега неколико километара од истурених јерменских положаја, поцепа територију Азербејџана на два дела и њену војску на крају баци на колена. Наравно, под условом да се у сукоб директно и друге велике силе, пре свих – Турска.

Литература:

1. Arešov Andrej, «Nagorno Karabah na evroazijskoj šahovskoj tabli», Novi standard, 06.06.2016
2. Gajić Aleksandar, „Neoosmanizam na Kaspijskom području“, *Turska – regionalna sila?* Institut za evropske studije, Beograd, 2013
3. -: Gajić Aleksandar, “Geostrateški okviri rusko-iranskih odnosa”, Nacionalni interes 1/2015 vol 22, Institut za političke studije, Beograd
4. Gajić Aleksandar, *Nova velika igra*, Nova srspska politička misao. Beograd, 2009
5. Giragosian Richard, “Is War Eminent in Caucasus?”, Aljazeera, 24.12.2015.
6. Graham Smith, *The Nationalities Question in Post – Soviet States*, Longman, NY, 1996
7. Joksimović Nikola, «Nagorno Karabah – crna bašta Kavkaza», Sputnik, 04.04.2016.
8. Petrović Dragan, Anđelković Dragomir, Nikolić Goran, *Geopolitika Zakavkazja*, IMPP; Beograd, 2010
9. Tanasković Darko, *Neoosmanizam-povratak Turske na Balkan*, Službeni glasnik; Beograd, 2010

²⁶ Исто.

GEOPOLITICAL FRAMEWORK OF NEW CRISIS IN NAGORNO KARABAKH

Summary: This Paper provides understanding of the geopolitical context of new crisis that broke in the beginning of April of 2016 in Nagorno Karabakh, autonomous province that seccesed from Azerbaijan during the decay of Soviet Union. First part of the work covers description of the history of relations between Armenians and Azers in this shaky geopolitical area, including the Soviet era and break up of Soviet Union. Second part of this work provides analysis of contemporary geopolitical contest in Caucasus and possible reasons for the resumption of this “frozen conflict”.

Key words: geopolitics of Caucasus, decay of Soviet Union, ethnic conflict, Nagorno Karabakh, Armenia and Azerbaian

ХАТИЦА БЕРИША

Министарство одбране

Републике Србије

МИЛЕ РАКИЋ

Институт за политичке студије

Београд

УДК 314.14(497.11)

Монографска студија

Примљен: 11.05.2016

Одобрен: 02.06.2016

Страна: 35-60

МИГРАНТСКА КРИЗА – СТУДИЈА СЛУЧАЈА РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

Сажетак: На основу стратегијске ситуације у погледу мигрантске кризе на Балкану, која се заснива на сазнањима из отворених извора, пре свега, стручних анализа и научних радова еминентних научника и стручњака из ове области из земље и иностранства, као и на званичним информацијама државних органа и подацима из домаћих и страних средстава јавног информисања. Садржај исказан кроз описе, процене и предвиђања дат је на основу доступних информација, те се у том смислу треба и третирали са одређеним ограничењима. Циљ рада је да се кроз студију случаја Републике Србије сагледа на који начин мигрантска криза утиче на безбедност и могућа решења за управљање евентуалним мигрантским кризама у наредном периоду. Представљени резултати имали су за циљ да се изврши безбедносна процена мигрантске кризе и њен утицај на безбедност Републике Србије, изврши SWOT анализа, понуде могући сценарији и дође до решења кризе.

Кључне речи: безбедност, миграција, процена, анализа, сценарији, Западни Балкан, Република Србија

Просторно кретање становништва појавом глобализације постаје све важнији чинилац обликовања економије, али и демографске структуре одређеног локалитета. Немогуће је у развијеном свету не приметити колико се појам миграција почео употребљавати у свакодневном говору. У 21. веку имиграција је постала главна покретачка сила и структурна карактеристика многих земаља. Истине ради, „кључни токови изградње идентитетске основе модерних европских нација везани су за њену интегративну функцију. То је важило како у периоду историјског конституисања нације, тако и данас“.(Деспотовић, Јевтовић, 2016, стр.149) Већина земаља развијеног света претворила се у разнолика, мултиетничка друштва, а оне земље које то још нису, иду великом брзином у том смеру. Тако се број миграната константно повећава и процене су да данас тај број износи око 214 милиона људи (Интернет 12.03.2016), односно да негде око 3,1% светске популације живи у земљи у којој није рођено. Ипак, теориј-

ска је подлога за разумевање ових кретање слабо изучена. Дуготрајни сукоби на Блиском Истоку, Авганистану и Северној Африци, настали услед политичке и економске нестабилности држава у региону и дубоких друштвених и социјалних противречности друштава у њима, ексалирали су под утицајем страног фактора и њихове непромишљене политике. Праћени физичким насиљем над становништвом, ратним злочинима, флагрантним кршењима људских права, уништавањем материјалних и културних добара, узроковали су масовне миграције становништва са простора захваћеним сукобом, прво ка суседним државама, а онда према Европи као крајњем одредишту. Актуелна ситуација у Сирији кључна је за разумевање феномена хуманитарне кризе. Она се у Сирији развила од априла 2011. године, (тзв. Арапско пролеће). Томе су предходила политичка нестабилност блиско-источне регије и Средње Азије још од почетка рата у Авганистану 1973. године и рата у Ираку 2003. године. У Сирији, која је 2014. године бројала 18 милиона становника, незадовољство против сиријског председника Басхара ал - Асада и целокупне Владе довели су до грађанског рата између присталице режима (регуларне сиријске војске) и побуњеника (Слободна војска Сирије). Настала ситуација додатно се усложнила сукобима Курдске војске на северу са Владиним снагама који трају још од 2004. године. Током 2014. године војска тзв. Исламске државе Ирака и Леванта (ISIL) умешала се у рат и врло брзо освојила велике територије западног Ирака као и источне и средишње Сирије, те данас контролишу територију на коме живи десет милиона људи. (IDMC, 2015.) Током ратних сукоба у Сирији погинуло је више од 300.000 људи (слика 1), бројни су рањени и нестали, а присилно је расељено око две трећине укупног становништва. Од тога је преко четири милиона сиријских држављана напустило територију Сирије, док их је око 7,6 милиона интерно расељено унутар граница Сирије. (Erlich, 2014.)

Слика 1: Сукоб у Сирији, последица мигрантске кризе (Internet, 14.03.2016.)

Током 2015. године ЕУ се суочила са највећом хуманитарном катастрофом од краја Другог светског рата до данас. Масован и неконтролисан прилив миграната у ЕУ, представљао је велико изненађење за њу, као и остале земље на европском континенту. Према подацима Комесаријата за избеглице Уједињених нација само током 2015. године у Европу је пристигло око 1,014.836 миграната. Током 2016. године очекује се прилив до 1,500.000 нових миграната, а по проценама Европске комисије на простор ЕУ очекује се прилив око 3 милиона миграната. Мигрантска криза, настала на простору Блиског Истока и Северне Африке, проширила се и на простор Балкана који је постао превасходно простор транзита миграната у земље Западне Европе. Република Србија се ефикасно суочила са новонасталом ситуацијом. Влада Републике Србије је у кратком времену предузела одговарајуће мере на прихвату, збрињавању и транспорту миграната кроз Србију. Због повећаног броја миграната, а на основу одлуке Владе Републике Србије, ангажовани су сви елементи система безбедности и одбране који су предузели одговарајуће мере из своје надлежности. Како је област управљања миграцијама по својој природи мултисекторска, самим тим су и надлежности у овој области подељене између више органа државне управе. Институционални оквир у овој области дефинисан је у складу са надлежностима који одређени субјекти система безбедности и одбране имају у области миграције у складу са прописима. У том смислу код нас „људска безбедност је фокусирана на појединце и људе, али и шире, на универзалне вредности и циљеве као што су достојанство, правичност и солидарност“. (Бериша, Ракић, 2016 стр.483) у У раду кроз студију случаја Републике Србије циљ је сагледавање утицаја мигрантске кризе на безбедност и могућа решења за управљање мигрантском кризом у наредном периоду кроз пет конципираних целина, са тежиштем указивања на могући/е модел/е решавања мигрантске кризе на Балкану, а која се рефлектује на Републику Србије, и обухватају следећа питања: миграција и мигрантска криза; безбедносну процену мигрантске кризе и њеног утицаја на безбедност Републике Србије; SWOT анализу; могући сценарио мигрантске кризе и одговор на ток мигрантске кризе.

Миграција и мигрантска криза

Кретање становништва или миграције старе су готово колико и људски род. Често су кроз историју миграције имале веома значајну улогу у обликовању људског друштва и света онаквим каквим га познајемо. С друге стране миграције представљају саставни део процеса глобализације и добро се прилагођавају њеним развојним процесима - током времена се обим миграција повећава, а њихове друштвене и културне карактеристике се умножавају. Технолошки развитак значајно повећава могућности раста обима привремених и циркуларних миграција, а све већи број миграната се усмерава ка животу у два или више друштава паралелно. Последице које већ сада имају миграције са Блиског Истока по међународне односе, посебно на ситуацију у Европској

унији, сасвим сигурно су вишедимензионалне и значајне. Више је него очигледно да се Европа суочава са једним од најзначајних хуманитарних, али и безбедносних и политичких проблема од Другог светског рата. Свет је постао неизвесно, немирно и нестабилно место, што све заједно утиче на људе да се селе и трагају за бољим животом. Миграције становништва представљају комплексну друштвену појаву и квантативно обележје становништва која уз природни прираштај и просторни распоред становништва, најнепосредније утиче и на промене у демографском и економском потенцијалу одређеног подручја. (Глигоровић, 2014, стр. 214) У Закону у управљању миграцијама Републике Србије (Службени гласник бр. 107/2012.) дефинисао је да је „миграција добровољно или принудно напуштање државе порекла или боравка, ради привременог боравка или сталног настањења у Републици Србији ради привременог боравка или настањења у другој држави“ (спољна миграција). Уопштено, значење речи миграција која је латинског порекла (*migratio*), везује се за сеобу, сељење, а изведени појам мигрирати, значи селити се, преселити се, иселити се, отселити се, отићи. (Вујаклија, стр. 57) Криза представља процес који доводи до дисфункционалности система организације настао у моменту неадекватног реаговања на промене у окружењу или у самом систему – организацији услед слабог коришћења ресурса или рада менаџмента. У складу са тим, под мигрантском кризом, сматраћемо комплексну појаву која подразумева узроке, актуелно стање и последице миграције са Блиског Истока на Европско тло. У односу на узроке које подстичу људе на сеобу, најчешће се миграције деле на оне које се карактеришу као добровољне и узроковане су пре свега економским разлозима, тачније, сиромаштво и низак стандард подстичу људе да се селе из сиромашних у богатије и развијене земље, односно, принудне које су најчешће последица ратних сукоба, верског, етничког или политичког прогона, привредних и других катастрофа итд. У односу на начине доласка на крајње одређиште, обе ове групе миграција могу бити легалне и нелегалне тј нерегуларне и нелегалне (да ли државне границе прелазе на званичним прелазима, дали се региструју, која документа поседују и да ли их поседују итд). Не постоји универзална теорија која би објаснила постојање миграција и узроке њиховог настанка, већ постоји мноштво теорија које су се развиле независно једна о другој и које се, иако покушавају објаснити исту ствар, ослањају на различите концепте и претпоставке. Тренутни токови и трендови у миграцијама показују да се данашњи миграцијски процеси не могу објаснити само једном теоријом, већ је потребан интерактиван приступ без искључивања. На основу изнетог можемо да констатујемо да су присутне теорије које проучавају углавном миграцију са економског становишта, док за миграције које су узроковане конфликтима, сукобима и ратом, још увек не постоји јединствена теорија, већ постоје само сегменти појединих научних кругова, те се зато и често доводи у неудоумицу назив избеглих лица и њихов статус, што се често и погрешно тумачи. Имајући у виду актуелно стање са миграцијама које са Блиског Истока долазе у Европу, те да је примарни разлог њиховог доласка рат, односно прогон на етничкој и верској основи, констатујемо да се у конкретном случају ради о присилној или принудној миграцији становништва, која је по другом напред наведеном кри-

теријуму углавном нелегална или регуларна. Због само природе речи нелегална која имплицира на криминалну позадину, у европском политичком дискурсу се он најчешће избегава па је Европска комисија увела термин „нерегуларна имиграција”. Упутно је на овом месту осврнути се на чињеницу да је „српски народ био један од европских народа, који је у односу на своју величину дао највеће жртве, од те исте Европе је за узврат награђен казном жртвеног јарца“.(Ракић, Буцак,2015, стр.33)

Безбедносна процена мигрантске кризе и њеног утицаја на безбедност Републике Србије

Захваљујући етимолошкој димензији и феноменолошким карактеристикама, мигрантска криза је обележила стање безбедности, како у региону Блиског истока и Европе, тако и у скоро читавом свету, нарочито крајем 2014. и почетком 2015. године. Посебне рефлексије на стање безбедности, мигрантска криза испољила се у Европи, у оквиру чега доминантно у региону Западног Балкана и у Републици Србији, где су сагледани сви чиниоци који су узрочници миграције и који могу да проузрокују кризу на нашем простору. На основу података званичних институција Републике Србије и институција ЕУ, УНИЦЕФ-а и Интерпола, закључено је да су на досадашњи развој и ток мигрантске кризе, утицали бројни чиниоци. На основу до сада регистрованих манифестних облика, за разматрање мигрантске кризе на Балкану и процену њеног утицаја на безбедност Републике Србије, најзначајнији су политички, социо - економски и безбедносни чиниоци. На основу претходне процене, могућности нарушавања националне безбедности Републике Србије, услед створене мигрантске кризе, огледају се кроз следеће изазове, ризике и претње, које се могу испољити првенствено на регионалном и националном нивоу, и то: нерешен статус и тежак положај избеглих и прогнаних лица из Сирије, Авганистана, Ирака, Еритреје, Пакистана, Нигерије, Сомалије, Судана, Гамбије и Малија; организовани криминал, пљачке, немири и испољавање незадовољства према органима власти и појединачни инциденти; трговина људима; илегалне миграције и нарушавање граница; спорови са суседним земљама, немогућност ЕУ да дугорочно реши питање мигрантске кризе и појединачне одлуке суседних земаља; увоз тероризма; нелегална трговина и шверц оружјем; пораст десничарског екстремизма; проблеме економског развоја; угрожавање енергетске безбедности; економске претње националној безбедности; угрожавање слободне трговине и протока роба између земаља у окружењу и блокада саобраћаја; затварање граница према Србији; угрожавање животне средине и опасности повезане са појављивањем и ширењем инфективних болести код људи. Приступ израде безбедносне процене имао је за полазиште стратегијску ситуацију засновану на анализи, безбедносног окружења, идентификацији изазова, ризика и претњи по безбедност РС, основна стратегијско-доктринарна документа и основна планска документа. (слика 2)

Слика 2: Процена заснована на стратегијско-доктринарним документима, анализи окружења и идентификацији изазова, ризика и претњи безбедности РС

Идентификовани субјекти који угрожавају безбедност Републике Србије су: мигранти и избеглице из Сирије, Авганистана, Ирака, Еритреје, Пакистана, Нигерије, Сомалије, Судана, Гамбије и Малија орјентисани у смислу Исламског тероризма. На основу сагледавања окружења претпоставка је да поједини носиоци делатности са позиција исламског екстремизма остваре контакте са припадницима екстремних група на подручју Рашке и Пчињске области и то кроз: *Организоване криминалне групе разних структура*: У кријумчарење миграната укључене су организоване криминалне групе од којих већина функционише на међународном нивоу ослањајући се на контакте у државама порекла миграната и на контакте у дијаспори, државама транзита и дестинације. У суштини „територија Србије је вековима, па и миленијумима, раскрсница главних и најкраћих путева који повезују Северно и Црно море, те Каспијски басен, као и Западну и Централну Европу с европским југоистоком и Блиским истоком“.(Ракић, Буџак, 2015, стр 212) Организоване криминалне групе пружају различите услуге мигрантима, омогућујући им улазак на територију Европске Уније, секундарно кретање унутар ЕУ и легализовање боравка у државама чланицама ЕУ. Кријумчарење миграната врши се било организовањем транспорта и смештаја, или обезбеђивањем фалсификоване путне исправе или документације за добијање личних докумената и виза. Кроз криминално деловање појединаца и организационих група у вези мигрантске кризе, стичу се финансијска средства чији токови су ван државне контроле, а с обзиром да су неки од носилаца тог деловања бивши припадници терористичке „ОВПМБ“, не треба искључити могућност да ће део тако стечених средстава бити и у функцији терористичког деловања на територији

Републике Србије (укључујући територију Косова и Митохије). *Десничарске групе*: Постојећи талас избеглица из конфликтних подручја је у одређеној мери утицао на јачање десничарских покрета и стварању додатних препрека у превазилажењу расних, етничких, језичких и других културних разлика, чиме је отежана интеграција избеглица у друштво и олакшана евентуална њихова регрутација од стране радикалних исламских центара у Европи. Само присуство миграната на територији, може довести до јачања радикалних екстремистичких и десничарских покрета у земљи транзита. *Међународни актери*: У настојању да се реши мигрантска криза, ЕУ¹ и суседне земље у региону доносе одлуке у складу са својим могућностима и капацитетима, међутим без обзира на интеграционе процесе, суседне државе Републике Србије предузимају и самосталне активности ради остварења својих безбедносних интереса у националним оквирима. Стање са терена указује да поједине суседне државе (Мађарска, Хрватска, Македонија) и земље које су у непосредном окружењу а нису суседи (Словенија, Аустрија, Грчка) државну територију и границе стављају испред безбедности људи, у овом случају избеглица, и поштовања њихових људских права. Овакве активности могу утицати на Р. Србију директно угрожавајући њене националне интересе у смислу изолације земље због затварања граница и блокаде путева, економских санкција а самим тим и останка дела миграната на територији Р. Србије. На основу показатеља могући сценарио предвиђа могућност угрожавања безбедности Републике Србије од једне до три године, почевши од 2016. до 2019. године. Претпоставке у вези трајања мигрантске кризе су да ће се миграције у наредном периоду одвијати у два таласа: први од марта до новембра 2016. године и други од марта до новембра 2017. године, где се очекује укупан прилив од око 3 милиона миграната у Европу, а да ће Република Србија бити транзитна земља. Дугорочно гледајући, на основу миграторних тенденција у 2015. години и почетком 2016. године, након 2017. године за очекивати је смањење интензитета прилива миграната с обзиром на активна учешћа у проналажењу решења кризе, нарочито у Сирији и на очекиване мере у смислу финансијске помоћи од стране ЕУ земљама које су почетне тачке мигрантских рута. Из наведеног проистиче да су могуће облици испољавања мигратске кризе на безбедност Републике Србије: *Терористичке акције*: С обзиром на материјални статус миграната (финансијски обезбеђени), као и да је део миграната директно учествовао у ратним дејствима и да је обучен за извршење борбених дејстава у руралним и урбаним срединама, пос-

¹ Европска Унија, као економски развијен регион са великим ресурсима за прихват избеглица - није адекватно одговорила на кризу. У настојању да реши мигрантску кризу Европска унија је предузела одређене мере и наложила својим чланицама да у складу са својим могућностима и капацитетима прихвате и збрину одређен број миграната. У том смислу Европска комисија је донела Програм по коме је одредила квоте за пријем избеглица за државе чланице, а државе кандидати за ЕУ обавезују се да приме одређени број миграната уз непосредну финансијску помоћ ЕУ. Такође, донела је одлуку да се пристигли мигранти неће враћати у земљу у којој су регистровани, чиме је делимично суспендован Даблински споразум. Европска Унија пружила је одређену финансијску и материјалну помоћ Србији, Македонији и Турској из приступних програма Европске Уније. Уједно упутила је представнике европске граничне службе „Фронтекс” са опремом у Србију, Хрватску, Мађарску, Грчку и Македонију ради пружања помоћи у контроли граница.

тоји реална могућност извођења појединачних терористичких акција по објектима и метама високе вредности у циљу изазивања страха и панике код становништва. У случају реализације ефекат угрожавања безбедности би био на високом нивоу; *Економски губици*: Висок прилив миграната и евентуални дужи боравак на територији Републике Србије проузроковао би додатне трошкове и оптерећење буџета и пад економског развоја. Овај ефекат угрожавања има висок ниво; *Блокаде путева*: Узроковале би прекид комуникација, могућност економске размене са суседима и унутар земље, што би утицало на привредну, економску, а посебно енергетску безбедност и стабилност земље, недостатак основних животних намирница и неповерење у способност државе за решавање кризе. Овај ефекат би био високог нивоа; *Затварање граница*: Довело би до повећања броја избеглица и заустављања процеса решавања њиховог статуса, што би имало кумулативни ефекат високог нивоа; *Политички притисци на промену власти*: Нерешавање и непредузимање ефикасних мера у складу са акционим планом довело би до политичких притисака за изборима и смену власти, што би имало за последицу висок ниво нестабилности у земљи; *Интензивирање међуетничких тензија и појединачни инциденти*: Јачање радикалних десничарских покрета у земљи изазива пораст нетрпељивости и погрешно усмерених националистичких емоција и мржње ка мигрантима што може довести до нехуманог односа према њима, непоштовања државних институција и покушаја пљачки, убиства и криминалних дела и повећање степена небезбедности високог нивоа; *Пораст организованог криминала и небезбедности грађана*: Утицај на слабљење и урушавање државних структура, неповерење у легално изабране органе, мито и корупцију, очување државних и јавних добара, општи пад морала. Организоване криминалне групе би пружале различите услуге мигрантима, омогућавајући им улазак на територију ЕУ, секундарно кретање унутар ЕУ и легализовање боравка у државама чланицама ЕУ. Овај ефекат би имао високе последице по безбедност земље.

Анализа ситуације (SWOT- *analiza*)

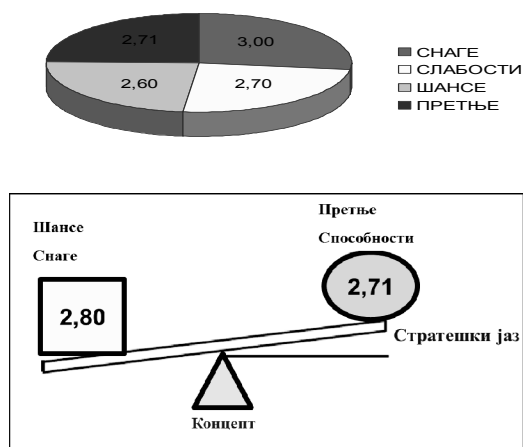
На основу извршене безбедносне процене могућих изазова, ризика и претњи, методом SWOT анализе, циљ је био да се сагледају утицаји унутрашњег и спољашњег окружења, и на основу добијених показатеља утврде позитиви и негативи ефекти и чиниоци који утичу на разумевање и управљање миграционом кризом у циљу предузимања мера за адекватно поступање и формирање концепта одговора у реаговању на мигрантску кризу.

Анализа је извршена на основи два приступа, од стране чланова два под-тима.

У табеларни приказ SWOT анализе свеукупних утицаја на способности система безбедности Републике Србије за одговор на мигрантску кризу. (прилог 1)

У табеларни приказ SWOT анализа појединачних изазова, ризика и претњи безбедности везаних за управљање мигрантском кризом. За ову потребу издвојено је пет најутицајнијих изазова, ризика и претњи безбедности. (прилог 2)

Резултати Swot анализе свеукупних утицаја на способности система безбедности

Графикон 1: Упоредни преглед анализе на два узорка²

На основу међусобног односа квантитативних вредности унутрашњих и спољашњих чинилаца, дошло се до следећих општих закључака: почетни услови стратегијског окружења у околини садржани су пре свега у снагама и слабостима; шансе и претње могу постати реални почетни услови у најскоријој будућности; шансе се увећавају елиминисањем слабости, предупређењем кризе и управљањем ризиком; претње нарастају урушавањем снага и пропуштањем потенцијалних и реалних шанси и сви наведени аспекти SWOT анализе нису линеарни, међу њима постоје супротности па и међусобне искључивости појединих, стога је потребно одредити њихову градацију, највеће утицаје и приоритете. Резултати SWOT анализе појединачних изазова, ризика и претњи безбедности везаних за управљање мигрантском кризом: Ова SWOT анализа базирана је на резултатима безбедносне процене и анализе чинилаца у складу са Смерницама за израду Процене изазова, ризика и претњи безбедности Републике Србије. SWOT анализа је извршена за следеће изазове, ризике и претње безбедности: (1) Пљачке, немири и испољавање незадовољства према органима власти и појединачни инциденти; (2) Организовани криминал, трговина људима; нелегална трговина оружјем и шверц; (3) Економска и социјална претња националној безбедности; (4) Опасности повезане са појављивањем и ширењем инфективних болести код људи и (5) Интензивирање деловања десничарских екстремистичких и терористичких група. Анализом претње „Пљачке, немири и испољавање незадовољства према органима власти и појединачни инциденти“ уочава се да су главне снаге система безбедности Републике Србије нормативно - правна уређеност система безбедности и успостав-

² SWOT анализа је урађена на два узорка: Први, на свеукупне могуће безбедносне изазове, ризике и претње; Друго, на основу карактеристичних могућих изазова, ризика и претњи. На анализи су радиле две групе, и на крају је извршено упоређивање добијених резултата.

љање привремених органа за реаговање. Ради достизања пуних капацитета са захтеваним ефектима одговора на претњу, потребна је одговарајућа међународна подршка и унапређење међународне сарадње у области безбедности³. У погледу одржавања и унапређења система безбедности препозната је потреба придобијања значајне финансијске подршке од стране међународних чинилаца укључених у решавање мигрантске кризе. Основне слабости система безбедности, препознате у процесу анализе, су недовољност снага безбедности за ангажовање у мигрантској кризи, што условљава ограниченост деловања у погледу спровођења рестриктивних мера у домену кретања и боравка миграната на територији. Унапређењем међународне сарадње у области безбедности и већом међународном, пре свега финансијском, подршком, могу се створити услови за повећање броја стручних лица из области безбедности који би се ангажовали на свакодневним пословима у погледу кризе. Наведено укључује и могућност заједничког ангажовања са безбедносним службама партнерских земаља на територији Републике Србије.

Слика 3: Процентуални показатељи анализе појединачних претњи

Снаге и шансе преовладавају слабости и претње, што указује на постојање одређених потенцијала система безбедности Републике Србије за одговор на претњу „Пљачке, немири и испољавање незадовољства према органима власти и појединачни инциденти“, као пратећу појаву мигрантске кризе. Анализом претње „Организовани криминал, трговина људима; нелегална трговина оружјем и шверц“ уочава се да су главне снаге система безбедности Републике Србије нормативно – правна уређеност система безбедности и искуство у реаговању у сличним ситуацијама. Ради достизања пуних капацитета са захтеваним ефектима одговора на претњу, потребна је одговарајућа међународна подршка и унапређење међународне сарадње у области супротстављања организованом криминалу. У погледу одржавања и унапређења система безбедности препозната је потреба достизања способности за спречавање деловања међународних и организованих криминалних група на територији

³ Кроз подршку кључних међународних организација, посебно ЕУ, могу се повећати капацитети органа безбедносно-обавештајног система. Повећање капацитета првенствено се огледа кроз опремање софистицираним средствима за контролу граница, евидентирање миграната, и размену података о идентификацији, структури и правцима кретања са земаљама у окружењу. Такође, повећање капацитета снага безбедности РС могуће је у оквиру међународне сарадње, кроз заједничко ангажовање наших снага са полицијским и другим снагама земаља у окружењу и земаља ЕУ.

Републике Србије у односу на мигрантску кризу. Основне слабости система безбедности, препознате у процесу анализе, су корупција и јачање деловања ОКГ на мигрантској рути. Потребно је, кроз унапређење међународне сарадње у области борбе против организованог криминала и већу међународну подршку, створити услове за размену информација и предузимање заједничких мера које доприносе побољшању ефикасности система у борби против корупције и организованог криминала.

Слика 4: Процентуални показатељи анализе појединачних претњи

Снаге и шансе преовладавају слабости и претње, што указује на постојање одређених потенцијала система безбедности Републике Србије за одговор на претњу „Организовани криминал, трговина људима; нелегална трговина оружјем и шверц“, као пратећу појаву мигрантске кризе. Анализом „Економске и социјалне претње националној безбедности“ уочава се да главну снагу система безбедности Републике Србије представља планирање и обезбеђење одређених буџетских средства за ову намену, према пројектованом броју корисника за краткорочни период боравка на територији Републике Србије и развијеност канцеларија за питања економске и социјалне подршке мигрантима, који обезбеђују иницијално реаговање на претњу и адекватно краткорочно збрињавање миграната. Достижање пуних капацитета са захтеваним ефектима одговора на претњу, отежава, а у условима повећања броја миграната или времена задржавања у Р. Србији, онемогућава недовољна расположивост финансијским средствима, која су између осталог потребна и за подршку активности снага система безбедности ангажованих у решавању кризе. У погледу одржавања и унапређења способности институција Републике Србије за адекватан третман миграната и унапређење система безбедности препозната је потреба међународне подршке у широком спектру области, тежишно у финансијској помоћи од стране IPA фондова, ММФ, Европске банке за развој, као и унапређење међународне сарадње у области супростављања организованом криминалу. Основне слабости система безбедности, препознате у процесу анализе, представљају значајна додатна финансијска излагања за подршку активности снага система безбедности ангажованих у решавању кризе. Потребно је, дефинисати алтернативе у случају изостанка адекватне финансијске и материјалне помоћи или чак смањења прихода услед једностраног укидања и замрзавања међународних пословних уговора и споразума о сарадњи у области привреде.

Слика 5: Процентуални показатељи анализе појединачних претњи

Снаге и шансе су у истом нивоу са слабостима и претњама, што указује на рањивост система безбедности Републике Србије и Владе Републике Србије за одговор на „Економску и социјалну претњу националној безбедности“, као пратећу појаву мигрантске кризе, посебно у условима повећања масовности или још израженије продужење времена боравка миграната на територији Републике Србије. Анализом претње „Опасности повезане са појављивањем и ширењем инфективних болести код људи“ уочава се да је главна снага Републике Србије у функционално уређеном здравственом систему, извршном организовању привремених органа за реаговање и могућност ослонаца на капацитете и способности Црвеног крста Републике Србије и других хуманитарних организација. Ради достизања адекватних способности са захтеваним ефектима одговора на претњу, потребна је пре свега надоградња капацитета за откривање и превенцију инфективних болести. У погледу одржавања и унапређења система безбедности препозната је потреба подршка од стране међународног Црвеног крста и унапређење међународне сарадње у области међународног хуманитарног права. Основне слабости система безбедности, препознате у процесу анализе су недовољни капацитети за откривање и превенцију инфективних болести. Подршком од стране међународног Црвеног крста и унапређењем међународне сарадње у области међународног хуманитарног права, могу се створити услови за повећање броја стручних лица из области инфективних болести који би се ангажовали на свакодневним пословима у погледу кризе, као и едукација локалних медицинских и хуманитарних радника по питању за нас нових и непознатих заразних болести. Наведено укључује и могућност заједничког ангажовања са медицинским и хуманитарним организацијама партнерских земаља на територији Републике Србије.

Слика 6: Процентуални показатељи анализе појединачних претњи

Снаге и шансе преовладавају слабости и претње, што указује на постојање одређених, пре свега медицинских потенцијала Републике Србије за одговор на претњу „Опасности повезане са појављивањем и ширењем инфективних болести код људи“, као пратећу појаву мигрантске кризе.

Анализом претње „Интензивирање деловања десничарских екстремистичких и терористичких група“ уочава се да су главне снаге Републике Србије нормативно - правна уређеност система безбедности, искуство у реаговању у сличним ситуацијама и обучене и оспособљене антитерористичке снаге. Ради достизања пуних капацитета са захтеваним ефектима одговора на претњу, потребно је одговарајуће унапређење превентивних мера у спречавању деловања десничарских екстремистичких група. Основне слабости система безбедности, препознате у процесу анализе, су неизграђена безбедносна култура становништва, немогућност спровођења рестриктивних мера у домену кретања и боравка избеглица, као и повратници са ратишта и јачање постојећих и стварање нових екстремистичких група. То се исказује кроз необученост у препознавању терористичких претњи од стране становништва на њих. Повратак лица са простора Западног Балкана ангажованих на подручјима захваћених ратним сукобима, директно ће утицати на јачање постојећих и регрутовање лица у нове екстремистичке и терористичке групе. Унапређењем међународне сарадње у области безбедности и већом међународном, пре свега финансијском и политичком, подршком, могу се створити услови за повећање броја стручних лица из области безбедности који би се ангажовали на свакодневним пословима у погледу кризе. Наведено укључује и могућност заједничког ангажовања са безбедносним службама партнерских земаља на територији Републике Србије, превасходно кроз идентификацију лица ангажованих у оружаним сукобима.

Слика 7: Процентуални показатељи анализе појединачних претњи

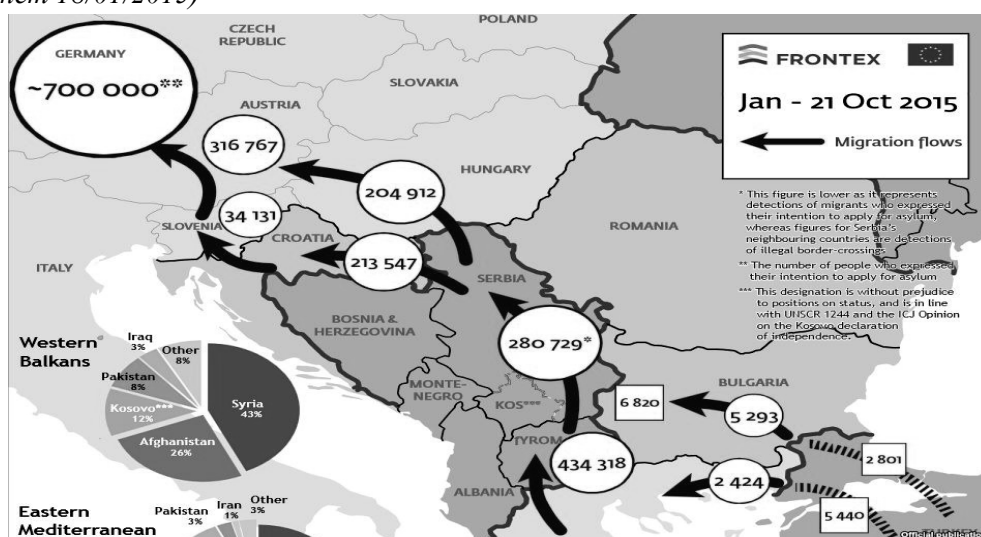
Претње преовладавају снаге и шансе, што указује да постојећи потенцијали система безбедности Републике Србије за одговор на претњу „Интензивирање деловања десничарских екстремистичких и терористичких група“, нису довољни и да их треба развијати у домену организације и примена превентивних мера, развијању безбедносне културе становништва, и доследним спровођењем рестриктивних мера у домену кретања и боравка избеглица.

Сценарио „одговор“

На основу процене и SWOT анализе, се приступило изради два могућа сценарија. Сценарио је конципиран и моделован у школске сврхе, на основу стратегијске ситуације „мигрантска криза на Балкану“, ради израде модела одговора на кризу и реализације наставе са полазницима Генералштабног усавршавања у оквиру реализације задате теме. Намена сценарија је била да обезбеди неопходне полазне податке о безбедносном окружењу и кључним карактеристикама носилаца претње. Користећи овај сценарио, у процесу одлучивања на свим нивоима командовања, приоритетно је било потребно развијати способности за одговор свих субјеката система одбране. У процесу планирања на стратегијском нивоу примењиван је свеобухватни приступ који омогућава интеграцију, ангажовање и употребу свих расположивих националних капацитета и ресурса у одговору на ситуације у којима Војска може бити употребљена. Сценарио генерише кризу чији корени вуку у дуготрајним сукобима на Блиском Истоку, Авганистану и Северној Африци, који су настали услед политичке и економске нестабилности држава у региону и дубоких друштвених и социјалних противречности друштава у њима, и који су ескалирали под утицајем страног фактора и њихове непромишљене политике. Праћени физичким насиљем над становништвом, ратним злочинима, флагрантним кршењима људских права, уништавањем материјалних и културних добара, узроковали су масовне миграције становништва са простора захваћеним сукобом прво ка суседним државама, а онда према Европи као крајњем одредишту. Сценарио обухвата период који предвиђа могућност угрожавања безбедности Републике Србије од једне до три године, почевши од 2016. до 2019. године, и то је период где може бити нарушен ниво унутрашње и регионалне безбедности и ескалација мигрантске кризе. На основу изнетог вероватноћа догађаја са скалом конфликта се посматра кроз нивое: *Први ниво*: политичка и економска нестабилност на Блиском Истоку, Авганистану и Северној Африци; ратни сукоби праћени физичким насиљем над становништвом, флагрантним кршењима људских права и уништавањем материјалних и културних добара се проширују, нема назнака смирења, масовне миграције становништва са простора захваћеним сукобом ка суседним земљама и даље ка Европи се настављају.

Други ниво: интензивирање масовних миграција; највећи део миграната користи Републике Србију као транзитну земљу; хуманитарна катастрофа; угрожавање безбедности Републике Србије на миграционим рутама; појава организованог криминала; повећање међуетничких тензија и појединачни инциденти са десничарским групама и локалним становништвом, и политичко дипломатски сукоби у региону. *Трећи ниво*: неконтролисано кретање миграната преко територије Републике Србије, а илегални преласци су масовни; пораст организованог криминала, пљачки, немира и испољавања незадовољства према органима власти и појединачни инциденти; опасност од терористичких напада на објекте од виталног значаја; пораст десничарског екстремизма; угрожавање слободне трговине и протока роба између земаља у окружењу и

блокада саобраћаја, полузатворени режим граница према Србији, опасности повезане са појављивањем и ширењем инфективних болести код људи немогућност ЕУ да дугорочно реши питање мигрантске кризе и појединачне одлуке суседних земаља. Потенцијално угрожену територију чине зоне и правци којима пристижу мигранти преко тзв. медитеранске руте - правац који води од Турске према Грчкој. Ова рута се односи на део територије Републике Србије који води од Грчке, па преко главне подруте Македоније на наш део територије од Прешева, Ниша, Београда где се грана ка територији Мађарске и Хрватске прелазећи територију Војводине, користећи развијену путну (коридор 11) и железничку инфраструктуру првенствено у смислу кратког времена потребног за транзит. *Слика бр. 5 - Руте миграната кроз Републику Србију (Интернет 18/01/2015)*

Слика 8: Руте миграната кроз Републику Србију (Интернет 18/01/2015.)

Мигрантска криза ће се и даље развијати на регионалном нивоу, под великим утицајем међународних актера на глобалном нивоу. Ратни и друштвени сукоби на Блиском Истоку, Авганистану и Северној Африци биће настављени са променљивим интензитетом у периоду од 2016. до 2019. године и могућношћу настанка нових жаришта и проширења простора који је захваћен већ постојећом мигрантском кризом. Као узрок проширења и преливања кризе на простору Азије и Африке биће даљи пад цене нафте. За остварење основне идеје о одговору снага система одбране заснованог на овом сценарију, на стратегијском нивоу је потребно одмах дефинисати, изградити и достићи захтевани оперативни ниво способности и интегрисати их по следећем:

а) опште способности односе се на:

Умрежен систем за размену информација и података на различитим нивоима управљања кризом уз коришћење сервиса заснованих на информационо - комуникационим технологијама; ефикасну обавештајно-безбедносну структуру, опремљену савременим средствима и способну за прикупљање обавештајних података

свим предвиђеним обавештајним местима мигрантских тачака; *организацију снага и средстава* у конкретним условима безбедносног окружења ради анализе, праћења и управљања процесом мигрантске кризе; *способности за стварање нових и прилагођавање постојећих процедура* у систему одбране конкретним условима и захтевима за рад у јединственим центрима за управљање кризом од улаза до излаза са територије Републике Србије; *уређивати инфраструктуру* ради обезбеђења прихвата миграната и њихових основних услова за живот, контроле здравствене ситуације и регистрације; *аналитичке способности* за боље разумевање безбедносног окружења, предвиђање трендова развоја и настанка догађаја пре њиховог настанка; *повећати способност прикупљања, складиштења, претраживања и коришћења информација* ради стварања јасног и јединственог прегледа на терену са земље и из ваздуха коришћењем техничко-технолошких средстава; *повећати способност брзог и сигурног одговора снага* у условима које одређују физичко-географске карактеристике простора на мигрантској рути; *способности за координирану употребу снага Војске Србије, МУП и цивилне одбране; дефинисати јединствене активности, поступке и мере на заштити државних институција и грађана* од могућих ефеката и субјеката који могу бити носиоци претњи по безбедност; *објединити различите активности, мере и поступке логистичке подршке, кадровског и финансијског обезбеђења* ради ефикасности снага током анализе, праћења и предвиђања развоја и *развијати безбедносну културу и активности* на заштити безбедности грађана, државе и миграната кроз: откривање претње, процену претње, одбрану од претње и опоравак од претње чиме се минимализују, ублажавају и отклањају ефекти дејства могућих опасности и претњи.

б) Појединачне способности субјеката система одбране

Министарство одбране треба да планира способности и капацитете за припрему и употребу Војске Србије за подршку акционог плана Владе Републике Србије, обављање обавештајно-безбедносних послова од значаја за одбрану и ефикасну здравствену заштиту на мигрантским рутама; *Војска Србије* треба да пројектује и поседује почетне елементе логистичке и друге подршке, да обезбеди да одговарајуће снаге буду расположиве на одговарајућем месту у одговарајуће време на мигрантским рутама јер је најбитнија непрекидна логистичка подршка у смислу прихвата и обезбеђења услова за живот миграната. Логистичке и снаге за подршку треба да ангажују највећи део својих капацитета за превозење, узимајући у обзир „уска грла” (тачке уласка и изласка). Способност делотворне употребе снага Војске је ограничена на процену снага према задатку са тежиштем на специјалним снагама које би изводиле контролу одређеног дела заграничног подручја. Размена информација са свим субјектима одбране треба бити непрекидна и не сме бити ограничена спором обрадом информација и ограничењима средстава за комуникацију или неефикасним процедурама командовања; *државни органи, органи државне управе, органи аутономне покрајине Војводина, органи јединица локалне самоуправе, привредна друштва и друга правна лица*, у складу са својим делокругом и надлежношћу, изграђиваће способности и капацитете за: функционисање у ванредним ситуацијама, у рату и у ванредном стању; обезбеђивање услова за живот и рад грађана у областима кризе и сарађиваће и поступати у складу са одлукама надлежних државних органа и осталим институцијама значајним за одбрану; *снаге Цивилне одбране* изграђиваће способности и капацитете за: евакуацију; збрињавање становништва и миграната; заштиту од техничко-технолошких несрећа; заштиту од рушења и спасавање из рушевина, заштиту и спасавање на неприступачним теренима; заштиту и спасавање од пожара и експлозија; заштиту од

неексплодираних убојних средстава; прву и медицинску помоћ; асанацију терена; очување добара битних за опстанак; хитно успостављање неопходних служби од јавног интереса.

Кључне активности у изградњи способности и капацитета снага заштите и спасавања у мигрантској кризи биће и: прикупљање података и формирање базе података о капацитетима овлашћених и оспособљених појединачних субјеката за смештај миграната, ангажовање професионалних преводилаца на основу Акционог плана; формирање штабова за ванредне ситуације на локалном нивоу и оспособљавање људства, подела помоћи у храни и опреми на угроженим рутама и областима и координација и сарадња са другим субјектима.

Одговор на кризу

Након сагледавања и процене на терену и могућности даљег тока мигрантске кризе, сачињени су могуће сценарије, на основу чега су произашли одговору на кризу, одређивањем извишалаца мигрантске кризе кроз: *а) Војно-безбедносне активности, б) Политичке, правне и дипломатске активности, и в) Социо-хуманитарне активности.* За остварење основне идеје о одговору снага система одбране заснованог на овом сценарију, на стратегијском нивоу је потребно одмах дефинисати, изградити и достићи захтевани ниво оперативних способности и интегрисати их по следећем:

а) Војно-безбедносна област: Способност потпуног искоришћења постојећих нормативно-правних могућности правног и безбедносног система, ради обезбеђивања ефикасности рада безбедносно-обавештајног система: Огледа се у способности свих елемената безбедносно-обавештајног система да заједно са правосудним системом ефективно и ефикасно спроводи непрекидне мере ради процењивања стања безбедности и предлагања превентивних мера; *Способност успостављања организације за реаговање на облике угрожавања безбедности и примене превентивних мера:* Огледа се у могућности формирања привремених органа (радних тела, кризних штабова) за реаговање на мигрантску кризу и примени превентивних мера и мера безбедносне културе од стране становништва, цивилне заштите и осталих структура друштва, тежишно у рејонима привременог распореда и боравка миграната на територији Републике Србије; *Способност ефективне и ефикасне контроле државних граница:* Огледа се у могућности МУП РС да у сарадњи са другим снагама система одбране (Војска Србије) контролишу државну границу и спрече нелегалан улазак страних држављана на територију Републике Србије; *Способност правовремене расположивости снага за реаговање у случајевима угрожавања безбедности:* Изражава могућности МУП РС и Војске Србије (или њених делова) да формирају и подрже довољне војно-полицијске снаге у датом времену за реаговање, ради извођења борбених и неборбених активности у случају ескалације изазова, ризика и претњи повезаних са мигрантском кризом; *Способ-*

ност за борбу против организованог криминала: Изражава се могућностима МУП РС да спречи шверц миграната (било организовањем транспорта и смештаја, или обезбеђивањем фалсификоване путне исправе или документације за добијање личних докумената или виза), оружја, као и остале облике криминала; *Способност за спречавање сукоба унутар локација миграната и са локалним становништвом:* Изражава се могућностима МУП РС да спречи пљачке, немире, испољавање незадовољства, сукобе са локалним становништвом и појединачне инциденте према органима власти, као и спречавање међусобних сукоба унутар мигрантских група; *Способност превенције и спречавање терористичке делатности и деловања десничарских екстремистичких група и покрета:* Огледа се у могућности безбедносно-обавештајног система РС, МУП РС и ВС за онемогућавање и неутралисање активности евентуално идентификованих терориста из састава миграната, њихово повезивање са домицилним екстремистима, као и спречавање деловања регионалних и националних носилаца екстремистичких десничарских покрета и организација; *Способност сарадње и интероперабилности са безбедносним структурама партнерских земаља:* Огледа се у повезивању и изградњи ефикасног система за размену података о идентитету, пореклу, евентуалној криминалној, или терористичкој прошлости, здравственом и психичком стању миграната, и других података од значаја за процену терористичке или других идентификованих безбедносних претњи.

б) Политичко, правна и дипломатска област: Способност проактивне дипломатије (могућност за активније испољавање и заступање националних интереса у билатералним и мултилатералним састанцима у међународном процесу редовних дипломатских активности и присуства активностима ОУН, и у процесу разрешења мигрантске кризе); *Способност употребе задружених снага за разрешење кризе* (могућност за припрему, планирање и извођење процеса одговора на мигрантску кризу); *Способност расположивости снага* (могућност за обједињавање активности кадровског, логистичке подршке и финансијског обезбеђења ради ефикасности снага током анализе, праћења и предвиђања развоја мигрантске кризе); *Способност искоришћења информационог простора* (могућност успостављања јединствене базе података о визама и визним информационим системима и базе биометријских података и могућност обавештавања јавности о подацима значајним за миграције).

в) Социо-хуманитарне активности: Способност ефикасне и ефективне организације снага за одговор на мигрантску кризу и координацију активности са владиним, невладиним и хуманитарним организацијама. Огледа се у могућности ефикасне организације свих субјеката и снага државе, координације и сарадње са владиним, невладиним и хуманитарним организацијама у циљу заједничког деловања током кризе; *Способност адекватне употребе снага Војске Србије, МУП Републике Србије и цивилне одбране и ефикасног одговора у условима које одређују физичко-географске карактеристике простора на мигрантској рути.* Представља могућност Војске Србије или њених делова, снага МУП Републике Србије и цивилне одбране да делотворно дјелују у складу са својим надлежностима, уз употребу потпуно оспособљених и опремљених

снага; *Способност прикупљања, претраживања, анализе, складиштења и коришћења информација за разумевање безбедносног окружења и предвиђање трендова развоја догађаја.* Представља могућност прикупљања, обраде и размене информација са свим елементима који су укључени у решавање мигрантске кризе; *Способност обезбеђења адекватне инфраструктуре за прихват миграната и основних услова за живот, контролу здравствене ситуације и регистрацију.* Огледа се у могућности обезбеђења потребних капацитета и инфраструктуре за прихват и регистрацију миграната, обезбеђење адекватног смештаја са неопходним здравствено-санитарним условима, исхрану и здравствену заштиту; *Способност правовремене логистичке подршке, кадровског и финансијског обезбеђења снага током анализе, праћења и предвиђања развоја.* Представља могућност одрживе логистичке подршке, кадровског и финансијског обезбеђења у складу са развојем ситуације.

На основу одређених способности извршиоцима управљања мигрантском кризом су предложене следеће мере:

а) Војно-безбедносна област: Формирати и опремити специјализоване органе из састава безбедносних служби, који ће се доминантно бавити прикупљањем података о евентуалним носиоцима и облицима угрожавања безбедности, у зонама привременог размештаја и кретања миграната; Изменити постојећу законску регулативу ради ефикасне примене посебних поступака и мера ради правовременог прикупљања података о могућој терористичкој или другим претњама безбедности; На нивоу надлежних судова, одредити органе за непрекидну сарадњу са свим безбедносним службама, у смислу одобравања посебних поступака и мера, као и за друга поступања из надлежности судова и тужилаштва; Опремити снаге МУП РС са средствима и системима за физичко и техничко обезбеђење граница; Опремити снаге МУП РС савремених средствима за идентификовање и регистрацију/евидентирање миграната; Унапредити координацију и сарадњу са Војском Србије са МУП РС и осталим државним органима; Определити, обучити и опремити саставе ВС и МУП да у датом времену за реаговање изводе борбене и неборбене активности у случају ескалације изазова, ризика и претњи повезаних са мигрантском кризом; Определити додатне снаге МУП РС; Повећати капацитете МУП, ВС, БИА, ВБА и ВОА за онемогућавање и неутралисање активности терориста из састава миграната, њихово повезивање са домицилним исламистима, као и спречавање деловања регионалних и националних носилаца екстремистичких десничарских покрета и организација; Повећати координацију и размену података са безбедносним структурама партнерских земаља о идентитету, пореклу, евентуалној криминалној, или терористичкој прошлости, здравственом и психичком стању миграната.

б) Политичко, правна и дипломатска област: Усвојити нове политике и стратегије и ревидирати постојеће стратегије у складу са анализом потреба мигрантске кризе и ојачати капацитете институција надлежних за спровођење стратегија; Створити нормативне услове који ће обезбедити одрживост рада Националног тела за управљање миграцијама; Успоставити приоритете за фи-

нансирање из спољних средстава, посебно из средстава ЕУ; Координирати активности надлежних министарстава и институција у вези са миграцијама у циљу ефикасног спровођења стратегија; Остварити потпуну контролу над процесом управљања миграцијама, уз обезбеђење стабилног стања безбедности на територији РС; Створити мрежу компетентних службеника задужених да испред министарстава оперативно извршавају послове дефинисане од стране Националног тела за управљање миграцијама; Успоставити мрежу обучених сарадника у локалној самоуправи задужених да прате, извештавају и обављају поверене послове за потребе спровођења одлука Националног тела за управљање миграцијама; Обезбедити ефикасну заштиту права и интереса грађана Републике Србије у свим фазама миграционог циклуса, као и страних миграната који бораве у Републици Србији;

в) Социо-хуманитарна област: Обезбедити међународну подршку за доградњу нормативно-правних основа за поштовање међународног хуманитарног права, верских и људских слобода; Због немогућности примене репресивних мера према мигрантима условљених поштивањем одредби међународног и хуманитарног права везано за избеглице, неопходно је унапређење хуманитарне културе становништва, координација са међународним хуманитарним и невладиним организацијама, у циљу предузимања потребних мера уз поштовање наведених одредби. Креирати стратегију комуникације са медијима, у циљу објективног извештавања и упознавања становништва са природом и развојем мигрантске кризе, предузетим и планираним активностима; Кроз успостављање усклађених процедура заједничког деловања у одговору на мигрантску кризу, и јединственог информационог система, обезбедити ефикасно и ефективно деловање свих институција и снага државе у реаговању на мигрантску кризу у социо-хуманитарној области; Ојачати и унапредити организацију и рад Канцеларије за питања економске и социјалне подршке мигрантима (део Националног тела за управљање мигрантском кризом), обезбеђењем неопходног персонала и материјалих средстава, те повећањем броја центара за азил и центара за прихват и збрињавање миграната, како на правцима кретања тако и у случају дужег задржавања; У односу на структуру миграната (жене, деца, деца без родитеља/старатеља), у сарадњи са органима локалне самоуправе и невладиним сектором, обезбедити неопходан персонал за социопсихолошку обраду миграната, те успостављање неопходних програма социјалне заштите; За обезбеђење адекватних капацитета за смештај миграната унапредити и проширити постојеће капацитете, те изградити нове капацитете за прихват и привремени смештај до 90000 миграната, за период до пет година. У сарадњи са МО, ВС и органима локалне самоуправе извршити процену капацитета и адаптацију одређених војних и цивилних објеката за смештај миграната и предложити додатни број смештајних капацитета (кампова) у складу са развојем ситуације, као и начин обезбеђења истих. Обезбедити сарадњу и помоћ УНХЦР за повећање смештајних капацитета; Помоћ у храни, одећи и медицинско-хигијенском материјалу обезбедити у сарадњи и координацији са органима локалне самоуправе, Црвеним крстом Републике Србије и непосредним донаторима. Успоставити пуну сарадњу са невладиним сектором (привре-

дни субјекти, цркве и верске заједнице и невладине организације) у пружању помоћи избеглицама и мигрантима у виду волонтирања социјалних и здравствених радника и преводилаца те прикупљања разних врста помоћи; Здравственој заштити и пружање здравствених услуга обезбедити кроз координацију и ангажовање капацитета клиничких центара, МО и ВС, на местима прихвата и смештаја избеглица; За успостављање адекватних хигијенско - епидемиолошких услова и капацитета за откривање и превенцију инфективних болести, неопходна је надоградња капацитета за откривање и превенцију инфективних болести у здравственом систему. У сарадњи са Црвеним крстом Р. Србије, међународним Црвеним крстом и другим хуманитарним организацијама створити услове за повећање броја стручних лица из области инфективних болести који би се ангажовали на свакодневним пословима у погледу кризе, едукацији локалних медицинских и хуманитарних радника по питању за нас нових и непознатих заразних болести, као и могућност заједничког ангажовања са медицинским и хуманитарним организацијама партнерских земаља на територији Републике Србије; Стварање услова за социјалну интеграцију миграната у друштвени живот и рад обезбедити кроз превазилажење расних, етничких, верских, језичких и других културних разлика. Спречити нехумано поступање према мигрантима, спровођење политике одбијања и дискриминације. Путем медија обавештавати становништво о природи мигрантске кризе и мерама које се предузимају за ублажавање последица. У сарадњи са ЕУ обезбедити пројекте изградње фабрика и запошљавање миграната; У погледу одржавања и унапређења способности институција Р. Србије за прихват и адекватно привремено збрињавање миграната, вршити детаљно планирање и пројектовање ангажованих људских и материјалних ресурса, и обезбедити неопходну финансијску подршку за социјалне и хуманитарне програме помоћи (IPA фондова, ММФ, Европске инвестиционе банке, Европске банке за обнову и развој); Дефинисати алтернативе у случају изостанка адекватне финансијске и материјалне помоћи или чак смањења прихода услед једностраног укидања и замрзавања међународних пословних уговора и споразума о сарадњи у области привреде. Формирати посебно тело за процену и достављање потреба за помоћ од ЕУ на дневном нивоу; Остварити сарадњу са Фондом хитне помоћи Међународне федерације друштава Црвеног крста и Црвеног полумесеца (ИФРЦ), УНХЦР и другим хуманитарним и невладиним организацијама унапредити капацитете и могућности у области здравствене и социјалне заштите.

Претње од тероризма у урбаној средини

У оквиру сагледавања и уочавања могућих изазова и претње које може мигрантска криза да изазове на простору Републике Србије, посебан акценат могуће претње од тероризма је у урбаној средини. Могући облици урбаног тероризма као последица мигрантске кризе могу настати као последица терористичких активности „Исламске државе“ у Републици Србији, спрегом албанских терористичких група са терористима из мигрантских група и спрегом

радикалних исламистичких група у Републици Србији са терористима из састава миграната. Као што је и наведено, део миграната који пролази кроз територију Републике Србије, учествовао је у терористичким и другим борбеним активностима, на страни „Исламске државе“ у протеклом периоду, или је обучен за герилске и терористичке акције у градским срединама. О њиховим претходним активностима, безбедносне службе и полиција Републике Србије не поседује податке, а процене се заснивају на сазнањима прикупљеним током претежно кратких, несадржајних и формалних разговора. Иако поседују наведено искуство, за реализацију терористичких активности, потребна су им бар још два услова: мотив да такав акт почине и наоружање, тј, средства којима би такве активности извршили. У погледу мотива, терористичку претњу можемо посматрати из два угла: најпре мотив као последица деловања органа Републике Србије према мигрантима и мотив као израз радикалне идеологије и инспирације „исламске државе“. Досадашњим хуманим и професионалним поступањем свих органа Републике Србије укључених у решавање мигрантске кризе, отклоњене су могућности за бројне проблеме, па и мотиви за евентуално терористичко деловање. Међутим, ако би до тога и дошло, објекти напада би вероватно биле снаге безбедности (полиције, ВС, итд) које су непосредно ангажоване и у додиру су са мигрантима. Ако би евентуалне терористичке активности биле по налогу „Исламске државе“ објекти напада би свакако биле значајније државне институције Републике Србије у већим урбаним срединама (Ниш, Београд, Нови Сад) као и међународна дипломатска представништва (САД, РФ, Немачке, Турске, Француске итд). На основу наведеног се може закључити да са порастом броја терористичких напада у свету, расте и број оних који су извршени у урбаним срединама. Разлози да објекте дејства терористи бирају првенствено у урбаним срединама, леже у карактеристикама самих урбаних насеља и ефектима који се нападима могу постићи. Када је у питању Република Србија у овом тренутку не представља мету екстремиста, али постоји опасност и мете би углавном биле дипломатске, међународне или најзначајније институције Републике Србије, као и могућност експлоатације страха код напада на местима јавног окупљања, школама и слично, ефекти су који могу да одреде и терористе на подручју Републике Србије за планирање и извршење оваквих аката. Носиоци терористичке претње у урбаним срединама могу бити грађани Републике Србије али и појединци и групе из редова миграната, нарочито у случају дужег задржавања на нашем подручју и успостављања веза са носиоцима националистичког и верског тероризма на правцима кретања миграната. Имајући у виду могуће мотиве „Исламске државе“ да на подручју Републике Србије изведе терористичке акте, значајну подршку у логистици и избору објеката дејства, могли би добити од албанских терористичких група са подручја југа Србије или Македоније. Објекти напада у овом случају били би првенствено јединице жандармерије, полиције и ВС које се налазе на југу Републике Србије, у захвату мигрантске руте, са циљем изазивања страха, дискредитације Републике Србије на међународном плану и „демилитаризације региона“. Осим тога, објекти напада могу бити и поједини амбасадори и други међународни представници, који у процесу сагледавања димензије и последи-

ца кризе, посећују објекте за привремени смештај миграната. У поступку процене могуће терористичке претње, не треба искључити ни могућност да објекти напада буду војни објекти, који би се користили за смештај већег броја миграната, који се задржавају привремено на нашој територији. Носиоци напада, посебно у рејону југа централне Србије могле би бити такође албанске терористичке групе, са циљем дискредитације Републике Србије, изазивања страха код миграната и дестабилизације стања безбедности у земљи. Ово посебно уколико дође до усложњавања безбедносне ситуације на Косову и Метохији. Са подручја Србије, регрутовање и упућивање радикалних исламиста у Сирију и друга ратом захваћена подручја вршена су у више градова Рашке регије, а посебно у „Клубу исламске омладине санџака-Фуркан” у Новом Пазару. Са подручја Босне и Херцеговине исламисти су организовани од стране вођа вехабијске заједнице из села Горње Маоче и Јабланице и упућивани у ратна подручја. Објекти напада оваквих терористичких активности били би у већим урбаним срединама првенствено објекти јавног окупљања већег броја људи (концерти, спорстске манифестације, тргови, политички скупови итд). Ценећи „модус операнди” досадашњих терористичких активности (Биланџић, 2015.), могу се очекивати првенствено самоубилачки напади као и напади уз коришћење пешадијског оружја на насумично изабране мете. Иако се не могу потпуно искључити, мање су вероватне отмице, атентати и други облици извршења урбаних терористичких акција. Република Србија има задејствован безбедносно-обавештајни систем, систем одбране и друге системе унутрашње безбедности и заштите, чији је задатак спречавање свих облика угрожавања безбедности, па и тероризма. Успешност превентивно заштите Републике Србије од терористичке претњи зависиће од њене свеобухватне и правовремена процене, а степен заштићености људи и других виталних вредности одредиће однос поштовања људских права са једне и потребе правовременог откривања терористичке делатности са друге стране.

Закључак

Претходну годину је обележила мигрантска криза, односно сеоба народа невиђених размера у новијој историји, прецизније од завршетка Другог светског рата. Највећи број избеглица из Сирије од почетка сукоба у тој земљи, налази се у суседној Турској. По неким подацима, Турска је примила скоро два и по милиона избеглица из Сирије. Избегличка криза је кулминирала када су таласи миграната кренули ка Европи, односно земљама Западне Европе, која је неспремно дочекала овакав развој ситуације. Балкан је од марта месеца 2015. године, постао транзитна зона за избеглице из Сирије, Ирака и Авганистана. Кроз границе Грчке, БЈР Македоније и Србије прошло је стотине хиљада избеглица, настављајући свој пут даље ка Мађарској и земљама ЕУ. У Србији се друштво благонаклоно односило ка избеглицама, трудећи се на све начине да им помогне, храном, одећом, лековима итд. Србија је у блиској прошлости прошла кроз велика страдања, ратове и НАТО агресију, и има емпатију за љу-

де који такође пролазе кроз ратна страдања. У том смислу, друштво у Србији се понело више него одговорно према проблему мигрантске кризе, што се не може рећи за многе чланице ЕУ. Приоритени задаци одржавања мира и стабилности Републике Србије у вези мигрантске кризе у наредном периоду ће се наставити у складу са поштовањем законске регулативе и усклађивањем процедура са Европском унијом. У циљу проналажења најбољих решења Република Србија ће интензивирати сарадњу са чланицама Европске уније у погледу кризе, док ће са суседима Македонијом и Хрватском заједничким активностима проналазити решења за управљање мигрантским кризама. На граничним прелазима и пограничним местима успостављаће пунктове, прихватне центре и административне, санитарне службе и безбедносне процедуре. Регистрација миграната врши се у складу са стандардима ЕУ, а прикупљени подаци дистрибуирати заинтересованим странама. Транзитне руте кроз Србију подударају се са главним међународним и магистралним правцима, што у одређеној мери олакшава контролу кретања миграната. Тражиоцима азила у Србији издаје се потврда која им омогућава слободу кретања у трајању од 72 часа, што се користи ради транзита и напуштања територије преко граничних прелаза са Мађарском и Хрватском. Република Србија вероватно неће бити крајња дестинација миграната, али је транзитна земља која се граничи са ЕУ. У складу са тим, неопходно је да блиско сарађује са ЕУ, прати трендове и поступа у складу са националним интересима. Такође, Србији је ограничена могућност финансијске подршке ЕУ у поступку прихватања, регистрације и транзита миграната (до сада примљено свега 4 милиона евра), што захтева повећана издвајања из Буџета републике. Узимајући у обзир даље компликовање политичко - безбедносне ситуације на Блиском Истоку, посебно у Сирији и Ираку, може се оценити да ће се тенденција пораста броја миграната који улазе у Републику Србију наставити и у наредном периоду, уз могућу мању стагнацију током зиме. Економски интереси политичких чинилаца који су доминантно утицали на стање безбедности Блиског Истока и покретање миграторног таласа, нису у досадашњем периоду потпуно остварени. Природни ресурси Сирије и Ирака који су представљали доминантни интерес сада су делимично у поседу државних творевина и у функцији су финансирања терориста и даљег генерисања кризе. Даљим приливом миграната уз ограничену финансијску помоћ Европске уније, довешће се у питање могућност даљих социјалних давања од стране Републике Србије, као и реализација хуманитарних програма помоћи за мигранте. Неконтролисани прилив миграната условиће додатне напоре и издвајања Републике Србије, што може довести до додатних захватања кроз порезе и друге намете, а што би се одразило на даљи пад животног стандарда грађана Србије. Као последица наведеног, поред евидентног оптерећења по економију, систем здравствене заштите, неумитно ће се испољити утицај на друштвену кохезију и стабилност, што последично води ка испољавању незадовољства и непријатељства локалног становништва.

Литература:

1. IDMC, Syria IDP Figures Analysis. Internal Displacement Monitoring Centre, 2015
2. Erlich, R.; Inside Syria: *The Backstory of Their Civil War and What the World Can Expect*. New York: Prometheus Books, 2014.
3. <http://www.srbijadanas.com/clanak/mapa-krvava-godisnjica-rat-u-siriji-ulazi-u-sestu-godinu-bez-kraja-na-vidiku-14.03.2016>
4. <http://www.srbijadanas.com/clanak/mapa-krvava-godisnjica-rat-u-siriji-ulazi-u-sestu-godinu-bez-kraja-na-vidiku-14.03.2016>
5. Službeni glasnik Republike Srbije, br.107 od 09.11.2012
6. Vujaklija Milan: *Leksikon stranih reči i izraza*, Prosveta, Beograd, 1994, str.57
7. <http://www.slobodnaevropa.org/content/izazovi-pred-u/27432007.html>, Internet 18/01/2015.
8. <http://www.slobodnaevropa.org/content/izazovi-pred-u/27432007.html>, Internet 18/01/2015.
9. Bilandžić Mirko, Otpornost gradova na urbani terorizam, Zbornik radova sa sedme regionalne konferencije o sigurnosti gradova, 2015.g.
10. Massey, D. S.; „*Theories of International Migration: A Review and Appraisal*“, Population and Development Review, 1993.
11. Strategija nacionalne bezbednosti Republike Srbije, Beograd, 2009
12. Castles, S., and M. J. Miller,; *The Age of Migration*, 3rd ed., New York, London: The Guilford Press, 2003.
13. Frontex Western Balkans, Annual Risk Analysis 2012, Warsaw, Poland, 2012.
14. United Nations Department of Economic and Social Affairs, Population Division, Trends in International Migrant Stock: The 2008 Revision, <http://esa.un.org/migrati>, 12.03.2016.
15. <http://www.srbija.gov.rs/dokumenta>
16. Beriša Hatidža, Rakić Mile,; „*Ljudska bezbednost u Avganistanu*“, „Kultura polisa“, br. 29, Novi Sad, Institut za Evropske studije, Beograd, 2016.
17. Despotović Ljubiša, Jevtović Zoran, „*Konstrukcija i dekonstrukcija identiteta i međunarodne integracije*“, „Srpska politička misao“, br. 2, Institut za političke studije, Beograd, 2015.
18. Rakić Mile Budžak Goran,; „*Geopolitički položaj Srba u Republici Srpskoj i izbori 2014.godine*“, Politička revija br.1, Institut za političke studije, Beograd, 2015.
19. Rakić Mile, Budžak Goran, „*Održivost institucionalnih kapaciteta Republike Srbije u uslovima globalizacije*“, „Srpska politička misao“ br.3, Institut za političke studije, Beograd, 2015.

Summary

Balkans since March 2015, has become a transit point for refugees mainly from Syria, Iraq and Afghanistan. Through the borders of Greece, FYR Macedonia and Serbia have passed hundreds of thousands of refugees, continuing its journey to Hungary and EU countries. In Serbia the society is favorably referred to the refugees, trying in every way to help them with food, clothing, medicines, etc. In the recent past Serbia has gone through great suffering, wars and NATO aggression, and has empathy for people who are also going through the sufferings of the war. In this sense, the society in Serbia behaved more responsibly in dealing with the problem of

migrant crisis, which cannot be said for many EU countries. The priority tasks of maintaining peace and stability in the Republic of Serbia related to migrant crisis in the coming period will continue according to national legislation and harmonization of procedures with the European Union. Serbia has limited EU financial support in the process of acceptance, registration and transit of migrants (so far received only 4 million euros), which requires increased allocation from the budget of the Republic. Taking into account further complicating of the political and security situation in the Middle East, especially in Syria and Iraq, it can be assessed that the tendency of increasing of the number of migrants who enter the Republic of Serbia will continue in the coming period, with a possible minor stagnation during the winter. The economic interests of political actors who are predominantly affected the security situation of the Middle East and the launches of migratory waves, at the present moment are not fully realized. Natural resources of Syria and Iraq which are representing the dominant interest are now partly owned by state like organizations and in the function of terrorist financing and further generating the crisis. Further inflow of migrants with limited financial assistance of the European Union, will lead to the question of the possibility of further social benefits by the Republic of Serbia, as well as the implementation of humanitarian assistance programs for migrants. The uncontrolled influx of migrants will cause the additional efforts and allocation of financial resources the Republic of Serbia, which can lead to additional taxes and other charges, which would be reflected in a further decline of the living standard of the citizens of Serbia. As a consequence, in addition to the evident burden on the economy, health care system, crisis will inevitably exert influence on the social cohesion and stability, which in turn will lead to the manifestation of discontent and hostility of the local population.

MIGRANT CRISIS - THE CASE STUDY OF THE REPUBLIC OF SERBIA

Summary: The work is based on the strategic assessment of the situation of migrant crisis in the Balkans, which is based on the findings from open sources, primarily from expert analysis and scientific papers of eminent scientists and experts in this field from home and abroad, as well as official information of state institutions and data from local and foreign media. Content expressed through descriptions, assessment and predictions is given on the basis of available information, and in this respect should be treated with certain restrictions. The aim of this paper is to consider, through Serbian case study, all the aspects of the impact of the migrant crisis on the national security and point out on possible solutions regarding this matter in the coming period. The results presented here incurred during the security assessment of the migrant crisis and its impact on the security of the Republic of Serbia, implemented SWOT analysis, creation of possible scenarios of further development of the situation and findings in the possible solutions of the crisis.

Key words: security, migration, assessment, analysis, scenarios, the Western Balkans, the Republic of Serbia

ЈОКО ДРАГОЈЛОВИЋ*

МИЛОВАН ЈОВАНОВИЋ

Правни факултет за привреду и
правосуђе
Нови Сад

УДК 314.14 (4):351.78

Монографска студија

Примљен: 15.05.2016

Одобрен: 28.05.2016

Страна: 61-70

МИГРАНТСКА КРИЗА – БЕЗБЕДНОСНИ ИЗАЗОВИ, РИЗИЦИ И ПРЕТЊЕ

Сажетак: Предмет анализе овог рада су актуелни безбедносни изазови, ризици и претње који су настали услед велике мигрантске кризе са којом се суочава Европа. Наиме, Европа се у последње време суочава са великим бројем миграната који су свој пут кренули од Блиског истока и Африке ка земљама Европске уније.

Циљ рада је да укаже на актуелне безбедносне ризике и проблеме са којима се суочавају државе које се налазе на мигрантској рути. Поједине државе Европе различито реагују по питању мигрантске кризе и различито се односе према избеглицама. У том смислу, поједине државе као што је нпр. Немачка примила је велики број избеглица, Србија је држава која је мигрантима пружила несметан пролазак на путу до њиховог крајњег одредишта, Мађарска и Словенија су државе које су подигле зидове на границама и поставиле бодљикаву жицу како би забраниле и спречиле улазак миграната, (иако нису државе које су мигрантима крајње одредиште), док су Пољска и Чешка државе које су одбиле да приме одређени број миграната који је представљао квоту коју оне морају да приме након састанка челника Европске уније.

Кључне речи: мигрантска криза, Европа, безбедносни изазови, ризици и претње

Увод

Рат у Сирији почео је 2011. године, да би своју ескалацију доживео у последње две године. Све то, навело је велики број људи да уточиште, сигурност и безбедност потраже у некој другој држави. У том смислу, током 2015. године, а посебно током почетка 2016. године Европа се суочава са великим бројем избеглица који су напустили своју државу и са Блиског истока кренули ка Европи у потрази за бољим условима за живот.

Велики број миграната, чини се да је у великој мери изненадио Европу и различите државе Европе, које ова појава погађа. Наиме, јасно је да нису све државе подједнако оптерећене и угрожене мигрантском кризом. У том смислу, неке су само државе транзита, као што је и наша држава, где мигранти немају

* jdragojlovic@pravni-fakultet.info

намеру да се задржавају, док су друге, као нпр. Немачка, Аустрија, Шведска и Данска крајње одредиште. Управо из различитих улога појединих држава Европе током мигрантске кризе, различити су и њихови одговори на насталу ситуацију. Другим речима, мигрантска криза не утиче на све државе подједнако, па самим тим, државе и различито реагују. Поједине државе као што су Мађарска, Хрватска и Словенија су на својим границама подигли зидове и забраниле улазак избеглица, док су Пољска, Словачка и Чешка одбиле да прихвате одређени број миграната.

Појава све већег броја миграната у Европи, као и различити и нејединствени ставови држава, које су погођене мигрантском кризом, по питању прихватања избеглица, свакако представља велики изазов за Европу. Чини се да је Европска унија пред великим изазовом јер се сада крши и једно од њених основних начела, а то је отвореност граница. Такође, ако се овоме додају и последњи терористички напади у Паризу и Бриселу који се повезују са мигрантима из Сирије, Авганистана и Јемена, сложеност ситуације се може додатно сагледати. После тих терористичких напада, готово ни једна држава Европе не жели избеглице унутар својих граница.

Као што можемо видети, велики број избеглица са којима се суочавају европске државе са собом носи и велики број безбедносних изазова, ризика и претњи, те стога, поштујући пропозиције једног научног рада, ми ћемо у наставку рада покушати да укажемо на безбедносне изазове, ризике и претње које настају услед ове појаве.

Кратак осврт на појам безбедности

Појам безбедности је кроз историју имао различито поимање од првих видова људског организовања па до савремених држава. У том смислу, најстарији облик друштвеног уређења представља првобитна заједница која се одликује заједничком производњом и подједнаком расподелом онога што се прибави (скупи). Она је трајала од појаве човека па све док је човек стварао онолико колико му је потребно за опстанак. Тај опстанак представља један од темеља преживљавања односно зачетака безбедности.¹ Овде се, јасно је безбедност искључиво може посматрати са аспекта физичке безбедности, односно не угрожавања физичког интегритета.

Данас се под безбедношћу поред физичке безбедности подразумева и социјална, економска, правна, здравствена, безбедност животне средине и слично. Дакле, све друштвене групе, од првобитне заједнице па до данас предузимале су активности које су имале за циљ очување одређеног нивоа безбедности, јер безбедност представља услов опстанка самог друштва.² Безбедност као једна од основних функција у уређеним заједницама, без обзира на то да

¹ Јоко Драгојловић, Ненад Бингулац, Безбедност као атрибут и функција савременог полиса, *Култура полиса*, вол. 11, бр. 24, 2014, стр. 131.

² Јоко Драгојловић, Младен Ћеранић, Потребне за безбедношћу и сигурношћу у хијерархији људских потреба, *Култура полиса*, вол. 12, бр. 28, 2014, стр. 292.

ли је реч о појединцу, друштвеној групи, региону, држави, увек је повезано са жељом да се обезбеде суштинске вредности и стања која су за све њих од суштинског значаја.³

Израз безбедност потиче од латинске речи *securitas* што значи безбедност, одсуство опасности, сигурност.

Безбедност је стање које се може дефинисати као одсуство неког вида угрожавања, али и присуство правде, морала и културе.⁴ Безбедност је потребно схватити као услов опстанка и развоја друштва, јер она сама по себи ништа не ствара већ само омогућава.⁵

По модерном схватању безбедности, интегралну (свеобухватну, целовиту) безбедност можемо да групишемо на унутрашњу и међународну безбедност. У оквиру унутрашње безбедности разликујемо индивидуалну, социјеталну (друштвену) и националну, док код међународне безбедности можемо да разликујемо регионалну, глобалну, заједничку, колективну и кооперативну безбедност.⁶

Поглед уназад на безбедносне изазове у Европи

Безбедносни изазови, ризици и претње током историје у Европи су били различити. Све до завршетка другог светског рата угрожавање безбедности се углавном манифестовало кроз различита ратна дешавања. Након Другог светског рата питање безбедности у Европи постаје све актуелније и оснива се велики број међународних организације чији је основни циљ очување мира и безбедности. Тадашња основна идеја постизања тј. поновног успостављања безбедности искључиво се заснивала на умањивању међудржавних тензија које су настале између совјетског и америчког блока током периода хладног рата. Као једно од решења је било потписивање Хелсиншког завршног акта 1975. године, а основна идеја за смањење постојећих међудржавних безбедносних тензија заснивала се у најави већих војних маневара чиме, се желело постићи смањење ризика од нових ратних сукоба услед мирнодопских премештања војних формација и одржавања њихове спремности.⁷

Стварањем Европске уније, распадом СССР-а и значајним јачањем САД-а, безбедносне околности у Европи су се промениле и то у смислу да од средине деведесетих година ратно угрожавање безбедности на простору Европе, ако

³ Зоран Павловић, Ненад Аврамовић, У трагању за правним и институционалним концептом националне безбедности Републике Србије, *Војно дело*, вол. 66, бр. 1/2014, 2014, стр. 145.

⁴ Љубомир Стајић, *Основи система безбедности-са основама истраживања безбедносних појава*, Правни факултет, Нови Сад, 2008, стр. 23.

⁵ *Ibid.*

⁶ Радослав Гаџиновић, Класификација безбедности, *Наука - безбедност - полиција*, год. 12, бр. 2-3, 2007, стр. 3-26.

⁷ Ненад Бингулац и Јоко Драгојловић, *Утицај војних маневара на питање безбедности у Европи са становишта ОЕБС-а*, Међународни тематски зборник „Четрдесет година од потписивања Хелсиншког завршног акта”, уредници Мина Зиројевић и Весна Ћорић, Институт за упоредно право, Београд, 2015, стр. 111.

се не узме у разматрање ратни распад СФРЈ, се не сматра за могуће, што никако не значи да не постоје многи безбедносни изазови унутар сваке државе.⁸

У последње време Европа као и све државе Европе суочавају се са различитим безбедносним изазовима. Наиме, као што смо и напоменули, током историје највећи безбедносни изазови који су погађали државе и становништво били су ратови и ратна дешавања, док је данас ситуација много другачија. Дакле, главни облици угрожавања безбедносни нису више ратови и ратна дешавања, већ различити облици криминала, односно организовани криминал и тероризам. У садашње време, организовани криминал не познаје границе држава и режима. Високософистициране, мреже добро организованих криминалних група, свих нација и боја, у интересу стицања великог профита, баве се разноврсним "уносним пословима", особито оним који се тичу трговине наркотицима, оружја и белог робља. Савремени криминалци "лутају" електронским мрежама, те уз помоћ високо развијених технологија "перу" огромне количине новца, интегришући га у легалне токове, чиме врше дестабилизацију и деградацију, економских, политичких и уопште друштвених система.⁹ Такође, поред организованог криминала, свакако и тероризам представља једну од главних безбедносних претњи. Ово нам потврђују и последња дешавања у Европи.

Терористички напади се врше из различитих побуда, те их је услед тога тешко предвидети и спречити. Такође, у свету се појављује све већи број терористичких организације, које настају из различитих побуда, идеологија и циљева. Све ово додатно отежава борбу против ове појаве. Када се терористички напади спроводе од већ познатих терористичких група, многе светске безбедносне службе имају теоријску могућност да спрече потенцијалне нападе услед присмотре или „пресецања“ комуникационих токова, док када је реч о појединцима или мањим групама које нису организационо повезане са већ познатим терористичким организацијама, онда је могућност спречавања и превентивног деловања сведена на минимум, или је потпуно искључена.¹⁰

За пример поменутог самосталног деловања може се навести напад Андерс Брејвика у Норвешкој, на острву Утоја, недалеко од Осла, 2011. године када је убијено 85 лица.¹¹ Управо због његовог самосталног деловања није било могуће начинити адекватне превентивне мере како би се спречио напад. Током истраге, утврђени су мотиви и начини прибављања средстава за извршење тог напада и та сазнања биће кориштена у даљој борби за успостављање већег нивоа безбедности. Пример, самосталног напада али организованог са већ познатом терористичком организацијом (из Чеченије) је напад на аеродром

⁸ Милован Јовановић, Ненад Бингулац, Тероризам као савремени безбедносни изазов, *Политичка ревија*, вол. 47, бр. 1/2016, 2016, стр. 31.

⁹ Жељко Бјелајац, *Организовани криминалитет vs Србија*, Правни факултет за привреду и правосуђе, Нови Сад, 2008, стр. 9.

¹⁰ Милован Јовановић, Ненад Бингулац, *op. cit.* стр. 31.

¹¹ Andy Whelan and Martin Delgado, Burning with hatred... *The right-wing extremist who hated immigrants and multi-culturalism*, www.dailymail.co.uk/news/article-2017962/Anders-Behring-Breivik-Right-wing-extremist-hated-immigrants-multi-culturalism.html (22/04/2016)

Домодедово у Москви 2011. године када је погинуло 35, а рењено више од 130 лица.¹²

Дакле, као што можемо видети, основни циљ терориста приликом извођења терористичког напада јесте ширење страха и панике, кроз убијање и рањавање цивилног становништа, а све то да би се пренела порука и указало на захтеве које терористичке организације стављају пред владу одређене државе или међународне организације.

Међутим, поред напред изнетог, безбедносне изазове представљају и разни облици класичног криминала (разбојништва, крађе, убиства и др), високо-технолошког криминала, али и разни облици организованог криминала¹³, почевши од криминала белог оковратника, трговине људима и др.¹⁴

Мигрантска криза – безбедносни изазови, ризици и претње

Како је безбедност једна од основних људских потреба уз њу неодвојиво иде и унапређење вредности појединца, нација, а самим тим и афирмација глобалних вредности које морају несметано да се развијају, испољавају и унапређују.¹⁵ Међутим, како се у последњих неколико месеци Европа суочава са великом избегличком кризом, у великој мери је и осећај сигурности и безбедности, у државама које се погођене мигрантском кризом, смањен. Другим речима, миграциона криза са собом повлачи и одређене безбедносне реперкусије.

Између четири и пет милиона миграната сваке године уђе у неку туђу државу, а при том број нелегалних прелазака границе варира између 30% и 50%.¹⁶ Оне са собом неминовно доносе и повећање опасности по домаће становништво од заразних болести, криминала и тероризма.¹⁷ Дакле, велики број миграната свакако за собом повлачи безбедносне изазове ризике и претње у различитим животним сферама. Сходно томе безбедносни изазови услед мигрантске кризе могу се сагледати кроз политичку, економску, друштвену, као и културну сигурност државе и њеног становништва.

¹² Види више у: Телеграф, Најстрашнији терористички напади у Европи, <http://www.telegraf.rs/vesti/1382333-tekle-su-reke-krvi-ovo-su-najstrasniji-teroristicki-napadi-u-evropi-video> (22/04/2016)

¹³ Више о организованом криминалитету у: Жељко Бјелајац, *Организовани криминалитет – империја зла*, Правни факултет за привреду и правосуђе у Новом Саду, Нови Сад, 2013.; Милан Шкулић, *Организовани криминалитет*, ЈП Службени гласник, Београд, 2015.

¹⁴ Види више у: Nenad Bingulac *Modern slavery as a challenge to current security*, Archibald Reiss days – thematic conference proceedings, vol.2., Academy of criminalistic and police studies, 2014, pp.202.

¹⁵ Жељко Бјелајац, Јоко Драгојловић, Улога и значај ванкривичних субјеката у савременој политици сузбијања криминалитета, *Политичка ревија*, вол. 47, бр. 1/2016, 2016, стр. 41.

¹⁶ UN, Key trends in international migration, Expert Group Meeting on The Post 2015 Era: Implication for the Global Research Agenda on Population Development, New York, 10 April 2015.

¹⁷ Драган Симеуновић, Миграције као узрок политичких аномалија у Европи, *Журнал за криминалистику и право*, вол. 19, бр. 3/2015, 2015, стр. 6.

Како су услед мигрантске кризе одређене државе подигле зидове на границама и поставиле бодљикаву жицу, те тим угрозиле и један од основних постулата Европске уније, у одређеној мери можемо сагледати и угрожавање политичке сигурности услед мигрантске кризе. Наиме, мигрантска криза представља велики изазов за Европску унију. Након неприхватљиво дугог периода збуњености, у којем су неке чланице радиле шта су и како су хтеле у погледу мигрантске кризе, све државе чланице Уније су тек 23. септембра одржале први самит о миграцијама, и то самит неформалне природе.¹⁸ Све ово доказује да мигрантска криза утиче и на политичку стабилност и безбедност појединих држава у Европи. Такође, сукоб који је настао између Србије и Хрватске по питању затварања граница, представља још један вид угрожавања политичке сигурности држава које мигрантска криза погађа и захлађења односа између две државе.

Поред тога, мигрантску кризу можемо сагледати и кроз претњу животном стилу и култури државе пријема. Осим тога што се мигранти везују за чињеницу да доприносе порасту криминала и осталих друштвених проблема, илегални мигранти понекад се описују као економски мигранти који траже азил како би искористили државне социјалне погодности или како би преотели посао локалном становништву (економска сигурност).¹⁹ Јасно је да је највећи број избеглица са Блиског истока у бегу од рата и у потрази за бољим условима живота. То свакако потврђује и чињеница да се они углавном не задржавају у сиромашнијим и слабије развијеним државама, већ настоје да дођу до Немачке као државе која представља можда и највећу економску силу у Европи и државу са великом социјалном помоћи. Такође, избеглице настоје да дођу и до Данске, Аустрије и осталих држава Европе које су познате по ниској стопи незапослености и добрим социјалним програмима. Стога, поједине државе Европе и њени становници долазак великог броја избеглица посматрају са аспекта економске сигурности и безбедности. Свесни су да је долазак великог броја избеглица у њиховој држави и прилика послодавцима за ангажовањем јефтине радне снаге. То за њих свакако представља и мању могућност за запошљавањем као и мање плаћен посао.

Коначно, долазак миграната из исте етничке или верске групе може се сматрати узроком промене у расној структури државе и слабења њеног културног идентитета.²⁰ Наиме, јасно је да је велики број миграната муслиманске вероисповести, што када је реч о Европи и европском становништву, може довести до одређених културолошких промена. Међутим и поред тих демографских, а самим тим и културолошких промена, Европа свакако стрепи и од исламистичког тероризма.²¹ Последњих година у терористичким нападима

¹⁸ Драган Симеуновић, *op. cit.* стр. 4.

¹⁹ Сениша Таталовић, Дарио Малнар, Сигурносни аспекти избјегличке кризе, *Политичке анализе*, вол. 6, бр. 3, 2015. Стр. 24-25.

²⁰ Collins, A. *Contemporary Security Studies*. New York i Oxford: Oxford University Press, 2007, p. 118; цитирано према: Сениша Таталовић, Дарио Малнар, *op. cit.* стр. 25.

²¹ Више у: Жељко Бјелајац, Исламска држава: између мита и стварности, *Међународни проблеми*, вол. 68, бр. 1/2016, 2016, стр. 54-71.

доминира религијски фактор и то највише исламски, а као циљ се препознаје да се кроз верско насиље жели остварити панисламистички циљеви. На западу терористи су мотивисани одређеним националним циљевима и интересима, док у исламским земљама тероризам је додатно мотивисан и исламском идеологијом која се манифестује наднационално. Такође, последњих година сведоци смо честих безбедносних притисака на потенцијалне мете од могућих терористичких напада.²² Управо ови облици безбедносних изазова последњих месеци у знатној мери доводе у питање управо ниво постигнуте безбедности у европским земљама, услед чега се истовремено намеће питање да ли постојећи механизми заштите почевши од законодавних регулатива па преко физичких и безбедносних мера, могу да представљају довољну заштиту.

Са доласком великог броја миграната из земаља у којима се воде грађански ратови и у којима су ситуиране разне терористичке групације расте ризик од тероризма у земљама кроз које мигранти пролазе, а нарочито у оним у којима се задржавају. Правило је да што се дуже задржавају и ризик бива већи, а највећи је у оним земљама у којима трајно остају, поготову уколико те земље попут Француске учествују у бомбардовању или у неком другом типу војних операција у земљама из којих мигранти стижу.²³

Поједини подаци указују да је са мигрантима у Европу ушло и више хиљада терориста (неки извори наводе да се ради о 4000 терориста). У случају да су указани подаци тачни, Европа се сусреће са до сада невиђеним безбедносним изазовом, који се неће моћи лако превазићи.

Уважавајући претходно изнето, ваља напоменути да последњих година број терористичких напада у земљама Европе (а највише у земљама Европске уније) је у сталном порасту. То нам сведоче и напади који су се десили у последњих неколико месеци у Француској и Бриселу, а који се везују са мигрантску кризу.

Закључак

Дакле, као што смо видели, државе Европе различито реагују по питању мигрантске кризе и различито се односе према избеглицама. У том смислу, поједине државе као што је нпр. Немачка примила је велики број избеглица, Србија је држава која је мигрантима пружила несметан пролазак на путу до њиховог крајњег одредишта, Мађарска и Словенија су државе које су подигле зидове на границама и поставиле бодљикаву жицу како би забраниле и спречиле улазак миграната, док су Пољска и Чешка државе које су одбиле да приме одређени број миграната који је представљао квоту коју оне треба да приме, након састанка челника Европске уније.

Дакле, као што можемо видети, државе Европе, па и државе Европске уније предузимају различите мере по питању миграната. Такође велики број

²² Мина Зиројевић, Жељко Бјелајац, Блиско источни тероризам и религија у савременом полису, *Култура полиса*, вол. 10, бр. 22, 2013, стр. 193-207.

²³ Драган Симеуновић, *op. cit.* стр. 8-9.

миграната поред политичких безбедносних изазова пред Европу поставља и изазове који се огледају у економској, културолошкој као и у друштвеној свери која се, пре свега, огледа у порасту криминалитета, посебно тероризма.

Последњих месеци, услед мигрантске кризе са којом се суочавају земље Европе, поједини подаци указују да је око милион миграната поднело захтев за азил. Највећи број миграната је у Европу дошао поморским путем док је знатно мањи број дошао копном. У расцепу између прокламованих европских вредности са једне стране и безбедносне угрожености и несигурности са друге, начињени су хумани кораци који су имали нехумане последице, при чему се мисли на већ извршене терористичке нападе, али и на могућност нових, као и на остале безбедносне ризике који иде у корак са избегличком кризом. Услед тога, неопходно је све више радити на превенцији и покушати што је могуће у већој мери смањити евентуалне последице. Ту се пре свега мисли на превентивно деловање у смислу спречавања терористичких напада, јер они свакако имају највеће последице.

У том смислу, прва превентивна мера би била регистрација миграна приликом уласка у сваку земљу, где се од држава очекује да покушају да идентификују потенцијалног терористу. На тај начин се може формирати обједињена база података о тим лицима, али и уједино њихова провера да ли су већ регистровани као чланови терористичких организација. Такође на овај начин, али искључиво ако се регистрација ради у свакој транзитној земљи и наравно у земљи дестинације, може се пратити кретање миграната и потенцијалних терориста међу њима, у смислу да ли је мигрант након (регистрације и) уласка у земљу из ње и изашао. Оно не представља довољно средство за успостављање безбедности, али представља одређени вид превентивног деловања. Свакако, много већи проблеми ће бити у земљама дестинације јер након асимилације, питање је да ли ће се моћи пратити њихово кретање и да ли ће се моћи на време предузети неке од безбедносних мера, а да се притом не нарушавају загарантована људска права, као једног од основних постулата модерне Европе.

Литература:

1. Bingulac, N., Dragojlović, J., (2015). *Uticaj vojnih manevara na pitanje bezbednosti u Evropi sa stanovišta OEBS-a*, Међународни тематски зборник „Четрдесет година од потписивања Хелсиншког завршног акта”, уредници Мина Зиројевић и Весна Ћорић, Институт за упоредно право, Београд, стр. 109-124.
2. Bjelajac, Ž., (2008). *Organizovani kriminalitet vs Srbija*, Правни факултет за привреду и правосуђе, Нови Сад.
3. Bjelajac, Ž., (2013), *Organizovani kriminalitet – imperija zla*, Правни факултет за привреду и правосуђе у Новом Саду, Нови Сад.
4. Bjelajac Ž., (2016). *Islamska država: između mita i stvarnosti, Међународни проблеми*, vol. 68, br. 1/2016, str. 54-71.
5. Bjelajac, Ž., Dragojlović, J., (2016). *Uloga i značaj vankrivičnih subjekata u savremenoj politici suzbijanja kriminaliteta*, *Politička revija*, vol. 47, br. 1/2016, str. 39-54.

6. Gaćinović, R., (2007). Klasifikacija bezbednosti, *Nauka - bezbednost - policija*, god. 12, br. 2-3, str. 3-26.
7. Dragojlović, J., Bingulac, N., (2014). Bezbednost kao atribut i funkcija savremenog polisa, *Kultura polisa*, vol. 11, br. 24, str. 129-142.
8. Dragojlović, J., Čeranić, M., (2014). Potrebe za bezbednošću i sigurnošću u hijerarhiji ljudskih potreba, *Kultura polisa*, vol. 12, br. 28, str. 291-300.
9. Zirojević M., Bjelajac, Ž., (2013). Blisko istočni terorizam i religija u savremenom polisu, *Kultura polisa*, vol. 10, br. 22, str. 193-207.
10. Jovanović M., Bingulac, N., (2016). Terorizam kao savremeni bezbednosni izazov, *Politička revija*, vol. 47, br. 1/2016, str. 25-38.
11. Pavlović, Z., Avramović, N., (2014). U traganju za pravnim i institucionalnim konceptom nacionalne bezbednosti Republike Srbije, *Vojno delo*, vol. 66, br. 1/2014, str. 145-159.
12. Simeunović, D., (2015). Migracije kao uzrok političkih anomalija u Evropi, *Žurnal za kriminalistiku i pravo*, vol. 19, br. 3/2015, str. 1-18.
13. Stajić, Lj., (2008). *Osnovi sistema bezbednosti-sa osnovama istraživanja bezbednosnih pojava*, Pravni fakultet, Novi Sad.
14. Tatalović, S., Malnar, D., (2015). Sigurnosni aspekti izbjegličke krize, *Političke analize*, vol. 6, br. 3, str. 24-25.
15. Telegraf, Najstrašnji teroristički napadi u Evropi, <http://www.telegraf.rs/vesti/1382333-tekle-su-reke-krvi-ovo-su-najstrasniji-teroristicki-napadi-u-evropi-video> (22/04/2016).
16. Škulić, M., (2015). *Organizovani kriminalitet*, JP Službeni glasnik, Beograd.
17. Andy Whelan and Martin Delgado, Burning with hatred... The right-wing extremist who hated immigrants and multi-culturalism, www.dailymail.co.uk/news/article-2017962/Anders-Behring-Breivik-Right-wing-extremist-hated-immigrants-multi-culturalism.html (22/04/2016).
18. Bingulac, N., (2015), *Modern slavery as a challenge to current security*, Archibald Reiss days – thematic conference proceedings, vol. 2., Academy of criminalistic and police studies, pp. 201-210.
19. Collins, A. (2007). *Contemporary Security Studies*, New York i Oxford: Oxford University Press.
20. UN, Key trends in international migration, Expert Group Meeting on The Post 2015 Era: Implication for the Global Research Agenda on Population Development, New York, 10 April 2015.

MIGRANT CRISIS – SECURITY CHALLENGES, RISKS AND THREATS

Summary: The subject of analysis in this paper is the current security challenges, risks and threats arising from the large migrant crisis that Europe is facing. Namely, Europe has recently been faced with a large number of migrants who have started their way from the Middle East and Africa to the EU.

The aim of this paper is to highlight the current security risks and problems faced by countries on the migratory route. Some European countries react differently in terms of migrant crisis and they take different stands towards the refugees. In this sense, some countries such as Germany received a large number of refugees, Serbia is a country which has offered migrants unimpeded passage on the way to their final destination, Hungary and Slovenia are the countries that have raised the walls at their borders and set up barbed wire to prohibit and

prevent the entry of migrants (although not the states of migrants' final destination), while Poland and the Czech Republic are states that have refused to accept a certain number of migrants, that represented the quota they must receive after meeting leaders of the European Union.

Key words: migrant crisis, Europe, security challenges, risks and threats

СЛАЂАНА ЗДРАВКОВИЋ
Институт за европске студије
Београд

УДК 94(5):323.17
Монографска студија
Примљен: 16.05.2016
Одобрен: 17.06.2016
Страна: 71-87

ИСТОРИЈСКИ РАЗВОЈ КУРДИСТАНА*

Сажетак: У визији курдског становништва, смештен је програм стварања сопствене државе, међународно признате, а у оквиру које би њихова култура, језик и традиција, нетипичне за остале блискоисточне народе, биле слободно испољаване. Тежиште рада почива на проучавању историјског процеса креирања идеје и саме творевине Курдистана, у хронолошког распону од 1918. године, са распадом Османског царства, упоредним посматрањем развоја политичко-друштвеног контекста Курдског питања које сеже до данашњих дана. На примеру Турске, претња по њен територијални интегритет оличена је у форми аутономног Курдистана на југоистоку државе, уколико се узме у обзир да највећи део курдске популације на Блиском Истоку насељава управо територију Турске и сагледају војни и политички покрети Курда на овом простору, окренути ка формирању јединствене државе курдске нације. Стога је, поређења ради, у краћим целинама обрађена пажња на положај и аутономију курдског становништва присутног у политичким границама Ирана и Ирака. Имајући у виду актуелна политичка дешавања и превирања на Блиском Истоку, суштина рада почива на историјској, демографској и политичкој процени претпоставке о стварању суверене и територијално независне државотворне тековине Курда, на територији Турске, Сирије или уопште на поменутом геостратешком блискоисточном региону.

Кључне речи: Турска, Курди, Курдистан, Иран, Ирак, Блиски исток, Први светски рат, Севр, Лозана, Ататурк

Као област недефинисана политичким границама, термином *Курдистан* означава се грубо дефинисани геостратешки и културни простор, богат природним изворима енергије (ресурсима природног гаса и првенствено нафте), на коме је посејан курдски национални идентитет, историја, језик и традиција најмногољуднијег етничког народа без државе у 21. веку.

На демографској мапи Блиског истока, курдско становништво простира се на државотворним територијама следећих земаља: југоисточне Турске, северног Ирака, југозападног Ирана и северне Сирије, насељавајући мање делове

* Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије Србија у процесима европских интеграција: глобални контекст, институције, идентитет (Ев. бр. 179014), који се реализује на Институту за европске студије.

суседних земаља: Азербејџана, Јерменије, Грузије и Руске Федерације.¹ Резултати подељености огледају се у постајању три језичка дијалекта (*Kurmanji, Sorani, Zaza*), три курдске престонице тзв. *Иранског, Ирачког и Турског Курдистана* (Санандаџ, Ербил, Дијарбакир) и употреби различитих писмама (у Турској Курди користе латиницу, у Руској Федерацији ћирилицу, док се арапско и персијско писмо употребљава у Ираку и Ирану).²

Међу курдским становништвом Ирака, постоји изрека о планинама као јединим пријатељима. И доиста, срце *Курдистана* омеђено је планинским ланцима кавкаског масива, Таурусом и Загросом, чији врхови достижу висину од 3000. до 5000. метара. На поменутом географском простору који се сматра колевком цивилизације, смештена су изворишта река Тигра и Еуфрата са језерима: Ван које припада Турској и Урмија на територији Ирана.³ Процењује се да број Курда на поменутом геополитичком простору варира између 25 и 30 милиона, са појединим наводима који сежу до мегаломанске цифре од 35 милиона само у блискоисточном региону (према којима ваља бити обазрив).⁴ Иако подељени политичким границама, Курди, својим јаким националним идентитетом, који се кроз историју није дао искоренити и цифром од преко 14 милиона насељених само на простору турске државе, представљају претњу по турски територијални интегритет, у виду постојања и активног делања масовног курдског ентитета окупљеног око историјског сна о тзв. *Курдистану*. Ако нас историја ичему учи, то је да према покретима маса, обузетих националним жаром треба и те како бити обазрив.

Најновији подаци CIA World Factbook-а показују да укупан број становника Републике Турске, према проценама из јула месеца 2015. године износи 79.414.269 укупног становништва, од чега 70-75% чине лица турске националности, затим следи 18% Курда, док 7-12% отпада на мањинске групе (закључује се на основу података из 2008. године).⁵ Тренд кретања броја *турских Курда* преко девет деценија, сликовито приказује следећа табела, почевши од првог пописа популације Турске Републике из 1927. године, све до последњих извештаја из 2015. године, на основу којих се заснива претпоставка о тренутном броју курдског становништва, локализованом махом на потезу југоистока Турске.

¹ У Јерменији живи (према подацима из 2011. године) 1,1% Курда, тј. приближно 33.620; 0,1% Курда живи у Азербејџану (према подацима из 2009. године), или приближно 9.780; у Грузији тај проценат износи 0,42% (према попису становништва из 2002. године), односно 18.329 Курда – Језида, док територију Русије насељава 0,0169 % курдске мањине или 23.232 курдског становништва (на основу последњег пописа становништва Руске Федерације спроведеног 2010. године). Према подацима са следећих сајтова: CIA (Central Intelligence Agency), *The World Factbook, Armenia, Azerbaijan*; The State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan, *Population by ethnic groups*; *Ethnic Groups of Georgia: Census 2002*; *Всероссийская перепись населения 2010 г. Национальный состав населения Российской Федерации*.

² На југу Курдистанске области говори се сурањи, а на северу курмањи дијалектом. Према: Muharemi, 2014: 261; Bilgin and Sarihan, 2013: 152; званични сајт *Kurdistan Regional Government*.

³ Према: David L. Phillips, *Iraqi Kurds: "No Friend but the Mountains"*, The Huffington Post, 23.1.2014.

⁴ Према: *Where is "Kurdistan"*; Miša Đurković, *Rađa li se Kurdistan?*, Политика, 12.2.2016.

⁵ Према: Званични сајт CIA (Central Intelligence Agency), *The World Factbook, Turkey*.

Година извршеног пописа / анкете	Број Курда у Турској (изражен у процентима %)	Број Курда у Турској (изражен у милионима)
1927	8,69	1.184.446 – 1.186.011
2006	15,7 – 20	11.500.000 – 14.082.792
2010	18 – 18,3	13.500.000 – 14.004.742
2013 (почетак године)	17,7 – 18	13.400.000 – 14.200.000 – 14.525.007
2015 (месец јул)	приближно 18	око 14.294.568

Табела 1: Курдска популација на територији Турске у периоду 1927 – 2015. године⁶

На основу дате табеле могу се приметити драстична демографска одступања у погледу бројчане и процентуалне заступљености Курда, на основу укупно пописаног становништва Републике Турске, са разликом од неколико стотина хиљада. Процентуално варирање резултат је коришћења извора различите провенијенције, односно демографских анализа и пописа турских и иностраних институција (CIA World Factbook), при чему је број курдског становништва, израчунат од стране одељења за статистику Централно обавештајне агенције САД, већи од цифре коју пружају турски аналитичари, спроведене анализе и пописи изведени из пера статистичких установа Републике Турске (новине нпр. Milliyet и институције KONDA и TÜİK).

Курди преовладавају као већинско становништво углавном у оним пограничним областима и провинцијама Турске Републике географски блиским према суседним државама (Ираку, Ирану и Сирији). Гледајући из тог угла, курдски фактор је процентуално доминантнији у следећим турским градовима: Adıyaman, Ağrı, Ardahan, Batman, Bitlis, Bingöl, Diyarbakır, Erzurum, Hakkâri, Iğdır, Gaziantep, Kars, Mardin, Muş, Siirt, Şanlıurfa, Şırnak, Tunceli, Urfa и Van.⁷ Осим на југоистоку, Курди у Турској живе у великим урбаним и економским центрима попут Истанбула, Измира и Анкаре, широм државе и на њеном западу, где је високи степен привредне развијености условио њихово насељавање у потрази за послом (Muharemi, 2014: 261).

⁶ Табела је резултат ауторовог истраживања и консултовања више извора: 55 milyon kişi 'etnik olarak' Türk, Milliyet, 22.3.2007; Tarhan Erdem, *Türkiyeli Kürtler ne kadar?*, Radikal, 18.4.2013; Ümit Özdağ, *Kürt Nüfusu, Demografik Savaş ve CIA*, 21. Yüzyıl Türkiye Enstitüsü; CIA (Central Intelligence Agency), *The World Factbook, Turkey*; Karadağ, et al. 1974: 13. Опширније видети на званичном сајту Института за статистику Републике Турске (*Türkiye İstatistik Kurumu*) и званичном сајту Центра за истраживање и консалтинг из Истанбула (*Konda Araştırma ve Danışmanlık*).

⁷ Видети опширније на: <https://www.uludagsozluk.com/k/t%C3%BCrkiye-nin-il-il-etnik-yap%C4%B1s%C4%B1/> и <https://tr.instela.com/turkiye-deki-kurt-nufusu--393952>

Историјска позадина Курдистана

Курди су народ индоевропског порекла и језика, највећим делом муслиманске сунитске вере (приближно 75%), док се за остале сматра да су припадници појединих подврста шиизма. Као верни поданици Османског царства чије су територије претежно насељавали, учествовали су у Првом светском рату на страни султана Мехмеда V, у борбама против сила Антанте. У том пресудном часу, када су своју послушност одбиле арапске јединице, побунивши се против отоманске власти са учешћем на страни британских и француских војних формација, једино су Курди остали послушни војници империје, надајући се султановој милости на добијању извесне „културне и административне” аутономије по окончању рата. Курди су почетак рата дочекали подједнако као и његов завршетак: подељени, без вође и без чврстог заједничког плана о будућности курдске нације. Руководећи се начелом народности и правом на самоопредељење народа, као наслеђем Француске и Америчке револуције, део Курда узео је учешће у рату са циљем извојевања потпуне независности тзв. Курдистана. Али, рађање независне курдске државе у том тренутку било је далеко од реалности. Наиме, комадање „болесника на Босфору” загарантовано је турским поразом и Мировним уговором у Севру (10. августа 1920. године) који је поводом решавања курдског питања предвиђао стварање аутономног Курдистана у оквирима Османског царства, а чија је независност била „питање тренутка”. Овим документом је креирање граница курдске државе било поверено међународној комисији, састављеној од изасланика Велике Британије, Француске, Италије, Персије (Ирана) и курдских представника. Према члановима 62–64. Уговора из Севра предвиђено је да национална држава Курда заузима тек одређени и знатно мањи део територије познате под географским појмом Курдистан, без Сирије и Месопотамије; простирући се северно од њих, затим источно од Еуфрата, јужно од североисточне границе Турске са Јерменском државом, и на истоку до Мосулског вилајета (Мосулске области и Сулејманије које су придружене Ираку).⁸

Непосредно након потписивања поменутог мировног уговора, уследило је заузимање територија царства од стране победничких земаља. Гази Мустафа Кемал–паша⁹ успео је да придобије поверење Курда на истоку Анадолије и подигне устанак који ће прерасти у *Рат за независност* и ослобођење турских области од страних окупатора. И заиста, прве војне јединице регрутоване су у провинцијама насељеним првенствено Курдима. Ататурк је Курдима нудио, по завршетку операција, стварање земље подједнако како Турака тако и Курда, као равноправних народа. Преокрет је донела војна победа Ататуркових снага

⁸ Према: Мантран, 2002: 746–768; Кампанини, 2011: 79; Muharemi, 2014, 261; Kendal Nezan, *A BRIEF SURVEY OF THE HISTORY OF THE KURDS*, Kurdish Institute of Paris; TREATY SERIES No. 11 (1920). TREATY OF PEACE WITH TURKEY, Signed at Sèvres, August 10, 1920, London, 1920, 21.

⁹ Велика народна скупштина Турске је 1934. године Мустафи Кемалу доделила презиме Ататурк (*Atatürk*) – отац Турака, у виду признања за његове изузетне заслуге учињене за турску нацију и стварање Републике. Видети опширније: Nakov, 2011: 101.

и потписивање Мировног уговора у Лозани 24. јула 1923. године, након чега је територија Курдистана до краја 1925. године подељена између четири земаља: Турске¹⁰ (која је извршила анексију већег дела Курдистана предвиђеног на Мировној конференцији у Паризу 1920. године), Сирије (која се налазила под француским протекторатом), Ирана (односно Персије) и Ирака (под британским протекторатом). Мир у Лозани избрисао је Курдистан са политичке мапе Блиског Истока, како би се задовољили апетити Великих сила (нпр. мосулска нафтна поља која је Велика Британија експлоатисала) и повратила равнотежа снага на Истоку.¹¹

Први помен о стварању независног Курдистана на територији Ирака, датира из 1925. године, када је под покровитељством Друштва народа, организован референдум на коме се одлучивало о судбини курдске нације настаљене на просторима новостворене ирачке државе под британском мандатом (трајао до 1932. године). Том приликом је наводно 50% Курда гласало за проглашење независне курдске државе, док се преостали део курдског становништва изјаснио за успостављање аутономије у политичким границама Ирака. Велика Британија је овим резултатима очувала власт ирачког краља Фејсала (владао од 1921. године), док је Курдима обећано стварање аутономије на северу Ирака, до чега је дошло тек 2005. године. Тако је 80 година било потребно да институција аутономног Курдистана на ирачкој територији буде и успостављена, након вишедеценијског чекања и борбе тамошњих Курда (Наков, 2011: 117).

Курдски захтеви за државним осамостаљењем нису мимоишли ни Ататуркову Турску, у којој је исте, 1925. године, избио један од најмасовнијих устанака Курда под вођством шејха Саида. Била је то прва озбиљна акција Курда у борби за своју државу која је претила да окрњи ратом стечени територијални интегритет Републике Турске. Устанак је био раширан широм југоисточне Анадолије (по селима и областима око Дијарбакира), на просторима које и данас већински насељавају Курди у Турској.

Ататаурк није веровао у деобу државе на турски и курдски ентитет и стога је као противник курдског сепаратизма сматрао да „*покретање курдског питања није у интересу нити Курда нити Турака. Турци и Курди вековима су живели заједно у многим регионима Турске и само у врло мало њих Курди чине већину. Због тога, ако покушамо да исцртамо границе независног Курдистана, мораћемо ликвидирати Турке и Турску*” (изјава Ататурка¹² јануара 1923. године на конференцији за штампу у Измиту). Након гушења побуне из 1925.

¹⁰ Проглашење Турске Републике (на турском: *Türkiye Cumhuriyeti*) извршено је 29. октобра 1923. године, а за њеног првог председника изабран је Мустафа Кемал. Према: Мантран, 2002: 779; Након, 2011: 85.

¹¹ Видети члан 3. Уговора у Лозани. TREATY SERIES No. 16 (1923). TREATY OF PEACE WITH TURKEY, and other instruments, Signed at Lausanne on July 24, 1923, London, 1923, 15. Мантран, 2002: 768-780; Kendal Nezan, *A BRIEF SURVEY OF THE HISTORY OF THE KURDS*.

¹² Ататуркову изјаву треба посматрати у контексту етничке структуре становништва Турске тог доба. Наиме, према попису из 1927. године територију послератне Турске насељавало је приближно 13.648.000 становника, при чему је број Курда износио 1.186.011 односно око 8,69% укупне популације. Према: Karadağ, et al. 1974: 13. Детаљније о односу Ататурка према Курдима и курдском питању видети у књизи: Yeşiltuna, 2015.

године, и сузбијања десетак мањих сепаратистичких акција, непосредно пред Ататуркову смрт 1937. године избио је једногодишњи устанак у брдовитом подручју Тунцели (Tunceli), такође на простору југоисточне Анадолије. После ових устанака, чије је сузбијање захтевало ангажовање војних јединица, покрет курдских маса за отцепљењем био је сасечен у корену и деценијама није попримио размере тог типа (Наков, 2011: 116-118; Muharemi, 2014: 263).

Преласком на вишепартијски систем управе у Турској (након завршетка Другог светског рата), курдско питање коришћено је као оружје у агитацији политичких странака, ради осигуравања већине и проласка цензуза на изборима. Под паролом демократизације, током педесетих година 20. века, програм Демократске странке премијера Мендереса, заснивао се решавању „проблема на југоистоку” и његове „заосталости” мерама економског развоја, комбинујући их са културним и просветним реформама које је требало спровести на том подручју.

У условима племенске организације (са институцијом племенског вође); неразвијене привреде и лоше инфраструктуре; притиска државног врха у правцу гушења националне свести локалног курдског становништва, те државних пучева и нестабилности државне власти у Анкари (у периоду од 1971. до 1980. године сменило се десет влада) национални курдски покрет био је статичан. Први кораци у правцу организације и конкретних акција курдског покрета на територији Турске направљени су оснивањем Радничке партије Курдистана (РКК, односно на курдском: *Partiya Karkerên Kurdistanê*), 27. новембра 1978. године, на челу са Абдулахом Оцаланом (Abdullah „Апо” Öcalan).¹³

Поновно буђење националних аспирација или „Курдско пролеће”

Основана у Дијарбакиру, граду који се сматра неформалним средиштем југоисточне Турске, програм Оцаланове партије почива на марксистичко-лењинистичким принципима, герилском „рату за независност” и радикализму обојеним националним жаром и идејом о стварању курдске националне државе. Оружана борба курдског сепаратистичког покрета у Турској своје корене вуче из 1984. године и првих милитарних акција поменуте радикалне левичарске скупине, са повременим прекидом операција, које су углавном предузимане из база стационираних у Сирији, односно на северу Ирака. У тренутку писања рада, Радничка партија Курдистана налази се на листи терористичких организација Турске, САД-а и Европске уније и активно учествује у оружаном борбама против Исламске државе.¹⁴

¹³ Абдулах Оцалан (рођен 1948. године) ухапшен је фебруара 1999. године у Кенији. Суђено му је за тероризам, те је осуђен на смрт вешањем, али је 2002. године казна преиначена у доживотни затвор. Служи казну на острву Имрали, у Мраморном мору. Према: Muharemi, 2014: 263-264, 268.

¹⁴ Према: Muharemi, 2014: 264-269; *COUNCIL COMMON POSITION 2009/468/CFSP of 15 June 2009 updating Common Position 2001/931/CFSP on the application of specific measures to combat terrorism and repealing Common Position 2009/67/CFSP*, Official Journal of the European Union,

Тридесетогодишњи рат Курда против државног система зарад независности, одвијао се упоредо са променама на турској политичкој сцени у погледу курдске заступљености у раду Велике народне скупштине Турске. Тако је током 2011. године, турски политички систем обogaћен прокурдском и промањинском Народном демократском партијом, са тренутним ко-председницима, од 22. јуна 2014. године, Селахатином Демирташем и Фиден Јуксекдаг (*Selahattin Demirtaş, Figen Yüksekdağ*).¹⁵ Пропагирајући решевање курдског питања у Турској демократским путем и пацифистичким мерама, партија је током свог четворогодишњег постојања успела да пружи кандидата на председничким изборима 2014. године (Селахатин Демирташ је том приликом освојио 9,76% гласова на нивоу државе) и пређе десетопоцентни цензус на парламентарним изборима током протекле године, осигуравши 59 мандата у турском парламенту. Уједињење курдске политичке елите која је јединствено иступила на изборима (уместо раније независних кандидата), условило је промену *политичког пејзажа* у парламенту, притом осујетивши скупштинску већину владајуће странке Правде и развоја (АКР: *Adalet ve Kalkınma Partisi*).¹⁶

Курдистан на примеру Ирана и Ирака

Иран: Од четири државе које у милионима насељава курдско становништво (према подацима CIA: Турску 14,3 милиона; Ирак 5,6 милиона; Сирију 1,5 милиона), Исламска република Иран налази се на трећем месту са приближно 8,2 милиона Курда, што представља око 10% укупне популације.¹⁷ Курдско становништво у Ирану претежно насељава следеће провинције: Керманшах, Западни Азербејџан, Илам и Курдистан, локализоване на северозападу земље, на граници са Ираком и Турском, чинећи област познату као *Ирански Курдистан* или *Источни Курдистан*.¹⁸

Од укупно 31. провинције на које је Иран административно подељен, са површином од 29.137 км² и курдским дијалектом као локалним језиком, провинција Курдистан смештена је у северозападном делу иранске државе са границама према Ираку. Центар ове области, чија популација према последњим

16.6.2009; Turkish National Police, *Terrorist Organizations in Turkey*; U.S. Department of State, *Foreign Terrorist Organizations*; *PKK joins battle against Isil*, Gulf News, 15.7.2014.

¹⁵ Детаљније на званичном сајту HDP: Halkların Demokratik Partisi, *Eş Genel Başkanlar*.

¹⁶ На парламентарним изборима одржаним 1. новембра 2015. године странка *Halkların Demokratik Partisi* (HDP) извојевала је неочекивано велику изборну победу од укупно 10,8% гласова (у поређењу са изборима одржаним 7. јуна исте године када је партија освојила 13,1% гласова). Убедљива победа забележена је у југоисточном делу Турске, добивши већину у 12 од укупно 81. административне области Турске. *HDP 1 Kasım 2015 Genel Seçim Sonuçları; İllerde Kazanan Adaylar; CUMHURBAŞKANLIĞI SEÇİM SONUÇLARI; HDP EUROPE, Halkların Demokratik Partisi - Avrupa Temsilciliği*.

¹⁷ Ishaan Tharoor, *The Middle East's alphabet soup of Kurds, explained*, The Washington Post, 22.2.2016.

¹⁸ Незванична имена области насељених Курдима који су подељени политичким границама Блиског Истока су: у Турској „Северни Курдистан”, у Ираку „Јужни Курдистан”, у Сирији „Западни Курдистан” и у Ирану „Источни Курдистан”. Према: Mills, 2016: 1; *Iranian Kurdistan*, <http://unpo.org/members/7882>

државним извештајима Ирана износи 1.493.645 претежно курдског становништва, јесте град Санандаг. Густина насељености ове провинције износи 51 становник по квадратном километру, са просечном годишњом стопом раста становништва од 0,73–0,76% у периоду од 2006. до 2011. године.¹⁹

Курдско сепаратистичко расположење у Ирану огледа се у потрази за једнакошћу, односно већом интеграцијом у иранско друштво (декларишући положај курдске мањине у Ирану као грађана другог реда) и извесним степеном аутономије која би омогућила привредни развој Источног Курдистана. Степен економске неразвијености иранских провинција насељених курдским становништвом огледа се у стопи незапослености која у наведеним подручјима сеже до цифре од чак 30%. Треба истаћи и то, да се борба курдистанског покрета за стварање аутономне области (која би постојала у политичким границама иранске државе) и за грађанском равноправношћу, одвија под паролом „Курди у Ирану нису Персијанци, али су Иранци”. На основу наведеног, може се закључити да курдски покрет у Ирану такође представља опасност претњу по државни врх у Техерану, односно угрожава целовитост данашње шеријатске Иранске Републике, али не у тој мери када се упореди са ситуацијом у Турској и ирачким сценаријом.²⁰

Па ипак, са тактичке тачке гледишта, курдски проблем за Техеран има чак и већи значај него за Анкару, имајући у виду милионски број Курда компактно распоређен дуж границе Ирана са Ираком и Турском. Тим пре уколико се има у виду чињеница да је сећање на курдску независну републику Махабад (проглашену 1946. године на простору Иранског Курдистана и срушену након повлачења совјетске армије са иранске територије) још увек живо међу припадницима курдске старије и млађе генерације у Ирану. Искуство Махабада представља симбол националне тежње Курда и њихове борбе за независност *Курдистана*. Улога курдског језика, верске и етнонационалне припадности приликом успостављања независне курдске републике, свој пуни израз нашла је у Ирану где је, иронично, курдски покрет за отцепљењем био слабији него у Ираку или у Турској. Условe за њено стварање пружио је моменат у коме се свет тог тренутак налазио, политички вакуум на Блиском истоку настао током Другог светског рата, на чијој територији је своје корене пустила и данас актуелна Демократска партија Иранског Курдистана (*Partî Dêmkiratî Kurdistanî Êran*, PDKI, на курдском; односно на енглеском: *Kurdish Democratic Party of Iran*, KDPI).²¹

Република Махабад представља историјско наслеђе завештано млађим генерацијама и подсетник земљама у окружењу са милионском курдском по-

¹⁹ Подаци су засновани на основу последњег пописа становништва Ирана из 2011. године. *Implementation of the 2011 Iranian Population and Housing Census In Autumn (24 October – 13 November 2011)*. Видети опширније о *Иранском Курдистану* на следећим сајтовима:

http://www.iranchamber.com/provinces/10_kurdistan/10_kurdistan.php и <http://www.mapsofworld.com/iran/iran-political-map.html> (приступљено 21.4.2016).

²⁰ Према: James M. Dorsey, *From Syria and Iraq to Iran: Kurdish Minorities Push For Autonomy*.

²¹ Према: Кампанини, 2011: 112; Курдска република (Махабад) проглашена је 22. јануара 1946. године. Видети опширније у: McDowall, 2007: 231-249. Детаљније о Демократској партији Иранског Курдистана на њиховом званичном сајту: <http://pdki.org/english/about/>

пулацијом, да је стицање курдске државне независности и суверености безпоговорно близу, те у директној зависности од дипломатије и интервенције тзв. глобалних војних и економских сила.

Ирак: Борба ирачког курдског покрета за своја национална права залаже се за поделу Ирака на две засебне државе, у чијим би политичким оквирима дошло до интеграције арапског (сунитског и шиитског), односно курдског етничитета (Haniš, 2016: 339-351). Као аутономна област, ирачки регион Курдистан смештен је на северу Ирака, са главним градом Ербилем, као административним седиштем, одакле управља курдска регионална влада (KRG). Област регионалне управе Курдистана окружена је Ираном на истоку, Турском на северу и Сиријом на западу, те остатком Ирака на југу. Површина овог аутономног региона износи преко 40.643 км², на којој живи приближно 5.472.436 становника, претежно Курда. Од тога, само у Ербилу живи 2.900.376 људи.²²

Након што је америчком интервенцијом срушен режим Садама Хусеина, противника курдске аутономије и националних тежњи овог курдског ентитета на северним границама, издејствовано је стварање аутономне области на северу државе. И управо је учешће ирачких Курда на страни САД, са уделом у Садамовом свргавању, резултирало овим видом *награде*, огледане у виду добијања аутономије унутар државе и стицања широких овлашћења регионалне управе у извесној мери независне од Багдада, на територији коју већински насељава курдско становништво.²³

Статус аутономне области са регионалном владом (али и даље у политичким границама ирачке државе) Курди добијају након 2005. године и усвајања новог Устава.²⁴ Током поменуте 2005. године одржано је прво заседање парламента у Ербилу и изабран за првог председника аутономног курдског региона на северу Ирака, Масуд Барзани, лидер Демократске партије Курдистана (Kurdistan Democratic Party/ KDP). Прототип ауторитативног вође на Оријенту огледа се у Барзанију, који већ дуже од 10 година управља регионом, потврдивши свој политички хабитус изјавом од 30. јуна 2014. године поводом тражења званичног референдума о курдској независности, односно изјашњавања становништва аутономног курдистанског региона о отцепљењу од Ирака. У овоме треба посматрати Барзанијев искључиво политички интерес, са циљем да на самоопредељењу Курда учврсти свој легитимитет, политички преживи и остане на власти, па и по цену стварања првог независног Курдистана на овом простору.²⁵

²² Видети опширније на сајту: Kurdistan Regional Government, <http://cabinet.gov.krd/p/page.aspx?l=12&s=050000&r=303&p=213>; Rudaw Tarafından, *İşte Kürdistan Bölgesi'nin nüfusu...* Rudaw, 4.9.2015.

²³ Према: *Iraqi Kurdistan profile – timeline*, BBC, 1.8.2015; *About the Kurdistan Regional Government*, Kurdistan Regional Government; *We got him: Kurds say they caught Saddam*, Sydney Morning Herald, 09.01.2004.

²⁴ Према: *Iraqi Constitution; Iraqi Kurdistan profile*, BBC, 5.2.2016.

²⁵ *Iraqi Kurdistan profile – timeline*, 1.8.2015; Tanya Goudsouzian, *Analysis: Machiavellian politics in Iraqi Kurdistan*, Al Jazeera, 13.10.2015; Tanchum, 2014: 67-80. Опширније о историјату Демократске партије Курдистана видети на њиховом званичном сајту: <http://www.kdp.se/?do=leader>.

Рушење режима Садама Хусеина, успостава курдске аутономије у Ираку и грађански рат у Сирији довели су до поремећаја у односима снага у блискоисточном региону и отворили пут ка могућој драматичној промени статуса Курда. Стога, учешће етничких сиријских и турских Курда и ирачко-курдских оружаних снага Пешмерга у борби против Исламске државе,²⁶ у виду сарадње са анти-ИСИС интернационалном коалицијом, треба посматрати у ширем контексту њихове историјске борбе за своју државотворну територију, чије садејство може угрозити границе турске државе, нарочито уколико се оно спроводи по моделу и сценарију стварања курдске аутономне области у Ираку.²⁷

„Сиријска федерација” или „Пројекат Великог Курдистана”

Политичка подела курдског ентитета између четири земаља (Турске, Ирана, Ирака и Сирије) након 1923. године је међу Курдима подстакла рађање националистичког духа који до тада није ни постојао, али је брзо успео политички да се организује. Панкурдска идеја почива на уједињењу свих Курда у једну државу. Према постулатима панкурдизма, наведено је требало остварити у два корака: најпре је било есенцијално ујединити оне Курде насељене на простору Турске, Ирана, Ирака односно Сирије, формирајући тако четири засебне федеративне јединице, а потом од њих сачинити заједничку државу на принципима конфедерације (Oran, 2013: 748). Курдски национализам, у основи секуларан, без посебних верских атрибута, те са елементима марксизма па и маоизма, показао се на примеру устанака и организованих акција кроз историју, као дубоко нејединствен, без потребне снаге да идеју о стварању *Курдистана* изнесе до краја (Кампанини, 2011: 194).

Међу курдским политичким организацијама данашњице доминирају: Демократска партија Курдистана (PDK) која делује у Ирану и у Ираку (а коју је дуго предводио *мула* Мустафа ал-Барзани); Патриотски савез Курдистана (URK), противник PDK (под вођством Целала Талибанија); Радничка партија Курдистана, локализована у Турској и коначно, курдска Партија демократског уједињења (PYD) у Сирији (Кампанини, 2011: 194; Gunes and Lowe, 2015: 1-18).

Несугласице између поменутих курдских покрета на Блиском истоку прерастале су у оштра међусобна супарништва, паралишући тиме супарничка али и сопствена политичка дејства, те су, следствено томе, захтеви националих курдских снага остали ограничени на пољу борбе за широком аутономијом у Турској, Ирану, Ираку, односно у Сирији. Поред наведеног, курдски покрети за независност и аутономију гушени су, у већини случајева, репресивним мерама које су изазивале противреакцију у виду герилске па и оружане борбе, као што је случај са PKK (Кампанини, 2011: 194).

²⁶ ISIL /ISIS/ Исламска држава Ирака и Леванта/Сирије; или на турском: *İslam Devleti / İD* (Исламска држава) односно пун назив на турском: *Irak ve Şam İslam Devleti / IŞİD* (Исламска држава Ирака и Дамаска).

²⁷ Martin Chulov and Fazel Hawramy in Dohuk, *Peshmerga forces enter Sinjar in fight against Isis*, 13. 11.2015, The Guardian; *Kurdistan, Ever closer to independence*, The Economist, 21.2.2015.

Имајући у виду актуелна дешавања на Блиском истоку (грађански рат у Сирији и опасност од ISIS-a), организована сарадња Курда са простора свих четири земаља у борбама против припадника Исламске државе представља јединствену прилику да курдски покрети извојевају пуну аутономију за свој регион, као први корак у правцу стварања независне курдске државе. Нестанак Исламске државе отвара простор за настанак аутономног Курдистана на северу Сирије, на територији познатој под називом *Рожава*, која се, ослобођена од милитарних јединица Исламске државе налази под контролом сиријских Курда и њихових снага. Све реалније успостављање још једног Курдистана на турским границама, изазива забринутост у Анкари од размера домаћег курдског покрета за аутономију (и независност) турске југоисточне Анадолије. Нарочито уколико се сагледа шира слика свих могућих и најављиваних сценарија о послератном (и ИСИС-ослобођеном) Блиском истоку, било да се ради о: политичком преуређењу и стварању тзв. „Федерације северне Сирије”, чиме би три курдска кантона на северу земље била уједињења на јединственом етничком подручју *Западног/Сиријског Курдистана*; затим уједињењу сиријског и ирачког аутономног Курдистана (са улогом Турске која би их повезивала); или о стварању легендарног Великог Курдистана из 1918. године. Водећи се старим правилом: *Непријатељ мог непријатеља је мој пријатељ*, курдски покрети у виду својеврсне алијансе, сарађујући са међународним снагама, ослобађају и заузимају територије на којима почива историјска идеја независног Курдистана.²⁸

Јер тамо где ИСИС нестаје, Курдистан настаје.

Неки међународни аспекти курдског питања

Однос према турском *Курдском проблему* и опасност од стварања државе унутар државе, може се посматрати кроз неколико димензија. На примеру односа Анкаре и Тел Авива, поводом осетљивог међународног питања Палестине и њене независности, турско отворено залагање и изјаве у корист палестинског покрета Хамас са пружањем подршке палестинској државности, биле су повод за додатно нарушавање турско-израелских дипломатских односа, нарочито након 2011. године када је Израел разматрао пружање оружане помоћи курдском покрету у Турској и партији РКК. Тиме је Израел, турску подршку Хамасу, директно супроставио својим залагањем за стварањем државе Курда у Турској.²⁹

²⁸ Према: *Syrian Kurds declare new federation in bid for recognition*, Middle East Eye, 17.3.2016; *'HEDEF BÜYÜK KÜRDİSTAN'*, Şehrvan Haber, 22.9.2014; *Suriyeli Kürtler federasyon planını onayladı*, Deutsche Welle, 17.03.2016; *Suriye Üzerine Çarpıcı Bir Söyleşi*, MedyaOkuryazar, 20.11.2011; Ishaan Tharoor, *The U.S. should accept a Syrian Kurdish region, says Turkish opposition leader*, The Washington Post, 2.5.2016.

²⁹ Турска је међу првим државама признала Палестинску државу 15. новембра 1988. године. Видети опширније на званичном сајту цивилне мисије УН за надзор на простору Палестинске

У међувремену, политичка и дипломатска превирања новијег датума на Блиском истоку, пре свега грађански рат у Сирији који је угрозио обе државе на различите начине (Турска је примила талас избеглица у милионима, док Израел страхује од евентуалних реперкусија америчке интервенције у Сирији у виду осветничке одмазде од стране либанског Хезболаха и снага лојалних сиријском председнику Башару ал-Асаду), довео је до отопљавања односа на релацији Турска–Израел, променом става израелског државног врха поводом „формирања” независне државе курдске нације и турским заокретом према палестинском питању. У прилог наведеног говоре потези Тел Авива новијег датума: Израел наставља да се залаже за стварање независног Курдистана, с тим што би исти био установљен на територијама Ирака и Сирије, овога пута ограђујући се од могућности формирања истог на турској територији и тиме од веза са Радничком партијом Курдистана.³⁰

Закључак

Борба курдског становништва за стварање суверене државе, која би почивала на начелима међународног права, територијалног интегритета и била призната на глобалном нивоу, представљена је по обрасцу вишевековног историјског процеса стварања *Курдистана*, који се, током последњих година, поново нашао у жижи актуелности. Ирачки Курдистан био је преседан у историји курдске нације у погледу извојене аутономије, која би могла да прерасте у независну курдску државу, у непосредном суседству Ирана и Турске. Узимајући у обзир поменуте курдске акције и војно-политичке актуелности на Блиском истоку, јасно је да присуствујемо историјском рађању нове курдске аутономије, овога пута на простору Сирије (*Сиријског Курдистана*), прекрајањем блискоисточних граница и успостављањем новог политичког поретка; са могућим исходом отцепљења, односно припајања новој курдској аутономији извесног дела југоисточне Турске коју већински насељава курдско становништво. Како поменута површина износи приближно пети део турске суверене територије, јасно је да је један од најгорих сценарија по турски државни врх југословенски модел распада Турске, са слободним Курдистаном у виду независне државе или аутономне покрајине на њеном југоистоку.

Добијање курдске државне аутономије унутар Турске је само једна од тренутно неостварљивих замисли (уз стварање независне курдске државе на турском тлу) курдског националистичког покрета у Турској и његове *песнице* (РКК), чији би покушај реализације свакако довео до дипломатских и војних конфликта зарад очувања територијалне целовитости земље те могућег

територије. <http://palestineun.org/about-palestine/diplomatic-relations/>; Група аутора, 2015: 181, 186; Barak Ravid, *Turkey FM Condemns Israeli 'Plan' to Support PKK*, Haaretz Newspaper, 11.9.2011.

³⁰ *Turkey's Erdogan meets Hamas leader Meshal in Istanbul*, 19.12.2015; Julianne Geiger, *Israeli Minister Stirs Pot With Call For Independent Kurdish Nation*, 28.1.2016; Verda Özer, *Turkey-Israel should enhance intelligence sharing against terrorism, says Israeli envoy*, Hürriyet Daily News, 11.5.2016.

грађанског рата на турском тлу. Коначно решење Курдског питања отвореног ратом у Сирији (стварање сиријске аутономне курдске области, гушење или подстицање пројекта Великог Курдистана, уједињење сиријског и ирачког Курдистана или формирања новог на територији Турске), биће очигледно након окончања ратних окршаја и борбе против ИСИС-а; посматрано из перспективе дипломатских односа на релацији Анкара – Вашингтон – Москва, од чијег ће договора уосталом и зависити креирање курдско државноправног пројекта, као некада давне 1918, односно 1923. године.

Литература:

1. Bilgin, Fevzi and Sarihan, Ali (2013): *Understanding Turkey's Kurdish Question*, Lexington Books, Lanham
2. Grupa autora (2015): *Strategijsko-bezbedonosni trendovi u Jugoistočnoj Evropi do 2020. godine*, Medija centar „Odbrana”, Beograd
3. Gunes, Cengiz and Lowe, Robert (2015): *The Impact of the Syrian War on Kurdish Politics Across the Middle East*, The Royal Institute of International Affairs, London
4. Hakov, Džengiz (2011): *Istorija savremene Turske*, Centar za turkološka istraživanja Balkana, Prizren
5. Kampanini, Masimo (2011): *Istorija Srednjeg istoka (1798–2006)*, CLIO, Beograd
6. Karadayı, Figen and Timur, Serim, et al. (1974): *THE POPULATION OF TURKEY*, Ankara
7. Mantran, Robert (2002): *Istorija Osmanskog carstva*, CLIO, Beograd
8. McDowall, David (2007): *A Modern History of the Kurds*, I.B.Tauris, London–New York
9. Mills, Robin (2016): *Under the Mountains: Kurdish Oil and Regional Politics*, Oxford Institute for Energy Studies, January 2016, 1-45.
10. Muharemi, Amir (2012): *Turska: Uvod u povijest, unutarnju i vanjsku politiku*, Novi Liber, Zagreb
11. Oran, Baskın (2013): *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular. Belgeler, Yorumlar*, Cilt III (2001-2012), İletişim Yayınları, İstanbul
12. Tanchum, Micha'el (2014): *Between Ankara and Tehran: How the Scramble for Kurdistan Can Reshape Regional Relations*, Strategic Assessment, Volume 17, No. 3, October 2014, p.67-80.
13. Yeşiltuna, Serap (2015): *Atatürk ve Kürtler*, İLERİ YAYINLARI, İstanbul
14. Haniš, Šak (2016): „The Federal System in Iraq After 2003”, u: *Kosovo i Metohija u kontekstu balkanskih naroda i država, knjiga 1*, ur. Srđan Slović, Institut za srpsku kulturu, Priština–Leposavić

Историјски извори:

1. TREATY SERIES No. 11 (1920). TREATY OF PEACE WITH TURKEY, Signed at Sèvres, August 10, 1920, London, 1920,
<http://treaties.fco.gov.uk/docs/pdf/1923/TS0016-1.pdf> (приступљено 8.5.2016.)
2. TREATY SERIES No. 16 (1923). TREATY OF PEACE WITH TURKEY, and other instruments, Signed at Lausanne on July 24, 1923, London, 1923,
<http://treaties.fco.gov.uk/docs/pdf/1923/TS0016-1.pdf> (приступљено 8.5.2016.)

Интернет извори:

1. *About the Kurdistan Regional Government*, Kurdistan Regional Government, http://cabinet.gov.krd/uploads/documents/About_Kurdistan_Regional_Government__2008_09_10_h13m52s30.pdf (приступљено 25.4.2016.)
2. Barak Ravid, *Turkey FM Condemns Israeli 'Plan' to Support PKK*, Haaretz Newspaper, 11.9.2011, <http://www.haaretz.com/israel-news/turkey-fm-condemns-israeli-plan-to-support-pkk-1.383801> (приступљено 16.4.2016.)
3. Centar za istraživanje i konsalting iz Istanbula (*Konda Araştırma ve Danışmanlık*): <http://www.konda.com.tr/> (pristupljeno 17.4.2016.)
4. *COUNCIL COMMON POSITION 2009/468/CFSP of 15 June 2009 updating Common Position 2001/931/CFSP on the application of specific measures to combat terrorism and repealing Common Position 2009/67/CFSP*, Official Journal of the European Union, 16.6.2009, <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32009E0468&qid=1412596355797&from=EN> (pristupljeno 12.5.2016.)
5. *CUMHURBAŞKANLIĞI SEÇİM SONUÇLARI*, <http://secim.haberler.com/cumhurbaskanligi-secimi/> (pristupljeno 13.5.2016.)
6. David L. Phillips, *Iraqi Kurds: "No Friend but the Mountains"*, The Huffington Post, 23.1.2014, http://www.huffingtonpost.com/david-l-phillips/iraqi-kurds-no-friend-but_b_4045389.html (pristupljeno 16.4.2016.)
7. *Ethnic Groups of Georgia: Census 2002*: <http://www.ecmcaucasus.org/upload/stats/Census%202002.pdf> (pristupljeno 23.4.2016.)
8. Halkların Demokratik Partisi, *Eş Genel Başkanlar*, <http://www.hdp.org.tr/parti/parti-yonetimi/es-genel-baskanlar/15> (pristupljeno 13.5.2016.)
9. *HDP 1 Kasım 2015 Genel Seçim Sonuçları*, <http://secim.haberler.com/2015/hdp-secim-sonucu/> (pristupljeno 13.5.2016.)
10. *HDP EUROPE, Halkların Demokratik Partisi - Avrupa Temsilciliği*, http://tr.hdpeurope.com/?page_id=6 (pristupljeno 13.5.2016.)
11. *'HEDEF BÜYÜK KÜRDİSTAN'*, Şehrivan Haber, 22.9.2014, <http://www.sehrivangazetesi.com/haber-13407-hedef-buyuk-kurdistan.html> (pristupljeno 14.5.2016.)
12. http://www.iranchamber.com/provinces/10_kurdistan/10_kurdistan.php (pristupljeno 21.4.2016.)
13. <http://www.mapsofworld.com/iran/iran-political-map.html> (pristupljeno 21.4.2016.)
14. <https://www.uludagsozluk.com/k/t%C3%BCrkiye-nin-il-etnik-yap%C4%B1s%C4%B1/> (pristupljeno 17.4.2016.)
15. <https://tr.instela.com/turkiye-deki-kurt-nufusu--393952> (pristupljeno 17.4.2016.)
16. https://en.wikipedia.org/wiki/Islamic_State_of_Iraq_and_the_Levant i https://tr.wikipedia.org/wiki/Irak_ve_%C5%9Eam_%C4%B0slam_Devleti (pristupljeno 25.4.2016.)
17. *İllerde Kazanan Adaylar* <http://secim.haberler.com/2015/kazananlar/> (pristupljeno 13.5.2016.)
18. *Implementation of the 2011 Iranian Population and Housing Census In Autumn (24 October – 13 November 2011), Selected Findings of the 2011 National Population and Housing Census*, Statistical Centre of Iran, <http://amar.org.ir/Portals/1/Iran/census-2.pdf> (pristupljeno 21.4.2016.) *Iraqi Kurdistan profile – timeline*, 1.8.2015, BBC, <http://www.bbc.com/news/world-middle-east-15467672> (pristupljeno 25.4.2016.)
19. Institut za statistiku Republike Turske (*Türkiye İstatistik Kurumu*): <http://www.tuik.gov.tr/> (pristupljeno 17.4.2016.)

20. *Iraqi Constitution*, http://www.iraqinationality.gov.iq/attach/iraqi_constitution.pdf (pristupljeno 25.4.2016.)
21. *Iranian Kurdistan*, <http://unpo.org/members/7882> (pristupljeno 7.5.2016.)
22. *Iraqi Kurdistan profile – timeline*, 1.8.2015, <http://www.bbc.com/news/world-middle-east-15467672> (pristupljeno 25.4.2016.)
23. *Iraqi Kurdistan profile*, BBC, 5.2.2016, <http://www.bbc.com/news/world-middle-east-28147263> (pristupljeno 25.4.2016.)
24. Ishaan Tharoor, *The Middle East's alphabet soup of Kurds, explained*, The Washington Post, 22.2.2016, https://www.washingtonpost.com/news/worldviews/wp/2016/02/22/the-middle-east-s-alphabet-soup-of-kurds-explained/?tid=a_inl (pristupljeno 17.4.2016.)
25. Ishaan Tharoor, *The U.S. should accept a Syrian Kurdish region, says Turkish opposition leader*, The Washington Post, 2.5.2016, https://www.washingtonpost.com/news/worldviews/wp/2016/05/02/the-u-s-should-accept-a-syrian-kurdish-state-says-turkish-opposition-leader/?wpmm=1&wpisrc=nl_wv (pristupljeno 14.5.2016.)
26. James M. Dorsey, *From Syria and Iraq to Iran: Kurdish Minorities Push For Autonomy*, S. Rajaratnam School of International Studies (RSIS), RSIS Commentary, No. 248 – 18 December 2014, <https://www.rsis.edu.sg/wp-content/uploads/2014/12/CO14248.pdf> (pristupljeno 17.4.2016.)
27. Julianne Geiger, *Israeli Minister Stirs Pot With Call For Independent Kurdish Nation*, 28.1.2016, <http://oilprice.com/Geopolitics/Middle-East/Israeli-Minister-Stirs-Pot-With-Call-For-Independent-Kurdish-Nation.html> (pristupljeno 16.4.2016.)
28. Kendal Nezan, *A BRIEF SURVEY OF THE HISTORY OF THE KURDS*, Kurdish Institute of Paris, http://www.institutkurde.org/en/institute/who_are_the_kurds.php (pristupljeno 8.5.2016.)
29. *Kurdistan, Ever closer to independence*, The Economist, 21.2.2015, <http://www.economist.com/news/international/21644167-iraqs-kurds-are-independent-all-name-they-must-play-their-cards-cleverly-if-they> (pristupljeno 14.5.2016.)
30. Kurdistan Regional Government, <http://cabinet.gov.krd/p/page.aspx?l=12&p=210> (pristupljeno 25.4.2016.)
31. Kurdistan Regional Government, <http://cabinet.gov.krd/p/page.aspx?l=12&s=050000&r=303&p=213> (pristupljeno 25.4.2016.)
32. Martin Chulov and Fazel Hawramy in Dohuk, *Peshmerga forces enter Sinjar in fight against Isis*, 13. 11.2015, The Guardian, <http://www.theguardian.com/world/2015/nov/13/peshmerga-forces-sinjar-isis-oust-gunfire-kurdish> (pristupljeno 25.4.2016.)
33. Miša Đurković, *Rada li se Kurdistan?*, Politika, 12.2.2016, <http://www.politika.rs/sr/clanak/348973/Rada-li-se-Kurdistan> (pristupljeno 16.4.2016.)
34. *PKK joins battle against Isil*, Gulf News, 15.7.2014, <http://gulfnews.com/news/mena/syria/pkk-joins-battle-against-isil-1.1360183> (pristupljeno 12.5.2016.)
35. Rudaw Tarafından, *İşte Kürdistan Bölgesi'nin nüfusu...* Rudaw, 4.9.2015, <http://rudaw.net/turkish/kurdistan/0409201511> (pristupljeno 25.4.2016.)
36. *Suriyeli Kürtler federasyon planını onayladı*, Deutsche Welle, 17.03.2016, <http://www.dw.com/tr/suriyeli-k%C3%BCrtler-federasyon-plan%C4%B1n%C4%B1-onaylad%C4%B1/a-19121710> (pristupljeno 14.5.2016.)
37. *Suriye Üzerine Çarpıcı Bir Söyleşi*, MedyaOkuryazar, 20.11.2011, <http://www.medyaokuryazar.com/suriye-duserse-ne-olur/> (pristupljeno 14.5.2016.)

38. *Syrian Kurds declare new federation in bid for recognition*, Middle East Eye, 17.3.2016, <http://www.middleeasteye.net/news/kurdish-pyd-declares-federalism-northern-syria-1311505605> (pristupljeno 14.5.2016.)
39. Tanya Goudsouzian, *Analysis: Machiavellian politics in Iraqi Kurdistan*, Al Jazeera, 13.10.2015, <http://www.aljazeera.com/news/2015/10/analysis-machiavellian-politics-iraqi-kurdistan-151013094035698.html> (pristupljeno 25.4.2016.)
40. Tarhan Erdem, *Türkiyeli Kürtler ne kadar?*, Radikal, 18.4.2013, <http://www.radikal.com.tr/yazarlar/tarhan-erdem/turkiyeli-kurtler-ne-kadar-1130023/> (pristupljeno 17.4.2016.)
41. The State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan, *Population by ethnic groups*: <http://www.stat.gov.az/source/demography/ap/indexen.php> (pristupljeno 23.4.2016.)
42. *Turkey's Erdogan meets Hamas leader Meshaal in Istanbul*, 19.12.2015, <http://www.reuters.com/article/us-israel-turkey-hamas-idUSKBN0U20PC20151220> (pristupljeno 16.4.2016.)
43. Turkish National Police, *Terrorist Organizations in Turkey*, https://www.egm.gov.tr/EN/Pages/terrorist_organizations.aspx (pristupljeno 12.5.2016.)
44. U.S. Department of State, *Foreign Terrorist Organizations*, <http://www.state.gov/j/ct/rls/other/des/123085.htm> (pristupljeno 12.5.2016.)
45. Verda Özer, *Turkey-Israel should enhance intelligence sharing against terrorism, says Israeli envoy*, Hürriyet Daily News, 11.5.2016, <http://www.hurriyetdailynews.com/turkey-israel-should-enhance-intelligence-sharing-against-terrorism-says-israeli-envoy-.aspx?pageID=238&nID=98993&NewsCatID=510> (pristupljeno 12.5.2016.)
46. *Vserossiyskaya perepisy naseleniya 2010 g. Nacional'nyy sostav naseleniya Rossiyskoy Federacii*: http://demoscope.ru/weekly/ssp/rus_nac_10.php (pristupljeno 23.4.2016.)
47. Zvanični sajt civilne misije UN za nadzor na prostoru Palestinske teritorije: <http://palestineun.org/about-palestine/diplomatic-relations/> (pristupljeno 16.4.2016.)
48. Zvanični sajt CIA (Central Intelligence Agency), *The World Factbook, Armenia, Azerbaijan*, <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/am.html> i <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/aj.html> (pristupljeno 23.4.2016.)
49. Zvanični sajt CIA (Central Intelligence Agency), *The World Factbook, Turkey*, <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/2075.html#tu>, , <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/2119.html#tu> (pristupljeno 16.4.2016.)
50. Zvanični sajt Demokratske partije Iranskog Kurdistan: *Democratic Party of Iranian Kurdistan*, <http://pdki.org/english/about/> (pristupljeno 10.5.2016.)
51. Zvanični sajt Demokratske partije Kurdistan: <http://www.kdp.se/?do=leader> (pristupljeno 25.4.2016.)
52. *We got him: Kurds say they caught Saddam*, Sydney Morning Herald, 09.01.2004, <http://www.prisonplanet.com/122203kurdssay.html> (pristupljeno 25.4.2016.)
53. *Where is "Kurdistan"?*, <http://thekurdishproject.org/kurdistan-map/> (pristupljeno 16.4.2016.)
54. Ümit Özdağ, *Kürt Nüfusu, Demografik Savaş ve CIA*, 21. Yüzyıl Türkiye Enstitüsü. <http://www.21yyte.org/arastirma/milli-guvenlik-ve-dis-politika-arastirmalari-merkezi/2013/05/20/7008/kurt-nufusu-demografik-savas-ve-cia> (pristupljeno 17.4.2016.)
55. *55 milyon kişi 'etnik olarak' Türk*, Milliyet, 22.3.2007, <http://www.milliyet.com.tr/2007/03/22/guncel/agun.html> (pristupljeno 17.4.2016.)

THE HISTORICAL DEVELOPMENT OF KURDISTAN

Summary: In the vision of the Kurdish population, a program is placed in order to create their own state, internationally recognized, in which, their culture, language and traditions, atypical for other Middle Eastern nations, could be freely expressed. The main focus of this paper is based on the study of the historical process of creating the idea of Kurdistan and the creations itself, in the chronological range from the year of 1918 and the fall of the Ottoman Empire up until the present day. This is planned through using methods of comparative observation both of the Kurds movements and development of the Kurdistan idea, within the political and social context of the Kurdish issue. In the case of Turkey, a threat to its territorial integrity is embodied in the form of an autonomous Kurdistan in the southeast of the country, if we take into account that the majority of the Kurdish population in the Middle East is inhabiting the territory of Turkey and just observe military and political movements of the Kurds in this area, interested in raising and building the unified Kurdish state. Therefore, in order to be used as comparables, the shorter chapters describe the main events, positions of the Kurdish population and its autonomy within the political borders of Iran and Iraq. Bearing in mind the current political events and turmoil in the Middle East, the essence of the research is based on the historical, demographic and political assessment of the assumptions about the creation of a sovereign and territorial independent state-achievements of the Kurds, formed on the territory of Turkey, Syria, or anywhere in the aforementioned geopolitical and geo-strategic region of the Middle East.

Key words: Turkey, the Kurds, Kurdistan, Iran, Iraq, the Middle East, the First World War, Sèvres, Lausanne, Ataturk

II

ИСТОРИЈА И ПОЛИТИКА

РАДОСЛАВ ГАЋИНОВИЋ
Институту за политичке студије
Београд

УДК 323(497.1):323.1(=163.41)
Оригиналан научни рад
Примљен: 17.04.2016
Одобрен: 20.05.2016
Страна: 91-110

ЈУГОСЛОВЕНСТВО И РАЗБИЈАЊЕ СРПСКОГ НАЦИОНАЛНОГ ИДЕНТИТЕТА

*Онај ко хоће да управља људима
не сме да их тера испред себе, већ
треба да иде за њима.*

Шарл де Монтескје

Сажетак: Овај рад је покушај аутора да на основу правних, политичких и историјских чињеница подсети научну јавност на погубност стварања Југославије по српски народ на почетку XX века. Наиме, сви српски пријатељи су сматрали у то време да Србима није интерес стварање Краљевине СХС, касније Југославије, већ да се створи српска држава на својим етничким просторима по угледу на Лондонски уговор и друге пријатељске савете саветских званичника. Руси су били против стварања Југославије, а Управо у време боравка српске мисије у Америци, у Вашингтону је припреман текст чувене „Поруке председника Вилсона Америчком конгресу у 14 тачака”, у којем се износила визија светског мира после завршетка Првог светског рата. У једној од тих тачака спомињала се Србија, као и Црна Гора. Дословни текст те тачке је гласио: „Окупиране територије Србије и Црне Горе морају се обновити, а Србији се мора обезбедити слободан и сигуран прилаз мору.” Лични саветник америчког председника, пуковник Едвард Хауз(Edward Haus) позвао је у председнички кабинет шефа српске делегације Миленка Веснића и замолио га да погледа тачку ове поруке, која се односила на Србију и да стави евентуалне примедбе, указујући на тај начин велико поверење српској делегацији. На велико изненађење пуковника Хауза, Веснић, иначе велики заговорник југословенске идеје, ставио је примедбу да би у овој поруци требало споменути један од главних ратних циљева Србије: уједињење Срба, Хрвата и Словенаца у једну државу. Ово је била тада политика регента Александра и Николе Пшића која се врло брзо показала као најлошије решење, што најдиректније потврђују историјске чињенице наком дистанце од једног века.

Кључне речи: Југославија, уједињење, уставно гледиште, међународно гледиште, политика, идентитет

Садржај меморандума који је половином јануара 1915. енглески министар иностраних послова Едвард Греј (*Edward Gray*) упутио руској влади директно осликава енглеске интересе у том периоду на Балкану. У меморандуму се између осталог каже: „Ако српска влада гарантује Бугарској делове Македоније, српске аспирације за велику Србију, укључујући део јадранске обале, биће задовољене.”¹ Овај меморандум на најбољи начин демантује тврдње појединих злонамерних западних политичара и новинара, да је појам и израз „велика Србија настао у Београду. Конкретизујући свој предлог о великој Србији, Греј је 13. августа 1915. године упутио други меморандум, овога пута председнику српске владе Николи Пашићу којем је изнео какви се територијални уступци нуде Србији уколико се један део Македоније уступи Бугарској. То су: Босна и Херцеговина, Славонија, Срем са Земуном, Бачка и јадранска обала од рта Опланке (недалеко од Сплита) на северу до тачке 10 км јужно од Цавтата, као и острва (Велики и Мали Дреник, Чиово, Шолта, Брач, Јакљан, Колочер и Пелјешац). Судбина српских крајева у југозападном Банату „биће решена мировним уговором, уколико Румунија не уђе у рат на страни савезника”, истиче се у Грејевом меморандуму. Шеф енглеске дипломатије је у још неколико наврата истицао да амбиције Лондона нису у стварању Југославије, него велике Србије. У писму које је упутио једном од највећих заговорника Југославије, енглеском историчару Сетону Ватсону (*Robert William Seton-Watson*), Греј пише да ће Србија у случају савезничке победе ујединити све околне српске територије и осигурати широк излаз на Јадранско море. „Тако ће настати велика и потпуно независна и суверена Србија”, наставља у писму Греј.² Поводом оваквог става британског министра иностраних послова, историчар и академик Драгољуб Живојиновић истиче: „По свом обиму и политичким импликацијама Грејев предлог представљао је корак далекосежан по значају и последицама. Пре свега, он је потпуније него дотада представљао британску концепцију и истовремено давао подршку идеји велике Србије. Предлог је предвиђао уједињење са Србијом свих оних крајева Аустроугарске у којима је српски етнички живаљ сачињавао већину или бар одређени проценат становништва. У случају јадранске обале преовладао је Грејево уверење да Србија треба да добије економски (трговачки) приступ на море”.³

Победа заговорника југословенске идеје

Пошто је у погледу стварања Југославије скептично расположење владало и у Француској, председник Југословенског одбора Анте Трумбић је у свом дневнику 11. септембра 1915. године записао „да се Русија и Италија противе

¹ Небојша Богуновић, *Енглези нуде трампу*, Фељтон у дневним листу „Вечерње новости”, 13. април, 2009. године,

² Драгољуб Живојиновић, „Велика Британија и Србија у јулској кризи 1914”, Наш траг бр.3/2014, Београд, 2014, стр. 78-110,

³ Небојша Богуновић, *Енглези нуде трампу*, Фељтон у дневним листу „Вечерње новости”, 13. април, 2009. године,

стварању југословенске државе, а да им у томе Француска и Енглеска секундирају.” Неповеће међу водећим политичарима Антанте у односу на стварање Југославије владало је све до половине 1918. такорећи до краја Првог светског рата. Обрт у ставовима неких европских државника настао је после нагле промене америчке политике у Првом светском рату у који је она ушла крајем 1917. године. Председник САД Вудро Вилсон (*Thomas Woodrow Wilson*), је, наине, из основа променио мишљење у вези са судбином Аустроугарске. Уместо њеног опстанка и обнове за шта се залагао 1917. године, на крају рата је заговарао растурање и комадање хабзбуршке монархије. Најватренији заговорници југословенске идеје били су охрабрани променама става америчког председника, јер је само на рушевинама Аустроугарске могла нићи Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца. Српски политичари су очекивали да Америка пружи не само финансијску него и политичку подршку ради остварења ратних циљева Србије. Због тога је председник Владе Никола Пашић обавестио америчког отправника послова на Крфу Перчивала Доца (*Henry Percival Dodge*) да би Министарски савет желео да упути у САД једну државну мисију, која би упознала политичке елите и јавност те земље са ратним задацима Србије. Убрзо је из Вашингтона стигао „одговор” да ће америчка влада бити срећна да прими мисију Србије као свог госта”. Овако срдчан одговор наметнуо је Пашићу обавезу да изабере што репрезентативнију делегацију која ће „достојно предствљати српски народ у САД”.⁴ Управо у време боравка српске мисије у Америци, у Вашингтону је припреман текст чувене „Поруке председника Вилсона Америчком конгресу у 14 тачака”, у којем се износила визија светског мира после завршетка Првог светског рата. У једној од тих тачака спомињала се Србија, као и Црна Гора. Дословни текст те тачке је гласио: „Окупиране територије Србије и Црне Горе морају се обновити, а Србији се мора обезбедити слободан и сигуран прилаз мору.”⁵ Лични саветник америчког председника, пуковник Едвард Хауз (*Edward Haus*) позвао је у председнички кабинет шефа српске делегације Миленка Веснића и замолио га да погледа тачку ове поруке, која се односила на Србију и да стави евентуалне примедбе, указујући на тај начин велико поверење српској делегацији. *На велико изненађење пуковника Хауза, Веснић, иначе велики заговорник југословенске идеје, ставио је примедбу да би у овој поруци требало споменути један од главних ратних циљева Србије: уједињење Срба, Хрвата и Словенаца у једну државу.* Нишка декларација коју је 7.децембра 1914.године у време најкри-

⁴ И заиста, у Америку је отпутовала „српска интелектуална и војна елита”, како је известила штампа. У делегацији су били: угледни теолог Николај Велимировић (касније владика), ректор Београдског универзитета Сима Лозанић, српски посланик у Паризу Миленко Веснић и генерал Михајло Рашић. Делегација је стигла у САД 20.децембра 1917.године и боравила у овој земљи до половине фебруара 1918.године. Амерички домаћини су указали изузетну пажњу српским гостима; њих је примио председник САД Вудро Вилсон. Чланови делегације су искористили овај сусрет да америчког председника „из прве руке упознају са српским ратним тежњама” (Небојша Богуновић, *Вилсон обећао море*, Фељтон у дневним листу „Вечерње новости”, 14. април, 2009. године),

⁵ Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања - историја Срба у новом веку 1492-1992*, Четврто издање, EVRO GIUNTI, Београд, 2011, стр. 350-351,

тичнијих тренутака Првог светског рата усвојила Српска народна скупштина и у којој се истицало да су приоритетни ратни циљеви Србије: ослобођење Хрвата, Словенаца и Срба који живе у Аустроугарској и уједињење са њима – није наишла на повољан пријем у Русији, Енглеској и Француској, савезничким земљама Србије. Историчар Драгољуб Живојиновић чак тврди да су ове велике силе одбиле да прихвате Декларацију. Свака од ових земаља имала је своје посебне разлоге због којих није хтела да уважи амбициозне замисли српских политичара да се на Балкану створи нова државна творевина – Југославија.⁶

У царској Русији, која је била највернији савезник Србије и у којој је православље попримило облик државне идеологије, нису могли да схвате да се у Београду тако олако прихвата идеја о стварању државе у којој би требало да заједно живе народи које су делиле озбиљне конфесионалне разлике. Један од најутицајнијих руских политичара, Сергеј Димитријевич Сазонов, који је за време рата обављао дужност министра иностраних послова а пре тога био руски посланик у Риму и добро познавао прозелитистичку политику Ватикана, енергично се супростављао стварању државе у којој би заједнички живели православци и католици. Председник српске владе Никола Пашић, у то време један од најватренијих заговорника српско-хрватско-словеначког уједињења, сазнао је из дипломатских извора у Нишу, где су на почетку рата биле смештене све српске државне установе, да Сазонов који је имао велики утицај на руског цара Николу II упорно одбија могућност стварња једне православно-католичке државе на балканском простору. Врло узнемирен, Пашић је телеграфисао српском посланику у Петровграду Мирославу Спалајковићу и захтевао од њега да провери те информације, као и да замоли руског министра иностраних послова за објашњење. Мирослав Спалајковић је поступио по налогу председника владе и 7.априла 1915.године био примљен од стране руског шефа дипломатије, Руски министар му је изнео своју неверицу у могућност срећног живота Срба, Хрвата и Словенаца у заједничкој држави и том приликом нагласио да Русија настоји да после завршетка рата Србија буде једна снажна и територијално увећана држава која ће имати широк излаз на Јадранско море. „Србија ће добити највећу територију и знатан део приморја, јер је поднела највеће жртве и учинила највеће услуге” (савезницима), рекао је том приликом Сазонов.⁷

Српски посланик је пожурио да Пашића обавести о разговору са шефом руске дипломатије и исте вечери послао у Београд шифровани телеграм следећег садржаја: „Види се да Сазонов не сматра за сада остварљив наш програм потпуног уједињења Срба, Словенаца и Хрвата и због тога се не одушевљава њиме...”⁸ Спалајковић је мислио да је узрок оваквом ставу руског министра ратна ситуација, и да су католички западни Словени далеко од Русије и за њу

⁶ Драгољуб Р. Живојиновић, *Невољни ратници - велике силе и Солунски фронт 1914-1918*, Завод за уџбенике, Београд, 2010; „Политика,” 16. август 1914,

⁷ Владимир Ћоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, Библиотека града Београда, 1992, Београд, 1992, стр. 375,

⁸ „Политика,” 16. август 1914,

немају много интереса додајући да ти Словени у овом рату нису ништа учинили (за савезнике). Као „потајан разлог” таквом гледишту, Спалајковић мисли да би могао бити страх да Србија са католичким елементом од неколико милиона не изгуби свој ранији карактер у коме је православље било главни фактор. У време када се водио разговор између Сазонова и Спалајковића у Русији је боравио хрватски новинар, политичар и члан Југословенског одбора у Лондону – Фране Супило. И он је наишао, како сам каже, на „чврст православни бедем у Русији”. У покушају да убеди кнеза Феликса Јусупова, једног од најутицајнијих представника руске аристократске елите, да пет милиона Хрвата и Словенаца желе да се уједине са Србима, од њега је добио следећи одговор: „Сва је несрећа у томе што су тих ваших пет милијуна – католици. Да су православни, како би све то друкчије ишло. Ви слушате папу, дакле главару изван државе.” Супило је успео да дође и до Сазонова, али му је овај отворено изнео разлоге због којих не уважава идеју уједињења „једног народа са три имена” како се у то време говорило. Видно разочаран, хрватски политичар је из Петровграда упутио 11.априла 1915.године телеграм Николи Пашићу у којем је рекао да му је Сазонов изразио „сумњу у успјех наших заједничких идеала, те је категорички нагласио, да ће Србија добити лијепу одштету и доћи на море, али да је наш југословенски програм неостварив. Он не вјерује у његово постигнуће, јер се Русија толико не може ангажовати”. Према Супилову мишљењу „Сазонов не жели то уједињење због вјерских разлика између Срба, Хрвата и Словенаца.”⁹

Офанзија хрватских и словеначких политичара за стварање Југославије

Хрватски и словеначки политичари су били огорчени на Сазонова и друге руске истакнуте личности, не само због тога што су се ови противили уједињењу „једног троименог народа”, него и зато што се Русија залагала да Србија после рата добије Босну и Херцеговину, Славонију, Срем и Бачку, као и велики део јадранске обале са Сплитом и Дубровником и острвима Брач, Шолта, Колочер, Чијово и др. односно да добије оне територије за које су они сматрали да припадају њиховој нацији. Настојање већине руских политичара да се Србија територијално прошири и изађе на Јадранско море, као и њихово противљење стварању југословенске државе, постало је беспредметно оног тренутка када је у Русији избила револуција 1917.године. Нова совјетска власт имала је другачије погледе на међународну ситуацију, па и на прилике на Балкану,

⁹ Вративши се из Русије, без „видних резултата”, Супило је на састанку Југословенског одбора који је одржан 24.јуна 1915.годиен у Лондону обавестио присутне да се: „руска влада противи уједињењу католичких Хрвата и Словенаца с православним Србима”, а и руски амбасадор (у Француској) Извољски, који је испрва био загријан идејом стварања једне велике јужнословенске државе, сада објашњава: „... да је база руске политике православље и да Русија из разлога државне политике не може допустити, да се Хрвати и Словенци као католици здруже с православним Србима, јер би католици као лукавили и продорнији добили превалет у будућој југословенској држави.” (Небојша Богуновић, *Руси против уједињења*, Фељтон у дневним листу „Вечерње новости”, 15. април, 2009. године),

него царска Русија. *Неки историчари због тога сматрају да је пропаст руске царевине била фатална за Србију и српски народ.* Улога Велике Британије у процесу стварања југословенске државе може се упоредити са енглеском пословицом „Сва се јаја не смеју стављати у једну корпу”. Иако је, званична политика енглеске владе до пред сам крај Првог светског рата била усмерена ка томе да се сачува Аустроугарска, што је искључивало могућност настанка нове државне творевине на Балкану у којој би заједнички живели Срби, Хрвати и Словенци. Енглеска влада истовремено није спречавала активност неких незваничних кругова који су се залагали за стварање Југославије. Међу малобројним заговорницима „југословенске идеје” у Великој Британији, видну улогу су играле две личности – Вилијам Ситон-Вотсон и Викем Сид.¹⁰

Ситон-Вотсон је „подржавао више Хрвате него Србе, јер је био уверен да су Хрвати више окренути Западу.” Енглески аутор Артур Меј (*Arthur May*) иде чак и даље и тврди да је Вотсон „радио за независну Хрватску”. Најобухватнију оцену овога енглеског историчара дао је академик Екмечић, оцењујући да „основа Вотсонових идеја лежи у заговарању заједничке југословенске државе у којој ће католички Запад временом преузети вођство.” У вези са деловањем Ситон-Вотсона на енглеској политичкој сцени, треба истаћи да је његов утицај на званичне владине структуре у Лондону на почетку рата био незнатан, али да је ојачао после промене става енглеске владе у погледу будућности Аустроугарске, после рата. Одлучивши се за разбијање Хабзбуршке монархије што је омогућавало стварање нове југословенске државе, Енглески званичници су почели све више уважавати мишљење Ситона-Вотсона, као стручњака за балканско питање. На захтев Форин офиса (*Foreign Office*), он је израдио један меморандум у којем је изнео своје погледе на могућност настанка заједничке државе Срба, Хрвата и Словенаца. Противећи се стварању Велике Србије, која би укључивала Босну и Херцеговину и имала излаз на море, Вотсон је уверавао Енглеско министарство иностраних послова да „југословенско питање не би требало решавати парцијално, проширивањем Србије на Босну и Херцеговину и дајући јој излазак на море, него целовито „стварањем једне југословенске државе у складу са начелима народности.”¹¹

У свом меморандуму је детаљно образложио зашто је против очувања и проширења Србије а за стварање југословенске заједнице, јер би по његовом мишљењу „цивилизацији Хрвати и Словенци убрзо преузели вођство у политичком и културном животу нове државе од храбрих, али примитивних српских сународника”, што би по његовом уверењу било у интересу Запада. Да би се спречио наводни српски хегемонизам, Вотсон је предлагао да престоница будуће државе буде у Сарајеву, као географском средишту, или да се перманентно сели из једног националног центра у други, тако да би повремено могла бити у Београду, Загребу и Љубљани. Енглески историчар Кенет Калдер (*Kent Calder*) тврди да је овај Вотсонов документ био добро прихваћен у Форин офису и да је начелник ратног одељења овог министарства Харолд Никол-

¹⁰ Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања - историја Срба у новом веку 1492-1992*, IV издање, EVRO GIUNTI, Београд, 2011, стр. 515,

¹¹ Исто, стр. 517,

сон (*Harold Nicolson*) „препоручио” да га британска влада узме у обзир када се на „конференцији мира” буде одлучивало о Хабзбуршкој монархији.¹²

Изучавајући политичке прилике у региону почетком XX века до почетка Првог светског рата лако се могло приметити да Хрвати сматрају да је Босна и Херцеговина „хрватска земља”. „Када су на Берлинском конгресу обележене границе до којих се може проширити власт и непосредни утицај аустроугарски, Хрвати су... прионули да дају хрватско обележје свим оним српским земљама које су ушле... у сферу аустроугарске доминације. То је нова фаза ексклузивног Хрватства које у служби католичке пропаганде и аустроугарске политике, насрће на српство, солидаришући своје сепаратистичке, искључиво хрватске прохтеве са страним отмичарима. И из таквих побуда и са таквим умишљајима Хрватство се ставило у Босни и Херцеговини у службу аустроугарској окупацији и католичанству”. Хрватски и словеначки посланици у Бечком парламенту залагали су се, на пример, за стварање „једне југословенске државне творевине”, али у оквиру Аустроугарске монархије, док су представници Хрвата и Словенаца у Југословенском одбору у Лондону, били за стварање Југославије, „чији би центар била Краљевина Србија.” Нажалост, и неки представници Хрвата и Словенаца у Југословенском одбору нису били искрени у свом југословенском пределењу. Они су, на пример, заговарали тезу „да су Срби, Хрвати и Словенци један народ са три имена”, иако су знали да такво уверење није преовлађујуће у њиховим националним срединама. Један од најистакнутијих и најутицајнијих чланова овога одбора –Фране Супило, иначе новинар из Ријеке и бивши посланик у Хрватском сабору, обратио се из Лондона председнику Српске владе Николи Пашићу једним писмом у којем је величао тезу о „троименом народу”: „Господине председниче! Моја вјера и вјера хиљада нас, који стојимо на начелу народног јединства јест, да ми Хрвати, Срби и Словенци од Триглава до Тимока сачињавамо један те исти народ са једним те истим језиком, а само са три народна имена”.¹³

Велике грешке српског роководства

Треба рећи да су и многи српски политички прваци, па и сам Никола Пашић, говорили да су Срби, Хрвати и Словенци „један народ са три имена”, погрешно верујући да такво мишљење влада и у њиховим срединама. Управо је било обрнуто: у Загребу је, на пример, провлађивало мишљење да Хрвати имају „своју националну индивидуалност”, као и „државотворност”, која се потврђује у „хрватском државном праву”, и манифестује кроз појам „Краљевство Хрватске, Славоније и Далмације”. Осим тога, почетком XX века појавила се и теорија о иранском пореклу Хрвата, чиме је негирана њихова припадност словенској раси, па самим тим и етничка блискост са Србима.

¹² Владимир Чоловић, *Лондонски споразум 1915 у зборнику радова „Сто година од почетка Првог светског рата - историјске и правне студије,”* Институт за упоредно право, Интермакс и Завод за издавање уџбеника, Београд, 2014, стр.359,

¹³ Драгован Шепић, *Писма и меморандуми Франа Супила 1914-1917,* САНУ и Научно дело, Београд, 1967, стр. 119-122,

Упорно инсистирање Супила и неких Словенаца на тези о „троименом народу”, произлазила је из њихове жеље да своје народе, чији су се припадници борили на страни Аустроугарске и могли бити губитници у овом рату, етнички изједначе са Србима, чија је ратна перспектива указивала на то да ће се наћи у „победничком табору”. Као што су Фране Супило и његови истомишљеници, из тактичких разлога на „домаћем терену” употребљавали израз „троимени народ”, тако су у контактима са дипломатским представницима и државницима Русије масовно користили термине „словенство”, „словенска браћа”, „руска браћа” и друге уверени да ова велика земља са својим савезницима у Антанти може бити одлучујући фактор приликом решавања послератног статуса Хрватске. Франо Супило и председник Југословенског одбора Анте Трумбић плашили су се, осим тога, да државе Антанте не дају после рата далматинску обалу Италији, као награду за њено приступање овом савезу. Са пуно „словенске патетике”, Супило се обратио Анатолију Николајевичу Крупенском, руском посланику у Риму, са следећом тврдњом: „Једино славенско право море јесте Јадранско, са изврсно развијеном обалом и са најчешћим славенским живљем. Дијелити, или чак изгубити његову обалу, након оволиких жртава Србије и Русије у овом рату значео би голем пораз цијелог Славенства, а за нас Приморце народно убојство”.¹⁴ У нади да ће Руси подржати уједињење Срба, Хрвата и Словенаца, Супило се у фебруару 1915. године нашао у Петровграду. Тамо је био лепо примљен, али је приметио сумњу руских дипломата у погледу стварања југословенске државе, јер њихове народе, како су му они отворено рекли, „деле верске разлике”.¹⁵

Уверење или можда илузија Николе Пашића да су „Срби, Хрвати и Словенци један народ са три имена” и да имају један завишај, било је озбиљно уздрмано када му је Трумбић писмено саопштио разлоге зашто се његови само племеници нису у довољном броју одазвали позиву да се упишу у добровољце: „Схватите да је код српских елемента изван отаџбине много лакше имати успјеха када се ради за помоћ Србији, јер већ само име довољно је да им објасни ствар и пробуди одушевљење за њу”, каже Трумбић, „али то није довољно код Хрвата и Словенаца, особито код нас, којима, кад их се зове у добровољце, треба улили уверење да се не ради само о засебној српској ствари, већ и о њиховој и да се борба, у коју их се зове, води за ослобађање и њиховог завичаја, једнако као и онога њихове српске браће”. Када је после низа перипетија Српски добровољачки корпус коначно формиран, уз велику подршку руског цара Николе II, међунационални проблеми у њему, не само да нису отклоњени него су се и заострили. Малобројна „словенска католичка браћа” из Хабзбуршке монархије, која су приступила овој јединици, испољила су неповерљив и нетрпељив став према српским официрима и војницима. Вероватно, они Срби који су одлучивали о будућности државе нису размишљали о сопственој будућности. Многи су упозоравали тадашње руководство да је југословенство погубно

¹⁴ Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања – историја Срба у новом веку 1492-1992*, треће, допуњено издање, EVRO - GIUNTI, Београд 2010, стр. 381,

¹⁵ Небојша Богуновић, *Два лица Супила*, Фељтон у дневним листу „Вечерње новости”, 19. април, 2009. године

за Србе и да ће их одвести потпуно у пропаст. Јер, стална тежња да се буде оно што није и да Србе воли онај ко их никада неће волети, Србе је довела до тога да у њиховој политици нема никакве реалистичности. Након великих и бурних догађаја на Балкану и шире, 1. децембра 1918. године проглашено је стварање јединствене, па и централистичке државе, у којој није било одушевљења због њеног стварања. Да би она могла да буде створена, Срби су морали да опросте страшна нечовештва Хрвата почињена током протеклих деценија. Хрвати су морали дефинитивно да се одрекну идеја о некаквој својој, измишљеној државности. Словенци су били збуњени премијом којој се нису надали, па је требало времена да схвате да у тој поклоњеној држави могу да доживе највећи просперитет у историји свога постојања, приклањајући се час Хрватима, час Србима. Срби су поднели највеће жртве у Првом светском рату, али су пропустили прилику (да у тренутку када је читав свет њима одавао признање и био спреман да им помогне) да својој држави прикључе све територије које је њен народ у континуитету насељавао, тј. и на њих имао и историјска права. Срби су ту прилику пропустили и дозволили да границе њихове државе одређују они којима је на Балкану требала држава која не би била способна да омета продор Немачке на Исток (*Drang nach Osten*). При томе, онако како је основана, у њој су увек могли да буду изазивани немири, што је, кадгод је то требало пружало шансе непријатељима Југославије, а посебно српског народа, да играју „анђела помирителја” и на тај начин, у ствари одређују њене „ставове” у спољној политици, а и унутар државне односе.¹⁶

Стварањем Југославије срби губе национални идентитет

Књижевник Драгиша Васић је 1920. године сматрао да се после победе у великом светском рату, српски народ није обновио свој идентитет. Нестало је водеће Српске радикалне странке Николе Пашића. Од 1882. она је остајала најзначајнији масовни покрет на целом балканском простору. Уместо традиционалних хајдучких дружина у брдима, ова је странка увела методе политичких обрачуна на градској улици. Поред свих проблема у оквиру аграрних заједница, та је странка уносила дух избореног и не наметнутог јединства целе нације. „По њеној снази”, истиче Драгиша Васић, „по ономе што је она онда значила, није тешко разумети уверење људи из осталих странака: да су њихови режими били и прошли и да владавина највеће странке неће престати, бар за њиховог живота.” Кад је окупацијом Србије 1915. ова странка разбијена заједно са државом коју је водила и историјски уздигла, са историјске сцене је заувек нестало једног политичког ауторитета, у који би цео народ веровао. После 1918. та странка је обновила своје подружнице, проширила их по Македонији, Војводини, Босни и Херцеговини, међу Србима бивших војних граница и у Црној Гори. Међутим, тада је већ било јасно да она ипак не представља цео народ и не може пројектовати, друштвену трансформацију у урбану заједницу

¹⁶ Др Животије Ђорђевић, *Сатрирање српства у 19 и 20 веку*, Том 1, Драслар Партнер, Београд, 2012, стр. 364-365,

индустрије и изграђене културе. Другим речима, после слома оних политичких и социјалних установа које су до рата 1914. израстале у органском и природном развоју, наступило је време владавине духа посредничке трговине у којој адвокати и масонске ложе играју водећу улогу. Поновно расуло међу тим странкама у новом рату 1941. било је природно и неповратно, тако да од њих није остао никакав чвршћи део темеља за нове историјске обнове и успоне. Као правник који је пратио парничење сељака са аустроугарским конфиденти-ма из доба окупације, Драгиша Васић је 1920. године јасно видео како је та провалија између два дела народа била непролазна и трајна.¹⁷

Пре него што је проглашен Видовдански устав после демократских избора 1920. била је проглашена забрана свих радикалних и сепаратистичких организација. „Обзнана” од 29. децембра 1920. највише је погодила Комунистичку партију, која је постала трећа најјача странка у краљевини. Тиме је било прописано да се „до решења Устава забрани свака комунистичка и друга деструктивна пропаганда, обуставе њихове организације, затворе њихова зборишта, забране њихове новине и сви други списи, који би реметили спокојство и мир Државе, проповедали, правдали или хвалили диктатуру, револуцију или ма какво насиље. Одмах се морају обуставити сви позиви на генерални штрајк и до месец дана затворити сви који их чине усмено или писмено.” Одмах после „Обзнане” донет је 3. априла 1921. Закон о заштити јавне безбедности и поретка у држави. Сви који су позивани на побуну су могли добити казну затвора од једне до двадесет година. Такве законске забране социјалних немира су доношене готово у свим источноевропским земљама, сем Чехословачке. У Грчкој је донет 1929. („*Idionymon*”) после немира дуванских радника у фабрикама и откупним станицама.¹⁸

Најзначајније обележје овог периода историје, од 1918. до расула 1992. јесте напредак агресивног национализма „типа судњег дана” („*Doomsday Nationalism*”). Поистовећивање религије и нације није било завршено првим сломом југословенске државе 1941. иако је још пре 1918. развијена свест о томе да би етничке деобе по вододелници веровања требало да се заврше. Ту су се показале последице неуједначености историјских процеса трансформације националног покрета од елитног, у масовни тип. За овај последњи су неопходни реквизити, без којих се он не може идентификовати као стање масовне свести становништва. То је, на првом месту, прелазак на демократски устав, слободно бирачко право и слободно формирање политичких странака. Код Срба је то постигнуто након династичких и уставних промена 1903. и 1905. године, а код Хрвата, Словенаца, хришћанских становника Босне и Херцеговине тек после 1918. Ове цивилизацијске вредности су са закашњењем уврштене у политички живот балканских народа, поготово што су „Окашњеле нације” („*les nations retardées*”) заиста европски феномен. Процес кроатизације католика је добио велики замах након стварања заједничке државе са Србима 1918. године. По-

¹⁷ Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања – историја Срба у новом веку 1492-1992*, Треће, допуњено издање, EVRO - GIUNTI, Београд 2010, стр. 382-383,

¹⁸ Исто, стр. 396-397,

ред тријумфа демократије и проглашења општег бирачког права са политичким странкама које први пут у историји постају масовне, овде треба узети у обзир и програмско деловање католичке цркве да католичке вернике преваспита према стандардима хрватске националне свести. Период од 1918. до 1929. је период који историчари католичког политичког покрета називају „раздобље Махничевог радикализма”, названо тако по бискупу острва Крка др Антону Махничу, који је први идеје Римске курије пресађивао на хрватско историјско тло. Савет из Ватикана, још пре 1918. да католици стварају политичке странке по моделу аустријске католичке партије „*Volksverein*” имао је за последицу да је др Антун Махнич покренуо „Хрватски народни савез”, а одмах затим „Хрватску пучку странку”, по узору на Популистичку странку у Италији. Процветале су омладинске, школске и дечје организације („Ђачки савез”, „Млади јунаци” Првенствено су оне деловале у дубровачким ђачким дружинама. Бонифација Перовић тада истиче да је у то време у дубровачким школама „било само три, или четири ученика који су себе отворено називали Хрватима. Сви остали су се опредељивали као Југословени”. Већ четири године после формирања Ђачког савеза више није било „романтичарског југославенства”, јер у католичку организацију нису примали ученике који су показивали југословенски идентитет. Састанци, празници и црквене процесије учиниле су да је већина постала хрватска национална омладина. Код обичног народа, посебно сељака, кроатизација је ишла још брже. Уместо развијања свести унитарне и троимене нације Срба, Хрвата и Словенаца, текао је обрнут процес још дубљега цепања тог унитарног корпуса у религиозне забране. Немачки историчар Александер Јакир је 1999. године на примеру Далмације дао одговор на питање зашто није успео покушај синтетизовања једне унитарне југословенске нације: идеја унитаризма је дошла одозго. Одоздо „не постоји ниједна релевантна социјална група” која се бори за југословенски идентитет и конфесионалне поделе, одвећ одмакле изградње књижевних језика, раздвајајућих државних и правних система и сећања на посебне државне традиције „биле су препрека којима се југословенски народ није могао супротставити”. Јакир истиче да се овај принцип, заснован на томе да се религиозне свести вежу за свест о посебној држави, изједначава тек после 1930. Ни тада то изједначавање није дефинитивно победило, па ће се покрет „Срба католика”, врло бројан између два рата, угасити тек 1945. Претварање Југославије у федеративну државу од 1945. године није зауставило овај процес дезинтеграције свести политичког и административног јединства.¹⁹

У напору да створе југословенску државу једног, а троименог народа, српска политика и српска култура су доживеле пораз. Крај рата 1918. године је дочекан у слому илузија, са којима се са одушевљењем ишло у рат 1914. године. Сем мале словеначке помоћи, која је долазила више из стратешког страха од италијанског суседства, српски интерес за изградњу југословенске државе је остао од почетка усамљен. Просто је невероватно откуд толика самоувереност тадашњег српског руководства у неопходност стварања Краљевине СХС, касније Краљевине Југославије, која је по мишљењу аутора овог рада била

¹⁹ Исто, стр. 383-384,

искључиво у интересу Словеније и Хрватске, а против животних интереса Србије и српског народа уопште. На самом почетку се видело да Католичка црква усмерава своје вернике на државну независност и отцепљење од југословенске заједнице. Нико боље од свих савременика одмах после 1918. није изразио своје животно разочарење новоствореном државом и друштвом, као млади песници који су од 1918. године тој слободи жртвовали цели свој живот. Нарочито је то карактеристично за интелектуалце који су од детињства сматрали да припадају српском народу, а били католичке вере, као Иво Андрић, Тин Ујевић и др. Први писац је слом хабзбуршке државе 1918. године доживео у Загребу, у мору опште депресије, а други у Београду, у средини која је осећала да је сањано ослобођење увек боље од онога које је остварено. Поред њих је изузетно висок број стваралачких, највише књижевних интелектуалаца са подручја која су тек после 1918. доживела процес кроатизације (Босна и Херцеговина, Далмација, све хрватске покрајине и Војводина). Погрешна је оцена да су то некада били Хрвати, па су се преобразили, или нису, у Србе. Академик Милорад Екмечић сматра „да се нација не мења као дресови спортских клубова.”²⁰ Они се ни у чему нису променили, сем што нису подлегли процесу изградње етничке свести. Млади Иво Андрић, у малом спису, који га је 1918. увео у круг великих књижевника („Ex Ponto”), пише: „Кад погледам натраг, чини ми се да ми преостаје још само умрети. Како су брзо угасили заноси! Оцвале среће, пали планови! Све је прошло као брза ноћна вожња на мјесечини. Све на пола само виђено и све је брзо заборављено... Имао сам тежак осјећај: ја не спадам овамо и немам ништа заједничко са овим људима. Неки детињски осјећај ужасног страха и изгубљености какав сам осјетио једном на ходнику неке тамнице у ноћи.” Он то пише у Загребу, који је брзо напустио. Све до стварања заједничке државе југословенски народи пролазе кроз веома мучне фазе државног, па и међународног терора. Стране државе под чијом управом су живели, на Јужне Словене су гледали као на непоуздане поданике, тј. као на потенцијалне побуњенике које треба смирити применом сурових мера у континуитету. Стварањем Краљевина СХС није избегнута опасност ка даљем разбуктавању насиља, како терора тако и тероризма. Левичарске партије у Европи и Русији биле су надахнуте руским анархизмом и народњаштвом, с намером да пречице васкрсну комунизам. Наиме, те партије су погрешно цениле политичку и сваку другу ситуацију, сматрајући да се индивидуалним терористичким акцијама може променити свет, тј. срушити капитализам. Нису схватили да би само широке народне масе масовним устанцима могле утицати на промену тадашњег уређења држава, а не индивидуални терористи – појединци.²¹ Дакле, без обзира на почетни југословенски занос и романтизам у том смислу, стварањем Југославије Срби су постали највећи губитници у сваком смислу. Посебно, Југославија је највећи удар испољила на српски национални идентитет, културу и језик.

²⁰ Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања – историја Срба у новом веку 1492-1992*, Четврто, допуњено издање, EVRO - GIUNTI, Београд 2010, стр. 387,

²¹ Радослав Гађиновић, *Насиље у Југославији*, ЕВРО, Београд, 2002, стр.47-49,

Краљевина СХС нова или стара држава

Поставља се питање да ли је држава СХС стара држава или нова, од 1 децембра 1918. године, када су изасланици Народног већа били примљени од стране српскога престолонаследника. Аустроугарска Југославија још није била призната од страних држава. Према томе, постојала је само једна југословенска држава са неоспорним бићем, а то је краљевина Србија. Питање да ли је краљевина СХС стара или нова држава, своди се на то, да ли је држава СХС истоветна с краљевином Србијом, или представља једну нову државу која се јавила после настанка краљевине Србије. При анализи овог питања треба посебно посматрати правни аспект, које не води рачуна о Српству као национално-културном типу, него води рачуна о краљевини Србији и њеном правном стању. Њено правно стање, посматрано споља, представља један низ уговора закључених између ње и страних држава. Њено правно стање, посматрано изнутра, представља један низ закона прописаних од стране њених власти њеним поданицима. Међу тим законима на прво место долази устав, као највећи правни акт. Веома је важно са правног аспекта дати одговор на питање да ли је новонастала држава краљевина СХС истоветна с краљевином Србијом. Пре него што се понуди одговор на ово питање треба утврдити да ли је њено правно стање, посматрано с поља и изнутра, истоветно с правним стањем краљевине Србије. Оно ће бити истоветно с њиме у два случаја: ако за државу СХС важе уставни закони и међународни уговори краљевине Србије и ако се уставни закони и међународни уговори државе СХС, (премда не истоветни са српским законима и уговорима), ипак на неки начин изводе из тих закона и уговора, другим речима, ако између уставног и уговорног стања државе СХС и уставних и уговорног стања краљевине Србије има континуитета. Дакле, држава СХС биће нова држава, ако између ње и краљевине Србије нема правног континуитета, а ако тога континуитета има, онда ће то бити стара држава.²²

Сасвим је могуће да једна иста држава изгледа нова, када се посматра споља, с гледишта међународних уговора, а изгледа стара, када се посматра изнутра, с гледишта сопствених, уставних закона. Исто је тако могуће да иста држава изгледа, с међународно правног гледишта, стара, а с гледишта уставно правнога, нова. *Први пример* давала би једна новостворена држава која би саму себе сматрала за успостављање једне старе историјске државе. *Други пример* давала би једна држава чије је дотадашње уставно стање потпуно уништено једном револуцијом, али за коју су и даље остали у важности њени дотадашњи међународни уговори. Дакле, *постоји могућност да иста држава буде с једног гледишта нова, а са другог стара*. Да ли ће једна држава, с уставно правног гледишта, бити нова или стара, то је њена ствар. Ако хоће, она може своје уставно стање изводити из једног ранијег уставног стања; а може исто тако, своје уставно стање засновати сасвим изнова, без икакве везе са прошлостју. Само од ње зависи, да ли ће њено унутрашње уређење бити схваћено као једна

²² Слободан Јовановић, *Политичке и правне расправе – Краљевина СХС*, БИГЗ, Београд, 1990, стр. 387,

историјска или као једна самоникла установа. Стране државе не могу се у то питање мешати, јер је то њена унутрашња ствар. То је једно питање које се тиче и других држава. *Ако би се једна држава могла, по својој вољи, претворити у нову државу, она би се, по својој вољи, могла тим актом ослободити и својих дотадашњих међународних уговора.* Под таквим околностима, међународни уговори не би имали никакве надлежности и зато у међународним односима постоји као правило, да свака нова држава треба да буде призната од осталих држава. Укратко, да ли ће једна држава променити из основе своје унутрашње правно стање, зависи само од ње; да ли ће из основе променити своје спољашње стање, не зависи само од ње, него од страних држава. *Зато је могуће да једна иста држава буде нова унутра, а споља стара.* На пример, после светскога рата новостворена република Аустрија сматрала је себе саму као нову државу, која не продужава правну личност старе Хабзбуршке монархије. Ипак зато, у Сен-Жерменском уговору, савезници су поступали с њоме као са наследницом те монархије, иако је по своме уставу, нова држава, она је, по Сен -Жерменском уговору, била стара држава.²³

Међународно гледиште

Посматрано с аспекта међународног права, држава Краљевина СХС није нова, него стара држава. Она је наследила цео систем међународних уговора краљевине Србије. Између уговора под којима је живела краљевина Србија и уговора под којима живи држава краљевина СХС нема прекида континуитета. Стране државе нису осетиле појаву државе СХС као појаву новог правног субјекта с којим треба да уређују своје односе из почетка. Уговори, које је краљевина Србија имала са страним државама, могу се поделити у три групе и то: уговори са такозваним „главним силама савезним и удруженим” (Сједињене Државе, Британско царство, Француска, Италија и Јапан); „уговори са непријатељским државама” и „уговори са силама савезним и удруженим (ту спадају сви остали савезници осим главних) и са неутралним државама.”²⁴ У пракси, држава СХС није оспоравала важност уговорима закљученим између краљевине Србије с државама неутралним и са силама савезним. На пример, већ 1919. године трговински уговори краљевине Србије са Грчком, Шпанијом, Португалијом, Холандијом, Шведском, Белгијом, Норвешком, Швајцарском и Данском били су проширени на целу територију државе СХС. Дакле, појава државе СХС није донела никакве промене у спољашњем правном стању краљевине Србије. Дакле, са гледишта међународног права, држава СХС не представља нов правни субјект, с новим правима и обавезама. То је стара краљевина Србија са целим својим системом међународних уговора. Оваква два противуречна схватања исте ствари, без сумње, показују неспособност правног резоновања да појаве државног живота обухвати једним јединственим логичким

²³ Исто, стр. 389,

²⁴ Исто, стр. 390,

објашњењем. Али ово није једини пример, када се наилази на несагласност између међународно правног и државноправног схватања. Један виши правни систем који би се уздизао изнад међународног и државног права, и у коме би се њихове несагласности дале измирити не постоји. Према томе, не остаје ништа друго, него да се сукоб између међународног и државног права реши на тај начин, што ће се дати првенство или међународно правном или државно правном схватању. Ако би се дало првенство међународно правном схватању, онда би на пример у случају Аустријске републике, ту државу требало сматрати као стару државу, које је, истина, претрпела велику унутрашњу револуцију, али којој та револуција није променила суштину. Ако би се дало првенство државно правном гледишту, онда би ту државу требало сматрати као нову државу, која је под спољашњим притиском, или може бити и добровољно, из нарочитих политичких разлога, признала за своје једно спољашње правно стање које, у ствари, не припада њој него једној другој држави. Овде треба утврдити само то, какво је спољашње, а какво унутрашње правно стање државе СХС. Прво треба утврдити положај државе СХС са аспекта међународног, па онда са аспекта уставног права²⁵ Да се, у области међународних односа, не чини разлика између државе СХС и краљевине Србије била су два разлога. *Први*, држава СХС није уговорима о миру створена сасвим изнова као на пример Пољска и Чехословачка. Држава СХС постала је уједињењем краљевине Србије и аустроугарских Југословена. Краљевина Србија постојала је и пре уговора о миру, и како главне силе савезне и удружене нису имале ни права ни расположења да уговором о миру ниште краљевину Србију, оне нису хтеле ни чин стварања краљевине СХС обележити ниједном речи као поништење старе српске, и стварање нове, српско-хрватско-словеначке државе. *Друго*, уједињење краљевине Србије и аустроугарских Југословена није било уједињење двеју држава. Јер, ако је краљевина Србија била држава, аустроугарски Југословени нису били држава, него одцепљене територије старе Аустроугарске монархије. Истина, пре свога уједињења са Србијом, Југословени су покушавали да се организују као држава и улагали су напоре код савезника да буду признати као држава. Стране силе нису признале аустроугарску Југославију као државу. *У тренутку стварања краљевине СХС, Србија је имала, а Југославија није имала признату међународно правну личност.* Са гледишта међународног права, стварање краљевине СХС није представљало спој двеју старих држава у једну нову државу, већ је представљало спој отцепљених територија без признате међународно правне личности са једном већ постојећом државом. Из тог разлога, и приликом уговора о миру, сматрало се да је тај спој могао имати утицаја само на унутрашњи положај те постојеће државе, али да у њеном спољашњем положају није могао произвести основне промене. Пошто је Србија постојала као држава и пре уговора о миру, да аустроугарски Југословени нису никада били признати од стране сила као држава, па су и силе савезне и удружене, њихов спој са Србијом узеле само на знање, а нису га ничим обележиле као стварање нове државе, и најзад, да се и по уговорима о миру и по слободној

²⁵ Исто, стр. 391-392,

вољи државе СХС важност међународних уговора краљевине Србије пренела и на државу СХС, онда је јасно да стварање краљевине СХС није променило спољашње правно стање Србије, и да стога СХС није нова држава.²⁶

Уставно гледиште

С уставно правног аспекта много је теже расправити да ли је држава СХС нова или стара. Има више различитих мишљења. Међутим, аутор овог рада прихвата мишљење да је држава СХС продужење краљевине Србије. Аустроугарски Југословени нису се ујединили са Краљевином Србијом у нову државу, него су се тој краљевини просто придружили. Услед тога, Србија је морала из основе променити своје унутрашње уређење, које је било организовано и подешено једноставно за српско становништво, а не за једно српско-хрватско-словеначко, уједињено на основу равноправности. Али, ма колико да се њено унутрашње уређење променило, српска држава није престала да постоји. То је увек била стара српска краљевина, промењена само утолико, што су је након стварања краљевине СХС поред Срба још и Хрвати и Словенци само декларативно признавали за своју државу. Јер, историја је потврдила да је југословенски одбор састављен од хрватских и словеначких политичара имао сопствене визије о будућем функционисању краљевине СХС. Две југословенске државе а посебно српски народ у њима од 1918 до 1992. доживели су право разарање у агонији унитарног јединства до 1941. године, а друго у агонији федеративног уједињења. Сама та разлика већ упућује на то да главни узрок њеног нестанка није само у унутрашњим несугласицама, колико год да су биле болне и рушилачке, него у спољним ударима. Другим речима, српски народ је после 1918. године изгубио своје старе савезнике, а нове није добио. Југославија је постала лабава асоцијација националних држава, у којој је доследно спроведен принцип националног представништва и потпуно искључен сваки облик представништва грађана,²⁷ осим у Србије где принцип националног представништва није заживео. Дакле, само српско руководство се одрекло националног идентитета у корист југословенског, што је по мишљењу аутора овог рада велика грешка. Јован Дучић, огорчен стварањем краљевине СХС, касније краљевине Југославије је рекао: „Хрватице ће рађати Хрвате, а Српкиње Југословене.”²⁸

Напетости, сукоби, повремено и тешки раздори потресали су Југославију све време од њеног конституисања 1918. године. Догађај, који је убрзавао процес разбијања Југославије био је претварање унутрашњег политичког питања, у спољнополитичко питање(тј. прерастање федерације у конфедерацију). Интересантно је истаћи да је Едвард Кардељ главни партијски идеолог у комунистичком периоду, приватно изјављивао 1957. године, пажљиво одабраној малој

²⁶ Исто, стр. 393,

²⁷ Михаило Марковић, *Узроци разбијања Југославије*, Социолошки преглед, Vol. XXVIII, No.2, Београд, 1994, стр. 205 - 206

²⁸ Радослав Гаџиновић, *Млада Босна*, Медија центар ОДБАБА, Београд, 2014, стр. 421,

радној групи, која је писала програм Комунистичке партије да је Југославија са историјске тачке гледишта привремена творевина. „Она је феномен и резултат империјалистичке епохе и констелације међународних односа у тој епохи. Са развојем светских интеграционих процеса и одумирањем империјалистичке епохе њени народи ће се моћи придружити новим асоцијацијама и интеграцијама сходно цивилизацијским и духовним афинитетима, па ће и Југославија неизбежно бити преобликована као држава. Словенци ће разумљиво бити уз Талијане и Аустријанце, а Срби уз Бугаре или друге историјско блиске народе.”²⁹ Уставом од 1974. године Југославија је осуђена на пропаст. Ниједна држава не може преживети у којој сваки њен део може ставити вето на било коју одлуку, и у којој закони који важе у деловима (посебно републикама) имају приоритет над законима целине (савезне државе). Земља је практично дезинтегрисана на осам релативно независних (по уставу чак и суверених !), слабо координисаних под система. Јачале су сепаратистичке снаге, нарочито на Косову и Метохији у Словенији и у Хрватској.³⁰

Хрватски и словеначки пристанак на стварање Југославије је био само једним делом израз старих илирских и јужнословенских тежњи. Много више је то био прагматички гест, избор мањег зла, *лукави пројект коришћења Југославије као средства да се дође до сопствене националне државе*. Национално хомогенизовање и настанак југословенске нације у границама државе створене 1918. године није више било могуће у XX веку. Александров покушај изградње југословенства преко административне поделе државе на бановине био је осуђен на неуспех из разних разлога, а посебно услед отвореног спољњег подстицања ултра националистичког покрета у Хрватској, Словенији, Босни и Херцеговини, Црној Гори, Македонији, а посебно на Косову и Метохији. Хрвати су се континуирано спремали за остваривање свог давнашњег сна који своје темеље има у усташкој творевини тј. НДХ. За разлику од њих српски комунисти су били уверени да је национално питање мање битно од самоуправно-класног питања с једне стране а с друге стране сматрало се да су у СРФЈ Срби решили национално питање сматрајући да границе које су конципиране и постављене између Република спајају различите нације, а не да их раздвајају. Међутим, у пракси се показало да је то била велика заблуда српских комуниста, што потврђују и речи изречене од стране Едварда Кардеља да је Словенији СФРЈ само успутна станица. Дакле, *сасвим је био природно да држава СХС буде продужење краљевине Србије*. Таква држава је настала, захваљујући првенствено и искључиво Србији и њеним напорима у светском рату. Право Срба, Хрвата и Словенаца на заједничку државу извојевала је Србија на бојном пољу. Држава СХС јесте њена творевина, и зато је морала носити њено политичко обележје.³¹

²⁹ Добрица Ћосић, *Услови демократске будућности*, Књижевне новине, Београд, 15.9.1987, стр.7

³⁰ Михаило Марковић, *Узроци разбијања Југославије*, Социолошки преглед, Vol. XXVIII, No.2, Београд, 1994, стр. 206

³¹ Слободан Јовановић, *Политичке и правне расправе – Краљевина СХС*, БИГЗ, Београд, 1990, стр. 393,

Поставља се ипак питање чије су то интересе Никола Пашић и остали српски политичари у то време а и раније заступали. Откуд таква упорна алтруистичка политика код српског руководства. Очигледно, нису размишљали као државници, већ су били заслепљени некаквом тренутном кратковидом политичком идеологијом. Никома на свету није било јасно зашто се Србија одриче својих државних и националних интереса у корист Хрвата и Словенаца. С друге стране, ако је краљевина СХС наставила међународни и унутрашњи континуитет краљевине Србије, како се онда та држава могла звати Југославија ? Та нова држава ако је већ створена, по мишљењу аутора овог рада своје име је морала извести из корена речи краљевина Србија.

После Првог светског рата према званичним подацима, у активну службу у војску Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, поред 3500 официра српске војске, примљено је 2590 бивших аустроугарских официра, 469 црногорских, 12 из царске руске војске и тројица из албанских Есад-пашиних јединица. У овај број нису урачунати резервни хабсбуршки „причувни часници”, који су у међуратном периоду били југословенски резервни официри, а у априлу 1941. године су масовно приступили Павелићевом режиму. Велики број високих официра несрпске националности налазио се на кључним командним дужностима, што је код српских и про југословенских официра стварало незадовољство, сумњу и неповерење у успешно вођење будућег рата. Национална структура официрског, посебно кључног командног кадра није била ни пропорционална ни уједначена. Нпр. од двадесет четири одсека у Генералштабу, само један је био под командом официра српске националности, а остали под командом Хрвата и бивших аустроугарских официра. Тада је краљевина била подељена у шест административних зона, бановина, које су се поклапале са армијским областима. Једина национална бановина била је Хрватска, а само у једној армијској области командант је био српске националности. Мало су познати подаци да је у априлу 1941. године у Павелићеву војску прешло: 31 генерал, 228 пуковника, 245 потпуковника, 245 мајора, 1005 капетана и 417 поручника Југословенске краљевске војске.³² Издаја је била идентична и деведесетих година XX века, када су припадници ЈНА хрватске националности масовно прешли у Туђманове пара војне оружане формације. Такође, Аустро-Угарска официрска каста у Хрватској је, кад јој је било очигледно да монархија неумитно пропада, покушала да направи самосталну хрватску војску већ 1918. године паралелно с акцијом до недавних аустрофилских политичара у Загребу, који су прогласили уједињење Славоније, Далмације и Хрватске у Државу Словенаца, Хрвата и Срба. Народно вијеће те квази државе за начелника генералштаба поставило је Славка Кватерника, који је током Првог светског рата био ађутант фелдмаршала Светозара Боројевића и носилац Гвозденог крста 1 реда. Савезници нису признали те творевине и наредили су им да се потчине српској војсци. „Одани” Кватерник убрзо је приступио Војсци Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца а одмах после немачког напада на Југос-

³² Борис Субашић, *Поштовали једино захлетку Хабзбурговаца*, Вечерње новости, Београд, 4. август, 2013,

лавију, баш он је 10. априла 1941. године објавио успостављање Независне Државе Хрватске(НДХ), у којој је постао маршал хрватских оружаних снага и министар домобранства. Дакле, Хрватска је увек била савезник из интереса, посебно са Србима, а историја потврђује чињеницу да никада није била пријатељ српском народу.

Литература:

1. Богуновић, Н. *Енглези нуде трампу*, Фелтон у дневним листу „Вечерње новости”, 13. април, 2009. године,
2. Владимир Ђоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, Библиотека града Београда, 1992, Београд, 1992,
3. Гађиновић, Р. *Насиље у Југославији*, ЕВРО, Београд, 2002,
4. Ђорђевић, Ж. *Сатрирање српства у 19 и 20 веку*, Том 1, Драслар Партнер, Београд, 2012,
5. Екмечић, М. *Дуго кретање између клања и орања - историја Срба у новом веку 1492-1992*, IV издање, EVRO GIUNTI, Београд, 2011,
6. Живојиновић, Р. Д. *Невољни ратници - велике силе и Солунски фронт 1914-1918*, Завод за уџбенике, Београд, 2010; „Политика,” 16. август 1914,
7. Јовановић, М. Ј. *Стварање заједничке државе Срба, Хрвата и Словенаца*, Књига трећа, Српска књижевна задруга, коло XXXIII, бр. 223, Београд, 1930 ,
8. Јовановић, С. *Политичке и правне расправе – Краљевина СХС*, БИГЗ, Београд, 1990,
9. Марковић, М. *Узроци разбијања Југославије*, Социолошки преглед, Vol. XXVIII, No.2, Београд, 1994,
10. Robert William Seton Watson, „*Die Südslawische Frage im Habsburger Reiche*”, Meyer & Jessen, Berlin, 1913,
11. Субашић, Б. *Поштовали једино заклетву Хабзбурговаца*, Вечерње новости, Београд, 4. август, 2013,
12. Ћосић, Д. *Услови демократске будућности*, Књижевне новине, Београд, 15. 9. 1987,

YUGOSLAVISM AS A FIRST CHAPTER IN THE BREAKING OF SERBIAN NATIONAL IDENTITY

Summary: In order to comprehend the urge for breaking of Yugoslavia, one must take into account the circumstances of first and second Yugoslav state, as well as the historical law of creation of modern states. The formation of both first and second Yugoslav state is characterized by the striking asymmetry of position and status of certain nations. Serbs and Montenegrins liberated themselves from the centuries-long Ottoman rule and in 1878 had already gained international recognition. Croats lived under Austro-Hungarian rule continuously since the year 1102. Serbs and Montenegrins were victorious in the First World War, with their army decisively contributing to the military collapse of Austria-Hungary. On the other hand, Croats and Slovenes spent the war on the opposite side, and by the year 1918 they were faced with the possibility of paying the war reparations, losing a large part of Adriatic coast (which was promised to Italy as a reward for entering the war against the Central powers, under the provisions of London treaty) and probable social revolution, already in

motion in Hungary, Bavaria and Berlin. The Allied states did not accept the attempt of Croats to establish the State of Croats, Slovenes and Serbs in November 1918. Therefore, Croatian and Slovenian consent to the creation of Yugoslavia was only in small part the expression of old Illyrian and Yugoslav aspirations, but even more the pragmatic gesture – the choice of lesser evil, a cunning project of using Yugoslavia as an instrument in gaining the independent national state. The attempt of King Alexander to build Yugoslav identity through the administrative divisions was doomed in advance for various reasons, especially because of the open foreign encouragement of different nationalist movements in Croatia, Slovenia, Bosnia and Herzegovina, Montenegro, Macedonia and in Kosovo and Metohija. Croats continuously prepared for realization of their long awaited dream, accomplished in the Nazi-puppet Ustasha creation of Independent State of Croatia. Unlike them, Serbian communist were convinced that the national problems are less important than issues of class relations. On the other hand, the communist believed that Serbs in second (socialist) Yugoslavia solved their national question through inter-state border drawing between the republics, which were, in their view, connections between the Yugoslav nations. However, the reality revealed this as a fallacy, as evidenced by the words of Edvard Kardelj, who considered socialist Yugoslavia only a stopover for Slovenia. One can ask whose interests did Nikola Pasic and other Serbian politicians through history advocated. What caused this persistent altruistic politics of Serbian leadership? Apparently, they did not think as the statesmen, but were blinded by some sort of current short-sited political ideology. Nobody can understand why Serbia abandoned its national interests in favor of Croats and Slovenes. On the other hand, if Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes had internal and international continuity of the Kingdom of Serbia, could that country adopt the name Yugoslavia? In the opinion of this author, this new country, if it has already been created, had to derive its name from the term Kingdom of Serbia.

Key words: Yugoslavia, unification, constitutional perspective, international perspective, politics, identity

ЉУБИША ДЕСПОТОВИЋ*

Институт за политичке студије

Београд

НЕБОЈША ПЕТРОВИЋ

Студентски центар у Новом Саду

Нови Сад

УДК 316.48(497.11):32.019.5REISS

Монографска студија

Примљен: 27.04.2016

Одобрен: 24.05.2016

Страна: 111-120

ИСТОРИЈСКИ И НАУЧНИ ДОПРИНОС ДР АРЧИБАЛДА РАЈСА РАЗОТКРИВАЊУ РАТНИХ ЗЛОЧИНА ОКУПАТОРА У СРБИЈИ У ВЕЛИКОМ РАТУ

Сажетак: О Арчибалду Рајсу, странцу који је Србију и њен народ искрено помагао у можда и најтежим тренуцима њене историје, а касније бескрајно волео али и беспощедно критиковао, обично се мисли као о пријатељу који је емотивно и добро-намерно указао на негативне особине и навике нашег народа. Често се занемарује чињеница да је он, као већ у европским размерама признат криминолог, први упознао свет са злочинима које је починила војска Аустро-Угарске и на тај начин променио варварску слику коју су Хабзбурговци и та иста Европа годинама уназад формирали о Србима као краљо-убицама и бездушним хајдучима. Арчибалд Рајс је и после рата ставио свој научни ауторитет и знање у службу Србије и нове државе, учествујући у унапређењу Црвеног крста, систематизовању документације о ратним злочинима у Србији и пре свега, унапређењу српске полиције. Заправо, аутори су на овај начин настојали да се професионални рад Арчибалда Рајса, заснован на најсавременијим научним методама, још једном потврди као немерљиво сведочанство за историјску науку али и значајан допринос бољем дипломатском положају Србије у Првом светском рату.

Кључне речи: рат, злочини, Србија, војска, криминологија, јавност, цивили, пропаганда

Због свирепог убиства краља Александра и краљице Драге Обреновић, Србија је почетком 20. века стављена у очима светске јавности на стуб срама. Владарске породице, владе, а нарочито новинари, публицисти и писци, преврат из 1903. године сматрали су бестијалним злочиним над легалним владарем Србије. Нови владар Петар Карађорђевић сматран је обичним саучесником убица, кога је на престо поставила злочиначка руља у војничким униформама. Владало је мишљење, да је војска, уместо да штити свог владара и поредак у земљи, саблама увела хајдучки режим који је био само њој по вољи.

* despotlj@stcable.net

Енглеска је одмах после 29. маја прекинула дипломатске односе са Србијом, захтевајући да се казне кривци за смрт краљевског пара Обреновић. Какво је мишљење владало о српској војсци илуструје случај са румунским краљем, који се одрекао VI пука који је носио његово име, јер је и тај пук под командом Петра Мишића одиграо једну од главних улога у извршеном преврату¹

Попуштање позорности јавног мњења Европе према Србији и њеној војсци, онемогућило је наредних година активно учешће припадника војске и грађана у четничким акцијама у Македонији. И поред искреног патриотског одушевљења и националног заноса, ове герилске борбе између супротстављених снага, често су биле одраз традиционалног балканског разрачунавања.

Оживљавање националног програма Србије, није одговарало Аустрији која је настојала свим средствима да је ослаби. После неуспешног царинског рата, она је анексијом Босне и Херцеговине изазвала озбиљну европску кризу. Енергичним протестима и дипломатском акцијом српске владе, уз помоћ Русије, постављено је пред Европу „српско питање.” Међутим, Европа ни пет година касније, није могла или није хтела да опрости мајски преврат. Чак је и Жан Жорес, знаменити вођа француских социјалиста, био и даље огорчен на Србе. Када га је Јован Скерлић замолио 1908. године да се заузме за Србију, он је то одбио, рекавши: „Никад вам не можемо опростити мајски атентат!”² Тако је због слабости Русије, Србија морала уз посредовање Енглеске, признати анексију и обавезати се на добре односе са Монархијом.³

Балкан је брзо поново био у средишту пажње светских државника али и медија. Наиме, балкански ратови били су један од првих великих оружаних сукоба које је помно пратила штампа многобројних држава. Захваљујући великој медијској заинтересованости, свет се упознао са извесним кршењем ратног права од стране савезничких армија, које је вештом пропагандом појединих великих сила попримило демонско обележје. Србија је још 1876. године прихватила Женевску конвенцију, која се односила на поступање са заробљеницима и болеснима у војскама за време рата.⁴ Ипак на основу извештаја појединих ратних дописника али и сведочења припадника наше војске сумње за кршење ратног права биле су озбиљне. Стога је формирана и комисија да испита наводе о злочинима, која иако није испунила очекивања, додатно је учврстила представу о суровим Балканцима. Нарочито је жесток одговор српске војске на побуну Албанаца у Македонији изазвао велико подозрење европске јавности, а које је упорно потпаљивано аустроугарском и италијанском пропагандом.

Исход ратова био је да је Србија удвостручила своју територију, и самим тим представљала још већу претњу аустроугарским интересима. С обзиром на дуготрајну нестабилност у односима са Србијом, Двојној монархији се уз мо-

¹ Васа Казимировић, Црна рука, Нови Сад 2013, 172

² Васа Казимировић, наведено дело, 171

³ Васиљ Поповић, Источно питање, Београд, 1996, 214, 215

⁴ Душан Петровић, Преглед међународних уговора и других аката од међународног значаја за Србију од 1800-1918, Београд, 1953, 67

рално право, које је наизглед било на њиховој страни, сарајевски атентат указао као добра прилика да се одстрани српска опасност. Сарајевски атентат искористили су и аустроугарски савезници као покриће за одбијање деловања у правцу смиривања напетости и спречавања војног сукоба. Папа Пије X не само да није осудио опасно звецкање оружјем, већ је и оправдао Хабзбурговце у њиховој намери да употребе силу. Док је још постојала нада да се сукоб може избећи, он је изјавио следеће: „У току последњих недеља од мене се са разних страна тражило да радим за мир. Међутим, једини владар коме сам се могао обратити био је Фрања Јосиф; који је увек био одан Светој столици. Ја то нисам могао учинити из обзира према њему зато што Аустрија води праведан рат.”⁵

Србија је настојала да одмах покаже најбољу вољу према суседној држави и да се у највећој могућој мери огради од атентата. Одмах су биле прекинуте видовданске свечаности и наређена дворска жалост, а влада је изјавила да ће ставити под истрагу сваког држављанина Србије за кога истрага утврди да има везе са атентатом.⁶ Међутим, догађај у Сарајеву је послужио Аустроугарској и Немачкој као изванредан повод да остваре одлуку коју су већ раније донели - рат који ће изменити политичку карту Европе.

Убрзо по избијању рата, све силе укључене у ратне сукобе објавиле су документа помоћу којих су доказивали сопствену невиност у догађајима који су довели до рата. Доказивање невиности било је важно не само због неутралних земаља, већ због сопствених грађана, чија је воља да се боре у великој мери зависила од уверења да учествују у праведном рату. Тако је у Британији група оксфордских историчара објавила септембра 1914. године извештај којим се Централне силе окривљују за рат. Улазак Британије у рат се оправдава њеном потребом да штити међународно право тако што ће пружити помоћ малим нацијама као што су Белгија и Србија. Као што можемо видети, оксфордски професори наводе Србију као један од разлога уласка у рат, међутим, у даљем образлагању сва пажња је посвећена Белгији, што је донекле и очекивано имајући у виду историјски значај Белгије за безбедност Британије.⁷ У том светлу можемо посматрати и чињеницу да је британска влада дефинитивно одлучила да ступи у рат тек пошто је Немачка повредила неутралност Белгије. Али упадљиво изостављање Србије, чија је улога за избијање рата много већа од Белгије, може нам указати и на могућност њеног намерног изостављања. Разлоге овог евентуалног намерног изостављања можемо тумачити лошим мишљењем британске елите али и шире јавности о Србији. У сваком случају, Франца Фердинанда убио је Србин који је био под јаким утицајем српске националне идеје, што је Србију у очима савременика тог догађаја, ставило у неугодан положај.

Кнез Лихновски нас обавештава да је држање енглеске штампе на почетку кризе било мирно и пријатељско према Аустрији. „Осуђивало се убис-

⁵ Драгољуб Живојиновић, Ватикан, Србија и стварање југословенске државе 1914-1920, Београд, 1995, 50

⁶ Историја српског народа, Београд, 200, 11

⁷ Аника Момбауер. Узроци Првог светског рата, Београд 2013, 31

то. Али мало по мало подигоше се гласови, који премда су признавали да је потребно казнити кривце, говораху колико се неће моћи разумети да тај случај буде експлоатисан у политичком циљу.”⁸ Британија се трудила да на све начине избегне ширење кризе и оружани сукоб европских размера. Попустљивост српске владе приликом аустроугарског ултиматума променили су, како наводи кнез Лихновски, расположење енглеских политичара и њене јавности према Србији.⁹ С друге стране, аустроугарски потези недвосмислено су указивали на јарку жељу за изазивањем конфликта, односно војним обрачуном са Србијом.

Када је до обрачуна најзад и дошло, Никола Пашић и српска војска уложили су максималан напор да дипломатски успех који је направљен у јулској кризи искористе за поправљање лошег имиџа. Предрасуде које су владале Европом о нашој држави а нарочито војсци није било лако искоренити. Искуства из балканских ратова показала су се изузетно корисним. Пошто је обезбеђена пуну логистика страним ратним извештачима, нарочито је обрађана пажња на положај ратних заробљеника. Тако да је крајње благ однос према њима, изазвао огромно изненађење и пружио пример и лекцију свим супротстављеним странама. Илустративан је пример који је забележио француски новинар Анри Барби у Нишу децембра 1914. године, када су заробљени официри прослављали улазак аустроугарске војске у Београд: „После једне врло обилне вечере, заливане шампањцем, изговорени су ватрени говори, у којима се већ предвиђала могућност скорог ослобођења, певало се, свирало. Српске власти су то пустиле не интервенишући.”¹⁰

Међутим, овакве примере, европска јавност дуго је сматрала обичном пропагандом. Пропагандом су сматрани и до тада невиђени злочини које је спровела Аустро-Угарска војска над цивилима у Мачви у лето 1914. године. Када је на крајње свиреп начин убијено око 4000 цивила. „Жртве су стрељали, наносили им смртоносне убоде бајонетима, убијали их ножевима, одсецали им руке, ломили су их или су са њих драли кожу, ломили им ноге, одсецали нос и уши, вадили им очи, одсецали им гениталне органе. Жртве су каменовали, жене су силовали, убијали и одсецали им дојке, жртве вешали и живе спаљивали, једно дете су бацили свињама, задавали су им кундацима и штаповима смртне ударце, набијали их на колац и драли им кожу на каишеве. Велики број особа живе су спалили. Само у прњаворској општини било их је 122.”¹¹

Очигледно, европској јавности није било појмљиво да се војска државе, чији се један део сматрао центром европске културе, а други, земљом којом и даље управљају старе аристократске породице и где се војничка част нарочито наглашава, може већ у првим данима рата представити као војска пљачкаша и убица жена и деце. На српске вапаје због убијених цивила, јавност, пре свега неутралних земаља, остала је скептична. Многи су се и даље сећали извештаја

⁸ Кнез Лихновски, наведено дело, 45

⁹ Исто, 46

¹⁰ Анри Барби, Са српском војском, Горњи Милановац, 1986, 350

¹¹ Арчибалд Рајс, Аустроугарска зверства, Горњи Милановац, 1995, 44

Карнегијеве комисије која је и поред многих мањкавости, Србе и Грке опружила за ратне злочине. Стога је у Србији брзо донета одлука да се пронађе личност у чију се реч на Западу верује и чија компетентност не може бити доведена у сумњу. Одлука је пала на Арчибалда Рајса, професора универзитета, познатог криминолога и грађанина неутралне Швајцарске. Колико је владало добро мишљење о инвазионој војсци и колико су биле јаке предрасуде према Србији сведочи нам и мишљење самог Рајса. И поред тога што је позван од стране српске владе да испита злочине на њеној територији, он није био „уверен у оправданост српских оптужби.”¹²

Арчибалд Рајс, као професор универзитета, своје научно интересовање испољио је за примену фотографије у криминалистици и судству, пионирску област коју је специјализовао у Паризу. Управо је из те области објавио књигу „Судска фотографија”, која му је у стручним и научним круговима донела велики углед. Пошто је у Лозани основао Институт за техничку полицију и криминалистику, који је отворен 1909. године, објавио је део свог „Приручника техничке полиције.” И нарочито од тада, многе владе га позивају као експерта за криминалистику да помогне у обезбеђењу банака и да својим стручним саветима унапреди рад судства.¹³

У свом првом сусрету са Николом Пашићем, стари политичар је у једној реченици изнео разлоге и очекивања његовог ангажовања: „Отворите очи и уши и кажите свету шта сте видели и чули.”¹⁴ Рајс је својом стручношћу и великом марљивошћу брзо оправдао очекивања српске владе. Он је за веома кратко време испитао велики број аустроугарских војника, као и стотине сведока њихових злочина. „Прегледао сам и испитивао рањенике, проучио аустријску муницију која је забрањена ратним законима. Осим тога, пропутовао сам великим делом српске територије коју су Аустријанци напали и тамо спровео техничко истраживање у пригодној форми. Ово истраживање на месту догађаја омогућило ми је да помоћу важног, опипљивог доказног материјала верификујем изјаве сведока.”¹⁵

Он се није либио да ризикујући живот дође на место где су сведоци изјавили да се злочин одиграо и на тај начин методама модерног техничког истраживања провери њихове тврдње. Био је крајње темељан и обазрив са доказима, које је многоструко проверавао и научнички јасно и прецизно представљао. Његово истраживање и многобројни доказни материјал који је брзо прикупио, представљало је потврду тврдњи српске владе и важан аргумент српској дипломатији и њеној тежњи да постане уважен фактор у савезничкој коалицији.

Ипак, велику реакцију коју су изазвали у свету Рајсови иследнички резултати нису били толико последица српске дипломатије, колико чињенице да је он пре доласка у Србију прихватио посао ратног извештача за угледне лис-

¹² Милутин Тасић, Велики прихатељи Срба, Београд, 2001, 66

¹³ Слађана Бојковић, Уместо биографије Арчибалда Рајса, Огледало Арчибалда Рајса, Крагујевац, 2008, 120

¹⁴ Арчибалд Рајс, Шта сам видео и проживео, Београд, 2014, 26

¹⁵ Арчибалд Рајс, Аустроугарска зверства, 13

тове, који су излазили у неутралним земљама и самим тим, изузетно вредновани по питању веродостојности. Чињеница да он није био професионални новинар, већ цењени научник и универзитетски професор, који је као дописник износио махом резултате свог иследничког рада, за који је био итекако компетентан, изазвали су снажан одјек у светској јавности.

У првом допису из Србије за *Gazette de Lausanne* под насловом „Код аустријских заробљеника” описао је максимално коректан поступак српских власти према аустријским војницима и официрима у Нишу. Пошто је Србију приказао као државу која поштује међународно ратно право, у другом тексту од 19. октобра обрушио се на војску Двојне монархије. Наиме, у маниру научника и форензичара доказао је да инвазионе трупе користе експлозивна зрна која нису дозвољена правилима рата, јер задају много веће повреде од обичне муниције.¹⁶ Као да је своје читаоце постепено припремао за много шокантније вести из Србије. У тексту од 24. новембра, наводи исцрпне статистичке податке о жртвама аустријских злочина у Мачви: „Ни деца најмлађег узраста нису била поштеђена. У гробницама сам пронашао тела деце која нису имала више од 2-3 године.”¹⁷

Реч Арчибалда Рајса је много снажније и јасније одјекивала светом од аустроугарске и немачке пропаганде која је Србе представљала као балканске варваре. Након директних оптужби које је уверљиво доказао и објавио у листу „*Gazette de Lausanne*”, Аустријанци више нису могли да порекну масакре над цивилима. Али су се правдали изјавом да је егзекуција цивила постала неопходна због непријатељског држања становништва, које су оптужили да је активно учествовало у војним операцијама. Рајс је одмах реаговао и ово гнусно оправдање обесмислио изнетим доказима и логичним аргументима. Наиме, међу жртвама је било 82 деце млађе од десет година, самим тим, није могуће претпоставити да су и они могли користити ватрено оружје. Затим, пошто члан 50 Хашке конвенције забрањује колективно кажњавање због поступака појединца, масовне егзекуције цивилног становништва представљале су класичан ратни злочин.¹⁸

Војници који су се нарочито истакли у злочинима над цивилима у Мачви припадали су хрватској националности. Они су се у потпуности понашали у складу са саветима загребачког надбискупа Бауера, који је позвао Хрвате да у име божје, буду „осветници оног недјела у Сарајеву које је краљу нашему отело чврсту потпору у старим данима.”¹⁹ Арчибалд Рајс је знао да су многобројни гнусни злочини почињени од стране хрватских војника у аустроугарским униформама, али због тежњи српске владе и Двора за сарадњу са Хрватима око стварања заједничке државе, он је морао изоставити хрватске злочине из својих извештаја.²⁰

¹⁶ Арчибалд Рајс, Ратни извештаји из Србије и са Солунског фронта, Београд, 2014, 15

¹⁷ Исто

¹⁸ Арчибалд Рајс, Аустроугарска зверства, 146

¹⁹ Драгољуб Живојиновић, Ватикан, Србија и стварање југословенске државе, 50

²⁰ Дејан Микавица, Српска политика у Хрватској и Славонији 1538-1918, Нови Сад, 2015, 319

Ови догађаји на српском фронту, који се више нису могли оповргнути, представљали су велики шок не само за грађане неутралних и савезничких држава, већ и за јавност Централних сила. Чак и обичајно право које се до краја XIX века у ратовима примењивало, спречавало је, барем од стране армија „цивилизаних“ европских држава, а којима је Двојна монархија итекако припадала, терорисање цивилног становништва. Женевска и Хашка конвенција додатно су ово хуманитарно право, засновано на хришћанским принципима оснажили и улили код Европљана непоколебљиво уверење да изостанак витештва припада наким прошлим временима или другим континентима.

Због недостатка аргумената, министарство спољних послова из Беча неколико месеци касније, издало је у априлу 1915. године једну Збирку сведочанстава о делима повреде међународног права које су учиниле државе зарађене са Аустроугарском и „Прву допуну о времену пре 30 априла 1915.“ Ове две брошуре садржале су извештај број оптужби и против Србије. Српска влада тражила је од Арчибалада Рајса мишљење о тим публикацијама, односно оптужбама које су у њима изнете против српске војске. Он је одговорио једним мемоаром у којем је веома лако доказао неуверљивост и неистинитост наведених сведочења. После Рајсовог „Одговора“ ове оптужбе не само да нису озбиљније правно и научно третиране, већ нису озбиљно коришћене нити у пропагандне сврхе.²¹ „Ако упоредимо ове извештаје, видимо велику разлику између аустро-угарске и српске војске у поштовању војне етике и надасве невиног људског живота. У времену када су међународне обавезе везане за хуманитарно право у рату биле прилично дефинисане, када је образовање, односно писменост, нарочито у Монархији била широко доступна, не само официрима, већ и обичним војницима, дошло је до суноврата части и милосрђа у рату.“²²

Важно је истаћи да Рајс није износио истину о српском страдању само путем штампе и српским дипломатским каналима(његов „Извештај“ српској влади о аустријским злочинима), већ је држао конференције и предавања у савезничким градовима о патњи и јунаштву српског народа у Првом светском рату. Тако је у Паризу 1915. године одржао конференцију на Сорбони са темом о злочинима аустроугарске војске у Србији. „Ретко сам видео слично одушевљење као оно које је владало у огромној сали“. Тада је у уводном излагању рекао реченицу која је касније често цитирана; да „пред злочиним нема могуће неутралности.“²³ На овом примеру видимо да он није био само борац против неправде, зла и лажи, већ, као признати интелектуалац и јавна личност, највећи бранилац српских интереса. Суочен са злочинима које су починиле разуларене аустријске трупе над цивилним становништвом, Рајс је отишао неколико корака даље, прогласио се српским добровољцем и на тај начин одступио од звања неутралног иследника. Овај сегмент његовог живота и његове личности, није тема овога рада, али је добара илустрација његове огромне посвећености

²¹ Арчибалд Рајс, Одговори на Аустроугарске оптужбе против Срба, Крф, 1915

²² Небошца Петровић, Витештво српског и аустро-угарског војника у Првом светском рату, Витешка култура бр 2.ВПВТС. Београд, стр.73.

²³ Арчибалд Рајс, Шта сам видео и проживео, 70

послу којег се прихватио али изражене љубави према једном, њему до тада непознатом народу.

Рајсово континуирано изношење ратних злочина аустријске војске, поткрепљено уверљивим доказима, омогућило је пробијање својеврсне информативне блокаде таложене претходних година, која је ревносно одржавана од стране аустроугарске пропаганде. Херојске победе српске војске и активност марљивог Швајцарца, изазвали су невиђено занимање светске јавности према Србији. У Србију су нагннули странци из свих крајева света желећи да на лицу места упознају овај храбри народ и помогну му у његовој борби за слободу.

У до тада изузетно резервисаној британској јавности, Србију је почела подржавати група интелектуалаца веома утицајних личности, међу којима су били чувени археолог Артур Еванс и исто толико угледан историчар Џорџ Тревељан, затим професор универзитета и историчар Чарлс Оман, као и публицисти Хенри Викем Сид и Роберт Ситон-Вотсон. Особито снажан допринос у том контексту дао је и наш Владика Николај Велимировић, који је својим беседама о страдању Србије и карактеру српске душе и вере, изговореним са вестминстерске катедре у великој мери утицао на промену става британске политичке и црквене елите а и свеукупне политичке јавности.²⁴ У француској се за подршку нашем народу и држави, нарочито истицао професор универзитета Емил Оман. Инспирисани српским ратним подвизима, нарочито је ратоборна интелектуална и културна елита у Италији водила пропаганду за улазак своје земље у рат користећи имена Србије и Црне Горе.²⁵ Не смемо заборавити ни Американца Џона Рида, који је својом књигом „Рат у Србији 1915” ништа мање сликовито и потресно од Арчибалда Рајса, описао страхоте аустријске инвазије.²⁶

У набрајању заслужних људи за пробијање истине у свет о Србији у Првом Великом рату а особито у његовим првим месецима, никако не смемо заборавити на холандског хирурга Аријуса Ван Тинховена, који је чак и пре самог доктора Рајса, први као значајни медицински радник и стручњак посведочио о ратним злочинима и злоделима аустро-угарских окупационих снага. У својој књизи „Страхоте рата у Србији, дневник ратног хирурга” Тинховен недвосмислено јасно сведочи: „аустријске трупе, углавном састављене од Хрвата, Мађара, Чеха и Пољака, током повлачења су на све стране уништавале, убијале, пљачкале и скрнавиле жене и децу- ужасно.”²⁷ И даље напомиње, „Касније је у Србију дошао Р.А. Рајс, професор Универзитета у Лозани, да би обавио подробнију истрагу о овим страхотама.”²⁸

Многи историчари сматрају да је Први светски рат представљао само увод у много жешћи конфликт. „Тај се рат није завршио чином формалне капитулације Централних сила, већ је на директан начин експлициран у свом

²⁴ Види Епископ Николај (1986) Душа Србије, сабрана дела, том III, Српска православна Епархија за Западну Европу, Химелстир

²⁵ Историја српског народа, 74

²⁶ Џон Рид, Рат у Србији

²⁷ Аријус Ван Тинховен, Страхоте рата у Србији, Утопија, Београд, 2005, стр. 15.

²⁸ Исто, стр.17.

другом светском наставку, који ће доћи врло брзо, непуне три деценије после последњих плотуна Првог великог рата. И не само то, поједини историчари, попут Стивена Е. Милера и Шон М. Лин Џонса, сматрају да период у међународним односима који ми данас третирамо као еру постхладноратовског поретка моћи, много боље дефинише појам ера после Првог светског рата.²⁹ И поред тога, што је како каже Хобсбаум био заједно са Другим светским ратом епизода у покољу без паралела³⁰, Први светски рат имао је сопствену обележја, умногоме различита. Једна од можда најважнијих одлика јесте другачији, знатно хуманији однос према цивилном становништву. Ипак, тотални рат који је био тако карактеристичан за нацистичку Немачку, своју премијеру доживео је у првој години Првог светског рата у Србији. Тако да, „Извештај” Арчибалда Рајса представља веома важан историјски извештај за историју злочиначког аспекта Великог рата.³¹

Рајс као историјски извор прве руке, није само тематски широк и одлично документован, већ као што сматрају многи аутори, можда представља најобимнију документацију коју је један човек урадио на тему Првог светског рата.³² Арчибалд Рајс је и после рата ставио свој научни ауторитет и знање у службу Србије и нове државе, учествујући у унапређењу Црвеног крста, систематизовању документације о ратним злочинима у Србији и пре свега, унапређењу српске полиције.

Закључак:

Научни допринос др Арчибалда Рајса није ништа мање значајан од већ назначеног историјског и пропагандног. Као признати европски и светски криминолог др Рајс је снагом свог неприкосновеног научног ауторитета одагнао све сумње пре свега од Србији ненаклоњене јавности Европе о карактеру германске агресије на нашу земљу а нарочито усмеравајући пажњу на њене стравичне злочиначке билансе. Као иновативан и креативан човек др Рајс је био пионир заснивања криминологије као научне дисциплине, а особито снажан допринос дао је утемељењу форензике као важног дела сакупљања релевантних емпиријских доказа на самом терену односно месту извршења злочиначког акта. Особито иновативан допринос дао је у области примењене фотографије у криминалистици, судству и медицини, не само са аспекта реконструкције злочина и његовог доказивања, него и фиксирања важне документарне вредности и накнадних могућности истраживања. Захваљујући овој својој делатности Арчибалд Рајс није постао само непоколебљиви и ауторитативни истраживач ратних злочина окупатора и агресора у Србији, већ и своје-

²⁹ Љубиша Деспотовић. Геополитика деструкције, Каирос, Сремски Карловци, стр.8.

³⁰ Ерик Хобсбаум, Доба екстрема, Београд, 2002, 45

³¹ Види. Зденко Левентал, (1993) Р.А. Рајс - Швајцарац на Кајмакчалану, Дечије новине, Горњи Милановац

³² Владимир Стојанчевић, Виђени странци о Србији и Србима 19. и почетком 20. века, Београд, 1998,189

врсни ратни дописник, хроничар-повесничар а за злочинце непријатан сведок њихових учињених злодела. Тако су се у личности др Арчибалда Рајса сусрели и удружили врстан професор, хемичар, криминолог, форензичар, али и ратни извештач, борац за истину и правду, и ратни хроничар. Напоследку али не и мање важно један од највећих пријатеља Србије и српског народа којег је имао у својој често трагичној али и часној историји..

Литература:

1. Арчибалд Р. Рајс (1991) *Шта сам видео и проживео у великим данима*, Дерета, Београд
2. Арчибалд Р. Рајс (2004) *Чујте Срби*, СПИК, Београд
3. Арчибалд Р. Рајс (2014) *Ратни извештаји из Србије и са солунског фронта*, Геополитика, Београд
4. Аријус ван Тинховен (2005) *Страхоте рата у Србији*, Утопија, Београд
5. Небојша Петровић (2013) *Витештво српског и аустро-угарског војника у Првом светском рату*, Витешка култура бр 2. ВПВТС. Београд
6. Љубиша Деспотовић (2015) *Геополитика деструкције*, Каирос, Сремски Карловци
7. Зденко Левентал (1993) *Р. А. Рајс- Швајцарац на Кајмакчалану*, Дечије новине, Горњи Милановац
8. Епископ Николај (1986) *Душа Србије, сабрана дела, том III*, Српска православна Епархија за Западну Европу, Химелстир

HISTORICAL AND SCIENTIFIC CONTRIBUTION OF DR. ARCHIBALD REISS IN DETECTION OF WAR CRIMES DONE BY OCCUPATORS IN SERBIA IN THE GREAT WAR

Abstract: About Archibald Reiss, foreigner who helped Serbia and its people in maybe the hardest moments of its history, and later infinitely loved it, but also mercilessly criticized it, usually he is thought as a friend who emotionally and in good faith showed the negative characteristics and habits of our people. It is often neglected the fact that he, as already in European proportions recognized criminologist, was the first who informed the world about the crimes done by the Austro-Hungarian army, and in that way changed the barbaric image that the Habsburgs and that same Europe for years formed about Serbs, as king killers and heartless brigands. Even after the war, Archibald Reiss put his scientific authority and knowledge in the service of Serbia and a new state, participating in promotion of the Red Cross, systematization of the documentation about the war crimes in Serbia, and above all, in improvement of Serbian police. Actually, this way the authors strived to confirm his professional work, based on the most advanced scientific methods, as an immeasurable testimony for history science, as well as significant contribution for better diplomatic position of Serbia in the First World War.

Key words: war, crimes, Serbia, army, criminology, public, civilians, propaganda

ЖЕЉКО В. ЛАЗИЋ*

Академија за националну безбедност
Београд

МАРТИН И. МАТИЈАШЕВИЋ**

Факултет безбедности
Београд

УДК 437(497.1):341.24

Монографска студија

Примљен: 14.05.2016

Одобрен: 17.06.2016

Страна: 121-133

СПОЉНОПОЛИТИЧКИ И МЕЂУНАРОДНОПРАВНИ АСПЕКТИ ДЕЛОВАЊА КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ И ПРИБЛИЖАВАЊЕ ТРОЈНОМ ПАКТУ

Сажетак: У раду се анализирају спољнополитички и међународноправни аспекти деловања Краљевине Југославије у предвечерје Другог светског рата. Предмет рада је специфичан положај Краљевине Југославије и спољна политика усмерена према државама у окружењу и водећим европским силама тога времена. Спољна политика Краљевине Југославије била је политика балансирања, што се може видети и кроз анализу потписаних међународних уговора, споразума и аката пријатељства. Указује се на тежак спољнополитички и унутрашњеполитички положај Краљевине и неминовност прикључења Тројном пакту, која се објашњава правноисторијском чињеницом да су то тада урадиле државе из окружења, које су у својим геополитичким циљевима и измењеној констелацији снага, отворено показивале територијалне претензије ка Краљевини Југославији.

Кључне речи: Краљевина Југославија, спољна политика, међународноправни, уговори

Увод

Период од конституисања заједничке државе Јужних Словена до Другог светског рата обележиле су различите спољнополитичке оријентације Краљевине СХС/Југославије, које су у себи имале различите правне и политиколошке импликације. Управо се стварањем заједничке државе Јужних Словена као политички аксиом је фигурирала чињеница да је у београдским политичким круговима, тако и у свакодневној политици земље, био доминантан француски утицај (Винавер, 1985: 137). На другој страни, односи са суседима, који су махом припадали блоку поражених сила у рату, оптерећивао је нову државу, ионако оптерећену комплексним унутрашњим проблемима. Нарочит проблем

* zeljkolaz@gmail.com

** matijasevic@fb.bg.ac.rs

је био територијални спор са дојучерашњом савезницом Италијом. Односи са Италијом између два светска рата били су најтежи проблем југословенске државе, јер је Италија од 1918. године почела да иступа као непријатељ нове југословенске државе, а период заоштравања међународних односа 1922-1925. и 1927-28. године, показује да Италија води изразито експанзионистичку политику према Балкану и Подунављу (Терзић, 1982: 219). Београд је у другој половини 1920. године настојао, поред решавања спора на јадранској обали, да се спречи да Бугарска постане део италијанских планова заокруживања и изолације Краљевине СХС, односно део пројеката о балканском и подунавском пакту, којима је Рим покушавао да окупи око своје политике све државе Балкана и тако умањи утицај и значај Краљевине СХС (Винавер, 1967: 73). Након доласка фашиста на власт 1922. није требало дуго да се чека да Мусолини крене у акцију која је довела до стварања нове кризе са Краљевином СХС. У пролеће 1923. покренуто је Ријечко питање (Милак, 1987: 26). Вук Винавер указује на унутрашњу кризу коју је Југославија пролазила током 1928. али и на то да је министар иностраних послова Краљевине СХС, Маринковић, у том периоду „мирно примио италијански бес”, јер је потписивањем пакта са Француском Италији показао да не може заменити место Француске, уз основан страх, да до француско-италијанског детанта долази на рачун Југославије (Винавер, 1985: 130). Односи Рима и Београда су почетком 1928. били “час добри час лоши”, али је Мусолини у октобру 1928. дао једну изјаву, која је навела Маринковића да Народној скупштини на одобрење поднесе Нетунске конвенције (Krizman, 1975: 50). Нова влада којом је председавао Коросец, а у којој је Маринковић задржао ресор спољних послова, ратификовала је Нетунске конвенције 13.08.1928 (Krizman, 1975: 51). Њима су још 1925. године била регулисана нека спорна питања на Јадрану између Италије и Краљевине СХС.

Односи Краљевине Југославије са Италијом

Од пролећа 1928. почело је приближавање Италије, Грчке и Турске. Италија је стварала блок коме би можда пришла и Бугарска. У Подунављу је Италија такође правила политички блок са Мађарском и Аустријом, и потенцијално Румунијом. Ишло се ка даљој експанзији, што је непосредно угрожавало Југославију и можда припремало каснији оружани напад. После убиства Радића у Скупштини и велике затегнутости у Југославији, у свету се почело говорити да ће “великосрпска хегемонија изазвати отпор подјармљених народа у Југославији”, а да ће стране силе искористити ситуацију да је разбију (Винавер, 1968: 142).

У говору 5. јуна у Риму, Мусолини је инсистирао да се двосмисленост односа Југославије и Италије мора прекинути, као и да се две земље морају одлучити између пријатељства и непријатељства. Италија се, потписујући “Римски уговор” и “Нетунске конвенције”, одлучила за ово прво. У међувремену, на територији Краљевине Југославије, настављена је пропаганда на широким основама, управљена против Италије (Винавер, 1968: 147).

По неким ауторима су, дугорочно посматрајући, политичке и стратешке последице у југословенско-италијанским односима произашле из чињенице трајног италијанског учвршћивања у Албанији. Овакво позиционирање је Италији пружало могућност да са територије Албаније лакше подстиче бугарске, црногорске и друге акције, као и да се стварају интриге између Грчке и Југославије (Бјелајац, 2010: 143).

У наступајућем периоду криза југословенско-италијанских, али и европских односа крајем 1929. године, као и њена војно-стратешка димензија, била је условљена италијанским војним припремама које су бринуле како Југославију, тако и Француску. Југословенски војни врх је непрестано streпеo од могуће или готово сигурне италијанске агресије. М. Бјелајац истиче да је једини савезник Југославије у том неизвесном периоду била Француска (Бјелајац, 2010: 151).

Фашистички режим у Италији заокружује се плебисцитарним изборима 1929. године, после којих се поред општинске управе, реформишу и законици и прописи како би се боље уобличио ауторитативна филозофија власти. У року од неколико година, Мусолини је остварио институционалне програме који су Италијане сместили у оквиру снажне ауторитативне државе, која међутим, није била лишена свог народног легитимитета. Светски рат представљао је велики тренутак повезивања италијанског друштва и Мусолини се био добро постарао да сачува ту климу (Романо, 2006: 185). Целокупно италијанско стратешко планирање у периоду 1918-1940. било је концентрисано на уништење суседне земље, уз помоћ Мађарске и Албаније. Генералштабни планери су се надали да ће италијанска дипломатија успети да изолује Југославију, али су ипак били предвидели снаге да одбране алпски фронт према Француској за време сламања Југославије (Бјелајац, 1994: 229).

Инсистирање Италије за неутралисањем Југославије у француском систему, постојало је из разлога италијанског страха од француско-југословенске хегемоније на Балкану (Винавер, 1968: 140). Све јасније се видео троугао Париз-Рим-Берлин, као и помирљив став Лондона, док је Београд настојао да среди односе са Римом, појача везе са Паризом и има добре односе са Берлином (Винавер, 1968: 155). Одмах по доласку на власт, почетком 1933. године, Хитлер је, да би остварио експанзионистичке циљеве, приступио сарадњи са фашистичком Италијом и милитаристичким Јапаном, подржавајући оне реакционарне покрете и политичаре који су у европским земљама могли да доведу фашизам на власт (Митровски, Глишић, Ристовски, 1971: 9).

Политички курс Краљевине Југославије у троуглу Немачка - Француска - Велика Британија

Немачка октобра 1933. године иступа из Друштва народа, а две године касније отказује одредбе Версајског уговора и све тешње сарађује са фашистичком Италијом. Уводи општу војну обавезу и енергично развија све видове

оружаних снага (Војноисторијски институт, 1957: 34). Немачка и Италија своје циљеве усклађују Октобарским протоколом о војној и политичкој сарадњи (склопљен је 25.10.1936), створивши тако осовину Рим-Берлин. Протокол је поред осталог предвиђао елиминисање свих снага које угрожавају нацифашизам, у првом реду комуниста, одбацивање Друштва народа и локарнских уговора, изолацију СССР од других земаља Европе и заједничку војну интервенцију у Шпанији (Војна енциклопедија, 1967: 421).

Велика Британија била је веома заинтересована, да због очувања својих позиција путем спровођења политике одржања мира и стабилних међународних односа, буде одлучујући фактор у одржању европског поретка. Један од њених основних принципа у спољној политици, кога се држала током целог међуратног периода, било је успостављање политичког еквилибријума у Европи, што је значило будно мотрити да ни једна европска држава не ојача до те мере да би угрозила постојећу равнотежу снага у међународним односима. Италијанска тежња да потисне француски утицај у области централне и југоисточне Европе и тиме наруши француски статус водеће континенталне силе, одговарала је двадесетих година Великој Британији, тако да је она у Италији видела могућу, а потом и стварну противтежу француској хегемонији. Ови општи оквири, у којима су француско-италијанске супротности играле одлучујућу улогу за Велику Британију, одређивали су кретања британске политике у међуратном периоду (Херцигоња, 1987: 154).

Убиство краља Александра и Луја Бартуа министра иностраних послова Француске 1934. године у Марсеју представља почетак фазе опадања француско-српских односа, а уједно и губљења позиција Француске као велике силе. То је и период Француског „понора”, како је француски историчар међународних односа Жан Батист Дирозел назвао француску позицију за време Другог светског рата (Duroselle, 1982: 231).

Француска, као носилац ”Версајског система”, чувар мировних уговора, али и земља која је била задужена за европску колективну безбедност, пресудно је утицала на југословенску спољну политику од момента њеног стварања, па све до слабења своје моћи 1934-1935. године (Винавер, 1968: 5).

Стање је почело да се мења доласком Милана Стојадиновића на место председника владе. Француски посланик Дампиер је у својим извештајима влади у Паризу указивао током 1936. године да је Стојадиновићева политика још увек на прелазу између традиционалног савезништва са Француском и отворености за сарадњу са ревизионистичком Немачком. У односу на Француску Дамплер наводи да је „Стојадиновић у свом експозеу пред Скупштином 6. марта 1936. алудирао само на уске односе економске природе са Немачком и још више на изјави да је Југославија спремна, ако то околности захтевају, да своју војску стави на располагање Француској (Аврамовски, 1975: 157).”

Стојадиновић је 2. октобра 1936. приликом потписивања Трговинског уговора с Италијом, изразио жељу о зближавању Југославије и Италије. Тајни преговори, који су почели у Риму јануара 1937. године, убрзо су показали резултате и током Ћанове посете Београду 25. марта исте године. Потписан је

Пакт о пријатељству и привредни споразуми, који су одмах ступили на снагу. Стојадиновић је том приликом пред Ћаном с невероватном искреношћу изнео своју политику, истичући да ће Југославија наставити путем зближења с Италијом и Немачком, да се досадашњи утицај Француске на Југославију показао штетним, да нема поверења у британску политику у Средоземљу и да Југославија не може очекивати неку помоћ од В. Британије (Терзић, 1982: 221). Потребно је, међутим, приметити, да је Британска империја пред крај проучаваног периода почела са спровођењем империјалне економске политике, што је донекле умањило њено интересовање за судбину привредног развоја југоисточне Европе, а самим тим и заинтересованост за положај Краљевине Југославије (Аврамовски, 1986: 607).

Нови политички курс Краљевине и приближавање нацистичкој Немачкој

Од како је Стојадиновић преузео место председника владе и почео да креира нови спољнополитички курс земље, опозиција га је све више критиковала. Тако, Драгољуб Јовановић почетком фебруара 1937. године у име земљорадничке левице пише јавну критику спољне политике владе Милана Стојадиновића. У том тексту се пребацује влади да њено номинално залагање за неутралност у тадашњој „узнемиреној Европи”, у пракси представља приближавање нацистичкој Немачкој. „Данашња влада г. Стојадиновића, Корошеца и Спаха хвали се тиме што остаје неутрална у узнемиреној Европи. Такав став би био наиван, да није неискрен и злонамеран. Нико данас не може бити неутралан. Европа се поделила на два фронта, државе су се груписале по својим схватањима: на једној су страни демократске, а на другој фашистичке и реакционарне. Ко каже да није ни лево ни десно, тај је десно. Ко се изјављује неутралним у ствари је на страни фашизма који је у ставу нападача. Очигледно је, да кад Немачка позива у борбу против болшевизма, она у ствари позива у борбу против Русије. Помагати данас Немачку значи не само рушити демократију и социјални прогрес, него и Словенство. Ми оптужујемо г. Стојадиновића, а нарочито г. Корошеца који инспирише ову антисловенску политику, за тешко издајство наших општих словенских интереса. Ни једна влада од Уједињења до данас није мање водила рачуна о правом расположењу нашег народа, нарочито у спољно-политичком погледу. Ми смо у суштини за руско-француско-енглеску оријентацију, за демократију, за Словенство, док се данашња влада окреће према Немачкој и Италији, одлучно против словенске и селачке Русије, лажно пријатељска према Бугарској и кокетира са фашизмом. Таква противречност између режима и народа мора бити само на штету онога који је пролазан, и завршиће се победом народа који је вечан (Јовановић, 1997: 114).” По историчару Јакобу Хоптнеру, Стојадиновић је тако крајем 1937. године приликом посете Мусолинију, рекао како је чврсто одлучио отклонити споразум са Французима о једном европском блоку (Хоптнер, 1973: 117).

На нестајање либералног фронта у Краљевини утицале су појава фашизма у Италији и победа нацизма у Немачкој 1933. године, с диктаторским ре-

жимима у балканским и источноевропским државама (Петрановић, 1986: 260). Југославија се појављује као ставка у немачким политичким рачунима почев од 1934. године. То интересовање Немачке за Југославију било је последица преоријентације немачке спољне политике према југоисточној Европи. У то време, Југославија се према виђењу Немачке недвосмислено налазила у табору западних сила и била је нарочито чврсто везана за Француску (Државни секретаријат за унутрашње послове ФНРЈ, 1955: 36).

Немачка политика имала је циљ да разбије Малу Антанту и Балкански споразум као политичке факторе, како би могла да оствари своју политику експанзије и доминације. Тај задатак је извршио Стојадиновић. Он је најпре, у јануару 1937. године, без споразума и знања чланица Мале Антанте т.ј. Чехословачке и Румуније, начинио пакт „вечитог“ пријатељства с Бугарском Бориса Кобурга. Мала Антанта у ствари је издана и преварена од Стојадиновића, т.ј. од противнародног режима Југославије. Немачка је на тај начин постигла свој циљ (Државни секретаријат за унутрашње послове ФНРЈ, 1955: 43). Након пораза Француске и чехословачке кризе пада углед западних демократија у београдским круговима. У извештајима британске амбасаде процењује се да је и поред жеље за сарадњом, дошло је до пораста немачког, а пада француског утицаја.

Почетком 1934. године развила се велика дипломатска борба Немачке и Италије око Подунавља. Југославија се све више приближавала Немачкој и Италији, тежећи да се не замери ни једној ни другој. Ова преоријентација била је последица далеко веће опасности по интегритет Југославије од Немачке и Италије као непосредних суседа, чија је агресивност према нашој земљи перманентно расла. Такав став југословенских влада, нарочито Стојадиновићеве и владе Цветковић-Мачек, наилазио је на снажан отпор који је јачао, јер је влада Милана Стојадиновића давала привредне концесије пре свега Немачкој, а и Драгиша Цветковић је по доласку на власт 1939. то наставио. Немачки капитал брзо је продирао у Југославију и пред рат није било значајнијег предузећа које Немци нису користили (Терзић, 1982: 220).

У светлу ових околности је Велика Британија и њена улога за Краљевину Југославију постала значајнија него раније (АЈ 37-28- 205). Значајна је оцена немачких, вероватно обавештајних извора из 1936. године да се Британски утицај појавио ниоткуда.

Када се 17. јануара 1938. у Берлину састао са Хитлером, Стојадиновић му је рекао да се југославенска политика према Немачкој може изложити у једној реченици: „Југославија не би никад, ни под каквим околностима, ушла ни у какав пакт или коалицију против Немачке (Терзић, 1982: 225).” Први трговински уговор између Југославије и Трећег Рајха, закључен је половином 1934. године. У њему је, први пут у трговинским односима Југославије према једној страни земљи, дошло до израза ново начело међународне размене, садржано у установи клиринга (Државни секретаријат за унутрашње послове ФНРЈ, 1955: 46).

Све до 1938. године, инвестирање немачког капитала у југословенску привреду вршено је доста опрезно, а често и камуфлирано пред очима јавности. Отада, дакле од присаједињења Аустрије, овај процес пенетрације капитала узео је облике праве економске офанзиве. Никао је велики број нових предузећа немачког власништва, а знатни број постојећих прешао је у немачке руке. Тиме су били погођени и пословни интереси пре свега хрватских Јевреја чије пословање је углавном било оријентисано према Аустрији (АЈ, 37-74-464). Немци су били власници преко 30% најплоднијег земљишта у Војводини. Посеђивали су 46.7% индустрије, а били су инволвирани са 40% у занатству и са 30,6% у банкарству Краљевине Југославије (Павлица, 1989: 42).

Припадници немачке мањине имали су значајног удела и у организовању политичког живота Краљевине Југославије кроз деловање партије Немаца. И поред очигледне агилности у социјалном организовању, већи део припадника немачке мањине између два рата потпао је под утицај нове немачке геополитичке доктрине о ширењу на југоисток (Митровић, 1974: 226). Према званичном статистичком попису становништва из 1921. године, немачка мањина бројала је 577.900 припадника, док је пописом из 1931. године њихов број смањен на 499.969 припадника (*Дефинитивни резултати пописа становништва Краљевине СХС* 31. 1. 1921).

Све фолксдојчерске организације мање-више биле су под контролом нацистичке олујбе (Volksdeutsche Mittelstelle) при Министарству спољних послова у Берлину која је имала задатак да од немачких мањина направи својеврсну „предстражу”, „хумани мостобран”, а потом и „расно језгро” за успостављање новог светског поретка „(Grossraumordnung) (Drucker, 1951: 75).

После велике економске кризе током тридесетих година, државна интервенција у привредама великих земаља, и ауторитарних и демократских, била је све израженија. У овај процес се укључивала и Југославија током владе Милана Стојадиновића што је настављено и под владом Драгише Цветковића (Ђуровић, 1986: 24). Настављен је убрзан процес економског везивања за Немачку, при чему је Југославија добијала улогу све важнијег „допунског привредног подручја” (Ристовић, 2005: 177). Немачки националсоцијализам је од првих дана спровео офанзивну спољну политику зарад успостављања апсолутног утицаја ван државних граница. Офанзивна спољна политика осетила се и у Краљевини Југославији, где тада долази до учесталих манифестација антисемитизма. Нацистичка идеологија и антисемитизам као једна од његових компоненти, прво ће, по природи ствари, бити прихваћени од припадника немачке мањине у Краљевини (Поповић, 1997: 159).

Основна разлика је била у томе што су раније државе пре свега бринуле о својим држављанима, док је национал-социјалистичка држава бринула о немачким сународницима без обзира на држављанство. Тиме су фолксдојчери постали равноправан фактор немачке спољне политике (Jacobsen, 1968: 183). Иза свега се наравно крила жеља да се Немци, страни држављани, употребе за спољно-политичке циљеве Рајха (Jacobsen, 1968: 246). У складу са овим, требало је водити рачуна и о спољној политици и односима са Мађарском, који су били веома осетљиви.

Краљевина Југославија и односи са Мађарском и Бугарском

Убиством краља Александра 1934. године, мађарско-југословенске конфронтације достижу кулминацију, чиме се још више погоршава положај мађарске мањине у Југославији. Будући да је Мађарска оптужена као један од главних криваца за атентат, у Југославији се развила жестока антимађарска кампања, која је резултирала и протеривањем око 2.700 Мађара чије држављанство до тада није било решено (Месарош, 1989: 108).

Нормализација односа између ових двеју држава највише је одговарала далекосежним плановима Трећег Рајха. Отуда није случајно што је баш Берлин, од 1935. године, подстицао мађарско-југословенско зближење и помирење (Винавер, 1976: 129). Мађарска се све више везује за Немачку. Посебан значај имале су економске везе (извоз боксита, меса, пшенице и др), доношење закона антисемитског карактера, подстицање шовинизма, реваншизма итд. Висок проценат гласова (23%) које је добила екстремна и пронемачка Партија стреластих крстова на изборима 1939. године несумњиво је потврђивао да екстремне државне тежње Мађарске имају свог реалног упоришта (Карољи, 1982: 331).

Министар иностраних послова Мађарске Иштван Чаки обавестио је јануара 1939. године Хермана Геринга, а нешто касније и Галеаца Ћана, да Мађарска нема интереса да расцепка или ослаби Југославију... „Нама су познати услови који тамо владају и зато се бојимо да би уместо једне велике или средње државе могло доћи до стварања четири до пет малих држава које нагињу анархији. Са највећим задовољством смо констатовали да се наши и југословенски интереси поклапају са интересима великих сила” (Зборник докумената, књ. 1, 1969: 194).

Истовремено, током јуна месеца 1939. године приликом посете кнеза Павла Берлину, министар спољних послова Немачке Рибентроп, поставио је свом колеги, Цинцар-Марковићу, захтев да Југославија приступи Антикоминтернском пакту. Хоптнер наводи да је министар спољних послова Југославије Цинцар-Марковић одговорио да је то немогуће. „Југославенима је тај пакт немило оружје уперено против Русије с којом имају сентименталне славенске везе (Хоптнер, 1973: 166).”

За Југославију је у том светлу било значајно да балансира и потпише споразум са Мађарском. Споразум о вечном пријатељству потписали су 12. децембра 1940. године гроф Иштван Чаки и Александар Цинцар-Марковић. Њиме су се обе стране обавезале на добросусетство и обострано поверење као основу трајније сарадње. Посебно је изражена жеља да се о свим питањима подунавског простора и југословенско-мађарских односа две земље консултују, у интересу трајног мира и пријатељства (Зборник докумената и података о народноослободилачком рату народа Југославије, 1986: 11).

У извештају Мађарског амбасадора у Берлину од 19. децембра 1940. Мађарском Краљевском Министарству иностраних послова о ставу Немаца поводом Југословенско-Мађарског уговора, може се видети да је уговор скло-

пљен на инсистирање Немачке: „У свом извештају бр. 11.226, чији је предмет била штампа, известио сам о томе да немачка штампа једнодушно, са признањем и одобравањем пише о мађарско-југословенском уговору о пријатељству. Али сам морао да напоменем и то да се код коментара осећала извесна суздржаност. Као да су према иностранству желели створити утисак да до овог споразума није дошло под немачким утицајем, односно да није склопљен под притиском. Све су представили искључиво као мађарско-југословенску ствар која, то је сасвим природно, може да има повољне утицаје на цео југоисточни европски простор. Ових сам дана у разговору са државним секретаром Weizsäckerом поменуо уговор, па сам у вези са њим истакао да је то заправо остварење Фирерове идеје, коју је он поновио приликом склапања Тројног пакта у Бечу, о томе како бисмо са Југославијом морали остварити мирне, односно пријатељске односе (Зборник докумената и података о народноослободилачком рату народа Југославије, 1986: 13).” Мађарска, међутим, што се може видети и из других докумената и извештаја, није имала искрене намере за пријатељство. Упоредо са тим, у овом периоду притисак Италије, нарочито на Југославију био је можда и већи, а опасност реалнија (Аврамовски, 1973: 411).

Када је реч о односима са Бугарском, након пуча 1934. године, нова бугарска влада улагала је напоре да одржава што боље односе с Југославијом. У духу те политике, 24. јануара 1937. године, био је потписан Уговор о вечном пријатељству Југославије и Бугарске. Уговор се састојао од само две тачке (Божинов, 2008: 41). Овај потез означио је дипломатски пораз Француске, која је пре тога покушала склопити пакт о узајамној помоћи са земљама Мале Антанте. Томе су се успротивиле Југославија (на чијем је челу била влада пронемачки оријентисаног Милана Стојадиновића) и Румунија (где су у влади биле утицајне разне националистичке и филофашистичке странке) (Скакун, 1984: 80).

После доласка Хитлера на власт, цар Борис III и влада Кјосеиванова (*Otečestvenata vojna na Bgarija 1944—1945*, knj. 1, 1961: 25) 29. маја 1934. године забранили су рад свим напредним политичким партијама и радничким синдикатима, а сва демократска права стављена су ван закона. Истовремено, двор и влада су отворено подржавали оснивање и делатност фашистичких и профашистичких организација (Агнеш, 1965: 9), чији су програми били прожети духом антисовјетизма, великобугарским шовинистичким настојањима и националном мржњом према суседним балканским народима. Кабинет Кјосеиванова распуштен је 15.2.1940. године, а нови кабинет, под председништвом истакнутог немачког експонента Богдана Филова, енергично се ангажовао у спровођењу низа профашистичких мера у политичком, економском и идеолошком погледу. У Народном Собрању изгласани су закони са отвореном фашистичком садржином (Kazasov, 1949: 660).

Приступање Бугарске Тројном пакту било је од великог значаја за силе Осовине, а и за саму бугарску прогерманску владу. Почетком октобра 1940. године немачки амбасадор у Софији упознао је бугарског министра спољних послова Ивана Попова да влада нацистичке Немачке предлаже Бугарској да се прикључи Тројном пакту (Митровски et al, 1971: 13).

Закључак

Опокољавање Југославије започело је аншлусом, када је за суседа на Караванкама Југославија добила Немачку, а наставило се италијанском окупацијом Албаније априла 1939. године. Приступом Румуније, Мађарске и Бугарске Тројном пакту и уласком немачке армије у те земље у периоду од новембра 1940. до марта 1941. Краљевина Југославија се дуж свих својих граница практично нашла стегнута клештима фашистичких сила, изузимајући јужну границу према Грчкој, ту земљу је октобра 1940. напала Италија (Петрановић, 1986: 361).

Начелник Главног генералштаба југословенске војске Душан Симовић овако је гледао на тај догађај: „Прикључењем Аустрије Хитлеровом Рајху. наша војна и политичка ситуација на северном фронту била је из основа измењена; уместо слабе и вероватно неутралне Аустрије, и слабе Мађарске, изложени удару са три стране, ми смо добили врло моћног технички изванредно опремљеног и врло агресивног суседа (...), евентуалним политичким и војним притиском на Румунију и Бугарску, исти је могао угрозити и наш северноисточни фронт (...) И наши сувоземни фронтови на северозападу (према Италији) и југозападу према Албанији су угрожени” (Терзић, 1982: 227).

У складу са таквом политичком ситуацијом југословенска, влада се све више економски повезивала са Немачком и створено је једно стање које је значило велику добит за немачку политику на Балкану. Како је при томе Немачка увиђала да је за њен економско-политички продор на Балкан најважније придобити Југославију, а како су тога били свесни и југословенски владајући кругови, они су сматрали да ће се повезивањем са Немачком и Италијом боље заштити од ревизионистичких захтева својих суседа на рачун Југославије и осујетити јачање идеолошког утицаја Совјетског Савеза (Аврамовски, 1986: 243). „Према проценама неких аутора, након уласка Аустрије у Трећи Рајх, аустријски и немачки капитал наступа јединствено и Трећи Рајх добија на листи седмо место, а ако се узме у обзир и судетски капитал, и разни облици под којима је тај капитал немачког говорног подручја био уложен у југославенску привреду. Обим немачких инвестиција достигао је приближно 1.500.000.000 динара (Аврамовски, 1986: 198). У 1940. Немачка је држала око 50% југословенског увоза и око 40 % југословенског извоза, а југословенски удео у немачком увозу и извозу био је 2.7, односно 3.5% па је настао негативни клириншки салдо (Димитријевић, 1990: 173). Може се закључити да је у овом периоду спољна политика Краљевине Југославије била прагматична, или политика кокетирања. Спољна политика Краљевине у овим годинама, директно је касније утицала на унутрашњу политику. Прагматичност спољне политике може се видети и кроз споразуме и уговоре које је Краљевина потписивала са другим државама, као што су (Министарство спољних послова Републике Србије - *Збирка међународних уговора*, 2015):

- Уговор о трговини и пловидби између Краљевине Југославије и Краљевине Бугарске, Београд, 24. мај 1934. године;

- Трговински уговор између Краљевине Југославије и Немачке, Београд, 1. мај 1934. године;
- Уговор о пријатељству између Краљевине Југославије и Краљевине Бугарске, Београд, 24. јануар 1937. године;
- Политички споразум између Краљевине Југославије и Краљевине Италије, Београд, 25. мај 1937. године;
- Споразум између Краљевине Југославије и Краљевине Италије о регулисању међусобних трговинских размена и плаћања, Рим, 7. јануар 1938. године;
- Протокол између Немачке и Југославије о регулисању царинских питања за протекторат Чешке и Моравске, Келн, 7. јун 1939. године.

Прагматична спољна политика 1939. године услед заоштравања односа у Европи, прераста у политику строге неутралности, али пре се може рећи да је то била политика „кокетирања и намигивања”; свим странама је требало показати добру вољу, а највише Нацистичкој Немачкој. То се опет може видети по неким изјавама и споразумима, као што су:

- Изјава југословенске владе о неутралности Краљевине Југославије почетком Другог Светског рата, Београд, 4. септембар 1939. године (Време, 5.9.1939);
- Уговор о пријатељству између Краљевине Југославије и Краљевине Мађарске, Београд, 12. децембар 1940. године;
- Констатација и изјава Намесника кнеза Павла 28. децембра 1940. године о неспремности Краљевине Југославије за вођење рата (АЈ - 797 - ЗКП, 5/0241).

Оваква спољна политика и одсуство слања јасних сигнала одразило се и на унутрашњем плану. Политичка, економска, научна и стручна елита, као и јавност, били су подељени између полова великих светских сила и тежњи. У друштву је дошло до јављања различитих организација и политичких стремљења, како услед идеолошких, тако и из економских разлога услед велике кризе. Најава реформи које ће ускладити југословенску политику са „новим поретком у Европи” у десничарској штампи је била праћена захтевима да се проблеми реше уклањањем Јевреја из привреде. То је изазивало разумљиву забринутост јеврејске јавности (Жидов, бр. 31, 2.8. 1940: 3). На унутрашњем плану, такође су се могле видети различите политичке тенденције између или унутар појединих политичких организација и праваца.

Због своје отворене профашистичке политике, нерешеног националног питања, притиска британске и француске владе, неслагања кнеза Павла са неким аспектима његове спољне политике, нарочито у погледу Албаније и склоности да увуче Југославију у осовински табор и све већег незадовољства народа, Стојадиновић је после оставке 5 министара 3/4. фебруара 1939. поднео оставку. Иако је веровао да ће добити мандат за састав нове владе, ипак је нову владу 5. фебруара образовао његов дотадашњи министар Драгиша Цветковић. Кнез Павле је после уклањања Стојадиновића, преко његових наследника - председника владе Цветковића и министра иностраних послова Цинцар-Марковића, продужио дотадашњу југословенску спољну политику ослањања на Немачку и Италију, уверавајући их да је ова смена извршена из чисто унутрашње политичких разлога (Терзић, 1982: 239). Као последица промењеног

спољнополитичког положаја земље, у пролеће и лето 1940. уследиле су измене у саставу владе Д. Цветковића и у њој су се нашли министри блиски нацистичкој Немачкој. Овим променама је требало одговорити и на притиске Рима и Берлина да се Милан Стојадиновић врати на власт (Аврамовски, 1986: 534). Земља је постала поприште притајених сукоба Немачке и Велике Британије, свакако и Совјетског Савеза, које су хтеле да је привуку на своју страну или бар да је у што већој мери искористе за своје циљеве (Хоптнер, 1972: 77).

Литература:

1. AJ 37-28- 205
2. AJ 37-74-464
3. AJ - 797 - 3KP, 5/0241
4. Avramovski, Ž. (1975). *Balkanske zemlje i velike sile 1934-1941*. Beograd.
5. Avramovski, Ž. (1986). *"Godišnji izveštaji Britanskog poslanstva u Beogradu 1921-1938"*. Zagreb.
6. *Aprilski rat 1941*. (1969). Zbornik dokumenata knj.I. Beograd.
7. Avramovski, Ž. (1973). *Politika velikih sila na Balkanu (1933–1939)*. Beograd: *Politički život Jugoslavije 1914–1945*.
8. Agneš, G. (1965). *Od Drave do Mure*. Budimpešta.
9. Avramovski, Ž. (1986). *Britanci o kraljevini Jugoslaviji. Godišnji izvještaj Britanskog poslanstva u Beogradu 1921-1938*. Zagreb: Globus-Arhiv Jugoslavije.
10. Bjelajac, M. (1994). „*Vojska kraljevine SHS /Jugoslavije 1922-1935*”. Beograd.
11. Bjelajac, M. (2010). „*Diplomatija i vojska, Srbija i Jugoslavija 1901-1999*”. Beograd.
12. Божинов, В. (2008). „Пактът за „Вечно пријателство”, или осыществили се българо-югославското сближение,.. Токови историје бр. 1-2.
13. Vinaver, V. (1985). *Jugoslavija i Francuska između dva rata*. Beograd.
14. Vinaver, V. (1968). „*Ugrožavanje Jugoslavije. Beograd: Vojnoistorijski glasnik*”, 1/143.
15. Vinaver, V. (1967). *Engleska i italijansko zaokruživanje Jugoslavije 1926–1928*, Istorija XX veka, sv. VIII. Beograd.
16. Vojnoistorijski institut Jugoslovenske narodne armije. (1967). *Vojna enciklopedija*, tom 9. Beograd.
17. Vojnoistorijski institut Jugoslovenske narodne armije. (1957). „*Drugi svetski rat*”, knj. 1, Beograd.
18. Vinaveg, V. (1976). *Jugoslavija i Mađarska 1933-1941*. Beograd.
19. Vreme, 5. septembar 1939.
20. Državni sekretarijat za unutrašnje poslove FNJR, Uprava državne bezbednosti, III odeljenje. (1955). *Nemačka obaveštajna služba u staroj Jugoslaviji*. Beograd.
21. Димитров, И. (1996). *Българо-италиански политически отношения 1922–1943*. София.
22. Dimitrijević, S. (1952). *Strani kapital u privredi bivše Jugoslavije*. Beograd.
23. *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31.03.1931.*, knj. 2, Beograd. 1938. *Definitivni rezultati popisa stanovništva Kraljevine SHS* 31. 1. 1921.
24. Duroselle, J. B. (1982). *L'Abîme, 1939-1945*, Imprimerie nationale. Paris.
25. Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije. (1986). *Učešće Hortijeve Mađarske u napadu i okupaciji Jugoslavije 1941-1945*, tom XV, knjiga 1. Beograd - Budimpešta: Vojnoistorijski institut.

26. *Zakon za zaštitu naroda*,
27. *Zakon o organizovanju bugarske mladeži*,
28. *Zakon o građanskoj mobilizaciji, Zakon protiv Jevreja*
29. Đurović, S. (1986). *Državna intervencija u industriji Jugoslavije 1918-1941*. Beograd.
30. Jovanović, D. (1997). *Političke uspomene, Četvrti tom, „Iskustva”*. Beograd.
31. Jacobsen, H.A. (1968). *National-sozialistische Aussenpolitik 1933-1938*. Frankfurt/M, Berlin.
32. Krizman, B. (1975). *„Vanjska politika jugoslavenske države 1918-1941”*. Zagreb.
33. Kazasov, D. (1949). *Burni godini 1918—1944*. Sofija.
34. Karolji, M. (1982). *Vjera bez iluzija*. Zagreb.
35. Mitrović, A. (1974). *„Nemački privredni prostor i Jugoistočna Evropa”*. Beograd: Istorijski časopis, vol. 21.
36. Mitrovski, B. Glišić, V. Ristovski, T. (1971). *Bugarska vojska u Jugoslaviji 1941-1945*. Beograd.
37. Milak, E. (1987). *„Italija i Jugoslavija 1931-1937”*. Beograd.
38. Mesaroš, Š. (1989). *Madari u Vojvodini 1929-1941*. N. Sad.
39. Ministarstvo spoljnih poslova Republike Srbije - *Zbirka međunarodnih ugovora*
40. Pavlica, B. (1989). *Jugoslavija i Nemačka 1951-1984*. Smederevo.
41. *„Političke reforme i židovstvo”*, Židov, br. 31, 2. avgust 1940.
42. Ristović, M. (2005). *Nemački „novi poredak” i jugoistočna Evropa*. Beograd.
43. Romano, S. (2006). *„Istorija Italije, Od Risordimenta do današnjih dana”*. Beograd.
44. Skakun, M. (1984). *Jugoslovensko-bugarski odnosi*. Beograd.
45. Schlarp, K.H. (1986). *Wirtschaft und Besatzung in Serbien 1941-1944*. Ein Beitrag zur nationalsozialistischen Wirtschaftspolitik in Suedosteuropa. Stuttgart.
46. Terzić, V. (1982). *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941. Uzroci i posledice poraza*. Beograd.
47. Ugričić, M. (1967). *Novčani sistem Jugoslavije*. Beograd.
48. Hoptner, J. (1973). *Jugoslavija u krizi 1934-1941*. Rijeka: Otkar Keršovani.
49. Hoptner, J. (1972). *Jugoslavija u krizi 1934-1941*. Rijeka.
50. Hercigonja, D. (1987). *„Velika Britanija i spoljnopoliticki položaj Jugoslavije 1929-1933”*. Beograd.

FOREIGN POLICY AND INTERNATIONAL LEGAL ASPECTS OF THE OPERATION OF THE KINGDOM OF YUGOSLAVIA AND THE CONVERGENCE OF THE TRIPARTITE PACT

Summary: This paper analyzes the foreign policy and international legal aspects of the operation of the Kingdom of Yugoslavia on the eve of the Second World War. The paper deals with the specific situation of the Kingdom of Yugoslavia and foreign policy directed towards the neighboring countries and leading European powers of the time. The foreign policy of the Kingdom of Yugoslavia was the policy of balancing, which can be seen through analysis of the signed international treaties, agreements and acts of friendship. They point to a tough foreign policy and internal political situation of the Kingdom and the necessity of joining the Tripartite Pact, which explains the historical legal fact that it then did the state of the environment, which are in their geopolitical aims and the changed constellation of forces, openly showed territorial claims to the Kingdom of Yugoslavia.

Key words: Kingdom of Yugoslavia, foreign policy, international legal contracts

МАРИО КАЛИК

Факултет за културу и медије
Београд

УДК 316.75(141.82)ALTHUSSER

Прегледни рад
Примљен: 14.04.2016
Одобрен: 02.05.2016
Страна: 135-154

АЛТИСЕРОВА ТЕОРИЈА ИДЕОЛОГИЈЕ - ИЗМЕЋУ СТРУКТУРАЛИЗМА И МАРКС(ИЗМ)А -

Сажетак: Алтисеров неоспорни допринос историји марксизма је у томе што је показао да апстрактан филозофски дискурс о човеку, његовом отуђењу и разотуђењу (ослобођењу), који је доминирао и дотадашњом марксистичком филозофијом, представља озбиљну препреку за једну радикалну теоријску и политичку праксу. Наиме, такав хуманизам превиђа суштински значај класне борбе и класне анализе. Он је с правом указао и на одсуство развијене теорије идеологије у марксистичкој филозофији, исправно критикујући неке ограничености Марксовог схватања идеологије. Ипак, његов крајњи став да идеологија остаје трајан елемент друштвене стварности, тј. да је нужна за свако, а не само класно друштво, није прихватљив. Он негира могућност да човек овлада структурама свог друштвеног живота; оне неминовно доминирају над животом и свешћу појединаца, упркос ишчезавању класних односа експлоатације. Утицај структурализма долази овде до пуног изражаја: субјекти су захваћени анонимним објективним структурама, а њихова свест (субјективност) само је учинак деловања (идеолошких) структура. Структурализам код Алтисера односи тако превагу над Маркс(изм)ом. Чини се стога да Алтисерова теорија идеологије, која пројектује отуђену поделу рада и постојање идеологије и у само бескласно друштво, у крајњем завршава као једна теоријска идеологија.

Кључне речи: идеологија, марксизам, структурализам, хуманизам, материјализам, идеализам, наука, утопија, критика, револуција, (бес)класно друштво

Историја марксизма је историја непрекидних борби, теоријских и практичних истовремено. Непрестано нападајући и бивајући нападнута, марксистичка теорија се конституише у овим споровима. Као теорија (радикалне) друштвене праксе, као теорија која је „органски“ срасла са одређеном праксом, она је изложена дејству ове праксе, истовремено је излажући властитом дејству. Она се образује у овом дијалектичком односу као материјалистичка теорија, избегавајући тако замке идеализма, с једне, и прагматизма, с друге стране. Одржавајући (само)свесну везу са материјалном друштвеном праксом, она бива *материјалистичка* (на супрот идеализму), а чувајући (релативну) аутономију у односу на њу, она бива *теорија* (на супрот прагматизму). Посредовање

практиком која је у сталном кретању доводи до тога да је њен идентитет увек „у игри“, да он није унапред осигуран; напротив, он је резултат трајног осигуравања, обезбеђивања, изграђивања унутар тока обележеног непрекидним друштвеним сукобима. Линије фронта нису стабилне, померају се и трансформишу. Непријатељ није само споља, он је увелико унутар властитих редова, треба га правовремено препознати и одстранити. Бар је тако мислио Луј Алтисер. Он се позива на Маркса - већ Маркс води такве теоријске и практичне борбе, унутар радничког покрета пре свега. Улог тих борби је судбина самог покрета. Пролетеријат је у време грађанских револуција био савезник буржоазије, против племства и свештенства, а након победе буржоазије, бива потчињен њеној владавини. У том периоду, он је храњен њеним идејама, навикаван да свој положај прихвати као „природан“ или „уман“. Алтисер износи једну од раније познату истину - власт се у целини обезбеђује тек када подвлашћени препознају интересе повлашћених као властите, када њихово потчињавање постане слободно, прихваћено и спровођено њиховом властитом (слободном) вољом. Они не бивају (више) присиљавани, већ „иду сами од себе“, са свешћу која је дефинитивно одлучила - „Нека буде тако!“ Постојећи поредак бива признат (легитимисан).

Алтисерова критика марксистичког хуманизма и Марксовог схватања идеологије

Ипак, велика снага владајућих идеја (као идеја владајућих) најбоље се види када потчињени почну да пружају отпор, када сурова реалност експлоатације почне да разбија окове дотадашњих илузија. По Алтисеру, највиши теоријски изрази овог отпора не иду даље од понављања прокламација владајуће (буржоаске) идеологије, позивања на човекову „слободу“, „стваралаштво“ итд. Апстрактне хуманистичке пароле, обједињене у утопистичким визијама идеалног друштва, у пракси не доводе ни до чега другог него до анархистичког или реформистичког става, са којим се владајући поредак лако обрачунава, односно излази му у сусрет. Зато оваква учења не представљају само теоријску (сазнајну) већ и практичну (политичку) препреку на путу јачања моћи пролетеријата. Нарочито када се појављују у руху „марксизма“¹. Пошто пролетери-

¹ Стога не чуди када Маркс сличнима поручи: „Ја нисам марксиста!“ Ова, наизглед парадоксална формулација, указује на изразито полемички карактер марксизма. Марксизам је једина (друштвена) теорија која је толико прожета унутрашњим споровима и супротстављањима да они чине највећи део његовог историјског постојања. Његова критика је, пре свега, *самокритика*, стално повлачење линије разграничења у односу на оно што се сматра „скретањем“ са „исправног“ курса. А „исправно“ увек јесте „бити на линији“ интереса еманципације радничке класе и човека уопште. Ако марксизам има икакав идентитет у смислу непроменљиве суштине, онда је то овај еманципаторски интерес. Сва наклапања о марксизму као некаквој догми падају у воду пред овом чињеницом; марксизам „болује“ не од вишка догматизма већ, напротив, од *вишка критичности*. Ни код једне друге теорије унутрашње полемике нису доводиле до тако драматичних промена, нити су те полемике биле толико дубоке и непомирљиве да су у њима чак падале главе водећих теоретичара. Ако се у спору који није тек пуко реалполитичко сукобљавање око (врховне) власти, већ и озбиљан идејни конфликт који се по правилу артикулише у теоријском облику,

јат, бивајући заробљен оковима владајуће буржоаске идеологије, и препуштен сам себи и свом спонтанитету, може само да репродукује обрасце ове идеологије, Алтисер мисли да помоћ мора да дође „споља“, од истински марксистичке теорије (науке). „Теоријска формација“, заснована на Марковом научном открићу (историјски материјализам), мора да управља идеолошком борбом пролетеријата, како се овај не би даље батргао у плићацима буржоаске идеологије. Задатак је изузетно тежак, јер се непријатељ, по Алтисеру, увукао дубоко у марксистичке редове. Наиме, већ споменута хуманистичка идеологија, наслеђена од буржоаске филозофије, доминира у марксизму, пре свега западном, тупећи оштрицу класне борбе посредством својих идеалистичких „успаванки“. Зато се борба против те идеологије поставља као најпречи задатак, како би се рашчистио пут за исправну политичку праксу пролетеријата. То је лајтмотив Алтисеровог мишљења, главна тенденција која остаје непромењена упркос самокритикама (Алтисер, 1975:5,47). Алтисер овим својим ставом даје изузетан допринос историји марксизма као самокритике.

Иако се класна борба не може свести на идеолошку борбу, идеолошка борба је свакако битан моменат класне борбе у целини. Ту је на делу својеврсна дијалектика борбе која проистиче из *дијалектичке природе друштвене структуре*, узајамног деловања њене инфраструктуре и суперструктуре. Идеолошка инстанца друштва, бивајући условљена у крајњој линији економским односима, не може до краја бити измењена без измене ових односа; али, да би се дошло до њихове измене, пре свега до потребе за радикалном променом, непходно је уздрмати хегемонију владајуће идеологије која постојеће економске, и на њима засноване друштвене односе у целини, представља као остварење слободе. Потреба за ослобођењем претпоставља да појединци себе не доживљавају као (већ) слободне, а идеологија за учинак има управо ову илузорну свест о слободи. Зато је идеолошка борба *неизоставан моменат* целокупне класне борбе; с обзиром на то, Алтисер сматра да је одсуство развијене (материјалистичке) теорије идеологије крупан недостатак дотадашње марксистичке филозофије. Стога он настоји да попуни ову празнину, постављајући бар темеље једне такве теорије идеологије. Опремљени знањем о механизмима производње идеолошког привида бићемо способни да се одупремо његовом деловању, што је нарочито важно за свест пролетеријата, непрестано изложеног утицајима буржоаске идеологије.

Када каже да дотадашња марксистичка филозофија није дала исправну, ваљану теорију идеологије, Алтисер мисли на теорију која мора бити *марксистичка*, односно *материјалистичка*. Ова примедба, по њему, погађа и самог Маркса: „Стварно, *Немачка идеологија* нам пружа, после *Рукописа из 1844*, једну експлицитну теорију идеологије, али (као што ћемо одмах видети) она није марксистичка“ (Алтисер, 1979:99). Маркова теорија идеологије, изложена у „Немачкој идеологији“, није марксистичка јер идеологијама придаје, у

може изгубити живот, онда је то признање да нас теорија обавезује, да значи нешто више од дескрипције постојеће праксе (реалности), да она, у основи, има значајне практичне ефекте. Отуда Лењин може да каже да „нема револуционарног покрета без револуционарне теорије“ (а револуција не „једе“ само противничку, већ и своју „децу“).

крајњем, искључиво идеелну, духовну егзистенцију. За Маркса, идеологије су пуке илузије, системи идеја (представа) који немају никакву самосталност, будући да су једноставан одраз² отуђеног карактера стварног света. Отуђена, идеолошка свест тако само репродукује отуђење које влада у материјалним условима производње. Радикалном изменом ових услова аутоматски ће нестати илузије идеолошке свести. Када људи, као удружени појединци, буду свесно контролисали стварне, материјалне услове свог живота, неће више постојати онаква „светска основа“ која се нужно уздиже у имагинарно искривљење (деформисање) ових услова, што долази до изражаја у идеолошкој свести³.

Алтисер сматра да ову теорију треба исправити како би била у складу са властитим Марксовим научним открићем. Већ Марксова мисао, дакле, садржи елементе сопствене критике, али често само у „практичном облику“ (као теоријски недовољно рефлектована места). Главнина Алтисеровог рада састоји се у томе да се овим елементима да потпуно свестан, теоријски рефлетован облик, и да се на основу њега исправљају девијације присутне у дотадашњем марксизму, али и код самог Маркса. Маркс је поставио (само) „угаоне камене“ једне науке, науке Историје, па грађевину те науке (историјског материјализма) тек треба подићи; у томе се састоји основни задатак који се поставља пред сваког ко се сматра марксистичким теоретичарем. Али, најважнији део посла већ је завршен, темељи су ударени. Наиме, за историјски материјализам, друштво је сложена целина са инфраструктуром (економијом) и суперструктуром (право, политика, идеологија). Инфраструктура је одређујућа за суперструктуру, али само „у крајњој инстанци“, што значи да суперструктура има релативну аутономију у односу на инфраструктуру. Такође, суперструктура је (и) материјалне, а не (само) духовне природе. Зато се, у погледу идеологије, а на основу темељних увида марксистичке науке, може извести следећи зак-

² У нашем преводу „Немачке идеологије“ стоји „израз“, али ми ћемо овај термин користити за нешто што, за разлику од „одраза“, има (релативну) аутономију у односу на оно што „изражава“. У „Немачкој идеологији“ „израз“ јасно упућује на „одраз“ у нашем значењу.

³ „Друштвена структура и држава непрекидно извиру из процеса живљења извесних одређених индивидуа; али ових индивидуа, не таквих какве оне могу у својој или туђој представи изгледати, већ таквих какве оне стварно јесу, тј. како оне делују, материјално производе, дакле, како су оне делатне под извесним одређеним и од њихове воље независним границама, претпоставкама и условима. Представе које ове индивидуе себи стварају јесу представе о њиховом односу са природом или њиховом узајамном односу, или о њиховом сопственом саставу. Очигледно је да у свим случајевима ове представе јесу - стваран или илузоран - свестан израз њихових стварних односа и делатности, њихове производње, њиховог општења, њихове друштвене или политичке организације. Супротна претпоставка је могућа само онда ако се ван духа стварних, материјално условљених индивидуа претпостави још и неки засебан дух. Ако је свесни израз стварних односа ових индивидуа илузоран, ако оне у својим представама постављају своју стварност на главу, то је још једном последица њиховог ограниченог начина делатности и отуд потеклих њихових ограничених друштвених односа“ (Маркс/Енгелс, 1964:21-22)

„Уопште, религиозни одраз (религија је овде у значењу идеологије уопште - прим. М.К.) стварног света може се изгубити тек онда када односи практичног свакодневног живота буду из дана у дан показивали људима провидне разумне односе међу њима и према природи. Процес друштвеног живота, односно процес материјалне производње, скинуће са себе мистични маглени вео само кад као производ слободно удружених људи буде стајао под њиховом свесном планском контролом“ (Маркс, 1979:80-81)

ључак: „...Наука коју је утемељио Маркс (је) наука о историји друштвених формација. У том својству она по први пут даје научни садржај концепту *идеологије*. Идеологије нису пукe илузије (Заблуда), већ скупови представа које постоје у институцијама и праксама: оне се налазе у оквиру суперструктуре, и темеље се на борби класа. Ако наука коју је утемељио Маркс разоткрива као идеолошке оне теоријске концепције које су уплетене у њену сопствену предисторију, онда то није само да би се оне проказале као погрешне: него такође да би се казало да су се оне издавале за истините, биле и наставиле да буду прихватане као истините - и да би се показали разлози те нужности. Ако теоријске концепције са којима је Маркс раскинуо (једноставније речено: филозофије историје) завређују да буду оквалификоване као идеолошке, то је због тога што су оне биле *теоријски изводи* практичних *идеологија* које су обављале неопходне функције у репродукцији производних односа датог класног друштва“ (Алтисер, 1975:60-61). Идеологија није тако пуки духовни одраз материјалне економске стварности, већ (релативно аутономан) израз ове стварности који егзистира у материјалним праксама, уређеним извесним ритуалима. Радикална измена економских услова егзистенције *неће* стога *аутоматски* довести до слабљења и ишчезавања владајуће идеологије; због одређене самосталности коју идеологија има у односу на економију, потребно је водити снажну *класну борбу у идеологији* да би се подрила хегемонија владајуће идеологије. Значи, не само да је идеолошка борба неопходна да би се успешно водиле економска и политичка борба, већ је она неопходна и након успешног исхода ових борби. Револуција је изложена контра-револуцији, могућности поновног јачања свргнутих клика, тако да њена победа није у потпуности осигурана - зато је она, у основи, перманентна. Али, ако се може говорити о некој привременој победи, она је незамислива без сузбијања дотадашње владајуће идеологије. Једино тако се могу разумети Лењинове и Маове борбе на идеолошком пољу, након револуционарног преузимања економске и политичке власти. Чини се да се овим ставовима нема шта озбиљно приговорити, и да је Алтисерова критика ограничености Марксовог схватања идеологије (датог у „Немачкој идеологији“) исправна.

Алтисерова теорија идеологије и њена критика

Међутим, даља Алтисерова разрада теорије идеологије покреће извесне проблеме. Они су видљиви већ код његове дефиниције идеологије. Испоставља се, наиме, да идеологија, у строгом смислу, не само да није одраз стварног света (стварних односа), већ *није ни његов (њихов) израз*. У идеологији се ради о *односу* према стварном свету (и његовим односима), а *не о самом* том свету (и његовим односима); или се, бар, овај свет појављује само посредством односа према њему Алтисер, 1979:103; Алтисер, 1971:216-217). Алтисер мисли да је тиме дефинитивно онемогућио Марксово објашњење идеологије „помоћу отуђеног карактера стварног света“ (Алтисер, 1979:104). Овакав став подстиче одређена питања. Не види се у чему је крајњи смисао ове Алтисерове интер-

венције, осим да би се елиминисао њему толико мрзак појам „отуђење“. Јер, и Маркс не би тврдио да је у идеологији просто реч о стварном свету, а не и о односу према њему. Идеологија је сама по себи однос (представљања) између људи и њиховог света, у њој се људи односе према свом свету на један имагинаран (илузоран, деформишући) начин. Ако је стварни свет класно друштво, а стварни односи класни односи, онда се у (владајућој) идеологији ови стварни односи не представљају као оно што (стварно) јесу, већ као своја супротност. У идеологији је човек слободан (субјект), а стварно је у оковима. То је срж идеолошког преокретања „стварности на главу“, о коме Маркс говори. И његов узрок налази се у самом карактеру стварног света, у коме је човек отуђен од производа свога рада, самог рада, другог човека и своје родне суштине уопште. Алтисер, уместо „питања 'узрока' имагинарне деформације стварних односа у идеологији“, поставља стога једно друго, одлучујуће питање: „Зашто је представа, коју индивидуе имају о своме (индивидуалном) односу према друштвеним односима...нужно имагинарна?“ (Алтисер, 1979:104). Али, и на овако постављено питање може се одговорити на Марксов начин, који Алтисер одбацује - идеолошка представа је нужно имагинарна јер је сам свет, она „светска основа“ која се „сама од себе одиже и себи једно царство у облацима фиксира“, „поцепана“ и „противречна“ (4. теза о Фојербаху). Алтисер не прихвата овај одговор, али ни не нуди свој, већ га само обећава (бар је тако у тексту „Идеологија и државни идеолошки апарати“). Он тиме запада у једну противречност: ако се о суперструктури, тиме и о идеологији, може говорити само са становишта репродукције (односа производње) (Алтисер, 1979:84), а ова репродукција може, у класном друштву, да буде само класни подухват (Алтисер, 1979:118), како се може истовремено одбацити Марксов одговор, у коме „отуђени карактер стварног света“ не упућује ни на шта друго него на класну природу тог света?⁴ Као да се објашњење нужно имагинарног карактера идео-

⁴ Када Маркс говори о „човеку“, његовој „слободи“ и „отуђењу“, пре „прелома“ (лоцираног на Алтисеров начин), он већ има у виду *економски садржај ових израза*. „Прелом“, ако уопште постоји, *већ је направљен у самој критици Хегелове филозофије*. Нису стварни, материјални односи отуђење „духа“, него је сам „дух“ схваћен као отуђење (од) ових односа. Сами наслови поглавља из „Економско-филозофских рукописа“ то показују (тај и многе друге, по нашем мишљењу, оправдане приговоре Алтисеру упућује британски марксиста Џон Луис). *Нова „проблематика“ је већ на делу*, чак и када се не употребљавају каснији, чисто економски појмови „производне класе“ и „производни односи“ (уосталом, сам Алтисер је признавао да нови појмовни садржај може неко време да се појављује у облику „стarih“ израза). Није реч више о Духу или апстрактно схваћеном човеку, одвојеном од његове (материјалне) историје, него о *човеку у конкретности његовог историјског, материјалног постојања*. У капиталистичком друштву човек се појављује као „радник“ или „капиталиста“, а његов темељни друштвени однос је „однос приватног власништва“ (ови се изрази користе у „Економско-филозофским рукописима“). Дакле, *производне класе и производни односи су већ ту*, иако не под тим именом. С друге стране, бројно појављивање речи „отуђење“ (не само њеног појма) у „Капиталу“ сведочи да хуманистичка проблематика није страна ни „зрелом“ Марксу, и његовом научном делу. Чини се да се без ове проблематике уопште не може схватити крајњи домет Марксовог „Капитала“, односно критике политичке економије. Наравно, уз претходно разликовање хуманизма на којег се позива Маркс и оног који промовише буржоаска идеологија. Разлика је у томе што је Марксов „човек“ увек човек захваћен у својој материјалној практичкој егзистенцији. Стога се *елемент дисконтинuitета појављује већ код раног Маркса*.

лошке свести, у крајњој линији, мора тражити у нечем другом, а не у класном карактеру друштва.

Заиста, такав одговор налазимо у тексту „Теорија, теоријска пракса и теоријска формација: Идеологија и идеолошка борба“ (Althusser, 1990). Ту се открива да идеологија има своју друштвену, практичну функцију *не само* у класном друштву, већ *и* у могућем бескласном друштву. Идеологија није ограничена само на досадашњу историју (као историју класних борби), јер се њена базична функција не исцрпљује у функцији легитимисања класне поделе; прва од ове две функције је у класном друштву само надодређена другом: „Неопходно је поставити проблем идеологије у бескласном друштву - он ће бити решен показивањем да је идеолошка деформација друштвено нужна као функција саме друштвене целине, као функција (да будемо прецизнији) њене детерминисаности структуром, која је чини - као друштвену целину - непрозирном за појединце који заузимају место у друштву детерминисано овом структуром. Непрозираност друштвене структуре нужно чини мистификујућом ту представу света која је неопходна за друштвену кохезију. У класном друштву остаје ова прва функција идеологије, али је она подређена новој друштвеној функцији коју намеће постојање класне поделе“. Или, нешто раније: „У бескласном друштву, као и у класном, идеологија има улогу да обезбеди спону међу људима у целокупности њиховог постојања, везу између људи и њихових задужења проистеклих из друштвене структуре. У класном друштву, овом улогом доминира облик поделе рада који дели људе у антагонистичке класе“ (Althusser, 1990:29). Дакле, људи ће и у бескласном друштву на нужно имагинаран (деформишући) начин представљати своје односе према стварном свету. „Непрозираност друштвене структуре“ остаће очувана, упркос укидању класа, јер је то *сама (објективна) природа друштвене структуре*, да превазилази свест појединаца који заузимају одређене положаје и функције у њој. Ова „непрозираност“ друштвене структуре чини нужно „непрозирном“ саму идеолошку структуру: „Заправо, у својој стварној пракси, било економској или политичкој, људи су детерминисани објективним структурама (односима производње, политичким класним односима); њихова пракса уверава их у постојање ове стварности, омогућава им да уоче неке објективне учинке ових структура, али скрива од њих суштину ових структура. Они не могу, кроз саму ову праксу, постићи истинито знање о овим структурама, било о економској или политичкој стварности у чијем механизму они играју одређену улогу...Структура и механизми идеологије нису ништа више непосредно видљиви људима који су јој потчињени, него што су структура односа производње, и на њима настали механизми економског живота, видљиви производним делатницима...Због своје структуре стварност идеологије превазилази све облике у којима је овај или онај појединац субјективно живи“ (Althusser, 1990:24,26).

Утицај структурализма долази овде до пуног изражаја: субјекти су захваћени анонимним објективним структурама, а њихова свест (субјективност) само је учинак деловања (идеолошких) структура. Они испуњавају упражњена места која намеће владајућа друштвена подела рада, а функција идеологије је да им осмисли деловање на тим местима, како би га препознали као „своје“,

као властити (слободан) избор⁵. Немоћ појединаца спрема друштвених структура очувана је и у бескласном друштву, па је утопијска визија јединства свести и (друштвеног) бића, односно прозирне присутности бића (при) свести, најобичнија (идеолошка) илузија. Овакав став присутан је и у тексту „Марксизам и хуманизам“: „Једино је једна идеолошка концепција света могла да замисли друштва без *идеологија* и да прихвати утопијску идеју света у коме би идеологија (а не нека од њених историјских форми) нестала без трага...И, да не избегавамо најопасније питање, историјски материјализам не може да замисли да би чак и само комунистичко друштво могло икада да се лиши идеологије...Јасно је да је *идеологија (као масовни систем представа)* неопходна сваком друштву, да би формирала људе, изменила их у оспособила их да одговоре захтевима њихових егзистенцијалних услова. Ако је историја, чак и у социјалистичком друштву, - како је Маркс говорио - непрекидно преображавање егзистенцијалних услова људи, и људи се морају стално мењати да би се овим условима прилагодили...У идеологији бескласно друштво *живи* неадекватност-адекватност свог односа према свету, у њој и њоме оно преображава 'свест' људи, то јест њихов став и понашање, да би их поставило на ниво њихових задатака и егзистенцијалних услова“ (Алтисер, 1971:215,219). Сада постаје јасан Алтисеров став о идеологији као „свеисторијској реалности“ (Алтисер, 1979:101; Алтисер, 1971:215). Иако у тексту „Идеологија и државни идеолошки апарати“ (након самокритике) о историји говори само у Марксовом смислу, као „историји класних друштава“, Алтисер се ту не изјашњава о питању идеологије у бескласном друштву. Стога се чини да је његов крајњи став да идеологија остаје трајан елемент друштвене стварности, без обзира на (бес)класни карактер ове стварности. Она је нужна с обзиром на *друштво као такво*, дакле, за свако, а не само класно, друштво.

Маркс је мислио да чин револуционарног укидања класа сам по себи довести до ишчезавања идеолошке свести. Али, класни односи се репродукују не само у економији и политици, већ и у идеологији, науци, филозофији. Зато се класна борба води и мора да се води и код ових последњих, а не само код првих. Видели смо да на том месту Алтисер *с правом* исправља Маркса, користећи управо марксистичке увиде. Потребна је и идеолошка борба да би се револуција довела до краја, јер идеологија има аутономију у односу на економију и политику. Међутим, реч је о *релативној* аутономији; ако је, у последњој инстанци, начин репродукције материјалног живота одређујући за више „спратове“ друштвене целине, онда радикална измена односа који владају у инфраструктури неминовно доводи (пре или касније) до радикалне измене облика суперструктуре. Немогућа је да би идеолошка свест могла опстати на дуже стазе у условима темељно другачијих економских и политичких односа, насталих револуцијом. На делу је својеврсна дијалектика која извире из дијалектичке природе суперструктуре (која је аутономна, али само релативно у односу на инфраструктуру) - пошто је суперструктура *аутономна*, класна борба мора

⁵ О овој функцији идеологије Алтисер, осим у овом тексту, говори и у „Три белешке о теорији дискурса“.

да се води и у њој, али пошто је *само релативно* аутономна, исход ове борбе одлучен је већ унапред, самим револуционисањем односа (материјалне) производње. Ако идеолошки облици свести упорно опстају, упркос економској и политичкој револуцији, онда је то симптом да сама ова револуција није истинска, да није довољно радикална. Уопште, у социјалистичкој револуцији не ради се о пукој промени владајуће класе, као што је случај у свим дотадашњим револуцијама. Зато је она најрадикалнији облик револуције - она није само нови облик историјског постојања, односно, нови вид класног друштва, већ радикално напуштање читаве дотадашње (пра)историје (као историје класних друштава) и започињење истинске човекове историје. „Диктатура пролетеријата“ је само прелазни облик ка остварењу бескласног друштва, владавина једне класе је само (неопходни) корак ка укидању сваке класе. У складу са тим, идеолошка борба која се води током револуције нема за циљ успостављање хегемоније неке нове идеологије, већ укидање идеолошке свести као такве. Ако пролетерској идеологији помаже марксистичка наука, и ако ова наука има доминантно место у борби пролетерске против буржоаске идеологије⁶, онда на делу више није пука идеологија, већ једна трансформисана идеологија, измењена посредством научног сазнања о природи друштва. Почетак укидања идеолошке свести присутан је, дакле, већ у пролетерској идеологији, суштински одређеној и вођеној помоћу марксистичке науке. Крајњи исход ове борбе је нестанак идеолошке свести као такве; уместо до тада имагинарног (деформисаног) односа према њиховој друштвеној стварности, људи поседују истинито сазнање о њој. Ова стварност више није непрозирна, посредована идеолошким (не)препознавањем, већ потпуно прозирна.

Марксова мисао као критичко јединство науке и утопије

Чини се да је Маркс овде био потпуно у праву. Ако људи буду свесно владали својим друштвеним бићем, ако оно више није отуђено од њих, уздижући се као самостална сила над њима, нестане (пре или касније) идеолошке фантазмагорије о човековом постојању, његовом односу према природи и другим људима. Када човек буде стварно слободан, неће више бити потребе да своју слободу живи на имагинаран (илузоран) начин. Своју неискорењиву потребу за слободом живеће у стварном свету, не више у отуђеном свету религије, филозофије или уметности (као момената „апсолутног духа“). У Марковом материјализму постоји један *неотклоњиви траг идеализма*, сви покушаји да се он одстрани (укључујући и Алтисеров) нужно доводе до сакаћења његове мисли, до непрепознавања њене суштине. Тај идеалистички моменат видљив је у његовом разумевању револуције и будућег (комунистичког) друштва (заједнице), у непрекинутом низу од „младачких“ до „зрелих“ дела⁷. Револуционарна

⁶ То је једна од основних теза текста “Теорија, теоријска пракса и теоријска формација: Идеологија и идеолошка борба”.

⁷ “Свестрана зависност, овај природно поникли облик светскоисторијског заједничког деловања индивидуа, преобраћа се комунистичком револуцијом у свесно владање оним силама које, пони-

активност, и заједница заснована на њој, представљају преокретање дотадашњег начина човековог постојања. Не одређује више друштвено биће (једнострано) његову свест, већ (само)свест одређује друштвено биће, или, бар, друштвено биће одређује свест тако што је (већ) само прожето (само)свешћу. Револуција је самоделатност, човек у њој делује са пуном свешћу, његово мишљење више није отуђено од његовог бића, нити његово биће од његовог мишљења. Такође, људи више нису пуки представници класе којој припадају, у потпуности одређени механизмима класне поделе, већ се појављују у својој пуној индивидуалности, и у свом стваралаштву. *Без ових утопијских садржаја, утопијских јер су радикална негација свега дотадашњег, нешто што нигде није (било), немогуће је разумети целину Марксове мисли.* Они уопште омогућују да она буде критика (политичке економије), а не (само) једна нова наука, у уобичајеном значењу те речи. Ако наука има посла (и по Алтисеру) само са оним што јесте, онда критика доноси оно што *није*, а *треба* да буде. Марксова наука је *критичка* наука, она није само научно сазнање капиталистичког друштва већ уједно и радикална критика тог друштва.

А критика буржоаског друштва већ је постојала у *самој буржоаској филозофији*, бар у њеним највишим дотетима. Ако се озбиљно узме Хегелова мисао да је филозофија идеализам и да, стога, филозофија узима ум као принцип свега, у томе је садржана и осуда неумне „стварности“. Њој се одриче право на постојање, она мора бити измењена како би дошла у склад са умом. Наравно, идеализам није повлачио до краја ове (друштвене) консеквенце, он је пројектовао једну стварност већ измирену са умом, и то је могла бити само

кле из деловања људи једних на друге, наметнуле су им се као сасвим туђе силе и владале њима” (Маркс/Енгелс, 1964:36)

“Тек се на ступњу револуције самоделатност са материјалним животом поклапа, што одговара развоју индивидуа у целовите индивидуе и брисању сваке природне пониклости; и исто тако одговарају једно другом преокретање рада у самоделатност и преокретање досад условљеног општења у општење индивидуа као таквих” (Маркс/Енгелс, 1964:74)

“Комунизам се разликује од свих досадашњих покрета тиме што преокреће основу свих досадашњих односа производње и општења, и први пут свесно посматра све природно поникле услове као творевине досадашњих људи, скида са њих природну пониклост и потчињава их моћи уједињених индивидуа...Оно што комунизам ствара јесте реална база онемогућења свега што би независно од индивидуа постојало, утолико је то што постоји ипак само производ самог досадашњег општења индивидуа” (Маркс/Енгелс, 1964:77)

“Из свега изложеног следи да заједнички однос, у који су ступале индивидуе ма које класе и који је био условљен њиховим заједничким интересом противу извесне друге класе, беше увек таква заједница којој су индивидуе припадале само као просечне индивидуе, само уколико су живеале под условима егзистенције своје класе, однос у којем се оне не налазе као индивидуе, већ као чланови класе. Напротив, у заједници револуционарних пролетера, који узимају под свој надзор животне услове своје и својих чланова друштва, управо је обротно; у тој заједници учествују индивидуе као индивидуе” (Маркс/Енгелс, 1964:81-83)

“Слобода се у овој области може састојати само у томе да подруштвљени човек, удружени произвођачи, рационално уреде овај свој промет материје са природом, да га доведу под своју заједничку контролу, уместо да он њима господари као нека слепа сила; да га врше с најмањим утрошком снаге и под условима који су најдостојнији и најадекватнији њиховој људској природи. Али то увек остаје царство нужности. Са оне стране њега почиње развој људске снаге, који је сврха самом себи, право царство слободе, али које може да процвета само на оном царству нужности као својој основи. Скраћење радног дана је основни услов” (Маркс, 1979:1816)

духовна стварност. Он је прогласио остварење ума пре него што је сама (постојећа) стварност постала умна, односно, учинио је стварност умном пре него што је сам ум постао стварним. По томе је он *и* (теоријска) идеологија; Маркс га критикује као таквог, Алтисер такође, и ту нема ничег спорног. Али, *идеологије нису пуке лажи*, видели смо да сам Алтисер то увиђа, иако не изводи до краја закључак из тог става (јер би се он сукобио са његовом једностраном критиком буржоаске идеологије). Оне су заправо *истине у облику лажи*, универзални садржаји у функцији очувања партикуларних интереса владајуће класе. Ако је реч о хуманистичкој идеологији, у којој је човек схваћен као слободно, стваралачко биће, истина је у следећем - човек заиста *треба* да буде слободан, да ствара своју властиту егзистенцију; лаж је у томе што он таквим *није* и не може бити у друштву у којем влада класа која промовише ову идеологију. Зато је буржоаски хуманизам само идеологија - у њему се појединци односе према себи као (већ) слободним бићима, иако то у стварности нису. Али, решење није у потпуном одбацивању ове идеологије, што Алтисер непрестано чини, већ у њеном *дијалектичком превладавању*. Истина која је у њој заробљена мора бити сачувана као норма једне радикалне друштвене праксе. Маркс не одбацује хуманистичке идеале буржоаске филозофије, већ их само ослобађа *њихове везаности* за очување постојећег класног поретка. Они остају убојито критичко оружје спрам самог друштва које их је уздигло, као што је и сам пролетеријат негација тог друштва, настала у самом његовом средишту.

У томе је дијалектика капитализма. *Без утопијске идеје о човеку као слободном и стваралачком бићу*, које се појављује у свом пуном остварењу, као „тотални“ човек, тек у заједници слободних људи, *немогућа је критика капитализма*; остаје само наука о ономе шта капитализам јесте. Наука открива његов начин производње, стварања и присвајања вишка вредности, и на томе утемељену класну природу тог друштва. Она открива механизме експлоатације радне снаге, а на емпиријској равни су видљиви појавни облици те експлоатације (свеопшта дехуманизација радничке класе). Али, она *не нуди* критику тог стања ствари, *нити је може понудити*, будући да се креће искључиво у равни онога што *јесте*, чак и када је то што јесте дијалектичке природе, бременито унутрашњим кризама. Капитализам и јесте систем који непрекидно ствара, али и решава, кризе – зато се ради о томе како доћи до кризе која неће бити само још једна криза у низу, већ која ће довести до напуштања тог система, значи, до кризе самог система, а не само кризе унутар система. Чини се да је ово *немогуће без оних хуманистичких идеала*, без свести да човек треба да буде слободан, да треба да се „сруше сви односи у којима је човек понижено, угњетено, напуштено, презрено биће“ (Маркс/Енгелс, 1989:99). Пролетери су изложени патњи и деградацији, али то постаје проблем (за систем) *тек када* се они са пуном свешћу да то не треба тако да буде, односно да треба да буде нешто друго, и када постоји интелектуална снага која ће моћи да артикулише тај захтев. Без оног „треба“ немогућа је критика онога што „јесте“, без утопијског садржаја немогућа је критичка наука. Нема критике без интереса за критику, као што нема еманципације без интереса за еманципацију.

Зато хуманизам не може бити само практични, као што је желео Алтисер, одричући му теоријски карактер. Ако је реч о Марксовој теорији (науци), која је критичка теорија (наука), онда је критика (заснована на утопијским садржајима хуманизма) саставни део саме теорије. Алтисер претходно редукује појам теорије на начин који ће онемогућити ове садржаје, а затим показује како се они не могу уклопити у њега. *Petitio principii* је очигледан. Уместо да одвајање (политичке) праксе (за коју сам тврди да мора бити испуњена хуманистичким садржајем) од саме теорије (у којој важи антихуманизам) схвати као теоријски проблем, као проблем за саму теорију, он мирно прелази преко овог проблема. И то не би било спорно да нема страственог позивања на Маркса, код кога је јединство теорије и праксе, насупрот Алтисеру, све време на делу. Зато Марксова мисао може бити критичка наука. Али, она је наука; ово спречава пад у утопизам. Критика није одвојена од научног сазнања, оно „треба“ не супротставља се једнострано ономе што „јесте“, што је био случај код (социјалних) утописта. Маркс је утопијски, а не утопистички мислилац, критика је код њега постала наука. У самом „јесте“ налазе се могућности оног „треба“; наука показује да оно што „треба“ може да буде, да оно није нека „лоша бесконачност“, онострани идеал коме се само може тежити, а не и остварити. Маркс је показао не само да мисао мора да тежи стварности, већ и да сама стварност мора (и може) да тежи мисли. Капитализам јер створио услове властите негације, они су дати у таквом развоју производних снага који слободу и стваралаштво људске индивидуе чине (реално) могућом. Зато је Марксова утопија конкретна, његов хуманизам има чврст ослонац у самој друштвеној стварности. Маркс је избегао ступице позитивизма, с једне, и идеализма, с друге стране. Утопијски моменат његовог учења доноси критику, негацију постојећег, а научни моненат критику умног које остаје с оне стране постојећег. Постојеће треба, али и може да се промени, „царство слободе“ је већ омогућено самим развојем „царства нужности“. Када Енгелс пише дело „Развој социјализма од утопије до науке“, то значи да ваља истаћи научну природу социјализма (насупрот утопистима). Али, у истом том делу он истиче његову утопијску страну, на бриљантан начин, износећи темељну Марксову идеју у концентрованом облику⁸. Марксов социјализам стога може бити само *утопиј-*

⁸ “Преузимањем средстава за производњу у својину друштва одстрањује се робна производња, а тиме и владавина производа над произвођачима. Анархија у друштвеној производњи замењује се планском свесном организацијом. Борба за индивидуални опстанак престаје. Тек тиме се човек коначно издваја, у извесном смислу, из животињског царства, прелази из животињских услова опстанка у истинске људске услове. Животни услови, којима су људи окружени и који су досад владали над људима, долазе сад под владавину и контролу људи, који сад први пут постају свесни, стварни господари природе, јер постају господари свог подруштвљеног живота. Законе свог сопственог друштвеног делања, који су им се дотле супротстављали као туђи природни закони, и који су њима владали, људи сада примењују с потпуним познавањем ствари, и они, према томе, господаре тим законима. Сопствени друштвени живот људи, који им се дотле супротстављао као нешто што им је наметнула природа и историја, постаје сада њихово слободно дело. Објективне, туђе силе, које су дотле владале историјом, ступају под контролу самих људи. Тек од тог момената ће људи сами и потпуно свесно стварати своју историју, тек тада ће друштвени узроци, који они буду стављали у покрет, претежно и у све већој мери имати оне последице који они желе. То је скок човечанства из царства нужности у царство слободе” (Маркс/Енгелс, 1950:148-149)

ско-научни социјализам, не само једно или друго; једино као такав може представљати озбиљну критику буржоаског друштва и његове идеологије.

Алтисеров структурализам и отклон од Маркс(изм)а

Алтисер не прихвата ове ставове. За Маркса, осамостаљење друштвене целине над појединцима проистиче из класне природе друштва; за Алтисера је оно природа друштва по себи, последица његове детерминисаности властитом структуром. За Маркса се овај постварени облик друштвеног постојања мора (и може) изменити укидањем самог класног карактера друштва; за Алтисера он остаје и након те (револуционарне) измене. Отуда и разлика у погледу односа према идеологији. За Маркса је идеологија „излучевина“ класног друштва; за Алтисера сваког друштва (па и бескласног). По Марксу, човек стиче пуну свест о властитој економској и политичкој пракси у бескласном друштву; по Алтисеру, та свест је и даље деформисана, због нужног постојања идеологије. Значи, док за Маркса нестаје идеолошка свест као таква, за Алтисера она (евентуално) само мења свој облик. Алтисер тако негира могућност да човек овлада структурама свог друштвеног живота, код њега ове објективне структуре неминовно доминирају над животом и свешћу појединаца, упркос ишчежавању односа експлоатације. Ови односи у класном друштву само *надодређују* темељну одређеност друштва његовом структуром, а не *одређују одлучујуће* друштвену структуру (као код Маркса). Укидањем класа укида се само друштвена (класна) подела рада, али остаје „техничка“ подела рада. Стога револуција има ограничен домет, она не може радикално изменити природу друштва, односно угрозити свемоћ његових структура. Ове структуре су *потпуно објективне*, изван моћи свесног овладавања од стране (удружених) појединаца. Оне се само могу научно сазнати као оно што јесте (а за Алтисера је то увек оно што јесте пре и независно од моје свести и воље), не и променити, поготово не укинути у својој пуној објективности. *И у бескласном друштву* су људи пасивно изложени деловању друштвених структура, а идеологија им, као и увек, помаже да то деловање препознају као своје, да се у њему доживљавају као (слободни) субјекти. Појединци су пукe променљиве на одговарајућим местима у систему производње, они извршавају задатке који су им додељени (макар и „својом“ вољом); они не постављају задатке. Они одговарају на питања која су унапред снабдевена одговорима⁹; они не постављају питања. Они се прилагођавају постојећим егзистенцијалним условима; они не стварају нити мењају ове услове. На крају, они су субјекти само ако су потчињени, слободни само унутар већ оцртаних граница датих поделом рада.

Оваквим ставовима Алтисер се придружује главном току структурализма који славодобитно објављује смрт субјекта, човека, историје, и уздиже живот несвесног, структуре, система. Више уопште не може бити речи о пуком кокетирању са структуралистичком терминологијом. Сличне идеје заступа и конзервативна структурално-функционалистичка социологија, за коју је човек

⁹ Алтисер, Три белешке о теорији дискурса

само „играч (социјалних) улога“ које су му додељене независно од његове воље (нпр. *homo sociologicus* Ралфа Дарендорфа). Веза са Марксом у потпуности нестаје, па је питање у ком смислу се још може говорити о Алтисеровом марксизму, бар кад су ови ставови у питању. Када Маркс спомиње горе наведене ставове, он их строго лоцира у контекст капиталистичке репродукције; у будућој комунистичкој заједници долази до потпуног преокретања ових односа. Узајамно деловање људи у производњи њиховог материјалног живота осамостаљује се као објективна сила над њима искључиво због историјски заосталих односа производње; њиховом изменом човек ће поново присвојити целину свог друштвеног постојања (праксе). У капитализму су људи заиста сведени на обичне припаднике класе, али у комунизму се појављују као људи. И тај став је непромењен у Марксовој мисли, независно од „епистемолошког прелома“ (чак и да постоји, на начин како га је Алтисер представио). Супротно томе, Алтисер односе који важе у капитализму пројектује и на будуће (бескласно) друштво, настало револуционарном изменом самог капитализма. Не чини ли онда он нешто слично енглеским политичким економистима, који су капиталистички облик друштва видели као његов природан облик, као суштину друштва уопште? Може ли се онда говорити о идеолошком карактеру ових Алтисерових ставова, и структурализма у целини? Структуралистички напад на историју требало је да онемогући историзацију структуре, да структуру учини имуном на историјске процесе деструктурисања¹⁰. Историја, односно човек у својој историјској егзистенцији, ствара и разграђује структуре, па је стабилност структуре могућа само ако елиминишемо историју, односно стваралачки карактер човековог постојања. У структурализму се одређена, историјски настала структура, проглашава трансисторијском појавом, осигураном спрам историјске разградње. Није ли ово идеолошки учинак *par excellence*, израз жеље да се историја заустави, како не би више доводила у питање постојеће односе (моћи)? Откуда уопште Алтисерово уверење да ће и у бескласном друштву човек бити потчињен механизмима властите друштвене праксе, без могућности да их истински препозна, а камоли промени?

Закључна разматрања

Чини се да је у својој оправданој критици буржоаске (идеалистичке) филозофије, и оног марксизма који се недовољно диференцира (разграничава) од ње, Алтисер отишао предалеко, да је превише савио прут у супротном смеру, и да он сада пуца. Зато би га требало савити у смеру супротном Алтисеровом како би се кориговала ова девијација¹¹. Алтисеров неоспорни допринос историји марксизма је у томе што је показао да апстрактан филозофски дискурс о

¹⁰ „Структуралистички напад на историју“ назив је текста Алфреда Шмита, у коме он износи критику Алтисера и структурализма уопште (Шмит, 1975). Лефевр наводи речи Ролана Барта: „Изгледа да је данас главни отпор структурализму стварно марксистичког порекла и да се одиграва око појма историје“ (Лефевр, 1973:175)

¹¹ На Лењинову метафору савијања прута Алтисер се позива у тексту „Је ли једноставно бити марксиста у филозофији?“ (Алтисер, 1978)

човеку, његовом отуђењу и разотуђењу (ослобођењу), макар био „марксистички“, представља озбиљну препреку за једну радикалну праксу (теоријску и политичку). Такав говор заиста превиђа суштински значај класне борбе и класне анализе. Хуманистички марксизам се нашао пред том опасношћу, и Алтисер с правом упозорава на њу. Међутим, *без хуманистичког елемента, Марксова мисао је незамислива* (самим тим и марксизам). Без њега она престаје да буде критичка теорија (наука) која је у битној вези са критичком, револуционарном праксом. Као теорија еманципације, односно еманципаторска теорија, она је немогућа без интереса за еманципацију, интереса за преображавање пролетера у човека. Како другачије објаснити чињеницу да Маркс није (само) објективни аналитичар капиталистичког начина производње, понајмање непристрасни посматрач класне борбе, већ неко ко се врло заинтересовано и врло страшно опредељује за једну од страна у класном сукобу? И да је тек та опредељеност омогућила саму појаву марксистичке науке¹²? Зашто се Маркс уопште укључује у теоријске и практичне борбе пролетеријата, а не остаје на становишту своје класе? Нема другог објашњења осим заинтересованости да се „сруше сви односи у којима је човек понижено, угњетено, напуштено, презрено биће“, што значи да се укине поредак у коме је могуће да постоји тако нешто као (дехуманизовани) пролетеријат. Пролетери се не боре (у крајњем) да свргну буржоазију, остајући пролетери, него да укину себе као пролетере и (коначно) постану људи, слободни појединци у слободном друштву. Ако већ стојимо на становишту јединства теорије и праксе, хуманистички карактер пролетерске идеологије којим одише револуционарна пракса мора бити теоријски објашњен (ситуиран у теорији), а не да остане одсечен од теорије. Другим речима, из перспективе овог јединства, немогуће је истовремено постојање теоријског антихуманизма и практичног хуманизма. Или теоријски антихуманизам води у практични антихуманизам, или практични хуманизам има потпору у теоријском хуманизму.

Ми се опредељујемо за ово друго, верујемо да би се и Алтисер тако определио да је био довољно свестан овог проблема. А ако хуманизам има теоријску основу, онда то свакако не може бити теорија која свуда види само класе, и појединце само као пукe представнике њихове класе. То може бити само теорија која увиђа да су људи сведени на припаднике класе захваљујући систему у коме не могу постојати као људи. Немогуће је ставити човека у заграде, искључити га, како Алтисер жели, а да га претходно нисмо укључили; немогуће је негирати хуманизам а да га не претпоставимо. Овде до изражаја долази еманципаторски карактер Марксове мисли, али и еманципаторски потенцијали

¹² Сам Алтисер каже следеће: “Треба дакле напустити теоријско становиште владајућих класа, и стати на становиште са којег ти механизми (експлоатације и класне владавине - прим. М.К.) могу постати видљиви, то јест на становиште класе која трпи експлоатацију и владавину: на становиште пролетеријата. Није довољно усвојити пролетерско *политичко* становиште. То политичко становиште треба да буде развијено у *теоријско* (филозофско) становиште да би оно што је видљиво са становишта пролетеријата било појмљено и мишљено у својим узроцима и својим механизмима. Без тог *премештања*, наука Историје је непојмљива и немогућа” (Алтисер, 1975:64-65)

буржоаске филозофије¹³. У буржоаској филозофији се крије *утопијско језгро* које треба ослободити његовог *идеолошког омотача*, који га ставља у службу постојећој (буржоаској) стварности. Као што је свака идеологија имагинарна деформација стварности, а не њена проста репродукција, тако је и буржоаска филозофија као (теоријска) идеологија преокретање буржоаске стварности, а не само саставни део њеног кретања. Она је средство које се може окренути против циља коме је иначе подређена. Такве су, рецимо, идеје о човеку као слободном и стваралачком субјекту. Оне постају субверзивне по постојећу стварност када добију материјалистички карактер, када се поставе као захтев да човек и у својој материјалној делатности буде слободан и стваралачки субјект, а не само у духовној делатности, која је у постојећој подели рада изразито одвојена од материјалне. Појам (раз)отуђења има овде неотклоњив значај. Преузет из Хегелове филозофије, и преобучен у материјалистичко рухо (отуђење укорено у човековој материјалној делатности), он постаје моћно оружје против капиталистичке стварности¹⁴. Самом Алтисеру заправо више смета идеја разотуђења него отуђења. Ова друга је ионако присутна у његовом постулирању друштвене структуре која доминира над појединцима (људима), чак и у бескласном друштву. Оно што, међутим, он никако не може да прихвати (због сужене перспективе из које критикује буржоаску филозофију) јесте идеја о друштвеном стању у коме би постојало јединство субјекта и објекта, у коме би објективност друштва изгубила свој осамостаљени карактер спрам појединачних субјеката, у коме би (удружени) субјекти потпуно прозирно препознавали структуре своје властите објективне (материјалне) делатности. А таква је управо комунистичка заједница о којој говори Маркс. У њој субјекти нису више субјекти само по идеологији, само као потчињени, већ су *субјекти у пуном смислу*; зато код Маркса *идеологија нестаје у аутентичној људској заједници будућности*. Идеализам учи да субјект постаје истински субјект тек када постави објект као свој, када га при-своји, када савлада његово (односно своје) отуђено постојање. Као тврдокорни критичар идеалистичког става о универзалном препознавању (субјекта у објекту, и обрнуто), Алтисер превиђа да комунистичка заједница, али већ и сама револуционарна пракса, садрже овај идеалистички моменат. У њима се идеологија препознаје као оно што уистину јесте, као идеологија; ишчежава онај моменат непознавања конститутиван за сваку идеологију, односно идеолошки субјект. Алтисер је мислио да (марксистичка) наука може разбити илузије идеолошке свести, разоткривајући механизме њеног функционисања. Али, ову моћ одрицао је самој друштвеној пракси, чак и револуционарној - тако код њега марксистичка теорија остаје одвојена од радикалне праксе, која би требало да буде утемељена на њој. Зак-

¹³ И Алтисер на више места истиче да нема „чисте“ филозофије, да у „свакој 'филозофији', чак и када она изричито и колико је могуће 'доследно' заступа једну од две велике антагонистичке тенденције, постоје изражени или виртуелни елементи *друге* тенденције“ (Алтисер, 1975:46; 1975б: 121). То би значило да и у материјализму може бити присутна извесна идеалистичка тенденција.

¹⁴ „Без појма алијенације, мислећа мисао би напустила своју критичку функцију“ (Лефевр, 1973:322-324)

ључак је да сама пракса никада не може бити потпуно радикална, да увек постоји неки остатак објективности (материјалности) који не може бити растворен у субјекту (идеалитету свести). Ту има извесне истине - револуција заиста наилази на овакве објективне препреке; али, она је револуција само утолико и само онда када је потпуно свесна онога што чини, и када успева да савлада ове препреке, у супротном, она поново запада у претходно стање идеолошког (не)препознавања. Алтисер готово *нигде не говори о смислу револуције*, правом улогу класне борбе пролетеријата и карактеру комунистичке заједнице уопште. Уместо тога, присутно је (превише) начелно опредељење за револуцију и сврставање на страну пролетеријата, којима тако недостаје дубље теоријско образложење. А тамо где спомиње бескласно друштво, инсистира пре свега на очувању отуђених друштвених структура, укључујући идеолошке.

Неуклоњиви остатак материјалног који се опире нашој свести и слободној вољи, који је конститутиван за сваки материјализам, укључујући Марсков, састоји се у чињеници *постојања природе*, и нас самих као природних (телесних) бића. Људи ће и у комунистичкој заједници морати материјално производити да би подмирили своје материјалне потребе, односно водити овакве или онакве борбе са природом. За материјализам природа никада не може (до краја) бити идентична са духом, растворена у његовој самосвести. Али, људи ће се односити према природи потпуно *свесни онога што чине*, прозирући своју друштвену праксу, која је до тада била непрозирна. Ова пракса, и њене структуре, у таквој заједници губе свој отуђени (постварени) карактер, инертност материјалности која се непопустљиво опире нашем слободном и свесном овладавању. Алтисер не прави ову битну разлику, и зато његов материјализам остаје битно мањкав, *готово сасвим идентичан оном вулгарном*, развијаном пре појаве класичног немачког идеализма. Када брани материјализам, он стално истиче непремостиву раздвојеност мишљења (предмета сазнања) и бића (стварног предмета), и примат другог над првим. Идеализам брани само у области теоријске праксе, која остаје одвојена од политичке. У свим другим ситуацијама он га, без икакве задршке, напада и оспорава, и та критика је средишње место његове филозофије. Алтисер не увиђа да у самој револуционарној, и друштвеној пракси будућности, људско материјално деловање (биће) не може постојати „пре и независно“ од његове свести (мишљења), да је *суштина ове праксе управо у укидању ове подвојености*. У радикалној пракси чин и свест о чину падају у-једно. Идеолошки привид (превид) је у таквој пракси *искључен*. То је моменат идеализма присутан у самом језгру Марксовог материјализма. Заиста, идеалистичке пароле о човековој слободи и стваралаштву могу одвести у идеолошку странпутицу ако их не подупире захтев за класном борбом и, пре свега, трезвена класна анализа. Али, ништа мању опасност не представљају ни пукe декламације о класној борби, радикално испражњене од хуманистичког садржаја. Као такве, оне могу подупирати политичку праксу у којој је пролетеријат додуше победио буржоазију, али је остао пролетеријат, не еманципујући се у људе; или, бар, бити немоћне спрам такве праксе. У таквом друштву, пролетеријат је победио у класној борби, али и даље постоји као класа, са одговарајућим местом у подели рада (макар „техничкој“). Једна од

крилатица технократизма била је: „владавина (над) људима биће замењена управљањем стварима“. Веровало се да ће у технократски замишљеном друштву сами по себи ишчезнути односи власти, па тиме и експлоатације. Међутим, он се позивао на „природу ствари“ која налаже да људи морају обављати тачно одређене функције у технолошком апарату, и бити у потпуности подређени његовим императивима. Управљање стварима од стране људи полако се преокренуло у управљање људима од стране ствари. Разградња људске субјективности ишла је упоредо са попримањем одлика субјективности код самих ствари; оно што су људи губили, на себе је преузимала сама ствар(ност). Слично је код Алтисера. Не понавља ли се онда код њега исто оно што се десило у капитализму, само без односа експлоатације. Друштвена стварност својом структуром прописује одговарајућу поделу рада, а људи одговарају овим захтевима тако што заузимају одређена места у њој. Марксова визија „тоталног“ човека у таквом друштву не може бити остварена. Људи не стварају услове свог постојања, већ их налазе затечене; идеологија их снабдева илузијама субјективности (слободе). Људи су лишени пуне субјективности, али зато структура постаје Субјект. *Код Алтисера структурализам односи тако превагу над Маркс(изм)ом.*

Али, у техничкој подели рада, једни командују, други извршавају, то извире из саме „природе ствар(ност)и“. Нису ли то обриси *нове класне поделе*, макар без њене економске основе (приватног власништва над средствима за производњу)? Да ли је такво друштво у *правом смислу бескласно*? Не прикрива ли позивање на „природу ствар(ност)и“ *нове односе моћи (власти)*, који је требало у потпуности да ишчезну? Немају ли онда такви позиви идеолошке учинке? Чини се да Алтисерова теорија идеологије, која пројектује отуђену поделу рада и постојање идеологије и у само бескласно друштво, у крајњем завршава као једна *теоријска идеологија*. Или, бар, може послужити у те сврхе, не бивајући имуна на њих¹⁵.

¹⁵ Овде треба указати на још један проблем у Алтисеровој теорији идеологије. Алтисер, наиме, каже да је „идеологији својствено да има такву структуру и такво функционисање да они од ње чине једну неисторијску, то јест свеисторијску реалност, у том смислу што су ова структура и ово функционисање, под истим непроменљивим обликом, присутни у оном што се зове целокупна историја, у смислу у коме Манифест дефинише историју као историју класне борбе, то јест историју класних друштава“ (Алтисер, 1979:101). Значи, не само да је идеологија саставни део сваког друштва (овде се Алтисер само „привремено ограничава на 'класна друштва' и њихову историју“, 1979:102), него она има идентичну формалну структуру кроз читаву историју, њени механизми функционисања су једноставно непроменљиви. Међутим, ако економски односи у крајњем детерминишу све остале друштвене инстанце, укључујући и идеологију, и ако се њихова структура и механизми мењају кроз историју, како је могуће да структура и механизми идеологије остану историјски непромењени. Већ у класичној буржоаској идеологији, везаној за период раног капитализма, ишчезава фигура Апсолутног Субјекта који је трансцендентан у односу на људске субјекте, прописујући им шта треба да раде како би „све било у реду“, „ствари ишле својим током“. Уместо Бога или краља, појављује се апстрактни грађански субјект, као инстанца која је већ иманентна постојећим економским и правним односима. Његов конкретан лик је фигура оца, као приватног власника и главе грађанске породице. На овој фигури почива модел Фројдове психоанализе. Међутим, са каснијим развојем капитализма, долази до промене његове економске структуре, па тиме и идеологије. Као што из друштвене стварности нестају индивидуални, изоловани приватни власници, бивајући замењени формама концентрисаног и монополизovanог капитала, тако из идеолошких механизма нестаје фигура оца, уступајући место ано-

Литература:

1. Altiser, Luj (1979): *Ideologija i državni ideološki aparati*, Marksizam u svetu br. 7-8
2. Althusser, Louis (1990): *Theory, Theoretical Practice and Theoretical Formation: Ideology and Ideological Struggle*, u zborniku: *Philosophy and the Spontaneous Philosophy of the Scientists & Other Essays*, VERSO, London-New York
3. Altiser, Luj (1975): *Elementi samokritike*, BIGZ, Beograd
4. Altiser, Luj (1971): *Za Marksa*, Nolit, Beograd
5. Altiser, Luj (1975b): *Odgovor Johnu Lewisu*, Marksizam u svetu br. 7-8
6. Altiser, Luj (1978): *Je li jednostavno biti marksista u filozofiji*, u zborniku: *Čemu još filozofija*, Cekade, Zagreb
7. Altiser, Luj: *Tri beleške o teoriji diskursa*
8. Marks/Engels (1964): *Nemačka ideologija*, Kultura, Beograd
9. Marks, Karl (1979): *Kapital*, Prosveta-BIGZ, Beograd
10. Mark/Engels (1989): *Rani radovi*, Naprijed, Zagreb
11. Engels, Fridrih (1950): *Razvoj socijalizma od utopije do nauke*, u: Marks/Engels, *Izabrana dela*, tom II, Kultura, Beograd
12. Šmit, Alfred (1975): *Strukturalistički napad na istoriju*, Marksizam u svetu br. 7-8
13. Lefevr, Anri (1973): *S onu stranu strukturalizma*, Komunist, Beograd
14. Markuze, Herbert (1977): *Kultura i društvo*, BIGZ, Beograd

нимном апарату масовне производње и потрошње. У идеологији савременог капитализма као друштва (потрошачких) маса, инстанца која се обраћа (интерпелира) појединачне људске субјекте, не само да није трансцендентна у односу на њих, него више није ни субјект. Док је рани капиталистички модел још дозвољавао генезу аутономне субјективности (која се формирала у отпору спрам ауторитета оца), у друштву масовне конзумације таква је аутономија изузетно отежана. Нестаје грађанска породица као посредник између појединца и друштва, тако да појединац бива директно изложен императивима „јавног мњења“. Зато рецимо Маркузе масовно друштво зове „друштвом без оца“ и у том контексту говори о „застаревању психонализе“ (Маркузе, 1977).

Алтисер уопште не разматра ова питања. Уместо тога, он узима једну одређену идеологију (религиозну), карактеристичну за одређену друштвено-историјску формацију (феудализам), и њену структуру проглашава за структуру идеологије уопште. Његов анти-историзам на крају доводи до ишчежавања сваког (конкретног) историјског кретања из теоријске анализе. Као што је идеологију учинио трансисторијском појавом, саставним делом сваког друштва, тако и њену структуру чини непроменљивом кроз историју, упркос променама структуре детерминишуће економске инстанце. Након утопијског (хуманистичког) елемента Марксовог учења, отпада и његов научни (генуино марксистички) елемент (историјски материјализам), који говори о динамичном узајамном деловању „базе“ и „надградње“ током историјског процеса. Онда се поставља оправдано питање: *шта уопште остаје од Маркс(изм)а?!*

ALTHUSSER'S THEORY OF IDEOLOGY

- BETWEEN STRUCTURALISM AND MARX(ISM) –

Summary: Altiserov unquestionable contribution to the history of Marxism is in prove that an abstract philosophical discourse about the man, his alienation and de-alienation (liberation), which was dominant in the Marxist philosophy too, is a serious obstacle to a radical theoretical and political practice. Namely, such a humanism overlooks the crucial importance of class struggle and class analysis. He also rightly pointed to the lack of developed theory of ideology in Marxist philosophy, properly criticized some of the limitations of Marx's conception of ideology. However, his ultimate position that ideology remains a permanent element of social reality, ie. it is a necessary for each, not just a class society, is unacceptable. He denies the possibility that man can overmaster the structures of his social life; they inevitably dominate the life and consciousness of individuals, despite the disappearance of class relations of exploitation. The influence of structuralism comes here to the fore: the subjects are affected by anonymous objective structures, and their consciousness (subjectivity) is just the effect of action of these (ideological) structures. So, structuralism prevails Marx(ism) in Althusser's thought. It appears therefore that Althusser's theory of ideology, which projects the alienated division of labor and the existence of ideology in a classless society too, ultimately ends up as a theoretical ideology.

Key words: ideology, Marxism, structuralism, humanism, materialism, idealism, science, utopia, criticism, revolution, class(less) society

ЛАНА ПАВЛОВИЋ АЛЕКСИЋ*

Филозофски факултет
Београд

УДК 165.9:165.75

Прегледни рад
Примљен: 15.05.2016
Одобрен: 22.06.2016
Страна: 155-169

ИЗВОДИ ИЗ ИСТОРИЈЕ ИДЕЈА О НАРАТИВИМА**

Сажетак: Изводи из историје идеја о наративима прегледни је рад одабраних делова историје ових идеја. Излагање је подељено у две целине. У првој су изложене и објашњене теоријске основе и значење кључних термина у проучавању наратива. У другој је преглед развоја идеја о наративима у модерном добу и новијој историји. Преглед почиње с крајем XIX века, а завршава крајем седамдесетих година XX века уз додатни осврт на тенденције проучавања наратива у последње две деценије XX и првој декади XXI века.

Кључне речи: наратив, историја, идеја, теорија, наратологија

Овај прегледни рад избор је извода из историје одређених школа мишљења и интелектуалних праваца деловања у вези са идејом наратива. Представаља једну од варијанти могућег сагледавања сврхе и смисла ових идеја. Излагање је организовано усаглашавањем концептуалног и хронолошког развоја идеја, а одвија се у дискузивној анализи.

Теоријске и концептуалне основе идеја о наративима. Историје идеја су забелешке, записи о експериментима у мишљењу који су се одвијали вековима (Lovejoy, 2001: 329). Историја идеја замишљена је као проучавање појединачне идеје, самосталног концепта, и то најчешће оног од једне речи као што је наратив. Како сагледавам теорије наратива испитују наративе као елементарна обележја индивидуа и друштава, његове карактеристике, релације, дејства и реакције. Ове теорије представљају тумачења релација између прича и живота, њиховог састава, сврхе, преображаја и узајамних утицаја. Ролан Барт (Roland Gérard Barthes 1915–1980), теоретичар уметности, филозоф и семиотичар, описује на следећи начин шта се под значењем наратива мисли. „Наратив уистину почиње са историјом људске врсте. Не постоје, нити су икада игде постојали

* lanaaleksic@yahoo.com

** Сегмент истраживања за докторску дисертацију. Предлог теме дисертације одобрило Веће научних области друштвено-хуманистичких наука Универзитета у Београду, на седници 7.7.2015./ 02-02 Број: 61206-3042/2-15

људи без наратива. Као живот сам, он је ту, интернационалан, трансисторијски, транскултурни” (Barthes, 1975: 237.) Џералд Принс (Gerald Prince, 1942) теоретичар књижевности и наратолг, премда књигу *Наратологија: форма и функција наратива* из 1982. године почиње истим Бартовим цитатом, предлаже редефинисање онога што конституише наратив и даје прву дефиницију наратологије, науке о наративима, чије је стварање Цветан Тодоров (Tzvetan Todorov, 1939) предложио 1969, и дао јој име наратологија. Наратив је за Принса „представљање најмање два стварна или измишљена догађаја или ситуације у временским интервалима, који се међусобно не морају претпостављати” (Prince, 1982: 4). Такође износи своју дефиницију наратологије. „Наратологија је истраживање наративних форми и функционисања наратива [...] испитује шта је заједничко свим наративима и шта им – наративно говорећи – омогућава да буду наративно различити (Prince, 1982: 5). Карактеристика наратологије према Принсу је незаинтересованост за историју, шире значење и естетску вредност романа и прича. Заинтересована је „за особине које наратив чине различитим од других значењских система“ (Prince, 1982: 5). Објашњење шта су значењски системи наратологије, може приближити чињеница да је предмет истраживања наратологије такође у откривању језика других живих бића. Истраживања комуникације међу различитим биолошким врстама, то јест *зоосемиотика* расветлила је нове облике међусобног споразумевања животињског света (Innis, 1985: 294–324). Наратив је у свом најширем смислу описан као средство којим се прича казује, без обзира на медијум (Currie, 1998: 5813–5816). У ужем смислу, наратив подразумева присуство наратора који посредује између радње и публике. Овакво значење наратива у супротности је са имитативним дискурсом у којем се прича непосредно представља. Граница између уже конструисаног наратива и имитације предмет је расправа, јер постоји гледиште које имитативне форме тумачи као конвертовану наратију. Теорије наратива створиле су таксономије наративних инструмената. Резултате систематизације чини скуп предлога таксономије. Не постоји, међутим, јединствена теорија наратива. У теоријама наратива битно је разликовање приче од дискурса који је представља, као и поимање наратива као носиоца вредности. Временски след догађаја у причи не мора да буде пренет у дискурс и не треба сметнути с ума да су наратија и гледиште различити концепти (Chatman, 1986: 189–204). Човек је обузет идејом да открије разлоге свог постојања, а знакови и системи знакова као што су језици, митови, уметничке форме, науке и други слични системи наратије, учествују у том откривању. Централно питање које се поставља у истраживањима означавања јесте: „Како једна ствар може значити другу ствар?” Изучавање ових законитости и културних принципа који у њима учествују припада области проучавања која се зове *семиотика* (Danesi, 2004: хв). Семиотика у том смислу чини интегрални део истраживања процеса мишљења. Једно могуће представљање ланца семиотичке парадигме могло би да се сагледа у низу концепата који се испитују: „знак, чињеница, значење, наратив, говор, порука” (Niall, 2001: 27). Разумевање класификације *знакова* је још један од битних елемената како бисмо се упутили у теорије наратива. *Икона* (нпр., слика ватре) као слика идентична објекту који представ-

ља, *индекс* (нпр., дим) као биће или објекат који је повезан с представљеним објектом и неопходан за његово постојање и *симбол* (нпр., написана реч ватра, или звук ватре), који има посредничку форму, односно релацију са означеним објектом и произлази из друштвених конвенција, чине основне делове симболичке активности *знака* (Innis 1985, 276). Индекс се још може делити на три основна типа: просторни, темпорални и персонални (Danesi, 2004: 30). Следећи аспект „ланца” семиотике јесте *значење*. Истраживањем *значења* бави се *семантика*. Семантичари испитују како се *значење* повезује са *истином* и *разумевањем* (Crimmins, 1998: 7853–7856). Ова објашњења изложена су крајње поједностављено. Постоје таксономије принципа и пракси у којима се детаљно, монографски, разрађују различити поступци анализе

Идеје о наративима у модерном добу и новијој историји. „Када читате Аристотела, стоике, епикурејце и скептике, прво чиме сте затечени јесте чињеница да они не праве разлику између логике и семиотике. Исто се примећује код низа схоластика и мислилаца, чак и код Лока (John Locke)” (Deledalle, 2000: 78). Промену ове парадигме седамдесетих година XIX века омогућио је Чарлс Сандерс Пирс (Charles Sanders Pierce 1839–1914). Напустио је „дуалистички” принцип логичког мишљења, који је поставио Аристотел и који се у основи није мењао до Кантовог времена (Deledalle, 2000: vii; Pierce, 1873). Пирс је поставио старо питање: „Како прећи са *бића* на *супстанцу*?” и дао је нови одговор. Тријаде и антииндуктивни пут резоновања, који су ушли прво у праксе експерименталних метода и еволутивних наука, били су резултат „нове логике” коју је Пирс домислио (Deledalle, 2000: 5–7). Развој семиотике и потом семиологије, дискусије о томе како људи уче, виде и разумеју, разбуктавају се у другој половини XIX века. Семиотика и семиологија су термини који означавају исту област проучавања на различитим основама. Пирсов термин семиотика, користи се када је фокус на теорији и анализи производње значења, док се Сосирова кованица семиологија, употребљава за научни дискурс који се односи на испитивање система знакова и интерпретације кодова (Hawkes, 2003:101; Bronwen and Ringham 2000: 127)¹. Међу филозофским правцима модернизма у првој половини XX века издвајају се прагматизам, логички позитивизам, феноменологија и егзистенцијализам. Пирс се издвајао из система идеја модернизма. У свом кључном делу *Симбол, индекс, икона* (*Сумбол, Индекс, Ицон*) Пирс је образложио тријадни логички систем, који је развио на математици и Кантовој филозофији (Deledalle 2000, 103). Пирс каже: „логика је, у општем смислу, [...] само друго име за семиотику, квазинеопходна или формална доктрина знакова” (Deledalle 2000, 36). Након Пирса, почетком XX века, своја разматрања и теорије о природи знака обликује Фердинанд де Сосир (Ferdinand de Saussure, 1857–1913). Супротно Пирсу, Сосир у *Природи знака у лингвистици* разматра градивне делове, атомске елементе, од којих су сачињени симбол, индекс и икона. Сосир је језик сматрао самосталним системом који има унутрашње везе и структуру, што је било у складу са модернис-

¹ Гремасова школа прави јасну разлику између истраживања система знакова (семиологије) и истраживања процеса генерисања значења (семиотике). Напомена аутора текста.

тичким тенденцијама порицања првенства спољашње стварности (Пери 2000, 639). Сосир се, дакле показао као човек „свог времена“, а Пирс као човек „аутономног времена“. Сосирова семиологија је грана лингвистике контекстуализована у модернизму, а Пирсова семиотика припада области која се назива филозофијом знакова и развијена је на индивидуалистичком прагматизму. Сосирова логика је дуалистичка са универзалистичком подлогом, а Пирсова је тријадна, заснована на двојној дијалектици (Deledalle 2000, 55). Премда различите, Пирсова семиотика, Сосирова и антрополошка лингвистика Франца Боаса (Franz Boas, 1858–1942), заснована на релативистичком погледу на свет, позиционирале су се као референтне (али не и једине) прекретнице у поставкама теорија наратива у XX веку. Боас, географ, физичар и један од „отаца антропологије“, „индуктивним“ приступом и тежњом да расветли смисао „унутрашњих форми“ језика отвара у исто време када и Пирс нова подручја за истраживање веза између језика, мишљења и практичног деловања (Lewis, 2001a). Боас развија идеје које ће ући у обликовање антрополошке лингвистике у целини, и биће подједнако важне за структуралну лингвистику, као и за истраживања језика у оквирима културне антропологије и критичке теорије наратива (Lewis, 2001b). Боас је увео идеју културног релативизма и расне једнакости човечанства (Хач, 1979: 53–100). Увео је правила у лингвистичке описе помогавши разобличавање стереотипа о постојању примитивних језика². Боасову теорију културног релативизма, да је свака култура производ јединствене и специфичне историје, Едвард Сапир (Edward Sapir, 1884–1939), Боасов ученик, користи у проучавању језика. Сматрајући да је перцепција реалности под утицајем наших језичких навика, Сапир је тврдио да језик има активну улогу у процесима когниције (Al-Sheikh Hussein, 2012: 642). Сапир није развио концептуални оквир нити методологију за тестирање хипотеза. Овај задатак чекао Бенцамина Ли Ворфа (Benjamin Lee Whorf, 1897–1941) инжењера хемије, који се 1931. године придружио Сапиру на Универзитету Јејл. Ворф је лингвистичку релативност тумачио радикалније од Сапира. Сапир-Ворфова хипотеза, која се још назива доктрином, у ствари претпоставља да се одређени смисао лакше објашњава у неким језицима, него у другим (Al-Sheikh Hussein, 2012: 643). Боасова идеја о несвесним аспектима лингвистичких кодова, Сапирове и Ворфове разраде ове идеје, утицале су на истраживања у лингвистичкој антропологији у истраживачким пројектима из последње три деценије XX века којима су испитиване *језичке идеологије*. Мајкл Силверстајн (Michael Silverstein) језичке идеологије види као „било који скуп уверења о језику који опажањем и употребом артикулишу корисници рационализујући или оправдавајући језичке структуре“ (Silverstein, 1979). „Отац“ антропологије Боас, умире за време једног предавања у Њујорку у својој осамдесетчетвртој години, дословно на рукама Клода Леви-Строса (Claude Lévi-Strauss, 1908–2009). Појава Леви-Строса описана је насловом једног поглавља у првом тому *Историје структурализма* као „рођење хероја“ (Dosse, 1996a). Досовом читању Леви-

²Приступ 2.5.2016. Доступно на:

http://www.sscnet.ucla.edu/anthro/faculty/duranti/reprints/02ling_anth.pdf (Стр: 8900).

Стросове улоге придружује се и антрополог Едмунд Лич (Edmund Leach): „Леви-Строс је изазивао дивљење, не толико због оригиналности својих идеја, колико због оригиналне смелости њиховог излагања“ (Leach, 1989: 3). Леви-Строс је најистакнутији теоретичар лингвистичке антропологије и структурализма. Сматрао је да се структуре налазе у свим друштвима и омогућавају да сагледамо друштво као органску целину, али да истовремено представљају израз основних мисаоних процеса који су универзални и да се управо ту могу пронаћи решења структуре самог ума (Пери, 2000: 640). Основа структурализма је у гледишту да се сусрет културе и природе дешава у пољу језика. Полазиште да је социјално понашање људи учитано у језик, односно језике, створило је могућност да се култура посматра и истражује као врста језика, а фабула и историја су остале у мизансцену (Hawkes, 2003: 19). Структурализам је због тога назван и „дисциплином бескућника“ (Dosse, 1996a: 100). Повезивање структурализма и лингвистике на математичким основама развило је широк дијапазон приступа истраживањима. Међу њима је посебно запажен био формализам. Када је Цветан Тодоров 1965. године објавио књигу *Литерарне теорије* (Théorie de la Littérature), изазвала је велику пажњу стручне јавности. У књизи су објављени свежи преводи руских текстова, иначе у то време старих четрдесет година. Били су то радови групе руских критичара који су у историји теорија наратива обједињени именом „руски формалисти“ (Hawkes, 2003: 44). Име школе потицало је од покрета у књижевној критици који се у другој и трећој деценији XX века развио у Русији и који је касније био потиснут политичким разлозима. Истакнути представници формалистичке школе структурализма били су лингвисти и историчари књижевности Борис Ајхенбаум (Борис Михайлович Эйхенбаум, 1886–1959), Виктор Шкловски (Виктор Борисович Шкловский, 1893–1984), Роман Јакобсон (Роман Осипович Якобсон, 1896–1982), Борис Томашевски (Борис Викторович Томашёвский, 1890–1957) и Јури Тињанов (Јури Тунуанов, Юрий Николаевич Тынянов, 1894–1943). Према није био непосредно укључен у овај круг, истој школи припадао је и Владимир Пропп, (Владимир Яковлевич Пропп, 1895–1970). „Морфологија бајки“ (Морфологија сказки 1928) Владимира Пропа, је ремек дело формалистичке струје структурализма. Постала је темељ и произвела је основе за моделовање различитих приступа концептима и идејама наратива и наратологије у XX веку. Међу неколицином утицајних лингвиста који су Пропову монографију прочитали у првим деценијама након објављивања био је Роман Јакобсон (Dundes, 1997: 39). Без обзира на то што је Јакобсон помињао Пропово дело, текстом и речју у франкофоним и англосаксонским научним круговима још четрдесетих година XX века, оно је заслужену пажњу добило тек с објављивањем на енглеском језику 1958. године (Dundes, 1997: 40). Пропп о свом раду каже да је сам себи циљ. Систем формула који је произвео за анализу руских бајки развијао је као један метод током тридесет и пет година. Тражио је универзалне принципе, систем употребљив у било којој култури, или чак независно од културе (Пропп, 1968: 3–24). Пропп проналази да је у руским бајкама карактеристично то да се у њима редовно приписују идентичне радње одређеном типу карактера, што га доводи до издвајања малог броја функција за велики

број ликова. Униформност и понављање у структури бајки усмерили су Пропа на закључак да су бајке хомогене по својој структури (Hawkes, 2003: 51-53). Идеја о униформности и хомогености структуре текста, која се у специфичном облику развила у Проповом систему, доживела је другачију судбину у преображају који је почео са идејама Чомског (Noam Chomsky, 1928). Граматика за Чомског представља кључ и универзални капацитет човечанства да генерише и разуме граматичке исказе, односно лингвистичке компетенције. Чомски је у језичким системима видео апстрактне системе, које је могуће из теоријских и практичних разлога истраживати издвојено од друштвених и културних контекста (Chomsky, 1979: 190). Идеја генеративне граматике била је, између осталог, важна за развој интердисциплинарног поља истраживања вештачке интелигенције, које је усмерено на производњу артифицијелних система за стварање прича³. Премда ће функционални и феноменолошки приступ у истраживањима и обликовању артифицијелних наратива и синестезије (и идеастезије) бити на специфичан начин интегрисани у XXI веку, у време када Хусерл (Edmund Husserl, 1859–1938), зачетник модерне феноменолошке филозофије, развија приступ објективном и универзално важећем знању, функционализам и феноменологија били су раздвојени концепти (Macpherson, 2007: 65–80). Хусерл је оновремени расцеп, који се ширио између експерименталних и идејних (тумачећих) дисциплина, желео да премости стварањем филозофије која би се одрекла претпоставки произашлих из привида и у којој нема места за субјективизам. „Недостајало је упориште у самосвесном процесу мишљења“, а Хусерл је решење видео у „процесу феноменолошке редуције“, јер није желео да филозофија поново буде „лак плен за скептицизам“ (Норис, 1990: 64–65). Значило је то издвојити се, потпуно се ослободити, неодређеног и субјективног искуства, и то помоћу процеса систематске сумње, засноване на извесностима разума (Норис, 1990: 65). Декартов (René Descartes, 1596–1650) *мислећи субјект*, који проналази несумњиву истину, био је инспирација за Хусерлово решење (Норис, 1990: 65). Хусерлово прављење основне разлике између *индикативних (писмо)* и *експресивних (језик)* знакова биће протумачено тако да су само *експресивни* добили улогу носилаца значења, што је његов ученик Дерида подвргао оштрој деконструктивистичкој критици (Норис, 1990: 66). Хусерлова филозофија, која је утицала на разбукутавање Сартровог (Jean-Paul Sartre, 1905–1980) егзистенцијализма у другој четвртини XX века, ишла је у пару с другим нешто старијим узорима егзистенцијалистичког стила мишљења, који се може пратити у делима лутеранског свештеника и филозофа Серена Кјеркегора, (Søren Kierkegaard, 1813–1855), лингвисте и филозофа Фридриха Ничеа (Friedrich Nietzsche, 1844–1900) и у књижевности Фјодора Достојевског (Фёдор Ми-

³Међу истраживачима вештачке интелигенције, за испитивање дигиталних наратива, посебно би могли да буду драгоцени радови и налази психолога Дејвида Еверта Румелхарта (David Everett Rumelhart 1942–2011), (Rumelhart 1980), Селмера Брингсјорда (Selmer Bringsjord, 1958), професора филозофије и шефа катедре за области когнитивних наука у Ренсилер политехничком институту у Троју, Њујорк (Rensselaer Polytechnic Institute), и Дејвида Феручија (David Ferrucci), који је дипломирао биологију и докторирао на компјутерским наукама, а од 1995. је руководио Одсека за семантичку анализу и интеграције у ИБМ-у (Bringsjord, Ferrucci 1999).

хэйлович Достоевский, 1821–1881). У егзистенцијализму су, поред Жан-Пол Сартра, још многи важни интелекти који су утицали на обликовање теорија животног наратива, али ћу овде поменути још само психијатра и филозофа Карла Јасперса (Karl Theodor Jaspers, 1883–1969) и једног од великана књижевности XX века Албера Камија (Albert Camus, 1908–1957). Опозиција позитивизму и рационализму била је у Сартровом атеистичком егзистенцијализму оличење забринутости и очаја који су се јавили услед изгубљеног поверења у разум и напредак непосредно пре, за време и након Другог светског рата. Ролан Барт кога Дос назива „мајком структурализма“ у годинама након Другог светског рата декларисао се као сартровац, да би се убрзо потом дистанцирао од егзистенцијализма тако што је постао монументална интелектуална фигура у структуралистичким и постструктуралистичким менама смисла наратива (Dosse, 1996a: 117–126). Велика Сартрова победа ангажованог интелектуалца произвела је реакцију рационализма, што је на извесан начин допринело апоптози структурализма. Једна од кључних примедби, која је обарала ауторитет ангажоване Сартрове филозофије, заснивала се на ставу да би филозоф требало да се руководи питањима о предмету и његовој проблематизацији у разноликом свету. Сартр се, наводно, детерминистичким ангажманом померио са овако постављеног филозофског хоризонта и напустио поље хуманистичке дисциплине (Dosse, 1996a: 31). Сартров номинализам, тј. усредсређеност на индивидуализам, дописао је важно поглавље у историји идеје о индивидуализму, али се оно не завршава у овом периоду, већ нешто касније. Током педесетих година XX века, посебно на самом крају те деценије, „цео свет истражује“ структуре у различитим научним дисциплинама, а Леви-Строс је уверен да је заокрет у том правцу направљен захваљујући антропологији, и то управо структуралној. Леви-Строс интелектуално стасаване и уважавање структуре у другим дисциплинама пореди са „коперниканском револуцијом“, а Дос говори о „епској епохи“ структурализма (Dosse, 1996a: 264). Алгирдас Гремас (Algirdas Julien Greimas, 1917–1992), лингвиста чији се допринос развоју теорија знака сврстава међу утемељивачке, уврстио се међу незаобилазна имена ове „епохе“ проналаском семиотичког квадрата којим дефинише свој *модел истинитости*. Гремасов модел једна је од прекретница структуралистичке парадигме. Модел је структурисан једноставно и омогућава да се, на основу постављања парова *антонимних* појмова на странице семиотичког квадрата истинитости и поред њих изабраних термина који се испитују, на *деиксисима* ишчитавају *истинита значења* њихових комплементарних односа. Чиниоци модела су: 1. субјект евалуације, 2. објект који се евалуира, 3. специфична карактеристика која се евалуира у објекту и 4. категорије на основу којих се доноси суд: истинито (биће+привид), погрешно (не-биће+не-привид), илузија (не-биће+привид) и тајна (биће+не-привид), 5. време евалуације и 6. преображаји и промене једног или више ових чинилаца (Антонијевић, 2009: 266). Идеја да структурисање чињења, догађаја и стања може да укључује и структурисање знања које се односи на њих, као и потенцијалне односе између наратива и когнитивних димензија, била је до овог доба кључна за *семиотичаре*. Међутим, Гремасов систем привукао је пажњу и утицао на кретања истраживања модела истини-

тости у дисциплинама које су усмерене на испитивање когнитивног. Гремас је поставио темељ за ширење *семантичког универзума*, који је описао као збир свих могућих *значења*, а која могу да се произведу у систему вредности целокупне културе етнолингвистичке заједнице (Maddox, 1989: 661–662). Ролан Барт, након повратка из Александрије, где се спријатељио са Гремасом, пронашао је у структурализму свој нови *модел истинитости* и мисаони правац. „Он је у одређеном смислу био најбољи барометар са истанчаном рецепцијом, која је регистровала актуелне и долазеће флукуације. Бартов интелект је нешто „попут осетљивог сеизмографа структурализма”. Сви гласови и нити парадигми у његовом раду биће „суптилно интертекстуално испреплетени“ (Dosse, 1996a: 117). Бартово израстање Дос види као налик неком интимном односу у доживљају света, кроз који Барт перпетуира и чему нема ни почетка ни краја. Барт је као магнет између различитих структуралистичких струја привлачио увек ново и долазеће, успостављајући „нове методолошке” програме, то јест, како их Барт назива, „делатности”. „Структурализам је увек *делатност*, отворен процес читања, а не „метод” у чију тачност се не може сумњати” (Норис, 1990: 26). У својој раној фази Барт се креће у егзистенцијалистичким токовима, потом се окреће универзалном и свеобухватном структуралистичком хоризонту, на коме ће се у једном тренутку појавити обзорје деконструкције, које ће он једнако страствено пригрлити као своју *делатност*. Увео је појам *метајезик*. Њиме обележава структуралистички говор створен за изражавање кôдова и конвенција свих постојећих књижевних текстова. При томе, он сматра да се овим појмом оправдавају напори за успостављање универзалне „граматике нарације” (Норис, 1990: 25). У времену када пише *Елементе семиологије* (1967) Барту постаје очигледно да *семиологија* мора да буде тај „метајезик”. Потом, током седамдесетих, своју опчињеност свеобухватним он сагледава као „сањарску” и сматра је последицом заслепљености сопственим појмовним метафорама (Норис, 1990: 27). Већ у делу *Смрт аутора* из 1968, у свом „задовољству варљиве потраге за системом”, Барт из димензије језика и говора прелази у текстуалну димензију постструктурализма. Неутолјива жеђ за разумевањем, која, наравно, није била својствена само Барту, наводи га на нове подухвате крајем шездесетих година XX века. Иза себе оставиће отворене капије структуралистичких бастиона.

Промену парадигме изазвала је појава алтернативе Сосировој теорији језика. Михаил Бахтин је (Михаил Михайлович Бахтин, 1895–1975) теоријом *дијалогизма*, коју излаже у својој монографији *Говорни жанрови (Естетика Словесног Творцхества)*, објављеној на руском језику још 1952/53. године, покренуо промену. Доласком Јулије Кристеве (Јулиа Кристева, 1941) на постдипломске студије у Париз 1965/66, која слуша Бартова предавања на Колеж д’Франсу (College de France), Бахтинов рад постаје доступан структуралистима (Dosse, 1997: 74). Кристева у својим радовима уводи појам *интертекстуалности*, изведен из Бахтиновог *дијалогизма*, који узбуркава знатижељу структуралиста. Како је разумевање појма *интертекстуалности* подразумевало детаљно упознавање са Бахтиновим теоријским опусом, читање Бахтинових дела постаје нова незаобилазна литература свих који су се темељно бавили теорија-

ма наратива. Концепт *изражавања (говорни исказ)*, реч која у Бахтиновој теорији обележава човеку окренут, социјално повезан жанр језика, чини основу теорије (Dosse, 1997: 75–77). Језик који људи користе у специфичним социјалним контекстима одговара претходном изражавању и узорцима значења који су постојали раније, али тај језик истовремено подстиче и тежи да подстакне нове одговоре. Кристева *интертекстуалност* користи како би, позивајући се на Бахтина, објаснила да рекогниција *изражавања* или написаног дела није могућа без повезаности са претходним и будућим *изражавањем* или речима. Бахтиново истицање важности значења дела у социјалном и историјском контексту, у времену и простору у којем је стварана теорија *дијалогизма*, било је у супротности са формалистичким токовима смисла којима је било окружено (Bakhtin and Voloshinov, 1986: 90). Текстови, према Бахтину, доживљавају креативне трансформације у различитим епохама које су далеко од времена када су ти текстови настали. Што се управо догодило са његовим текстовима. Бахтин је сматрао да текст наставља да расте, да се развија и након што је написан. За Бахтинов теоријски систем, није само могуће, већ је од суштинске важности у теоријску анализу укључити савремене часописе, комедије, огласе, популарну музику, уметност и моду. Разлоге за овакав приступ Бахтин види у томе што се у њиховој континуираној размени и спајању високопарног и једноставног стила, политике и пародије, стрипа и литературе, високе моде и конвенционалне моде, конституише променљиви дијалогизам, нешто попут „карневала дискурса.“ Надаље, још једна битна карактеристика Бахтиновог погледа на свет је у ставу да у било којој анализи социјалних идеологија и жанрова, *високог* или *конвенционалног стила*, није могуће избећи карактеризације које укључују националне, религијске, родне, генерацијске, образовне и друге импликације ове врсте (Ноу, 1992: 766). Теорија у којој се одбацује јединство текста само по себи и негира смисао његовог одвајања од контекста, што би било предуслов за разумевање структуре, у периоду када је Јулија Кристева оживљава, деловала је као „усековање структуре у корену“, а не само као варијација структуралног приступа. Рез се догађа у тренутку када је структурализам био на врхунцу, средином шездесетих година XX века (Dosse, 1997: 76). У међувремену стасала филозофска мисао Жака Дерида (Jacques Derrida, 1930–2004), произвела је догађај који је силовито пољуљао структурализам. Драма се одиграла на конференцији 1966. године, од које се иницијално очекивало да буде симболично „крунисање“ структурализма и Леви-Стросовог дела, а завршила се као „свргавање са престола“. У раду *Структура, знак и игра у дискурсу наука о човеку* (Structure and Sign in the Discourse of the Human Sciences) који је за ову конференцију припремио, Дерида је ангажовао већину својих концепата. Идеје које ће Дерида у свом каснијем добу продубљивати, можемо пронаћи у овом тексту. Дерида је неприкосновеност структуралистичког смисла деконструисао у дискурсу овог рада, у којем се нарочито бавио концептуализацијом *центра (медијалног)*, *разлике (диференцијације)* и *разградње (деконструкције)*. Концепт универзалног средишта, то јест *центра*, како га Дерида назива, нити је центар нити се налази тамо где га је структурализам поставио. Дерида тумачи да постоји „историја значења“, током које су многа

имена и концепти замењени, и читава историја структуре би требало да се сагледа као низ замена (надоместака) центара за центар (Derrida, 1978: 279). Дерида упућује на то да је потребно почети размишљање о идеји да не постоји *центар*, јер се *центар* не може сагледати у форми присутног-битка и нема природно место, нити је фиксиран⁴. Дерида *центар* објашњава као не-место у којем у игру улази бесконачан број знакових супституција (замена) (Derrida, 1978: 280). Надаље, Дерида у истом раду говори да се инспирација за нове интерпретације не може тражити тамо где је тражи Леви-Строс, а то је „лингвистички и метафизички фоноцентризам” (Норис, 1990: 59). Полазишта интерпретације овог типа воде у историју античке мисли. Једно од њих је Платоново „мистично учење о формама”, које позивајући се на чисту метафизику присуства обезвређује „делатности уметности и писма” (Норис, 1990: 53; Derrida, 1978: 292). Инспирацију је, према Дерида, потребно тражити у елементима *разлике* у „писму које је заправо предуслов језика” и које стално помера смисао који управља језиком. „Елемент означавајуће *разлике*” је писмо и „писмо је стално померање смисла” (Норис, 1990: 48). Дошавши до појма *разлике* (*дифференце*), Дерида закључује да он не поставља питање о избору између две парадигме, већ да сматра да је потребно наћи заједничко полазиште и заједничке *разлике* ових неукидивих разлика (Derrida, 1978: 293). Деридино гледиште да се „објашњење увек може наћи у структури када мисао настоји да избегне питање о деловању сопствених регулативних појмова” у извесном смислу и крајње поједностављено сублимира његову критику структурализма (Норис, 1990: 73). Деридину критику Норис описује следећим речима: „Ниједан језик није толико будан и самосвестан да би заиста могао да се не повинује условима које мишљењу поставља његова сопствена предисторија и преовлађујућа метафизика” (Норис, 1990: 40). Потоњи след догађаја показао је да је део снага зреле идеје структурализма преживео ово „рањавање”, али према правилима које је Дерида поставио и развио у концепту *деконструкције*. „Деконструкција је [...] делатност којом се баве аутори текстова који су на крају принуђени да признају како донекле и сами заступају оно гледиште које настоје да побију.[...] Најдоследније читање је оно које унапред остаје отворено за даљу деконструкцију сопствених оперативних појмова“ (Норис, 1990: 62, 70–71). Премда се термин деконструкција у неким слободним интерпретацијама користи у пару са постструктурализмом и постмодернизмом, она се битно разликује од ова два правца мишљења и за теорије наратива отвара нови хоризонт истраживања, дајући у потпуности нови смисао приступу у размишљању о наративима. *Постструктурализам*, на једној страни, следи лингвистичку традицију сосировског смисла, истичући радикално конвенционалан – скептички и релативистички – приступ теоријама наратива. *Постмодернизам*, с друге стране, објављује крај просветитељског модернистичког пројекта потраге за истином помоћу модела рационалног испитивања наратива. *Деконструкција*, на трећој страни, свој смисао баштини на дебатама о истини, знању, логици, језику и представљању, који су у традицији западне филозофије. Деконструк-

⁴ О идеји одсуства центра у космогонији XV века видети у: (Dupré 1993: 58–59)

ција развија комплексан приступ бавећи се контрадикторним, али чувајући критички дух просветитељске мисли и преиспитујући догматска и уврежена уверења. При читању филозофских и других текстова, деконструкција оваквим приступом скреће пажњу на нерешена питања и конфликте у постојећим изворима мишљења (Norris, 1998: 2018–2022). Деконструктивистичко мишљење, између осталог, окончао је еру неприкосновености затворених система у теоријама наратива. Повратак *времена (историје)* и *логике* у разумевање односа између форме и значења, реченице и дискурса, Рикер (Paul Ricoeur, 1913–2005) објашњава тиме што наука о законима ума, тј. „номолошки приступ” не може у потпуности да задовољи потребу за разумевањем наратива (Ricoeur, 1985: 32). Рикер овде истиче Бахтинов смисао који је с другим великим умовима, о којима овде није било говора, учествовао у утирању пута *постструктурализма*. Победу нове парадигме која је сачувала делове претходне, Рикер једноставно тумачи: „објаснити више, значи разумети боље”. Рикерово објашњење допуњава Бахтинов концепт *полифоног* романа, којим се расветљава теорија *дијалогизма* (Ricoeur, 1985: 96–97). За настанак овог концепта важно је Бахтиново супротстављање разумевању које се темељи на логоцентризму, што је такође било кључно полазиште Деридине критике структурализма (MacCannell, 1985: 973). Достојевски је, према Бахтину, творац полифоног романа. У монолошком роману, који је до времена Достојевског био карактеристичан за европску књижевност, глас наратора успоставља се као један глас у пирамиди гласова. Разумевање наратије, гласа наратора и ликова романа у полифоном роману Бахтин види у тумачењу њихових новоуспостављених позиција, које назива *дијалогским*. Полифони роман прекида са ангажовањем „јединствене и обједињене свести аутора” и на њено место поставља мноштво различитих *центара* свести наратора, који воде дијалоге са ликовима романа. *Дијалогизација* гласа наратора конституисала је, према Бахтину, разлику између монолошког и дијалогског романа, променивши у потпуности однос између дискурса наратора и дискурса ликова у роману, чинећи све гласове симултаним (Ricoeur, 1985: 96). У концептима *диференцијације* и *центара* кроз које се *курс/наратија/дијалог* Бахтина и Дерида преплићу, Рикер види критике идеологија. Он у том смислу поставља питање како критика идеологије доводи до стварања теорије *диференцијације*. Сматра да је овде реч о потреби за успостављањем статуса историје која би била мање идеолошка. Дерида је у својој *Грамотологији*, коју је објавио 1968. године, изнео да нас управо циркуларни карактер приписивања историјског почетка историјском знању, позива да направимо *разлику* између *почетка* и *порека*. *Почетак* је у констелацији датираних догађаја, а *порекао* је садржано у континуитету рађања историје, кроз које се историја дистанцира од *почека* (Ricoeur, 2004: 139). Приземљујући и истовремено погађајући саму срж Деридиног научног смисла, Дос каже да је оригиналност интервенције коју је Дерида направио пре свега у томе да он „не би дао живот за своја опредељења” (Dosse, 1997: 32). Скретање пажње на отвореност ума ка плуралитету, на коју Дос циља овом реченицом, управо је највећи дар који је Деридина деконструкција донела. Сартрова фигура ангажованог интелектуалца који је као Дерида стасавао на Хусерловим феноменоло-

шким концепцијама смисла, у овом периоду улази у фазу реституције, о чему Дос пише под насловом „Сартрова освета“ (Dosse, 1997: 140–151). Сартр је добио Нобелову награду за књижевност 1964. године, али је одбио да је прими. Потом, Сартров поглед у *лево*, иначе увек јасно видљив, у 1968. години таласом студентских протеста у целом свету, добиће нови хоризонт, јер је та година и на политичком плану оповргла значај „структуралног света“ (Dosse, 1997: 143). Година која следи, 1969, важна нам је због приче о постанку и усвајању термина „наратологија“. Она провоцира на разматрање Деридиног гледишта којим указује да је у стварању смисла историје битно прављење разлике о улози *почетка* и *порека*. Прича говори о томе да „рађање концепта“ и „историја дисциплине“ на коју се концепт односи нису и не морају бити у директној вези и да „очеви и деца“ не морају по правилу признавати једни друге. Цветан Тодоров употребио је термин наратологија први пут у својој студији „Граматика Декамерона“ (Grammaire du Décaméron), у којој се посветио тумачењу природе општих структура свих наратива. Тодоров овде говори о новој, општој теорији, која би могла да буде примењена на све врсте наратива. „То је наука која још не постоји, хајде да је назовемо наратологија или наука о наративу“ (Todorov, 1969:10). Наратологија је овим „крштењем“ добила најаву легитимизације свог постојања. Претпоставка да постоје везе историје концепта са историјом дисциплине, како тврди Мајстер (Jan Christoph Meister, 1955), води ка „погрешном закључку“. Ретки су теоретичари наратива, каже Мајстер, који су свој рад повезали са оним што је названо наратологија 1969. године. Популаризација дисциплине се, према Мајстеру, дешава након 1977, када Мике Бал (Миеке Бал) објављује своју *Наратологију* (*Нарратологие*), што, према Мајстеру, показују библиометријске анализе Интердисциплинарног центра за наратологију (Meister, 2005). Библиометрија и популарност, *дијалогизовани* извори којима се брани одвајање историје настанка термина од историје настанка идеја о дисциплини, указују на једну нову тенденцију подизања бастиона и граница у изучавању наратива која се развија почетком XXI века. *Наратологија*, термин који је предложио Тодоров и који се формирао као резултат ланца истраживања, „легитимисан“ је током седамдесетих година XX века, нарочито у радовима тројке критичара Жерара Женета (Gérard Genette Генетте), Мике Бал (Mieke Bal) и Џералда Принса (Lyotard, 2005: 60–69). У том периоду Женет, Балова и Принс усмеравају се на конципирање и систематизовање, тј. легитимизовање наратологије, јер „наука која није постигла легитимност није права наука“ (Lyotard, 2005: 55).

Теорије наратива у времену „друштва света“, у ери поклича „живела култура“ у новијој културној историји, улазе у нову парадигму чија се снага темељи на анонимности (Bartelson 2009: 1; Вукадиновић, 2013). Прву декаду XXI века обележава интересовање наратолога из различитих дисциплина за концепт, контекст, историју и практичне функције наратива у различитим медијима. Истраживања технологија који читају, чују и разумеју људску семантику, отварају хоризонте наратологије ка областима артифицијелне интелигенције којима се постављају нови изазови (Meister, 2003).

Институционализација наратологије, то јест њена легитимизација, одвија се такође током прве деценије XXI века. Основана је Нордијска мрежа студија наратива (Nordic Network of Narrative Studies) 2007. године⁵. Центар за наратолошке студије на Универзитету јужне Данске (University of Southern Denmark), установљен је као истраживачко одељење Института за књижевност, медије и студије културе 2008. године и први је у свету програм основних студија *Наратологије и причања прича* (BA study programme in Narratology and Storytelling)⁶. Успостављена је и Европска наратолошка мрежа (ENN, Narrnet), 2010. године⁷.

Институционализована, програмски активна струја наратологије прве деценије XXI века формулисала је, рекла бих, наратологију у строгу, механичку и компететивну дисциплину. Позитивизам и прагматизам су поново у замајцу. Подаци о интензивном раду и стремљењу консолидацији дисциплине делују као распламсавање „доктрина развоја“, које изазива стрепњу да је улазак у другу деценију XXI века обележен „фаустовским развојем“ наратологије, односно фракцијама детерминизма (Cowen and Shenton, 2005: 54, 347).

Литература:

1. Al-Sheikh Hussein, Basel (2012): The Sapir-Whorf Hypothesis Today. *Theory and Practice in Language Studies*, Vol. 2, No. 3: 642–646.
2. Antonijević, Dragana ur. (2009): *Strukturalna antropologija danas. Tematski zbornik u čast Kloda Levi-Strosa*, Beograd, Srpski genealoški centar – Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta.
3. Bakhtin, Mikhail M. and Valentin N. Voloshinov (1986): *Marxism and the Philosophy of Language*, Cambridge, Harvard University Press.
4. Bartelson, Jens (2009): *The Visions of World Community*, Cambridge, Cambridge University Press.
5. Barthes, Roland (1975): An Introduction to the Structural Analysis of Narrative. *New Literary History, On Narrative and Narratives*, Vol. 6, No. 2: 237–272.
6. Bronwen, Martin and Felizitas Ringham (2000): *Dictionary of semiotics*, London, Cassell.
7. Chatman, Seymour, (1986): Characters and Narrators, *Poetics Today* 7: 189–204.
8. Chomsky, Noam (1979): *Language and Responsibility*, Brighton, Harvester Press.
9. Cowen, P. Michael and Robert W. Shenton (2005): *Doctrine of Development*, London, Routledge.
10. Crimmins, Mark. (1998): „Semantics.“ In *Routledge Encyclopedia of Philosophy*, ed. Edward Craig, 7853–7856. London and New York: Routledge.
11. Currie, Gregory (1998): „Narrative“ In *Routledge Encyclopedia of Philosophy*, ed. Edward Craig, 5813–5816. London and New York: Routledge.
12. Danesi, Marcel. (2004): *Messages, Signs, and Meanings: A Basic Textbook in Semiotics and Communication Theory*, Toronto, Canadian Scholars Press.

⁵ Приступ 9.5.2016. Доступно на: <http://www.nordicnarratologynet.ut.ee/511748>

⁶ Приступ 9.10.2016. Доступно на:

http://www.sdu.dk/en/Om_SDU/Institutter_centre/C_Narratologi

⁷ Приступ 9.10.2016. Доступно на: <http://www.narratology.net/>

13. Deledalle, Gérard (2000): *Charles S. Pierce's Philosophy of Signs. Essays in Comparative Semiotics*, Bloomington, Indiana University Press.
14. Derrida, Jacques (1978): „Structure, Sign and Play in the Discourse of the Human Sciences“, In *Writing and Difference*, Jacques Derrida, 278–294. Chicago, University of Chicago Press.
15. Dosse, François. (1996a): *Geschichte des Strukturalismus. Band 1, Das Feld des Zeichens, 1945–1966*, Dresden, Junius Verlag.
16. Dosse, François, (1997): *Geschichte des Strukturalismus, Band 2, Die Zeichen der Zeit 1967–1991*, Dresden, Junius Verlag.
17. Dundes, Alan (1997): Binary Opposition in Myth: The Propp/Lévi-Strauss Debate in Retrospect. *Western Folklore*, 56, 39–50.
18. Dupré, Louis (1993): *Passage to Modernity*, New Haven, Yale University Press
19. Hač, Elvin (1979): *Antropološke teorije 1*, Beograd, BIGZ
20. Hawkes, Terence (2003): *Structuralism and Semiotics*, London, Routledge.
21. Hoy, Mikita (1992): Bakhtin and Popular Culture: Heteroglossal Novelization, *New Literary History*, 23: 765–782.
22. Innis, Robert E, ed. (1985): *Semiotics: An Introductory Anthology Advances in Semiotic*, Bloomington, Indiana University Press.
23. Leach, Edmund (1989): *Claude-Lévi Strauss*, Chicago, University of Chicago Press.
24. Lovejoy, Arthur O. (2001): *The Great Chain of Being, A Study of a History of an Idea*, Cambridge MA, Harvard University Press.
25. Lewis, Herbert S (2001a): The Passion of Franz Boas, *American Anthropologist*, 103(2), 447–467.
26. Lewis, Herbert S. (2001b): Boas, Darwin, Science, and Anthropology. *Current Anthropology*, 42(3), 381–406.
27. Lyotard, Jean François, (2005): *Postmoderno stanje: Izvještaj o znanju*, Zagreb, Ibis grafika.
28. MacCannell, Juliet Flower (1985): The Temporality of Textuality, Bakhtin and Derrida Comparative Literature, Vol. 100, No. 5, 968–988.
29. Macpherson, Fiona (2007): „Synaesthesia, Functionalism and Phenomenology“, In *Cartographies of the Mind*, eds. M. Marraffa, M. De Caro and F. Ferretti, 65–80, New York, Springer.
30. Maddox, Donald. (1989): Veridiction, Verification, Verifications: Reflections on Methodology of Greimassian Semiotics, *New Literary History*, Vol. 20, No. 3: 661–677.
31. Meister, Jan Christoph (ed.). (2005): *Narratology beyond literary criticism: mediality, disciplinarity*, Berlin, Walter de Gruyter.
32. Meister, Jan Christoph (2003): *Computing Action, A Narratological Approach*, Berlin, Walter de Gruyter.
33. Niall, Lucy (2001): *Beyond Semiotics: Text, Culture and Technology*, London, Continuum.
34. Noris, Kristofer (1990): Dekonstrukcija: kraj metafizike i novo mišljenje – od Ničea do Deride, Beograd, Nolit.
35. Norris, Christopher (1998): „Deconstruction“, In *Routledge Encyclopedia of Philosophy*, ed. Edward Craig, 2018–2022, London, Routledge.
36. Peri, Marvin (2000): *Intelektualna istorija Evrope*. Beograd, Clio.
37. Pierce, S. Charles (1873): Description of a Notation for the Logic of Relatives, Resulting from an Amplification of the Conceptions of Boole's Calculus of Logic. *Memoirs of the American Academy of Arts and Sciences, New Series*, Vol. 9, No. 2: 317–378, (URL: <http://www.jstor.org/stable/25058006>) 26. 03. 2013.

38. Prince, Gerald (1982): *Narratology: The Form and Functioning of Narrative*, Berlin, Mouton.
39. Propp, Vladimir (1968): *Morphology of Folk Tales*, Austin, University of Texas.
40. Ricoeur, Paul (1985): *Time and Narrative. Vol. 2*, Chicago, University of Chicago Press.
41. Ricoeur, Paul (2004): *Memory, History, Forgetting*, Chicago, University of Chicago Press.
42. Silverstein, Michael (1979): „Language structure and linguistic ideology“. In *The elements: A parasection on linguistic units and levels*, eds. Paul F. Clyne, William Hanks and Carol L. Hofbauer, 193–248. Chicago: Chicago Linguistic Society.
43. Todorov, Tzvetan (1969): *Grammaire du Décaméron*, Mouton, La Haye-Paris.
44. Vukadinović, Maja (2013): *Zvezde supermarket kulture*, Beograd, Klio.

THE SELECTED CHAIN OF HISTORY OF IDEAS ON NARRATIVES

Summary: This review article has been written as a module on History of Philosophical Ideas, as part of wider research for my dissertation on the Department of Ethnology and Anthropology at the Faculty of Philosophy of the Belgrade University. Its task is to make a passage through intellectual history from late 19th thru 20th to the beginning of 21st century. In this era a selected directions in rationalizing and analyzing narrative forms are subject of my research and discursive analysis. The paper earned its heading The Selected Chain of History of Ideas on Narratives as reference to Arthur Lovejoy's book *The Great Chain of Being. A Study of a History of an Idea*. The great chain of being is descriptive name for the universe. The parallel I drew here was meant to make an allusion on the vast area that history of ideas on narratives encompass. The review is only one particle of this universe. This selection highlights three paradigms shift of the era. First at the end of 19th century and beginning of the 20th with Charles Sanders Pierce and Franz Boas. Following in the 60's with Mikhail Bakhtin, Jacques Derrida and Roland Barthes and the third at end of 20th and beginning of 21st century with paradigm of anonymity. The first two are pointed out thru intellects distinct for their historical particularism and the third over artificial intelligence. Particular novelty that this paper carries is in its transdisciplinary approach that arcades relations of early 20th century narrative research with development of artificial intelligence and their conceivable interrelatedness.

Key words: narrative, history, idea, theory, narratology

VIKTORIA SUKOVATA*
Kharkiv National Karazin University
Ukraine

УДК 316.48(430+470):7
Монографска студија
Примљен: 16.05.2016
Одобрен: 23.06.2016
Страна: 171-185

THE IMAGE OF THE GERMAN OCCUPANT IN THE SOVIET AND POST-SOVIET CINEMA ON THE WORLD WAR II: THREE FILMIC REPRESENTATIONS

Summary: The aim of my paper is analyses of the evolution of the image of the “German occupant” in three representative Soviet and post-Soviet movies on the Great Patriotic war in the context of the post-war trauma studies. My intention is to make a comparative analyses of the images of the Nazi occupation and the German invaders in the Soviet and post-Soviet films. It was concluded that images of the “German occupant” evolved from impersonal and faceless “total Evil” in the Soviet cinema to more complicated and controversial subjectivity. There is analyzed the evolution of the Soviet and post-Soviet trauma of the German occupation at the Soviet survivals and their children and grandchildren.

The World War II take the significant place in both Soviet and post-Soviet public memory, cultural mythologies and art. If to be more precise the Soviet society during many years used the term “the Great Patriotic War” which referred to the war of the Soviet peoples against the German invasion of the 1941-1945, and much Soviet art production was devoted mainly to this part of the World War II. If to be more precise the Soviet society during many years used the term “the Great Patriotic war” which referred to the war of the Soviet peoples against the German invasion, the “Soviet-German war” of the 1941-1945, and much Soviet art production was devoted mainly to this part of the World War II.

If analyze the resources of the post-war Soviet identity (1945-1991), that it is possible to say that the Great Patriotic war was the key source in forming the Soviet cultural identity and the Soviet unconsciousness: the foreign visitors noticed the cult of the Great Patriotic war for many years, even after collapse of the Soviet regime (Youngblood, 2001). The symbols and expressions of the Great Patriotic war times were used widely in the Soviet popular culture, in the self-identification of youth

* semiramida7@rambler.ru

organizations, in both everyday expressions and the political rhetoric. In particular, many Soviet actors became the "stars" after performing the main part in a heroic drama or an action movie devoted to World War II. And many Soviet and Russian actors or directors were awarded by the governments of the former USSR or the modern Russian state after their dramatic roles, or filming a war drama about the Soviet armed struggle, or anti-Nazi underground resistance. Until present days many Russian musical bands create different (lyric or patriotic) songs devoted to the Great Patriotic War and become popular because of this. And many Soviet war movies had the "cult" character which was keeping and "renovated" in the post-Soviet popular culture.

Using national movies for analyses of some historical events in the reflections of the cultural memory and filmic unconsciousness is a spreading approach now. The work by C. Metz (Metz, 1990), Y. Lotman (Lotman, 1973), S. Kracauer (Kracauer, 1947) stated the methodological basis for such researches. Despite the fact that the movie about the Great Patriotic war in the Soviet Union had a "cult character" and the films devoted to that war were actively supported by the Soviet state, the analytical, structural or semiotic studies on the poetics, characters, or symbolical evolution of the Soviet films about the war was almost absent. The majority of the articles about the Soviet war films represented the short reviews of the most popular war movies. Some Soviet works on the war films had describing character (Зак, 1978). To my mind, this tendency can be explained not the lack of interest to that issue in the Soviet scholarly and mass audience, but, in my opinion, the reason was a lack of the methodological apparatus for the Film studies in the Soviet 1950-1970s. The textbooks devoted to the history of the Soviet cinema, which were published after the 1990s, presented some short overlook of the Soviet war films (Арафонова, 2005; Фрейлих, 2013).

The Western Film scholars also paid a very little attention to the Soviet war cinema. The first studies of the Soviet war cinema as a part of the Soviet war popular culture were published by Western scholars in 1990s, mostly historians in Soviet and Russian studies (Stites, 1995: 1-8) and the scholars in Slavic literature and culture studies (Kenez, 1995: 157-175). After the 2000s and rethinking of the Cold War ideology, the Western researchers paid much more attention to the genre of the Soviet war movie (Hicks, 2012) and Soviet literature (Ellis, 2011) about the war, and the first fundamental monograph on the Soviet war films was published by American scholar Denise J. Youngblood (Youngblood, 2007). The Soviet cinema of the war in the context of the Russian political and social history were considered by researcher Birgit Beumers (Beumers, 2009). The specifics of the Soviet "war film" and its reflections in the German audience were analyzed in the monograph by the German scholar Lars Karl (Карл, 2011). Some Western scholars considered the Soviet war films in the context of the history of Stalinism (Haynes, 2003), or motives of melodrama in the war films (Prokhorov, 2002), or motives of love in the Soviet movies (Познер, 2014). However, the Soviet war films mostly were not analyzed as the emotional "document" of the Soviet war trauma and the opportunities to rehabilitate the traumatic experience of the nation.

It is obviously, that the model of any war or genocide presents through three main functions (Totten, Parsons, Charny, 2004): invaders and occupants (German officers, Fascists, Nazis), victims (suffering people, peaceful population on the occupied territories, especially, children, women, unarmed wounded soldiers, other vulnerable groups), and defenders and liberators of the Soviet people, who were presented in the filmic images of Soviet army or Soviet partisans. The Soviet people was the main focus of both Soviet filmmakers' and Soviet scholarly attention in the studies of the Soviet war films: films were analyzed from viewpoint of the Nazi victims and the Soviet fighters against Germans and liberators of the Europe. Typically the image of Germans in the Soviet cinema was not studied during the Soviet time, and even in the early post-Soviet years. That is why my research goal is to fill the existing gap in that studies and to analyze the representations of the Germans in the Soviet and the post-Soviet cinema devoted to the Great Patriotic War, and to explore the evolution in the representations of the Germans in different periods of the Soviet and post-Soviet as the constructions of the memory about the war in the public consciousness. I believe such research is extremely important not only for understanding of the Soviet cinema development and its post-Soviet transformation, but also to understand the memory of the war in the Soviet and post-Soviet society, and the rehabilitation of the war trauma in the Soviet and post-Soviet mass consciousness.

I will focus on the three famous films which are emblematic for the Soviet war films, or very controversial for the post-Soviet Russian war cinema. They are: "The Rainbow" (*Raduga*, Kiev-Ashkhabad, 1943), "And the Dawns Are Quiet Here" (*A zori zdes' tikhie*, USSR, 1972) and "Franz + Polina" (*Franz plus Polina*, Russia, Belarus, 2006). That films were extremely popular in their time of production and in the next generations and therefore they can be considered as the representative for the Russian "war trauma" understanding. Of course, the Soviet and post-Soviet war movie is not limited of that three cases, but my choice of that films is stipulated by the fact that they reflected the mass moods of the certain chronological and cultural periods, they were highly appreciated not only in the mass audience but they also received a large number of the special cinematographic prizes at the National and International festivals, and they have undoubted artistic merit.

It is known that the German occupation of the Soviet territory was extremely brutal in comparison with the Western European countries, and the relation of the Nazis to the Slavs, especially Soviet Slavs – Ukrainians, Russian, Belarusians, – was due to the racist ideology where Slavs were understood how racially inferior, "sub-humans" (Berkhoff, 2004). The Soviet people whose survived the German occupation, the Nazi concentration camps or German captivity, could not or did not want to tell about their tragic experience in public during many years. For many Soviet families the memory about the war continues to be painful not only in the generation of those who survived the war and occupation, but often for their children and even grandchildren as well, if to use Marianne Hirsch's concept "post-memory" (Hirsch, 2012) and extrapolate it to the Soviet traumatic memory about the war. Hirsh uses the concept of postmemory towards the Holocaust generation and to the so-called second generation, which means that the children of survivors. In Hirsch's theory

the family memories, artifacts and photos saved and transmitted the memory about the trauma from the generation of survived to their children. I extrapolated the Hirsch's ideas in the space of the Soviet and post-Soviet collective memory, and consider the Soviet literature and cinema as the "mediums" that create and fixed the visual and emotional memories of the Soviet survivals of the German occupation about the war violence. The cinema that was shot during the war and in the first years after the war transmit the knowledge of the survived Soviet people for next generations. I mean, that many Soviet films shot in the war period, were very accurately in presenting the details of the German occupation, and the seventy years later, these films are interesting because they were filmed in the actual period of the occupation and the knowledge of the life "under the Germans" were everywhere. That is why it is important and interesting to analyze how the image of the Germans and "German occupant" transformed in the Soviet cinema, in the context of the historical memory and reconciliation.

The first images of the Germans were presented in the Soviet movies filmed just after the German invasion Soviet Union (June 1941). The significant part of the Soviet cinema production during the war was the documentary and anti-Nazi propaganda, and Germans were depicted there from the camera perspective of the Soviet war correspondents and operators, that is, there were presented the images of the German invaders mostly on the "long-range plans".

The first Soviet feature films devoted to the war and German occupation were by nature of the collection of the short stories about the war and was titled in Russian *kinosbornik*. That *kinosborniks* (collection of battle films) used the fragments of the famous pre-war Soviet films, and transformed them in accordance with the war-time tasks of awakening of courage and patriotism among the masses. However, it was normal situation for all war-bent countries: for example, before American engagement in the war and the Pearl Harbor case, American president F.D. Roosevelt put personal pressure on the American studios to force them indirectly to participate in the anti-Nazi propaganda and morale-boosting necessary to get the United States behind to fight (Koppes, Black, 1987).

The first *kinosbornik* was produced in the beginning of the war. The Germans in the Soviet *kinosborniks* were represented as troops of angular armed men in military uniforms, who moved in rigid, wooden manner and spoke a hard rough steep barking incomprehensible language. As a rule the Germans in the Soviet cinema of the wartime were presented as the arrogant swaggering conquerors who looked at the Slavs, especially village dwellers, contemptuously and haughty, as if to emphasize their racial superiority. Germans in that film stories shot Soviet women in front of their children and elders in front of the grandchildren and that episodes were largely adequate to the war realities of the German occupation of the Soviet territories. And as contemporary scholars has written that if to compare the Nazi occupation in Holland or France to the German occupation in the Ukraine, one would see that the Nazi attitude toward ordinary Ukrainians was as atrocious as their attitude toward Jews: Nazis viewed the Slavs as useless *sub-humans*, and accordingly they were to be exterminated, in the Soviet territories the Gestapo used a system of hostages, shooting chance individuals in a crowd (Berkhoff, 2004: 49-50). Thus, the

images of the Nazi occupation created in the Soviet war and even post-war films, were not exclusively results of the director's imagination or Soviet propagandist hyperbola, but it was an artistic and emotional attempt to depict already discovering information about the Nazi racial policies against Slavic people in the Soviet occupied territory.

The symbolic solution of the violent conflict between Nazi invaders and the Soviet people, especially, ordinary peasants in the small villages was presented in the Soviet kinosborniks and early war films in some fabulous manner: the unarmed Soviet women, using the Slavic finesse, desperate to attack the German troop with shovels and defeat them (a part from the battle kinosbornik # 4, issued in August of 1941). Although impossibility of such solution of the war conflict and occupation is obviously for a contemporary viewer and it seemed naive, but the symbolism of this situation was to institute in a broad mass consciousness the idea that victory over the German army is possible. And even more – that the Soviet war movies were directed by talented directors, starring famous Soviet actors of the pre-war years, and their play was so authentic and emotional, that those movies narration was not allowed to the audience to be doubted in the trustworthiness of the presented cinema situation.

One of the most famous and significant Soviet films about the war and the German occupation was shot in 1943, in the first months after the liberation of Ukraine, when all details of life "under the Germans" were painfully fresh in the memory of the survived Soviet people. American scholar B. Beumers analyzing the movie "The Rainbow" notes that this movie "is permeated with religious imagery that underlines the theme of sacrifice" (Beumers, 2009: 102); my point of view is that a contemporary post-Soviet audience can perceive that film at two levels: historical and psychological. If we watch that movie on the historical level (how it was presented directly, for the Soviet audience of 1943 year and the next war years), the film had obvious ideological tasks: 1) strengthening of the Soviet values; 2) the patriotic raise among the Soviet people survived German occupation.

On the other hand, if we watch "The Rainbow" from a position of the contemporary viewer of the post-war generation, people who are grandchildren (the third generation) of the survivals of the German occupation on the Soviet lands, "The Rainbow" depicted the horrible life of Ukrainian peasants in a small village under the German occupation of 1941-1943: shootings of the Ukrainian locals, including women, children, and hostages; tortures of pregnant woman and murder of her newborn baby; pillage of the Ukrainians by the German officers; executions of the Soviet prisoners of war; total starving in the Ukrainian village and the status of the Ukrainian habitants as the German slaves or cattle.

The main characters in the film are Ukrainian women in a village and the most important conflict takes place on two levels: the first one is in opposition between the Ukrainian dwellers of the village against the German invaders, and the other one it is between the Ukrainians themselves towards of their attitude towards the Germans and the German occupation. The cinema narration presented two sisters, and one sister went to the Red partisan troops to struggle against the German

aggressors but other sister has betrayed her soldier-husband and tried to survive to become a lover of a German commandant. All village community despises that woman who goes to the "sexual collaboration" with the German, and the condemnation of the woman whose came into contact with the enemy is one of the important parts of the plot.

Several fragments of the film were devoted to the cruelty of Germans towards the Soviet prisoners of war who wounded and sick forced to go barefoot in the snow to a concentration camp, because the Nazis seized the Soviet soldiers' boots. And it was not the cinema metaphor: as American scholar A. Jones wrote, "...the biggest German crime was undoubtedly the extermination by hunger, exposure and in other ways of Russian war prisoners...and the murder of at least 3,3 million Soviet POWs is one of the least-known of modern genocides...It was one of the most intensive genocide of all times" (Jones, 2006: 175). After the war, many Soviet soldiers returned to home disabled without arms or legs, or blinded.

Some episodes of the film show executions of the hungry children, whose were shot by the Germans simply because Germans felt a possibility to do everything what they wanted with the Soviet locals without any punishment. The Germans in the Soviet war movie embodied not only "absolute ontological evil", but also a "moral filth", as expression of the anti-Christian values: the rejection of mercy, cruelty, inhumanity. I propose that a director of the film Mark Donskoy shows that Soviet peasants remain silent during all their communication with the Germans because of two reasons: firstly, the village habitants keep silence during their tortures by Germans in order not to give the partisans. But in some situations the peasants whist because they simply refuse to communicate with Germans as with the world of the "moral filth" and they do not want to allow German immorality to penetrate their world of spiritual purity.

I have two observations which connect with indirect, psychological content of that movie: the camera shows the silent peasants and their looks at Germans, the looks were full of so strong hate that evoked the fear of the cinema Germans. If we follow the theory of Christian Metz (Метц, 2010), that any viewer identify him/herself with the direction of the camera, it means that the director of the film "The Rainbow" stimulated the Soviet spectators through the eyes of the peasants simulated the hatred directed against the German invaders. And the hatred look in that film was presented as only a weapon of unarmed the Soviet peasants during the German occupation. That hatred look was presented as the extremely strong opposition of Soviet victims against Germans, and the indirect task of that look at the film should to stimulate the collective hatred against the German invaders in the Soviet (or in the Allies countries) audience during the war. The poetics of the movie was very close to the emotions of the famous poem "Kill Fascist!" by the prominent Soviet poet Konstantin Simonov in 1942. That poetry contained a very direct, emotional and aggressive call to kill the Germans, because they gave death to everything that had a sacred meaning to all Russians, Slavs, and the Soviet people. And we need to note that the Germans were depersonalized in that movie, Germans were depicted only as just the symbols of German violence, not as individuals.

My other observation connects some visual metaphors in that movie and the contemporary theory of genocide which puts the main attention in two figures: to "Victims" and "Perpetrators" of violence (Totten, Parsons, Charny, 2004). In the situation of the German occupation and German violence against Slavic people, director of movie Mark Donskoy had introduced a new figure – "Witnesses" of violence. The camera repeatedly shows how village inhabitants watching the Nazi atrocities under pregnant Ukrainian woman or Soviet POWs through their own windows; through the trees; through various hiding places. The film shows that the locals watching the violence of the Germans over their victims tends to hide their presence because of the fear of unexpected way take the place of one of the victims; but at the same time they wanted to fix the image of the Nazi crimes in the eyes and in their mind. And thus the current audience through the eyes of locals, become as would the witness the Nazi crimes as well, and thus the film from the category of the symbolic reality as it was transferred to the "documentary evidence" of the German occupation. The Germans were picturing as so atrocious aggressors that Soviet soldier's hating against German invaders was justified.

Despite of some melodramatic and pathetic style, the play of actors was so talented and the emotional force was so strong that the film is interesting for viewing until now. Melodrama as a whole is becoming the most popular genre of the war period in the Soviet Union because it gave the opportunity the Soviet directors to present "a sadistic treatment" of the German protagonist (Prokhorov, 2002: 211) towards the Soviet people in their movies, especially, towards powerless members of community, women and children. "The Rainbow" (1943) got many foreign prizes during the war time, especially, the main prize of the American film critics associations, and the highest premium of the American newspaper «Daily News» in a category «For the best foreign film in the American distribution in 1944", and also a prize of the National Board of the American Film Critics.

Other representative and "cult" Soviet film devoted to the Soviet struggle against the German aggressors during the Great Patriotic War, was "And the Dawns are Quiet Here" (1972), and I selected it because women played the main fighters against German Nazis, as well as in the previous film. As American scholar D. Youngblood writes, in the 1970s the "war cult reached its apogee at this time" (Youngblood, 2007: 165), and many important Soviet directors returned to the topic of the Great Patriotic war. The film "And the Dawns are Quiet Here" was one of the most successful Soviet movies of the 1973, it was viewed by audience more than 66 millions. The film has got many different prizes: the First prize was from the Film Festival in Alma-Ata (1973), the Memorial Prize at the Venice International Film Festival (1972), a nomination for "Oscar" (1973) in the category "Best Foreign Language Film"; the Lenin Komsomol Prize in 1974, and the other ones. Two remakes of that movie was shooting in Russia (2015) and even China (2005). In the 2002 Russian sociological company has published a review which discovered that majority of the contemporary Russians considers this movie as the most popular and representative cinema about the Great Patriotic war.

A very dramatic movie "And the Dawns Are Quiet Here" (1972) directed by Soviet war veteran Stanislav Rostozky on the base of a novel of other war veteran

Boris Vasiljev. It was a story about a troop of the young girls who came to defend North of Russia against the German saboteurs as the “fresh forces”. It was the hard 1942, the time of the heavy Soviet losses in the battles and the female volunteers were sent to a sergeant Vas’kov as the small “fresh forces” to defend the North coastline. Many of these girls only have finished school, one woman had a small child. Each of them dreamed about love. But everybody full of resoluteness to fight with German invaders and to overcome the Nazis.

The movie plot developed in Kareliya. The Soviet guard group of five untrained girls and the elderly sergeant expected for two German saboteurs however suddenly they have known that German troop includes sixteen Germans and their struggle against the German saboteurs became unequal. The girls perish one for another, in spite of the sergeant Vas’kov tries to protect them as far as it is possible. The first girl perishes because of her inexperience, the second sunk in a bog, the third provokes the German attention and causes fire on herself. As the result only sergeant Vas’kov stayed alive. The wounded and almost unarmed, he takes in captivity the rest of the German saboteurs and scouts. This story of five girls was shot as interweaving of the lyric and patriotic narratives, the humor situations and a tragic line were mixed in the film. And it was the first film which has been presented the women’s look at the war and the women’s reasons to go to fight and to sacrifice herself. These women were not fanatic Communists and they did not plan to be the heroines, however, facing the extreme situation they make their choice to fulfill their patriotic duty. Director Rostozky depicted very human images of girls-soldiers (brave and frightened, innocent and sexually experienced) to accent then inhumanity of the war.

The other novelty was that director showed the naked women’s bodies in the bath-house. The showing of a naked body was unofficially prohibited at the Soviet “Puritanism” screen of 1950-1970s. However the director of this picture Stanislav Rostozky pursued the certain art purposes, he explained that he wanted to show the beauty of the women’s bodies which have to flourish and deliver but they will be shoot down in several minutes. This movie “discovered” the Soviet women’s sexuality on the war material, that although the women perished, they were not “victims”. I can conclude that the movie presented the routine of the war, necessitate heroism in the extreme situation without ideological base and without any gender differences.

That movie amazed the Soviet viewers of the 1970-1980s because of several reasons: the women were the main characters and real heroines of the war movie; the women of different ethnic (Russian, Jewish, Ukrainian) and social (urban and rural educated and simple) origin came into the army as voluntaries, and they sacrificed their lives, their beautiful bodies and maternity for future generations; these young fighting women were shown not only as strong women or asexual “Comrades” of men, but as the sexy and bright individuality. The director of the film Rostozky individualized the life and death of every Soviet women, with different national and social fate, they were not a part of the “collective body”, and the strong heroic gesture, even own sacrifice were chosen by them consciously.

If the death of every girl in the film was deeply individualized, tragic and was showed in an extremely poignant and naturalistic manner, the "German invaders" in that movies were depicted without any personalization, and their killing was presented as the unpleasant but necessary act of the liberation of the native lands from the foreign invaders. "Faceless" of Germans (or any other enemies) is typical for early Soviet movies and had symbolical meaning: in particular, A. K. Pisiotis points out that depicting of German foe only from the knees up to neck only should symbolize the impersonal destruction of Soviets (Pisiotis, 1995: 151-155). And demonization of Germans in the Soviet popular culture on the war is comparable with demonization of Japaneses in the American cinematography.

Germans in the early Soviet movies do not have fate, family, they act like machines, they have no pity for the Soviet women, and because they are human only in appearance, but have no soul, the Soviet and the German worlds are absolutely impermeable each for other in the cinema. The difference between the first and the second films is that if the first film ends with the liberation of the village by the Red Army and the declaration of hatred for the invaders, the finale of the second film is much more melancholically. The sergeant comes on the grave of one of the perished girls, along with her son, whose was adopted by Vas'kov.

Using family and women's images in the "war melodrama" in the Soviet cinema, as some contemporary scholars write, is typical: it naturalized the notion about the war as the ultimate ideological conflict between the family of "us", on the one hand, and the Germans, who were depicted as "them", as the anti-family (Prokhorov, 2002: 209). However I have two comments relatively this thesis: the first one is concerning on the using of the female bodies and images in the Soviet war movies: in fact, it was not only the metaphoric cinema approach to underline the anti-human and anti-family character of the war, but reflection of the Soviet war situation where number of the women in the Soviet armed forces and in the Red partisans exceeded one million; more than one thousand Soviet women were decorated by one or more military awards (Cottam, 1980: 115-118). The mass participation of the Soviet women in the struggle against the Nazis was not a propaganda device, and the Soviet women were not only victims of the German occupation, but also the fighters, and the images of such women have been reflected in many Soviet films and novels; some women who have passed the front or partisan resistance wrote about their experience in own poems, stories, memoirs (as, for example, the Soviet poet-war veteran Julia Droonina).

My other comment is concerning on the post-war memory about the war trauma, and I think that it was presented through the image of the transformed Soviet post-war family: it was presented at the end of movie as an incomplete postwar family, which was made as the father and his adopted son, without a mother. I suppose that such end emphasizes the strong trauma of the war at the generation of the postwar Soviet children who learned about the war through the stories of their relatives who were the war veterans or survivals of the German occupation. And a story about the young perished mothers killed by Germans was a significant and the tragic part of that war stories. The tragedy destroyed and transformed the postwar Soviet family and ruined youth was represented in many Soviet films of 1950-1960 (for

example, in "Fate of a Man" (1959), or "You are not an orphan" (1962), and the others)

The new understanding of the Great Patriotic War started after the collapse of the Soviet Union in 1991. The poetics and conflicts of the post-Soviet war films was changing, there were opening the new topics and characters, and the image of the Germans became more various from the mid 1980s, but the real break through comes in 2000s. There occurred the image of the "German intellectual" in the Soviet spy genres ("The Board and Sword" (1969), "The Hunting for Unicorn" (1989), "The Seventeen Moments of Spring" (1973).

The changes and pluralisation of the post-Soviet self-identity resulted in changes of an image of "enemy" constructions. In the late Soviet and post-Soviet films there are increasingly appeared the images of a "honest Germans", who were presented as the representatives of anti-fascist views and suffered from the Nazis themselves, or who felt sympathy to suffering Slavs or a Soviet POWs by virtue of the personal humanism. Sometimes Germans in the late Soviet and post-Soviet "new Russian cinema" were depicted as the high-qualified professionals who had pre-war contacts with the Soviet engineers or scientists, and respected them. The most representative movies in this direction are: "Hunting for Unicorn" (1989), "The Penal Battalion" (2004), "The Troop of Kochubey" (2009), "The Bastards" (2006), "Franz + Polina" (2006).

I will concentrate on the movie "Franz + Polina" because this movie is a very controversial one for the Soviet and for the post-Soviet tradition as well. A plot of this movie is based on the novel "The Mute" of the prominent Byelorussian writer Ales' Adamovich who was a Soviet partisan during the World War II. Adamovich described a story which happened in Byelorussia during the German occupation, but the director of the movie "Franz + Polina" Michail Segal used only a part of the literary plot and he changed the end of the story.

This movie has received many different prizes: of the XVI Cottbus Film Festival (Germany, 2006), the XVI Camerimage Film Festival (Poland, 2006), the Grand Prix of the Film Festival of the war and patriotic movies in Russia (2007), and more than ten other awards at Byelorussian and Russian Film Festivals. Also the German actor Adrian Topol has been awarded two International prizes at Film festivals in Portugal and Shanghai for the part in the movie "Franz + Polina". In spite of such good critical reviews the film provoked hot debates in the Russian public space: some of spectators were convinced that the movie is an attempt to humanize Nazism (Ямбаева) and a "hidden" propaganda of it. The admirers of this film assert that Evil can not be absolute, and only acceptance of the whole truth about the war will let liberate the post-Soviet people from the trauma of the Soviet past.

The cinema plot is: German SS battalion placed in a small Byelorussian village, where were no Jews and Gypsies, only Byelorussian children, girls and elders. All Byelorussian men and boys from this village gone to the Red Army or joined to the Soviet partisans. The German headquarters wants to punish the resistant territories and to burn all locals in that village in the time X. But the Germans had an order to support peaceful relations with Slavic dwellers before the total

extermination of them. The first episodes of the film "Franz + Polina" show the sunny days in the village where German young officers play football with Byelorussian boys. The old German SS major, repairs an old cuckoo-clock in a Byelorussian peasant's house and says that "this clock will work for many years". But at the same time the officer knows that this village and all its inhabitants will be burnt down in 1-2 days because the village places in the "partisan zone" and all locals should be punished for sympathies to the Red partisans. (Such exterminations of Byelorussian villages were very spreading during the Nazi occupation, and more than 600 villages were destroyed and 3,500 of Byelorussian civilians of Slavic origin were burned alive in Byelorussia (Grenkevich, Glantz, 1999: 133–134).

The most unexpected and key plot of the movie is a passionate love of a young German lieutenant Franz and 16-year beautiful Byelorussian girl Polina. The situation looks as incredible, considering the Nazi racial policy towards the Slavs, but sometimes such things happened during the war. Perhaps, it would be a beautiful "love story" in a peaceful time but in the wartime the lieutenant received an order to kill Polina and her mother and all other habitants of the Byelorussian village. However, something unexpected happened in the time X: when the extermination of Byelorussians started, Franz shot his German commander, hid Polina and his mother in a basement, and stayed with them when his battalion was gone from that site of fire.

In fact, Franz by his act broke all connections with his compatriots, he violated a military oath, he transgressed Nazi racial rules and became a "marginal": Franz turned out a war criminal from the Nazi point of view and in the same time he continued to be "an enemy" from the Soviet point of view, he evolved an outcast for both belligerents. The young German as if has accepted a fate of the Byelorussian refugees, inhabitants of burning villages who hid in forest from SS. But he needed to keep his national origin in secret during his life inside Byelorussian refuges, because Byelorussian people's hate Germans and able to kill him if they guess who is Franz. And Polina explained to other refugees that Franz is her brother but he is *mute* and *deaf* that is why he can not understand the local speech. This situation is represented in the movie in a very realistic way because the role of Franz in the movie was played by a German actor Adrian Topol who in reality could speak neither Russian nor Byelorussian, and he communicated with the help of gestures and looks.

The director of the film Michail Segal pictures very contradictory war daily life: the severity among the Red partisans towards own members and the brutal executions inside; the helplessness and fear of the Soviet ordinary people in the face of both Nazi extermination and the Soviet repressions. Polina loves Franz but their relations make her a criminal as well: Polina's brothers and father are among the Red partisans, but she concealed a fighter of a hostile army. The movie shows that although all locals hate the Germans as an atrocious force, but majority of the refugees in forest sympathized Franz when they suddenly knew that he was a German who had killed other Germans and his commander to save the life of his beloved girl and he had shared their destiny of the refugee and a "double exile". The self-sacrifice and vulnerability of the young German at the same level with

Byelorussians make the central personage attractive and very human. In fact, it is the first post-Soviet cinema which transfers the audience's attention from the Soviet suffering or heroism to the German personality.

The touching story about a German officer who sacrificed his military duty, Fatherland and his future career for love with a Slavic woman and life in the poverty-stricken and inimical country is interesting because several of reasons. First of one, and on the obvious level it was narrated a story about the an unexpected image of the war and the "German invader" : the image of the German who became a rescuer of Slavs. The movie pictured the survival of the young couple at the background of the war horrors, and created an unexpected image of the "honest German" whose was never shown in the Soviet cinema early. On more existential, philosophical level it is possible to compare that wartime story with Romeo and Juliet's love, but which was happened in the apocalyptic world, where all human values were neglected.

On the third, more deep and religious-axiological level, the intrigue of the film is connected with both Christian love and expiation of the German guilt, and with idea of the Karmic retribution. The passionate and suffering Franz who shared the fate of the unfortunate Slavs at the occupied territories, as if symbolically and even physically tried to atone through personal suffering that pain which was inflicted to Slavs by the German occupants. In the final of the film Franz was nevertheless killed by a Byelorussian boy, in front of whose the Germans exterminated all his family. And that act made the German Franz as if in a category almost of a martyr of the war, same as other victims of Nazis (Catholic priests, pacifists, etc.), and makes a meaning of film very controversial and disputable.

It is important to note that the Nazi genocide towards Slavs was expressed during the war not only in an atrocious mass killing and torments', but also in the politics to prevent Slavic women's fertility: the promotion of the forced sterilization and abortions (Lower, 2005:110-112). That is why the love, sexual relations between German Franz and Slavic Polina look as especially dramatic in this (racial) context. On a symbolical level Polina's pregnancy and her expected child can be understood as a sign of the potential reconciliation between the German and the Slavic peoples (and worlds) after such extreme ordeals for both sides.

To sum up, I give several conclusions about the image of the German occupants evolution in the Soviet and the post-Soviet war cinema and politics of the post-war trauma in the East Slavic society which survived the cruelest German occupation during the war. The Germans in the early Soviet war cinema were presented as the faceless and impersonal power, spiritless and immoral Evil that ontologically opposite the Soviet world. The trauma of the German occupation for Soviet survived people was not only in their own wounds, pain and humiliation, but also the inevitable observation of the pain and humiliation of others, more vulnerable people and impossibility to help them (to children, POWs, pregnant women). The Soviet movies of that time depicted the German army as the artificial and non-spiritual force which was vanquished spirituality by the Soviet resistant people. The victory of the Soviet people in the war was stipulated by the moral will and spiritual superiority

of the Soviet men, women, children under the Nazi, the Soviet braveness, courage in the Highest Justice. The resolution of trauma in the movie "The Rainbow" going through the catharsis of liberation from the Nazis by the Red army, and the belief that the liberation from the Nazis able to heal the memories of the brutal war for survival and the trauma of the German occupation.

The image of the war in the Soviet consciousness was changing several decades after the war: on the one hand, the 1960-1980s was a period of the canonization of war depicting, conflicts, and style in the Soviet war cinema, the "eternal memory" about the heroes and victims of the war was cultivated in the official Soviet culture. On the other hand, the perceptions about the war and the occupation were transformed in the Soviet society. And although the war trauma has not become a subject of public and academic debates in the Soviet society yet, but it was reflected in the artistic images, especially in the Soviet literature and films: it was clear that after the decades of war and the occupation the trauma of the war was not moved beyond in the popular memory, but shifted to the memory of the generation of children of the war. And it was the trauma memory about the perished and lost mother (or a father). The image of the Germans continued to be still impersonal, and the worlds of Germans and Soviets were presented as the impenetrable opposite, but the memory of the war in the film "And the Dawns Are Quiet Here" gets a shade of melancholy, not acute pain, but constant feeling of uncorrectable loss.

The Great Patriotic War stays not only as a symbol of "past" for majority of the post-Soviet people: because a third of the Soviet country was occupied (all Ukraine, Byelorussia, and a part of European Russia), and majority of the Soviet men fought and perished (or survived) the war, the war kept a part of the family history for a substantial part of the post-war generations, the history of their grandfathers and grandmothers. But the post-Soviet Russian cinema concentrates on the searches of the "war truth" of the different victims of the war and establishes the understanding inside the contemporary society not through the hate to the "German occupants" but also through the acceptance of own contradictory past. The post-Soviet cinema pays more attention to psychology of the different Soviet people (various national, social, gender and religious groups) who experienced the pre-war Stalinist repressions however actively, brave and often resourcefully struggled against Nazis – not because loyalty to the state, but their love to their own family, to the "small motherland", or a personal responsibility for other people (post-Soviet Russian films "Ours" (2004), "Bastards" (2006), "The Troop of Kochubey" (2009), "The Apostle" (2008), "On razor's edge" (2014).

The attention of the post-Soviet cinema was moving from the "German" as the "main enemy" of the Soviet people during the war to other images of the "inner dangerous": the NKVD officers and the representatives of the Stalinist autocracy who were guilty for the repressions in the Red army and among the Soviet locals, and it is a new notion about the war. Also the cowards, the marauders and the deserters presented as a part of the "hostile Other" inside the Soviet community in face of the external enemy. In such a way the image of the "German enemy" disintegrated and included not only "German brutal occupant" but the different types of Germans. In the same time the image of the German in the movie can be presented not only as

“brutal” but as an “honest German”, or a “kind German”, as in the movie "Franz + Polina", or “The Troop of Kochubey”. In my opinion, the film "Franz + Polina" symbolizes a split memory about the war and the German occupation in the post-Soviet society. It is a symbol of the different ways of elaboration of the war trauma: the first, it is the forgiveness of the German guilty and their attempts to share the pain which was made by them to the Soviet people. Polina demonstrates in the film the Christian mercy – she rejects evil, but not a human, and her love allows to heal the mutual hatred. However, the film's finale suggests that the post-Soviet society in parallel with forgiveness and acceptance of the past, still contains pockets of unhealable pain that persisted in the third post-war generation: a boy Kazik, in front of whose the Germans destroyed all his family, killed the "good Germans," because any "Germans" is a personification of the pain itself, the German aggression, and the memory of which is unbearable for the survivors. Thus, the final film, symbolizes contradictory tendencies in the policies of the memory of the war in the post-Soviet society: the desire for reconciliation with its own past, on the one hand, and a waiver of such reconciliation, on the other one. And it reflects the unstable state of the post-Soviet identity, that moved from the homogeneity of the Soviet state into a state of heterogeneity, which leads to the formation of the dual image of the "German" and the Soviet people who survived the war.

Literature:

1. Агафонова, Н. (2005) : Искусство кино. Этапы, стили, мастера, Минск, Тесей
2. Зак, М. (1978) : Фильмы о Великой Отечественной войне, Москва, Знание
3. Карл, Л. (2011) «О героях и людях...» Советское кино о войне: взгляд из ГДР : Перевод с немецкого. – Москва: Памятники исторической мысли
4. Лотман, Ю. (1973) : Семиотика кино и проблемы киноэстетики, Таллин, Издательство "Ээсти Раамат"
5. Метц, К. (2010) : Воображаемое означающее. Психоанализ и кино, Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге
6. Познер, В. (2014) : «В шесть часов вечера после войны»: память и ожидания мира в советском кинематографе военного времени // СССР во Второй мировой войне: Оккупация. Холокост. Сталинизм, Москва, Политическая энциклопедия, С.352-366
7. Фрейлих, С. (2013) Теория кино: От Эйзенштейна до Тарковского, Москва, Академический проект
8. Ямбаева, О. : Рецензия на фильм «Франц + Полина» [Электронный текст] Режим доступа: <https://eot.su/smi/art-kritika/olga-yambaeva-retsenziya-na-film-«frants-polina»>
9. Berkhoff, Karel (2004) : Harvest of Despair. Life and Death in Ukraine Under Nazi Rule, Cambridge, Massachusetts and London
10. Beumers, B. (2009) : A History of Russian Cinema, Oxford, New York
11. Cottam, K. (1980) : Soviet women in combat in World war II : the ground/ air defense forces IN: Woman in Eastern Europe and the Soviet Union, New York: Praeger, P.115-118
12. Ellis, F. (2011) : The Damned and the Dead. The Eastern Front through the Eyes of Soviet and Russian Novelists, University Press of Kansas

13. Grenkevich, L., Glantz, M. (1999) : The Soviet Partisan Movement. 1941-1944. A Critical Historiographical Analyses, London, Routledge.
14. Haynes, J. (2003) Brothers in arms: the changing face of the Soviet soldier in Stalinist cinema In: Haynes J. New Soviet Man. Gender and Masculinity in Stalinist Soviet cinema, Manchester University Press, Manchester and New York
15. Hicks, J. (2012) : Soviet Cinema and the Genocide of the Jews, 1938–1946, Pittsburg, University of Pittsburgh Press
16. Hirsch, M. (2012) : The Generation of Postmemory: Writing and Visual Culture After the Holocaust, New York, Columbia University Press
17. Kracauer, S. (1947) : From Caligari to Hitler. A Psychological History of the German Film, Princeton
18. Kenez, P. (1995) : Black and White: the War on Film In: Culture and Entertainment in Wartime Russia. Culture and Entertainment in Wartime Russia. Collection of papers. ed. by R. Stites. – Indian University Press, p. 157-175
19. Koppes, C., Black, G. (1987) Hollywood goes to war: how politics , profits and propaganda shaped World war II movies, New York: Free Press, Macmillan
20. Jones, A. (2006) : Genocide. A Comparative Introduction, Routledge, London and New York.
21. Lower, W. (2005): Nazi Empire-Building and the Holocaust in Ukraine, University of North Carolina Press.
22. Metz, C. (1990) : Film Language: A Semiotics of the Cinema, University Of Chicago Press
23. Pisiotis, A. (1995) : Images of Hate in the Art of War In: Culture and Entertainment in Wartime Russia, Indian University Press
24. Prokhorov, A. (2002) : Soviet Family Melodrama of the 1940s and 1950s: From wait for Me to The Cranes Are Flying IN: Imitations of Life. Two centuries of Melodramas in Russia, Duke University Press, P. 208-231.
25. Stites, R. (1995) : Russia's Holy War. In: Culture and Entertainment in Wartime Russia, Indian University Press, p.1-8
26. Totten, S., Parsons, W., Charny, I. (2004): Century of Genocide : Critical Essays and Eyewitness Accounts, New York: Garland Publishing
27. Youngblood, Denise (2001) : A War Remembered: Soviet Films of the Great Patriotic War. In : The American Historical Review, Vol. 106, No. 3, p. 839-856
28. Youngblood, Denise (2007) : Russian War Films. On the Cinema Front, 1914-2005. – University Press of Kansas

III

МЕЂУНАРОДНИ ОДНОСИ И БЕЗБЕДНОСТ

ЕВОЛУЦИЈА РАЗЛИЧИТИХ ПРИСТУПА У СТУДИЈАМА БЕЗБЕДНОСТИ

Сажетак: Потреба за безбедношћу и сигурношћу једна је од првих потреба, поред физиолошких, која се јавила код човека. Дакле, од првих видова организовања, тј. од првобитне заједнице можемо пратити еволуцију безбедности као људске потребе. Евидентно је да неопходност за безбедношћу и сигурношћу представља есенцијалну неопходност, што је предуслов за стварање мирних и стабилних друштава. Та нужност је комплексна, вишеструко је узрокована и условљена је међусобном повезаношћу више различитих фактора. Уколико појединци или групе људи нису заштићени, како у физичком, материјалном, тако и психолошком погледу, уколико им се повређују основна људска права, па живе са осећањем страха и неизвесности, онда се не може говорити о њиховој могућности и способности да воде живот прихватљивог квалитета, који је достојан савременог човека. Немогућност уживања ове нужности на изванредан начин обесмишљава и чини ирелевантним човекове примарне физиолошке потребе, означене у хијерархији људских потреба. Природна је тежња човека да живи у безбедним условима. Због тога стварање таквих услова представља човеков витални интерес.

Кључне речи: безбедност, концепт безбедности, студије безбедности

Увод

Настанак и развој (система) безбедности као друштвене појаве, могуће је анализирати почевши још од Старог века, (нарочито код Грка и Римљана), периода апсолутистичких монархија (од 15. до 18. века), уставних монархија, па све до садашњег времена, када безбедност добија потпуно ново значење и одређује се као једна од најважнијих човекових потреба. На самом почетку је постојала безбедност као појава – чињеница, затим безбедност као здраворазумска свест, па потом и метафизичка свест и напослетку безбедност као филозофија живота. У научној и стручној јавности око тумачења појмова изазова, ризика и претњи безбедности, настале су бројне контроверзе, око чега постоји

* zdjbjelajac@gmail.com

континуирана и интензивна расправа. Уопштено речено, безбедност значи сигурност, а у том контексту се подразумевају и мере које се предузимају да људи буду безбедни и заштићени. Сигурност се може дефинисати као слобода, која „удаљава“ појединца од страха, анксиозности, опасности, сумње. Слобода заправо чини бит човека. Она истиче његову човечност која га разликује од осталих бића детерминисаних нужношћу. Безбедност је наравно и термин којим се означава заштита државе или организације од криминалних активности, тероризма, шпијунаже, итд.

Од најранијег периода развоја цивилизације, безбедност је постала неопходна за људску егзистенцију и у општем дискурсу заузима посебно, можда чак и централно место. Термин безбедност данас преовлађује у језику модерне политике, до те мере да када жели да се истакне постојање неког проблема, подвлачи се његова важност с аспекта, националне, регионалне или међународне безбедности. Такође, безбедност је постала значајна научна дисциплина која обухвата више специфичне области истраживања, и која артикулише практична знања изведена из различитих области пословања и свакодневног живота модерног човека. До свеопште употребе термина безбедност долази упоредо са убрзаном индустријализацијом и урбанизацијом, али и манифестацијом милитаризма у свету. Измењеној перцепцији безбедности нарочито доприноси пораст и разноликост криминалних делатности (како организованог, тако и конвенционалног криминала), али и несвакидашња ескалација међународног тероризма. У датом контексту, на пример, питање личне безбедности чланови краљевских породица или припадници „високог“ друштва, постављају као примарни витални интерес. Масовно почињу да се оснивају и ангажују разне агенције које пружају услуге безбедности имовине и лица. Данас, многе компаније, банке, школе, итд., запошљавају безбедносне службе за пружање заштите. Безбедност је постала објективна потреба као „брана“ од свих облика угрожавања појединца, друштва, државе и глобалне заједнице.

Сва комплексност и неодређеност термина безбедност, нарочито је дошла до изражаја окончањем тзв. „Хладног рата“¹, када су успостављени другачији стандарди у погледу карактера претњи као индикатора несигурности у свим сферама људског живота. Са колапсом биполарног система безбедности, природа овог појма, почиње да се студиозније обликује и анализира, са исто-

¹ Хладни рат је назив за отворено, али ограничено ривалство и непријатељство које се после II светског рата развило између Сједињених Америчких Држава и Совјетског Савеза, као и између њихових савезника. И једни и други изашли су као победници из II светског рата, али су политичке разлике између њих убрзо прерасле у Хладни рат, који упркос сталној ратној претњи никада није прерастао у свеобухватни војни сукоб. До 1949. свет је био грубо подељен између прозападних и прокомунистичких држава. Савезници две супротстављене стране водили су ратове у њихово име, попут оних у Кореји (1950–1953) и Вијетнаму (1955–1975), док су и Америка и Совјетски Савез нагомилавали огромне арсенале нуклеарног и другог оружја. Покушаји да се постигне разумевање између две стране пропали су 70-их година 20. века. До касних осамдесетих година, Америка је надмашила Совјетски Савез у издвајању средстава за нуклеарно наоружање и гурнула Совјете ка финансијској пропасти, што је довело до низа споразума о смањењу наоружања 1988. и 1991. године:

<http://www.opsteobrazovanje.in.rs/istorija/hladni-rat/01/04/2016>.

ријске, политичке, феноменолошке, етиолошке и семантичке тачке гледишта. Истовремено, последње деценије цивилизацијског развоја, донеле су импозантне промене, не само у научном и технолошком развоју, већ и у глобалном политичком поретку, што је условило да се модификује свеукупна перцепција о безбедности, условљена новим безбедносним изазовима и претњама које нису раније детектоване или су пак, добијале премало пажње.

Разликовање главних приступа у области безбедносних студија

Џозеф Нај (*eng. Joseph Nye*) је дао један интересантан поглед на свет: „Свет на почетку 21. века је несвакидашњи коктел континуитета и промене.“² Противречности, тренутно присутне између актера светске политике, су изнедриле нове претње, изазове и ризике по све учеснике међународне безбедности. Не може се са сигурношћу рећи ни за један објект безбедности који су све облици и извори угрожавања његове безбедности. Незаустављиви и трајни процес преобликовања безбедности одразио се на промене замисли и концепта безбедности. Тако, држава више није главни предмет интересовања изучавања науке о безбедности. Место државе преузеле су транснационалне и међународне организације, нације, националне мањине, разне професионалне и маргинализоване групе и као најбројнији чиниоци безбедности - појединци.³ Дакле, дуготрајни референтни објект безбедности - држава полако се помера из средишњег оквира замисли безбедности и његово место заузима појединац. Променом разматрања референтног објекта безбедности, долази до промене значења многих појмова који се односе на безбедност. Међу наведеним појмовима налази се и кованица култура безбедности, која се у овом тренутку појављује као нешто ново у разматрању безбедности. Међутим, пре ће бити да ова синтагма добија свој пуни смисао постављањем појединца на пиједестал замисли безбедности.⁴ Иако су ове промене које се дешавају евидентне, многе дефиниције су и даље конфузне и двосмислене, наклоњене више да прикрију ионако сложену природу безбедности, него да објасне. Зато и данас многи безбедност континуирано посматрају из глобалне перспективе, а само успут, по потреби из перспективе појединца.

У области безбедносних студија можемо разликовати три главна приступа:

1. Традиционални приступ, који је посебно карактеристичан за период, пре и за време хладног рата, према критикама био је превише узак да прикрије све аспекте безбедности, концентрисан искључиво на војне претње и углавном је био фокусиран на националну безбедност, као и на безбедност држава;

² Joseph S. Nye Jr., *Understanding International Conflicts*, Fourth edition, (Foreward by Stanley Hoffman), Longman, New York, 2003, p. 2.

³ Далибор Кекић, „Култура безбедности у савременим схватањима безбедности“, *Међународни проблеми*, Вол. LVI, бр. 2–3, Институт за међународну политику и привреду, Београд, 2004, стр. 221–248.

⁴ Ибид

2. Постмодерни приступ, који је настао после хладног рата, критикован је да је превише „широк“, јер тежи да обухвати готово све аспекте људског живота, у контексту безбедносних питања;
3. Рационални приступ, који има „шире погледе“ у односу на питања безбедности него постмодерни приступ, јер узима у обзир промену карактера светских и безбедносних претњи, за разлику од традиционалног приступа који усмерава пажњу на употребу силе од стране једне државе против друге.

У погледу рационалног приступа, критичари стављају примедбе, да исти „уништава“ смисао безбедности, стављајући све безбедносне проблеме у једну „кутију“. Међутим, као контрааргумент се извлачи теза, да овај приступ иде у сусрет испуњавању захтева комплексне природе безбедности, нарочито у домену промене карактера претњи и анализа опасности.

Упркос свему, можемо закључити да перцепција безбедности, која је раније била сужена и веома уса, третирана у оквирима војне перспективе, почиње да се проширује, продубљује, разврстава и тумачи на измењен начин. У покушају да се разјасни суштина безбедности долази до реструктурирања студија безбедности на свим нивоима и у свим секторима. Научници расправљају како да приступе новим безбедносним изазовима и како да обликују и прилагоде комплексну област безбедности, савременом безбедносном окружењу.

Традиционални приступи у студијама безбедности

Представа традиционалних студија безбедности је разложно јасна. Она показује сферу која је повезана са прилично широким приступом у међународним односима на пољу безбедности, који се дефинише као реализам и либерализам. Период између 1930-1970. године, запажен као доминантан приступ у истраживању међународних односа, означен као реализам, упркос својој хегемонији и дугом статусу у појашњавању безбедности, показао се као превише узак, јер се фокусира на употребу силе. Та чињеница отвара пут ка диферентним расправама, у погледу приступа студијама безбедности.

Традиционална или првобитна размишљања о безбедности и њеном заповедању стварности кретала су се на релацији једна држава наспрам друге, у поретку моћи, који је одређен односом претњи и способности да се одговори на претње. Безбедност је описивана искључиво војним појмовима, где су рат и пораз представљали једну од кључних одредница. Такође, изражено је непрекидно надметање у моћи и уравнотежавању снага, као и неизбежно размишљање и понашање у обрасцу безбедносне дилеме. Национална безбедност је имала само стратешке оквире, а претње и способности су се, дакле, исказивале само у војној димензији.⁵ На основу ових чињеница и студије безбедности су

⁵ Светлана Станаревић, *Концепт безбедносне културе и претпоставке његовог развоја*, докторска дисертација, Факултет безбедности Универзитета у Београду, Београд, 2012, стр. 220.

дефинисане као „студије претње, употребе и контроле војне моћи“.⁶ Дакле, овде се на најексплицитнији начин изражава традиционалистичко виђење проблема, где се безбедност одређује као слобода од објективних војних претњи опстанку државе у једном анархичном међународном систему. С тим у вези, с гледишта основног концепта безбедности, реалистички приступ је најстарији и можда најразвијенији правац у развоју замисли безбедности, који је дао многобројне аналитичаре безбедности. Традиционални реалисти, неореалисти, структуралисти, неоструктуралисти и на крају контингентни реалисти, су део школе која се може сагледавати са више аспеката.

За све ове „струје унутар главног тока“ је заједничко да је референтни објекат безбедности држава и да су односи између држава у стању анархије, тј. не постоји никакав ваљани ауторитет или влада која поседује систем принуде, који би регулисао односе и правила у једном светском систему безбедности. Традиционални реалисти попут Ханса Моргентауа (*eng. Hans Morgenthau*), Џорџа Кенана (*eng. George Kennan*) и других, сматрају да се питања безбедности налазе у надлежности државе и да се безбедност државе налази у „пресеку претњи и способности“. Држава властиту моћ и безбедност налази у сопственој војној снази и слабости противника. Систем међународне безбедности, они сматрају, остао је у основи непромењен и међусобном борбом на светској сцени између држава, оне самостално регулишу своје односе. Неореалисти, структуралисти и неоструктуралисти (Волц (*eng. Kenneth Waltz*), Миршајмер (*eng. John J. Mearsheimer*) и др.) такође сматрају да у догледној будућности нема праве замене за систем држава, али да је он делимично нападнут променама које су настале појачањем „сложене међузависности“ и глобализације па је неопходно да се дати систем прилагођава стварности. Оно што контингентне реалисте издваја из ове школе мишљења јесте њихова приврженост сарадњи као нужном облику односа између држава. Они сматрају да није у бити држава да се само међусобно надмећу и да између њих влада стално неповерење, већ да се одређени национални циљеви и безбедност могу остварити, очувати и унапредити сарадњом и да се у постојећем анархичном систему, могу достићи квалитетнији односи.⁷ Међутим, на нивоу праксе, установљено је да суверене државе нису у стању да колективно реагују на озбиљне безбедносне проблеме. Ефекат напада 11. септембра 2001. године на САД, показао је недвосмислено да је концепт моћи реализма изгубио поузданост. Ал Каида као недржавни актер се наметнула као озбиљан такмац суперсили, која се показала недораслом у погледу решавања кључних безбедносних проблема.

Либерално-институционалистички приступ, је карактеристичан по томе, што прихвата многобројне темељне поставке од реалиста. Аутори ове школе прихватају државу као средишњи објекат разматрања безбедности. Они верују да је проовлађујуће стање у међународном систему, стање анархије, а суштин-

⁶ Stephen M. Walt, „The Renaissance of Security Studies“, *International Studies Quarterly*, Vol. 35, No. 2, Oxford University Press, 1991, pp. 211-239.

⁷ Далибор Кекић, „Култура безбедности у савременим схватањима безбедности“, *Међународни проблеми*, Вол. LVI, бр. 2–3, Институт за међународну политику и привреду, Београд, 2004, стр. 221–248.

ска одлика у односима између држава - политика силе. Роберт Киохејн, Џозеф Нај (*eng. Robert Keohane, Joseph Nye*) и други припадници ове школе упућују да је међународна сарадња важна у односима између држава, како би државе достигле одређени степен поверења, и касније унапредиле своје односе. Они сматрају да се сарадња може остварити кроз мултилатералне облике и институционално удруживање, као најпогодније начине успостављања заједничких начела, вредности и норми. Присталице ове школе као најбоље решење у систему међународне безбедности виде у колективној безбедности која представља усавршени облик равнотеже снага, али се њома одбија да учеснице у једном таквом систему буду осуђене на самопомоћ, тј. да се искључиво саме брину за сопствену безбедност. Оно што ови мислиоци уводе као новину у промишљању безбедности јесте да се као значајни чиниоци у међународној безбедности помињу: појединац – као полазиште разматрања и разноврсне међународне организације, које увелико учествују у светској политици. Међународне организације, они сматрају најпозванијим у решавању међународних сукоба.⁸ Оне су позване да иницирају стварање безбедносних режима и изградњу безбедносних комплекса унутар групе држава, које ће детектовати блиске безбедносне проблеме и управљати кроз сарадњу спорним питањима, у циљу избегавања рата, са тенденцијом да таква врста сарадње замени конфронтацију у решавању сукоба интереса.

Присталице овог приступа сматрају да ратови избијају превасходно због империјалистичких тежњи, али и због последица уравнотеживања снага и понашања недемократских режима. Они заступају становиште да се до мира може доћи кроз процесе успостављања система колективне безбедности и развоја трговине и отвореног тржишта. Да би се то остварило нужно је установљивање „светске владе“, која ће настојати да потенцира координацију уместо надметања и сукоба, приклањајући се самоограничењу, умерености, компромисима и миру.

Алтернативно-критички приступи у студијама безбедности

Критичке, теорије безбедности обухватају веома широк спектар разматрања безбедности. Наиме, критичке теорије представљају алтернативу схватањима релизма и либерализма, односно неореализма и неолиберализма, те се стога ове теорије називају и алтернативне. Ради се наиме о групи теорија, које представљају најновија разматрања односа између субјеката безбедности, која под својим окриљем обухвата велики број праваца који су међусобно различити, тако да се за ову групу теорија употребљава још и назив „трећа пространа црква“.⁹ Три су основне идеје заједничке за све критичке приступе безбедности.¹⁰

⁸ Ибид

⁹ Драган Симић, *Наука о безбедности: савремени приступи безбедности*, Службени лист СРЈ/Факултет политичких наука, Београд, 2002, стр. 55.

¹⁰ Columba Peoples and Nick Vaughan-Williams, *Critical Security Studies*, An introduction, Routledge, New York, 2010, стр. 23.

1. Да је безбедност деривативни концепт (шта доживљавамо као претњу, шта или кога треба заштитити од претњи, на основу чега и дефинишемо безбедност);
2. Да војна сила није једина потенцијална претња безбедности;
3. Да држава није једини нити главни референтни објекат безбедности.

Заправо, алтернативно-критички приступ одражава нова тумачења комплексних односа између субјеката безбедности, где се у средиште пажње разматрања безбедности постављају појединци и друштвене групе, с посебним освртом на невојне видове безбедности и недржавне субјекте. У оквиру овог приступа истиче се неколико теорија/праваца, а то су:

1. Социјални конструктивизам;
2. Постмарксизам;
3. Теорија безбедносне критике;
4. Феминизам;
5. Мировне студије;
6. Постмодернизам.

Конструктивизам је термин који је први разradio Николас Онуф (*eng. Nicholas Onuf*) у свом делу (*eng. World of Our Making*) из 1989. године. Ради се о појму којим се означава група теорија које у свом приступу у проучавању међународних односа, тј. у решавању низа питања из области међународних односа, почевши од политичке економије, преко међународних организација до питања безбедности, наглашавају друштвено изграђен (конструисан) карактер међународних односа. Савремене конструктивистичке теорије вуку своје корене из пионирског рада не само Онуфа, већи и Ричарда Ашлија (*eng. Richard K. Ashley*), Фридриха Кратовила (*нем. Friedrich Kratochwil*), и Џона Ругија (*eng. John Ruggie*). Ипак, Александар Вент (*нем. Alexander Wendt*)¹¹ је најпознатији заговорник социјалног конструктивизма у области међународних односа. Александар Вент прихвата став да су државе и даље кључни „референтни објекти“ безбедности и субјекти међународне политике и међународне безбедности; он, такође, не пориче постојање анархичних односа у међународном систему држава, затим, чињеницу како државе повећавају не само одбрамбену него и офанзивну моћ, као и да у приморидијалној тежњи да опстану, оне у стању „егзистенцијалног грча“, иако настоје да буду у систему који сагледавају као целину, углавном сумњају у искрене намере других држава. „Социјални конструктивисти“ сматрају, даље, да одлике међународног система пресудно одређују понашање држава – ипак, за разлику од неореалиста и неоструктуралиста, они истичу да структура представља производ не само, строго узевши, материјалних чинилаца моћи, него је у већој мери одређена друштвеним односима.¹² Заступници овог правца комбиновањем социолошког приступа и критичке теорије, наводе да је међународни систем конституисан,

¹¹ Александар Вент је радом „Анархија је оно што државе праве од тога: Социјална изградња политике моћи (*eng. Anarchy is What States make of It: the Social Construction of Power Politics*) из 1992. године поставио теоријске основе социјалног конструктивизма.

¹² Steve Smith, John Baylis, *The Globalization of World Politics*, Oxford University Press, New York, London, 2001, p. 265.

кроз узајмно дејство онога што је заједничко за све субјекте. Наиме, субјекти и структуре међусобно се конституишу, а оно што је кључно за уређење међународних односа и динамику светске политике, јесу идејни фактори као што су заједничке идеје, заједничке представе, заједничка очекивања, заједничка знања, итд.

Постмарксизам, као и остале критичке теорије уместо државе у центар пажње анализирања безбедности ставља појединца и друштвене групе (класе). Неомарксисти понашање актера у међународним односима доводе у везу са побудама и тежњама појединца и друштвених група, приписујући колективу збир хтења и расположења његових припадника. Неомарксизам представља савремени правац марксизма који се развио у 20. веку на основу раних радова Карла Маркса (*нем. Karl Marx*) и Фридриха Енгелса (*нем. Friedrich Engels*). У осниваче неомарксистичког правца спадају Антонио Грамши (*итал. Antonio Gramsci*), Ђерђ Лукач (*мађ. Georg Lukács*), као и филозофи такозване „Франкфуртске школе“ од којих су најпознатији Макс Хоркхајмер (*нем. Max Horkheimer*), Теодор Адорно (*нем. Theodor Adorno*), Ерих Фром (*нем. Erich Fromm*), Херберт Маркузе (*нем. Herbert Marcuse*), Јирген Хабермас (*нем. Jürgen Habermas*) и др. Наведени теоретичари се инспиришу Марксовим учењем, али не сматрају да оно аутоматски одговара на све проблеме савременог света. Феномени који су још увек захтевали објашњење били су пад дела човечанства у варварство током периода нацизма и фашизма, и изрођавање марксизма у тоталитарну идеологију. Тако, Хоркхајмер сматра да се и једно и друго могло догодити првенствено због својеврсног „помрачења ума“ које се догодило у европској култури, а које се огледа у одустајању од борбе за идеале ума, као што су слобода и једнакост.¹³ Неомарксисти, гледају на међународне односе из перспективе Карла Маркса, фокусирајући се на еманципацију радничке класе и једнакост људи. Ипак, марксистичка традиција има релативно мали утицај на пољу међународних односа, јер је давала нагласак на трансформацију националних друштава, а мање на развијање системске теорије међународне политике. На пример, марксисти су гледали на рат као на друштвени проблем и манифестацију капиталистичког система. Стога, проблем рата и безбедности није њихово приоритетно питање, јер је у њиховој традицији превасходно интересовање више везано за експлоатацију радничке класе, неједнакост и економију, уместо рата, сигурности, мира и реда. Међутим, као и код других правца дошло је до еволуције овог учења. То се може увидети кроз чињеницу да су неомарксисти у суштини реалисти у својој оријентацији, јер претпостављају да су потенцијални сукоби између држава реалност међународних односа. Али у њиховим очима конфликти су мотивисани пословним интересима. У погледу, неомарксистичке анализе „Хладни рат“ и „Заливски ратови“ су вођени због претње пословним интересима САД-а. У датом контексту рат у Ираку је започео због очувања приступа блискоисточној нафти. Запажа се такође, да ће САД као водећа сила, увек ће брже интервенисати када су јој угрожени посло-

¹³ Александар Ивановић, „Теорије безбедности“, *Универзитетска мисао*, Год. 2012, бр.11, Интернационални Универзитет у Новом Пазару, Нови Пазар, 2012, стр. 49-87.

вни интереси (инвазија Ирака на Кувајт), него када се у неком региону или територији на свету људима драстично крше људска права. Дефинитивно, док год свет у којем живимо, буде свет „неједнаких“ и док год постоје огромне социјалне разлике између људи, марксистичке теорије имаће велику улогу у разумевању света у којем живимо.

За разлику од Барија Бузана (*eng. Barry Buzan*) који тврди су људи изложени не само ратној претњи, већ и претњи глади, сиромаштва, политичког угњетавања и уништавања животне околине, те да безбедност треба разматрати у пет различитих области, које не функционишу изоловано једна од друге: војној безбедности (која се тиче два узајамно дејствујућа нивоа оружних офанзивних и дефанзивних способности држава и перцепције намера од стране држава једних према другима); политичкој безбедности (која се односи на организациону стабилност држава, система власти и идеологије које им дају легитимитет); економској безбедности (која се односи на приступ ресурсима, финансијама и тржиштима неопходним да се одрже прихватљиви нивои благостања и државне моћи); социјалној безбедности (која се тиче способности друштва да репродукују своје традиционалне обрасце језика, културе, заједништва, верског и националног идентитета и обичаја унутар прихватљивих еволутивних услова); безбедности човекове околине (која се односи на одржавање локалне и планетарне биосфере као суштинског система подршке од којег зависе сви други људски пројекти),¹⁴ заговорници теорије безбедносне критике¹⁵ имају другачије становиште. Бузан је био међу онима који су и даље сматрали државу основним референтним објектом безбедности, док су припадници „критичке безбедности“, Роберт Кокс (*eng. Robert Cox*), Кен Бут (*eng. Ken Booth*) и Вејн Џонс (*eng. Wyn Jones*) на становишту да је појединац, а не држава референтни објект безбедности, односно да је еманципација појединца основа за постизање и националне и међународне безбедности, јер су „државе у суштини људске заједнице, те зато врхунски референти безбедности треба да буду људи који чине државу, а не државе саме“.¹⁶ Тим пре, јер свих пет облика претњи према Бузану превасходно погађају људе.

Индикативни су ставови водећих представника ове школе: „Реализам не даје одговоре стварној слици света у коме живимо: опстанак већине појединца... је угрожен не од стране туђих армија, него чешће од стране властитих

¹⁴ Barry Buzan, "New Patterns of Global Security in the Twenty-First Century", *International Affairs*, Vol.67. No. 3, pp.431-451, 1991, str. 433. dostupno na <http://euroakadeemia.ee/materjalid/Buzan%20New%20Patterns%20of%20Global%20Security%20in%20the%2021st%20Century.pdf/3/05/2016>.

¹⁵ Теорију безбедносне критике чине представници тзв. „Велшке школе“. Велшка школа, такође позната као еманципаторски реализам је критички правац у дисциплини студија безбедности. Ради се о критичком приступу који настоји да повеже класична гледишта на безбедност и критичке теорије. У својим истраживањима Велшка школа, односно теорија безбедносне критике се ослања на схватања Франкфуртске школе и Грамшијева размишљања. Кључни представници Велшке школе су Кен Бут и Ричард Вејн Џонс; Александар Ивановић, „Теорије безбедности“, *Универзитетска мисао*, Год. 2012, бр.11, Интернационални Универзитет у Новом Пазару, Нови Пазар, 2012, стр. 49-87.

¹⁶ Columba Peoples and Nick Vaughan-Williams, *Critical Security Studies: An introduction*, Routledge, New York, 2010, стр. 23.

влада или од структура глобалног капитализма...“(Кен Бут); „Реализам је теорија решавања проблема постојећег поретка..., који не разматра могућност успостављања алтернативних светских поредака...“(Роберт Кокс).

Нарочито место у групи алтернативно-критичких приступа безбедности, од појединачне до глобалне, припада феминистичкој струји. Углавном заговорници овог приступа безбедности деле све почетне претпоставке алтернативно-критичких „теорија“, али и указују на чињеницу да је изучавање међународне политике уопште, и међународне безбедности посебно, из угла мушког дела становништва. Ен Тикнер (*eng. Ann Tickner*), на пример, истиче да се жене ретко помињу у по обиму знатној литератури о безбедности иако, што је очевидно, друштвени сукоби утичу и на жене, као и на мушкарце. Овде скоро да и није потребно рећи како највећи број повређених и избеглица у ратовима чине жене и деца. У најмању руку је ненаучно и неморално у једној тако осетљивој и све значајнијој области људског промишљања и деловања занемаривати погледе и интересе више од половине човечанства. На тај начин могу студије безбедности да буду обухватне, а редефиниција замисли потпуна; као што, уосталом Џин Стинс (*eng. Jean Steans*) истиче, тврдећи да: „Редефинисање безбедности... укључује промишљање милитаризма и патријархалности, незадовољавајући развој и уништавање животне околине. Редефинисан концепт безбедности, укључује промишљање односа између сиромаштва, дугова и раста становништва. Он укључује и размишљање о ресурсима и како су они расподељени.“¹⁷ Феминистичка или како је неки аутори називају феминистичка и родна школа, поред општеусвојених критичких погледа на безбедност, има карактеристичан приступ у погледу маргинализовања женске популације по питањима безбедности. Жене, иако нису лишене ниједне врсте претњи које погађају мушки пол, морају да буду видљивије у безбедносним студијама. Наиме, бројна истраживања указују да жене имају своја искуства која би могла бити уграђена у различите аспекте безбедности. Неспорно је да су мушкарци и жене различити, при чему су мушкарци мање склони изражавању емоција, али су насилнији, док су жене као група већи холистици, али мање апстрактне од мушкараца. С тим у вези, тенденција феминисткиња је ка радикалној промени мушке доминације у сфери безбедности и већој и значајнијој улози жена. То се може постићи кроз стварање роднонеутралног концепта безбедности, који поред војних питања укључује и невојна питања безбедности.

Мировне студије представљају интердисциплинарни теоријски приступ, који се ослања на политичке науке, историју, социологију, антропологију, теологију, филозофију, психологију, и друге науке, установљен да:

1. Разуме узроке оружаних сукоба;
2. Развије начине за спречавање и решавање ратних сукоба, геноцида, организованог криминала, тероризма, тешких кршења људских права; и
3. Изградње мирног и праведног система и друштва.

¹⁷ Jill Steans, *Gender and International Relations: An Introduction*, Cambridge: Polity Press, 1988, наведено према: Smith and Baylis, оп. цит., р. 267. (y): Драган Симић, „Савремене теорије безбедности“, *Антологија текстова са „Школа реформе сектора безбедности“*, ISAC Fond - International and Security Affairs Centre, Београд, 2007, стр. 165-195.

Темељи овог теоријског приступа постављени су у Европи у 50-их и 60-их година, прошлог века, са оснивањем неколико истраживачких института за мировне студије. Неке од најстаријих и најпрестижнијих мировних истраживачких институција настале су у Норвешкој и Шведској.¹⁸ Такође, први факултети у САД-у, који су нудили академске програме мировних студија, профилирали су се након Вијетнамског рата, као одговор на гомилање нуклеарног оружја током 1980-их. Данас на стотине колеџа и универзитета широм света нуде програме мировних студија. Истовремено, то научно поље све више привлачи научнике, званичнике демократских држава у свету, Уједињене нације, хуманитарне организације, организације цивилног друштва, и др.

Ради се о теоријском приступу који се бави истраживањем мира и претњама безбедности који је развио норвешки научник Јохан Галтунг (*nor. Johan Galtung*). За разлику од реалистичких и либералних теорија безбедности које у центар разматрања питања безбедности стављају државу поклањајући пажњу физичком насиљу као основној претњи миру и безбедности (националној и међународној), мировне студије, у центар питања безбедности стављају појединца и друштвене групе посвећујући пажњу постојању тзв. структуралног насиља, као претњи миру и безбедности (пре свега безбедности појединца и друштвених група). Наиме, према Галтунгу мир представља нешто што је у супротности са насиљем, али се његово схватање насиља (а тиме и мира) не односи само на видљиву употребу (физичке) силе између људских бића, већ на све што омета људско самоостварење, односно задовољење основних људских потреба (економских, психолошких, еколошких, па чак и духовних).

Дакле, мировне студије разматрају и анализирају начин на који друштвене структуре, унутар и између држава успостављају и одржавају структурално насиље, са циљем схватања суштине постојања структуралног насиља, а ради изналагања начина за његово искорењивање и успостављање позитивног мира, као слободе од физичког и структуралног насиља. Сходно томе, као референти објекат безбедности Галтунг истиче појединца и друштвене групе које треба заштитити како од директног физичког, тако и од структуралног насиља.¹⁹ У том правцу, у оквиру овог приступа, мир није дефинисан искључиво као одсуство рата (негативни мир), већ као присуство услова за праведан и одржив мир, који између осталог укључује: могућност приступа храни, чистој води за пиће, здравственој заштити, образовању, неповредивости психичког и физичког интегритета, заштити неприкосновених људских права (позитиван мир). Уопштено речено, то је приступ који тежи да заустави „звезкање оружјем“ и да се жестоко супростави игнорисању и ускраћивању људских права и стварању неправедних друштвених и политичких услова.

Постмодернисти наглашавају важност идеја и дискурса у размишљању безбедности. Желе да замене „беседу реализма“ са „комунитарним вредностима“, као и да преобликују дебату о глобалној безбедности постављајући нова

¹⁸ Peace Research Institute of Oslo; The Department of Peace and Conflict Research at Uppsala University in Sweden; and the Stockholm International Peace Research Institute.

¹⁹ Александар Ивановић, „Теорије безбедности“, *Универзитетска мисао*, Год. 2012, бр.11, Интернационални Универзитет у Новом Пазару, Нови Пазар, 2012, стр. 49-87.

питања која су била игнорисана традиционалним приступом. Постоји веровање међу постмодернистима да природа међународне политике може бити измењена ако „епистемолошке заједнице“ помогну у ширењу комунитарних идеала, односно идеала заједништва.²⁰ Постмодернизам се уопштено дефинише, као правац критичких теорија који је настао у 20. веку, чији заговорници релативизују питање истине, сматрајући да се свеобухватно не може утврдити шта је објективна истина, па самим тим, у односу на такво становиште и објективна истина у међународним односима. Најпознатији представници овог правца су: Жан-Франсоа Лиотар (*fr. Jean-Francois Lyotard*), Мишел Фуко (*fr. Michel Gucault*) Жак Дерида (*fr. Jacques Derrida*), Дејвид Кембел (*eng. David Campbell*), Џим Дорџ (*eng. Jim George*) и др.

Не треба да чуди, стога, што су се постмодернисти определили за тзв. номадски дискурс, тј. за потпуни релативизам у односу на истину и чињенице – колико људи, толико и истина. Оно што је по постмодернистима важно, тиче се „енергетског исцртавања језика“, а не идеја интерсубјективно проверљивог знања.²¹ Кад је реч о промишљању безбедности „говор реализма“ (дискурс реализма) је као „говор моћи“ средишњи проблем и узрок међународне несигурности.²² Такав говор је у прошлости, једнако као и данас, истичу постмодернисти, подстицао надметање држава у увећању моћи, што је све неизбежно у крајњем исходу доводило до ратова; уравнотеживање моћи кроз наоружавање и стварање савеза, наиме, не доноси мир. Једини начин да се ова слепа извесност превазиђе, по њима, је замена „говора моћи“ потпуно друкчијим „говором заједништва“. Постмодернисти наглашавају да ће преовладавање тзв. софтвера који се заснива на „комунитарним правилима и вредностима“ довести до сарадње, мира и свеопштег склада у односима друштава и држава. Нема, дакле, повлашћеног тумачења стварности, међународне политике, па ни безбедности, сматрају постмодернисти. Није тешко сложити се са постмодернистичким образложењем оваквог једног становишта: скоро непојамна сложеност и сазнајна „неухватљивост“ људског понашања, уз његове разноврсне, често супротстављене културне, верске, и историјске „варијације“, у великој мери им даје за право. И заиста, претерано поједностављивање и редуковање стварности с циљем стварања теоријских модела или „оквира разумевања“ са најширим оквиром, чини их практично потпуно неупотребљивим, „неосетљивим“ за сву сложеност „збиљске истине ствари“. У „леденим пустињама апстракције“ (Адорно), додајмо, тешко је проширити и продубити замисао безбедности у условима нарастајуће „сложене међузависности“ (Киохејн/Нај), „глобализације светске политике“ (Смит/Бејлис) и, посебно, у околностима глобалних безбедносних изазова и претњи. Похвале је вредно њихово, макар на речима, за-

²⁰ Далибор Кекић, „Култура безбедности у савременим схватањима безбедности“, *Међународни проблеми*, Вол. LVI, бр. 2–3, Институт за међународну политику и привреду, Београд, 2004, стр. 221–248.

²¹ Драган Симић, „Савремене теорије безбедности“, *Антологија текстова са „Школа реформе сектора безбедности“*, ISAC Fond - International and Security Affairs Centre, Београд, 2007, стр.165-195.

²² Richard K. Ashley, „The poverty of neorealism“, *International Organization*, The MIT Press, Vol. 38, No. 2 (Spring, 1984), Cambridge, Massachusetts, pp. 225-286.

лагање да се у оквиру студија безбедности истражују и питања каква су, на пример, повећања несигурности узроковане учешћем државе у пословима војне индустрије, затим проблем претећег стања глобалне економије по мир и безбедност, као и питање сваковрсног насиља над скрајнутим друштвеним групама.²³ Истовремено са гледиштем, „Колико има људи, толико има и истина, толико и закључака, толико и терорија, у потпуности се релативизују појам истине и знања“, а потенцирају различити начини гледања на ствари и различити начини знања о стварима. Сходно томе, да се закључити да је такав постмодернистички приступ „да уколико није могуће поуздано утврдити објективну истину, онда је немогуће доћи до било каквог објективног знања“, прилично узан, искључив и једностран.

Копенхашка школа студија безбедности

У оквиру критичких приступа у студијама безбедности постоји више научних опредељења, па по том основу и различитих школа која се баве истраживањем комплексних безбедносних проблема. Према мишљењу већине аналитичара, једна од најпродуктивнијих је тзв. Копенхашка школа. Копенхашка школа студија безбедности је школа академског разматрања проблема безбедности у сложеним међународним односима. Познати теоретичари ове школе су Бари Бузан, Оле Вивер и Јап де Вилде (*eng. Barry Buzan, dan. Ole Wæver and hol. Jaap de Wilde*). Најистакнутији критичар из Копенхашке школе је Бил Мексвини (*eng. Bill McSweeney*). Многи од представника ових студија безбедности радили су у Институту за истраживање мира у Копенхагену (*eng. The Copenhagen Peace Research Institute- COPRI*). Они су тврдили да се њихов приступ разликује од критичких приступа у студијама безбедности, оградивши се изричито од припадности истима. Упркос томе, што су ове студије настојали да одреде као „школу у настанку“, Бари Бузан и Оле Вивер, дали су значајан допринос поимању безбедности, а самим тиме и целокупном критичком приступу у студијама безбедности, (Бузан својом секторалном анализом сигурности, а Вивер увођењем појма секуритизације).

Реалистичко инсистирање на чињеници да је једини референтни објекат безбедности држава, не само да је уско и недовољно, него је и нетачно. Присталице Копенхашке школе предложили су прихватање људских групација као могућих референтних објеката безбедности. То би био један посебан облик безбедности (који би био применљив на такве колективне, а ипак недржавне референтне објекте), коју је Оле Вивер, један од водећих представника ове школе дефинисао на следећи начин: „социјетална безбедност је могућност друштва да опстане и задржи свој суштински карактер под променљивим условима и могућим или постојећим претњама“. Бари Бузан, у свом чувеном делу, „Народи, државе и страх: проблем националне сигурности у

²³ Драган Симић, „Савремене теорије безбедности“, *Антологија текстова са Школа реформе сектора безбедности*, ISAC Fond - International and Security Affairs Centre, Београд, 2007, стр.165-195.

међународним односима“ (*eng. People, States and Fear: The National Security Problem in International Relations -1983.*), истиче да су претње безбедности државе могуће на три начина:

1. Могућа је претња идеји државе (национализам);
2. Физичкој основи државе (њеном становништву и њеним ресурсима);
3. Институционалном изражају државе (њеном политичком систему).

Генерално посматрано код Бузана је у овој књизи референтни објекат још увек држава. Ипак, за разлику од већине неореалиста он је „завирио“ и у природу држава и у природу појединца, и још 1983. године дао оно његово чувено пророчанство о Совјетском Савезу. Наиме, Бузан разликује слабе (*eng. weak*) и снажне државе, и мале и велике силе. Совјетски Савез је био велика сила, али слаба држава. То једноставно речено значи, да грађани неке „слабе“ земље, у уопштенем смислу, не доживљавају државу као своју, јер она има недостатак легитимета. Историја је потврдила овакво његово становиште, потврдивши да нуклеране бојеве главе нису биле довољне, за опстанак државе, те да је потребно много више од тога. Дакле, и овом контексту постоје претње безбедности држава. Заправо, суштинско питање социјеталне безбедности јесте да ли сви појединци, друштвене, етничке или верске групе доживљавају конкретну државну структуру као своју и тиме јој дају легитимитет. Бузан, у својим радовима одређује социјеталну безбедност као „одрживост унутар прихваћених услова за еволуцију традиционалних образаца језика, културе, удруживања, те религијских и националних идентитета и обичаја“. При том, указивао је на осетљивији положај држава са етнички хетерогеним становништвом.

Важност Бузанове поделе безбедности на нове секторе: војну, друштвену, економску, политичку и еколошку безбедност, што је претходно и наведено, огледа се и у томе што сваки од сектора поприма и нови референтни објекат. Код друштвене безбедности то су колективни идентитети, код економске безбедности то је национална привреда, а код политичке је то државна сувереност, код еколошке се ради о врстама или станишту, а референтни објекат војне безбедности, која је као појам постојала и пуно пре, односно била је изједначена са безбедношћу у целини, остаје држава. Ових пет сектора пружио је надалеко познати поједностављени приказ опсега безбедности.²⁴ „Проширена безбедносна стратегија“ коју је Бузан обликовао, је јасан вид критичког размишљања о безбедности, јер се не слаже са ранијим уским војним дефиницијама безбедности и пружа шири приступ у којем се све категорије безбедности (еколошке, економске, политичке и друштвене), такође појављују. Овај по много чему шири приступ јесте вредан модел концептуализације безбедности и представља велики искорак у односу на уска милитаристичка гледишта студија безбедности својствена нарочито раздобљу „Хладног рата“.

Други теоријски допринос настао као плод ове школе је рад Олеа Вивера о секуритизацији. Он сматра да се према безбедности односимо као према говорном чину, а да је неки проблем безбедносни проблем, зато и само зато што

²⁴ Alan Collins (ur.), *Suvremene sigurnosne studije*, Politička kultura, Centar za međunarodne i sigurnosne studije Fakulteta političkih znanosti, Zagreb, 2010, str.76.

је секуритизован, односно доведен у подручје безбедности.²⁵ Пре свега, треба разјаснити три врсте проблема, односно питања која Вивер у свом раду разликује:²⁶

1. Неполитизовано питање – није предмет државне акције те није укључено у јавну расправу;
2. Политизовано питање – њиме се поступа унутар стандардног државног политичког система;
3. Секуритизовано питање – потребна је хитна државна акција изван стандардног политичког система.

Ту долази до остварења модела секуритизације који има две фазе. У првој фази спроводитељи секуритизације (политичари, владе или лобисти) проглашавају референтни објекат угроженим. Референтни објекти могу бити државе, национална привреда, друштвени идентитети, природна станишта итд. Не само да га приказују угроженим, него то питање проглашавају егзистенцијалном претњом. Алан Колинс (*eng. Alan Collins*) напомиње да ту итекако битну улогу има моћ спроводитеља секуритизације. Наравно, да покушај указивања да је неки проблем егзистенцијалне природе и то од стране обичног грађанина неће имати ни изблиза једнаку тежину и последице као нпр. ако то учини председник САД-а Џорџ Буш (*eng. George Bush*), приказујући глобални тероризам егзистенцијалном претњом. Друга фаза секуритизације односи се на уверавање релевантне публике у стварну угроженост референтног објекта, те је она кључни део целог концепта. Без способности уверавања, било каква ванредна акција не би била легитимна, те се може закључити да је управо говорни чин кључан у спровођењу секуритизације. Неки аутори секуритизацију називају екстремнијом верзијом политизације, а постоји и обрнут процес назван десекуритизација, која подразумева инверзан процес: враћање неког питања из хитног, секуритизованог стања у нормално подручје преговарања политичке сфере.²⁷ Износећи алтернативну артикулацију безбедности, теоретичари секуритизације тврде да ће неки проблем по питању безбедности добити несразмерно велике количине пажње и средстава која ће се користити у име безбедности (зато се и каже екстремна верзија политизације), у односу на неуспешно секуритизоване предмете који људима наносе више штете. У датом контексту, уобичајени пример који наводе тероретичари односи се на тероризам који је постављен као главни приоритет у безбедносним дискусијама, иако је већа вероватноћа да људи страдају у саобраћајним несрећама, од стране аутомобила или пак од неке болести, него од тероризма.

Теорија регионалног безбедносног комплекса (*eng. Regional security complex theory - RSCT*) је теорија регионалне безбедности, коју су преобликовали и унапредили Бари Бузан и Оле Вивер, у својим научно истраживачким

²⁵ Ибид

²⁶ Filip Adaković, *Nacionalna sigurnost u kurikulumu sastavnica zagrebačkog sveučilišta, diplomski rad*, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Odsjek za sociologiju, Odsjek za pedagogiju, Zagreb, rujan 2013, str.22.

²⁷ Ибид

радовима.²⁸ Концепт регионалног безбедносног комплекса заступа становиште како је безбедност груписана у географски обликованим регионима. Безбедносни проблеми немају тенденцију да се шире много више од површине одређеног региона, те су стога претња највише самом региону. Важно је напоменути да теорију регионалних безбедносних комплекса не треба мешати са регионализмом и регионалним интеграцијама.

Сведоци смо настанка читавог низа регионалних сукоба, који су избили и избијају или као последица сукобљавања интереса између великих сила или као последица сучељавања интереса између великих сила и неких регионалних фактора, али и као резултат разних облика анимозитета између самих регионалних чинилаца, често уз подршку појединих великих сила неким од њих. Регионални конфликти су се изразито проширили после Хладног рата. Сваки регион је прича за себе са својим специфичностима, али постоје и заједнички теоретски приступи.²⁹ Под регионом се претежно подразумева једна група држава која је смештена на истом географском простору. Бари Бузан разуме регион као „географски груписан субсистем држава које су довољно карактеристичне у погледу своје унутрашње структуре и процеса тако да су у пуном смислу специфичне у односу на шири међународни систем или заједницу чији су део“.³⁰ Сматра да је географски елемент најважнији у дефинисању региона и да удаљене земље никако не могу да буду сврстане у један заједнички регион.³¹ Т.В. Пол (*eng. Thazha Varkey Paul*) дефинише регион врло слично: „Регион је група држава које су блиске једна другој и међусобно повезане у просторном, културном и идејном смислу на специфичан и на начин који се издваја.“³² Специфичности једног региона односе се и на посебне безбедносне карактеристике које важе само за тај регион. У том смислу се јавља и концепт регионалног безбедносног комплекса, који се аналогно дефиницијама региона, посматра у контексту сучељавања свих земаља једног региона или дела тих земаља с безбедносним изазовима који су карактеристични, специфични и јединствени за дати регион, те се њихова национална безбедност мора посматрати заједнички, а не изоловано и појединачно.³³ Бузан је дефинисао појам регионалног безбедносног комплекса као „сет јединица чији су главни процеси секуратизација, десекуратизација или оба, толико међусобно повезани да њи-

²⁸ Barry Buzan, and Ole Wæver, *Regions and Powers: The structure of International Security*, Cambridge University Press, Cambridge, United Kingdom, 2003.

²⁹ Драган Тодоровић, *Сунитско-шиитски раскол и његове последице на безбедност у региону блиског истока*, докторска дисертација, Универзитет у Београду, Факултет Политичких наука, Београд, 2016, стр. 25.

³⁰ Barry Buzan, „How regions were made, and the legacies for world politics: an English School reconnaissance“, u: *International Relations Theory and Regional Transformation*, edited by T.V. Paul, Cambridge University Press, Cambridge, United Kingdom, 2012, pp. 22- 48.

³¹ Ибид

³² Thazha Varkey Paul, „Regional transformation in International relations“, u: *International Relations Theory and Regional Transformation*, edited by T.V. Paul, Cambridge University Press, Cambridge, United Kingdom, 2012, pp. 3-21.

³³ Драган Тодоровић, *Сунитско-шиитски раскол и његове последице на безбедност у региону блиског истока*, докторска дисертација, Универзитет у Београду, Факултет Политичких наука, Београд, 2016, стр. 26.

хови безбедносни проблеми не могу разумно бити анализирани или решавани одвојени једни од других.³⁴ Ова дефиниција је нешто измењена у односу на његову претходну дефиницију, по којој је регионални безбедносни комплекс означио као „групу држава чије су примарне безбедносне бриге повезане довољно блиско да њихове националне безбедности не могу реалистички бити разматране одвојено једна од друге“.³⁵ Ближе речено, ова дефиниција сугерише да је безбедност сваког актера у региону у интеракцији са безбедношћу осталих актера. Интензивна међузависност безбедности у региону, чини да теорија регионалног безбедносног комплекса буде занимљива област студија. Оно што такође чини овај концепт сложеним јесте и чињеница, да понекад тзв. тампон државе могу „изоловати“ регион (нпр. авганистанске територије између Блиског истока и Јужне Азије). Заправо, регионе треба посматрати као мини системе, где се могу применити и друге теорије, попут равнотеже моћи, поларитета, савеза, међузависности итд.

Напоследку, Копенхашка школа је била посебно успешна у развоју концепта који је пронашао место у поглављима разматрања међународне безбедности, што неспорно доказује број и обим публикација које су објављене са централним концептом „секуритизације“ или неке варијације од тога. Међутим, шири приступ овог учења пати од низа ограничења која произилазе из чињенице да поједини аутори, заговорници овог приступа, остају у домену реалистичке парадигме. Наиме, упркос увођењу појединца као референтног објекта безбедности они ипак нагињу ка државоцентричном моделу, наводећи да државе „морају да се носе са целим проблемом безбедности“. Ипак, у већем делу литературе која подупиरे ово учење, истини за вољу, заступљена је критика државе као искључивог референтног објекта безбедности, што овај приступ у суштини чини другачијим у односу на друге државно орјентисане приступе.

Глобалистички приступи у студијама безбедности

У последње време смо изложени свеопштој употреби речи „глобализација“. Тим термином „манипулишу“ штампани и електронски медији и он се готово усталио и у свакодневной комуникацији. А шта тај појам подразумева, претпостављам да већина људи не би могла дати прецизан одговор. Упућени би могли рећи да се појам глобализације користи за описивање промена у друштвима, култури и светској економији, који доводе до значајног пораста међународне размене. Такође се не би погрешило, ако би се навело да глобализација одражава процес успостављања глобалних вредности које превазилазе оквири националних држава. Глобализација је једноставно речено један динамичан, политички, економски и културни процес који је подстакнут рапидним

³⁴ Barry Buzan and Ole Waever, *Regions and Power: The Structure of International Security*, Cambridge University Press, Cambridge, United Kingdom, 2003, str. 491.

³⁵ Barry Buzan, *People, States and Fear: The National Security Problem in International Relations*, Wheatsheaf Books, University of Michigan, USA, 1983, p.190.

развојем саобраћаја и комуникација, што напоследку доводи до повезивања на глобалном нивоу, превазилазећи националну затвореност уз слободан проток идеја, које концентришу велику моћ.³⁶ Глобализација је постала реч која покрива и обухвата широк спектар различитих политичких, економских, културних и других трендова, постајући један од најупотребљаванијих и „најмодернијих“ термина савремене политичке и академске дебате. Може се истаћи да у популарном дискурсу, глобализација веома често функционише као синоним за више феномена.³⁷ Политички, економски и војно најмоћније државе света, на челу са САД-а, су носиоци глобализације, промовишу водеће циљеве глобализације, који уједно представљају и њене вредности, а то су:

1. Повезивање држава;
2. Отварање тржишта;
3. Борба против ратова;
4. Борба против производње нуклеарног, хемијског и биолошког оружја;
5. Борба против сиромаштва;
6. Једнакост међу људима;
7. Слободан проток робе, људи и капитала итд.

Глобалистички приступи у студијама безбедности, представљају правац критичких теорија у разматрању безбедности. Ова школа учења безбедности, своју пажњу усмерава више на глобалну заједницу, него на националне државе. Поједини еминентни аутори сврставају овај приступ, као подгрупу алтернативно-критичкој групи мислилаца безбедности. Међутим, већина аутора, због своје свеобухватности, аутентичних ставова и решења, издваја ову школу као посебан приступ у студијама безбедности. Истакнути представници глобалистичког правца су: Мери Калдор (*eng. Mary Kaldor*), Мартин Шо (*eng. Martin Shaw*), Ричард Фолк (*eng. Richard Falk*), Иан Кларк (*eng. Ian Clarck*), Давид Хелд (*eng. David Held*), Сијом Браун (*eng. Seyom Brown*) и др. „Глобалистички“ погледи на међународну безбедност, одражавају становиште да је систем суверених држава на путу да уступи место глобалном друштву.

Најзад, „глобалистички“ погледи на међународну безбедност и безбедност уопште, представљају још један озбиљан изазов „традиционалном“, реалистичком и неореалистичком приступу; писци који себе сматрају припадницима тзв. школе глобалног друштва, полазе од претпоставке да је систем суверених држава већ уступио место глобалном друштву. Као последица глобализма и, посебно, захваљујући последицама деловања глобализацијских „таласа“ у последњој деценији 20. века, неки говоре и о постојању односа глобалне заједнице која у свој састав, пре свега, као основне јединице обухвата појединце, па тек онда и народе, различите биосоцијалне заједнице, друштвене групе, итд. Има и оних који сматрају да систем суверених држава прераста у светску заједницу појединаца понајвише учинком међународног права и међународних

³⁶ Жељко Бјелајац, *Трговина људима - Злочин против човечности*, Правни факултет за привреду и правосуђе, Нови Сад, 2014, стр. 27.

³⁷ Жељко Бјелајац, *Политика сузбијања криминалитета*, Правни факултет за привреду и правосуђе, Нови Сад, 2015, стр. 35.

организација које је придржавају – нови субјекти, по њима, преображавају међународно право из међудржавног у право светске заједнице (*eng. the law of world community*); транснационално право (*eng. transnational law*); заједничко право човечанства (*eng. the common law of mankind*) или, најшире, у светско право (*eng. world law*).³⁸ Заговорници ове школе мисле да је разматрање безбедности које је усредсређено на државу, застарело и да не одражава стварне промене које се догађају на међународној сцени. Они оправдавају своје ставове указивањем на чињеницу да процес глобализације доноси нове ризике и опасности. Ово укључује ризике повезане са таквим стварима као што су слом глобалне економије, глобално загревање, или глобално уништење (нуклеарни сукоби и незезде). Ова претећа угрожавања безбедности су на планетарном нивоу и конципирају се углавном као дешавања која су изван моћи државе.³⁹ Такође, приметно је да у свету, паралелно теку два процеса. С једне стране имамо глобализацију, а са друге настанак нових држава и фаворизовање и затварање других. Та два процеса су наизглед потпуно противуречна, али они то у суштини не морају бити. Наравно да кад велике силе ослабе неку вишенационалну државу, она се распадне и тад настаје више мањих послушних држава уместо једне велике и непослушне.⁴⁰ Све наведено указује да живимо у цивилизацији која се одликује противуречним процесима развика, у времену у којем су многи социјални проблеми превазишли националне границе, попут: сиромаштва, тероризма, организованог криминала, глобалног загревања, проблема са избеглицама, ширења оружја за масовно уништавање, итд. За решавање овако комплексних изазова, националне државе су постале претесан оквир, што упућује на нужност деловања и развијања међународних организација и институција.

Оно што се у овом тренутку поуздано може тврдити је да густа мрежа глобалног економског система, глобалних финансија, комуникација и информација, већ поменутих међународних мултинационалних и транснационалних субјеката, уз глобалну културу у настајању, повезују људе у свету мимо постојећих државних граница. Глобално друштво је по оваквим схватањима производ глобализације у свим њеним видовима испољавања; као такво оно се суочава и са глобалним безбедносним изазовима и претњама.⁴¹ На једној страни су они који сматрају да су промене о којима је већ било речи таквог обима и толике дубине, да систем држава само „храмље“, заостајући недопустиво за „новом политиком глобалне одговорности“ или, другим речима, каска за „глобалним изазовима којима се делотворно може само глобално одговорити“. Према оваквом размишљању, питања као што су глобална неједнакост, сиро-

³⁸ Драган Симић, *Поредак света*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1999, стр. 209-210.

³⁹ Немања Маринковић, „Замисао глобалне безбедности - са или без националне“, *Безбедност*, вол. 49, бр. 4, Министарство унутрашњих послова Републике Србије, Београд, 2007, стр. 58-69.

⁴⁰ Жељко Бјелајац, Мина Зиројевић, „Безбедносна култура у ери глобализације“, *Култура полиса*, Год. XI, бр. 23, Култура – Полис, Нови Сад, Институт за европске студије, Београд, 2014, стр. 77-99.

⁴¹ Драган Симић, „Савремене теорије безбедности“, *Антологија текстова са „Школа реформе сектора безбедности“*, ISAC Fond - International and Security Affairs Centre, Београд, 2007, стр. 165-195.

маштво, еколошки „потреси“, људска права, мањинска права, демократија, појединачна и групна безбедност, превазилазе моћи државе и система држава у стратешком одступању да их решавају и ваљано реше. Аутори који заступају поменута гледишта, међутим, не наводе јасно: ко је уместо држава, у глобалном друштву у настајању, у стању да осигура безбедност појединцима и групама у случајевима када су они суочени са „старим“ и „новим“ безбедносним претњама и глобалним изазовима?⁴² „Глобалисти“, даље, тврде да су главне недоумице међународне заједнице у случајевима претњи безбедности појединаца и друштвених група, разрешене историјским преобликовањем људског друштва у глобално друштво – следећи и бранећи такве општеприхваћене вредности живота у људском друштву, најзад, брига за људска, појединачна, групна (колективна) права, очекивана је и оправдана. О томе да ли и над онима који се старају и предузимају радње у случајевима кршења људских и мањинских прва постоји демократски надзор, ови аутори нису писали.⁴³ Евидентно је да ће замена државних интереса, за које се залажу конзервативни неолибералисти, глобалним интересима (који би подразумевали егзистенцију људске врсте, приступ храни, води, здравству и образовању, смањење сиромаштва и насиља у свету, очување културних различитости и заштиту животне средине), бити суочена са бројним потешкоћама.

De facto, „светска држава“, тешко да ће настати у догледно време, а рад Уједињених нација, перманентно опструишу моћне државе, руковођене својим интересима. Истовремено, како националне државе, „у својим рукама“ још увек држе кључне полуге, нарочито војне моћи, међународна безбедност се перманентно налази у једној врсти *interregnuma*. Контрадикторности и нејасноће се заправо јављају око кључног питања, ко треба да изгради „наднационално интересне организације“, на који начин и којим средствима може гарантовати безбедност друштвених група и појединаца као главних референтних објеката безбедности? С обзиром да одговор на ово питање изостаје, светска безбедносна агенда постала је много сложенија и конфузнија. Једном речју, свет у којем живимо у многоме је постао несигурнији, а томе су свакако допринели описани процеси глобализације.

Суштина савремених концепата безбедности

Радикалан раскид с традиционалним студијама безбедности почиње мултисекторским приступом истраживању безбедности. Након констатације да постоје и други сектори безбедности, поред војног, појавила се могућност да има и других референтних објеката безбедности осим државе, на шта су указали и либерални институционалисти. Такође, шири се опсег безбедносних претњи, а њихова природа је условљена и карактеристикама конкретног референтног објекта. Савремена схватања се односе на дефинисање укупних интереса и стратегије развика друштва, али и њихове одбране од угрожавања. Они

⁴² Ибид

⁴³ Ибид

укључују нове аспекте, као што су економска или еколошка димензија људских права и слобода. Новообликована безбедносна архитектура условила је значајне социјалне и политичке промене, које, заједно с променама у савременој националној, регионалној и међународној безбедносној ситуацији, представљају јединствени склоп. Национална безбедност је темељна категорија безбедности афирмисана током Хладног рата, када су се у студијама безбедности постављала и два основна питања: ко је референтни објекат безбедности и који су нужни услови за безбедност?⁴⁴ Дакле, суштинска разлика између традиционалних студија безбедности и оних савремених огледа се у томе да се безбедност више не доводи у везу искључиво са државама, већ да тај феномен обухвата много више подручја, него што је у прошлости био случај. Савремени концепт безбедности није више фокусиран на државу, већ укључује и појединце и глобалну заједницу.

Измењени контекст безбедности крајем 20. и почетком 21. века условио је и ширење истраживачког поља безбедности. Тако сада запажамо:⁴⁵

1. Ширење истраживачког поља од државе према другим референтним објектима и субјектима безбедности (као што су појединци, друштвене групе, друштво, међународно и глобално окружење);
2. Истраживање природе претњи као извора небезбедности;
3. Одређивање субјеката одговорних за достизање, очување и унапређење безбедности; и
4. Утврђивање стратегије (поступака, начина и средстава) којима се може достићи, очувати и унапредити безбедност на свим нивоима.

У прилог томе да је морало доћи до преобликовања „безбедносне архитектуре“ говоре резултати референтних организација, попут *ERGOMASA* (*eng. European Research Group on Military and Society*)⁴⁶, и других, који су истраживали ставове држављана држава-чланица ЕУ, о томе који проблеми код њих изазивају највише забринутости. Резултати истраживања су јасно показали да рат више није доминантни облик угрожавања као што је то било у прошлости. При врху ранг листе су: слаба економија, угрожавање животне средине, елементарне непогоде, распродаја друштвеног богатства и криминал. У датом контексту можемо навести поуздано истраживање канадског *The University of British Columbia* из 2005. године, које потврђује ову тезу. Њиме се настојала

⁴⁴ Светлана Станаревић, *Концепт безбедносне културе и претпоставке његовог развоја, докторска дисертација*, Факултет безбедности Универзитета у Београду, Београд, 2012, стр. 223-224.

⁴⁵ Младен Бајагић, *Основи безбедности*, Криминалистичко-полицијска академија, Београд, 2007, стр. 53.

⁴⁶ *ERGOMAS* је Европска асоцијација војних социолога и политиколога или свих оних који се баве проучавањем односа између војске и друштва, основана 1986. године. То је међународна научна асоцијација, основана првобитно у Европи, али је у међувремену своја врата отворила научницима из целог света, који су посвећени заједничким истраживањима о односима војске и друштва. *ERGOMAS* је јавна, непрофитна, политички и идеолошки независна професионална организација научника. Циљеве остварује кроз активности радних група и међународних конференција. Основне дисциплине *ERGOMAS*-а су социологија и политичке науке, али током времена, интересовања су постала све више мултидисциплинарна, тако да сада у *ERGOMAS*-у има чланова и из других научних дисциплина, <http://www.ergomas.ch/10/05/2016>.

утврдити ранг листа опасности и угрожавања које људи у свету сматрају највећом претњом националној безбедности. То истраживање је обухватило 11 држава⁴⁷, а резултати су показали да:

1. 27% испитаника највише страхује од насиља повезаног с криминалним актима;
2. 15% страхује од тероризма;
3. 13% страхује од здравствених и економских претњи;
4. 12% страхује од несрећа и природних катастрофа;
5. 8% страхује од рата; и
6. 25% страхује од разних других угрожавања.

Синоним за савремени концепт безбедности, заправо је концепт свеобухватне (*eng. comprehensive*) безбедности. Једна од тема која се појавила након хладног рата је била како отићи даље од традиционалних сагледавања безбедности. Природа међународне безбедности је доживела велике промене. Безбедносни изазови се не односе више само на одбрану територије државе, већ су постављени захтеви за посвећивањем веће пажње на: људска права, политичку стабилност и демократију, културни и верски идентитет, социјална питања, загађење животне средине, миграцију становништва.⁴⁸ У контексту разматрања безбедности и спречавања сукоба, ова питања постају „горућа“, јер се односе на ново значење безбедности и њено место у светској политици. Заправо, теоретичари концепта свеобухватне безбедности, упоредо са традиционалним аспектима безбедности, који се фокусирају на војну безбедност, под нови „кишобран“ безбедности стављају, нарочито социјеталне, еколошке и економске аспекте безбедности, како би одговорили на бројне изазове, ризике и претње са којима се суочава човечанство.

Концепт сарадње у безбедности (*eng. cooperative security*), је заправо један идеалистички приступ у студијама безбедности, који су покушали да објасне, разраде, уклопе и прилагоде комплексној реалности, двојица професора Ричарду Коену и Мајклу Михалки (*eng. Richard Cohen and Michael Mihalka*) у заједничком раду под називом „Сарадња у безбедности: Нови хоризонти за међународни поредак“ (*eng. Cooperative Security: New Horizons for International Order*), који је објавио Европски центар за безбедносне студије Џорџ Маршал (*eng. George C. Marshall European Center For Security Studies*). Коенов део се зове: „Од индивидуалне безбедности до међународне стабилности“ (*eng. From Individual Security to International Stability*), а Михалкин „Од теорије до праксе“ (*eng. From Theory to Practice*). Професор Симић истиче:⁴⁹ „да сарадња у безбедности постоји од раније, али да када се мисли на сарадњу у безбедности у

⁴⁷ Бразил, Канада, Француска, Индија, Јапан, Русија, Јужноафричка Република, Тајланд, Турска, Уједињено краљевство и САД. Преузето из: Mirko Bilandžić, „Prema strategiji „nacionalne“ sigurnosti Europske unije“, *Policija i sigurnost*, God. 21, (1) Zagreb, Ministarstvo unutarnjih poslova Republike Hrvatske, Policijska akademija, 2012, str 49-69.

⁴⁸ Далибор Кекић, „Култура безбедности у савременим схватањима безбедности“, *Међународни проблеми*, Вол. LVI, бр. 2–3, Институт за међународну политику и привреду, Београд, 2004, стр. 221–248.

⁴⁹ Драган Симић, *Наука о безбедности: савремени приступи безбедности*, Службени лист СРЈ/Факултет политичких наука, Београд, 2002, стр.83.

„виду тзв. кооперативне безбедности, онда је оправдано говорити о концептуалним сличностима са моделом „безбедносне заједнице“. Тек тај концепт представља корак напред и покушај суштинског раскида са традиционалним схватањем безбедности, као и мишљењем и понашањем у кључу „безбедносне дилеме“ и политике силе“.

Коенов приступ је донео велике новине у том сегменту безбедности, јер је објашњавајући кооперативну безбедност, изнео тезу да се она састоји из четири прстена, два већ позната и два нова, али врло битна. Та четири прстена су: индивидуална безбедност, колективна безбедност, колективна одбрана и промоција стабилности.⁵⁰ Колективна безбедност и колективна одбрана су према професору Коену познати од раније. Колективна безбедност представља одбрану од претњи изнутра, односно претњи које би могле потећи из круга једне или више држава, које су део групе држава.⁵¹ Колективна одбрана за разлику од колективне безбедности, окренута је одбрани од спољног непријатеља и претњи, које не долазе од земаља чланица. У том систему државе имају уговорну обавезу (*eng. casus foederis*) да се организују и ступе у рат, уколико на било коју од чланица буде извршена агресија, од стране једне државе или одређене коалиције, које не припадају поменутом систему безбедности (пример за такво удруживање: НАТО, Заједница независних држава (ЗНД) (*рус. Содружество Независимых Государств (СНГ)*). Надаље, индивидуална безбедност и промоција стабилности, према професору Коену су нова два елемента, као саставни делови кооперативне безбедности. Заправо, према мишљењу професора Коена, индивидуална безбедност, је основа овакве замисли безбедности, односно централни прстен, који укључује апсолутну потребу поштовања људских права. Промоција стабилности као прстен подразумева, да се државе чланице групе ангажују и ван граница своје групе у циљу спречавања угрожавања стабилности, активно се старајући о безбедности и стабилности у њиховом ближем и ширем окружењу.⁵² Такви трендови у протеклој деценији су доста заступљени и заслужују све више пажње. Приметан је изузетан раст сарадње међу земљама Евроазије и Северне Америке. Многе нове међународне организације су настале, а неке од старих су успешно трансформисане. Те промене су видљиве и код НАТО-а, што се може уочити кроз различите облике сарадње са земљама нечланицама, са тенденцијом промоције стабилности и свету.

Најзад, кованицом сарадња у безбедности (*eng. cooperative security*), у основи се жели нагласити нови квалитет заједничког рада субјеката безбедности на достизању, очувању и унапређењу безбедности. Наравно, и раније су постојали различити облици сарадње, али њихов квалитет је био на много ни-

⁵⁰ Richard Cohen, Michael Mihalka, *Cooperative Security: New Horizons for International Order*, PN, The Marshall Center Papers, No. 3 edition, George C. Marshall European Center for Security Studies, Germany, 2001, p. 3.

⁵¹ Коен је примере за такво удруживање пронашао у Лиги народа, у ОУН-у, у Организацију за сарадњу и безбедност у Европи, итд.

⁵² Државе могу да делују и ван оквира својих удруживања у случају да се догађају озбиљна угрожавања индивидуалне безбедности као што су кршења људских права у трећим земљама, која добијају такве димензије да захтевају интервенцију, па чак и војну.

жем степену него данас,⁵³ када савремени процеси глобализације намећу сарадњу свих међународних институција које се баве питањима безбедности. Евидентно је, да је кооперативна безбедност, односно сарадња у безбедности, нужна последица глобализације. С тим у вези, чак и највеће силе попут САД, Русије и Кине, размишљају о томе да ли себи могу дозволити „луксуз“ да остану ван система кооперативне безбедности? Истовремено и неутралне земље као што је Србија, налазе се у неким придруженим програмима сарадње, нпр. „Партнерства за мир“, иако нису чланице НАТО-а. Оне на тај начин учествују у кооперативној безбедности, афирмативном систему, који још увек није пронашао одговор на кључно питање: Како обуздати савременог човека да не „угрожава самог себе“?

Закључак

Безбедност је комплексан појам који је тешко одредити једном једноставном и општеприхваћеном дефиницијом. Разлози за то су многоструки и они се могу тражити у различитим перцепцијама појма безбедност и последицама различитог угла гледања на тај појам, али и контроверзама у научној и стручној јавности око тумачења појмова изазова, ризика и претњи безбедности, што је и разумљиво, јер се одређивањем појма безбедности баве различите научне дисциплине. Сагледавајући предности и недостатке бројних дефиниција, у потрази за упрошћеним објашњењем сложеног феномена о коме је реч, безбедност се може дефинисати као слобода⁵⁴, која „удаљава“ појединца од страха, анксиозности, опасности, сумње. Истовремено, то је и термин којим се означава заштита државе или организације од криминалних активности, тероризма, шпијунаже, итд. Уобичајена и најчешћа класификација безбедности је према објекту заштите - разликују се национална, јавна, колективна, лична и имовинска безбедност, али и остали облици безбедности.

Процес успостављања глобалног поретка донео је изражен дефицит у сфери безбедности, која се одређује и као интерес појединаца и друштвених заједница и као једна од најважнијих човекових потреба. Представа да ће крај Хладног рата и прекид непријатељстава, довести до слабења глобалног насиља и наступајућег периода дуготрајне стабилности и мира, била је превише утопистичка. Евидентне противуречности између актера светске политике, изнедриле су нове претње, изазове и ризике по све учеснике међународне безбедности. Много шири обим изазова, ризика и претњи, доминатно невојне природе, довео је до тога да се са сигурношћу не може потврдити ни за један објекат безбедности, који су све облици и извори угрожавања његове безбедности.

⁵³ Далибор Кекић, „Култура безбедности у савременим схватањима безбедности“, *Међународни проблеми*, Вол. LVI, бр. 2–3, Институт за међународну политику и привреду, Београд, 2004, стр. 221–248.

⁵⁴ Бит човека, оно што истиче његову човечност, стање или својство онога ко је слободан, могућност независног, индетерминисаног, аутономног деловања, или могућност владања самим собом; непостојање присиле, нужде, супротно ропству, www.hrleksikon.info/14/05/2016.

Незауостављиви и трајни процес преобликовања безбедности одразио се на промене замисли и концепта безбедности. Тако, држава више није главни предмет интересовања изучавања науке о безбедности. Проширивање и продубљивање концепта безбедности, у безбедносну агенду укључило је читав низ недржавних актера и референтних објеката. Напоследку, тако измењени контекст безбедности условио је и ширење истраживачког поља безбедности, које у средиште интересовања изнад свега ставља човека-појединца и његову потребу за безбедношћу и сигурношћу као есенцијалну потребу, која је предуслов за стварање мирних и стабилних друштава.

Литература:

1. Adaković, Filip (2013): *Nacionalna sigurnost u kurikulumu sastavnica zagrebačkog sveučilišta, diplomski rad*, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Odsjek za sociologiju, Odsjek za pedagogiju, Zagreb.
2. Ashley, Richard K. (1984): „The poverty of neorealism“, *International Organization*, The MIT Press, Vol. 38, No. 2, Cambridge, Massachusetts, pp. 225-286.
3. Bilandžić, Mirko (2012): „Prema strategiji „nacionalne“ sigurnosti Europske unije“, *Policija i sigurnost*, God. 21, (1)Zagreb, Ministarstvo unutarnjih poslova Republike Hrvatske, Policijska akademija, str. 49-69.
4. Buzan, Barry (1983): *People, States and Fear: The National Security Problem in International Relations*, Wheatsheaf Books, University of Michigan, USA.
5. Buzan, Barry (1991): “New Patterns of Global Security in the Twenty-First Century”, *International Affairs*, Vol.67. No. 3, pp.431-451.
6. Buzan, Barry (2012): „How regions were made, and the legacies for world politics: an English School reconnaissance“, u: *International Relations Theory and Regional Transformation*, edited by T.V.Paul, Cambridge University Press, Cambridge, United Kingdom, pp. 22- 48.
7. Buzan, Barry and Wæver, Ole (2003): *Regions and Powers: The structure of International Security*, Cambridge University Press, Cambridge, United Kingdom.
8. Cohen, Richard; Mihalka, Michael (2001): *Cooperative Security: New Horizons for International Order*, PN, The Marshall Center Papers, No. 3 edition, George C. Marshall European Center for Security Studies, Germany.
9. Collins, Alan (ur.) (2010): *Suvremene sigurnosne studije*, Politička kultura, Centar za međunarodne i sigurnosne studije Fakulteta političkih znanosti, Zagreb.
10. Nye Joseph S. Jr. (2003): *Understanding International Conflicts*, Fourth edition, (Foreward by Stanley Hoffman), Longman, New York.
11. Paul, Thazha Varkey (2012): „Regional transformation in International relations“, u: *International Relations Theory and Regional Transformation*, edited by T.V.Paul, Cambridge University Press, Cambridge, United Kingdom, pp. 3-21.
12. Peoples, Columba and Vaughan-Williams, Nick (2010): *Critical Security Studies*, An introduction, Routledge, New York.
13. Smith, Steve; Baylis, John (2001): *The Globalization of World Politics*, Oxford University Press, New York, London.
14. Steans, Jill (1988): *Gender and International Relations: An Introduction*, Cambridge: Polity Press.

15. Walt, Stephen M. (1991): „The Renaissance of Security Studies“, *International Studies Quarterly*, Vol. 35, No. 2, Oxford University Press, pp. 211-239.
16. Bajagić, Mladen (2007): *Osnovi bezbednosti*, Kriminalističko-policijska akademija, Beograd.
17. Bjelajac, Željko (2014): *Trgovina ljudima - Zločin protiv čovečnosti*, Pravni fakultet za privredu i pravosuđe, Novi Sad.
18. Bjelajac, Željko (2015): *Politika suzbijanja kriminaliteta*, Pravni fakultet za privredu i pravosuđe, Novi Sad.
19. Bjelajac, Željko; Zirojević, Mina (2014): „Bezbednosna kultura u eri globalizacije“, *Kultura polisa*, God. XI, br. 23, Kultura – Polis, Novi Sad, Institut za evropske studije, Beograd, str. 77–99.
20. Ivanović, Aleksandar (2012): „Teorije bezbednosti“, *Univerzitetska misao*, God. 2012, br. 11, Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru, Novi Pazar, str. 49-87.
21. Kekić, Dalibor (2004): „Kultura bezbednosti u savremenim shvatanjima bezbednosti“, *Međunarodni problemi*, Vol. LVI, br. 2–3, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, str. 221–248.
22. Marinković, Nemanja (2007): „Zamisao globalne bezbednosti - sa ili bez nacionalne“, *Bezbednost*, vol. 49, br. 4, Ministarstvo unutrašnjih poslova Republike Srbije, Beograd, str. 58-69.
23. Simić, Dragan (1999): *Poredak sveta*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.
24. Simić, Dragan (2002): *Nauka o bezbednosti: savremeni pristupi bezbednosti*, Službeni list SRJ/Fakultet političkih nauka, Beograd.
25. Simić, Dragan (2007): „Savremene teorije bezbednosti“, *Antologija tekstova sa „Škola reforme sektora bezbednosti“*, ISAC Fond - International and Security Affairs Centre, Beograd, str. 165-195.
26. Stanarević, Svetlana (2012): *Koncept bezbednosne kulture i pretpostavke njegovog razvoja, doktorska disertacija*, Fakultet bezbednosti Univerziteta u Beogradu, Beograd.
27. Todorović, Dragan (2016): *Sunitsko-šiitski raskol i njegove posledice na bezbednost u regionu bliskog istoka, doktorska disertacija*, Univerzitet u Beogradu, Fakultet Političkih nauka, Beograd.

Internet izvori:

1. <http://www.ergomas.ch>
2. <http://www.euroakadeemia.ee>
3. <http://www.hrleksikon.info>
4. <http://www.opsteobrazovanje.in.rs>

EVOLUTION OF DIFFERENT APPROACHES TO SECURITY STUDIES

Summary: The need for security and safety is one of the first need, in addition to the physiological, which appeared in humans. So, the first forms of organization, that is, from the original community we can follow the evolution of security as human needs. It is evident that the need for safety and security is the essential need, which is a prerequisite for creating a peaceful and stable societies. This need is a complex, multi-point caused and conditioned by the interconnection of a number of different factors. If individuals or groups of people are not protected, both in the physical, material, and psychological terms, if they violate basic

human rights, and live with a sense of fear and uncertainty, then we can not talk about their capabilities and abilities to lead a life of acceptable quality who is worthy of a modern man. Difficult to exercise these needs in a way pointless and makes irrelevant human primary physiological needs identified in the hierarchy of human needs. The natural tendency of man is to live in safe conditions. Therefore, the creation of such conditions constitutes its vital interest.

Key words: security, security concept, security studies

ДЕЈАН МИХАИЛОВИЋ

Tecnológico de Monterrey, Escuela de Posgrado en
Educación, Humanidades y Ciencias Sociales
Технолошки Универзитет Монтереј; Школа за
постдипломске студије у друштвеним наукама,
Мексико

УДК 327:355.01

Оригиналан научни рад
Примљен: 23.04.2016
Одобрен: 18.05.2016
Страна: 217-248

РАТОВИ ОКО РЕСУРСА И ЕКОЛОШКА НЕОДРЖИВОСТ АКТУЕЛНОГ КАПИТАЛИСТИЧКОГ СВЕТСКОГ СИСТЕМА

Сажетак: У овом тексту ћемо покушати да аргументујемо тврдњу о еколошкој неодрживости актуелног капиталистичког светског система, анализирајући феномен ратова око ресурса као њен најдрастичнији израз. Поставку смо поделили у пет целина. Прва се односи на екологију и ратну економију као апсолутне границе са којима се суочава савремени капитализам. Друга указује на потребу да изнова проблематизујемо однос капитала и природе под парадигмом системске кризе у њеној економско-еколошкој димензији. Трећа целина обухвата тему ратова за ресурсе и њихово учешће у актуелној реконфигурацији глобалних сила. У четвртом делу развићемо концепт новог империјализма из геополитичке перспективе, која омогућава излагање низа парадокса који окружују тај феномен, нарочито када је сведен на својеврстан пренаглашени милитаризам. Напоследку, понудићемо размишљање на тему међународне безбедности и идеологије енергетског фашизма као основни подстицај ратова за ресурсе.

Кључне речи: геополитика, ратови за ресурсе, нови империјализам, светски систем

„Капиталистичка производња развија, дакле, технику и комбинацију друштвеног процеса производње само истовременим поткопавањем извора сваког богатства: земље и радника“.

*Маркс, Капитал, том 1, Глава XIII,
„Машине и крупна индустрија“, стр. 10.
„Крупна индустрија и пољопривреда“*

„Капиталистичка светска економија, након 400-500 година функционисања, још увек није отелотворила постојање слободног тржишта, бесплатне радне снаге, земље која би била апсолутно тржишно преносива или проток неограниченог капитала, нити сма-трам да ће то икада отелотворити, јер по мом схватању, суштина капиталистичког начина производње је делимична слобода фактора производње. Само у социјалис-

тичком светском ситему биће досегнута истинска слобода (укључујући и слободан проток фактора производње). Управо на то је указивао Маркс када је говорио о преласку са 'краљевства потребе на краљевство слободе'. “

*Имануел Валерштајн,
Историјски капитализам и антисистематски покрети.
Анализа светског система. Стр. 107.*

Увод

Адам Смит, у свом покушају да опише и верификује новонастајаћу капиталистичку стварност XVIII века, оптимистички је предвиђао да се човечанство суочава са најбољим од могућих сценарија. Додуше, капитализам је забележио огромне напретке у сфери материјалног живота, али су убрзо изашле на видело огромне неједнакости богатства и моћи, бројни ратови империјалистичког карактера, праћени све интензивнијом општом експлоатацијом и све видљивијим репресивним апаратом државе. Међутим, изузетна виталност капитализма омогућила је да, упркос сваковрсним кризама које су му претиле и које му се и даље супротстављају, његова унутрашња структура, у којој преовладава логика капитала, остане готово непромењена током више од пет векова. Смештена у контекст држава-нација, поменута логика експанзије, конкуренције и експлоатације капиталистичке акумулације, испоставило се да је била трансисторијски фактор дестабилизације, који је капиталистички систем претворио у највећу претњу за људски опстанак. Овим радом покушаћемо да допринесемо дебати о будућности две велике опасности које произилазе из те претње: прва се тиче војске, а друга животне средине. Обе, већ дуже време присутне под окриљем касног модернизма, имају и глобалну пројекцију која нас води ка комплексној мрежи међународне сцене, увек контингентној и склоној сукобима. Управо на њој долази до изражаја, све очигледнија, неусаглашеност између цивилизацијског обрасца актуелног светског капиталистичког система и модела одрживог развоја, који се огледа у тежњи ка еколошкој равнотежи и складном односу између човека и природе. Напоследку, идеје представљене у наставку воде нас до старог комунистичког слогана и његове апокалиптичне резонанце: „социјализам или варварство“. Али, изгледа да више није реч о дилеми пуној идеолошких конотација које у себи крију немилосрдну политичку борбу, већ пре о суочавању и заустављању неповратног процеса самоуништења, које је наумио да оствари капитализам на издисају. Па ипак, питамо се зашто је данас лакше замислити „крај света“ него „крај капитализма“?¹ Одакле нам тај осећај да смо неспособни да мислимо и делујемо ван постојећих структура и системских стандарда (Харви, 2003)? Који идеолошки услови и даље подстичу уверења о бесконачном развоју планете са ограниченим природним ресурсима?

¹ Овај израз је постао својеврсни упитни слоган који неки прогресивни аутори често користе у својим јавним наступима, а међу њима се издвајају Алан Бадју и Славој Жижек.

Светски капиталистички систем пред апсолутним границама: екологија и економија рата

Под окриљем најбоље традиције марксистичке критике класних система производње, у другој половини XX века јављају се неке теорије и научни доприноси чија је сврха да објасне феномен капитализма на основу једног, релативно новог приступа, који на најбољи начин комбинује историјски преглед (Бродел) са снажном методологијом политичке и економске анализе капиталистичке стварности (Маркс). Аутори попут Имануела Валерштајна (1974), Ђованија Аригија (1999), Андреа Гундера Франка (1991), Самира Амина (1999) и још неких, предочавају потребу да се обнове теоријски и епистемолошки процеси да би се доказале и демистификовале нефункционалне структуре процеса економске експлоатације, државно-политичке репресије и друштвених ломова у оквиру савременог капитализма. У основи, њихов предлог се заснивао на идеји капитализма као светског система,² чији друштвени и историјски карактер омогућава развој широког спектра приступа, поимања и теоријских ставова, који комбинују различите облике посматрања, проучавања и тумачења савременог света, углавном у области економије, политике и културе уопште.³ Најзад, реч је, дакле, о „интегрисаном, конкретном сценарију, ограниченем временом и простором, о производним активностима у оквиру којих је непрестана акумулација капитала била циљ односно економски „закон“, који је владао или опстајао у оквиру основне економске активности” (Валерштајн, 1998: 7). Формиран око три кључна тежишта: приватног власништва, слободног тржишта и најамног рада, капитализам је постао независни формални систем који је, након што је условљен логиком капитала и одобрен од стране либералне идеологије, постао двострука претња, најпре за себе, а потом и за целу планету. Наизглед иреверзибилно деловање експлоатације и акумулације као покретачке снаге светског капиталистичког система, дуго је налазило уточиште у идеји изједначавања самог капитализма са процесом рационализације, синонимом за прогрес и просперитет читавог човечанства. Међутим, од прошлог века наовамо појавило се више убедљивих доказа који предочавају јасан сукоб између капиталистичког светског система и његове две апсолутне границе: прве, природе замишљене као једноставно средство

² Постоји опште схватање овог термина, који се обично представља као историјско-друштвена формација у којој је подела рада шира од локалних подручја производње. Истовремено, светски систем функционише као светска економија која је, пак, укорењена у капиталистички начин производње. Најзад, појављује се међудржавни систем који, у својој улози политичке организације саме светске економије, делује као широки спектар суверених и тобоже независних политичких заједница.

³ Потребно је од самог почетка успоставити терминолошку прецизност о односу између модерног доба и капитализма. Позивајући се на актуелну светску кризу, Тери Иглтон тврди да је „реч 'капитализам'“ (обично прикривена неким двосмисленим псеудонимом, попут 'модерна ера', 'индустријализација' или 'Запад') постала заједничка валута“. С друге стране, Енрике Дусел прави разлику између парадигме модерног доба као 'искључиво европског' феномена и другог тумачења према којем је реч о култури само-постављеној у центар светског система, која од почетка укључује индијанску Америку, како би извршила сопствену централизацију (Дусел, 1998: 56-58).

производње и осуђене на непрекидно нарушавање како би се профитне стопе подстицале у највећој могућој мери; и друге, уништење самог човечанства као функционалног елемента капитала, тако што се кроз „живи рад“ доприноси нагомилавању богатства с једне стране, и стварању беде, с друге.⁴ Готово сви аутори теорије светског система слажу се да светска капиталистичка економија има четири велике, основне контрадикторности. На првом месту је неуједначеност између понуде и потражње. Докле год одлуке о врсти и количини производа буду припадале искључиво предузећима, неуједначеност ће бити нежељена последица производње и пласмана робе. Друго: док је, краткорочно гледано, за капиталисту добијање профита повлачењем вишкова из непосредне потрошње рационалан избор, на дугорочном плану већа производња вишкова захтева масовну потражњу која се може остварити једино кроз дистрибуцију тих вишкова. Треће, постоје ограничења у којој мери држава може кооптирати раднике да би одржала легитимитет система. Напоследку, ту је и противречност између једноструког и многоструког, чија је коегзистенција омогућила експанзију плуралистичког система у оквиру светског система. Ако је, с једне стране, то постајање омогућило експанзију система, с друге је спречило сваки покушај да се развије боља сарадња у борби против системских криза. Све те контрадикторности заправо су структуралне природе, која пак доприноси привременом и цикличном карактеру капиталистичког начина производње. Раздвајање привремених елемената светског система омогућило би да се направи разлика између: цикличних ритмова (*бума* и економског пада); секуларних трендова (дугорочни раст или пад светске економије); контрадикторности (смањити приходе запослених и максимално увећати профит власника); и на крају, криза (када начин појављивања прва три поменута елемента више не омогућава правилно функционисање система) (Taylor & Flint, 2001). Преласком организованог капитала у неорганизовани и помаком ка флексибилној акумулацији у оквиру светске капиталистичке економије, добила је обресе и парадигма једне светске екологије која успоставља метаболички јаз између друштва и природе. Заоштрен до апсурдних граница, тај јаз се огледа у потпуној некомпатибилности између повећања стопе акумулације капитала, с једне стране, и изразито променљивих услова његове производње, с друге (O' Connor, 2001.). Увелико је познато да капиталистички систем опстаје захваљујући својој сталној тежњи за развојем, који, уосталом, подразумева и увећање стварних вредности које директно зависе од експлоатације радне снаге у процесу производње. Истовремено, капитализам одржава своју динамику на технолошком и организационом нивоу, и на тај начин постиже степен релативне стабилности, прекинуте само цикличним кризама које га приморавају да редифинише и реорганизује своје обрасце производње. Историјски развој, географска распрострањеност и системска консолидација светског капитализма одувек су били праћени криза-

⁴ У том погледу пажњу привлачи недавна пролиферација неких, веома детаљних, анализа о феномену неједнакости као нежељене нуспојаве дисфункционалности логике капитала, у границама либералне теорије, као предлог за јачање реформи државе и њених корективних политика, без преиспитивања образаца постојеће производње у било ком тренутку. Међу њима се издвајају *The Haves and the Have-Not's: A Brief Idiosyncratic History of Global Inequality* Бранка Милановића (2011) и *Капитал у XXI веку* Томаса Пикетија (2014).

ма чији су садржаји варирали у зависности од формалних услова задужених за стимулисање процеса акумулације и репродукције капиталистичких друштвених формација. Међутим, тренутна криза огледа се у низу елемената без прецедана у историји капиталистичког начина производње; новина тог феномена лежи у чињеници да је сада, по први пут, криза капитала уско повезана са кризом капиталистичког система, што нам омогућава да уочимо да главни ефекти поменуте кризе имају *свеобухватни* структурални карактер. Реч је о универзалној кризи (њен утицај се не ограничава само на одређену област, чак и када је, на пример, финансијска или тржишна), глобално испољеној (не ограничава се на одређена места или регионалне области), са временском скалом широког опсега, на којој континуитет превладава над цикличним и ограниченим облицима претходних криза (Mészáros, 2012.).

Даље, већ од XIX века све је очигледније да је земља, а не рад или производња (посматрани појединачно), основни услов људског постојања. Класним сукобима, етничким размирицама, верским споровима или расној нетрпељивости полако се прикључио и еколошки крах, као још једна променљива која истиче антагонистичку природу светског капиталистичког система. У последњих двеста година, упркос различитим скалама утицаја, све те појаве утицале су на стварање „ризичног друштва“ (Beck, Giddens) у којем се јавља вероватноћа планетарне катастрофе. Иако је таква вероватноћа мала, ако би заиста дошло до поменуте катастрофе, она би била коначна. Теоријски приступи феномену ризика само су још један начин поимања капитализма, које се односи на неконтролисану употребу науке и технологије у условима у којима је тржиште у потпуности усредсређено на непосредну материјалну добит, и које заправо нема у виду дугорочне последице, било по животну средину или по само здравље човечанства. Суочавамо се са радикално новим сценаријом, несигурним и препуним неизвесности. Да би одредили просторно-временски контекст, најавили читаву једну епоху и указали на њене границе и достигнућа, последњих година су разни аутори усвојили термин *антропоцен*.

Поменути термин односи се на долазак новог геолошког доба у коме људи практично преузимају водећу улогу у свим променама система до којих долази на планети Земљи.⁵ Реч је о периоду који је означио крај холоцена, уочи завршетка доба просветитељства, временском оквиру који се сматра последњим у ери кенозоика, која обухвата око једанаест хиљада пет стотина година и током које се развила људска цивилизација. Протумачен као „нови човек“, антропоцен симболизује еколошки крах као последицу растуће напетости између модерног капиталистичког друштва и природе. Тај крах се не односи само на „угрожавање одрживости људског друштва, већ и на разноврсност живота на Земљи“ (Bellamy Foster, Clark & York, 2010:14). У том смислу би требало указати на чињеницу да је еколошки крах присутан у сваком тренутку као глобална пројекција, за разлику од многих других класних, етничких, верских или расних сломова, чије је делокруг локални или регионални. Без

⁵ Термин је први пут употребљен у чланку који су заједно написали Паул Крутзен и Еужен Строммер (2000:17) у оквиру Међународног програма гео-биосфере: студија о глобалној промени Међународног савета за науку (*Global Change Newsletter*, бр. 41, мај 2000).

обзира на различите теоријске приступе који су развијени у последњих неколико деценија, попут еколошке економије, историје животне средине и социологије животне средине, екологије система, и томе слично, и на једногласно одбацивање картезијанског дуализма који се одржавао током неколико векова одвајајући друштво од природе, као да је реч о два скупа без много заједничких особина, недавно је регистровано девет⁶ глобалних граница које с једне стране функционишу као фактори дестабилизације планете, а истовремено и као агенси која покрећу незаустављиво уништавање животне средине. У наставку је представљена табела са стратификацијом поменутих граница, њиховим напретком кроз историју и теретом који човечанство може да наметне на одржив начин животної средини, док ова више не буде у стању да подржи и негује људску делатност.

Табела 1: *Измерене глобалне границе. Нивои: преиндустријска ера и актуелни период*

Аспект	Мерна јединица	Граница	Преиндустријска вредност	Актуелна вредност
Климатске промене	Део од милион CO ₂	350	280	390
Губитак биодиверзитета	Стопа губитка врста (од милион)	10 од милион	- 1 од милион	100 од милион
Циклус азота	Тоне екстраховане из атмосфере	35 милиона тона	0 тона	121 милиона тона
Циклус фосфора (P)	Количина P присутна у океан	11 милиона тона	1 милион тона	8,5 – 9,5 милиона тона
Киселост океана	Киселост океана (обрнута скала)	2,75	3,44	2,90
Употреба слатке воде на глобалном нивоу	km ³	4.000 km ³	415 km ³	2.600 km ³
Промена намене земље	% обрадиве површине без леда	15%	Veoma slabo	11,7 \$
Слаба густина стратосферског озона	Добсонових јединица (густина озона)	276	290	283

Извор: www.jornada.unam.mx/2015/01/02/opinion022oleco

Као што се може уочити, од наведених аспеката три су већ прешла границе: климатске промене, азотни циклус и губитак диверзитета могу се проту-

⁶ У питању су: а) климатске промене; б) киселост океана; ц) губитак стратосферског озона; д) циклуси азота и фосфора; е) слатке воде и потрошња на глобалном нивоу; ф) промене намене земљишта; г) губитак биодиверзитета; х) емисија аеросоли у атмосфери и; и) контаминација хемикалија. Било директно или индиректно, те глобалне границе биле су један од главних разлога за покретање процеса значајних поновних концептуализација о односу човек-природа и о светској екологији у оквиру историјског капитализма, представљених у раду признатих стручњака из поменутих области, укључујући Бентона (1996), Беламија Фостера (2000; 2004; 2010), О Конера (2001), Мартинеса Алијера (2002), Смита (2006), Мура (2011, 2014) и Алтватера (2005; 2006; 2012).

мачити као део све израженијег краха у систему Земље. Што се тиче смањења озонског омотача у стратосфери, највећи пад забележен је током деведесетих година, због чега су предузете мере које су стабилизовале, па чак и смањиле ту тенденцију. С друге стране, глобална потрошња воде, промена намене земљишта, киселост океана и циклус фосфора и даље представљају глобалне проблеме који, иако присутни, још увек не изазивају прекомерне штете. Као што се може видети из табеле, граничне вредности измерене за седам аспеката драстично су се промениле од индустријске ере до данас. Код прве три ставке суочавамо се са својеврсним црвеним алармом који нас упозорава да ћемо, ако све настави да се одвија у садашњем и планираном темпу, вероватно бити сведоци губитка једне трећине врста (Bellamy Foster, Clark & York, 2010). Приморске области непрестано су изложене азотном ђубриву које се ту одлаже као отпад, што доводи до пустошења приобалних појасева јер се уништава морски живот. Најновије мапирање киселости океана изазване распадом CO_2 представља нимало охрабрујућу слику, посебно у подручјима означеним као критична, укључујући и северне делове Пацифика и Атланског океана.

Међутим, осовни проблем представља неизбежна чињеница да економски систем у експанзији, са тенденцијом бесконачног раста, ствара додатни терет планети Земљи која, пак, представља ограничени и утврђени систем, док не дође до тачке преоптерећења⁷. Резултат је оно што Фостер, Кларк и Јорк називају „глобални еколошки слом”, који уништава сву човекову везу с природом, што је последица система отуђеног неограниченом акумулацијом. Очигледно је да човекова интервенција у глобалном окружењу доводи до бројних промена чије последице могу бити катастрофалне за живот на планети, али, да ли се заиста суочавамо са погубном контрадикторном појавом коју светски капиталистички систем не може да преокрене у своју корист?

Капитал и природа

„Природа је човеково неорганско тело, уколико је реч о природи која сама није људско тело. Човек живи од природе; то значи да је природа његово тело, и он мора непрестано бити део њеног процеса, да не би нестао. Чињеница да материјални и духовни живот човека зависи од природе не значи ништа друго него да је природа повезана са самом собом, будући да је човек део природе.“

(Карл Маркс, *Економско-филозофски рукописи* из 1844.)

Све указује на то да ће притисци на животну средину, као последица експоненцијалног раста капитализма, наставити својим током, али има и оних који доводе у питање наводну еколошку неостварљивост актуелног светског

⁷ Фостер, Кларк и Јорк процењују да је „почетком 60-их човечанство користило *половину биокapицитета планете* за годину дана. Данас та цифра премашује регенеративне способности планете за 30 процената. Предвиђања заснована на 'уобичајеном' континуитету (*business as usual*) указују на стање у којем ће се до средине 2030. *еколошки траг човечанства изједначити са регенеративном способношћу двеју планета*“ (Foster, Clark & York, 2010:18).

капиталистичког система. У својој најновијој књизи, Дејвид Харви (David Harvey) помиње четири основна разлога за преиспитивање таквог приступа (Harvey, 2014). Познати британски географ тврди, пре свега, да „капитал пред собом има дуг пут за решавање проблема који се тичу животне средине, без обзира на то да ли се они односе на употребу 'природних' ресурса, на способност да се апсорбују загађивачи или на борбу са деградацијом станишта, земљишта и воде, и друга слична питања“ (Harvey, 2014: 241). Нудећи историјски преглед старих предвиђања која су најављивала „апокалиптични крај цивилизације“ као последицу природних катастрофа и недостатка ресурса, Харви назива поменуте теорије „апсурдним“⁸: „чињеница да се таква предвиђања нису остварила у прошлости не гарантује да се овога пут не спрема катастрофа, али нам зато даје разлог да будемо скептични“ (Harvey, 2014: 241). Али, можда се скептицизам по питању краја капитализма, због његове неусаглашености са метаболичком равнотежом између друштва и природе, прогресивно смањује услед повећања ентропије и ноторне чињенице да природа не може да постоји мимо времена и простора.⁹ *Компресија* времена и простора које заступа економска динамика „неорганизованог капитализма“ (Lash & Urry, 1987), има за циљ да смањи просторне и природне разлике, и тако подстакне илузију бесконачног развоја, користећи просторно-временски оквир једино као фактор производње употребних вредности. На другом месту, Харви истиче чињеницу да је „природа коју наводно експлоатишемо и трошимо, и која нас наводно ограничава и 'свети нам се', заправо инфилтрирана у циркулацију и акумулацију капитала“ (Harvey, 2014: 242). По његовом виђењу, природне карактеристике и природни елементи такође су представљени као „активни агенси у свим фазама процеса акумулације капитала“ (Harvey, 2014: 242). Тако се „циркулација новца појављује као еколошка варијабила, док пренос хранљивих материја кроз екосистем такође може изградити вредносни ток“ (Harvey, 2014: 242). То су били неки од разлога који су пре неколико година довели до настанка теорије „еколошког капитализма“ и зелене економије, као најистакнутијим

⁸ Најзначајнији су примери Томаса Малтуса (Thomas Malthus) који је 1798. изнео теорију о неизбежној друштвеној катастрофи због свеопште глади, ратова и болести, с обзиром на то да ће експоненцијалан раст становништва превазићи могућности повећања снабдевања намирницама; и Паула Ерлиха (Paul Ehrlich), еколога и економисте са Универзитета у Станфорду, који је седамдесетих година прошлог века тврдио да ће масовно умирање од глади бити неминовно на крају те деценије, што се никад није догодило. Такође, недавно су неки економисти предвиђали драстично повећање цена природних ресурса због недостатка истих, што је још једна тврдња побијена тренутном реалном ситуацијом. Међутим, одсуство катастрофалног сценарија за сада ни на који начин не гарантује да ће се одржати *status quo* на релацији човек-природа.

⁹ Елмар Алтватер је веома уверљив, када, бавећи се овом темом, тврди да „концепт ентропије, пореклом из физике, има смисла само у односу са дефиницијом неког система и његовог блиског окружења. Резерве енергије и материје система, у крајњим тачкама универзума, остају непромењене без обзира на било какву трансформацију (први закон термодинамике). Али се њихов квалитет (способност да обављају посао или да задовоље људске потребе) умањује сваком употребом енергије или материја; то јест, дешава се незаобилазно повећање ентропије (други закон термодинамике). Другим речима, у току тих промена, енергетски биланс је увек у равнотежи, али се квота слободне и доступне енергије, а стога и употребљиве, смањује у поређењу са недоступном и расипном енергијом, која се више не може претворити у рад“ (Алтватер, 2005: 17).

начином усклађивања незаустављиве експлоатације природних ресурса са логиком капитала. Али, позивајући се још једном на Маркса и његову идеју да природа сама по себи нема никакву вредност јер се иза ње не крије никаква врста људског рада као ствараоца вредности, пројекат „еколошког капитализма“ у опасности је да буде обезвређен јер наставља да се руководи истим обрастима производње који изазивају све оне негативне утицаје које он сâм настоји да реши (Маркс, 1975). Тачно је да тренутна криза светског капиталистичког система подстиче капитал да прави нове стратегије како би повратио профитне стопе приватизацијом екосистема и да све што је „живо“ претвара у робу, али, упркос тврдњи да се све „зелено продаје“, природа и живот, ипак, нису бизнис. С друге стране, замисао о „доминацији природе“ као делу представљеног пројекта, донела је погрешну тврдњу да су природа и капитал две одвојене јединице у узрочној интеракцији, својственој картезијанском дуализму карактеристичном за тај период. Али, данас су се ствари промениле и капитал заправо представља „еколошки систем који непрестано функционише и еволуира, и у коме се и природа и капитал непрекидно производе и репродукују“ (Harvey, 2014: 242). Деловање капитала у природи доводи до низа сталних реконфигурација и трансформација које, помоћу технологије, указују на то да је реч о правој „производњи природе“.¹⁰ Опишљивих доказа који могу да поткрепе ту тврдњу има на претек, али би, с друге стране, евентуална апсолутизација капитала значила укидање сваке прилике да му се супротставимо и да га на крају савладамо. Трећи разлог који нас наводи на скептицизам по питању неминовне еколошке револуције, која би трансформисала капитализам у нешто радикално ново, јесте чињеница да су данас готово сва питања која се тичу животне средине саставни део плана пословања. Сведоци смо процеса секуритизације животне средине у којем је од кључног значаја еколошка технологија која, стављена у службу капитала, апсорбује природно богатство и претвара га у пуку робу. Најочигледнији пример тог феномена је „зелено пословање“ које, ни у једном тренутку не одустајући од профита, прикрива своју неутаживу жеђ за добити тако што нам сервира идеје о обезбеђивању и унапређењу општег добра. Најзад, на четвртм месту Харви истиче идеју која има све више следбеника и према чијем сценарију је „сасвим могуће да капитал настави да циркулише и да се акумулира усред еколошких катастрофа“ (Harvey, 2014: 244). У модерној историји и ратови и еколошке катастрофе постепено су стицали и јачали економску улогу у акумулацији. Постоје бројни случајеви који заступају постојање „капитализма катастрофе“, који користи ванредне тренутке да би стекао огроман профит. Историја двадесетог века је била највећа манифестација насиља и деструктивне праксе са којом се човечанство сусрело. Истовремено, тај период је изнео нову претњу без преседана, ништа мање опасну по људски опстанак: колапс животне средине. Нажалост, обе тенденције су актуелне, будући да је само у 2014. забележено десет оружаних сукоба различитог интензитета, многи од њих са предвиђањима да би могли да се прошире ван

¹⁰ Нејл Смит је уверен да тај процес укључује све више области у распону од молекуларне биологије до декодирања и секвенцирања ДНК. Напоследку, природа постаје „стратегичка акумулација“ (Smith, 2006)

локалних оквира и да трају непредвидљиво дуго.¹¹ Сви они садрже једну геополитичку компоненту који доводи до спорова око природних ресурса за које се сматра да су од виталног значаја за функционисање светског капиталистичког система. С друге стране, стално нарушавање животне средине изражено у претходној табели доприноси нимало обећавајућој слици. Све указује на то да ће приказане тешкоће одржати свој ток и врло вероватно наставити своју функционалну улогу у репродукцији капитала.

Ратови за ресурсе и старо-нова геополитичка панорама

Да би се развиле поједине идеје о ратовима и војним политикама, као основа да се одржи актуелни светски капиталистички систем, треба изнова препознати значај геополитичког дискурса, његову теоријско-методолошку поткрепљеност и критичко-аналитичку виталност која га прати. Без обзира на велики број приступа и теоријских ставова по питању нормативне јасноће и аналитичко-прагматичке функционалности геополитичког концепта, очигледно је да се ради о речи која „у пракси означава све што је везано за ривалство око моћи или утицаја над одређеним територијама и људима који их настављају: ривалство између најразличитијих политичких снага, не само између држава, већ и мање-више илегалних политичких покрета или оружаних група, ривалство због контроле или владавине над територијом мање или веће површине“ (Lacoste, 2009: 8). Али, мимо тих традиционалних чинилаца као саставног дела геополитичког садржаја који помиње познати француски аутор, долазак новог миленијума довео је до појаве и владавине низа фактора, потеклих из капиталистичке економије, који су укључени у његов дискурс: *транс* и мултинационалне компаније, финансијске институције и њихов карактер зајмодавца, велике количине приватног капитала и најзад, наметање тржишне спекулације и нематеријални рад. Пре више од три деценије је Фернан Бродел (Fernan Braudel) упозорио да „капитализам тријумфује само када се идентификује са државом, *када постане држава*“ (Braudel, 1977: 64). Најбољи начин да се докаже поменута фузија био је и остао империјализам, који је еволуирао кроз различите етапе, од насилне конкуренције између империјалних државанација у својеврсно хегемонијско колективно руководство, које је, нарушивши парадигму организованог капитализма, пронашло у феномену „стални рат“ начин да сачува светски капитализам.¹² Осим тога што је окарактерисан као „стални“, актуелни концепт рата има јасну сврху да спречи и отклони сваку

¹¹Украјина, Сирија, Ирак, Авганистан, Појас Газе, Либија, Мали, Сомалија, Централноафричка Република и Јужни Судан део су списка који се може проширити у било ком тренутку.

¹²Лаш и Ури у свом чувеном тексту *The End of Organized Capitalism* покушавају да открију узроке стагнације капиталистичког напретка, користећи термине *организовани* и *неорганизовани* да би, тако, описали промену парадигме у обрасцима производње и акумулације капитализма који се све више распада. Дематеријализована производња, аутоматизовани рад и традиционалне компаративне предности процењене на основу интензитета знања и флексибилне акумулације, у рукама монопола којих је све мање али су све већи, заснивају се на платформи дерегулације у готово свим областима капиталистичког оквира производње (Lash & Urry, 1987).

препреку на путу којим капитал пролази у својој одлучној мисији да „универ-зализује“ једини начин стварања људског живота. На тај начин, стални и превентивни рат који делује глобално, не само што је далеко од тога да постане традиционални империјалистички рат, већ стиче својства карактеристична за неку врсту „империјалне полиције“, чији је циљ организовање и подстицање капиталистичког развоја у свим крајевима света¹³. Како је до тога дошло? Да бисмо одговорили на то питање, најпре би требало да се поново позовемо на појам империјализма као сталног чиниоца у развоју светског капиталистичког система. Даље, требало би одредити у ком тренутку и под којим историјским условима је тај империјализам постао *еколошки*. Када разјаснимо те две ставке, много лакше ћемо разумети порекло актуелних ратова за ресурсе, а можда ће нам то помоћи и да пронађемо начин да им се супротставимо, па чак и да их елиминишемо.

1. На почетку бисмо желели да се позовемо на стару Маркову идеју према којој капитал није материјална ствар, већ одређени друштвени однос производње. То, даље, доказује да се капитализам разликује од осталих друштвених облика по способности да прошири свој домен ван граница политичке власти, путем искључиво „економских“ средстава. Капиталистички нагон ка самоекспанзији зависи од поменуте способности која се одражава у доминацији капиталистичке класе с једне стране, и у капиталистичком империјализму, с друге. У том погледу, капитализам је одувек, по својој природи, поларизујући систем, а та поларизација му је од самог почетка донела империјалистички карактер. Другим речима, стварање владајућих центара и потчињених периферија била је својствена процесу акумулације капитала присутном широм света, који се заснивао на ономе што је Самир Амин (Samir Amin) назвао „закон глобализоване вредности“ (Amin, 1997). Треба напоменути и то да капитализам није синоним за „тржишну економију“, као што предлаже либерални канон. Појам настао из тржишне економије, или тржишта уопште, нипошто не одговара стварности, он је само основни аксиом теорије имагинарног света у којем живе „чисти економисти“. Капитализам је дефинисан кроз друштвени однос који обезбеђује владавину капитала над радом, где се тржиште појављује као секундарни елемент. Усред свих тих тврдњи, настајала је нова географска слика светске силе, заснована на хегемонијским променама које су потекле од

¹³ Овде је довољно представити кратку компаративну анализу између рата у раном модерном добу (касније класичном) и разних оружаних сукоба данашњице. Док се у оно време рат дефинисао као сукоб „свих против свих“ (Hobbes), чији се завршетак готово увек заснивао на мировном споразуму и појави новог поретка, данас смо сведоци злокобне игре непрестаног представљања рата као водећег чиниоца у очувању већ успостављеног поретка. Рат је престао да буде средство за мирно завођење реда и постао је инструмент који, кроз стриктно спровођење дисциплине и контроле (Фуко *dixit*) продужава успостављени ред. Можда се најдрастичнија манифестација те трансформације огледа у милитаризацији политике. У не тако далекој прошлости, политика је одлучивала о питањима рата, а данас је рат тај који одлучује о питањима политике. Тумачен као стална друштвена веза уздигнута на глобални ниво, рат се јавља као једина могућност да се обнови светски капиталистички систем. На ту тему написано је неколико веома детаљних и сугестивних текстова, посебно оних чији су аутори Хардт и Негри (Hardt & Negri 2004), Харви (Harvey 2004), Ариги и Силвер (Arrighi & Silver 2001) и Амин (Amin 2003).

поморске доминације Иберијског полуострва, за којом је уследила холандска трговачка надмоћ, да би се дошло до индустријских и империјалних темеља британске хегемоније, и најзад, до глобалне владавине корпоративног капитализма у стилу Сједињених Америчких Држава (Ариги и Силвер, 2001).

2. Током историје, економски системи увек су показивали снажну тенденцију ка интеграцији са друштвима која јој одговарају, али је појава капитализма променила ту ситуацију. Капиталистичка економија је од самог почетка тежила све већој независности од друштва. Највидљивији резултат тог процеса је систем тржишне економије који се самостално регулише. У питању је „велика трансформација“ (Polanyi, 1992). Економија се више не тумачи као „одраз друштва, као процес експлоатације радне снаге или прераде материјала и енергије“ (Altvater & Mahnkopf, 2002: 52). То што је у првој фази био обичан прелазак на тржишну економију, у другој је постао сложени процес интернационализације и економске глобализације, ширећи феномен меркантилизације ка готово свим областима производње/репродукције друштвеног живота.¹⁴ Запажа се еволуција глобалног система која „се дешава уз све већу контролу тржишта, а самим тим, и новца: глобална дезинсерција“ (Altvater & Mahnkopf: 2002, 53). Све бржи проток добара, услуга, финансијских средстава, информација и технологије довео је до круцијалне промене у односу између моћи и простора. Моћ више није конвенционална сила која истовремено делује на различита поља људског стања тежећи разним циљевима, већ та сила сада постепено стиче особине које јој омогућавају да влада над сложеним механизмом живота уопште. У питању је својеврсна биомоћ, како ју је назвао Фуко (Foucault), а тај термин су недавно поново употребили Хартд и Негри (Hartd & Negri 2000). Њена основа је биополитика, омиљено средство новог капитализма које нам омогућава да произведемо оно што смо некада делили и због чега се поменута производња неће сводити само на материјална добра, већ ће се проширити на све аспекте друштвеног живота и сваки слој људског постојања. Суочавамо се са процесом који је Хабермас (Habermas, 1981. нарочито у другом тому: 489, па надаље) још пре неколико деценија назвао „колонизацијом света живота“, који је спровела подсистемска стратешка логика државе и тржишта, тако што је готово све облике модерног историјског живота подвргнула диктату великих балона потпуне меркантилизације и бирократизације.

3. Пре него што начнемо тему ратова за ресурсе, намеће се потреба да се истакне питање еколошког империјализма и његове међународне геоекономске дијалектике. Овде се поново јавља стара Марксова идеја о стварању светског тржишта као нечег неодвојивог од капитала (Маркс, 1971). Другим речима, глобализација као феномен у пуној снази одувек је била део капиталистичког начина производње и његове друштвене природе, без обзира на брзу експанзију током последњих педесет година. Стога се може рећи да је „капи-

¹⁴ Током описивања овог процеса, Полањи с правом тврди да стварност која настаје из капитализма и улази у нашу свест заправо то чини на исти начин као политичка економија, и да та стварност представља друштво у коме није економија била усађена у друштвене односе, већ су друштвени односи били усађени у економски систем (Polanyi, 1992: 55-56).

талистичка економија пре свега геоекономија и да се њени актери боре на свим фронтима“ (Altvater, 2011: 90). Реч је, дакле, о просторном систему заснованом на принципу конкуренције, који често тежи монополистичкој пракси. Отуда и настају две логике које се разликују у погледу мотивације и интереса агенаса који их користе да остваре своје циљеве. С једне стране се налази логика капитала (а представљају је феномени као што су роба, тржиште, акумулација, добит), која делује у неограниченом просторно-временском склопу, наднационалног је карактера и има моћи изван било каквог принципа територијалности. С друге стране се налази логика политичке моћи централистичке државе, националног је карактера и у потпуности подређена територијалној динамици. Суочене и отелотворене у личностима капиталисте и политичара, те логике воде ка низу неизбежних сукоба који нас данас наводе да преиспитамо однос између класичног и новог империјализма, са посебним освртом на еколошку димензију другопоменутог.¹⁵ Укратко, проблем је усмерен на два уско повезана феномена (променљивост капитала насупрот усидрености територија), међу којима влада доста тензије и где наизглед нема неког ефикасног решења у оквиру структуре актуелног светског капиталистичког система. Током неколико векова, класични империјализам држао је тај сукоб под контролом политичких механизма који делују на међународном нивоу. У основи, та контрола се огледала у: 1) односима између развијених капиталистичких земаља („интер-империјалистички ривалитет“), 2) утицају капитализма на некапиталистичке друштвене формације (одређивање начина производње) и 3) угњетавању потчињених народа снагом капитала („национално питање“). Класични империјализам је дао нову (географску) димензију процесу поларизације робе као основном услову капиталистичке производње. Првобитна акумулација била је само рана фаза у којој су насилна експропријација, пљачке народа и преваре, од једноставног историјског процеса друштвеног и политичког насиља, постале механизам репресије и експлоатације, који је резултирао колонијалним системом направљеним за пренос ресурса и богатства од периферије ка центру светског капиталистичког система. Читав тај период имао је и еколошку димензију која се, пре свега, заснивала на махом неуочљивом уништењу животне средине домородаца подвргнутих европској колонизацији великог дела остатка света.¹⁶ Дакако, није била посреди само радијална промена око-

¹⁵ Дејвид Харви описује ту контрадикторност наводећи да „политичари и људи из власти обично траже резултате који би одржали или повећали моћ њихове државе у односу на друге, капиталиста тражи појединачну добит и одговоран је само пред својим непосредним друштвеним кругом (иако увиђа да га закони ограничавају)...“ (Harvey, 2004: 40).

¹⁶ Џон Белами Фостер и Брет Кларк (John Bellamy Foster & Brett Clark) позвали су се на идеје Алфреда Кросбија (Alfred Crosby) који је 1986. објавио текст под насловом *Ecological Imperialism: The Biological Expansion of Europe, 900-1900*, у коме овај амерички историчар износи тврдњу да је „увођење флоре и фауне старог света у животну средину Новог света изазвало демографске експлозије негативних последица по аутоктоне врсте“ (Foster & Clark, 2004: 231-232). Али, ти аутори с правом истичу да „биолошка експанзија“ о којој говори Кросби нема апсолутно „никакву директну везу са империјализмом као политичко-економским феноменом“ (Foster & Clark, 2004: 232). Другим речима, еколошки империјализам је деловао као „чисто биолошка“ сила.

лине, као резултат једноставног „сусрета” две светске регије, до тада географски одвојене; дошло је и до нове конфигурације-поделе света, организоване кроз хијерархијске односе између центра и периферије нација, који заузимају сасвим различита места у међународној подели рада. Доминација и зависност постале су највидљивије карактеристике тог глобалног система. Сâм Маркс је већ наслућивао да ће преношења економске вредности створити „еколошко-материјалне“ токове који ће, пак, суштински променити како односе између села и града, тако и оне између глобалних метропола и периферије. Борба за контролу тих токова постала је чвориште конкуренције између центара индустријске и финансијске моћи који су у међусобном ривалству. Према томе, постоји блиска веза између еколошког империјализма и ратова за ресурсе. Раскидање те везе, по речима Елмара Алтватера, можда би означило „крај капитализма у облику у каквом је био познат“ (Altvater, 2011).

Геополитика новог империјализма и ратови за ресурсе као облик апропријације на глобалном нивоу.

Сходно наведеном, актуелни ратови за ресурсе нису само непожељни нуспроизвод нефункционалности логике капитала. У питању је, заправо, веома сложен сценарио са разним манифестацијама које немају линеарни ток и нису лако објашњиве. Читаве земље опустошених ресурса; измењени екосистеми; масовни покрети рада и становништва зависни од националних привреда *екстрактивне* природе и преноса ресурса; прекомерна експлоатација еколошких слабости одређених друштава у циљу промовисања веће империјалистичке контроле; избацивање отпада које продубљује јаз између центра и периферије; све су то фактори који доводе до акутног „метаболичког дисконтинуитета” који, проширен на глобалном нивоу, постаје главна особина односа између капитализма и животне средине, заустављајући, истовремено и парадоксално, капиталистички развој.

Са завршетком Хладног рата, распадом совјетског блока и наводном победом светског капитализма (парламентарне демократије, либералне идеологије, слободног тржишта и западних вредности), свет је ушао у нову еволуциону фазу, готово увек представљану као „нови светски поредак”. Чињеница да први пут у историји модерне националне државе главне светске силе нису биле укључене у директно геополитичко и војно ривалство донела је извесан оптимистичан поглед на могућност постизања дугорочног светског мира који води ка општем просперитету. Међутим, неколико месеци након пада Берлинског зида почеће период препун ратова који ће, без обзира на своје порекло, природу и исход, бити део интернационализације капиталистичких императива.¹⁷ Од Заливског рата 1990-1991. године, преко расцепа бивше Југославије

¹⁷ У данашње време, ратови и напета подручја нуде различите видове војне конфронтације, као што су међународни сукоби, грађански ратови, озбиљни унутрашњи поремећаји, покрети за независност, гранични спорови, мада се паралелно одвијају преговори и чине напори да се постигне споразум о миру. Географска распрострањеност нових ратова концентрисана је у првој оси

1991-1995. године, масовних бомбардовања Србије и Црне Горе од марта до јуна 1999. године, инвазије на Авганистан 2001. и Ирак 2003, до интервенције у Либији 2011. године, грађанских ратова у Сирији 2011. и Украјини 2014. године, да поменемо само неке примере, ствара се панорама запањујуће и хроничне нестабилности по питању међународне безбедности. Који су узроци таквог системског екстремног насиља у сценарију, наизглед, без тензија проузрокованих конфронтацијама великих блокова или хегемонистичких сила глобалног карактера?

а) Нови империјализам и његови парадокси

За разлику од класичног империјализма који је настојао да прошири суверенитет држава-нација изван својих административних граница, користећи механизме политичко-војног, економско-финансијског и социо-културног притиска, нови империјализам није осмишљен да би освајао територије или поражавао противнике. Уопште није реч о територијалној експанзији нити експлицитној доминацији трговачких путева. Одакле, онда, тај огромни војни потенцијал са глобалним дометом без преседана, који испољавају велики центри традиционалне хегемонистичке моћи?¹⁸ Зашто Сједињене Америчке Државе у садашњој конфигурацији светских сила треба да покрију више од 40 одсто светске војне потрошње, ако знамо да та земља има значајних унутрашњих економских недостатака? Могући одговор би био да нови империјализам нема тако јасан и коначан циљ као његов старији брат са почетка XX века. Или можда неограничен домен глобалне економије, бројних држава које руководе њоме, захтева бесконачну војну акцију, у смислу циљева или времена? Управо ту наступа нова идеологија бесконачног рата чији је задатак да одговори на специфичне потребе новог империјализма. Свеопшти и бесконачан рат не мора бити и непрекидни, већ неодређеног трајања, са сопственим циљевима и просторним опсегом. То би био рат без граница, као одговор на свет без граница. Тако је настала синтагма *превентивни глобални рат против тероризма* (укључујући и „отпадничке државе“). Као одговор на терористичке нападе 11. септембра 2001. године, годину дана касније настала је доктрина коју су раз-

која полази са Балкана (Босна, Косово), протеже се до Кавказа (Чеченија) и Блиског Истока (Палестина, Либан), да би дошла до Средњег истока (Ирак), централне Азије (Авганистан) и индијског потконтинента (Кашмир). Друга оса се налази на афричком континенту, полази из залива Гвинеје (Сијера Леоне) до централне Африке (Демократска Република Конго, Бурунди, Руанда...) и источне Африке (Судан, Еритреја, Сомалија). Специфичан случај који прожима обе осе јесте присуство исламске државе (ИСИС) из Ирака и Сирије, која прелази Арапско полуострво да би дошла до Либије, Нигерије и западне Африке.

¹⁸ Међународни институт за истраживање мира у Стокхолму (СИПРИ) у свом извештају за 2014. наводи да, упркос благом паду од 0,4%, реално говорећи, тренутни ниво светске војне потрошње износи 1,67 милијарди евра, достижући тако невероватних 2,4% светског БДП-а. Поред тога, ова вредност је знатно већа од нивоа који су забележени крајем 1980-их. На врху листе се налазе следеће земље: 1) Сједињене Америчке Државе (41% од укупне светске војне потрошње); 2) Кина (8,2%); 3) Русија (4,1%); 4) Велика Британија (3,6%); 5) Француска (3,6%); 6) Јапан (3,4%); 7) Саудијска Арабија (2,8%); 8) Индија (2,7%); 9) Немачка (2,7%); 10) Бразил (2%).
<<http://www.sipri.org/yearbook/2014/files/sipri-yearbook-2014-resumen-en-espanol>>

вили најближи саветници у то време актуелног америчког председника Џорџа В. Буша. Уздигнута на званични статус, та доктрина је настала у виду *Стратегије националне безбедности*, документа који је заговарао једнострани интервенционизам и ексклузивност превентивног напада у било ком тренутку и на било ком месту, игноришући корпус међународног права, да би се тиме избегла могућност да неко стане на црту Сједињеним Америчким Државама по питању моћи. Даље, глобални капитал и даље захтева националне државе. Елен Мејксинс Вуд (Ellen Meiksins Wood) с правом тврди да је:

у овом глобализованом свету у којем се претпоставља да национална држава умире, иронија је да је, будући да нови империјализам више него икада зависи од мултинационалног система како би се одржао глобални поредак, важније него икада имати у виду локалне снаге које управљају њима и начин на који то чине (Meiksins Wood, 2003: 184).

Зашто се то дешава? Одакле толики значај локалних снага? Прво, треба имати на уму да право није никакав синоним за легитимитет, већ је оно конституисано као облик изнуђивања моћи и превласти једне групе над остатком друштва. Још од давнина, друштва вреднују своју унутрашњу безбедност на основу имућности и критеријума недостатка средстава који на основу тога произилазе. Логично, недостатак средстава одговара стању немоћи које свака држава жели да избегне. Несрећа коју изазва свако повећање цена због недостатка основних сировина или, у неким случајевима намирница, захтева од држава да спроведу унутрашње правно-дисциплинске механизме принуде, како би се ублажила несташица узрокована недостацима средстава. Потом, као резултат тога, државном апарату не преостаје ништа друго него да води рат ван својих граница, суочавајући се тако са сваком претњом, политичке, војне, биолошке или било које друге природе. Данас готово сви ратови представљају борбу за власт чија су окосница следеће три сфере: територијална контрола, природно богатство и људи који производе то богатство. Укратко, сви ратови данашњице део су динамике производње историјског капитализма, како би се пружио континуитет друштвеном, економском и политичком реструктурирању различитих облика акумулације, неопходних хегемонистичким силама које се смењују. Реч је, дакле, о феномену који се, ако га убацимо у аналитички оквир, може истаћи путем: 1) просторне димензије светске капиталистичке економије која дела у јединственом акумулацијском простору који управља економским, финансијским и монетарним токовима, организујући активности производње и дистрибуције у складу са унитарном логиком експлоатације, хијерархизације и стратификације; 2) временске димензије светског капиталистичког система у својој „дугорочности“ (Бродел), која се, због више од пет векова постојања, може окарактерисати као скуп процеса међусобно повезаних системским циклусима акумулације и њихових одговарајућих хегемоних модела који су, у различитим тренуцима, наметнули одређени глобални поредак. Прва димензија указује на то да ће ратови за ресурсе бити неизбежни, док друга упозорава на њихову дуготрајност.

б) Нови империјализам као прекомерни милитаризам

Капитализам класичног модернизма заснивао се на валоризацији велике количине фиксног материјалног капитала и „нормалној“ експлоатацији радне снаге, што је омогућило већи развој производње релативног вишка вредности и пропорционално распоређивање добити. То је било могуће јер су оквири различитих врста капитала деловали само на локалном нивоу и повремено достизали регионални ниво, али су се ретко међусобно преклапали. Али, током XX века низ нових феномена допринео је настанку „организованог“ капитализма, где су се монетарни токови, средства за производњу, роба широке потрошње и радна снага установљени у оквиру државно-националног простора. Тржишта робе, капитала и радне снаге уметнула су се у национале економије. То је био прелазни период ка „неорганизованом“ капитализму са фрагментисаном производњом и флексибилном акумулацијом, проширеним на међународни ниво. Крајем XX века долази до повећања глобалне трговине, директних страних инвестиција, и поврх свега до глобалних финансијских кретања. Убрзани процес *финансијаризације* светске капиталистичке економије указао је на немогућност да се задовољи неутажив апетит глобалних финансија путем класичних образаца експлоатације радне снаге. Отуда су се појавили нови облици апропријације мимо производње. Нас највише интересује апропријација у виду одузимања.¹⁹ Ратови за ресурсе су његов најдраматичнији и најочигледнији одраз. Прво ћемо сагледати неке карактеристике апропријације одузимањем, да бисмо касније навели неке ратове које су недавно обележили почетак „новог светског поретка“. Активности које најчешће учествују у процесу одузимања су:

меркантилизација и приватизација земљишта и принудног искључивања сељака; претварање различитих облика права на својину (комуналног, колективног, државног, итд.) у ексклузивна права на приватну својину; укидање права на добра; меркантилизација радне снаге и укидање алтернативних (аутохтоних) начина производње и потрошње; колонијални процеси, неоколонијална и империјална присвајања средстава (укључујући и природне ресурсе); и на крају, зеленаштво, задуженост нације и, најпогубније, коришћење кредитног система као драстичног средства акумулације одузимањем (Harvey, 2004: 116).

Све ове мере су лако уочљиве у неколико случајева ратова чији је главни циљ повезан са прибављањем природних ресурса војним средствима. Ратови на Косову 1999. године, у Авганистану 2001. и Ираку 2003. године, а нарочито ситуација с којом се данас суочавају ове три земље, стављају у први план *modus operandi* новог империјализма као претераног милитаризма. У случају Косова, масовна бомбардовања НАТО-а између марта и јуна 1999. године, имала

¹⁹ Дејвид Харви поново у огромној мери доприноси разјашњавању овог процеса, разликујући три модела акумулације који гарантују континуитет репродукције капитала: 1) неолиберална парадигма заснована на доктрини укупног тржишта, истовремено под окриљем правно-институционалног оквира који је штити; 2) акумулација одузимањем која, уопштено говорећи, представља ажурирање првобитне акумулације кавом ју је описао Маркс у 24. поглављу *Капитала*; 3) трећи модел се користи као инструмент масовне девалвације средстава, како би се решили проблеми претеране акумулације (Harvey, 2004: 116-121).

су обличје „хуманитарне интервенције“ да би, наводно, свргнула режим Слободана Милошевића и његову политику етничког чишћења против албанског становништва у јужној српској покрајини Косово. Рат који никада није био објављен против Савезне Републике Југославије (коју су тада чиниле Србија и Црна Гора), обухватао је највећу војну мобилизацију на европском тлу после Другог светског рата. Епилог је познат²⁰: Милошевићев режим није пао због рата, већ годину дана касније због унутрашњих масовних протеста који га натерали да поднесе оставку; када су се југословенска војска и полиција повукле са Косова, наступило је брутално насиље над српским становништвом које је на крају протерано из својих домова, чиме је читава косовска територија претворена у етнички хомоген простор. Упркос проглашењу независности 2008. године, Косово је и даље протекторат без пуног суверенитета, увучен у институционални хаос и сиромаштво у које је огрезао највећи део локалног становништва. Уништена формална економија одржава се преко донација, страних инвестиција сумњивог порекла и активности у домену криминала, углавном трговине дрогом, оружјем и људима. Вођен мимо међународних закона и са потпуним одсуством легитимитета и подршке светског јавног мњења, рат на Косову је приморао западне силе да потраже оправдање за војну интервенцију, штитећи се иза увек контроверзног законског оквира случаја *sui generis*. Али, шта се крије иза свега тога? Поводом обележавања петнаесте годишњице рата, прошле године је Влада Србије издала документ који показује да је, само у енергетском сектору, српска држава изгубила власништва на Косову у вредности од преко 1,5 милијарди долара. Рударски комплекс Трепча, северно од покрајине, садржи значајне количине седам стратешких минерала (олово, цинк, сребро, никл, манган, молибден и бор) чија експлоатација и претварање у електричну енергију може да достигне вредност већу од 900 милијарди долара.²¹ *Bondsteel*, код Урошевца, највећа је војна база коју су Сједињене Америчке Државе изградиле у иностранству након рата у Вијетнаму. То место је у почетку запошљавало више од 50.000 људи са невероватном инфраструктуром на 2500 хектара. Званично, базом су руководиле снаге КФОР-а²² које икакве

²⁰ До данас није разјашњено зашто је НАТО мобилисао и користио тако непропорционалну количину војне силе по питању непријатеља и „племенитих намера“ у овом рату. Током једанаест недеља бомбардовања делимично је или потпуно уништено: 25.000 домова, 14 аеродрома, 19 болница, 20 домова здравља, 18 обданишта, 69 школа, 176 културних простора и комплекса, 44 моста, 470 км путева и 595 км пруге. Забележено је 2.300 ваздушних удара на 995 мете, које је спровело 1.150 бомбардера, који су лансирали 440.000 ракета, укупне масе од 22.000 тона експлозива. На југословенско тло такође је пало 1.300 крстарећих ракета и 37.000 касетних бомби (оружје које нема никакве везе са насиљем из хуманитарних разлога), укључујући муницију са осиромашеним уранијумом (забрањену разним међународним споразумима). Убијено је више од 4.000 људи, а број повређених био је 12.500. (*NATO Crimes in Yugoslavia. Documentary Evidence. Federal Republic of Yugoslavia, Federal Ministry of Foreign Affairs, Belgrade, 1999*)

²¹ Потврђене резерве стратешких ресурса на Косову (пре свега минерала) процењене су на вредност од 13,5 милијарди долара, што је цифра која је потегла истрагу косовског Одељења за руднике и минерале под покровитељством Светске банке. За више информација, погледати: <http://kosovareport.blogspot.com/2005/01/world-bank-survey-puts-kosovos-mineral.html>

²² КФОР-а (скраћеница на енглеском за *Kosovo Force*) међународна је сила за мир и стабилност на Косову коју предводи НАТО и која је дошла у ову српску покрајину (данас независну самоп-

накнаде користе тло на јавном делу земљишта и плаћају износ од 220.000 евра у виду годишње кирије приватним албанским власницима којих има око 140. Десетине српских власника, протераних са Косова и расељених у централну Србију и земље региона, изгубили су своје плодно земљиште које је, због војних активности, данас загађено и такорећи опустошено²³. Рат на Косову је означио крај биполарног света и, истовремено, најавио велику кризу међународног поретка после Хладног рата, уводећи нови милитаризам као један од стубова глобалних хегемонистичких сила.

Наредни случај, као наставак овог процеса, јесте инвазија и окупација Авганистана 2001. године. У знак одмазде због напада 11. септембра 2001. године, Сједињене Америчке Државе су покренуле једну од највећих војних операција у последњих неколико деценија, како би уништиле терористичку мрежу Ал Каиде, ухватиле њеног лидера Бина Ладена и спречиле сваки покушај супротстављања неприкосновеној експанзији америчке империјалне моћи. За разлику од Косова, овог пута су селективна бомбардовања била праћена пешадијским упадима трупа из САД и Велике Британије, које су неколико месеци касније добиле подршку коалиције састављене од неколико земаља. У тренутку почетка рата, 7. октобра 2001. године, није постојала никаква одлука са неопходном правном основом којом би се оправдала агресија на једну суверену државу, а камоли широки међународни консензус који би интервенцији дао легитимни печат. У почетку су Сједињене Америчке Државе полагале право на легитимну самоодбрану захваљујући контроверзном тумачењу члана 51. Повеље Уједињених Нација, да би касније Савет безбедности оправдао операцију коалиционих снага како би се сачувао главни град Кабул и обезбедило неопходно присуство инвазионих трупа у земљи.²⁴ Од 2001. до данас, осветнички напад полако је добијао облик геополитичког пројекта са јасним дуго-

роглашену државу признату од стране стотину земаља) два дана након што је Савет безбедности одобрио резолуцију УН 1244 у циљу одржавања реда и мира на подручју које Србија још увек сматра својим.

²³ До сада је текст српског политиколога Вишеслава Симића најкомплетнија студија на ову тему. Погледајте његову књигу *Kosovo - neocon ground zero of the international political order & neoliberal license to pillage*. (Симић, 2014).

²⁴ Занимљиво је да, након оптужбе талибанске владе да промовише тероризам, а нарочито да пружа склониште Бину Ладену, обезбеђујући самим тим логистичку подршку Ал Каиди, ни Бушова ни Обамина служба нису могле да понуде ниједан доказни материјал који би верификовао поменуту оптужбу и, на тај начин, оправдао рат. Напротив, преовлађују многа питања која ни обимним извештајем Националне комисије, објављеним 22. јула 2004, нису разјашњена. Од деветнаест терориста који су идентификовани као починиоци напада, шеснаесторица су саудијски држављани, један Египћанин и један становник Уједињених Арапских Емирата. Ниједан није Авганистанец нити је пореклом из те земље. С друге стране, потрага за Бином Ладеном која је трајала скоро 10 година, завршила се ултра-тајном операцијом у којој је лидер Ал Каиде убијен на територији Пакистана, земље која је амерички савезник. Недостатак неких података који би објаснили околности које су претходиле нападима и начин на који су они извршени, довео је до много спекулација и теорија завере, али и критичких тумачења која су, иако нису у потпуности успела да оповргну званичну верзију догађаја, ојачала неповерење светског јавног мњења о томе шта се заиста догодило тог трагичног 11. септембра 2001. године. Међу различитим верзијама које покушавају да демистификују енигму напада, налази се књига Тјерија Мејсана (Tierry Meyssan), *Страшна превара* (2002).

рочним геостратешким предностима. Прави циљ присуства Сједињених Америчких Држава у региону централне Азије састоји се од: стратешког окруживања Каспијског мора;²⁵ распоређивања и војне контроле у областима повезаним са међународним тероризмом; притиска ка Русији и тежње ка ресурсима концентрисаним у Сибиру; близине кинеске границе за обављање послова надзора, праћења и, ако је потребно, застрашивања. Као некадашњи природни коридор који је освајачима и трговцима вековима омогућавао да преносе своје трупе и робу са Истока на Запад и обрнуто, Авганистан и данас представља главну раскрсницу у Азији, што доприноси да на тренутној *мани света* заузима место екстремне геополитичке осетљивости. Један од најистакнутијих примера, који нажалост потврђује ту слику, јесте производња и илегална трговина наркотицима у тој земљи. У 2007. години, Авганистан је произвео 8.200 тона опијума, што представља 53% националног БДП-а и 93% трговине хероином у свету.²⁶ Надалеко је позната борба против дроге коју покрећу САД и њени европски савезници, посебно у Азији и Латинској Америци, али како објаснити да је у 2001. години под руководством Талибана узгој опијума једва покривао 8000 хектара, а да је 2007. уз присуство инвазионих трупа, та делатност покривала више од 193.000 хектара (UNODC, *Afghanistan Opium Survey 2009; Summary Findings*).²⁷ Интересантно је да Авганистан и Косово деле пут опијума кроз мреже мафија без држава, као што су авганистански Господари рата или албанске банде које су финансирале Ослободилачку војску Косова (ОВК); оба случаја показују изопачену страну трговине дрогом, која се огледа у финансирању оружаних сукоба и резултира феноменом „пропале државе“,²⁸ веома присутном у опису и усвајању репресивних мера које усмеравају спољну политику Сједињених Америчких Држава. Ни Авганистан, а камоли Косово, не могу данас да се похвале да је војна интервенција на њиховим територијама донела мир, економски просперитет и консолидовану демократију, као што је обећано пре рата.

²⁵ Након Персијског залива, Каспијско море је друга најбогатија област на свету када је реч о нафтним резервама. Уочи рата 2000. године, потврђене резерве су се кретале између 18,4 и 34,9 милијарди барела, док је процена могућих резерви достигала 235 милијарди барела. С друге стране, потврђене резерве природног гаса биле су између 6,6 и 9,4 билиона кубних метара (bm³) (Кларе, 2003: 117). На крају те деценије, и не рачунајући суседне делове Каспијског мора из Ирана и Русије, нафтне резерве из Азербејџана, Казахстана, Туркменистана и Узбекистана су 2012. достигле 38,2 милијарди барела, а резерве природног гаса у истој години су забележиле износ од 20,8 bm³ (*BP Statistical Review of World Energy*, јун 2013.).

²⁶ Видети <<http://www.voltairenet.org/article167879.html>>

²⁷ Подаци се могу наћи на

<http://www.unodc.org/documents/cropmonitoring/Afghanistan/Afghanistan_opium_survey_2009_summary.pdf>

²⁸ И Авганистан и Косово представљају живи пример „пропале државе“, због веома високог степена корупције, криминалних радњи и очигледног недостатка примене закона. Поред тога, на Косову је присутан алармантни ниво кријумчарења оружја, аутомобила, илегалне трговине људи и праксе прања новца, као неких од криминалних активности. За више информација, препоручује се текст Вишеслава Симића *Kosovo – neocon ground zero of the international political order & neoliberal license to pilage* (2014).

Најзад, рат у Ираку је био догађај који је дефинитивно наметнуо нови милитаризам као модел насилне владавине територијом, узурпације богатства нападнутих народа и контроле експлоатације и расподеле стратешких ресурса. У овом случају војна сила није само коришћена за инвазију, окупацију и/или узурпацију природног богатства једне земље, већ и да би завела ред у њеном финансијском пословању.²⁹ Када је 2000. године Садам Хусеин увео употребу евра у ирачким нафтним трансакцијама, Вашингтон је ту меру протумачио као јасан сигнал напада на финансијски режим на релацији долар – Вол стрит, и на стабилност на глобалном енергетском тржишту. У то доба је већ почело озбиљно погоршање билатералних односа, уз међусобне оптужбе и кризе усмерене ка рату великог обима, али у том тренутку, највећи страх Сједињених Америчких Држава није било наводно постојање (које, узгред, никада није доказано) оружја за масовно уништење у рукама ирачке владе, већ могућност да друге земље које извозе нафту, посебно неке чланице ОПЕК-а, следе ирачки пример и укину долар у својим нафтним трансакцијама. Занимљиво је да тренутно део политичко-дипломатског притиска (укључујући и војни) који Сједињене Америчке Државе врше на Иран, Сирију или Венецуелу, има везе са наводном финансијском аутономијом коју би те земље постигле одвајајући се од система нафта-долар. Даље, 12 година након инвазије, јасно је да су амерички мотиви нафта и освета. Са производњом 2.987.000 барела дневно и доказаним резервама од преко 141,4 милијарди барела укупно, Ирак је и даље изузетно атрактиван добављач, јер је нафта те земље високог квалитета, а екстракција је лака и јефтина.³⁰ У том смислу је војна операција у Ираку од деведесетих до данас у потпуности испунила циљ да придобије ирачку нафту и, самим тим, контролише већи део светског енергетског тржишта. Међутим, резултати овог рата указали су на огромне слабости међународног поретка чије су последице и данас уочљиве: прогресивно погоршање међународног права; одржавање хроничне политичке и економске нестабилности и, изнад свега, сигурности у регионима који пружају стратешке ресурсе; вештачка истрајност глобалних институционалних оквира, заснованих на односу хијерархије и прекомерне употребе принудне силе; одржавање екстремне неједнакости међу народима, поне-

²⁹ Инвазија и окупација Ирака од стране САД и њених савезника често је класификована као „рат за нафту“. Ту тврдњу је тешко порећи. Уз одређену дозу ироније, можемо рећи следеће: да су се уместо нафте Ирачани посветили гајењу шаргарепе, њихова земља вероватно никада не би претрпела напад таквог обима. Али, привлачи пажњу чињеница да су главне нафтне компаније у западном свету, и пре овог рата, практично склопиле неколико споразума са ирачком владом који би им гарантовали важне привилегије на светском енергетском тржишту, а поред великих добити, донели би и релативну стабилност по питању екстракције и дистрибуције нафте у тој области. Постојао је, дакле, други ништа мање значајан разлог који је покренуо рат против Ирака. Дана 24. септембра 2000. године, влада Садама Хусеина објавила је да је Ирак почео транзицију извоза нафте са долара на евро, са јасном намером да унапреди европску валуту како би била конкурентна долару. Часопис *Time* је 13. новембра 2000. године објавио вест да Садаму Хусеину уопште није стало до девалвације евра у односу на америчку валуту и да нема више разлога због којих би извоз нафте из Ирака и даље ишао у корист режима нафта-долар под апсолутном контролом Сједињених Америчких Држава.

³⁰ *CIA World Factbook, estimaciones 2014.*

<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/iz.html>

кад и читавим регионима, по питању путева који воде до главних градова, технологије, информација, здравствених услуга или образовања, који су у већем делу света условљени позајмицама наметнутим од стране савеза између локалних самоуправа и великих финансијских организација у служби интереса великих хегемонских сила. Могле би звучати чудно недавне изјаве кандидата за америчког председника за период 2016-2020, који су подршку за рат у Ираку представили као „велику грешку“.³¹ Која је, онда, права сврха тог рата? Да повећа утицај и хегемонску моћ Сједињених Америчких Држава у свету? Да се оживи америчка економија путем класичног обрасца ратне машинерије? Да се ојача Републиканска странка и учврсти пројекат неоконзервативне деснице како на домаћој тако и на иностраној сцени? Није потребно много напора да би се доказали супротни ефекти тих спекулација: током последње деценије, америчка моћ проживљава нагли пад³²; национална економија још увек трпи велике последице финансијског краха из 2008. године; Републиканска странка је два пута изгубила власт и, упркос победи на средњорочним изборима 2014. године, пролази кроз период екстремнуне извесности у изборној трци 2016. године. Да ли то значи да је авантура у Ираку резултат пуког хира особе која је придобила неограничену моћ и неколико чланова њеног кабинета који се воде незаситом жеђу за сопствену добит?³³ За четврт века, Ирак је био изложен разарањима без преседана у новијој светској историји, чији обим и величину је тешко израчунати.³⁴ Ирак је тренутно у хаосу због хроничног насиља, као последице неуспеха инвазије и окупације страних трупа. Потпуна слабост државних апарата, екстремна јавна несигурност, кршење људских права, војни сукоби ван сваке контроле, нехумани услови са којима се суочава већина локалног становништва и слаба економија, између осталог, представљају јасне сигнале да је повратак у нормалу у кратком или средњем року немогућ. Постојање политичких, идеолошких, етничких и верских разлика више представља плод-

³¹ Међу њима се издваја Хилари Клинтон која је, у својој кампањи за председника, на конференцији за новинаре 19. маја 2015. године у Сидар Фолсу у Ајови, изјавила да је „одобрење за рат била грешка“. Тако једноставно.

<<http://www.politico.com/story/2015/05/hillary-clinton-iraq-war-vote-mistake-iowa-118109.html>>

С друге стране, истакнути економиста Пол Кругман је рекао за *New York Times*, 18. маја 2015, да „рат у Ираку није била наивна грешка, већ је злочин добровољно починио Џорџ В. Буш“ <<http://www.nytimes.com/2015/05/18/opinion/paul-krugman-errors-and-lies.html?ref=collection%2Fcolumn%2Fpaul-krugman>>

³² Једну од најдетаљних студија са готово непобитним аргументима представља Имануел Валерштајн у својој књизи *The Decline of American Power* (2003).

³³ Надалеко су познате везе које је прва линија функционера Буша млађег (Cheney, Perle, Wolfowitz, Rice) имала са водећим компанијама које су део америчког војно-индустријског комплекса (*Halliburton, Exxon Mobil, Chevron-Texaco, Carlyle Group* итд). Уз све опасности које укључује покушај да се трагедија огромних размера сведе на израз *business as usual*, не може се занемарити чињеница да, у неким случајевима, посебни интереси битно мењају глобалну геополитичку панораму (Михаиловић, 2005: 61).

³⁴ Министарство здравља Ирака пријавило је цифру од 151.000 мртвих између 2003. и 2006. године, али неколико међународних организација и независних извора верују да би бројка могла достићи око 2,7 милиона смртних случајева због насиља и губитака које је наметнуо рат.

<<http://www.rebelion.org/noticia.php?id=197277&titular=2-7-millones-de-iraquies-muertos-por-la-violencia-y-las-penurias-de-la-guerra->>

но тло за бројне унутрашње сукобе него јаку основу за стварање модела модерне националне државе. Претња од могућег распада земље подељене на три области (једна са курдском већином на северу, друга са доминацијом сунита у централном делу, и трећа под контролом шиита са приметним утицајем Ирана на југу) ствара још већу несигурност и очајање међу народом. У овом тренутку, територијална освајања Исламске државе у Сирији и Ираку, у комбинацији са уобичајеним терористичким активностима које практикује Ал-Каида, представљају највећу претњу по безбедност, на локалном, регионалном и међународном нивоу. Недостатак заједничке стратегије западних сила да се супротставе тој претњи и општи став потцењивања опасности коју доноси напредак Исламске државе, чине део велике глобалне геополитичке игре која ће се развијати у наредним годинама, ако не и деценијама.

Све у свему, можемо рећи да ратови у Југославији (Косово), Авганистану и Ираку припадају првој фази новог империјализма који је, искористивши фиктивне изговоре без икаквог легитимитета, изазвао низ војних операција великих размера, како би се сломиле и окупирале „лажне државе”, уклонили непослушни режими и заменили покорним владама, како би се, коначно, узурпирали природни ресурси тих земаља зарад стицања завидне геоекономске предности на светском тржишту.

Ратови за ресурсе, међународна безбедност и енергетски фашизам

Све оштрија борба за ресурсе и сукоби који произилазе из ње поставиће ток глобалних трендова у овом веку. Међутим, то није једини фактор који треба узети у обзир да би се објаснило порекло нестабилности и опште кризе у свету. Међуетнички сукоби, друштвене неправде, економске неједнакости, феномени миграција, различити облици дискриминације и маргинализације и, изнад свега, махната експлоатација радне снаге на глобалном нивоу, и даље ће бити главни узроци међународног поретка, врло осетљивог на претње безбедности на свим нивоима. У питању је суморна, нимало охрабрујућа слика, без много наде за будућност. У наставку ћу представити неке премисе које нас приморавају да редефинишемо стратегије које до сада нису успеле успешно да се супротставе огромној штети коју је изазвала дуготрајна криза савременог капитализма.

1. Енергетски режим светског капиталистичког система, заснован на експлоатацији необновљивих фосилних ресурса бележи нагли пад. Светска тржишта геоекономије и политичко-војне силе склапају геополитичке компромисе и тиме потврђују прогресивни пад демократије у институционалним просторима међународног система. Убрзано спајање војних снага са корпоративним интересима великих транснационалних сила које немају никакав легитимитет ствара осећај да се стари Мусолинијев сан остварио: „слободно тржиште“ омеђено војском. У питању је сложен процес чији је невероватан континуитет постао нова „велика трансформација“ (Polanyi, поново), узрокујући: а) дефинитивно расформирање Државе Благостања и њеног политичког, економ-

ског и друштвеног модела управљања; б) као резултат претходно поменутог, крај традиционалног концепта суверенитета који предводи држава-нација; в) конзервативни заокрет по питању демократије, сведен на „изборно инжењерство“ у служби крупног капитала и интереса ван *демоса*, и локално и глобално. Истовремено се одигравала прогресивна приватизација јавних добара на свим нивоима (локалном, државно-националном, регионалном и глобалном), значајно угрожавајући људску безбедност и њен однос са развојем човека и људских права. Данас постоји најмање шест главних претњи по људску безбедност чији је заједнички именитељ такмичење за природне ресурсе и светска геополитичка позадина. На првом месту су друштвено-економске претње које утичу на феномене као што су сиромаштво, миграције, инфективне болести и уништавање животне средине; друго место заузимају међудржавни сукоби, од којих је већина латентна, али не и мање опасна; унутрашње тензије са најозбиљнијим последицама у распону од грађанског рата, злочина против човечности до геноцида, јављају се на трећем месту; четврто место припада индустрији оружја и самим тим, све мање контролисаној, куповини и продаји оружја за масовно уништење; тероризам и његова глобална пројекција заузимају пето место, и коначно, затварамо листу међународним организованим криминалом који је често подстакнут недостатком система правне државе у неколико земаља. Укратко, ратови за ресурсе и њихов геополитички сценарио у наредним деценијама ће и даље утицати на области међународне политике и светске економије као и на глобални финансијски систем, представљајући истовремено главну препреку за постизање жељене равнотеже између људског развоја, људске безбедности и људских права.

2. Геостратешка разматрања за обезбеђивање дугорочне провизије из стратешких ресурса подразумевају: контролу над регионима у којима се она добијају; контролу количине испоручене на енергетским тржиштима; контролу логистике и начина транспорта од земаља произвођача до земаља потрошача (углавном нафтовода, гасовода, танкера за превоз нафте и других транспортних средстава) и, коначно; утицај на цене и валуту која се користи за наплату. Тако се утиче на сваки од ових фактора; оружани сукоби се воде зарад обезбеђивања дугорочних снабдевања индустријализованих земаља по прихватљивим ценама. Повремено, ратови за ресурсе одигравају се под плаштом унутрашњих сукоба због политичко-идеолошких, етничких или верских разлика локалног карактера. То понекад захтева од индустријски развијених земаља да осмисле мултилатералне пројекте и укључе у њих земље произвођаче, зарад израде нових безбедносних стратегија под покровитељством већ постојећих институционалних оквира међународног поретка. У том смислу, треба повезати неке примере, као што је оснивање Међународне агенције за енергетику, која је настала после чувене „нафтне кризе“ из 1973. године, са новом безбедносном стратегијом НАТО-а 1999. године (рат на Косову) и формирањем савеза против глобалног тероризма 2001. године (рат у Авганистану). Међутим, у неким случајевима западне силе (САД, пре свега) присвајају право да своју

енергетску сигурност бране путем потпуно једностраних стратегија.³⁵ Помену-те праксе увећавају могућност за све израженијим (мада не нужно војним) сукобом између суперсила и хегемонијских блокова, како би придобиле предности које би им, напослетку, омогућиле да владају светом. У том смислу, енергетска безбедност ће постати кључна тачка националне безбедности земаља сила, тако да ће оне саме морати да регулишу ниво потражње и тиме, умање недостатке. Све указује на то да ћемо у не тако далекој будућности бти сведоци све јачег енергетског ривалства између Сједињених Америчких Држава и њихових европских савезника против Кине, Индије, Русије и неких регионалних сила у развоју.

3. Актуелни амерички хегемонијски модел осуђен је на пропаст. Двоструку стратегију која настоји да обезбеди што више енергетских ресурса, нарочито нафте, и да истовремено прошири и ојача потенцијал војних интервенција, постаје све теже одржати. Таква стратегија представља комбинацију бриге за енергетику и аспекта националне безбедности, али њен крајњи циљ је успостављање и консолидација апсолутног хегемонијског модела. То није изводљиво из два разлога. Први се везује за унутрашње факторе који су, у последњих неколико деценија, показали да су Сједињене Америчке Државе сила у опадању.³⁶ Неповратни губитак америчке превласти као силе способне за материјалну производњу, све већа нестабилност по питању апсолутне контроле светског финансијског система и смањење предности у области међународне трговине, практично су приморали ту земљу да све своје напоре фокусира на једну област: војну превласт. Други разлог се односи на спољне факторе, углавном везане за актуелне трендове у светској политици. Међу њима се издвајају: јачање и интензивирање феномена под називом *нови меридионализам*,³⁷ предвођен групом BRICS; серија оружаних сукоба у којима је положај САД ослабљен односно ограничен (Сирија, Украјина, региони под контролом Исламске државе, неке афричке земље); све веће присуство Русије и Кине у регионима Латинске Америке и Кариба; ширење миграционих токова ка европском континенту и њихов утицај на међународну безбедност; стална рањивост стратешких интереса у централној Азији, упркос ојачаним војним групацијама у тој области.

4. Поново имамо пред собом задатак да размотримо односе између капитализма и демократије. С једне стране ту је систем власништва, акумулација и

³⁵ Као пример се наводи оснивање *National Energy Policy Development Group (NEPDG)* 2001. године, пројекат који је промовисао Џорџ В. Буш, а којим је руководио Дик Чејни.

³⁶ Једну од најкомплетнијих и најаргументованијих анализа представио је Имануел Волерстин у својој књизи *The Decline of American Power*, New York, New Press, 2003.

³⁷ Признајем да сам овде дужан познатом бразилском географу Андреу Мартину, који је први увео овај појам у дебати о глобалној политици. Обојица смо се сложили да је нови меридионализам као модел за анализу и феномен који се шири, и који ће временом имати велики утицај не само у академским круговима и светском јавном мњењу, већ и у креирању међународне политике и економије на глобалном нивоу. Више информација на тему може се наћи у мом тексту „Геополитика и глобални поредак: могућности за нови меридионализам“ (Михаиловић, 2007) и у чланку који је написао бразилски географ Еду Силвестре де Албуерке, „Меридионалистичка геополитичка теорија Андреа Мартина“ (Silvestre de Albuquerque, 2014).

индивидуална добит, а с друге процес самоуправљања, легитимација и лична права подређена општем добру. Капитал и његова логика никада нису били компатибилни са истинском демократијом. Отуда настанак и истрајност модела либералне демократије као идеалног начина који омогућава развој и репродукцију савремених капиталистичких друштава. Али ако, по речима Роберта Дала (Robert Dahl), приходи, богатство и економски статус такође спадају у политичке ресурсе, а нису равномерно распоређени, како онда можемо да очекујемо да грађани уживају политичку једнакост? (Dahl, 1987: 237) Криза индустријско-фордистичке парадигме створила је пукотине у међународним хијерархијским структурама успостављеним после Другог светског рата и санкционисаним Кримским и Бретонвудским споразумом. Пола века касније, прелазак на неорганизовани капитализам, већ представљен на претходним страницама, допринео је да криза демократије постане још оштрија и безнадежнија. Концентрација и централизација политичких, економских и финансијских сила које немају никакав легитимитет у рукама монопола којих је све мање, али су све јачи, одузела је великом броју светског становништва механизме за доношење одлука, релевантне и за њихово непосредно окружење и за глобални ниво. Да би се ублажили негативни ефекти тог тренда и умањила свака могућност глобалног друштвеног праска, систем је понудио нови облик тобожњег учешћа и укључења: когнитивни капитализам. Уведен је нови режим акумулације чије су карактеристике: а) улога финансијских тржишта као покретачке снаге акумулације по питању финансирања инвестиција и као језгро по коме се крећу механизми расподеле дохотка (прави процес финансирања као биополитичке контроле самог живота); б) улога стварања (учење) и емитовања (мрежа) знања као главни извор капиталистичких начела вредности на глобалном нивоу, што води до редефинисања односа између живог и мртвог рада (реч је, заправо, о когнитивно-нематеријалном процесу акумулације као експропријације сарадње „заједничког“, са алузијом на појам *општег интелекта* који је Маркс увео у свом манускрипту *Grundrisse*); в) раздвајање радне снаге на међународном нивоу, у низу утврђивања вредности разлика појединачних субјективности у контексту когнитивне поделе рада (у овом случају, процес преквалификације и контрола когнитивних вишкова).³⁸ Такозвани когнитивни капитализам није испунио обећање о радикалној демократизацији јавне сфере, медијском плурализаму, децентрализацији друштвене моћи, елиминацији цензуре и декомерцијализацији културе на тржишту без монопола. Напротив, данас више него икада цело човечанство пати од виртуелног простора заснованог на „облаку“ под строгим надзором неколико корпоративних монопола, у коме је рекламирање засновано на сталном праћењу корисника/клијената постало модел који треба следити у пословном свету. Готово да не постоји ниједан модел електронске комуникације ван контроле обавештајних служби и њихових различитих начина шпијунаже. Овде нико не доводи у питање предности технолошких иновација које користи значајан, али још увек мали број људи.

³⁸ Више о овој теми може се наћи у занимљивом зборнику радова, уредника Андрее Фумађалија и Сандра Мезадре, под називом *Crisis in the Global Economy: Financial Markets, Social Struggles, and New Political Scenarios* (2010).

Преиспитује се, заправо, гигантска технолошка манипулација којом се обезбеђује *status quo* контролисаног друштва.³⁹

Верујемо да, у свакој од четири тачке анализиране у овом одељку, постоји довољно елемената да се осуди велика опасност коју доноси веза успостављена између ратова за ресурсе, међународне безбедности и тајних или експлицитних делања фашизма у прасту. Водећа улога дисциплинованог произвођача индустријског капитализма сада припада контролисаном потрошачу когнитивног капитализма. Класична геополитика, а потом и такозвана критична, отвориле су пут постмодерној геополитици која је цео свет претворила у бојно поље за ограничене ресурсе који још увек покрећу идеју неограниченог раста и развоја. Порицање заједничког је порицање индивидуалног и обрнуто. Да ли ће имати будућност човечанство у коме тако мало њих има толико пуно, а тако пуно њих има толико мало?

Закључна запажања

1. Током више од пет векова постојања, светски капиталистички систем никада није био толико угрожен контрадикторностима насталим унутар њега. Данас, више него икада, има напретек доказа о потреби да се дефинитивно заборави идеја о капитализму као неприкосновеном историјском пројекту: неуспех је очигледан и не јењава. Пројекат производње и консолидације општег материјалног благостања кроз стално ширење капиталистичке акумулације постао је права илузија, доводећи до великог разочарења чак и у редовима најватренијих бранилаца либералне идеологије. С друге стране, намера да се универзализује модел либералне демократије промовисањем права и личне слободе унутар институционалног оквира (често наметнутог), допринела је да себичност превагне наспрам заједничког добра, а посесивни индивидуализам (Macpherson) наспрам аутономије. На међународном нивоу, стална спремност да се власт спроведе путем насиља и репресије, да би се наметнуло својеврсно „постмодерно просветитељство” на местима где је то потребно, практично је претворила рат у стални и неопходни услов за обнављање светског капиталистичког система. Слободна експанзија тржишних снага не само да је изазвала прогресивно слабљење структура и утврђених територијалних овлашћења, већ је и значајно изменила традиционалне културне форме. Инвазија логике капитала у оним областима модерног историјског живота чији циљ није пуко трагање за вишком вредности, изазвала је широк спектар друштвених, политичких и економских потешкоћа. Међу њима се посебно истичу две, по свом непредвидљивом карактеру и опасности до које би довело њихово игнорисање: екологија и економија рата. Обе делују као крајња граница која постепено смањује могућност да капитализам једноставно настави да постоји у оном об-

³⁹ Роберт Мек Чеснеј (Robert McChesney) направио је обимну студију о томе како капитализам користи интернет да би сузбио потребу да се стално демократизују савремена друштва (McChesney, *Digital Disconnect: How Capitalism Is Turning the Internet Against Democracy*, 2013).

лику у каквом је постојао вековима уназад. Поново се налазимо пред сценаријом који подстиче револуционарне идеје и праксе. Какве врсте? Као одговор на то питање, од велике помоћи могла би бити је једна реченица Валтера Бенјамина: „револуција није воз без контроле, већ кочница за случај опасности која покушава да га заустави“.

2. Природа је друштвена категорија. Човечанство је одувек у њој видело корисно средство, а не моћ саму по себи. Циљ покушаја да се открију аутономни закони природе јесте њихово излагање људским потребама, као предмет потрошње или средство за производњу. Маркс је тврдио да сваки начин производње живота ствара друштвено-природни метаболички поредак. Капитализам није био изузетак. Али специфична разлика капитализма у поређењу са начинима производње који су му претходили почива у огромној контрадикторности између снага и односа производње, с једне стране, и сталног исцрпљивања услова екстерне природе, с друге. По речима Мишела Ловија (Michael Löwy), „заштита еколошке равнотеже планете, очување повољне средине за живе врсте, укључујући и нашу, нису у складу са експанзивном и деструктивном логиком капиталистичког система“ (Löwy, 2011: 11). Односно, сваки покушај да се обнови метаболичка равнотежа између друштва и природе неминовно би био праћен преласком на нови посткапиталистички цивилизацијски образац. Ако антисистемске снаге успеју да одвоје капиталистичку производњу од зависности од необновљивих фосилних природних ресурса рушећи утврђење затвореног светског енергетског система, и ако се у будућности производни систем преусмери на искључиву употребу обновљивих нефосилних ресурса путем отвореног и демократског енергетског система, присуствоваћемо „крају капитализма на начин који на је добро познат“ (Altwater).

3. Иако је тачно да је економска глобализација трансформисала државу-нацију у пуки инструмент глобалног капитала, то не подразумева и нестанак политичке моћи. Свеprisутност корпоративних сила, које обухватају највећи део светског капитала, и даље зависи од политичко-војних апарата држава које још увек штите процесе богаћења и стицања саме власти. Током последњих деценија, хегемонијске силе прибегле су насилним средствима да успоставе контролу над светским извором нафте и неких других стратешких ресурса, у циљу постизања апсолутне власти у глобалној економији. У питању је размирица чији је интензитет директно пропорционалан зависности од ресурса који омогућавају функционисање модерних друштва. Ратови за ресурсе нарушавају схему империјализма као контрадикторне фузије два елемента: „државно-империјалне политике“ и „молекуларних процеса акумулације капитала у простору и времену“ (Harvey). Заправо, сама контрадикторност ту одмах нестаје. Државне и политичке власти савршено се уклапају у експанзионистичку логику капитала који не признају границе нити физичко-природне баријере. Зато ратови за ресурсе представљају највећу претњу човечанству у овом тренутку. Њихов деструктивни потенцијал имаће несагледиве последице за друштво и природу. Стога је највећи императив са којим данашњи свет мора да се суочи: укидање тржишног фундаментализма путем демократске регулативе и ста-

вљање капитала под друштвену контролу, како би се спречило да глобалне трансформације доведу до друштвене и еколошке катастрофе.

4. Да би изнова потврдио своју бесконачну прилагодљивост, капитализам користи све своје снаге да претвори екологију у нову област инвестиција и конкуренције на тржишту. Међутим, сама природа тог ризика у суштини искључује тржишно решење, с обзиром на чињеницу да капитализам може да делује само у тачно одређеним друштвеним околностима: чврста вера у саморегулативни механизам, вођен „невидљивом руком“ која неминовно доприноси да се ривалитет индивидуалних егоизама претвори у опште добро; далеко од стварности, та псеудоприродна тенденција изазива антагонизме који непрестано трансформишу капитализам у разарајуће по друштво и по природи предаторско средство. Било као *нови империјализам* (који Харви тумачи као нагомилавање одузимањем) или као *империја* (стање настало услед детериторијализованих сила свеprisутних код Хардтија и Негрија) капитализам се данас, супротно томе што проповедају његове присталице, суочава са највећим изазовом у својој историји: да буде трансформисан (силом или не) у процес трајне револуције. Била би то револуција на две паралелне трасе: ону који тражи еманципацију (борба за слободу идентитета) и ону који тежи ослобођењу (слобода самоопредељења и ауотрансформације). У оба случаја, тај процес би подразумевао стварање новог човечанства. Коначни савез између контрахегемонијских сила и анти-системских покрета могао би бити знак да борба почиње.

5. Налазимо се пред дуготрајном системском кризом. У капитализму, криза је подешена на режим који служи да политичко-друштвени поредак подреди тржишној логици и динамици економског разума. Неолиберално лудило последњих деценија тешко да се може зауставити неокејнезијанским интервенционистичким мерама. Тренутно, једини видљив излаз означен је економским опоравком унутар геополитичких стратегија које су усвојили поједини агенси који владају простором конфигурације глобалних сила. Могући сценарији у средњорочном периоду могли би бити следећи:

- а) све већи ривалитет између САД и Кине, углавном због контроле светског тржишта, стратешког репозиционирања да би се обезбедиле веће залихе природних ресурса у различитим деловима света и, најзад, финансијски и монетарни спор/савез који се огледа у паритету долар-јуан.
- б) повећање напетости између Русије и западноевропских сила (које прећутно подржавају Сједињене Америчке Државе), посебно због све израженијег сукоба између експанзионистичког пројекта Европске уније (који предводи француско-немачки савез) и евроазијска пан-идеја на челу са Русијом. Проширење НАТО-а, укључивањем простора под традиционалним утицајем бившег Совјетског Савеза који би звршио притисак на Русију, с једне стране, и руске политичко-војне улоге у кризи у Украјини и Сирији, с друге, претвориће свет у простор још подложнији сукобима великих размера.
- в) интензивирање дестабилизаторских фактора који би, у не тако далекој будућности, у потпуности могли да делегитимизују тренутни светски систем и претворе га у простор којим се не може владати. Стално слабљење држава-нација у већини

света, хронични недостатак глобалне регулативе миграционих токова, међуетнички, верски и друштвени сукоби, погубне последице еколошке девастације, неодржива тиранија финансијских капитала која изазива огромне неједнакости, маргинализација, сиромаштво и разни облици ексклузије, само су неки од бројних елемената о којима треба расправљати и које треба хитно решавати.

Постојање човечанства једноставно значи да људи треба да живе. Следеће значење је да треба добро да живе. Онтолошки императив је наредба да човечанство мора и даље да постоји.

Ханс Јонас, *Принцип одговорности*.

Свет већ одавно поседује сан о ствари које треба да постане свестан да би је на крају истински поседовао.

Карл Маркс, *Писмо Ругеу*, септембар 1843.

Литература:

1. Altvater, E., Mahnkopf, B. (2002) *Las limitaciones de la globalización. Economía, ecología y política de la globalización*. México: Siglo XXI.
2. Altvater, E. (2005) Hacia una crítica ecológica de la economía política. *Mundo Siglo XXI*, 1 (2), 9-27.
3. Altvater, E. (2006) ¿Existe un marxismo ecológico? En Boron, A., Amadeo, J., González, S. (Eds.) *La teoría marxista hoy: problemas y perspectivas* (pp. 341-363). Buenos Aires: CLACSO.
4. Altvater, E. (2011) *El fin del capitalismo tal y como lo conocemos*. Barcelona: El Viejo Topo.
5. Amin, S. (1999) *El capitalismo en la era de la globalización*. Barcelona: Paidós.
6. Amin, S. (2003) *Más allá del capitalismo senil*. Buenos Aires: Paidós.
7. Arrighi, G., Silver Beverly J. (2001) *Caos y el orden en el Sistema-mundo moderno*. Madrid: AKAL.
8. Begon, M. (ed.) (2006) *Ecology. From Individuals to Ecosystems*. Malden: Blackwell Publishing.
9. Bellamy Foster, J. (2000) *Marx's Ecology. Materialism and nature*. New York: Monthly Review Press.
10. Bellamy Foster, J., Clark, B., York, R. (2010) *The Ecological Rift. Capitalism's War on the Earth*. New York: Monthly Review Press.
11. Bellamy Foster, J., Clark, B. (2004) Imperialismo ecológico: la maldición del capitalismo. En Panitch, L., Leys, C. (Eds.), *SocialistRegister: el Nuevo desafío imperial* pp. (231-250). Buenos Aires: CLACSO.
12. Benton, T. (ed.) (1996) *The Greening of Marxism*. New York: The Guilford Press.
13. Braudel, F. (1977) *Afterthoughts on material civilization and capitalism*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
14. Dahl, R. (1987) *Democracy and Its Critics*. New Haven: Yale University Press.
15. Dussel, E. (1998) *Ética de la Liberación*. Madrid: Trotta.
16. Eagleton, T. (2011) *¿Por qué Marx tenía razón?* Barcelona: Península.

17. Foster, J. B. (2004) *La ecología de Marx. Materialismo y naturaleza*. Barcelona: El Viejo Topo.
18. Foster, J.B., Clark, B., York, R. (2010) *The Ecological Rift. Capitalism's War on the Earth*. New York: Monthly Review Press.
19. Fumagalli, A., Mezzadra, S. (Eds.) (2010) *Crisis in the Global Economy: Financial Markets, Social Struggles, and New Political Scenarios*. Los Angeles: Semiotext.
20. Gunder Frank, A. (1991) *El subdesarrollo del desarrollo: un ensayo autobiográfico*. Caracas: Nueva Sociedad.
21. Hardt, M., Negri, T. (2004) *Multitud*. Barcelona: Debate.
22. Harvey, D. (2003) *Espacios de esperanza*. Madrid: AKAL.
23. Harvey, D. (2014) *Diecisiete contradicciones y el fin del capitalismo*. Madrid: Instituto de Altos Estudios Nacionales del Ecuador; Traficantes de sueños.
24. Klare, K. 2003. *Guerras por los recursos. El futuro escenario del conflicto global*. Barcelona: Urano.
25. Krutzen, P., Stroemer, E. (2000) The Anthropocene. *Global Change Newsletter*, 41. The International Geosphere–Biosphere Programme (IGBP): A Study of Global Change of the International Council for Science (ICSU).
26. Lacoste, I. (2009) *Geopolítica. La larga historia del presente*. Madrid: Síntesis.
27. Lash, S., Urry, J. (1987) *The End of Organized Capitalism*. Malden, MA: Polity Press.
28. Löwy, M. (2011) *Ecosocialismo. La alternativa radical a la catástrofe ecológica capitalista*. Buenos Aires: Ediciones Herramienta-Editorial el Colectivo.
29. Marx, K. (1985) *Manuscritos económico-filosóficos*. Barcelona: Grijalbo.
30. Marx, K. *El Capital*, 3 tomos. México: Fondo de Cultura Económica.
31. Mann, M. (2004) *El imperio incoherente*. Barcelona: Paidós.
32. MartínezAlier, J. (2002) *The Environmentalism of the Poor: A study of ecological conflicts and valuation*. Northampton, MA: Edward Elgar.
33. McChesney, R. (2013) *Digital Disconnect: How Capitalism Is Turning the Internet Against Democracy*. New York: The New Press.
34. Meiksins Wood, E. (2003) *El imperio del capital*. Barcelona: El Viejo Topo.
35. Meszaros, I. (2012) *La crisis estructural necesita de una transformación estructural*. México: Ediciones CDAM-ECG. Recuperado en <http://www.rebellion.org/docs/158368.pdf>
36. Meyssan, T. (2002) *La terrible impostura. Ningún avión se estrelló sobre el Pentágono*. Buenos Aires: El Ateneo.
37. Mihailovic, D. (2003) De la globalización neoliberal a la geopolítica de Mad Max 2 en Mihailovic, D., González, M. (Eds.) *Pulsos de la Modernidad. Diálogos sobre la democracia actual* (pp. 47-64). México: Plaza & Valdés.
38. Mihailovic, D. (2007) Geopolítica y orden global: posibilidades de un nuevo meridionalismo. En Mihailovic, D., Toribio Dantas, A. (Eds.) *Desarrollo e Integración. La nueva geopolítica de la economía global* (pp. 69.87). México: Miguel Ángel Porrúa.
39. Milanovic, B. (2011) *The Haves and the Have-Nots: A Brief and Idiosyncratic History of Global Inequality*. New York: Basic Books.
40. Moore, J. (2011) Ecology, Capital, and the Nature of Our Times: Accumulation and Crisis in the Capitalist World-Ecology, *Journal of World-Systems Research* 17(1), 108-147.
41. Moore, J. (2014) De objeto a Oikeios: la construcción del ambiente en la ecología-mundo capitalista. *Revista Sociedad y cultura*. 2, 87-107.
42. O' Connor, J. (2001) *Causas naturales: ensayos de marxismo ecológico*. México: Siglo XXI.
43. Pikety, T. (2014) *El Capital en el siglo XXI*. México: Fondo de Cultura Económica.
44. Polanyi, K. (1992) *La gran transformación*. México: Fondo de Cultura Económica.

45. Ricklefs, R., Miller, G.L. (1999) *Ecology* (New York: Freeman.
46. Silvestre de Albuquerque, E. (2014) A Teoria geopolítica meridionalista de André Martín. *Revista de Geopolítica* 5(2), 5-18.
47. Simic, V. (2014) *Kosovo - neocon ground zero of the international political order & neoliberal license to pillage*. México City: RAS - The International Serbian Organization.
48. Smith, N. (2006) Nature as accumulation strategy. En Panitch, L., Leys, C. (Eds.), *Socialist Register 2007: Coming to terms with nature* (pp. 16-36) London: Merlin Press.
49. Taylor, P., Flint, C. (2002) *Geografía política: economía-mundo, estado nación y localidad*. Madrid: Trama.
50. Wallerstein, I. (1974) *The Modern World-System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*. New York: Academic Press.
51. Wallerstein, I. (1988) *El capitalismo histórico*. México: Siglo XXI.
52. Wallerstein, I. (2004) *Capitalismo histórico y movimientos antisistémicos. Un análisis de sistemas-mundo*. Madrid: AKAL.

RESOURCE WARS AND ECOLOGICAL UNSUSTAINABILITY OF CURRENT CAPITALIST WORLD SYSTEM

Summary: This Paper will try to debate claims about ecological unsustainability of current capitalist world system by analysing phenomena of resource wars as their most drastic examples. The structure of this Paper is divided into five separated parts. First part relates to ecology and war economy as absolute borders of contemporary capitalism. Second part points at the necessity to once again problematize relation between capital and nature inside the paradigm of system crisis and its economy-ecology dimensions. Third part of the Paper covers the subject of war for resources and their impact on the reconstruction of relations between global powers. Four part of work conceptualizes imperialism from geopolitical perspective which provides understanding of many paradoxes that surrounds this phenomena, especially in its overemphasized militaristic form. At the end, we will offer some thoughts on international security and ideology of energetic fascism as basic impulse of resource wars.

Key words: geopolitics, resource wars, new imperialism, world system

ДРАГАН БОЖОВИЋ*
Скупштина Црне Горе
Подгорица

УДК 327.3:355.01
Монографска студија
Примљен: 15.05.2016
Одобрен: 13.06.2016
Страна: 249-258

ТЕОРИЈА И ПОЛИТИКА ЛИБЕРАЛНОГ ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗМА У 90-ТИМ ГОДИНАМА И ПОЈАМ ХУМАНИТАРНЕ ИНТЕРВЕНЦИЈЕ

Сажетак: Либерални интернационализам полази од глобалног ризика који се манифестије као насиље над појединцима на самој граници мира и рата у унутар-државним сукобима, што по овом схватању представља изазов глобалном управљању. Међународна стабилност се сагледава не само преко нивоа кооперативности у односима међу државама, него и преко степена сигурности и квалитета конзумирања људских права од стране појединаца. Из ових интеракција између појмова суверености и права могло би се закључити да је сувереност појам који се развија и мијења под утицајем фактора, као што су људска права. Хуманитарна интервенција као акција принуде коју изводе државе- хегемони у међународној политици, у циљу превенције или заустављања већих и масивних кршења људских права у пропалим /пропадајућим државама требало би да има утемељење управо у хуманитарном разлогу. Веома је тешко наћи морално оправдање за хуманитарну интервенцију и поред чињенице да она може имати контингентне моралне учинке. Покушај морализације хуманитарне интервенције лежи у прагматичној политици националног интереса.

Кључне ријечи: либерални интернационализам, људска права, сувереност, хуманитарна интервенција, унутар-државни сукоби, морал

Увод

Етика се може одредити као заокружен и кохерентан систем убјеђења, вриједности и идеја која пружа оквир којим се неке врсте поступака могу класификовати злим и које треба избјегавати, док се друге врсте поступака могу класификовати добрим, и које треба подржати, истиче Петер Хас (*Peter Haas*). Етички систем функционише добро ако је кохерентан, тј. у себи не садржи веће контрадикторности. Они који се њиме руководе требало би да га осјећају својом интуицијом исправним и правичним. Ипак, један етички систем не може бити изолован од одређеног нивоа интереса појединца или друштвене групе.

* dd.bozovic@yahoo.com

Могућност етичне политике, по класичном схватању, везује се за дату политичку заједницу, повезану преко узајамних обавеза (Хобс и Хегел). Мање је спорно што значи етика у спољној политици, док је отворено питање да ли политичка морална заједница може да се прошири преко граница националне државе.

Реалисти сматрају да се заједница може проширити до димензија националне државе, и да су стога етичне обавезе влада ограничене на потребе њених грађана. На другој страни либерали „Кантианске“ провинијенције сматрају да постоји глобална политичка заједница у којој етично политичко одлучивање поставља интересе човјечанства на централно мјесто. Између ова два екстремна схватања етичне спољне политике лежи шири спектар схватања о солидарности актера у међународној политици, заснован на балансу између властитог интереса и потреба других¹.

Са реалистичког становишта, могућност постојања етичне спољне политике, засноване на интересима другог, а не властитом интересу, представља погрешно разумијевање реалности у међународној политици. Стога је, по њима, такво схватање врста самообмане, као и обмане других. То би био покушај промовисања националног интереса преко идеолошког маскирања².

Главни постулати ове критике доводе се у питање од стране аутора конструктивистичког усмјерења. Један од тих постулата је схватање националног интереса као константног и само-препознатљивог појма. Он је далеко од тога да буде статичан и подложен спознаји, како га схватају реалисти. Напротив, емпиријска евиденција показује да не постоји начин да се изолује национални интерес других, као што су легални, морални и репутациони разлози у оквиру једне политике, чак и у ванредним околностима, како истиче Мек Грил (McGreal).

Постоји схватање да је етична спољна политика настала као одговор на отворене проблеме који су настали у међународном окружењу „пропалих држава“ (*failed states*). На другој страни, неки аутори полазе од става да је етична спољна политика настала као израз потраге политичких елита у развијеним државама за новим парадигмама, јер су старе постале недјелотворне завршетком Хладног рата³.

Данас су у медијима и јавности јасно видљиве само појединачне индивидуалне трагедије и друштвена деструкција као последица насиља у неком дијелу свијета. Теза о „новим ратовима“, указује да се ратови у садашњости суштински разликују од оних у прошлости у томе што сада недостају легитимни политички захтјеви за њихово покретање, како је то некад било⁴. Лишени

¹ Више у: Heins, Volker., Chandler David (2007) *Ethics and Foreign Policy: New Perspectives on an Old Problem*, Rethinking Ethical Foreign Policy, Routledge

² Heins Volker, Chandler David (2007) *Rethinking Ethical Foreign Policy: Pitfalls, possibilities and paradoxes*, str. 4

³ Више у: Laïdi, Zaki (1998) *A World without Meaning: The Crisis of Meaning in International Politics* trans., J. Burnham and J. Coulon, London: Routledge.

⁴ Више у: Kaldor, Mary (2005) *Elaborating the New War*“ Thesis, in *Rethinking the Nature of War*, edited by I. Duyvesteyn, Jan Angstrom, Frank Cass London.

политичке легитимности, конфликти изгледају као серије злостављања и криминалних радњи, које врше морално зли према морално добрим и невиним. Тренутна ситуација са жртвама, криминалне радње и нарушавање људских права долазе у центар јавности и медија.

Теорија и доктрина Либералног интернационализма

У разматрању основа *либералног интернационализма* крећемо од Макијавелијевог (*Machiavelli*) запажања о разлици између „ефективног стања ствари“ и „имагинарних република и монархија које никада нијесу виђене, или да се зна да постоје“. Овај парадигматични став школе политичког реализма упућује на њихову предпоставку о утописком карактеру либерализма у међународној политици и нормативних идеала на којима је утемељен⁵.

Роберт Киоејн (*Robert Keohane*), један од истакнутих представника теорије *либералног интернационализма* управо истиче, да у поређењу са реализмом, либерализам нема амбицију да буде заокружен као сруктурална теорија, већ да буде водич у вези са нормативним избором.

Полазимо од следећих предпоставки *либералног интернационализма*, и то прве, која се односи на поимање актера у међународној политици, друге, која се односи на природу државе и треће, која се односи на природу међународног система. Прво, када су у питању актери међународне политике, либерализам препознаје појединце и друштвене групе, чији интереси врше утицај на понашање државе. Не ради се о усклађеним интересима, већ о борби интереса појединаца и група, који су у конкурентском односу, из кога настају разни видови политичког поретка и конфликта, у зависности од доминантних типова интеракција који се успостављају између тих субјеката. Конфликти би били генерисани дивергентним идејним увјерењима, оскудицом материјалних добара или неједнакошћу у количини политичке моћи. Друго, држава се схвата као један од сегмената друштва, која на основу агрегације интереса артикулише интересе друштва на спољни план, преко спољно-политичког апарата. Преко репрезентативних институција врши се артикулација интереса појединаца и група у домену унутрашње политике и евентуално преноси на државну политику. По либералном схватању унутрашње политике, држава није у првом реду актер, већ репрезентативна институција обликована интересима коалиција друштвених актера, који у крајњој истанци дефинишу „национални интерес“ на спољни план. Треће, на међународном плану развијају се интеракције актера са одређеним преференцама, на скали од кооперације до конфликта, у зависности од природе и интензитета преференци. Тако, из либералног угла гледано, на нивоу структуре свјетске политике, може се сагледати посебна димензија међународног система⁶.

⁵ Moravcsik, Andrew (1992) *Liberalism and International Relations Theory*, Harvard University and University of Chicago, стр. 161.

⁶ Moravcsik, Andrew (2002) *Liberal International Relations Theory: A Scientific Assessment*, in Colin Elman, Miriam Fendius Elman, *Progres in International Relations Theory*, Cambridge, MA: MIT Press, стр. 164-167.

По либералном схватању, друштвени контекст једне државе детерминисаће преференце на међународном плану, тако да на нивоу међународног система настају обрасци кооперативности или конфликта, у зависности од конвергентности или дивергентности преференци држава које су у интеракцији. Како се ради о интенционалним актима, а не о моћи, онда се може закључити да по либералној теорији, намјера, а не моћ држава, чини кључни елемент међународне политике. Стога стоји чувена сентенца либералне школе која гласи: „Што државе чине је детерминисано оним што оне желе“.⁷

На доктринарној равни постоји тешкоћа у поимању и аналитичком приступу феномена интернационализма у међународној политици, због комплексности појавних облика запажених у пракси. Тако Карстен Холбрад (*Carsten Holbraad*) препознаје погресивне доктрине либерализма и социјализма са мисијом измјене међународног система, од конзервативних доктрина, чији је циљ очување status-quo-a. По њему, полазиште свих типова интернационализма је њихово утемељење у међународном поретку са изграђеним институцијама и конвенцијама. Интернационализам се може довести у везу са мисијом блокова држава, као што је био покрет несврстаности. Он је био значајан фактор одвраћања од интервенционизма супер-сила у *Трећем свијету*, као и измјене приступа и принципа у међународним економским односима, иако се за њега не може *a priori* везати одредница либералног или анти-либералног. По Холбраду, покрет несврстаности је био интернационалистички јер је продуковао реформистичку агенду која је промовисала кључне вриједности, као што су сувереност, независност, само-опредјељење у односу на колонијалну власт и сл.⁸

Данас либерални интернационализам изгледа да има веома лабаву форму, како је јасно показано последице 11/9, имплементацијом америчке стратегије у борби против међународног тероризма. Тако Ендрју Филипс (*Andrew Phillips*) истиче да када је либерални интернационализам угрожен, онда је „насилно нелибералан“ у својој реакцији⁹. Ипак се чини да постоји консенсус да либерални интернационализам доприноси снази нормативног поретка са ефикасним институцијама, али и позицији држава хегемона у свјетској политици.

Сукоби последице Хладног рата - приступ Либералног интернационализма

Ратови из прошлости вођени су између држава, у вези са националним интересима. Циљ је био да се нанесе пораз непријатељу, слабљењем његове војне силе употребом принудних средстава. Они су се одвијали у околностима директног војног сучељавања.

⁷ Op.cit. str. 168

⁸ Dunne Tim, McDonald Matt (2011) The politics of liberal internationalism, School of Political Science and International Studies, University of Queensland, str.7

⁹ Dunne Tim., op.cit. str. 8

У „новим ратовима“ током деведесетих година прошлог вијека, за разлику од класичних, актери нијесу имали за циљ да оствара контролу у директном сучељавању са другом, непријатељском страном, већ прије свега су били усмјерени на контролу становништва у зони сукоба. Тако они избјегавају директне борбе, предузимају акције протјеривања појединаца и заједница различитих националности и идентитета са територија које контролишу, употребом насиља, етничког чишћења и принудног расељавања. Напад на цивиле је тако циљ, а не несретни нус-продукт ратног конфликта. Често се ради о актерима који нијесу под контролом регуларних војних снага¹⁰.

Калдор (Mary Kaldor) полази од става да процес глобализације из темеља подрива моћ и власт националних држава, редукујући улогу националних лидера на управљање сложених односа са међународним институцијама, другим државама, мултинационалним компанијама и невладиним организацијама. Државни оквир није више мјера безбједности за појединца¹¹. То посебно није у случајевима оних држава са slabим и пропадајућим институцијама. Управо овакав тип глобалног ризика, који се манифестије као насиље над појединцима на самој граници мира и рата, представља изазов за глобално управљање и развој *мултилатералног интервенционизма* у служби заштите *људске безбједности*.

Дејвид Чендлер (David Chandler) развио је критички приступ у односу на интервенционизам који долази са позиција *либералног интервенционизма*, у који је он уврстио и теоријски приступ Мери Калдор. „У декади током 90-тих, доминантни дискурзивни оквири били су они о мучитељима и жртвама, са уметањем међународних интервенциониста у улози спољних спасилаца и спољних судија, са моралном дужношћу одржавања безбједности и владавине права у заосталим граничним подручјима(...) *Либерални интернационализам* је добио је гласну подршку од дјелова академске заједнице који су тврдили да дискурси безбједности треба да буду конструисани преко универзалног језика људских права и глобалног космополитног права, прије него на држави заснованом, територијализованом језику међународних односа, гдје би се владајуће елите могле сакрити преко захтјева о некажњивости суверена“¹².

По њему, овај приступ има обиљежја механицизма, тј. проблеми ових не-западних земаља разумију се једноставно у одржавању и дјелимичним поправкама постојећег стања. Тако би стање људских права било унапријеђено усвајањем законских реформи и сл. Предпоставка је да је друштво у основи здраво, а да проблематични политички актери треба да буду свргнути уз помоћ иностране интервенције, што би била предпоставка за рестаурацију политичког оквира. То је погрешна предпоставка о функционисању друштва као машине, у коме само треба замијенити један неисправни дио. Изостаје холис-

¹⁰ Rigterink, Anuk (2013) New Wars in Numbers: an empirical test of the „new war“ thesis, Discussion Paper LSE, стр. 4.

¹¹ Kaldor Mary (2005) Elaborating the New War Thesis, in *Rethinking the Nature of War*, edited by I. Duyvesteyn, Jan Angstrom, Frank Cass London стр. 210.

¹² Chandler David (2012) Resilience and Human Security: The post-interventionist Paradigm, *Security Dialogue*, стр. 214.

тички приступ друштву, које обухвата мноштво процеса и интеракција, док се у фокус поставља само идентификовање друштвених и политичких предпоставки за имплементацију слободног тржишта, демократије и владавине права.

Чендлер истиче да се овакав приступ коси са незаобилазном животном чињеницом „закона нежељених последица“. Није могуће пројектовати очекиване исходе, без узимања у обзир чињенице да нежељени исходи могу превладати оне који су очекивани. Зато је неопходно у приступ укључити специфичне интерне и екстерне историјске, друштвене, политичке и економске чиниоце, као и политику подстицања изворних политичких и друштвених капацитета за управљање, који ту постоје, преко преноса знања локалним структурама и њиховог јачања¹³. То је тзв „еластични приступ“, тј. еластичност (resilience), појам који користи Чендлер у вези са објашњењем свога приступа.

Хуманитарна интервенција

Дански институт за међународне послове (*Danish Institute of International Affairs*) дефинише хуманитарну интервенцију као акцију принуде коју предузимају државе и која укључује употребу оружане силе у другој држави, без сагласности њене владе, са или без одобрења *Савјета Безбједности УН-а*, у циљу превенције или заустављања већих и масивних кршења људских права или међународног хуманитарног права¹⁴. Слично одређење даје и Холцгреиф (*J.L. Holzgrefe*), који дефинише хуманитарну интервенцију као пријетњу или примјену силе преко државне границе, од стране државе, или групе држава, са циљем да спријечи или оконча широке и озбиљне повреде људских права оних појединаца који нијесу њени држављани, без дозволе државе на чијој територији се примјењује сила¹⁵.

Основна недоумица око хуманитарне интервенције налази се у потенцијалном конфликту између поретка и правде, у вези са питањем што је приоритетније, да ли очување стабилности и поштовање међународног права, или заштита људи који су угрожени или пате у конфликту. По традиционалном схватању одржавање поретка би представљало морални и политички императив зато што је постојање нунтрашње и међународне стабилности основни предуслов за очување и развој вриједности, као што су људске права и демократија. Угрожавање политичког поретка и власти унутар држава довело би до тешких унутрашњих сукоба, тако да би у таквом окружењу тешко било спровести заштиту људских права за појединце и мањинске групе. Главни изазов је заштита људи од екстрема власти, како од њеног недостатка које се огледа у

¹³ Chandler David (2015) Rethinking the Conflict- Powerthy Nexusus, : From Securitising Intervention to Resilience, Stability, *International Journal of Security & Development*, стр. 5.

¹⁴ Humanitarian Intervention: Legal and Political aspects, Danish Institute of International Affairs, 1999, стр. 11.

¹⁵ Holzgrefe, J .L. (2003) The Humanitarian interevention debate, in Humanitarian Intervention: Ethical, Legal and Political Dilemmas, edited by J.L.Holzgrefe and Robert O. Keohane, Cambridge University Press, стр. 18

стању анархије, тако и вишка власти преко дјеловања репресивног апарата и тираније¹⁶.

Ако исту недоумицу преведемо на системски ниво међународне политике онда се поставља питање да ли данас на глобалном нивоу примат има свјетски поредак као међу-државни поредак, или нови алтернативни поредак, заснован на појединцу и његовим основним људским правима. Иако је међу-државни поредак традиционално утемељен преко института мађународног права и дипломатије, расте тренд подршке и овом другом, модернијем схватању. У оквиру овог модернијег схватања постоји радикално стајалиште које заговара поредак заснован управо на појединцу и његовим правима, а не на држави као конститутивном елементу тог новог поретка. Како је могућност успостављања свјетске владе у домену утопије, а што би била претпоставка за успостављање тог новог свјетског поретка, онда би се могло закључити да ипак свјетски поредак и даље остаје заснован на држави као конститутивном елементу¹⁷.

Ова тенденција има озбиљне политичке реперкусије у вези са проширеним корпусом екстерних обавеза државе око уважавања и поштовања права појединаца и мањинских група и преузимањем правне и политичке одговорности за њихово кршење. Тако *либерални интернационализам* види појединца, поред државе, као субјекта међународних односа. У том духу, међународна стабилност се сагледава не само преко кооперативних односа међу државама, него и преко степена сигурности и квалитета конзумирања људских права од стране појединаца. Из ових интеракција између појмова суверености и права могло би се закључити да је сувереност појам који се развија и мијења под утицајем фактора као што су људска права¹⁸.

Истичемо основне претпоставке из домена етике који се односе на концепт *хуманитарне интервенције*. Етика у принципу, није удаљена од реалности, па и реалности у међународним политичким односима, већ је конституивни елемент сваке политичке одлуке. Исто тако, етика је корелат културе једног партикуларног друштва, гледано из глобалне перспективе, и зато не може имати универзално значење. Даље, етика је органски дио самог знања по себи, па и знања у међународној политици, посебно у домену требања, тј. налажења одговора на основно питање о томе како треба да живимо. Тако је етика саставни дио веома важних друштвених концепата и појмова као што су повреда, штета, врлина, корист, срамота, дужност, обавеза, част и сл. Из овог агрегата се развијају апстрактнији појмови добра и зла, који се препознају као изразито моралне природе.¹⁹

Питање етичности *хуманитарне интервенције* је дио ширег питања етичности рата по себи, ако би смо прихватили хуманитарну интервенцију као једну од варијанти рата. У теорији постоје схватања, као што је Коудијево (С.

¹⁶ Holzgrefe, J. L. (2003) The Humanitarian interevntion debate, op. cit. str. 15

¹⁷ Holzgrefe, J. L. (2003) The Humanitarian interevntion debate, op. cit. str. 16.

¹⁸ Op. cit. str. 17

¹⁹ Coady, C. A. J. Tony (2002) The Ethics of Armed Humanitarian Intervention, Peaceworks No 45, United States Institute of Peace, str. 13.

Coudy) која овај тип интервенција подводи под појам рата, без обзира како се он декларише. На другој страни, Брајан Хејхар (*Bryan Hehir*) прави јасну разлику између рата и интервенције. По њему, моралност рата је у парадигми анти-агресије, док то није случај када је у питању интервенција, тако да је за интервенцију много теже наћи оправдање него за рат. Неки теоретичари стављају нагласак на начин извођења интервенција, у којем се примарно користе полицијске методе, али то важи само са ограничен број таквих акција у којима је коришћен веома низак ниво средстава силе²⁰.

По мишљењу Милета Савића *хуманитарне интервенције* не могу имати морално оправдање. Оне могу имати контингентне моралне учинке, али не могу имати принципијелно морално оправдање. Савић нам скреће пажњу на рад Хејхара у циљу изградње кохерентне теорије хуманитарних интервенција. Он истиче два битна предуслова за једну такву теорију, и то широко прихваћену моралну аргументацију, као и изграђену стратегију њене примјене. У вези са опште прихваћеним моралним претпоставкама стоји објективизирани став о ко-егзистенцији различитих моралних система који се дјелимично разликују²¹.

Савић изводи закључак да „у основи *хуманитарних интервенција* стоји политички патернализам који не дозвољава рефлексивну универзализацију принципа сопственог дјеловања, тј. прихватање једног минималистичког захтјева да је допустиво да принцип нашег поступања према другима буде примјенљив на нас саме (...) не значи да је политика неспојива са правом и моралом. Међутим норме међународне политике, права и морала нијесу у хијерархијском односу, него прије у односу узајамне корекције. Сам покушај морализације политике у суштини јесте покушај да се под привидом доминације морала, сам морал подчини прагматичној политици националних интереса“²².

Закључак

Када су у питању актери међународне политике, либерализам препознаје појединце и друштвене групе, чији интереси врше утицај на понашање државе. Држава се схвата као један од сегмената друштва, која на основу агрегације интереса артикулише интересе друштва на спољни план, преко спољно-политичког апарата. На међународном плану развијају се интеракције актера са одређеним преференцама, на скали од кооперације до конфликта, у зависности од природе и интензитета преференци.

По либералном схватању, друштвени контекст једне државе детерминисхе преференце на међународном плану, тако да на нивоу међународног система настају обрасци кооперативности или конфликта, у зависности од конвергентности или дивергентности преференци држава које су у интеракцији. Како се ради о интенционалним актима, а не о моћи, онда се може закључити да по

²⁰ Op.cit. str. 16.

²¹ Savić Mile (2009) Etika humanitarnih intervencija, , *Sociološki pregled*, vo. XLIII, str. 530

²² Ibid. str. 542-543.

либералној теорији, намјера, а не моћ држава, чини кључни елемент међународне политике.

Либерални нитернационализам истиче глобални ризик који се манифестије као насиље над појединцима на самој граници мира и рата у унутар-државним сукобима, што по овом схватању представља изазов глобалном управљању. Међународна стабилност се сагледава не само преко кооперативних односа међу државама, него и преко степена сигурности и квалитета конзумирања људских права од стране појединаца. Из ових интеракција између појмова суверености и права могло би се закључити да је сувереност појам који се развија и мијења под утицајем фактора, као што су људска права.

Са либералне тачке гледишта, *хуманитарна интервенција* као акција принуде коју изводе државе- хегемони у међународној политици, у циљу превенције или заустављања већих и масивних кршења људских права у пропалим/пропадајућим државама има утемељење управо у хуманитарном разлогу.

У принципу, веома је тешко наћи морално оправдање за *хуманитарну интервенцију* и поред чињенице да она може имати контингентне моралне учинке. Покушај морализације *хуманитарне интервенције* лежи у прагматичној политици националног интереса.

Литература:

1. Chandler, David (2012) Resilience and Human Security: The post-interventionist Paradigm, *Security Dialogue* 43 (3), str.213-229
2. Chandler, David (2015) Rethinking the Conflict- Powerthy Nexus: From Securitising Intervention to Resilience, Stability, *International Journal of Security&Development* 4(1), 13. DOI: <http://dx.doi.org/10.5334/sta.fb> , str. 1–14
3. Coady, C.A.J.Tony (2002) The Ethics of Armed Humanitarian Intervention, *Peaceworks No. 45*, United States Institute of Peace (Washington, D.C.) , str.5-41
4. Dunne,Tim, McDonald Matt (2011) *The politics of libaral internationalism*, School of Political Science and International Studies, University of Queensland
5. Holzgrefe, J.L. (2003) The Humanitarian interevntion debate, in *Humanitarian Intervention: Ethical, Legal and Political Dilemmas*, edited by J.L.Holzgrefe and Robert O. Keohane, Cambridge University Press, str.15-52
6. *Humanitarian Intervention: Legal and Political aspects*, Danish Institute of International Affairs (1999), Copenhagen
7. Kaldor, Mary (2005) Elaborating the New War Thesis,in *Rethinking the Nature of War*, edited by I.Duyvesteyn, Jan Angstrom, Frank Cass London, str.210-224
8. Laidi, Zaki (1998) *A World without Meaning: The Crisis of Meaning in Inter-national Politics* , London&New York: Routledge
9. Moravcsik, Andrew (1992) *Liberalism and International Relations Theory*, Harward University and University of Chicago, Paper No. 92-6, Cambridge, Massachusetts
10. Moravcsik, Andrew (2002) Liberal International Relations Theory: A Scientific Assessment, in Colin Elman, Miriam Fendius Elman, *Progres in International Relations Theory*, Cambridge, MA: MIT Press, str.159-204
11. Riggerink,S. Anouk, (2013) *New Wars in Numbers: an empirical test of the „new war“ thesis*, Disussion Paper LSE, London

12. Savić, Mile (2009) Etika humanitarnih intervencija, *Sociološki pregled*, vol. XLIII, 2009, No. 4, str.525-543
13. Heins Volker, Chandler David (2007) Ethics and Foreign Policy: New Perspectives on an Old Problem, in *Rethinking Ethical Foreign Policy*, Routledge, Taylor&Francis Group, London&New York, str. 3-22

THE THEORY AND POLICY OF THE LIBERAL INTERNATIONALISM IN THE 90s AND THE CONCEPT OF HUMANITARIAN INTERVENTION

Summary: Liberal internationalism is based on global risk manifests itself as violence against individuals on the border of peace and war in intra-state conflicts, as per this understanding presents a challenge to global governance. International stability is seen not only through through the level of cooperation in relations between the two countries, but also over the level of safety and quality of consuming human rights by individuals. From these interactions between the concepts of sovereignty and the rights it could be concluded that the concept of sovereignty is developing and changing under the influence of factors, such as human rights. Humanitarian intervention as a coercive action performed by states- hegemon in international politics, in order to prevent or halt large and massive violations of human rights in the failed / collapsing states should have the right foundation into the humanitarian reason. It is very difficult to find a moral justification for humanitarian intervention, despite the fact that it may have contingent moral effects. Attempt of moralization of humanitarian intervention lies in the pragmatic politics of national interest.

Key words: liberal internationalism, human rights, sovereignty, humanitarian intervention, intra-state conflicts, morale

ЛУКА ГЛУШАЦ*

Факултет политичких наука

Београд

Стручна служба Заштитника
грађана Републике Србије¹

УДК 341.1/.8:341.24

Монографска студија

Примљен: 28.04.2016

Одобрен: 28.05.2016

Страна: 259-272

ДЕЛЕГАЦИЈА У МЕЂУНАРОДНИМ ОДНОСИМА: ПРИНЦИПАЛ - АГЕНТ ПРИСТУП

Сажетак: У раду се разматра делегирање овлашћења у међународним односима, кроз примену П-А (принципал-агент) теоријског приступа, где су државе - појединачни, вишеструки или колективни - принципали, а међународна тела агенти. Аутор представља одговор П-А приступа на питање зашто државе делегирају овлашћења међународним телима, који су услови потребни за успешну делегацију, односно на који начин државе контролишу међународна тела као своје агенте.

Кључне речи: делегација, овлашћење, П-А, принципал, агент, рационални избор, међународни односи, међународне организације

Увод

На делегирању овлашћења се заснива представничка демократија. Упрошћено представљено, грађани (односно народ) су, у демократским режимима, носиоци суверенитета, или оно што се језиком делегације назива изворни принципал, док су државни органи - агенти, односно они којима је народ делегирао одређена овлашћења, да их у њихово име спроводе. Грађани, по правилу Уставом, установљавају организацију власти, те је у том смислу делегација уткана у њега, и као таква обавезна. С друге стране, у међународном политичком и правном саобраћају, државе су принципали, док су међународна тела агенти, уз кључну разлику да су државе слободне, а не обавезне, да остварују сарадњу са другим државама, на разне начине, па и кроз договарање делегирања неких овлашћења међународним ентитетима. Највећи део данашњих држава уплетен је у разгранату мрежу међународне сарадње која захтева давање овлашћења међународним актерима. Сложена међузависност, да употребимо речник Киохејна и Наја (Keohane and Nye, 1977), проузрокује неопходност

* lukaglusac@gmail.com

¹ Ставови изречени у овом раду припадају аутору и не представљају нужно званичан став Заштитника грађана.

сарадње држава. Један од теоријских приступа који настоји да објасни зашто државе делегирају овлашћења међународним телима је и Принципал-Агент (П-А) приступ, првобитно потекао из економије. Рос (Ross) је међу првима, у економији и уопште, описао однос „између две (или више) страна, где једна, означена као агент, делује за, у име, или као представник друге, означене као принципал“ (1973: 134). Касније је П-А приступ широко коришћен у проучавању америчке и упоредне политике, да би временом постао један од најприсутнијих тумачења политике Европске уније, али и других међународних и супранационалних организација.

Прави „теоријски родитељ“ П-А приступу је теорија рационалног избора, такође изникла из економије. Делегација је чврсто усађена у теорији рационалног избора у унутрашњој и међународној политици, према којој инструментално рационални актери (гласачи односно законодавци на унутрашњем, односно државе на међународном нивоу) систематски делегирају овлашћења агентима, како би смањили трошкове трансакције у процесу усвајања и спровођења политика, и притом то раде на начин који агентима обезбеђује одређени дискрециони простор у спровођењу делегираних овлашћења (Pollack, 2007: 3).² Принципал и агент су, дакле, у уговорном односу, где принципал ангажује агента и делегира му одређене функције са очекивањем да ће агент произвести резултат који принципал очекује.

П-А приступ не захтева да актери буду у потпуности информисани нити мотивисани искључиво материјалним интересима. Овај модел је једнако конзистентан са теоријама које претпостављају рационалне и егоистичне актере и онима које претпостављају ограничено-рационалне алтруистичке актере. Оно што уједињује ове различите теорије под П-А кишобран је фокус на супстантивне радње принципа изражене давањем условног овлашћења и дизајнирањем механизма за контролу могућег опортунистичког деловања агената (Hawkins et Al, 2006: 7). Делегација овлашћења је пример функционалистичке теорије рационалног избора, јер објашњава институционалне изборе преко функција које би изабрана институција (агент) требало да обавља и ефеката на политичке исходе које би требало да произведе, подложних неизвесности инхерентној сваком институционалном дизајну (Pollack, 1997: 102). Киохејн је у свом познатом делу „После хегемоније“ то истакао говорећи да коришћење теорије рационалног избора аутоматски наводи на функционалистички аргумент, који се своди на то да очекивани профит води ка инвестицији (1984: 80). Другим речима, претпоставка теорије рационалног избора је економска рационалност, где одређени поступци предузимају само ако гранична корист превазилази граничне трошкове (Павловић: 2015: 9-33). Речником делегације, очекивани резултати воде ка делегацији, јер државе смањују трошкове трансакције међународне сарадње, избегавајући заморно преговарање колективних одлука. У овом контексту, П-А приступ, углављен у теорију рационалног избора, покушава да објасни како до међународне делегације долази из промишлене и интенционалне тежње држава ка „личном“ интересу.

² Овај рад представља добар осврт на критике присталицама П-А приступа и одговор на њих.

Рад је организован у пет делова. Прво покушавамо да одредимо појам међународне делегације, да бисмо потом представили различите типове принципа и агената. Надаље, из угла П-А приступа, одговарамо на питање зашто државе делегирају, да бисмо се након тога фокусирали на механизме контроле агента који су на располагању принципалу. На крају, мапирамо потребне услове за успешну делегацију, као и нека ограничења инхерента П-А приступу.

Шта је то међународна делегација?

У литератури наилазимо на различите дефиниције тзв. међународне делегације. У једној од најцитиранијих, Бредли и Кели, под међународном делегацијом сматрају „давање овлашћење, од стране једне или више држава, међународном телу да доноси одлуке или преузима акције“ (Bradley and Kelley, 2008: 3). У новијој студији (2015), Хуга и Маркс дефинишу делегацију као „условно давање овлашћења међународном телу од стране држава чланица“ (Hooghe and Marks, 2015: 308). Хокинс и други у вероватно најутицајнијем раду о међународној делегацији, наводе да је делегација „условно давање овлашћења агенту да делује у име принципа“ (Hawkins et Al, 2006: 7), где је давање овлашћења и суштински и временски ограничено и може да буде повучено, по вољи принципа. Из ових дефиниција је јасно да су принципал и агент у хијерархијском уговорном односу, из којег, међутим, извире конфликт интереса и хијерархијска контрола у контексту асиметрије информисаности, где је агент у предности у односу на принципа (Мое, 1984: 757). Како то наводе Хокинс и Џакоби, „у сваком тренутку, постоји *trade-off* (жртвовање једног циља за остварење другог) између добити принципа и губитака проузрокованих опортунистичким деловањем агента“ (Hawkins and Jacoby, 2008: 2). У том смислу, структура делегације је осмишљена да управља таквим *trade-off*-ом и посебно да максимизује интересе принципа на начин компатибилан са мотивима агента (Hawkins et Al, 2006: 23-24).

За разлику од готово свих других аутора, Бредли и Кели номинално не везују своју дефиницију делегације за П-А приступ, тј. по њима давање овлашћења не мора да буде условно. Иако они признају да је већина међународних делегација условна, истичу да ограничења у делегираним овлашћењима, односно услови по којима се овлашћење може одузети, веома варирају. Стога они, условљавање виде као сталност обавезе (енг. *permanence of commitment*), варијаблу која се односи на правне последице делегације (Bradley and Kelley, 2008: 6-7). Уколико се њихов приступ оголи и сведе на суштину, утисак је да је реч о П-А приступу који се само тако не зове, односно користи другу терминологију да објасни суштински исту логику размишљања и каузалне механизме.

Дефиниција Бредлија и Кели је корисна зато што се односи на делегирање „међународном телу“ од стране држава, где је то „тело“ шире схваћено од међународне организације, те обухвата и разна бирократска тела, привремене комисије, савете држава, па чак и конференције држава (Bradley and Kelley, 2008: 6). Узимајући међународна тела као свој референт, они се позивају на

став Абота и Снајдала да међународна тела не морају да имају „јасну и стабилну организациону структуру и помоћни административни апарат“ (Abbott and Snidal, 1998: 4). Тела могу да имају ове атрибуте, али исто тако могу постојати само привремено, као што су комисије са специфичним једнократним мандатом или трибунали. Такође, међународна тела могу да буду уграђена у међународне организације. У том смислу, ова дефиниција је довољно широка да обухвати различите изразе међународне делегације, што се не постиже дефиницијом коју нуде Епстин и О'Халоран сматрајући да је делегација „давање неког степена власти међународној организацији да би се политика померила са статуса кво“ (Epstein and O'Halloran, 2008: 81). Ипак, допринос овог одређења Епстина и О'Халоран је што пружа увид у разлоге због којих уопште долази до делегације, а то је постизање резултата, који се не могу или се много теже могу постићи другим путем (неким другим обликом сарадње између држава или неакцијом).

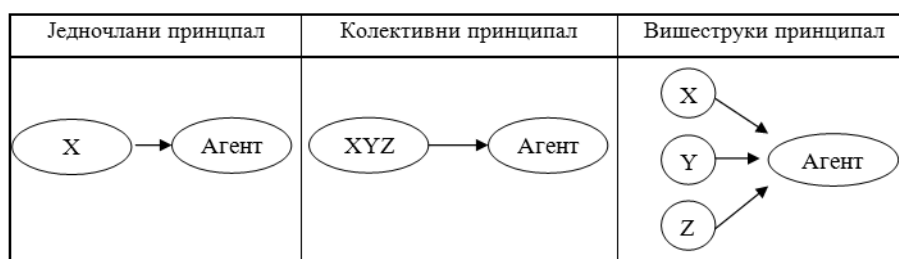
Принципали, агенти и делегација су аналитички концепти или, како Лејк каже, „аналогије осмишљене од стране теоретичара да помогну класификацију и објашњење стварних односа у свету“ (Lake, 2007: 230). Њих дефинишу аналитичари, а не стварни актери. То је важно истаћи, посебно кад је реч о тзв. ланчаним делегацијама. Наиме, преношење овлашћења, по правилу, подразумева ланчану делегацију, јер врло ретко „изворни принципал“ (народ) делегира „коначном“ агенту (нпр. међународном телу).³ Ланчана делегација укључује више карика, где се исто овлашћење делегира од једног до другог актера. У најједноставнијем случају, постоји ланац од две карике, који полази од изворног принципала који делегира агенту, који потом и сам постаје принципал делегирајући то исто овлашћење другом агенту. Јасно је да у пракси ланци делегације, посебно у међународним односима, могу бити доста дуги. Иако се, како наводи Лејк, интуитивно чини да су дужи ланци делегације склонији пуцању, због наизглед лакшег „отуђења“ агената, односно да су у дужим ланцима агенти мање одговорни својим принципалима, чини се сасвим оправдано рећи да успешност делегације не зависи од дужине ланца већ од тога да ли су услови потребни за успешну делегацију испуњени или не (Lake, 2007: 228-9). На први поглед, међународна делегација би по дефиницији требало да буде „дужа“ од унутрашње, јер је било која међународна инситтуција много удаљенија од изворног пинципала - грађана, него неки домаћи агент. Другим речима, свака међународна делегација би се морала сматрати ланчаном, ако узмемо да полази од изворног принципла. Ипак, са аналитичке стране, такав приступ се не чини корисним, јер подсетимо, карике у ланцу делегацији су оне које ми одредимо, јер је реч о теоријском конструкту. У том смислу, како народ, као изворни носилац суверенитета, преноси своја овлашћења на своје политичке и институционалне репрезенте, тако би као принципала у међународној делегацији требало видети државу (оличену у носиоцу извршне власти, који има овлашћење да представља и заступа државу у иностранству). Стога, није свака међународна делегација ланчана, већ само она у којој првобитни међународни

³ Један од ретких изузетака је Европски парламент.

агент, даље делегира дато овлашћење неком новом агенту. Ипак, перципирана дужина ланца може бити фактор у делегацији, како у одлучивању принципала да ли уопште да делегира, тако и у избору конкретног агента. У случају дуже ланчане делегације, принципалу је значајно које ће први агент даље агенте бирати и колико ће им овлашћење делегирати (квалитативно и квантитативно) (упор. Tierney, 2006).

Врсте принципала и агената

Да би постојала делегација морају постојати принципал и агент у уговорном хијерархијском односу. То значи да се билатерални или мултилатерални међудржавни уговори нису примери делегације, сем уколико не предвиђају делегирање овлашћења неком ентитету, који ће деловати за рачун стране уговорнице или више њих. Када до таквог делегирања дође, у односу на састав принципала, можемо говорити о једночланом, вишеструком или колективном принципалу (видети табелу 1).

Табела 1 - Врсте принципала према њиховом броју (саставу)

Док је у унутрашњој политици делегација са једночланим принципалом⁴ готово правило, где један државни орган делегира другом, у међународној политици, сведоци смо, најчешће, делегације са колективним принципалом.⁵

Зарад јасноће, али и представљања различитих ставова у литератури, потребно је направити разлику између вишеструког и колективног принципала. Делегација са вишеструким принципалом постоји када један агент има уговоре са више „организационо различитих принципала“ (Nielson and Tierney, 2003: 247). Суштина је да ти различити принципи независно један од другог уређују свој однос са агентом. Другим речима, реч је о различитим правним и фактичким пословима. Примера ради, и Европски савет и Европски парламент делегирају Комисији, независно један од другог. Интересантно је да се у литератури о делегацији понекад тотално превиђа постојање колективног принципала. Тако, на пример, у свом раду објављеном у веома утицајном часопису

⁴ На овом месту упутно је направити везу са литературом на енглеском језику. Овај тип принципала се по правилу назива „*single principal*“, иако је прецизније рећи „*single-unitary principal*“, што ми чинимо у преводу, користећи термин једночлани. Та разлика је важна јер је *stricto sensu* и колективни принципал један принципал, састављен од више чланова. Упоредити: Tierney, 2006.

⁵ Термин колективни принципал преузет је од Кивита и МекКубинс (Kiewiet and McCubbins, 1991).

„*Annual Review of Political Science*“, Бендор, Глејзер и Хамонд уопште не предвиђају постојање колективног принципала, већ само појединачног и вишеструког (Bendor et Al, 2001: 235-269). Колективни принципал се разликује од вишеструког, јер је реч о делегацији у којој постоји јединствени уговор између агента и принципала, којег чини више од једног члана. Ипак, у литератури се ове две врсте принципала понекад некритички мешају, изједначају или им се дају другачији називи. У политици, делегације са колективним принципалом су најчешће. Најеклактантнији пример су избори, где је гласачко тело колективни принципал народним посланицима или било који међународни уговор којим се оснива нека међународна организација, где су стране уговорнице колективни принципал. Када је уговор између колективног принципала и агента склопљен, свакој његовој промени, да ли због обнављања или давања нових овлашћења, претходи преговарање заједничког става унутар чланица колективног принципала, па потом следи делегирање агенту. У свакој фази, реч је о јединственом уговору између агента и његовог колективног принципала (Tierney, 2006).

Поред поделе према врсти принципала, литература познаје и разликовање међународне делегације на унутрашњу (интерну) и спољашњу (екстерну), које је увела Коременос, где је прва дефинисана као делегација колективу састављеном од чланица уговорница, а друга као делегација трећој страни, која није чланица уговорница (Koromenos, 2008: 152). Тематски посматрано, у међународним односима државе најчешће делегирају у економији, животној средини и људским правима, док то доста ређе чине у области безбедности. Интересантно, када ипак делегирају у безбедности, то дупло чешће чине кроз екстерну делегацију (Koromenos, 2008: 179).

Зашто државе делегирају?

У међународној равни, питање 'зашто делегирати?' је централно, јер државе нису правно приморане да то чине, али се ипак веома често одлучују на тај корак, о чему сведочи постојање преко 5.000 међународних (владиних) организација (UIA, 2014), које не би постојале да није дошло до делегације. Државе, посебно оне моћне, могу унилатерално или облицима мултилатералне међудржавне сарадње који не укључују делегацију да остваре макар део задатака који се иначе делегира међународним организацијама. Неолиберални институционалисти, пре свега Киохејн (1984) и Мартин (1992: 765-792), објашњење међународног организовања налазе у тврдњи да сарадња може да служи државним интересима, чиме праве отклон од реалиста, који негирају значај међународних организација. Ипак, истовремено, тезом да је сарадња у сврси државних интереса, задржавају један од реалистичких теоријских стожера. Теоретичари рационалног избора, како се то да наслутити, објашњење делегације у међународним односима, базирају на добити којом делегација резултује. Принципали делегирају да би имали добити која је резултат специјализације међународних организација (тела), укључујући експертизу, способност доно-

шења одлука и кредибилитета који оне обезбеђују. Делегација притом ствара могућност усвајања бољих политика од оних које би принципали сами усвојили, али и ефикаснијег спровођења постојећих (Hawkins et Al, 2006: 12-20).

Међународна делегација, дакле, представља активан избор између алтернативних структура управљања, јер државе могу да бирају да ли ће неки проблем покушати да реше међувладином сарадњом или делегацијом овлашћења неком међународном ентитету. Литература препознаје више начина представљања мотива делегације, односно категоризација делегираних овлашћења. У кључном делу о међународној делегацији, Хокинс и други идентификују пет кључних предности које мотивишу државе да делегирају међународним организацијама: управљање екстерналијама⁶ политика, фасилитирање доношења колективних одлука, решавање спорова, повећање кредибилитета и стварање пристрасних политика (оних у корист принципала). Како предности делегације расту, пре ће до ње доћи (Hawkins et Al, 2006: 13).

Полак мапира четири врсте функција које принципали делегирају међународним агентима (супранационалним институцијама): (1) супранационални агенти могу да надзиру (не)усклађеност држава чланица са њиховим међународним уговорним обавезама; (2) супранационални агенти могу реше проблем тзв. некомплетног уговарања; (3) супранационални агенти могу бити овлашћени да усвајају правила, која су или прекомплексна да би их принципали разматрали у детаље или захтевају кредибилитет истински независног регулатора; и (4) принципали могу бити подстакнути да агенту делегирају овлашћење формалног постављања агенде (енг. *agenda setting*) (Pollack, 1997: 103-4). Бредли и Кели препознају осам типова делегираних овлашћења: легислативно (нпр. резолуције Савета безбедности УН или уредбе ЕУ), судско (нпр. пресуде Европског суда за људска права), регулаторно (нпр. Светска трговинска организација), надзор и извршење (нпр. Међународна агенција за атомску енергију или Конвенција о хемијском оружју), постављање агенде (нпр. Европска комисија), истраживање и саветовање (нпр. разни саветодавни комитети УН), спровођење политике (Светска здравствена организација или Светска банка) и ределегацију (нпр. кад Европска комисија ределегира овлашћења Међународном одбору за рачуноводствене стандарде) (Bradley and Kelley, 2008: 10-11). Исти аутори напомињу да је међународним агентима често делегирано више од једног овлашћења, као и да се она, логично, мењају променом мандата агента.

Изазови контроле агента

Талберг је, проучавајући делегацију супранационалним институцијама, приказао фазе делегације у каузалном ланцу из четири дела, где (1) претпостављене (жељене) последице делегације мотивишу државе да делегирају одређене функције супранационалним институцијама; (2) природа ових функција

⁶ Појам екстерналија позајмљује се из економије. Екстерналија представља трошак или корист који сноси један субјект као резултат акције коју је предузео други субјект.

утиче на дизајн механизма контроле институција; (3) институционални дизајн обликује последице делегације омогућавајући или спречавајући покушаје институција да спроводе своје приватне агенде; и (4) последице претходних фаза делегације утичу на будућу делегацију, институционални дизајн и интеракцију, кроз позитивне и негативне кругове повратног деловања (енг. *feedback loops*) (Tallberg, 2002: 24). Из овога можемо апстраховати два кључна избора принциपालа која претходе делегацији: која овлашћења делегирати и које институционалне механизме контроле предвидети.

Приликом планирања делегације, принципали морају да израчунају трошкове такве трансакције, проузроковане опортунистичким деловањем агента, тј. да предвиде механизме његове контроле.⁷ Принципали могу да усвоје бројне административне и надзорне процедуре да ограниче активности агента и могућност да се он „отуђи“. Административне процедуре се прописују *ex ante* и обухватају правне инструменте на располагању агенту и процедуре које он мора да поштује. Оне могу бити мање или више рестриктивне, подложне су ревизији као резултат нежељеног деловања агента, и долазе по цену флексибилности и свеобухватности његових активности (Pollack, 1997: 108-9). Надзорне процедуре, пак, омогућују принципалу да *ex post* (1) надзире понашање агента, чиме ублажава инхерентну асиметричност дистрибуције информација у корист агента; и (2) утиче на понашање агента кроз примену позитивних и негативних санкција. Могуће санкције подразумевају буџетску контролу, контролу над постављењима (запослених) и моћ да се преиначи понашање агента усвајањем нових правила и ревизијом административних процедура прописаних мандатом агента (Pollack, 1997: 108-9).

Принципал делегира овлашћења агенту сматрајући да он има капацитет да обави неки посао и то начин који принципалу одговара. Принципал уводи механизме контроле како би смањио могућност јављања појаве коју П-А теоретичари називају „отуђивање“ (енг. *shirk*)⁸, тј. ситуацију у којој агент остварује своје личне циљеве на рачун принциपालа. Стога су надзор и санкције две главне компоненте институционалног дизајна, где надзор служи да смањи могућност да се агент неопажено „отуђи“, а санкција да упозори на последице „отуђивања“ (Tallberg, 2002, 28). Оно што разликује П-А однос од обичног уговорног односа је значајан ниво дискреционог права који принципал, по правилу, обезбеђује агенту у вршењу делегираних послова. Стога је за успешну делегацију суштински важан добар баланс између овлашћења, дискреције и контроле. Другим речима облик и интензитет контроле у директној је вези са степеном дискреционих права потребних за успешно обављање послова. Дискреција је, дакле, услов да бисмо говорили о делегацији, или како то кажу Кортел и Питерсон, међународне и домаће бирократе морају да имају неки степен дискреције да би се могли сматрати агентима (Cortell and Peterson, 2002).

⁷ П-А приступ не имплицира да принципали увек строго контролишу агенте, већ то раде у мери потребној да се они не отуђе.

⁸ Иако би директнији превод овог термина на српски језик био „забушавање“ и „извлачење“, одабрали смо „отуђивање“, јер нам се чини ближим садржини и суштини термина.

Дискреција је дакле маневарски простор који агент има у обављању делегираних послова. Агенту се мора оставити простор да сам одлучи на који начин ће најефикасније обављати делегиране послове. Правећи паралелу са правом ЕУ, можемо рећи да је делегација блиска (само по суштини) директивама ЕУ, којима се прописује циљ, али оставља државама чланицама слобода да изаберу начин на који ће до њега доћи. Како наводе Епстин и О'Халоран, степен дискреционе слободе се ретко кад у делегацији експлицитно одређује, већ се под њим може сматрати простор између одржања статуса кво и остварења зацртаног политичког циља (Epstein and O'Halloran, 2008: 81).

Дискрецију неки аутори изједначавају са аутономијом, или пак неизменично користе оба термина да означе исту појаву. Оба термина су у употреби. Према Хокинсу и другима, дискреција омогућује агенту маневарски простор да оствари принципалов циљ, док аутономија представља дијапазон независне акције која је на располагању агенту, након што је принципал успоставио механизме контроле. Другим речима, дискреција је уткана у уговор, у институционални дизајн, док је аутономија неизбежна нуспојава несавршене контроле над агентом (Hawkins et Al, 2006: 8). Полак, пак, користи термин дискреције онако како су га дефинисали Епстин и О'Халоран, али потом истиче да се он може изједначити са оним што Хокинс и други називају аутономијом (Pollack in Hawkins et Al, 2006: 196).

Треба истаћи да однос принципала и агента, по правилу, није статичан. већ је предмет преговарања и ревизије. Главни покретач такве динамике је управо „отуђивање“, односно нежељене и непланиране негативне последице делегације. Оне могу бити корисне, јер када се успешно анализира зашто је до њих дошло, могу се узети у обзир приликом ревизије институционалног дизајна, и у перспективи постићи боља ефикасност делегације.

Кивит и МекКабинс истичу да увек постоји неки конфликт између интереса оних који делегирају (принципали) и агената којима се делегира, тј. да се агенти понашају опортунистички, следећи своје интересе, који су подложни само оним ограничењима наметнутим њиховим односом са принципалом“ (Kiewiet and McCubbins, 1991: 5). То „отуђивање“ је заједно са „исклизавањем“ (енг. *slippage*) честа нуспојава делегације. До „исклизавања“, у овом контексту, долази када структура делегације сама по себи омогућује нежељене подстицаје агенту да се понаша у супротности са преференцијама принципала (Kiewiet and McCubbins, 1991: 5). „Отуђивање“ и „исклизавање“ су две основне форме онога што се у литератури назива „самовоља агента“ (енг. *agency slack*), односно независна акција агента коју принципал не подржава (не жели). Уводећи поред отуђивања и исклизавање као варијаблу, Полак прави разлику између два. Према њему, отуђивање је ситуација у којој агент не улаже довољно напора да оствари принципалове циљеве, док приликом исклизавања агент усмерава политику даље од принципалових, а ближе својим личним преференцијама. Аутономија и самовоља се разликују у томе што је аутономија дијапазон независне акције доступан агенту и може се користити у корист или против принципала, док је самовоља нежељено понашање испољено у пракси (Hawkins et Al, 2006: 8). У највећем делу литературе, граница између аутоно-

мије, дискреције и самовоље често се губи, па се ови термини користе неизменично.

Још пре готово тридесет година, Пероу је приметио да теретичари „готово без изузетака претпостављају да су агенти, а не принципиали, опортунисти, и то готово до тачке варања” (Perrow, 1986: 14). И заиста, све до студије Собола из 2015. године, теоретичари су се искључиво бавили опортунистичким деловањем агента. Собољ је формулисао концепт патолошке делегације, као „ситуацију супротну `исклизивању`, у којој структура саме делегације и особине П-А уговора обезбеђују `изопачене` (енг. *perverse*) мотиве принципалима да се понашају на начин штетан акту делегације и тиме ометају рад агента“ (Sobol, 2015, 1-16), отворивши тиме ново интересантно поље за истраживање.

Утицај треће стране на агента

Хокинс и Џакоби су се посебно бавили фактором пропусности агента (енг. *agent permeability*), који обликује трошкове који покрећу делегацију. Они тврде да пропусност агента - дефинисана као приступ агенту од стране трећих страна - има снажан утицај на аутономију агента *vis-a-vis* принципал (Hawkins and Jacoby, 2008: 2). Генерално гледано, што је виши ниво пропусности, то је већа аутономија агента у односу на принципала. Последица тога је да ће принципиали, који због природе овлашћења које делегирају стварају агенте са потенцијално високим степеном пропусности, веома пажљиво бирати време и начин делегирања (Hawkins and Jacoby, 2008: 2). Како ови аутори истичу, принципиали су свесни проблема пропусности и чињенице да већи приступ агента трећим странама може да произведе више аутономије у његовом деловању. Принципиали се и поред тога одлучују да делегирају када су добити такве делегације и даље изнад трошкова (ризика). Ипак, последица фактора пропусности је да принципиали дуже доносе одлуку и вагају да ли да делегирају или не, односно која овлашћења и на које време да делегирају, у односу на пропусност агента и процену деловања треће стране, односно трећих страна (Hawkins and Jacoby, 2008: 2).

Поред самовоље, један од потенцијалних исхода аутономије агента је и могућност агента да користи своју аутономију да утиче на будуће одлуке свог принципала. Када су агенти свесни да поред њих не постоји још много могућих агената или да поседују значајнију компаративну предност у односу на остале (нпр. техничку експертизу), они могу да лобирају своје принципе како би добили више овлашћења или ресурса, да испреговарају боље услове уговора, па чак и да користе своје ресурсе да утичу на преференције принципала (Hawkins et Al, 2006: 31). Тако су Хокинс и Џакоби су у својој студији о Европском суду за људска права показали како овај суд утиче на политику људских права држава чланица Савета Европе (Hawkins and Jacoby, 2008). Други аутори су пак показали како су различити агенти успевали да окретањем једног против другог члана принципала успели да издејствују боље услове за себе (Lyne, Nielson and Tierney in Hawkins et Al, 2006: 41-63). Слични

случајеви постоје и у Европској унији и Међународном монетарном фонду, који су често проучавани управо коришћењем П-А модела (Pollack, 1997: 108-9; Martin in Hawkins et Al, 2006: 140-164; McNollgast, 1987⁹).

Агенти се могу преосамосталити не само својим активизмом, већ и користећи трзавице у односима чланова свог принципала. Тада исти разлози који су омогућили пресамосталност агента, спречавају принципала да га изменом уговора врати у, за њега, жељене оквире (нпр. чланови принципала не могу постићи потребну већину између себе да би изменили уговор). За самог принципала, колико год му је проблематично нежељено преосамостаљење агента, значајније му је ако је до тога дошло деловањем неке треће стране, чији интереси могу сасвим одударати од принципалових. Поред тога, трећој страни може одговарати давање већих овлашћења агенту, па може додатно лобирати за то и код самог принципала. Ипак, принципал, како је већ истакнуто, има на располагању широк дијапазон могућих контролних механизма.

Уместо закључка: нека ограничења П-А приступа

Постоји широк консензус у литератури да је међународна делегација по својој структури и ефектима веома слична делегацији унутар државе, односно да је П-А теорија која се показала корисном у разумевању делегације у домаћој арени, једнако применљива у објашњењу делегације међународним организацијама (Lake and McCubbins in Hawkins et Al, 2006: 341). Са више критичке стране, Нилсон и Тирни уочавају три, недовољно изучавана, проблема која компликују делегацију међународним организацијама и лимитирају досег конвенционалне П-А теорије. Прво, државе чланице морају да реше проблем колективних акција мултилатерално да би могле да мотивишу агенте, при чему такво мултилатерално доношење одлуке истиче проблеме сваког колективног принципала. Друго, међународне организације често добијају наредбе од различитих принципала, посебно у државама чланицама где законодавна и извршна власт делују независно једна од друге и имају одвојене уговоре са истим агентом, чиме долази до изражаја проблем вишеструког принципала. Треће, међународни агенти често делују на крају дуге ланчане делегације, чиме се компликује преношење захтева од изворних принципала до међународне организације (Nielson and Tierney, 2003: 242). Ови аутори решење проблема дужине ланца делегације налазе у прилагођавању институционалног дизајна, где би непосредни принципал (енг. *proximate principal*) у ланцу делегације требало да буде једини надлежан за контролу агента, чиме би се смањило притисак од виших принципала у ланцу, па тако и изворног, у виду грађана држава чланица (Nielson and Tierney, 2003: 249-250). За успешну делегацију је, дакле, потребно смањити претерани уплив виших принципала, али и интереса трећих страна, чиме се руши хијерархија делегације.

⁹ McNollgast је акроним који су осмилили Mathew D. McCubbins, Roger G. Noll и Barry R. Weingast спајајући делове својих имена/презимена, под којим су се потписивали када су објављивали заједничке радове, прим. аут.

Познато је да различити теоријски конструкти могу доћи до истог закључка, иако су њихови каузални механизми сасвим различити. Једна од критика П-А приступа је да занемарује неформална правила и интерну културу, како је називају Барнет и Финемор (Barnett and Finnemore, 1999: 699-732). Пример Светске банке и ММФ-а јесте инструменталан у том смислу. Наиме, нигде у „уговору“ између држава чланица и Светске банке, односно Међународног монетарног фонда, не пише да САД имају готово ексклузивно право номиновања председника Светске банке (иако имају највећи удео), односно да државе ЕУ „бирају“ директора ММФ-а, мада је то општепознато. За Тирнија је то *prima facie* доказ постојања јаких неформалних норми (Tierney, 2006). Иако стоји да неформални токови утицаја измичу П-А приступу, поставља се питање да ли је овај пример ваљан доказ мањкавости П-А приступа, ако се узме да се исти може видети као преговарање унутар чланова колективног принципала, а не као однос принципала и агента. У сваком случају, стоји Тирнијева примедба да се информисани закључци о релативној ефикасности формалних механизма одговорности, могу донети тек када се узму у обзир и релативни ефекти поменутих неформалних механизма утицаја (Tierney, 2006).

Литература:

1. Abbott, Kenneth W. and Duncan Snidal (1998): *Why States Act Through Formal International Organizations*, *Journal of Conflict Resolution*, 1/42, pp. 3-32.
2. Barnett, Michael N. and Martha Finnemore (1999): "The Politics, Power, and Pathologies of International Organization", *International Organization*, 4/53, pp. 699-732.
3. Bendor, Jonathan, Amihai Glazer and Thomas Hammond (2001): "Theories of Delegation", *Annual Review of Political Science*, 4, pp. 235-269.
4. Bradley, Curtis A. and Judith G. Kelley (2008): "The Concept of International Delegation", *Law and Contemporary Problems*, 1/71, pp. 1-36.
5. Cortell, Andrew P. and Susan Peterson (eds) (2002): *Altered States: International Relations, Domestic Politics, and Institutional Change*, Lexington Books, Lanham.
6. Epstein, David and Sharyn O'Halloran (2008): "Sovereignty and Delegation in International Organizations", *Law and Contemporary Problems*, 1/71, pp. 77-92.
7. Hawkins, Darren and Wade Jacoby (2008): "Agent permeability, principal delegation and the European Court of Human Rights", *Review of International Organizations*, 3, pp. 1-28.
8. Hawkins, Darren G, David A. Lake, Daniel L. Nielson and Michael J. Tierney (eds.) (2006): *Delegation and Agency in International Organizations*, Cambridge University Press, Cambridge.
9. Hooghe, Liesbet and Gary Marks (2015): "Delegation and pooling in international organizations", *Review of International Organizations*, 3/10, pp. 305-328.
10. Keohane, Robert O. (1984): *After hegemony: Cooperation and discord in the world political economy*, Princeton University Press, Princeton.
11. Keohane, Robert O. and Joseph S. Nye (1997): *Power and Interdependence: World Politics in Transition*, Little, Brown & Co, Boston.

12. Kiewiet, D. Roderick and Mathew D. McCubbins (1991): *The Logic of Delegation: Congressional Parties and the Appropriations Process*, University of Chicago Press, Chicago.
13. Koremenos, Barbara (2008): "When, What, and Why do States Choose to Delegate?", *Law and Contemporary Problems*, 1/71, pp. 151-192.
14. Lake, David (2007): "Delegating divisible sovereignty: Sweeping a conceptual minefield", *Review of International Organizations*, 2, pp. 219-237.
15. Martin, Lisa L. (1992): "Interests, Power, and Multilateralism", *International Organization*, 4/46, pp 765-792.
16. McNollgast (1987): "Administrative Procedures as Instruments of Political Control", *Journal of Law, Economics, and Organization*, 2/3, pp. 243-279.
17. Moe, Terry M. (1984): "The New Economics of Organization", *American Journal of Political Science*, 4/28, pp. 739-777.
18. Nielson, Daniel L. and Michael J. Tierney (2003): "Delegation to International Organizations: Agency Theory and World Bank Environmental Reform", *International Organization*, 2/57, pp. 241-276.
19. Pavlović, Dušan (2015) „Racionalni izbor – primena u političkoj nauci“, *Srpska politička misao*, posebno izdanje, str. 9-33.
20. Perrow, Charles (1986) "Economic Theories of Organization", *Theory and Society*, 1-2/15, pp.11-45.
21. Pierson, Paul (1996) "The Path to European Integration: A Historical Institutional Analysis", *Comparative Political Studies*, 2/29, pp. 123-63.
22. Pollack, Mark A. (1997) "Delegation, agency, and agenda setting in the European Community", *International Organization*, 1/51, pp. 99-134.
23. Pollack, Mark A. (2007): "Principal-Agent Analysis and International Delegation: Red Herrings, Theoretical Clarifications, and Empirical Disputes", *Bruges Political Research Papers*.
24. Ross, Stephen A. (1973): "The Economic Theory of Agency: The Principal's Problem", *American Economic Review*, 2/63, pp. 134-139.
25. Sobol, Mor (2015): "Principal-Agent Analysis and Pathological Delegation: The (Almost) Untold Story", *Governance: An International Journal of Policy, Administration, and Institutions*, pp. 1-16.
26. Tallberg, Jonas (2002): "Delegation to Supranational Institutions: Why, How, and with What Consequences?", *West European Politics*, 1/25, pp. 23-46.
27. Tierney, Michael J. (2006): *Delegation of Authority in International Relations: The Promise and Limits of Agency Theory*, Duke University Workshop, <https://www.law.duke.edu/publiclaw/pdf/workshop06sp/tierney.pdf>.
28. Union of International Associations (2014): *Yearbook of International Organizations*, Leiden, Brill.

DELEGATION IN INTERNATIONAL RELATIONS: PRINCIPAL – AGENT APPROACH

Summary: The article deals with delegation of authority in international relations, through the application of P-A (Principal-Agent) approach, where states are single-unitary, multiple or collective principals and international bodies are agents. Author presents the answer of P-A approach to the question of why states delegate authorities to international

bodies, what conditions have to be fulfilled for a successful delegation and how states control international bodies as their agents.

Key words: delegation, authority, P-A, principal, agent, rational choice, international relations, international organisations

НЕБОЈША Д. ЈЕРИНИЋ*
ТОМО В. ОДАЛОВИЋ
Београдска пословна школа
Београд

УДК 341.1/.8:355.3КАНТ
Монографска студија
Примљен: 15.05.2016
Одобрен: 11.06.2016
Страна: 273-285

МЕЂУНАРОДНО ПРАВО И ТЕРОРИЗАМ САГЛЕДАН КРОЗ ДЕЛО ИМАНУЕЛА КАНТА „ВЕЧНИ МИР“

Сажетак: Свакодневне ескалације сукоба на више фронтова широм света су у последњем периоду постале друштвена стварност и представљају непобитан доказ неспособности међународног права и његових субјеката да сублимишу геополитичке интересе светских сила и оних који то нису, односно да из домена ратне деструкције уђу у домен пацифизма, као стања у оквиру кога се међународни спорови решавају само мирним путем или бар дипломатијом као средством које омогућава договор без рата (као наставка политике другим средствима). Имајући у виду квантитет оружаног приступа при решавању међународних и унутрашњих конфликта, без обзира на социјални ниво и контекст сукобљавања, узимајући у обзир два светска рата у прошлом веку и број локалних, регионалних и светски угрожавајућих жаришта данас, идеја Имануела Канта о могућности воспостављања и одржања мира у свету и на временски ограничене периоде, а не за вечност, данас нам изгледа и више него утопистичком и луцидном. Присутност ненормативних појмова и утицај политичких, социолошких, па и психолошких околности принуђује нас да се кратко осврнемо на појаву тероризма као можда и најбољег друштвеног показатеља неефикасности међународног права, и као потврде примата ирационалног и ирационалности над разумом и рационалним, а као вероватно најниже тачке људске немоћи која претендује да фасцинира и управо се тиме прикаже супротном, као непредвидива и немилосрдна моћ, а што ћемо покушати да демистификујемо и учинимо разумљивијим.

Кључне речи: Тероризам, међународно право, Имануел Кант, пацифизам, геополитички сукоби

Уводна разматрања

Свакодневне ескалације сукоба на више фронтова широм света су у последњем периоду постале друштвена стварност и представљају непобитан доказ неспособности међународног права и субјеката да сублимишу геополитичке

* nebojsa.jerinic@bbs.edu.rs

интересе, као сегмента спољне политике¹ светских сила и оних који то нису, односно да из домена ратне деструкције уђу у домен пацифизма, као стања у оквиру кога се међународни спорови решавају само мирним путем или бар дипломатијом као средством које омогућава договор без рата (као наставка политике другим средствима). Само Сједињене Америчке Државе су данас војно присутне у различитом степену интензитета, у преко педесет земаља света. Да ли и на тај начин војно најмоћнија сила света, показује и доказује, сходно еволуционистичкој логици и премиси, да само тако, оружаном силом, претњом и применом силе, најјачи опстају? Да ли тиме легализују метод и етаблирају право да и војним ангажовањем и интервенцијама штите и остварују своје интересе кад год процене да је рат или претња ратом најефикаснији начин остварења политичких, економских и свих других циљева уз директно или индиректно игнорисање устројених међународно релевантних механизма и процедура за мирно решавање спорова и конфликта? У којој мери је овакво понашање условило и подстакло и друге државе света (пре свега Русије) да, доказујући своју моћ на међународној сцени а тиме и постојање мултиполарног а не више униполарног или биполарног света, крену у заштиту и остварење својих циљева и интереса, такође, војном силом или њеном претњом и војним путем (као нпр. Турска или Кина), те додатно компликујући стварност и подстичући трку у наоружавању и формирању нових војних и одбрамбених савеза, директно или индиректно угрозе мир? Да ли је овакво понашање међународно-правно признатих субјеката и ентитета, који флагрантно или перфидно крше мултилатерално усвојене и устројене цивилизацијске тековине међународних односа, међународног права и понашања на међународној сцени, условило појаву и дало „зелено светло” агресивном понашању и милитаристичком приступу остварења и заштити својих интереса и субјектима који немају међународно-правни субјективитет (као нпр ИСИС, и други бројни покрети и организације настале на верском или политичком екстремизму и потребама)? Имајући у виду квантитет оружаног приступа решавању међународних и унутрашњих конфликта, без обзира на социјални ниво и контекст сукобљавања, узимајући у обзир два светска рата у прошлом веку и број локалних, регионалних и светски угрожавајућих жаришта данас, идеја Имануела Канта о могућности васпостављања и одржања мира у свету и на временски ограничене периоде, а не за вечност, данас нам изгледа и више него утопистичком и луцидном. И можда баш због тога, или насупрот томе, луцидност идеје „вечног мира” можда и јесте могућа, јер је „стварност” доведена готово до апсурда. А ако је веровати егзистенцијалистима, истина је управо у парадоксу. Можда смо дошли до крајње тачке супротности која таутологијом демантује саму себе и претвара се у сопствену супротност? Можда нам једино остаје да као Свети оци хришћанске цркве узвикнемо и замислимо се над реченицом: „Будимо реални, верујмо у чуда”!. То чудо састојало би се у враћању оних који доносе политичке и друге релевантне одлуке на нивоу колективитета и ентите-

¹ Борис Кршев, *Геополитика и глобална економија*, Факултет за правне и пословне студије, Нови Сад, 2012, стр. 9.

та а који имају импликације на међународне односе и међународну сцену, на њихово враћање у оквиру рационалног промишљања и деловања, те у оквиру практичног и „чистог” ума заснованог на логици објективног и универзално прихватљивог (за читаво човечанство) мишљења, одлучивања и деловања, поступања на аксиомима универзално важећих и применљивих етичких принципа и аката условљених консензусом прихваћених моралних норми и међународно признатих добрих обичајних норми ваљаног понашања. Та ирационалност, коју смо на овим просторима итекако осетили с краја двадесетог века, је управо изнедрила и подстакла тероризам као методологију остваривања политичких и других интереса и циљева и управо таква безумност представља антипод предусловима рационализма, у оквиру којег је мир као пут и циљ човечанства, достижна и остварива категорија. Присутност ненормативних појмова и утицај политичких, социолошких, па и психолошких околности принуђује нас да се кратко осврнемо на појаву тероризма као можда и најбољег друштвеног показатеља неефикасности међународног права, те потврда примата ирационалног и ирационалности над разумом и рационалним, а као вероватно најниже тачке људске немоћи која претендује да фасцинира и управо се тиме прикаже супротном, као непредвидива и немилосрдна моћ, а што ћемо покушати да демистификујемо и учинимо разумљивијим, у наредним редовима.

Лако заборављамо, и то у свакој новој ситуацији превиђамо, да слобода и мир никада нису једном за свагда загарантовани (они се не добијају на поклон, већ се, као и све друге оригиналне вредности, освајају од трансцендентног и задобијају те континуирано чувају), да као такве категорије, слобода и мир захтевају непрестани опрез и смелост за њихову одбрану. Управо из тог разлога феномен насиља и тероризма, посебно овог у савременом смислу, који се осполио од Октобарске револуције (као терор Белих и терор Црвених) па све до оног скорашњег у Паризу, Тунису и рушењу руског авиона на Синају, или оног ранијег у Њујорку или Лондону, Мадриду, Истанбулу, Кабулу или московском позоришту, не може се објаснити само рационалним разлозима, нечим разумљивим и логичним. Напротив, његово порекло лежи у мрачним и моћним опсесијама, изопачењима, недокучивим амбиваленцијама и фрустрацијама. Чињеница тог феномена трансцендира све оно разумско истовремено ширећи ужас и фасцинацију.² Контекст је можда разумљив онима који „испраних мозгова” верују у њега (иако смисла тероризма рационално нема ако га посматрамо са аспекта човечанства али га има уколико га тражимо у уским, ужим, малограђанским разлозима, најпримитивнијим поривима и најбестијалнијим побудама). Ипак, овако селективно резонување и рационализовање не може оправдати посезање за тероризмом са умирујућом логиком савести (уколико је код таквог резонувања уопште има) да „циљ оправдава средство” јер онда спуштамо човечанство на нижу цивилизацијску степену, на варварство, у којем је легитимно поступати по правилу одмазде „око за око зуб за зуб”!. Тиме се отварају широка врата за убрзану регресију на најнижу степену

² Ристо Тубић, *У лавиринту насиља, страха и наде*, Политика, 26.12.2015.

човечанства, на дивљаштво у свом изворном облику. Чини се да енергија која напаја терор не води рачуна ни о каквој идеологији, ни о каквим побудама, чак ни данас актуелним исламским (а тероризам свакако није измислио ислам, него га злоупотребљава исламизам али га као таквог, погрешно и олако предрасудом везујемо за ислам, иако је иманентан сваком фундаментализму, тј сваком „изму“) већ, тероризам као појава која сама себи постаје сврха (а тиме и апсолутно неморална по Оту Вајнингеру), далеко одлази с оне стране идеологије, у извесном смислу и с оне стране политике (јер политика мора да одражава оно што је рационално и објективно могуће, а не ирационално и немогуће). Није ли можда Ниче тачно наслутио када је написао: „Долази време када ћемо другачије мислити о политици. Данас знамо само једно: ништа није сигурно, ништа није искључено“. Несигурност је стигма нашег времена, која се од латентне оспољила и постала манифестна и свима јасна и видљива, премда је цивилизација страха започела од онога времена, пре десетак хиљада година када је човек овладао земљорадњом и сточарством и када су почела имовинска и друга раслојавања. Отуда је и тероризам данас облик оспољавања и злоупотребе и употребе, тј. стављање у функцију тог латентног страха, те се, што би рекао Бодријар, „као и вируси“, почео свуда пројављивати. Средства јавног информисања треба да извештавају о свим врстама насиља, али нипошто се не може дозволити да постану гласноговорник терориста.³ Реч је, дакле о светском разливању, метастазирању тероризма, који као сенка читавог система малигне доминације (односно жеље за остварењем и доминацијом по сваку цену), свуда бива спреман да се пробуди као вишеструки агент. Нема линије демаркације која би омогућила да се опколи, пошто је мимикријски невидљив (док се изненада не испоји) у самом срцу културе која се бори против њега.⁴ Није ли овакво стање глобалног друштва, (природно) стање „вечног немира“? Да ли тамо где почиње тероризам престаје било каква илузија да је могућ било какав мир? Однедавно се може чути сентенца: неко ко је терориста за једне, за друге може бити борац за слободу. Који је то критеријум који раздваја тероризам од оружане борбе за неку добру ствар? Шта је уопште узев „добра ствар“? Да ли оружана борба самом собом демантује исправност циља? Један од тих критеријума, може бити, је статус власти са којом се води оружана борба, односно њена правоснажност у смислу међународно-правног субјективитета (легалитет и легитимитет власти) или одсуство те правоснажности. Ако је државна власт правоснажна (легитимна и легална) и призната у свету, онда напади на такве државе терористичким средствима, средствима индивидуалног и масовног терора, немају никаквог оправдања (ово би било логично у *status quo* ситуацији). Убијање тирана прихватили су многи писци, филозофи и моралисти, закључно са хришћанским теолозима који су се позивали на примере из Библије; у суштини то се чини у складу са законом природе. Поставља се питање: да ли се међународна војна акција при сузбијању терора у оквиру једне државе може извести из оваквог поимања „закона природе“? Дефинитивно се

³ Радослав Гађиновић, *Антитероризам*, ЈП Службени гласник, Београд, 2015., стр. 164-165.

⁴ *Ибид.*

ради о тумачењу појаве (шта је закон природе), а не о откривењу истог и дефинитивно, много је вероватније да то тумачење опредељују много ужи интереси од оних које је имала Природа (или Онај ко ју је створио). Да ли први члан Повеље Уједињених нација, промовише овакав „закон природе“?⁵ Који су то конкретни критеријуми који облике политичких поредака сврставају у демократске и аутократске? За утврђивање степена тираније неког режима није довољан ни критеријум демократске легитимности. Савремене демократске институције су недаван проналазак; повремено оне су тако слабе и тако корумпиране да су закони само мртво слово на папиру. Штавише, због ниског степена демократске културе, слабости институционалних и изборних система, као и људских слабости од којих пате припадници многих државних администрација и јавних управа, демократија често представља само лепу сценографију која вешто прикрива стварну перфидну игру оних који, иза те сцене, вешто вуку konce у правцу ужих личних и партијских интереса а не на корист општег добра и већине у Парламенту. С тим на уму, тероризам је веома двозначна ствар: терористичке акције начелно могу бити морално оправдане ако погађају неправедну и окупаторску тиранију, у окупаторско насиље, у јасно одређене циљеве. И да ли је то онда тероризам? Симптоматично је да готово сваки тероризам управо тврди да има ту улогу. Међутим, терористи углавном не освајају власт (јер да имају капацитет за то не би посезали за овим субверзивним методама борбе), а ако се то и којим случајем догоди обично уводе терористичку владавину.⁶ Овим се поставља питање оправданости насилног свргавања са власти и његових крајњих ефеката на мир и благостање унутар једне државе и на међународном плану. Да ли би циљ вечног мира био довољно добар циљ који би оправдао свако средство а тиме и тероризам како би се уклонили они који су сметња реализацији концепта вечног мира?

Вечни мир

Већ из самог Кантовог поимања историје можемо наслутити полазну премису Кантовог вечног мира, а она каже да светска историја представља развој свести и остварење идеје слободе. Остварење идеје мира почиње, за Канта, оног часа када човечанство пређе преко своје критичне тачке, тј. када изађе из своје природне историје и човек почне да се развија као културно биће. Кант види остварење идеала мира као питање културног прогреса и потпуног морализовања човека, односно човековог освешћивања. Специфичан смисао рата је међутим, победа и пораз, дакле решавање неког сукоба – да ли решавање сукоба права или решавање сукоба интереса, тј. неке колизије вредности - а критика рата произићи ће једино из испитивања да ли се он јавља као

⁵ Повеља Организације уједињених нација је међународни уговор којим је основана Организација уједињених нација, потписана је на Конференцији ОУН о међународним организацијама у Сан Франциску дана 26. јуна 1945. године од стране 50 првобитних земаља чланица. Ступила је на снагу 24. октобра 1945. године.

⁶ Ристо Тубић, *У лавиринту насиља, страха и наде*, Политика, 26.12.2015.

разуман метод решавања сукоба.⁷ Али као што смо већ поменули, Кант разрађује и конкретне механизме за остварење идеје вечног глобалног мира.

Прелиминарни чланови

Наиме, први одсек садржи шест чланова, тачније правила на којима вечни мир треба да буде заснован. Прелиминарни чланови вечног мира су:

- 1) Ниједан уговор не треба сматрати мировним ако је он склопљен са потајном клицом за будући рат. Свако примирје у том случају би било само одлагање непријатељства, а не мир који значи крај свих размирица. Сви постојећи узроци будућег рата, па макар они и били непознати уговорним странама за сада, поништени су сви до једног, закључењем уговора. Овим чланом Кант указује на тренутно погрешно схватање мировног уговора, те покушава да разлучи појам тренутног примирја и вечног мира очигледно свестан чињенице да се мировним уговорима до тада није склапао мир због мира него зарад „куповине времена” у којем је валао прегруписати снаге, обновити се а потом са још већом снагом обрушити на непријатеља. Зато, сматра Кант, сваки мировни уговор би морао решити узроке сукоба два субјекта, а тек онда би се један мировни уговор могао сматрати правим мировним уговором.
- 2) Ниједну самосталну државу (свеједно да ли је она мала или велика), не може друга држава да стекне наслеђем, заменом, куповином нити даривањем. Кант наглашава да ниједна држава није имовина, јасно раздвајајући појам земље од државе. Држава представља заједницу људи којој нико не може да заповеда нити њоме да располаже до ње саме. Овим се не искључује могућност да се наследством пренесе титула владара, чиме држава добија новог владара, а не обратно.
- 3) Стајаће војске треба временом да потпуно нестану. Демилитаризација је суштински битан предуслов за васпостављање мира. Зато је ово једана од кључних и неопходних премиса вечног мира. Управо је стајаћа војска та која стално прети силом, јер она је увек спремана да оружано наступи. Она подстиче државе да се без граница међусобно намећу у броју наоружаних људи. А због великих издатака које стајаћа војска изискује, мир постаје још мучнији од кратког рата, те војске постају саме по себи узрок нападачких ратова, не би ли се постигло растерећење и остварила сврха њиховог постојања. Овим се не искључује могућност тј. право једне државе да добровољне грађане повремено обучава у баратању оружјем, како би били у могућности да се бране од евентуалних спољашњих напада. Међутим Харолд Ласвел, указивао је на проблем милитаризације политичких система и усмеравао пажњу истраживача на такав модел друштва.⁸
- 4) Држава не сме да се задужује у вези са спољним државним размирицама. Овим чланом Кант покушава да оспори легитимност позајмица једне државе другој у ратне сврхе. Овај начин прибављања новчаних средстава представља опасну новчану силу. Јер овом позајмицом благо једне државе постаје веће него благо свих других држава. Ово право би се морало забранити тим пре што ће банкрот једне државе оштетити многе друге државе и тиме их јавно повредити.

⁷ Густав Радбурх, (Gustav Radbruch), *Филозофија права*, Центар за публикације Правног факултета Универзитета у Београду, Београд, 2006., стр. 206.

⁸ Harold Lasvel (Harold D. Lasswell), *The Garrison State*, *The American Journal of Sociology*, Vol. 46, No. 4, 1941., стр. 455-458.

- 5) Ниједна држава се не сме насилно уплитати у устав и владавину друге. Случај када једна држава има неваљан устав је рђав пример који она даје другој држави, али никако не може представљати повреду према њој. Напротив, она може да послужи као опомена другој држави, као пример великих невоља које се могу безакоњем навући. Те би из наведених разлога уплитање спољашњих сила значило повреду права једног, ни од кога зависног, народа који се само бори са својом унутрашњом болешћу. Појам суверености се може извести из наведеног члана, односно, сувереност се директно читава кроз ову функцију и потврђује неприкосновеност не мешања у унутрашње ствари једне државе.
- 6) Ниједна се држава не сме за време рата упуштати у таква непријатељства која би у будућем миру нужно онемогућила међусобно поверење, а то су: наметање тајних убица, троватеља, кршење уговора, подстицање на издају у зараћеној држави. То су нечасне ратне лукавштине. Те и усред рата мора да преостане извесно поверење у непријатељев начин мишљења, јер би у противном било немогуће да се склопи мир, а непријатељство би се разбуктало у рат до истребљења.

Рат је средство које силом одржава властито право и тек исход рата одлучује о томе на чијој је страни право. А између држава не сме се замислити казнени рат, јер између њих нема односа претпостављеног према подређеном. Овакав рат се мора забранити.⁹ Шести прелиминарни члан је уједно и последњи те ћемо покушати да чланове разврстамо с обзиром на њихову природу, односно чињеницу да ли су нормативног или ненормативног карактера. Нисмо сигурни да ли би се први услов могао посматрати са чисто нормативног становишта, тј. нисмо сигурни да ли би се било који мировни уговор могао сачинити на такав начин да се касније настали сукоб, тумачењем, не би могао квалификовати као „потајна клица за будући рат“, која је постојала у тренутку склапања мировног уговора. Такође није вероватно да је могуће сачинити уговор који би предвидео све непредвидивости живота и могуће измене околности које могу бити протумачене као поводи за будући рат. Такође трећи услов је фактички, односно јавља се као последица дугорочне унутрашње и спољашње политике једне државе али и шире међународне заједнице. Правна регулатива која би се односила на укидање стајаће војске, била би последица испуњених политичких и међународних предуслова за укидање стајаће војске, што би значило да би таква правна норма била декларативне правне природе. Уколико би ова норма била императивне природе одмах се поставља питање ко би и на који начин санкционисао непридржавање ове норме, а да се тиме не демантује оно што је императивном нормом важеће за све, јер јасно је да би само нека друга сила могла да санкционише непоштовање императивне норме а ако сви поштују предметну норму онда је логично да не би било силе да санкционише нерасформирање неке друге војске, тј силе. Овај услов је и стратешко-политичке природе и чини се да би правна регулатива у том смислу, евентуално служила као средство за испуњење претходно донете стратешко-политичке одлуке. Сматрамо да су други, четврти, пети и шести чланови нормативног карактера, тј. да су регулисани, односно да би могли бити регулисани позитивним међународним правом. Примена (ефикасност) наведених правила, нарав-

⁹ Имануел Кант (Immanuel Kant), *Вечни мир*, Гутенбергова галаксија, Београд, 1995, стр. 7-12.

но, доводи се у питање. Кант након ових прелиминарних чланова наводи и дефинитивне чланове „вечног мира“.

Дефинитивни чланови вечног мира

Кант полази од премисе да је стање међу људима који живе једно до других није стање мира, већ напротив ратно стање, премда се непријатељство стално не јавља, но ипак стално прети. Дакле мир треба створити. Није довољно одрећи се непријатељства.

Дефинитивни чланови су:

- I Грађански устав у свакој држави треба да буде републикански.
- II Међународно право треба да се оснива на федерализму слободних држава.
- III Светско грађанско право треба да се ограничи на услове општег хоспиталитета.

Први дефинитиван члан вечног мира

Грађански устав у свакој држави треба да буде републикански. Устав је заснован на:

- 1) Принципима слободе свих чланова друштва.
- 2) Начелима зависности свих од једног јединог заједничког законодавства.
- 3) Закону једнакости свих (као грађана).

Сам грађански устав у себи садржи и наду да ће довести до жељене последице тј вечног мира. Кант овде даје пример референдума на коме би се одлучивало да ли да се ступи у рат. Јер приликом гласања за рат тј. против рата, свако би добро промислио да ли је спреман да сноси све патње које рат носи са собом. Јер у држави где устав није републикански где поданик није грађанин, рат је најпростија ствар на свету. Тамо врховна глава није друг у држави, већ сопственик државе, те он због рата не трпи ни најмање несташнице на својим гозбама. Стога он може да закључи рат и због најмањих ситница као да је у питању весели излет, а ради пристojности његово оправдање ће препустити дипломатском кору који је за то увек спреман. Потенцирање републиканизма као једино доброг начина организовања државне власти, долази од историјских околности у којима је дело сачињено. Француска револуција је оставила дубок траг у правној филозофији Канта или је револуција била додатно подстакнута Кантовим делима. Међутим постављање референдума као услова за улазак у оружани сукоб представља правно средство које би, чини се, било ефикасно при спречавању међународних сукоба. Ипак, велико је питање на који начин би ово правно средство могло да буде правилно примењено у данашњим условима жестоких медијских и пропагандних манипулација које су и у много бенигније утицаје и сфере увеле најперфидније облике психолошког рата и испирања мозга конзументима тих медијских кампања посредством савремених медија ии средстава комуникације?

Други дефинитиван члан вечног мира

Међународно право треба да се оснива на федерализму слободних држава.

Народи, као државе, могу да се посматрају као појединци који се у свом природном стању вређају већ тиме што живе један до другог, и од којих сваки, у интересу своје сигурности, може са правом да тражи од другог да ступи са њим у уставно стање, слично грађанском, где ће свакоме бити загарантовано његово право. То би чинило савез народа.

Свака држава хоће да покаже своје величанство баш тиме што није подређена никаквој законској сили изван, а сјај државног поглавице се састоји у томе што му стоје на располагању хиљаде да се жртвују за ствар која их се ништа не тиче, а да се он не изложи никаквој опасности.

Али без обзира на људску злобу, која отворено избија у слободном међународном односу, чудо је што реч право није могла да буде потпуно избачена из ратне политике. Ова чињеница доказује да човек поседује једну дубљу, иако за сада притајену моралну подлогу, која ће победити рђав принцип у њему. Јер иначе не би државе, жељне рата, реч право узимале у уста осим да њоме терају шегу. С тога, Кант предлаже оснивање савеза мира. Он би се разликовао од мировног уговора тиме што би последњи (тј. мировни уговор), имао за предмет решавање једног рата, а први свих ратова заувек. Савез не би смео да тежи остварењу било какве власти у држави, него искључивим интересом да одржи и осигура слободу сваке поједине државе у савезу, а да се ипак ни једна од њих не потчини јавном закону и њиховој принудној сили. Сведоци смо како практично функционишу Уједињене Нације као могући облик савеза на који указује Кант, и свесни бројних мањкавости које дезавуишу чистоту идеје настанка овакве организације. Појам међународног права, као права на рат, нема заправо никаквог смисла, јер онда би значило да оно кроји правду на основи једностраних максима силом, а не на темељу општеважећих спољашњих закона који ограничавају слободу сваког појединца. Те постоји само један разумски пут да изађу из незаконског стања непрекидног рата а то је: да се државе исто као и појединци одрекну дивље (безаконске) слободе, да се прилагоде јавним принудним законима те да образују међународну државу која ће се напослетку ширити док на крају не обухвати све народе на свету. Успостављањем мира и безбедности, остварила би се и

идеја демократије. Друштво које је слободно и демократско јесте и безбедно.¹⁰

Трећи дефинитивни члан вечног мира

Светско грађанско право треба да се ограничи на услове општег хоспиталитета.

¹⁰ Радослав Гађиновић, *Безбедносна функција државе*, Институт за политичке студије, Београд, 2012. стр. 85

Хоспиталитет значи право сваког странца да у случају доласка на туђе тло не буде примљен непријатељски. То није право да неко буде примљен као гост, него право посете, које припада свим људима као друштвеним бићима. Слобода кретања представља пандан оваквом Кантовом захтеву. Све данашње околности, посебно оне везане за проблематику избеглица, показују у којој мери је такво право (не)остварено.

Тајни члан вечног мира

У овом одсеку Кант, се залаже за слободу филозофске критике и ауторитета филозофске мисли, у интересу пацифистичког поретка у свету. Он налаже да: „Државе наоружане за рат треба да консултују максиме филозофа о условима који би омогућили јавни мир.“ Но изгледало би као понижење за законодавни ауторитет једне земље, којој наравно треба приписати атрибут највеће мудрости, да она добија од својих поданика, поуке о томе каква ће начела применити у поступку према другим државама; па ипак би за њу то било корисно. Кант се залаже за слободну филозофску критику јер се на тај начин искушавају вредности на основу којих је заснован један правни поредак, а искушавање вредности као услов њихове делотворности, могуће је само тамо где постоји слободан јавни простор. У тоталитарним режимима вредности нису никакав проблем. Оне су, напосто, прописане, партија их је утврдила, а на поданицима је само да их поштују. У случају да поданици не деле вредности владајуће гарнитуре слободни су своје тело преместити у концентрациони логор где ће се, у друштвено корисном раду непосредно суочити са истином тоталитарних система.¹¹ Нисмо ли управо сведоци рата на вредносном нивоу, односно сведоци чеоног сучељавања више вредносних система. Или још тачније, пођемо ли од премисе да су суштинске вредности аксиоматски и тиме апсолутно дате, онда смо сведоци ометања и онемогућавања правилног разлучивања и расуђивања о томе шта је добро а шта лоше. Управо нас дезавуишу и смућују небројане информације о свему и свачему, лажно релаксирају понуђена средства селекционирања тих информација, нудећи инстант системе тумачења истих, а ми препуштени профаном и прагматичном размишљању имамо илузију да смо учесници сопственог живота и слободни творци сопствених а заправо туђих одлука, донетих нашим главама али уз помоћ наших збуњених, испраних и затрованих мозгова(?). Да ли у оваквим условима данас и постоји слобода филозофске мисли? Слобода филозофске мисли, искушавање вредности једног поретка, морале би бити допуштене. Таква филозофска критичка мисао представљала би слободан уплив, односно критичко сагледавање вредносног система другачијег од полазног. Није ли униполаризам гушење слободне филозофске мисли и наметање једноумља у погледу вредности, поготово што нам се нови систем вредности намеће од стране „лиценцираних тумача“ вредности, тзв. новим светским поретком, утемељеног на победи капитализма као светског – историјског система?¹² Поред подсмеха на рачун отпадника норме, суш-

¹¹ Иван Миленковић, *Узгајање Безвредности*, Политика, 19.03.2016.

¹² Борис Кршев, *Историја правних и економских односа у новом веку*, Факултет за услужни бизнис, Нови Сад, 2005., стр. 9.

тинско сатирање, ниподаштавање и таблоидизација другачијих вредносних система од полазног, јесу чести механизми којима се користе међународни субјекти, како би угушили сваки вид филозофске критике.¹³ Још је Сартори говорио: „Слава, успех и награде иду ономе ко нањуши политички коректан ветар. Онај ко се није уплашио (да слободно мисли и критикује) остаје, тачно је, на слободи, али и на земљи: он је нико који је кажњен ћутањем, искључењем и маргинализацијом.“ Таблоидно произвођење стварности техником пропагандне машинерије, доводи до политички пасивизираних становништва, те се на тај начин пружа идеалан оквир за режим „воље“, претварајући народ из господара у конзумента политике и културе,¹⁴ односно конзумента некритички сервираног система вредности. У таквој атрофираној таблоидној стварности, јавља се потреба власти једне државе, да одбрани, односно нападне сваку културу, систем вредности, традицију и свако друго друштвено поље које би на неки начин пољуљало, односно натерало на преиспитивање припаднике (конзументе) одређеног поретка.

Закључак

„Ако је наша дужност, а уједно и оправдана нада, да се оствари стање јавног права, па макар и на бескрајној линији постепеног приближавања, онда вечни мир, који мора да дође после оног што се до сад погрешно звало мировним уговорима (а прецизније је да се зове примирјима), није празна мисао него задаћа која се, решавана постепено, стално приближава свом крајњем циљу; јер временски размаци, потребни за исти напредак, постају вероватно све краћи.“

Да ли је, три века након Кантових промишљања, а имајући у виду све оно што се у свету и на међународној сцени одиграло, посебно у двадесетом и двадесетпрвом веку, претенциозно помислити да је Кант био наиван, заговарајући идеју вечног мира, или је човечанство толико огрезло у отуђење и аномију, ирационалност, да је индивидуално, водећи свој мали рат за појединачно егзистирање, обесмислило реалност општег и рационалност вечног мира међу народима и државама? Наведено представља питање које превазилази опсег овог рада а несумњиво и капацитете аутора. Свакако да би међународно право морало и требало бити средство да се нормативно артикулише потреба просвећеног човечанства за истинским и дугим периодом историје који би се могао назвати примирјем, или периодом свеопштег светског мира, али, бар је до сада јасно да међународно право нема ту моћ. Проблем извесно није у праву, него у субјектима који га примењују, односно не примењују и не поштују. Још мање је извесно да је право, иако цивилизацијски функционише пет хиљада година, ефикасно средство за устројавање било чега што претендује на вечно трајање. Разлог свакако лежи и у чињеници да право кореспондира са силом која је гарант извесности и обавезности права, те је тешко замислива вечна

¹³ Радомир Константиновић, *Философија паланке*, Откровење, Београд, 2010., стр. 20.

¹⁴ Шелдон Волин (Sheldon Wolin), *Политика и визија*, Филип Вишњић, Београд 2007., стр. 700 и 745.

одрживост било које силе јер, по природи ствари иста и постоји насупрот других сила који право не сматрају природним већ наметнутим правилом понашања највеће силе на некој територији, а из чега проистиче сувереност силе која конституише право. Управо из ове противречности тероризам, као малигна методологија, црпи легитимитет да се ирационалном и неселективном деструктивношћу избори за сопствени простор наметања правила које њени заговорници сматрају одразом својих интереса и оправдавају својим циљевима. Предуслов евентуалног светског мира настао би тек по еволутивном и културолошком приближавању народа и држава, што такође представља тешко остварив идеал у Вавилонској кули човечанства, а што данас перфидно злоупотребљава и покушава, зарад ужих и профаних интереса наднационалног капитала, да оствари процес тзв глобализације, стварајући унифицирањем и потрошачком деперсонализацијом, привид наводног приближавања. Даље размишљајући, трагом светлости Кантове мисли, несумњиво да се добра воља стварања вечног мира може црпети из дужности која упориште има у високој, културом просвећеној и еволутивно задобијеној свести коју твори заједнички избурушен и постојан, универзалан морални систем вредности, што такође данас представља утопијски далек циљ. Надаље, Кантов вечни мир јесте могућ, али само под предусловом који подразумева висок степен просвећености и освешћености критичне масе човечанства, односно превагу рационалног и културног над ирационалним и нагонским. Карл Густав Јунг је уверен да су сва настојања да се рат и разоружавање ставе трајно ван закона, наивна и нереална. По његовом мишљењу то би се могло упоредити са стављањем ван закона сексуалног односа. Јунг је уверен да су човекови ратнички инстинкти неискорењиви те да је *homo homini lupus est* тужна али вечна истина. Инстинкти за моћ доприносе и самоочувању врсте и психичком здрављу јединке. Инстинкти се могу модификовати, сублимисати и уравнотежити али се не могу уништити, поготово не декретом. Много је предуслова за досезање онога што Кант назива вечним миром а ми смо, нажалост, данас, светлосним годинама удаљени од таквих предуслова и услова. Или смо, управо из разлога приближавања једној од крајности на скали људског понашања, и то оној ирационалној и испаченој, можда ближе него икад васпостављању процеса који ће оспољити, по природи ствари (и принципу хомеостазе) оно рационално, културно и универзално, а што ће уравнотежити предуслове за задобијање онога што је Кант називао вечни мир. Но, остаје на нама да појединачно, својим животима одговоримо, пре свега својим делима, јер то је оно што без изговора можемо, да ли, бар у нама самима градимо и досежемо оно чему нас је Кант научио: „Звездано небо нада мном и морални закон у мени“, те да искуствено и индивидуално проверимо да ли је ова максима заиста могућа, као аксиом, у било ком времену, или је пак ова озонска рупа која се последњих деценија убрзано шири изнад наших глава недвосмислени, симбол и знак прогресивног и незадрживог урушавања и моралног закона у свима нама! У сваком случају на уму би требало да имамо мудру поруку и бројних филозофа и Светих отаца православне цркве која нам, као уосталом и велики Имануел Кант поручују: „Једини начин поправљања света јесте поправљање себе самог!”

Литература:

1. Wolin, Sheldon (2007): Politika i vizija, Filip Višnjić, Beograd.
2. Lasswell, Harold (1941): The Garrison State, The American Journal of Sociology, Vol. 46, No. 4.
3. Kant, Imanuel (1995): Večni mir, Gutenbergova galaksija, Beograd
4. Konstatinović, Radomir (2010): Filozofija palanke, Otkrovenje, Beograd.
5. Kršev, Boris (2012): Geopolitika i globalna ekonomija, Fakultet za pravne i poslovne studije, Novi Sad.
6. Kršev, Boris (2005): Istorija pravnih i ekonomskih odnosa u novom veku, Fakultet za uslužni biznis, Novi Sad.
7. Povelja Organizacije ujedinjenih nacija.
8. Milenković, Ivan (19.03.2016.): Uzgajanje Bezvrednosti, Politika.
9. Tubić, Risto (26.12.2015.): U lavirintu nasilja, straha i nade, Politika.
10. Radburh, Gustav (2006): Filozofija prava, Centar za publikacije Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu, Beograd.
11. Gaćinović, Radoslav (2015): Antiterorizam, JP Službeni glasnik, Beograd.

INTERNATIONAL LAW AND TERRORISM VIEWED THROUGH THE WORK OF IMMANUEL KANT „ETERNAL PEACE“

Summary: Daily escalations of clashes on several fronts across the world in the last period have become social reality and represent irrefutable proof of the inability of international law and its subjects to sublimate the geopolitical interests of the world powers, in other words, to move from the domain of war destruction to the domain of pacifism, as the state in which international disputes are resolved only by peaceful means, or at least by diplomacy as a mean that allows the deal without a war (as continuation of politics by other means). Having in mind the quantity of armed approach, when addressing international and internal conflicts, regardless of the social level and context of the conflicts, taking into account the two world wars in the last century and a number of local, regional and world threatening focus today, Immanuel Kant's idea of the establishment and the possibility of maintaining peace in the world in time-limited periods, and not for the eternity, today seems to us more than utopian and lucid. The presence of non-normative concepts and the impact of political, sociological, and psychological circumstances, forces us to take a brief look back at the emergence of terrorism as, perhaps, the best social indicator of inefficiency of international law. It, also, confirms the primacy of irrational and irrationality over reason and rational, as well as probably the lowest point of human powerlessness which aims to fascinate and in that way it just shows the opposite. It represents the unpredictable and merciless power and we are going to try to demystify and make it more meaningful.

Key words: Terrorism, international law, Immanuel Kant, pacifism, geopolitical conflicts

ЗОРАНА НИКОЛИЋ МАКСИМОВИЋ*
Нови Сад

УДК 340.12RAWLS
Монографска студија
Примљен: 17.04.2016
Одобрен: 28.05.2016
Страна: 287-310

КОНЦЕПЦИЈА ПРАВДЕ КАО НЕПРИСТРАСНОСТИ ЏОНА РОЛСА

Сажетак: Теорија правде Џона Ролса припада групи најутицајнијих теорија насталих у периоду после Другог светског рата. Више од четрдесет година аналитичари правних питања и проблема правне етике се са различитих становишта посвећују разматрању Ролсовог учења о правди али и концепција насталих у познијем периоду његовог стваралаштва. Овај рад се бави анализом кључних идеја Ролсове теорије правде као правичности. Питања слободе и једнакости проистекла су из својеврсног покушаја измирења класичних либералних и социјал-демократских гледишта. Његови закључци су у данашњим условима неолибералистичких утемељења друштава, правних поредака, политичких структура, културних модела и економских система, добили својеврсну искуствену потврду. Ова чињеница понајбоље решава дилему односа Ролсових ставова са реалним, стварним животом. Техника вео незнања као и два начела ове технике, служе Ролсу као рационалан теоријски оквир добро уређеном друштву које функционише на основама могућег. Аутор овог рада се потрудио да анализу најзначајнијих идеја Ролсове теорије правде гради на целовитом приступу кроз све централне елементе те теорије: од њених теоријских корена, фундаменталних ставова до њихове валоризације у савременим околностима.

Кључне речи: правда, правичност, дистрибутивна правда, право, слобода, једнакост, вео незнања, рационалност

Увод

Професор политичке филозофије на Харварду својим радовима оставио је најдубљи траг у новијој друштвеној науци. *Теорија правде* Џона Ролса је дело које се расправља већ више од четрдесетак година. Поћи од Ролсовог концепта правде као правичности или га узети као основ критичке анализе, једине су дилеме у погледу његовог стваралаштва. У сваком случају, многи овај рад сматрају најуспешнијим након Другог светског рада на енглеском говорном подручју. Мада је претежно сврстан у групу класичних либерал-

* zokan987@gmail.com

них мислилаца, код Ролса запажамо нешто друго: својеврсни компромис, измирење либералних и социјал-демократских идеја. Слобода и једнакост не морају ићи руку под руку, али не морају бити ни супростављене категорије. Ролс управо настоји да их не само приближи, него да се кроз њихово преламање реализује и огледа, истовремено, конструкт правде као правичности. Он је пристрастан у односу према једнакости. На тој оријентацији и изграђује технику копрене незнања, као методолошке претпоставке нијансирања два темељна начела правде. Међутим, он не одбија ни неједнакост. Напросто, није јој привржен али је не може ни заобићи. Она је реалност света кога разматра Ролс. За њу налази оправдање али и корисност. И то саопштава баш кроз други принцип правде као непристрасности. Теорију правде Ролс не устројава искључиво на етичким постулатима, али их и не заобилази. Његов став по питању моралности чињења у друштвеном контексту, понајбоље објашњава кроз аналитику појмова *добро* и *исправно*. Мада му се махом замера да потискује моралну категорију *добро* у корист категорије *исправно*, не мислимо тако. Правда је вредносни појам, а добро и исправно су у непосредној улози обезбеђивања оних неопходних и нужних услова установљења, валоризације и друштвеног потврђивања правде као правичности. Тако да се исправности никако не може одузети морална димензија. Такав је случај и са другим категоријама које експлицира Ролс. Не остављају читаоце равнодушним. *Копрена незнања* (*вео незнања*)¹ је једна од значајнијих. Приговори да Ролс представља једно стање кога не затиче у пракси су делом тачни, али пренебрегавају чињеницу да је *копрена незнања* техника којом настоји формулисати темељна начела правде. Прожимајући консензус, јавни ум или потреба за правдом, су такође изазивали полемичке расправе. И каснији радови Џона Ролса попут *Политичког либерализма* и *Права народа*, у којима се увиђају извесни заокрети у његовим поимањима и представљањима ове проблематике, имали су исту судбину. Са аспекта писца, то је добра судбина. У овом раду посветићемо се коренима Ролсове теорије правде као правичности и њеним кључним идејама.

Теорије друштвеног уговора – корени Ролсовог учења

Филозофија Џона Ролса израста на баштини теорија друштвеног уговора. Међутим, његов циљ је био да концептом правде подигне на виши ниво апстракције ове теорије, посебно Хобсову, Локову, Русоову и Кантову.² Ролс изворни уговор не поставља као претпоставку стварања државе, облика власти или изградње друштва. Сврха друштвеног уговора јесте постизање опште сагласности око темељних начела правде, а на основу којих се успоставља пот-

¹ Овај израз је сковао Џон Харшани. Види: Harsanyi, John, (1975), *Can Maximin Rule Serve as a Basis for Morality?* u: *American Political Science Review*, Vol. 69, p. 594-606

² У *Теорији правде* Ролс наглашава оваква теоријска настојања. Тим поводом он истиче: „Као што текст наговјештава, ја ћу као најразвијеније облике уговорне теорије посматрати Локову *Другу расправу о влади*, Русоов *Друштвени уговор* и Кантове радове о етици почевши са *Основама метафизике морала*. Без обзира на своју величину, Хобсов *Левијатан* ствара посебне проблеме.” Џон Ролс, (1998), *Теорија правде*, Београд, Подгорица, ЈП Службени гласник СФРЈ, ЦИД, стр. 28.

ребна друштвена структура. Кроз ову врсту сагласности се потврђује људска слобода и рационалност али, истовремено, и штити јер доприноси остваривању њихових интереса. И за интересе је потребно усаглашавање у почетном положају једнакости. Почетна једнакост се читава у једнаким условима напредовања на вертикалној друштвеној лествици, у једнаким почетним шансама за успоном, заузимањем позиција, обављањем професионалних делатности. Либерализам у овом делу, одређује перспективе Ролсове мисли. Да, али он не посматра само појединца, не полази искључиво од њега, нити своју теорију довршава њиме. Појединци удружени споразумом, у почетном положају једнакости, сагласни око темељних начела правде стварају друштво у коме ће од сопствене воље, напора, хтења, одрицања, улагања у себе заузети и одговарајући социјални статус. На темељним начелима правде граде се сви даљи споразуми у друштву, одређују се врсте сарадње, формулишу облици власти који би били адекватни жељеној друштвеној структури. Принципи права условљавају и правну норматизацију укупне друштвене стварности. Али, формално-правном норматизацијом се не могу заштити начела правде. И у том делу реалног живота могу настати, и најчешће се и зачињу најразличитији друштвени проблеми. Мада се Ролсовој теорији упућују замерке на рачун његовог нормативног схватања, сам Ролс истиче значајан недостатак како у друштвеном животу тако и у немогућности потпуне теоријске концептуализације оптималног нормативног обезбеђивања основних принципа.

Ролс се служи аналогијом када објашњава како групе треба да сагласно одлуче о томе шта је њихово заједничко добро и да установе градацију добара којима треба стремити. Како појединци као разумна бића, баш својим разумом и личним искуством треба да одреде шта је њихово врховно добро, тако требају поступати и разне групе у друштву. Међутим, сама аналогија никада није и сасвим поуздан начин доласка до тачне конклузије или премисе. Она је увек хипотетична, апроксимативна. Правда као непристрасност полази од почетног положаја једнакости. Као таква „одговара природном стању традиционалне теорије друштвеног уговора” (Ролс, 1998: 28). То је давно истакао и Аристотел када је доказивао да се стање једнакости огледа у томе да се свакоме да оно што му припада. Хобс једнакост људи, као темељ њиховог будућег уговора о удруживању и јединству, посматра са другог аспекта – филозофско-антрополошког. Основ природе човека је страх. Страх за своју егзистенцију, страх од других људи, страх који се грана у низу различитих праваца. Људи су једнаки у страху. Природно стање не познаје „власништво, имовину, тачно разграничење мога и твога” (Хобс, 1961: 110). Русоови погледи су ближи Ролсовим. Он другачије поставља редослед развоја човека, његовог мишљења и друштва. У природном стању људи су били једнаки и слободни. Једнаки у слободи. Свако је одлучивао о властитом животу не зависећи од других. Ова аутентична слобода пропала је настанком приватног власништва. Са њим се јавља и неправда. Ново стање човека и друштва, управо „због општег добра није требало да се догоди” (Русо, 1949: 144). По успостављању организованог друштва које почива на приватном власништву, поново је потребно одлучити се за највише вредности којима треба постулирати поредак. Ово су, добрим

делом, ставке којима се руководи и Ролс. Он упозорава на још једну околност која може бити проблематична. Ради се о одлучивању за темелње принципе правде. Ту предлаже технику *вела незнања*, којој ће у наредним редовима бити посвећено више пажње. Људи морају бити у сличном положају при одлуци које принципе ће вредновати као примарне. Како су сви у сличном положају нико није у стању да „сачини принципе који би погодовали његовим посебним условима, принципи правде су резултат непристрасне сагласности или нагодбе” (Ролс, 1998: 29). Првобитни положај једнакости обезбеђује темелни споразум непристрасности. На тај начин он објашњава ваљаност назива *правда као непристрасност*.

Правда као правичност

Књига *Теорија правде* Џона Ролса се појавила седамдесетих година прошлог века. Ни један писац, ма какву репутацију уживао у научној заједници, није сигуран на какве ће реакције наићи његов рад код читалачке публике. Идеје преточене у теоријске концепције, умеју покатак да побуде код њихових твораца замисли да ће као такве значајно допринети коренимом преуређењу поретка чинећи га идеалним или бар оптималним у контексту институционалних могућности организованог друштвеног живота. Зато неретко и склизну у својеврсни позитивни утопизам кроз сучељавање са стварношћу. Снага ума често је узмицала пред другим моћима. Међутим, то се није десило са Ролсовом *Теоријом правде*. Хваљена и критикована, ова теорија више од четрдесетак година побуђује аналитичку пажњу филозофа, правника, политиколога, социолога, етичара. Многи сматрају да је то „најзначајније дело политичке филозофије написано на енглеском језику након Другог светског рата” (Хејвуд, 2004: 115). Са ког аспекта приступити *теорији правде као правичности*? Да ли кроз његов опортунизам према бихејвиористичким оријентацијама, модификованој теорији друштвеног уговора, као класичној либералној концепцији или као учењу које измирује либералистичке идеје и политику благостања? Ово је само део дилема које стоје пред аналитичарима његовог учења. Генерално посматрано, остале се развијају у три правца: а) заокрети у Ролсовој теорији у периоду позних радова, б) верификација његове концепције у модерним временима и ц) критика Ролсове доктрине.

На почетку свог дела Ролс настоји да постави проблем правде на широкој друштвеној основи. Дакле, не само нормативној, још мање метафизичкој. Он правди првенствено приступа као етички условљеној категорији. „Правда је прва врлина друштвених установа, као што је истина прва врлина система мишљења. Једна теорија колико год била елегантна и економична мора се одбацити или измјенити ако је неистинита; на исти начин закони и установе, ма колико били ефикасни и добро уређени, морају се реформисати или укинати ако су неправедни” (Ролс, 1998: 21). Његова намера је да пројектује рационални теоријски оквир добро уређеном друштву. Али, друштву које почива и функционише на реалним основама могућег, остваривог. Међутим, он конструише теоријску подлогу прилагођену структури друштва као једног система

који је затворен, издвојен од других друштава. У том смислу и развија идеју о централној улози правде у таквом друштву. Уређено друштво се не темељи на утилитаристичкој филозофији рачунице: *највећем добру за највећи број људи*. Правда одбија такав став. Губитак добра једних, које се може читавати у слободи, срећи и слично, не може се заменити већим уделом у добру осталих. Право се обезбеђује правдом, а правда правичношћу. Оном правичношћу која је разумна у постојећем друштву. Успешне цивилизације су почивале на јединственим концепцијама. Ова парадигма Ролсу служи за утврђивање основног критеријума уз помоћ кога утврђујемо да ли је друштво ваљано уређено. Уколико дато друштво располаже јавним и јединственим схватањем правде, тада је оно и са делотворног становишта добро уређено. Тим поводом Ролс закључује да се ради о друштву у коме "1. свако прихвата и зна да други прихватају иста начела правде, 2. основне друштвене установе углавном задовољавају и углавном се зна да задовољавају ова начела" (Ролс, 1998: 22).

Схватање *праведног* може бити варљиво. Тиме се и *правда* погрешно тумачи и доживљава. У овом делу Ролс се ослања на метаетику јер покушава да поимање правде и праведног изгради на значењу и смислу конкретних пракси, те да се у том погледу служи и принципима правилног моралног расуђивања. Препостављати шта је правично, разликује се од рационалног сазнања правичног. Да би смо до њега дошли неопходно је формулисати скуп начела која конкретизују правично. Поред сагласности о схватању правде и правичности, уређен друштвени поредак се гради и на другим принципима који исходе из природе и потреба друштва. Многи проблеми са којима се човек суочава у друштвеној стварности исходе из координације, ефикасности и стабилности. А, ово су предиспозиције које су условиле настајање друштва. Историја цивилизације упозорава: усагласити планове појединаца и група значи обезбедити претпоставке ефикасности у њиховим деловањима. Оствари ли жељену сврху својих поступања, веће су шансе стабилности друштва. И ово је једна од значајнијих улога правде. Институције система морају бити у функцији ових циљева. Тако постају легитимне за грађане.

Правда мора бити постулирана општом и изворном сагласношћу појединаца и група у друштву око основних начела на којима то друштво почива. Друштвена интегрисаност се гради на тој врсти опште сагласности. Али, као слободна и рационална бића људи морају јасно утврдити врсте сарадње које се могу практиковати, и облике власти који су примерени карактеру њиховог друштва. Правда и пристрасност не иду заједно. Непристрасност је темељ правде. Она мора добити институционални карактер. Као и сама правда. Како? Норматизацијом правде и правичности, као и свих оних принципа на којима се заснивају. На који начин, уз помоћ чега? Правног поретка и правних аката. Устава, закона и других општих правних аката, као и појединачних који происходе из њих. Дакле, принципи су почетно стање, услов непристрасности. Њих мора обезбеђивати правни поредак. Правда као непристрасност се састоји из два дела: „1. тумачења почетног стања и проблема избора који се тамо поставља, и 2. скупа принципа са којима би се, како се доказује, сагласили" (Исто: 31). Правда која израста на непристрасности није свемогућа. И њени домети

нису безгранични. Друштво се непрекидно креће, мења, усавршава и усложњава. Са тим изменама морају се кориговати и његови постулати. Некада више, некада мање. Ревидирање полазних начела правде, претпоставка је њихове способности да буду стожер интегрисаности, успешног функционисања и развоја друштва.

Утицај Канта на Ролсово учење о правди

Ролс полази од Кантове идеје да су морални принципи изграђени на разуму. Морални закон је рационални избор људи који им служи као модел њиховог понашања у етичкој заједници. Право израста на истим основама. „Конечно, Кант претпоставља да у погледу овог моралног законодавства мора да постоји сагласност под условима који карактеришу људе као слободна и једнака рационална бића” (Ролс, 1998: 235). Исту идеју затичемо и у Ролсовом учењу о правди као непристрасности. Појединци као слободна и једнако рационална бића одабирају начела сопственог деловања. У томе се огледа њихова аутономност.³ Темељна начела правде су аналогна Кантовом категоричком императиву. „Под категоричким императивом Кант схвата принцип понашања који се примењује на особе услед њихове природе као слободних и једнаких рационалних бића.” Ролс, 1998: 237) Ролс не полази од претпоставке да лица имају појединачне циљеве, него да се у одабиру циља руководе знањем о примарним добрима, које желе да обезбеде. Људска пракса која се темељи на начелима правде означава деловање које је сагласно категоричном императиву. Човек је слободан у рационалној оцени шта је добро. Та оцена као и усвајање принципа добра, такође се темељи на категоричком императиву.

Слободне и рационалне особе бирају принципе који постулирају њихово деловање. Али, они се морају руководити још једним захтевом. Лица требају исправно проценити који се принципи могу реализовати у друштвеној пракси. Слобода рационалног избора је тек прва степенница у формулисању принципа правде. Следећа подразумева аргументацију оправданости тих начела у погледу доприноса стабилности друштвене структуре. Тек након тога долази до усаглашавања начела правде. Они у даљем следу формулишу морални закон. Ролс заправо говори о својеврсној институционализацији модела, стандарда делања и поступања појединаца и група, а у сврси очувања стабилности друштвеног поретка који је функционално усмерен ка сталном усавршавању и напредовању. Тиме се побољшава и квалитет живота људи. Тако се човек и потврђује као рационално, сврсисходно, слободно и аутономно биће. Као такав, човек остварује склад са друштвеним установама, једну врсту комплементарног односа, а у сврси хармоничности друштвене структуре.

³ Reiss, Hans, (1970), *Kant's Political Writings*, Cambridge, The University Press, p. 37-52.

Нормативна димензија правде

*Право*⁴ је термин који се у стручном као и језику свакодневице користи вишезначно.⁵ Нећемо се бавити научном семантиком. Овде је потребно појаснити корелацију права и правде у Ролсовом учењу. Зато ћемо поћи од одређења права као конзистентног и кохерентног система правних прописа. Постоје забрањујуће, наређујуће и овлашћујуће правне норме. Диспозиција, као заповест о понашању, и санкција као принуда за извршење заповести, два су елемента структуре правне норме. Задатак правног система је вишедимензионалан. Ипак, генералисањем могуће је ситуирати две кључне улоге права: а) институционализовати поредак у друштву и б) нормама заштити институционализована подручја. *Правда*⁶ је филозофско-етичка категорија и битан критеријум права. Правда се „сматра типичном правном вредношћу” (Вукадиновић, 2006: 265). Она је врлина друштвених установа, наглашава Ролс. Правда постулира право. Као начело, њом се процењују како право и правни поредак, тако и укупни друштвени, политички кутурни, морални односи, поступци и понашања. Међутим, правда није универзална нити аисторијска. Њена садржина и вредност се мењала у складу са смером промена у друштву. Зато је Ролс доводи у сагласан однос са особинама конкретне друштвене структуре, јасно одређеног простора и времена. Унеколико независно о ком се типу правде ради.⁷ Присетимо се да се правда развија на сагласности око основних начела која граде друштвену структуру и бивају вредносним стожером друштвене интегрисаности. Непристрасност и једнакост су основ али и мерило праведности. Праведности правних и осталих друштвених норми, праведности поступања, најразличитијих интеракција међу људима и групама, њихових односа. Праведности у планирању исхода деловања. Дакле, праведности на најширем друштвеном плану. Овде Ролс још једном потврђује међузависност правде и ширег склопа сложених и динамичних друштвених односа. Амбијента у коме друштво постоји. Правда му је својеврсни архитекта друштва, али је и сама условљена његовом природом.

Да би сачувала изворно, темељно начело, правда мора бити заштићена. Врховно начело вредности које пројектује поимање и практиковање правде као праведности, мора се штитити правним поретком. Са друге стране, вредносни принципи правде се ретко када могу непосредно обезбеђивати позитивним прописима. Како их онда институционализовати и санкционисати њихово не-

⁴ Израз *право* има корен у латинском и грчком језику: *ius* (lat.) i *dike* (gr.).

⁵ „На вишесмисленост израза указују многи аутори. Пошто нема једног општеприхваћеног значења, јављају се и бројни неспоразуми и различите дефиниције права.” Вукадиновић, Гордана, (2006), *Теорија државе и права*, Нови Сад, Футура публикације, стр. 19.

⁶ Етимологија речи *правда*: *justitia* (lat.), *Justice* (engl.), *Gerechtigkeit* (nem.), *justice* (fr.), *giustizia* (ital.).

⁷ Типологизација правде углавном издваја следеће групе: 1. *компензаторна правда* која има за циљ обештетити некога за раније нанету неправду, 2. *ретрибутивна правда* се тиче кажњавања починиоца злочина, 3. *процедурална правда* је именитељ за норматизовано устројен поштен поступак, споразум или праксу, 4. *комутативна правда* означава поштење у пословима какве трансакције и 5. *дистрибутивна правда* се односи на расподелу овлашћења и повластица које изричу органи државне власти.

поштовање? Институционализоваћемо их праксом која је значајним делом условљена различитим облицима институционализације делања, ставова, представа, поступања. Социјализацијом, васпитањем и читавим сплетом друштвених норми, од којих су правне најобавезније. На тај начин устаљујемо праксу која се изграђује на врховним принципима правде. Тако пројектујемо жељену друштвену атмосферу у којој правда успостављена изворним начелима, има највише изгледа на опстанак и несметано обављање своје улоге. Санкционисање непоштовања задате праксе која почива на овим принципима, припада разноврсним друштвним, а пре свега правним нормама. Оне су обавезујуће. Оне се морају поштовати. Моралне би требало, обичајне би се могле практиковати. Али, без обзира на дуготрајност у постојању, обичаје можемо али и не морамо упражњавати. Наравно, уколико се одступање од њих не коси са законом.

Могу ли правни прописи одступати од правде и њених темељних начела? Могу, уколико их се друштво одрекне али и окрене другим вредностима које утемељују принципе права. Случај сличан питању друштвене структурираности. Коренита измена једне друштвене структуре не значи истовремено и нестанак структуре друштва. Наместо ње се ствара нова. Алокација стожерних вредности као везивног ткива друштва, рефлектује и координате правде. Она постоји и даље, али се не гради више на истим принципима. Да би била релевантни чинилац новог у друштву, мора се прилагодити том новом, потом га оснаживати и подупирати. Ово говори о својеврсном двосмерном односу права и правде. Правде као правичности која није једном за свагда дата. Вечна, статична. Правда је адаптивна, извире из реалног живота и сама мора бити животна.

Етички аспекти поимања правде као правичности

Правда је вредност и критеријум права као и несумљива етичка категорија. Привичност такође припада кругу централних етичких термина. Обоје су интегрисани у најзначајније људске вредности и особине које именујемо моралом врлина.⁸ Ролс се бави дистрибутивном правдом. Потребно је установити начела дистрибутивне правде која ће бити прихватљива за све слободне и рационалне људе.⁹ Поимање правде зависи од ширих друштвених околности. Оне пројектују кључна начела правде. Али, не треба занемарити ни посебне околности према којима се лица одлучују за прихватљивост конкретних принципа, наглашава Ролс. Човек сасвим оправдано промишља које принципе треба усвојити у датој ситуацији. То је најпре његов рационални избор. Не постоји сагласност поводом Ролсовог односа према утилитаризму. Ова неслагања

⁸ Позната је и у научној заједници призната типологија морала коју је установио Жорж Гурвич. Он класификује следеће врсте стварног морала: 1. традиционални морал, 2. морал врлина, 3. утилитаристички морал, 4. морал накнадно донетих судова, 5. императивни морал, 6. морал идеалних симболичких представа, 7. морал аспирације, 8. морал деловања и стваралаштва. Гурвич, Жорж, (1966), *Социологија II*, Загреб, Напријед, стр. 149-184. види у: Николић, Зоран, (2011), *Савремена социологија*, Нови Сад, Фимек, стр. 362.

⁹ Rawls, John, (1958), *Justice and Fairness*, The Philosophical Review, 57, p. 525-533.

превасходно потичу од једностраног посматрања односа утилитаризма и либерализма. Наиме, постоје мишљења да оспоравање утилитаризма истовремено значи и одрицање од концепта либерализма. Међутим, овакви ставови пре свега нису издржали пробу времена. Кретања либералних друштава и тенденције модерног света које се читавају кроз политику неолиберализма, те преламања либералних и социјалдемократских идеја, упућују на овакав закључак. Сам Ролс решава дилеме око његовог односа према утилитаризму као филозофији рачунице. „Мој је циљ да израдим теорију правде која представља алтернативу утилитаристичкој мисли уопште, па према томе и свим њеним различитим верзијама. Ја вјерујем да је супротност између уговорног гледишта и утилитаризма битно иста у свим овим случајевима” (Ролс, 1998: 37).

Основни појмови етике су *исправност* и *добро*, наводи Ролс. Морална вредност лица исходи из ових појмова. Свака етичка теорија одређена је начином на који приступа повезивању или односу међу појмовима добро и исправност. Привлачност утилитаристичких закључака о највећем добру за највећи број људи, произилази из рационалности. Али, ова рационалност подразумева разматрање датог случаја, у коме одмеравамо добре и лоше последице, само на првом, почетном нивоу практичних исхода. На њему се по правилу и јавља каква корисност у неком чињењу које не мора имати морални карактер (на пример слагати зарад тренутног највећег добра за највећи број људи, где се испостваља да је корисније одабрати лаж него ли истину). И сама утилитаристичка рачуница подразумева анализу исхода поступања и на осталим нивоима праксе. У следећим нивоима се оно што смо посматрали као добро, претвара у лоше баш по највећи број људи. Интуитивна привлачност оваквих теорија заснива се на погрешној представи о томе да почивају на идеји рационалности. Међутим, рационализација проблема захтева што целовитије сагледавање исхода. Не само оних тренутних, већ и оних који следе за њима.

Расуђивањем се долази до промишљеног моралног суда. Он треба бити основом човековог поступања у складу са моралним нормама које израстају из моралних начела. Поступајући на тај начин, очекујемо да и други то чине. Лица морају имати развијен осећај за правду. На томе се и корени морална теорија. Тако да теорија правде једним делом мора располагати способношћу описивања нашег осећаја за правду. То је задатак дескриптивне етике. То надаље значи да Ролсова теорија правде садржи јасну димензију опште етичке теорије. Да ли је та теорија потпуна без нормативне и метаетике? Није. Да ли теорија правде Џона Ролса ситуира и ове делове како опште етичке теорије тако и етичке анализе неке радње као моралне? Описивање неке радње која се темељи на познатим моралним принципима и начелима, подразумева образложење ваљане корелације радње и принципа, као и њихове вредносне димензије понаособ. Теорија правде тиме употпуњује своју сврсисходност. Промислање и аналитика моралних судова кореспондира са нашим моралним способностима и могућностима правилног опажаја исхода и исправности, као и исправности и добра неког чина. Дакле, бити свестан шта је морално добро, те да ли је то морално добро добро и за нас? Да ли је исправно то што је праведно, и праведно то што је са прагматичног аспекта исправно. У свему томе, руководити се

усаглашеним начелима правде. То је већ поље нормативне етике. Добро за мене, не мора бити и добро за другог. И шта је оно уопште? Користимо разум да га појмимо и искуство да се оријентишемо према њему. Схватити и одредити значење и смисао израза попут термина добро, исправно, лоше и сл. тиче се задатка метаетике. Али, универзализација појма морала подразумева да се тако усвојен појам провери у практичним, реалним приликама. Шта употребити? Логику моралног расуђивања. Она је такође подручје коме се посвећује метаетика. Да ли то значи да се Ролсова теорија правде своди на етичку теорију? Не, али је правна етика значајним делом фундирала његову теорију. И, што је најважније: није изгубила на практичности. За самог Ролса теорија правде, посматрана из ове перспективе је управо то: теорија. „То је теорија о моралним осјећањима (да се подсјетимо назива из осамнаестог вијека),¹⁰ која излаже принципе који управљају нашим моралним моћима, или специфичније, нашим осјећајем за правду” (Ролс, 1998: 61).

Потпуност поимања правде као правичности се гради на правилном одређењу појмова *добро* и *исправност*. Формулисање *примарних добара*, само је заправо обезбеђивање премиса о примарним добрима. То је основ за *пуну теорију добра*, како је назива Ролс. Без установљења моралних вредности људи, она не би била потпуна. Са друге стране, вредности људског живота ограничене су принципима правде. Пуна теорија добра, каже Ролс, мора објашњавати која све добра проистиче из наших делатности. Наравно, имајуће у виду споразумну природу основних начела правде. „Да ли је постојање и одржавање осјећаја за правду добро (у танком смислу) за особе које су чланови добро уређеног друштва” (Исто: 360)? Уколико је поседовање и одржавање осјећаја за правду добро, онда се можемо надати да је и друштво уређено и стабилно. Правда и доброта с морају поклопити. Њихово поклапање Ролс именује *конгруенцијом*.

Кључне идеје Ролсове теорије правде

Техника копрене незнања и основни принципи дистрибутивне правде

Усаглашавање око основних принципа правде подразумева непристрасну процедуру, а која ће обезбедити праведност сваког принципа. Да би формулисао темељна начела дистрибутивне правде Ролс се ослања на процедуралну правду која му треба бити гарант поштености, правичног споразума у овом погледу. За тако нешто смислио је технику *копрене незнања* (или *вела незнања*). Свака рационална особа ће уз ову технику доћи до заједничких принципа правде, те овај избор сопственом вољом потврдити. На тај начин усаглашена начела би постала универзална и као таква, резултат њиховог рационалног промишљања.¹¹

¹⁰ Познато дело на ову тему је *Теорија моралних осјећања* Адама Смита. (примедба аутора)

¹¹ Rawls, John, (1971), *A Theory of Justice*, Cambridge, Mass: Harvard University Press, p. 52-57.

Како апстрахује Ролс ову технику и до чега она доводи? У *првобитном положају* сва лица би се налазила иза *копрене незнања*. Једино знање које би имали је свесност да смо рационална људска бића и да ценимо сопствено добро. Али, не бисмо знали какво нам је порекло, пол, етничка, конфесионална и расна припадност. Непознат би нам био друштвени статус, да ли смо и за шта надарени, какве склоности имамо, каквим когнитивним способностима располажемо. Не бисмо располагали знањима о уређењу друштва коме припадамо, политичком, економском и културном амбијетну. Ни генерацијска припадност нам не би била позната. Последњи исказ Ролс брани ставом да је то потребно јер се тако избегавају питања друштвене правде међу различитим генерацијама као и унутар исте генерације. Једине чињенице које особе знају „су да је њихово друштво подвргнуто околностима правде и свему што то подразумејева... Свакако, претпоставља се да знају све опште чињенице које утичу на избор принципа правде” (Ролс, 1998: 135). Такође, наставља он, не постоје ограничења у знању општих закона и теорија. Схватање правде људи морају прилагодити карактеристикама сарадње међу појединцима и групама. Поимање правде код особа, као и њено прихватање мора бити потврђено њиховом свесном вољом.

Због чега Ролс користи технику *копрене незнања*? Не познавајући ове чињенице људи неће бити у прилици да се боре за приоритет оних принципа који би њима били од користи. Као рационална бића, људи планирају своју делатности, поступања у складу са циљевима које желе постићи. Неке околности им иду на руку, а неке не. Човек се управља према личним потребама. При томе, неретко запоставља потребе других или их подређује сопственим. Да би се то избегло и да се не би рачунало са каквим урођеним човековим алтруизмом, Ролс се одлучује за технику *вела незнања*. Антрополошка перспектива у овом, значајном делу Ролсовог учења, је очигледна. Људи су првенствено оријентисани на лично добро које се у реалном животу потврђује као некаква корисност. За себе, а у односу према другима. Између личне користи и општег добра, људи се махом одлучују за лично. Егоизам и егоцентричност, као и неспособност интроспекције, исказивало се током историје цивилизације као доминантно својство у односу на примере алтруистичког и филантропског понашања појединаца. Да би превазишао ове човекове претежне особине које онемогућавају рационално усаглашавање око темељног начела правде као правичности, Ролс предлаже технику *копрене незнања*. Баш рачунајући на љуску природу, а не игноришући је. Он полази од човековог страха у погледу погешног избора. Желео бих да доминирам, да присвојим већу корисност за себе, али шта уколико погрешим? Јер, нису ми познате најбитније чињенице које се тичу моје позиције у друштву, као и свих битних околности тог друштва. Шта ако погрешим? Тада ћу мањкати у односу на друге. То не желим. *Једнакост је компромис. Она ће произвести и правичност*. Без *копрене незнања* не бисмо могли изградити ваљану теорију правде, закључује Ролс. „Вео незнања омогућава једногласан избор посебног схватања правде” (Исто: 137). Ова техника се може користити у разматрању низа спорних питања правде. Ролс је првенствено употребљава са намером да утврди основна начела дистрибутивне правде.

Мисли да би се уз њену помоћ људи одлучили за два кључна начела дистрибутивне правде. Она су непосредна претпоставка изградње праведног друштвеног поретка. Ролс издваја та начела: „Прво. Свака особа треба да има подједнако право на најширу оновну слободу која је сагласна са слободом других. Друго. Друштвене и економске неједнакости треба да су тако уређене да су а) уз разумна очекивања свакоме на корист, и б) везане уз положаје и службе отворене за све” (Rawls, 1971: 60).

Два начела дистрибутивне правде – сврсисходност и приговори

Ова два начела су темељи дистрибутивне правде и услови конституисања, функционисања, одржања и развоја праведне друштвене структуре. Прво начело гарантује слободу сваком појединцу која је сагласна са истом слободом других појединаца. Свака особа тежи постизању сопствених циљева. Њих гради на рационалној основи, а реализује у условима једнаке слободе за све. Тако да је слобода у непосредној функцији рационалности лица. Не поштовати нечију слободу, значи не уважавати његову личност, обезвређивати његово достојанство. У различитим сферама друштвеног живота, слобода појединаца се различито поставља и практикује. Али, она мора бити једнака. Једнакост и слобода, подразумевају једно друго.

Друго начело које предочава Ролс, захтева поштовање принципа једнакости у могућности стицања друштвених статуса, позиција, обављања делатности, приходавања. Од нашег личног напора, воље, улагања у себе, одрицања, жеље за напредовањем, потврђивањем у друштву – зависи и наш успех. Класична либералистичка идеја. Сви морају имати једнаку доступност статусима, службама, повластицама. Сви морају бити у равноправном положају у тражењу среће, остваривању слободе. Ово начело упућује на реалност у којој човек живи. То су друштвене и економске неједнакости. Како неједнакости могу бити свима на корист? Прво, историја цивилизације није забележила ни једно друштво једнаких. Чак се ни за првобитна друштва тако нешто не може констатовати. Друго, либерално-демократско друштво је друштво које пружа приближно једнаке шансе свима на успех. Треће, Ролс жели да установи примењиву теорију која ће бити алтернатива утилитаризму, и његова замена у тренутку када се америчко друштво више не буде могло развијати на утилитаристичким постулатима. Четврто, како има намеру да му теорија правде постане друштвено ангажована, јасно му је и да мора бити утемељена на реалном животу. А неједнакости у положајима и професионалним делатностима су објективна слика друштва. Неједнакости се не могу докинути, али се могу свести на ону меру која не смета никоме. Како неједнакости на овој равни могу бити од користи свима. Пре свега, друштво тако функционише. Различито се вреднују улоге које појединци и групе обављају, те на основу њих заузимају одређене положаје на вертикалној лествици у друштву. Неједнакости у таквом друштву које омогућава сваком појединцу да улажући у себе, гради сопствени капитал кога ће касније мењати за друге капитале у друштву. Образујући се, на пример, лице ће стицати знања, умења и вештине које ће као сваку другу робу

изнети на тржише и мењати је за новац или неке друге повластице. Дакле, у оваквим друштвима, неједнакости људе постичу на рад, на труд, снажи њихову вољу да уз сопствене напоре кроз разна друштвена добра валоризују и свој труд и сопствене вредности. Ова чињеница позитивно делује на друштво. И ту запажамо међузависност личних и друштвених аспирација. Али, у уређеном друштву.

Приговори који се упућују Ролсу у погледу ова два начела, полазе од технике која их обезбеђује – копрене незнања. Сам Ролс их је био свестан. „Неко може приговорити да искључење готово свих посебних информација отежава да се схвати шта је подразумејвано под првобитним положајем” (Ролс, 1998: 135). Међутим, он наводи да увек један или више појединаца могу у било ком моменту ступити у овај првобитни положај или га симулирати. Копрени незнања се, могуће, може приговорити и ирационалност. И на ову околност упозорава Ролс. Ова техника почива на рационалности. Како техника подразумева да странама нису познате најважније чињенице које се тичу њих самих, оне уз помоћ разума рационализују овај проблем и налазе оптимално решење.

Ролсови критичари посебно приговарају другом начелу дистрибутивне правде. Једни мисле да је он сувише оштар, а други да је преслаб. Они који су става да се ради о оштро постављеном начелу истичу да неправде нема тамо где постоје једнаке могућности за стицањем друштвених позиција. Треба наградити оне који више улажу у себе или који су проницљивији, довитљивији, лукавији. Други, сматрајући да је ово начело превише слабо покушавају да докажу штетност неједнакости у друштву уопште. Дозвољене неједнакости (или институционализоване) могу бити толико велике да су саме по себи неправичне. Као такве, оне пројектују услове даљег продубљивања друштвених неједнакости.

Питања слободе и једнакости

Релације слободе и једнакости Ролс првенствено разматра са становишта садржине принципа правде. Он се усредсређује на утврђивање основне структуре која задовољава принципе правде, и то на примеру установа демократског друштва. Мада наводи да не одриче праведност ни оних друштава која се, бар у правно-формалном и политичком смислу, не именују као демократска. Не одриче али и не потврђује њихово утемељење и функционисање на начелима правде.

Грађани прво морају да донесу суд о „праведности законодавства и друштвене политике” (Ролс, 1998: 187). Како се промишљања и закључци о судовима разликују код грађана, они имају и други задатак: донети одлуку о томе која су уставна уређења праведна, обзиром на различитост несагласних ставова о правди. Грађани се морају одлучити и за праведне процедуре избора политичке власти која ће се легализовати кроз право. Четврти задатак који стоји пред грађанима односи се на исправу оцену када преживеле законе треба одбацити те их мењати новим. Једно од карактера правне науке јесте и реактивност закона. Наиме, друштво прво постане свесно неког понашања и праксе

као друштвено штетне, или спознаје шта би било друштвено корисно, а потом пројектује и на прописан начин доноси закон. Узимајући и ово у обзир, запажамо да Ролсова теорија правде и кроз примере *четворофазног следа*¹² непосредно корелира са правом и правним поретком.

Принцип слободе се разуме уколико се свака врста слободе може објаснити кроз утврђивање лица која су слободна, ограничења од којих су они који уживају слободу ослобођени, као и шта смеју да ураде као слободна лица. Слобода мора бити једнака за све. Да ли се једнаке слободе могу ограничити? Оне се могу ограничити уколико критеријуми ограничења исходе из два принципа правде. Понекада се тежак живот појединаца, њихово сиромаштво, недостатак образовања и уопште немогућност друштвене промоције, погрешно тумачи као недостајање слободе тих лица. Ролс се са тиме не слаже. Он сматра да се тиме само унижавају вредности слободе за појединце, а они и даље бивају слободна бића били тога свесни или не.

Омогућавање једнаких слобода и једнакости у слободи, једно је од најзначајнијих својстава начела правде. Слобода савести је посебно значајна морална инстанца која добрим делом обезбеђује остале слободе. Савесност почива на свесности. Уколико је гарант моје слободе слобода других, тада ћу све чинити да учествујем у обезбеђивању једнакости слободе за све. Слобода савести мора бити једнака код свих лица. Ако је разум њен основ, разлоге за њу можемо тражити у унутрашњој потреби личности, али и у сферама интереса. Усаглашавање интереса производи потребу толеранције једних према другима у намери да се интереси задовоље. Ове чињенице упућују на закључак да је Ролс савест, једнакост слободе, разум и свест, вољу (као свесну одлуку), усаглашен интерес и толеранцију, доводио у интерактиван однос. Истовремено, он поставља ново проблемско питање: да ли правда захтева толерисање нетолерантних? Различите друштвене ситуације производе различите проблеме и узрокују такође различите дилеме. Толерисање нетолерантних директно је повезано са стабилношћу добро уређеног друштва на темељу два начела правде. Једнак почетни положај и слобода грађана да аргументују своје ставове, доприносе да се ни према једном ставу или делању не заузима унапред какав моделиран став. Он би се могао изродити у предрасуду. Слобода мишљења и његове аргументације уз културу слушања, непосредно потврђује принцип једнакости у слободи. Поред осталих и ово је значајан показатељ да у друштву постоји као институционално утемељена и животно опредељена владавина права. Не само да је тесно повезана са слободом, него ту слободу штити и обезбеђује.

Слобода има приоритет над другим принципом правде. Слобода се може ограничити само у име саме слободе. „Ако је слобода мање обухватна, репрезентативни грађанин мора наћи да је то добитак за његову слободу у равнотежи; ако је слобода неједнака, слобода оних са мање слободе мора бити боље заштићена” (Ролс, 1998: 229). Како теорија правде настоји да буде рационални теоријски оквир устројавања праведног друштва, тако се сваки елеменат тог

¹² *Ролс ова четири задатка грађана означава *четворофазним следом*.

друштва треба процењивати у том контексту. Вредност сваке институције зависи од тога колико доприноси овом примарном циљу. Једнакости у слободи свих, понајпре.

Различите перспективе дистрибутивне правде

Ролс разматра дистрибутивну правду са различитих аспеката. Односно, оних за које сматра да имају примарну улогу у оптималном функционисању друштвеног система. Економија, политика, право, генерацијске разлике као и дух времена, су основна подручја где он проверава да ли принципи правде могу бити поуздани критеријуми којима се може мерити успешност друштвених институција и институционалних подручја. Доктрине политичке економије морају садржавати објашњење јавног добра које је засновано на схватању правде, каже Ролс. Успешност ових доктрина зависи и од њихове способности да усмере расуђивање грађанина „када разматра питања економске и социјалне политике” (Ролс, 1998: 244). Начела правде требају оријентисати и законодавна решења на пољу економије, економског живота и економске политике.

Ако је установљени систем праведан, он ће бити у могућности обезбеђивати сопствену подршку. Моћи ће сам себе чувати и унапређивати. И тако се потврђује његова друштвена ефикасност. Уколико је изграђен на овим начелима, и ако је функционално делотворан, друштвени систем ће обављати још једну значајну улогу: развијаће код грађана осећај за правду. Његова делотворност охрабриваће људе да је правда врлина која у реалном животу обезбеђује добро – како заједничко, тако и лично.

Начела правде граде основну структуру друштва. Виталне институције друштва морају на тим основама устројити и остале установе које су им хијерархијски подређене. Ролс, стога, предлаже да се све друштвене институције функционално и сврсисходно усагласе са правним и политичким установама. „Без одговарајуће схеме ових позадинских установа исход дистрибутивног процеса неће бити праведан. Недостаје непристрасност позадине” (Ролс, 1998: 257). Ако је устав највиши општи правни акт, основни закон и најважнији политички документ, онада он треба, макар у начелном смислу, бити стожеер осталим правним актима. Принцип хијерархије правних аката то и подразумева. Међутим, управо се устав изграђује на начелима правде, а као такав условљава формулисање осталих правних аката ниже правне снаге, такође на темељним начелима правде.

Мотивација је значајан чинилац различитих деловања – личних и колективних. Њом се појачава ефикасност чињења и поспешује извесност постизања циља. Ипак, постоји јасна граница између друштвене и алтруистичке мотивације, наглашава Ролс. Интереси појединаца и група не морају бити, и нису увек сагласни. Често се експонирају на конкурентској равни. Ако би лични интереси били потпуно сагласни, а подређени каквом императивном друштвеном добру, тада са извесношћу можемо закључити да то друштво не израста на принципима правде. Парадокс? Не, ради се о некој варијанти недемократских режима – апсолутистичких или тоталитаристичких. Усаглашавање различитих

интереса у демократским друштвима се одвија на начелима правде. Она су отелотворена кроз институције друштва. Друштвена институционалност је заснована заједничким добром које је формулисано на рационалној одлуци људи као слободних и једнаких личности.

Поимање правде се најчешће разликује међу генерацијама. Да би се задовољила два основна принципа правде, Ролс предлаже постављања граница социјалног минимума. Он би требао испунити потребе и интересе свих генерацијских категорија. Искуство указује на чињеницу да је у датом временском периоду увек једна генерација привилегована бољим друштвеним статусом. Из тог разлога на значају добија питање правде. Пођемо ли од претпоставке да све генерације морају да остваре подједнаку добит, онда се мора постићи споразум о принципима штедње. Тај споразум би омогућио да свака генерација добије „оно што јој сљедује од њених претходника и да учини свој правични дио за оне који долазе” (Ролс, 1998: 268). Тако се најзначајнијим делом и обезбеђује социјални минимум. Када је утврђена праведна стопа штедње, утврђен је и критеријум прилагођавања нивоа социјалног минимума, наводи Ролс.

Морална заслуга и принципи правде

Да ли се добра распоређују према моралним заслугама? То јесте тежња здравог разума, али живот је прилично сложенији. Ни снага раскошне расудне моћи није кадра да одговори на многа питања са којима се у мунданом животу суочавамо. Стиче се утисак да се са драматичним ситуацијама лакше носимо неголи оним које затичемо (или нас затичу) у свакодневици. „Правда је срећа у складу са врлином” (Исто: 286). Али, животне околности дозвољавају да се ова максима оствари тек онолико колико нам омогућава давно устројена друштвеност. Ролс указује на ове проблеме. Он истиче да замисао расподеле на основу врлина кубури са начином разликовања између моралне заслуге и легитимних очекивања. Темелјна начела правде на основу којих се структурира друштво, не полазе од моралних заслуга појединаца. Врлина је унутрашње богатство човека. Она је израз његове најдубље унутрашње рафиниране потребе да чини добро. Добро не може штетити другима. Оно може бити само бескорисно за човека који се руководи моралом врлина, и то у неуређеним друштвима. Чак и уређена друштва не морају увек ваљано вредновати нечији морални чин. У посебним околностима, добро се не мора добрим вратити, него се може десити да произведе лоше по његовог актера. Оно што правда прописује „нема за циљ да награди моралну врлину” (Ролс, 1998: 287). Њена тежња је превасходно да фаворизује и награди оне способности које доприносе заједничком интересу. Питање је на каквим моралним основама почивају те способности? Наградити заслугу је непрактично, наводи Ролс. Сем уколико није нужда.

Морална вредност није одређена првим начелом правде, како би се можда дало помислити. Он се може увести тек када су усаглашени „принципи правде и природне дужности и обавезе” (Исто: 288). Морална вредност по њему, најпре служи као својеврсни осећај за правду. Поредимо ли принципе исправности, правде и моралне вредности, закључујемо да је принцип моралне

вредности секундаран у односу на прва два. Друштвена правила (првенствено правна) регулишу поштовање захтева појединаца. Норматизација потреба, интереса, жеља и захтева упућује нас на разликовање „између имати право на нешто и заслуживати, у уобичајеном, мада не и моралном смислу”(Исто: 289).

Принципи дужности и правичности

Принципи *дужности* и *правичности* су одабрани у првобитном положају. Првобитни положај, подсетомо се, треба да омогући једанкост појединаца. Њихова сврха је да формулишу и институционализују односе и везе међу појединцима. Шта је основна дужност, уколико се руководимо теоријом правде? Подржавати и унапређивати праведне установе. И то кроз две димензије. Лица морају поштовати праведне установе и бити функционално корисни делови у тој целини. Друга димензија се тиче неопходне помоћи грађана код успостављања праведних институција. Праведеност која је институционализована унутар друштвене структуре подразумева допринос појединаца у очувању те праведности. На добро свих.

Ако су два принципа правде део схватања исправности за појединце, сасвим је очекивано да је природна дужност праведности обавеза да се у сваком погледу подрже ови принципи. Уређено друштво подразумева извршавање дужности које подржавају оне стубове на којима друштво почива. Савремено друштво је комплексно. Једна од последица усложњавања друштва јесте и шири спектар дужности и обавезности грађана. Оне су распоређене у свим значајним сферама друштва: праву, економији, политици, култури. Модерно демократско друштво не препушта савесности појединаца поштовање дужности. Оно их норматизује кроз диспозицију и санкцију. Израз *природне дужности* Ролс користи да би њиме ставио до знања да је реч о сасвим разумљивим и очекиваним дужностима и обавезностима људи.

Дужности и обавезности имају исти циљ, али их не треба поистовећивати. Природне дужности израстају из различитих принципа, а обавезе исходе из принципа правичности. Обавезе појединаца кореспондирају са њиховим дужностима. Основна обавеза свих је садржана у потреби да се гради и чува праведан друштвени поредак. Обавеза у поступању лица постаје правило само у случају да су праведне институције према којима се обавеза односи. Уколико се лица саглашавају или под присилом покоршавају неправедним установама, онда таква пракса не производи обавезе. „Постоји општа сагласност да су изнуђена обећања ништавна *ab initio*” (Исто: 313). Дужност Ролс веже за дужности грађана према институцијама, а обавезе посматра у контексту функције коју лице обавља, положаја који заузима или делатности којом се бави у некој врсти удружења изван професионалне делатности. Обавезе и дужности могу доћи у сукоб. Тада их је потребно вредновати баш према овом критеријуму.

Законима се регулише друштвени живот који је постулиран принципима правде. Значи, и закон израста на истим начелима. Принципи природне дужности и принцип правичности формулишу дужности и обавезе грађана. Они су норматизовани првенствено кроз правна правила. Али, да ли поштовати неп-

раведан закон? У идеалном случају, полазећи од начела правде, до њега се не може доћи. Живот, међутим, нуди и друге могућности. Није исправно мишљење да не треба поштовати неправедне законе, истиче Ролс. „Неправедност закона обично није довољан разлог да га се не држимо, ништа више но што је правна ваљаност законодавства (онако како је дефинише постојећи устав) довољан разлог да се оно поштује” (Исто: 320). Уколико је структура друштва у основи праведна, потребно је поштовати и неправедне законе уколико не прелазе границе неправде, каже он. Проблем представљају ове границе. Како их бити свестан? Корен тешкоћа се обично налази у сукобу принципа. Једни наводе грађане на поштовање а други на непоштовање неправедних закона. Да би се ово стање превазишло, потребно је уравнотежити дужности и обавезе уз правилно одређење приоритета. Како настају неправедни закони? Друштвени поредак се временом може удаљити од усаглашених стандарда правичности. Напросто, друштвене промене захтевају и корекцију ових стандарда, јер све у свету је као и у друштву каткад подложно каквим вредносно негативним изменама. Поред тога, стандарди правде се могу изградити или временом могу склизнути према стандардима који одговарају владајућем слоју. И трећи случај је могућ. Наше схватање правде и принципа који је граде, може бити погрешно или недовољно тачно. Сасвим је извесно да се људи понекад руководе сопственим интересом у процени правичности неког чина, поступка или радње. Тада и закон као и друга правна акта, могу доживљавати као неправедна. Независно на све опције које рађају реалне животне околности, морамо закључити да се неправедни закони у одређеним перидима јављају као својеврсна нужност како би се неправедности вишег степена и интезитета спречили у даљем развоју и постојању. Дакле, и као неправедни могу имати позитивну друштвену вредност. То је још један од разлога зашто их треба поштовати.

Проблем грађанске непослушности

Друштво може бити у највећем делу добро уређено, политички устројено као демократско, али и у таквом друштву је могуће озбиљније кршење правде. То је знак да у неким сферама треба поправљати постојећи систем и учинити га праведним. У таквим околностима се може јавити грађанска непослушност према легитимној демократској власти, истиче Ролс. Проблем се јавља у погледу питања сукоба дужности према легално утврђеним правним правилима и оне тачке када та правила престају да буду обавезујућа зарад „одбране сопствених слобода и дужности супростављања неправди” (Исто: 330). Поред тога, потребно је одговорити и на питање шта је грађанска непослушност? Одредити је и јасно разграничити са оним појавама које су јој само сличне. Ролс је дефинише на следећи начин: „Ја ћу почети тако што ћу дефинисати грађанску непослушност као јавни, ненасилни, мада свјесно политички чин супротан закону или политикама власти” (Исто: 331). Једна од дилема код ове врсте појаве може се исказати питањем: да ли је легитимно супроставити се неправедном закону истовремено кршећи закон? Ролс у овом случају даје предност сврсисходности над легитимношћу и легалношћу.

Грађанска непослушност користи принципе и методе политичке борбе. Стога је она политички акт. Ослонац овом чињењу је захтев да се поштују заједнички прихваћени принципи правде на којима се гради политички поредак. Она је и јавни чин јер се обавља у јавности. И кроз јавност настоји да оријентише јавно мњење. Али, она не сме бити насилна. Како је привржена праву, одустаће од насиља. Уколико се ненасилни отпор покаже као неуспешан, он се касније може претворити у делимично или потпуно насилан.

Џон Ролс грађанску непослушност формулише и објашњава као поступање које се налази на средокрашћу између правног протеста и „одбијања на основу приговора савјести...” (Исто: 334). Одбијање на основу приговора савести односи се на непоштовање судске одлуке или управне наредбе. Овај поступак нема намеру да пошаље било какву поруку, као у случају грађанске непослушности. Одбијање је конкретан чин који покреће на основу своје савести и усмерен је према јасном објекту. Овај чин је јасан, конкретан и директан. Политички контекст код одбијања по основу приговора савести не мора постојати. Могући су и такви случајеви, као и они који утемељење налазе у верским, ширим културним или искључиво персоналним разлозима. Оно се чак не мора заснивати ни на општој сагласности о принципима правде. Њихов мотив могу бити и верска убеђења. Попут раних хришћана који су одбијали поштовања паганских божанстава, на пример.

Компарација исправног и доброг у контексту теорије правде

Да ли се међу појмовима *исправно* и *добро* може ставити знак једнакости или свака за себе представља посебан израз одређеног смисаоног значења? То је централно питање које ћемо разматрати у контексту Ролсове теорије правде као непристрасности. До поимања појма добро човек долази рационалним промишљањем о сопственим и друштвеним животним циљевима, сврхама, смислу. Добро човек рационално пројектује, кроз личну али и колективну перспективу. Идеално је уколико су ове две перспективе сагласне. У потпуности тешко, у најзначајнијим и највреднијим димензијама, оптимално. Термин добро се не своди искључиво на етички ниво. Поред њега, он подразумева и практичност али која се не налази у опозитиву према моралу врлина. Пракса то не успева увек. Корисност уме да надјача морални обзир.

У Ролсовој теорији правде као непристрасности, појам исправног претходи појму доброг. Оба појма му служе да објасни кључне моралне вредности. Рационализацијом оба појма, рационализујемо стожерне моралне вредности друштва. Та чињеница омогућава да се такође на рационалној подлози постигне сагласност око принципа правде. Пут до друштвене манифестације правде је исправно схватање правде и њених принципа. Добра корелирају са вредностима али и интересима. За теорију правде је битно одлучити се за примарна међу мноштвом добара.

Добро или добра ствар се разликује у схватањима појединаца. Код исправног то није случај. „У добро уређеном друштву грађани имају исте принципе исправног и они покушавају да дођу до истог суда у појединачним

случајевима” (Исто: 401). Ти принципи имају задатак да успоставе коначан поредак међу супротним и/или супростављеним захтевима и интересима појединаца. Што се тиче схватања *доброг*, људи га различито поимају и руководе се у чињењу према том поимању. Правилно уређено друштво омогућава постојање као и реализацију различитих животних планова појединаца. У њему они могу сами одређивати важност разноврсних циљева. Тако им је дата и слобода да самостално формулишу сопствено добро. Усложњено друштво обезбеђује разноликост добара, а умреженост тог друштва обезбеђује да се добра на равни циљева не супростављају на штету праведне структуре друштва. Код правде имамо други случај. Правда захтева усаглашавање јединствених принципа али и начине њихове примене у посебним случајевима.

Непосредна примена принципа правде подразумева технику копрене незнања. За разлику од ове чињенице, вредновање добра једне личности тражи потпуно знање о постојећим чињеницама. Схватање добра се равна према њима. Оно може варирати од ситуације до ситуације. А да бисмо се одлучили за примарно добро у конкретним околностима, неопходно је да те околности што потпуније познајемо, да их будемо свесни. То је услов рационализације добра у датом друштвеном простору. Добро се оријентише и према циљевима који се настоје постићи, те наше способности да остваримо жељено. Без знања о реалним чињеницама које су од значаја за циљеве које смо пред себе поставили, без свесности о властитим могућностима да остваримо оно што смо наумили, тешко можемо рачунати са успехом у деловању. Добро се нивелише према овим координатама.

Лична и колективна потреба за правдом и осећај за правду

Желимо ли да живимо у друштву које афирмише наше вредности, обезбеђује да се развијају и социјално потврђују способности, у којем ћемо зависити од квалитета свог рада, тада настојимо да живимо у уређеном друштву. Човекова слобода је зависна категорија. Она се може испољавати на личном плану у низу различитих аспеката. Али, за тако нешто јој је потребан повољан друштвени амбијент. Иначе се може изобразити у велики проблем појединца који у неслободи покушава да мисли и да се понаша као слободно биће. Слободу не треба поистовећивати са личном разузданошћу и стањем друштвене анархије, аномије и ентропије. Неуређена друштва фаворизују самовлашће и распусност у поступању малог броја лица, наспрам неслободе огромне већине. Зато се Ролс теоријом правде и бави кроз разматрање уређеног друштва. Са вољом је исто. Воља почива на свесности и могућој савесности. Свесност и савесност не морају ићи руку под руку. Међутим, воља не зависи само од појединца. Безвољност може потицати како од личности тако и од колектива у коме та личност постоји као биолошка јединка. Питање је да ли се у свим околностима лице испољава и као друштвени субјективитет. Ако желите да budete ковачи сопствене среће, онда свесно бирате оне друштвене услове у којима је тако нешто сасвим могуће. Тада изабирате уређено друштво.

Оно почива на правди а која се гради на темељним вредностима материјализованим кроз кључна начела правде. Желимо ли смисленост нашег живота, онда развијамо и оне потребе које ће ту смисленост обезбеђивати и штитити. Потреба за правдом не мора израстати на унутрашњим био-психолошким диспозицијама личности. Нити се јављати као манифестација тих диспозиција. Мада је и то могуће. Нас више занима друштвени контекст потребе за правдом. Правда и потреба за правдом се тако испољавају као лично и друштвено примарно добро.

Осећај за правду се јавља на идентичним основама. Ролс наглашава да је тај осећај делотворна жеља да се установе и практикују начела правде. Истина је да различити људи имају више или мање изражен осећај за правду. Или га уопште немају. И то је одраз особина личности. Али, осећај за правду у добро уређеном друштву се рационализује и социјализује. Зато се и он јавља као устројена потреба код човека. Интереси и потребе руководе човековом одлуком да живи унутар уређене и праведне друштвене структуре. Ролс не промишља ова питања са становишта људског егоизма или каквог, стварног или апстрахованог, алтруизма. Његови ставови су проткани објективним односом према друштвеној стварности. Морално осећање мора бити комплементарно са добром појединца у друштвеном контексту. И то према самој идеји правде као праведности. „Ако неко има дјелотворни осећај за правду, онда ће имати регулативну жељу да се понаша у складу са одговарајућим принципима” (Исто: 504). Јасност животног плана за појединца, претпоставка је трајног стицања осећаја за правду. Јасност подразумева способност спознаје, односно, рационализацију сопствених потреба, интереса, циљева. Принципи правде су јавна ствар. Они нису скривени. Јавност принципа правде омогућава спознају њиховог значења и смисла. Каузални ред на релацији принципи правде, правда, потреба за правдом и осећање за правду је објективни израз и потреба уређеног друштва.

Осећај за правду се етаблира као трајна ознака човека. Али, трајност не значи и апсолутну непроменљивост. Као све у друштву, попут особина личности, и она је подложна некаквим променама, корекцијама. Човек мора имати осећај за правду. Међутим, вредносна и квалитативна садржина тог осећаја може трпети измене. Да човек у измењеним околностима не би трпео какав лични губитак због осећаја за правду који није прилагођен изменама друштвене структуре. Она је и даље остала праведна. Само што се праведност мора равнати са новинама. И, наравно, сама их као такве, подупирати.

Закључна разматрања

Стваралаштво Џона Ролса инспирише генерације политичких и правних филозофа али и теоретичара других научних провенијенција. Теорија правде као правичности слови полазним штивом у аналитици рационално-теоријских концепција које би требале аплицирати у друштвеној стварности. Мада своју теорију ограничава на либералне поретке, она пружа обиље материјала као

сазнајног оријентира преструктурирања друштава, другачијег правног и политичког устројства. Мислимо да се то посебно односи на постсоцијалистичка друштва у транзицији.

Корени Ролсовог учења су теорије друштвеног уговора: Хобсова, Локова, Русоова. Али, најзначајнији утицај на њега у овом погледу су имале Кантове идеје, посебно његов категорички императив. Сложене експликације правде као правичности утемељене на Кантовој филозофији полазе од основне сазнајне претпоставке: људи су рационална али слободна и једнака бића. Правди Ролс приступа кроз две комплементарне перспективе: а) нормативне и б) етичке. Она јесте вредносни критеријум права и тачно је да се ради о филозофско-етичкој категорији. Али, правда се у контексту правног поретка норматизује као исправна пракса. Да би се правда потврдила, неопходно је проверити њену друштвену ваљаност у пракси. Закони, са друге стране, имају реактивни карактер. Потребно је времена да се уочи како је неко делање штетно по друштво, или би поступање такве врсте било од користи заједници. Правда управо прелази тај пут. Ролс теорију правде као правичности није свео на етичку раван. Он је не избегава, али и не поистовећује свој политичко-правни конструкт са неком новом моралном теоријом.

Ролс се бави дистрибутивном правдом. Усаглашавање око кључних начела правде захтева одређену непристрасну процедуру. У ту сврху користи *копрену незнања*. На тај начин обезбеђује једнакост лица у првобитном положају, која се из те позиције требају одредити за оно добро које ће бити не само исправно него и које ће пружати свима подједнаке услове успостављања жељеног статуса у друштву. Уколико се гради на основним принципима правде као непристрасности, друштвена структура је праведна. Појединци јесу основни актери друштвене стварности, али су институције те инстанце које установљени поредак штите. Ролс је јасан у формулацији два начела дистрибутивне правде. Она се нијансирају кроз следеће ставове: 1. Свака особа треба да има подједнако право на најширу основну слободу која је сагласна са слободом других. 2. Друштвене и економске неједнакости треба да су тако уређене да су а) уз разумна очекивања свакоме на корист, и б) везане уз положаје и службе отворене за све.

Релације слободе и једнакости много су полемисане у радовима низа аутора. И овде се уочава кохерентност у његовим исказима. Начело слободе је објашњиво и појмљиво само уколико смо у стању утврдити која су лица слободна, који су критеријуми њихове слободе, као и докле сежу донети реалне слободе људи. Она мора бити једнака за све грађане. Иначе не би постојала. Слободе се могу и ограничити само уколико та ограничења проистичу из принципа правде као правичности. Једнак почетни положај свих у одабиру и усаглашавању начела правде, искуствено претпоставља отелотворење принципа једнакости.

Начела правде устројавају праведну структуру друштва. Унутар ње, виталне институције нормативно уређују и штите поредак. Тако се обезбеђује слобода, правда, непристрасност и једнакост. На тај начин лица су у стању да

изграде сопствени став о вредностима, о томе шта је исправно, шта је мера доброг, која добра имају примат. Он се напросто учи користити својим разумом и рационализовати низове искуствених ситуација. То је показатељ потврде не само ове теорије, него и човека као слободног, независног и аутентичног бића. А, опет оног актера који је везан за своју заједницу. Дакле, Ролс, никако не раскида ову нит. Стога, сматрамо, приговори комунитариста у овом контексту, не одговарају истини. Здрав разум тежи да се разноврсна добра расподељују према моралним заслугама. Али, свакодневни свет је жива супстанца. Сложена, са тенденцијом даљег усложњавања. Зато није увек могуће то постићи. Ролс има одговор. Он констатује да је правда срећа која је сагласна са врлином. Ту сагласност не можемо увек остварити. Знамо за срећу као и емотивно стање супротно од ње.

Једнакост лица обезбеђују принципи дужности и правичности. Они су изабрани у првобитном положају и њихов задатак је да формулишу институционалне односе и везе међу појединцима. Ролс из тог разлога наглашава да је основна дужност подржавање праведних институција. Јер оне гарантују оживотворење правде као правичности, а са њом и стабилност, те развој праведног друштвеног поретка. Склоп односа који израста из ове структуре наговештава могућност функционисања система по својеврсном аутоматизму. Наравно, штитећи а не штетујући слободама и правима појединаца.

Ролс се бави и темом грађанске непослушности. Њу објашњава као врсту поступања које се налази на средокрашћу између правног протеста и одбијања послушности по основу приговора савести. Одбијање на основу приговора савести он објашњава у правничком контексту. Усмерен је на непоштовање какве судске одлуке или управне наредбе. Док грађанска непослушност садржи јасан политички префикс, то не мора бити и у случају одбијања по приговору савести. Појмови *исправно* и *добро* су интегрални делови теорије правде као правичности. Исправно претходи добром, и Ролс му даје примат. Правда се друштвено потврђује исправним схватањем праведног и принципа правде. То схватање у вредносном и сазнајном погледу мора бити стабилно. Добро корелира са вредностима, али је неретко одређено и интересним мотивима. Теорија правде захтева да се од мноштва добра појединац одлучи за она која су примарна. Принципи исправног не познају такве варијације, али само у праведно уређеним друштвима. Човек у таквим условима развија потребу за правдом као и осећај за њу. Потреба за правдом израста на централним вредностима друштва. Осећај за правду следи овај траг. То је делотворна жеља успостављања и практиковања начела правде.

Литература:

1. Gurvič, Žorž, (1966), *Sociologija II*, Zagreb, Naprijed.
2. Harsanyi, John, (1975), *Can Maximin Rule Serve as a Basis for Morality?* u: *American Political Science Review*, Vol. 69, p. 594-606.
3. Hejvud, Endru, (2004), *Politika*, Beograd, Clio.

4. Hobs, Tomas, (1961), *Levijatan*, Beograd, Kultura.
5. Lyons, David, (1984), *Ethics and the Role of Law*, Cambridge, Cambridge University Press.
6. Nardin, Terry, (1983), *Law, Morality and the Relations of States*, Princeton University Press.
7. Nagel, Thomas (1973), *Rawls on Justice* u: Daniels, Norman, (1989), *Reading Rawls*. Stanford, Stanford University Press.
8. Nikolić, Zoran, (2011), *Savremena sociologija*, Novi Sad, FIMEK.
9. Raz, Joseph, (1995), *Ethics in the Public Domain*, Oxford, Clarendon Press.
10. Reiss, Hans, (1970), *Kant's Political Writings*, Cambridge, The University Press.
11. Rawls, John, (1958), *Justice and Fairness*, The Philosophical Review, 57, p. 525-533.
12. Rawls, John, (1971), *A Theory of Justice*, Cambridge, Mass: Harvard University Press.
13. Rawls, John, (1993), *Political Liberalism*, New York, Columbia University Press.
14. Rols, Džon, (1998), *Teorija pravde*, Beograd, Podgorica, JP službeni list SFRJ, CID.
15. Rawls, John, (1999), *The Law of Peoples*, Cambridge, Harvard University Press.
16. Rols, Džon, (2001), *Prava naroda*, Beograd, Narodna knjiga, Alfa.
17. Ruso, Žan-Žak, (1949), *O poreklu i osnovama nejednakosti*, Beograd, Prosveta.
18. Vukadinović, Gordana, (1998), *Žan-Žak Ruso i prirodno pravo*, Novi Sad, Visio Mundi Academic Press.
19. Vukadinović Gordana, (2006), *Teorija države i prava II*, Novi Sad, Futura publikacije.
20. Williams, Bernard, (1981), *Persons, Character and Morality*, u *Moral Luck*, Cambridge, Cambridge University Press.

CONCEPT OF JUSTICE AS IMPARTIALITY BY JOHN RAWLS

Summary: A Theory of Justice by John Rawls belongs to the group of the most influential theories generated in the period after the Second World War. For more than forty years legal issue analysts from different viewpoints have dedicated their work to the review of Rawls's work about justice but also the concept which appeared in the later period of his creative work. This text analyzes the key idea of Rawls's theory of justice as fairness. The issues of freedom and equality stem from some attempts to reconcile the classical liberal with social-democratic point of view. Today's neo-liberally established societies, legal systems, political structures, cultural models and economic systems have proved his conclusions to be right. This fact best solves the dilemma of the relationship between Rawls's views and real life. The technique called veil of ignorance as well as the two principles of this technique served Rawls as a rational theoretical framework of a well-ordered society that operates on the basis of the possible. The author of this work has made an effort to analyze the most important ideas of Rawls's theory of justice using a holistic approach through all central elements of this theory: from its theoretical roots, the fundamental attitudes to their value in today's circumstances.

Key words: justice, fairness, distributive justice, law, liberty, equality, the veil of ignorance, rationality

IV

ПРАВО, КРИМИНАЛ, БЕЗБЕДНОСТ

ЗОРАН КЕСИЋ*
РАДОМИР ЗЕКАВИЦА
Криминалистичко -
полицијска академија
Београд

УДК 343.98:351.74/.76
Монографска студија
Примљен: 15.05.2016
Одобрен: 19.06.2016
Страна: 313-325

ОБЈАВА „РАТА КРИМИНАЛУ“ КАО ИЗАЗОВ ВЛАДА- ВИНИ ПРАВА И ДЕМОКРАТСКОМ РАДУ ПОЛИЦИЈЕ**

Сажетак: У раду се анализирају потенцијалне и реалне последице употребе ратне реторике у контексту актуелног супротстављања организованом криминалитету и тероризму и, с тим у вези, неприхватљива тенденција милитаризације полиције у циљу њене што ефикасније борбе (рата) против ових појава, као и потенцијалне претње које овакав приступ и логика имају по основне демократске вредности. Аутори су уверења да је „рат против криминала и тероризма“ драматично појачао ионако нејасну разлику између полиције и војске, између унутрашње и спољашње безбедности, између ратовања и спровођења закона, те да је оваква реторика пружила снажно оправдање за појачано учешће парамилитарних јединица у полицијском деловању. У таквим околностима је сасвим извесно смањење превентивне и проактивне функције полиције, односно њено враћање у статус реактивне и ретрибутивне службе, чиме се уједно доводе у питање вредности демократског друштва и владавине права.

Кључне речи: криминалитет, контрола, рат, владавина права, полиција, људска права

Увод

Организовани криминалитет и тероризам се већ деценијама уназад сврставају међу најозбиљније безбедносне претње, што је учинило њихово сузбијање једним од приоритета у политикама већине земаља. Да су савремена демократска друштва свесна ове обавезе потврђују напори које међународна заједница улаже на том плану. У оквиру тих напора постоје, међутим, знаке таквог приступа који отвара питање легалности и легитимности конкретне борбе. То је могуће уочити, пре свега, у реторици државника водећих сила света, а која се изражава у олакој употреби термина „рат”. Познато је да рат

* zoran.kesic@kpa.edu.rs

** Овај рад је резултат научно-истраживачког пројекта под називом *Криминалитет у Србији и инструменти државне реакције*, који финансира и реализује Криминалистичко-полицијска академија из Београда. Циклус научних истраживања 2015-2019. година.

подразумева суспензију редовних законских процедура. Такође, основни циљ сваке зарађене стране јесте војно-политичка победа непријатеља, односно онемогућавање његовог оперативног војног деловања или чак његово потпуно уништење. У тексту који следи указаћемо на неке потенцијално штетне последице, скривене иза реторике којом се објављује „рат“ криминалу, као и на конкретне консеквенце политике и праксе која се у таквом амбијенту ствара, посебно у смислу нарушавања темељних вредности и принципа демократског друштва и владавине права.

„Рат криминалу“ – од политичке флоскуле до легитимне политике контроле криминалитета

Једна од доминантних тема савременог живота је ризик или како објашњава Јанг (Young): „Свет у коме живимо обелодањује се као ризичан на све широј скали у свим областима и деловима друштвеног ткива.“ (Young, 1999: 69). Отуда и не чуди што је листа ризика прилично дугачка (Аврамовић, 2011), али оно што их све повезује јесте непредвидљивост њихових последица. Тиме социјална несигурност постаје једно од кључних обележја живљење у данашњем „ризичном друштву“. При том, та несигурност свој израз нарочито проналази у повећаној закупљености грађана питањем безбедности. За Улриха Бека (Улрих Бецк), „ризично друштво“ је друштво судбине коју сви делимо. Како истиче овај аутор: „Језик опасности је инфективан, мења облик друштвене неједнакости: социјална беда је хијерархијска, а нова опасност демократска. Она погађа и богате и моћне.“ (Бек, 2011: 24). У таквим околностима створено је плодно тло за настанак новог концепта безбедности, у литератури познатог као „људска безбедност“ (Ђорђевић, Кековић, 2011).

Криминалитет се готово одувек сматрао једним од најистакнутијих извора угрожавања сигурности грађана. Чини се, међутим, да његова опасност никад није толико наглашавана као данас. Заправо, у данашњем постмодерном друштву, како Гарланд (Garland) примећује, „страх од криминалитета је постао утврђени део дневне егзистенције, посебно у великим градовима“ (Gerland, 2001: 359). Као одговор на овакво стање, заштита јавности постаје кључна преокупација у политици контроле криминалитета. При том, како Пиренбум (Peerenboom) напомиње: „Политичари широм света су научили да је заступање строгог става по питању борбе против криминалитета победнички став“ (Wu, Beken, 2010: 570). Очигледно препознавши у томе извесну подршку грађана, у условима окарактерисаним социјалном несигурношћу политичари дају оштрој контроли криминалитета кључно место у својој политици. Стога, конзервативна политика „реда и закона“ (енг. *Law and Order*) недвосмислено постаје „доминантан говор овог доба“ (Reiner, 2007: 122).

Међутим, сведоци смо како се политички дискурс контроле криминалитета у последње време додатно заоштрава, о чему можда најбоље сведочи све учесталије коришћење синтагме „рат криминалу“ у јавним говорима. Иако заправо више има карактер политичке флоскуле, која се обично користи у циљу ојачавања сопственог рејтинга, чињеница је да се њено често изговарање у

јавности, посебно од стране најмоћнијих политичких субјеката, може лако протумачити као легитимна државна политика. Оно чак може представљати и јасан позив на акцију и подстрек, нарочито припадницима служби безбедности, да се бескомпромисно и немилосрдно обрачунају са криминалцима.

Утицај оваквих изјава на сам процес контроле криминалитета није безазлен, посебно у оном сегменту који се односи на рад полиције, уносећи у њега значајне примесе милитаризма. Истина, духом милитаризма су прожете бројне „полицијске теме“, чинећи милитаризацију готово константно присутном у развоју полиције, од њеног самог настанка. Сходно томе, објава „рата“ криминалу само додатно ојачава већ постојећи процес милитаризације, тако што даје припадницима полиције легитимитет да се у спровођењу закона отвореније позивају на милитарне симболе и квази-војне тактике поступања. Анализирајући овај феномен Краска (Kraska) и Ползен (Paulsen) преносе визију једног високог званичника америчке полиције: „...једини људи који су способни да реше проблем дроге су веома обучени тактички тимови са одговарајућом опремом, који иду по комшилуку, чисте га и припремају терен полицајцима за претресе и хапшења“ (Kraska, Paulsen, 1997: 260). Тешко је не приметити да је оваква тактика поступања идентична оној коју примењују војници у рату, карактеришући је као „чишћење терена“.

Могло би се чак рећи да објава „рата криминалу“ погодује полицајцима јер им, како запажају неки аутори, „обезбеђује морално-емотиван идентитет ратника, под чијим утицајем полицајац стиче осећај поноса према послу који обавља као једном праведном занимању“ (Crank, 2004: 118). Уједно, овакве јавне објаве представљају довољан основ за јачање већ постојећих вредности унутар полицијске поткултуре. Тако на пример, посвећеност мисији да „служе и штите“ под окриљем објављеног „рата“ криминалу бива отелотворена идентитетом „полицајца-ратника“. Тачније, у овом контексту полицијска самоперцепција „борца против криминала“ нарочито долази до изражаја, сада додатно охрабрена подршком изван полицијске организације, од самих грађана. Такође, постојећи ускогрудни дуализам, опредмећен у перцепцији „ми/они“, у новонасталим „ратним“ условима сада представља битан подстрек за идентификовање криминалаца као „непријатеља“.

Чини се како овај процес милитаризације полиције проналази највеће упориште у оним друштвима која иначе стављају акценат на војну супериорност, као што је случај код САД.¹ Штавише, у литератури се често наводи да милитаризам игра пресудну улогу у заштити националне безбедности САД.

¹ Дајана Вебер (Diane Weber) издваја два најизразитија показатеља милитаризације америчке полиције: 1) државна и локална полицијска одељења све више користе војну тактику у свакодневном поступању и 2) култура парамилитаризма и ратна логика прожимају полицијску културу утичући на понашање и ставове полицајаца (Weber, 1999). Такође, како Краска и Кеплер (Karpeller) бележе, парамилитарне полицијске јединице (*Paramilitary Police Units – PPU*) у САД представљају главну подршку проактивним полицијским функцијама, а нарочито хапшењу злочинаца. Како наводе ови аутори, током 1995. године забележене су 29.962 интервенције ових јединица, што је повећање од 939% у односу на ангажовања у 1980. години. Иако прави број није познат ови аутори претпостављају да 89.4% свих полицијских одељења у САД у својој организацији имају неку форму парамилитарне јединице (Kraska, Karpeller, 1997: 6).

Такође, постојећи „култ наоружане нације“, чија симболика је уткана у темеље америчког друштва, само додатно ојачава упориште милитаризма као једне од доминантних идеологија. У таквим околностима војна реторика се лако проширује и на поље контроле криминалитета резултујући, између осталог, изјавама типа „рат криминалу“. Отуда можда и не треба да нас чуди што је ову формулацију међу првима употребио баш председник САД Линдон Џонсон (Lyndon Johnson) 1967. године представљајући је као политички позив на борбу против све раширење препродаје наркотика на улицама америчких градова (Игњатовић, 2009: 108).

Судећи по досадашњој пракси употреба метафоре „рата“ прилагођава се претњама које се у датом моменту чине најопаснијим. Тако се, на пример, у другој половини прошлог века најчешће користила формулација „рат дрогама“, будући да је кријумчарење и препродаја наркотика било окарактерисано као најзначајнији проблем. Међутим, након септембра 2001. године готово целокупна пажња јавности је усмерена на терористичке претње, што је ланчано условило све чешће коришћење формулације „рат тероризму“. Призивање беспштедне борбе против терориста условило је до тада незабележену милитаризацију полиције, која се више него икад пре ослања на тактике, вредности и ставове, који су типични за војску.² Полиција се, као највидљивији симбол државног ауторитета, опрема додатним капацитетима моћи и ресурсима да изврши нови план. Илустрације ради, издвајања за полицију од стране „Нових Лабуриста“ надмашила су трошкове претходних влада, а ресурси и моћи су се драматично повећали, као и сам број полицајаца, који је у Енглеској и Велсу достигао цифру од 143.000 (Reiner, 2007: 134).

Уједно, поједини стилови у раду полиције бивају преобликовани или у потпуности стављени у други план, под изговором да не могу адекватно одговорити изазовима постојећег друштвеног амбијента. Тако на пример, концепт „рад полиције у заједници“ у пракси углавном бива дискредитован или у крајњем исходу трансформисан, што је сликовито описано синтагмом „гвоздена песница у свиленој рукавици“ (енг. *iron fist inside the velvet glove*) (McLaughlin, 2007: 66). Оваква трансформација је, како се наводи, била праћена појачаним ослањањем на тактику „чистих улица“ (енг. *street sweeps*) – „проактивна примена закона кроз учестале рације и 'агресивно' патролирање на критичним местима, за шта се најчешће користе паравојне полицијске јединице, као на пример SWAT тимови у САД.“ (Kraska, 2007: 509).

Очигледно је да објаву „рата криминалу“, упркос њеном изворном коришћењу, не треба посматрати искључиво као једно у низу „реторичких“ оруђа, којима се политичари служе како би придобили поверење гласачког тела или оправдали програм своје партије и предизборна обећања. Заправо, ову формулацију треба третирати више од пукe метафоре, јер како искуства

² Оно што „рат тероризму“ чини особеним, у односу на раније објављене „ратове криминалу“, јесте процес „полицизације војске“ (енг. *police-icizing of military*), како га назива Краска. Као његове најиндикативније показатеље овај аутор издваја следеће: • Конгрес САД је донео законски оквир којим је војска постала кључни фактор унутрашње безбедности и • успостављена је блиска веза између војске и полиције на пољу обуке и операција на терену (Kraska, 2007: 510).

показују, објава „рата криминалу“ неретко проналази одјек на делатном (оперативном) нивоу, стварајући особен приступ контроли криминалитета, са свим последицама које такав модел контроле са собом носи.

Сматра се да је сузбијање организованог криминалитета на подручју САД, а које је вођено под кампањом „рат дрогама“, донело са собом бројне последице, као на пример: • наглашавање казне као јединог лека за криминал, • пренатрпаност затвора (по правилу осуђеницима за ситне злочине) и • увођење неких симболичних, софистицираних облика расизма (Meško, 2009: 33). Чини се, међутим, да је новообјављени „рат тероризму“ у том смислу још погубнији. Вероватно најделикатнија промена извршена је у политици употребе ватреног оружја у поступању британске полиције. Наиме, након напада бомбаша-самоубица у лондонском метроу 2005. године у рад полиције је уведена политика „пуцај да убијеш“ (енг. *Shoot-to-kill Policies*).³ Нова политика је сада створила проблем превелике спремности припадника полиције да прибегавају тзв. „проактивном пуцању“, што је повећало извесност појаве „вансудских убистава“ (енг. *extra-judicial killings*), како их назива Отолењи (Ottolenghi) (Ottolenghi 2006: 113). Оваква злоупотреба полицијског ауторитета представља антитезу свега што демократија представља и обећава. При том, нарочит проблем представља чињеница што се поприште тог рата не одвија на неком удаљеном фронту, већ у насељеним подручјима и улицама светских метропола, представљајући тако озбиљну претњу основним правима и слободама свих грађана.

Кршење људских права под окриљем објављеног „рата криминалу“

Познато је да принцип законитости представља један од најважнијих предуслова функционисања правне државе, како у погледу заштите људских права и слобода, тако и у погледу правне сигурности и владавине права. Другим речима, постојање ваљаних закона и њихова адекватна примена у пракси (што начело законитости подразумева) јесу или би требало да буду довољан гарант да ће једно друштво остати на путу доследног поштовања основне идеје владавине права – а то је идеја ограничавања потенцијалне самовоље (арбитрарности) државне власти ваљаним законима.

Обим овог рада и његова основна тема нам не дозвољавају да се подробије бавимо питањем критеријума на основу којих је могуће утврдити да ли су закони ваљани или не. Биће довољно рећи да материјална исправност закона који претендују да буду правни темељ демократског друштва и владавине права мора да подразумева адекватну нормативну и процедуралну заштиту основ-

³ Према овој политици полицајцима се дозвољава да циљају у главу из непосредне близине у случајевима напада бомбаша самоубица. Њу сачињавају два протокола, а која се користе за два различита сценарија: 1) Протокол *Clydesdale* - базиран је на проценама обавештајних служби о извођењу самоубичаких напада великих размера и примењује се по налогу командне структуре за унапред планирану операцију; 2) Протокол *Kratos* - намењен је за реаговање у спонтаним догађајима, обично када грађани обавештавају полицију о постојању опасности од деловања бомбаша самоубица или могућем коришћењу експлозивних направа (Punch, 2011: 174).

них људских права и слобода, сходно међународно признатим стандардима те заштите.

Озбиљна претња по овако схваћену идеју владавине права јесте приметна тенденција водећих светских сила ка проширењу законских овлашћења служби безбедности како би се на ефикаснији начин супротставили безбедносним претњама. Опасност по владавину права је потенцијално присутна у самој намери проширења законских овлашћења, а реално у пракси која је убрзо уследила, а која је довела до озбиљног нарушавања људских права и слобода осумњичених за тероризам, а све у циљу што ефикасније борбе против њега (Бајагић, Зекавица, 2009). Оваква тенденција је нарочито присутна након 11. септембра, као преломне тачке у безбедносној политици савременог друштва, која је уједно означила појаву фактички парадоксалне праксе да само право легитимише арбитарност поступања служби безбедности у процени безбедносних ризика и начина на који је потребно одговорити на њих.

Чини се, како Гарланд примећује, да „ризик од неконтролисаног државног ауторитета и арбитарне моћи у условима социјалне несигурности не заузима истакнуто место у заинтересованости грађана.“ (Garland, 2002: 12). Чињеница је да сами грађани, као и већина интересних група, приоритетну мисију рада полиције виде у смањењу криминалитета и повећању осећаја сигурности. Међутим, претерано истицање неопходности остварења конкретних циља може створити притисак на припаднике полиције да, руководећи се макијавелистичком логиком „циљ оправдава средство“, усвоје противзаконита средства, посебно уколико су уверени да ће у томе имати свесрдну подршку. У конкретном случају, то може бити подршка јавности да се правда задовољи што пре, што је посебно евидентно у случају злочина који застрашују или узнемирују. У таквим околностима, постојећи конфликт „ефикасност / законитост“ у раду полиције, о ком смо иначе говорили у неким ранијим нашим радовима (Кесић, Зекавица, 2013) готово да и не постоји, јер сада полицајци још спремније бирају да буду ефикасни (да стварају резултате) на уштрб поштовања законских процедура и очувања основних слобода и права грађана.

Овакав исход је још извеснији уколико се конкретан циљ дефинише као „рат“, који се мора добити по сваку цену, јер како Јанг упозорава: „Метафора рата дозвољава да се убилачки бес промени у патриотизам, да бруталност буде слављена, да неизрециво буде награђено, да достојно презира буде чин мучеништва.“ (Young, 2007: 170). Овде је, такође, интересантно поменути како у студији „Наша полиција се бави незаконитим радњама“ Хопкинс (Hopkins) заснива објашњење непримереног понашања полицијских службеника на тзв. „ратној теорији о контроли криминалитета“, указујући како полицајци сматрају да воде „рат“ против криминалитета и да су сва средства оправдана како би се одржао ред и мир, па је тако и прекомерна сила понекад неопходна у остварењу тог „племенитог“ циља (према: Roberg, Crank & Kuykendall, 2004: 317).

Суморна стварност борбе у класичном рату је, ипак, далеко од конвенционалног рада полиције у грађанском друштву. Пресудна разлика је што се полиција не суочава са „непријатељима“, већ са појединцима који поседују бројна права и слободе, знатно веће од припадника зарађене стране или како

објашњава Веддингтон (Waddington): „За разлику од војника, полицајци морају да спроводе принудан ауторитет над људима који су им поседовање тог права и омогућили, што чини њен положај акутно маргиналним.“ (Waddington, 1999: 298). Тачније, од припадника полиције се обично очекује да ухапси осумњичене прекршиоце закона, уз поштовање бројних правила и ограничења и уз коришћење минималне силе. Са друге стране, војник је „инструмент рата“, коме је често омогућена употреба неумерене силе, а која обично наноси максималну штету, јер се примењује у циљу уништења непријатеља или како Панч (Punch) тврди: „Војници се обучавају да током оружаног сукоба у конвенционалном рату убијају друге војнике без гриже савести и са сировим насиљем.“ (Punch, 2011: 150).

Имајући у виду ову чињеницу долазимо до закључка како је мешање војне логике у полицијски рад веома опасно, јер уколико се полицајац руководи уверењем да је његов циљ да „уништи непријатеља“ он ће то вероватно и урадити. Заправо, у појединим случајевима оваква пракса је и потврђена. Конкретно, Зимбардо (Zimbardo) подсећа да је у Њујорку објављени „рат дрогама“ резултовао формирањем тзв. „NYPD командоса“, чијим припадницима су биле „одрешене руке“ у прогањању силоватеља, пљашкаша и уличних криминалаца. Они су носили мајице са натписом „нема лова као што је лов на људе“ што је уједно био и мото њиховог рада (Zimbardo, 2009: 356). Оваква „проширења“ надлежности и овлашћења полиције још су извеснија код сузбијања традиционалних видова политичког криминалитета, где примена нелегитимних средстава бива правдана остварењем заједничких националних интереса. Конкретно, у бразилском „рату против субверзије“ овај осећај је допринео извршењу насилних акција припадника служби безбедности без размишљања. У овом случају, императив борбе је ојачао преузимање ризика, доношење исхитрених закључака, оправдање за погрешну идентификацију непријатеља и мучења и убистава било кога ко је под сумњом. Оно је легитимисало стварање широке мреже неповерења која није дозволила ниједном могућем подривачу да слободно лута (Huggins, Haritos-Fatouros & Zimbardo, 2002: 247).

Као што смо већ напоменули, објава „рата криминалу“ даје повод за идентификовање прекршиоца закона као „непријатеља“. Међутим, чини се да додељивање улоге „негативца“ у овом случају представља последицу стереотипа и предрасуда, будући да се пажња обично усмерава према „дежурним кривцима“. Како објашњавају Сколник (Skolnick) и Фајф (Fyfe): „Када полицајци иду у 'рат против криминала', њихови непријатељи се проналазе у проблематичним деловима града и обично међу припадницима мањина.“ (Skolnick, 1993: 116). То, међутим, за политичаре обично и не представља значајан проблем докле год рад полиције показује резултате, потврђујући тиме успешност њихове политике базиране на платформи „рата против криминала“. Често се ни већинско становништво не обазире на ове проблеме или пак пориче њихово постојање, докле год се оно дешава у неким „изолованим“ гетоима, далеко од њихових живота и докле год се они сами осећају сигурно. То само потврђује да је „страх од злочина“, како тврди Кејн (Kane), „већи од забринутости јавности за поштовањем грађанских слобода.“ (Kane, 2007: 6).

Разматрајући феномен „расног профилисања“ у неким ранијим радовима (Кесић, 2012) упозорили смо на одређене последице које могу произаћи из такве полицијске праксе, међу којима је посебно индикативно коришћење расе као индикатора криминалитета. Искуство „рата против дрога“ можда најбоље осликава овакву логику у раду америчке полиције. Примера ради, између 1980. и 2000. године стопа хапшења на 1.000 становника, у случају афро-американаца се повећала са 6.5 на 29.1, док се истовремено стопа хапшења белаца повећала са 3.5 на 4.6 (Beckett, Нугор & Pfingst, 2006, 106).

Да није реч о пукој случајности потврђује чињеница да су се, као последица објављеног „рата тероризму“, грађани арапског порекла аутоматски попели на врх лествице сумњивих лица. Штавише, новонастала ситуација је довела до својеврсне параноје, јер се готово свако, за кога само постоји сумња да је арапског порекла, препознаје као потенцијални терориста. Пре терористичког напада 11. септембра. 2001. године имали смо нешто што је личило на јасан консензус против расног профилисања у примени закона. Дискусије су се скоро потпуно бавиле тиме да ли полиција уобичајено користи расне стереотипе, посебно када бира којег возача ће зауставити због саобраћајног прекршаја. Затим се догодио терористички напад. Сви отмичари који су извршили отмице су били људи са Блиског истока и коментатори су почели да наводе да је расно профилисање *одговарајуће средство* у рату против тероризма. Јавност се такође сложила с тим. Анкете су показале да велика већина подржава да се људи арапског порекла подвргну већој контроли на аеродромима. Занимљиво је да су се и Американци арапског порекла такође слагали с таквом политиком (Lund, 2006: 121).

Додуше, сличан приступ у супростављању тероризму се бележи и пре 2001. године. Пренслер (Prenzler) подсећа како су у случају Енглеске током 1970-их година, страхови од терористичких активности Ирске Републиканске Армије обезбедили главни катализатор за кршења људских права од стране полиције и тужилаца. Истраживања у овој области идентификовала су процес помоћу ког су истражитељи започињали случај без предрасуда, да би се убрзо усредсредили на оне појединце који највише личе на осумњичене. Како објашњава овај аутор, у овом случају је реч о тзв. „суженој перспективи“ (енг. *tunnel vision*) – „закупљени брзим решавањем случаја полицијци сву пажњу усмеравају ка привидно најбољем осумњиченом, занемарујући при том све друге трагове и доказе.“ (Prenzler, 2009: 22).

Чињеница је, међутим, да је ситуација кулминирала након терористичког напада 2001. године, када су захтеви за поштовањем закона толико смањени, да се правне процедуре све више посматрају као препрека у борби против тероризма. Под окриљем објављеног „рата тероризму“ експресно ступају на снагу прилично контроверзна решења, попут „Патриотског закона“ у САД или поменуте политике „Пуцај да убијеш“ у Великој Британији, а који су довели до експанзије овлашћења полиције на уштрб поштовања основних права и слобода.

Први кораци у изградњи антитерористичког законодавства у САД учињени су већ седам дана након терористичког напада на САД. Амерички Конгрес је 18. септембра 2001. године, усвојио Резолуцију⁴ која је овластила председника САД да употреби сву нужну и погодну силу против оних народа, организација или лица за које утврди да су планирала, одобрила, учинила, или помогла терористима у нападу који се догодио 11. септембра 2001. године. Из формулације резолуције, којом се председнику САД даје могућност одлучивања о томе ко су терористи или им пружају помоћ, може се закључити да се председнику дају веома широка овлашћења. Председник је добио овлашћење да употреби војну силу не само против народа, већ и против организација или лица које *сматра* непријатељем. Два рата су замишљена: један против народа и други против терориста. Ниједна држава или терориста нису одређени. Цео свет је постао потенцијално бојно поље (Chaskalson, 2008: 78).

Оправданост доношења оваквих решења, како истиче Симон (Simon), „није цењена према последицама које ће изазвати, већ колико добро ће одговорати озбиљности претње, због чијег елиминисања су и донете.“ (Simon, 2007: 268). Парадокс је што су оваква решења правдана потребом заштите сигурности грађана, док се истовремено њиховом применом угрожавају права и слобода грађана. Међутим, како упозорава Бек, „када страх одређује став према животу, онда сигурност потискује слободу с највише позиције на скали вредности. (...) Тада долази до наизглед рационалног 'тоталитаризма одбране од опасности'.“ (Бек, 2011: 24).

Трагичан исход политике „пуцај да убијеш“ у случају *Менезес*⁵ истакао је дилеме и изазове са којима се демократија мора суочити ако жели да победи тероризам. Како се наводи у једном од многобројних коментара овог случаја: „Уколико је рат против тероризма створио атмосферу у којој полиција може испалити седам метака у обичног грађанина, а да на то друштво слеже рачуница, онда су терористи већ однели скромну победу.“ (Hames, 2006: 108). Вероватно ћемо се сложити како се очување сигурности грађана чини немогућим без ограничења одређених грађанских слобода и права. Међутим, до ког степена су демократска друштва спремна да спроведу та ограничења да би се ефикасно супротставила претњама као што је тероризам? Можда се одговор налази у постизању равнотеже између две исконске потребе човека - слободе и сигурности. Успостављање овог баланса ипак није једноставно, због чега смо обично принуђени да између „два зла“ бирамо мање. У свом делу „Мање зло“ (*The Lesser Evil*, 2004), Игнатијеф (Ignatieff) сматра да оно, што би у нормалним околностима биле неприхватљиве методе, може бити оправдано за одбрану од већег зла, као што је немилосрдни тероризам, с тим да се оне требају користити са *лошом савешћу*. Како образлаже овај аутор: „Требало би увек да

⁴ Section 2(a) of the AUMF Resolution dated September 18, 2001 authorising the President to use Military Force.

⁵ Jean Charles de Menezes, 27-годишњи бразилски имигрант, лишен је живота 7. јула 2005. године на станици Стоквел, лондонске подземне железнице, од стране припадника Метрополитен полиције. Каснијом истрагом је утврђено да је убијени младић погрешно идентификован као бомбаш-самоубица.

признамо да акције које садрже насиље и друге недемократске методе, употребљене на основу самозаштите у специјалним околностима могу бити неопходне и стога оправдане, али су у сваком случају зло.“(Hudson, 2009: 707).

Истина је да су правни акти често крути и да се, као такви, не могу лако и брзо прилагодити наглим друштвеним променама, чиме не могу представљати ни ефикасан одговор на изненадне и неочекиване претње. Последњи терористички напади су поново актуелизовали дебату о „темпираној бомби“ - Питање је следеће: „Ако неки заробљени терориста познаје локацију бомбе која је спремна да се активира на прометном месту, да ли је допуштено да се он мучи како би открио ту локацију?“(према: Hudson, 2003: 216). За Дершовица (Dershowitz) не постоји дилема да припадницима полиције треба дозволити коришћење тортуре, али у екстремним ситуацијама, као на пример, како би се спасао живот више људи (према: Farell, 2007: 771).

Иако се чини да у неким ситуацијама адекватна реакција захтева „екстраправне мере“, ову могућност, ипак, треба схватити искључиво као крајње решење. При том, одлуку о примени илегалних средстава не треба препустити дискреционој оцени извршиоца на терену, већ искључиво руководству полиције на највишем нивоу, које би тиме требало да преузме и највећу одговорност. Поред тога, како Делатре (Delatree) сматра, „доношење одлуке о примени нелегалних метода мора бити праћено независном истрагом догађаја, како би се избегла могућност прикривања чињеница, а у случају откривања неоправданости њиховог коришћења одговорно лице мора одмах поднети оставку са свог радног места и бити позван на одговорност.“(према: Crang, Caldero, 2010: 49).

Закључак

Чињеница је да политика контроле криминалитета, заснована на објављеном „рату“, носи са собом потенцијал да проузрокује више штете него користи. Парадокс је још већи због тога што они који такве изјаве пропагирају најчешће нису ни свесни последица које тиме стварају или их пак олако подређују својим политичким интересима. Доказано је да ова, у последње време, често употребљавана политичка флоскула, уноси у област контроле криминалитета значајне примесе милитаризма, посебно у сегменту који се односи на рад полиције. Оно што је мање очигледно, како председник „Полицијске фондације“ Патрик Марфи (Patrick Murphy) примећује, „логику 'рата против криминала' своди полицајца на беспоговорног борца у рову што нас је довело до тога да ценимо учинак полиције и кривично правосудног система тако што бројимо тела (ухапшене, осуђене, затворене и погубљене) пре него да покушамо да одредимо да ли су наши напори учинили улице безбеднијим за живот.“(Skolnicks, Fyfe, 1993: 116).

Уколико се усредсредимо на актуелни „рат против тероризма“ приметићемо да је он, пре свега, драматично појачао ионако нејасну разлику између

полиције и војске, између унутрашње и спољашње безбедности, између ратовања и спровођења закона. Такође, сада је већ очигледно да је тај рат пружио снажно оправдање за појачано учешће парамилитарних јединица у полицијском деловању, а чији припадници се иначе првенствено обучавају за ванредне ситуације (ретке терористичке инциденте или инциденте са таоцима). Иако би овакав тренд могао бити донекле оправдан, постоји проблем што и регуларне полицијске снаге, функционишући у друштвеном контексту који претерано истиче идеологију милитаризма, могу бити заведене замкама парамилитарне субкултуре. Наиме, парамилитаризам може лако да утиче на њихов начин размишљања, на оружје и технологију коју користе, организационе моделе које усвајају и решења за контролу криминалитета која доносе. У таквим околностима је сасвим извесно смањење превентивне и проактивне функције полиције, односно њено враћање у статус реактивне и ретрибутивне службе.

Поред тога што скреће пажњу са ефикаснијих стратегија за супростављање криминалитету, објава „рата криминалу“ носи у себи огроман ризик од насиља полиције и кршења права грађана. Нарочит проблем је што овако концептирана политика контроле криминалитета може лако условити спиралу насиља у друштву. Наиме, познато је да рат подразумева учешће две стране у сукобу. Када неком објавите рат морате очекивати да ће се и он понашати као да је у рату, спреман да на насиље одговори насиљем. Другим речима, у амбијенту објављеног „рата криминалу“ постојећи антагонизам између припадника полиције и прекршилаца закона се подиже на ниво „зараћених страна“, значајно обликујући полицијско поступање, али и реакцију на деловање полиције, лако кулминирајући у насилни сукоб. Ову чињеницу посебно требају узети у обзир носиоци највиших јавних функција. Пре него што олако изговоре реч „рат“ они морају бити свесни тежине отвореног призивања немилосрдне борбе са криминалитетом, као и последица које на тај начин могу проузроковати. Напоследку, уколико до конкретних последица и дође, ови „говорници“ и креатори конкретних порука не би смели избећи свој део одговорности. Штавише, они би требали да сносе највећу одговорност.

На темељу оваквих критика у оквиру радикалне криминологији настаје нови теоријски правац познат као миротворна криминологија. Како објашњава њен утемељивач Хал Пепински (Hal Pepinsky): „Миротворство поставља хипотезу да било какав вид насиља, чак и ако је употребљено да би се спречило неко друго насиље, као у раду полиције или у борби против криминалитета, није оправдан јер доноси још више насиља“ (у: Игњатовић, 2009: 367). У том смислу је важно и упозорење које износи Краска тврдећи како „демократизација полиције може још више да потоне појачаним залагањем за високо технолошку милитаризацију.“ Међутим, како додаје овај аутор, „шта год да се деси у будућности, праћење кретања полиције на континууму милитаризације биће веома важно за разумевање полицијског рада у савременом друштву.“ (Kraska, 2007: 512).

Литература:

1. Avramović, Z. (2011): „Demokratija i problemi bezbednosti“, *NBP – Žurnal za kriminalistiku i pravo* 2, 19-28.
2. Bajagić, M. Zekavica, R. (2009): Anti-terrorist legislation, intelligence and security agencies and human rights, *NBP - Journal of criminalistics and law* 2, 203-214.
3. Bek, U. (2011): *Svetsko rizično društvo – u potrazi za izgubljenom sigurnošću* (orig. Ulrich Beck, Weltrisikogesellschaft - Auf der Suche nach der verlorenen Sicherheit, Frankfurt 2007 – sa nemačkog prevala Ljiljana Glišović), Novi Sad.
4. Garland, D. (2001): „The Culture of High Crime Societies - Some Preconditions of Recent ‘Law and Order’ Policies“, *British Journal of Criminology* 3, 347-375.
5. Garland, D. (2002): *The Culture of Control: Crime and Social Order in Contemporary Society*, Chicago.
6. Đorđević, I. Lj., Keković, Z. (2011): „Koncept ljudske bezbednosti – alternativa ili nužnost“, *Bezbednost* 2, 90-114.
7. Zimbardo, F. (2009): *Luciferov učinak - Kako dobri ljudi postaju zli*, (orig. Phillip Zimbardo, *The Lucifer Effect: Understanding how Good People turn Evil*, New York 2008), Zagreb.
8. Ignjatović, Đ. (2009): *Teorije u kriminologiji*, Beograd.
9. Kane, R. (2007): “Abuse of Authority by Police” - in: *Encyclopedia of Police Science* (ed. J.R. Greene), New York, 5-11.
10. Kesić, Z. (2012): „Rasa i etnicitet kao viktimogene predispozicije kod prekoračenja i zloupotreba policijskih ovlašćenja“, *Temida* 4, 161-178.
11. Kesić, Z., Zekavica, R. (2013): „Contradiction of Demand and Role conflict in policing“ –in: *Archibald Reiss Days Volume I*, (ed. G. Milošević), Beograd, 175-186.
12. Kraska, P.B. (2007): „Militarization and Policing - Its Relevance to 21st Century Police“, *Policing* 4, 501-513.
13. Kraska, P.B., Kappeler, V. (1997): “Militarizing American Police: The Rise and Normalization of Paramilitary Units”, *Social Problems* 1, 1-18.
14. Kraska, P.B., Paulsen, D. (1997): “Grounded research into U.S. paramilitary policing: Forging the iron fist inside the velvet glove“, *Policing and Society* 4, 253-270.
15. Meško, G. (2009): „Transfer of Crime Control Ideas – Introductory Reflections“ – in: *Crime Policy, Crime Control and Crime Prevention – Slovenian Perspectives* (eds. G. Meško, H. Kury), Ljubljana, 21-41.
16. Lund, N. (2006): „Racial Profiling should be eliminated“ –in: *Police Brutality* (ed. S. Fitzgerald), Greenhaven, 120-126.
17. McLaughlin, E. (2007): *The New Policing*, London.
18. Ottolenghi, E. (2006): „Police Shoot-to-Kill Policies are necessary to stop Suicide-Bombers“ –in: *Police Brutality* (ed. S. Fitzgerald), Greenhaven, 111-115.
19. Punch, M.(2011): *Shoot to Kill – Police accountability, firearms and fatal force*, London.
20. Reiner, R. (2007): *Law and order: an honest citizen's guide to crime and control*, Cambridge.
21. Roberg, R., Crank, J., Kuykendall, J. (2004): *Policija i društvo* (orig.: *Police and Society* – second edition, New York 2000, prevod: Dalibegović M.), Sarajevo.
22. Simon, J. (2007): *Governing Through Crime - How the War on Crime Transformed American Democracy and Created a Culture of Fear*, New York.
23. Skolnick, J., Fyfe, J. (1993): *Above the law*, New York.
24. Farrell, W. (2007): “Torture and Enemy Combatants” – in: *Battleground Criminal Justice* (ed. G. Barak), London, 765-772.

25. Hames, T. (2006): „Police Shoot-to-Kill Policies Invite Abuse of Force“ –in: *Police Brutality* (ed. S. Fitzgerald), Greenhaven, 106-110.
26. Hudson, B. (2003): *Justice in Risk Society – Challenging and Re-affirming Justice in Late Modernity*, London.
27. Hudson, B. (2009): „Justice in a Time of Terror“, *The British Journal of Criminology* 5, 702–717.
28. Huggins, M., Haritos-Fatouros, M., Zimbardo, P. (2002): *Violence Workers – Police Torturers and Murderers*, Berkeley.
29. Chaskalson A. (2008): The Widening Gyre: Counter-Terrorism, Human Rights and the Rule of Law, *Cambridge Law Journal* 1, 69-91.
30. Crank, J.P. (2004): *Understanding Police Culture*, Cincinnati.
31. Crank, J., Caldero, M. (2010): *Police Ethics: The Corruption of Noble Cause*, Cincinnati.
32. Waddington, P.J. (1999): “Police (canteen) sub-culture”, *British Journal of Criminology* 2, 287-309.
33. Weber, D.C. (1999): *Warrior Cops: The Omnious Growth of Paramilitarism in American Police Department*, Cato Institute Briefing Papers, Washington.
34. Wu, W., Beken, T.V. (2010): “Police Torture in China and its Causes: A Review of Literature”, *The Australian and New Zealand Journal of Criminology* 3, 557–579.
35. Young, J. (1999): *The Exclusive Society: Social Exclusion, Crime and Difference in Late Modernity*, London.
36. Young, J. (2007): *The Vertigo of Late Modernity*, London.

DECLARATION „WAR AGAINST CRIME” AS A CHALLENGEE TO RULE OF LAW AND DEMOCRATIC POLICING

Summary: This paper analyzes the potential and real consequences from the use of war rhetoric in the context of the current fight against organized crime and terrorism, and unacceptable tendency of militarization of the police with the aim of its more efficient fighting (war) against crime and terrorism, as well as the potential threat of such an approach and logic on basic democratic values and principles, in particular the adequate protection of human rights and freedoms. „War against terrorism“ is, first of all, dramatically intensified the the unclear distinction between the police and the military, between internal and external security, between war and law enforcement. Also, it is now obvious that the war has provided strong justification for increased participation of paramilitary units in the police action. Although this trend could be partly justified, there is a problem that the regular police force, functioning in a social context that overly emphasizes the ideology of militarism, can be incorporated into the traps of paramilitary subculture. In such circumstances, it is quite certain reduction preventive and proactive functions of the police, and his return to the status of reactive and retributive service. In addition, it diverts attention from more effective strategies to combat crime, the publication of "war crime" carries a huge risk of police violence and violations of citizens' rights. A particular problem is thus conceived policies of crime control can easily cause a spiral of violence in society.

Key words: crime control, war, rule of law, police, human rights

МИША ЂУРКОВИЋ
Институт за европске студије
Београд

УДК 347:347.61/.64(497.11)
Оригиналан научни рад
Примљен: 23.04.2016
Одобрен: 17.05.2016
Страна: 327-338

УДАР НА ПОРОДИЦУ И ЉУДСКО ДОСТОЈАНСТВО - ПРОБЛЕМИ У НАЦРТУ ПОРОДИЧНОГ ДЕЛА ГРАЂАНСКОГ ЗАКОНИКА СРБИЈЕ*

Сажетак: У овом чланку аутор се бави решењима из породичног дела нацрта Грађанског законика Србије. У првом делу се истичу неки методолошки проблеми, а затим аутор критички анализира неколико решења које се чине посебно проблематичним. У питању је забрана сваког физичког кажњавања деце, а затим и низ решења којима се родитељима одузима право на контролу и васпитавање деце. Следе затим два биоетичка питања, сурогат материнство и еутаназија. Ту је и предлог о истополним браковима као и нејасно постављен институт насиља у породици. Аутор критикује ова решења и тражи да се она промене.

Кључне речи: грађански законик, породично законодавство, телесно кажњавање, сурогат материнство, еутаназија, биоетика

Процес израде и припреме Грађанског законика Србије улази полако у другу деценију. Као што је познато, комисија за израду оформљена је још 2006 године након чега је започела са радом. Негде око 2010. објављивани су нацрти појединачних књига – трећа књига која се односи на породично законодавство објављена је 2011. године. Нека радикална и револуционарна решења још тада су изазвала реакцију стручне јавности, при чему се одмах отворила полемика о намеравном забрањивању сваког физичког кажњавања деце.¹

Крајем 2014 ова дебата је поново дошла у јавност са још већом жестином и интензитетом. Наиме излазак у јавност појединих чланова радне групе (посебно професорке Олге Цвејић Јанчић) са намером хваљења и пропагирања одређених решења и института из законика, показао је намеру да се грађански законик усвоји у неком предстојећем периоду са свим тим контроверзним иде-

* Велику захвалност дугујем др Милошу Станковићу који ми је дао врло корисне примедбе на ранију верзију текста.

¹ Реакције Зорана Миливојевића, Миливојевић, 2011, и Владимира Димитријевића, 2011, између осталих. Нешто раније у више наврата је о томе писао и Слободан Антонић.

јама. На ово је реаговао један број стручњака попут Зорана Миливојевића, професора Милана Шкулића, доктора Милоша Станковића, председнице удружења судија Драгане Бољевић или аутора овог текста, што је изазвало једну од највећих и најширих јавних полемика у нашем друштву у последње време. Крајем 2014 и током 2015 објављени су бројни чланци, петиције, одржане бројне трибине и јавне расправе које су стигле и до страница *Политике* те првог канала националне телевизије.

Подршку ставовима професорке Цвејић Јанчић пружила је леволиберална интелигенција окупљена око портала *Пешчаник*, док су са друге стране ова решења оспоравали многи правници, филозофи, психолози и други заинтересовани актери. Занимљиво је да је у оквиру саме катедре за развојну психологију на Филозофском факултету у Београду дошло до унутрашњег разилажења које је праћено јавном полемиком и дебатама. Док се професор Бауцал истакао као водећи пропагатор идеје о забрани сваког физичког кажњавања деце, организујући петиције и покушавајући да то представи као резултат релевантних истраживања, професор Јован Мирић, наш водећи стручњак за развојну психологију указао је да не постоје таква истраживања и да нема никаквих доказа за пропагандну флоскулу која тврди да телесно кажњавање деце води њиховом каснијем насилном понашању.²

Но осим ове теме, у фокус јавности дошло је још неколико веома значајних питања. Станковић³ је указао на нека веома чудна и проблематична решења у погледу проширења права деце и смањења права родитеља, а Ђурковић је посебну пажњу јавности усмерио на низ контроверзних биомедицинских мера које законодавац покушава да уведе код нас. Ту је посебно било говора о сурогат материнству.⁴

Ова оштра реакција јавности, а и бројних родитеља, утицала је на одлуку власти да се усвајање законика одложи. Током пролећа, комплетан нацрт је прерађен, нека решења су измењена, уведен је велики број алтернатива (које у неким случајевима дају потпуно супротна решења), и тако сложен текст који сада има 2838 чланова представљен је јавности почетком јула месеца уз присуство надлежног министра. Најављено је да ће јавна расправа о овој верзији закона бити вођена још годину дана, током којих би требало да се искристалишу ставови о најспорнијим питањима, и да ће законописци након тога изаћи са коначном верзијом коју би министарство правде требало да упути на владу, а затим и у скупштину на усвајање.

Овај чланак, који би требало да буде и прилог текућој јавној расправи, замишљен је као критички осврт на садашњу верзију нацрта пре свега четврте књиге законика која регулише породичну материју, уз осврт на оне делове прве књиге који се односе на породичноправну материју.

*

² Види његов чланак „Нема научног доказа да је свака телесна казна штетна“, Мирић, 2011.

³ Станковић, 2015.

⁴ Види Ђурковић, 2015.

Доношење новог свеобухватног Грађанског закона Србије је један заиста грандиозан подухват којим је руководио академик Перовић уз сарадњу професора Орлића, професорке Јањић Комар и других сарадника. Као што је познато Србија је први Грађански законик донела још 1844 године као једна од првих земаља у Европи, пола века пре Немачке нпр. Он је укинут 1945 након доласка комуниста на власт, па би доношење новог закона представљало повратак континуитету свеобухватног регулисања цивилне материје у Србији.

Предложени текст заиста представља велико достигнуће српске правне науке, али и доказ да српске друштвене науке, стално потцењиване и маргинализоване, имају много тога да понуде овом друштву и држави. Прва књига се односи на општи део који регулише начела читавог подухвата; друга књига регулише облигације, трећа се бави стварним правом, а последња пета регулише наследне односе. По оценама стручњака који прате ове области, ради се о углавном уравнотеженом тексту у коме је законописац успео да нађе прокламовану равнотежу између кодификације постојећих норми и односа са једне стране, и са друге стране простора за еволуцију права у складу са новим економским односима, институтима и међународним обавезама.

Нажалост, ово се не може рећи за четврту књигу која регулише породичне односе. И у претходном периоду предложена решења су као што смо то горе истакли с правом изазвала велику и врло жучну расправу, а и прерађени нацрт је кренуо у том правцу. Породично-правна материја је у свакој земљи једно од најосетљивијих подручја. Но у овом случају законописац је отишао далеко преко кодификације, са очитом намером да револуционише породичне односе у Србији (укључујући и значење основних категорија као што је „мајка“) и уведе низ новина које су у најмању руку контроверзне, а по могућим последицама веома опасне.

Пре него што пређемо на анализу конкретних мера, неопходно је обратити пажњу на неке основне методолошке и стратешке проблеме који се јављају у вези са овом проблематиком. Прво треба истаћи да су ово понајмање правна питања. У основи су базична морална и политичка питања на које друштво даје свој одговор или поштујући постојећи морал, наслеђе, обичаје и ставове, или као у овом случају под утицајем „реформатора“ настоји да револуционише праксу и да на силу уводи нове институте и одредбе, мењајући постојеће односе и норме. Дакле на политичка питања треба дати политички одговор: најбоље на референдуму.

Друго, заступници ових револуционарних решења често наступају заклањајући се иза европске агенде; у једној варијанти је у питању чисто пропагандна тврдња да то Брисел тражи, а у другој да су то преовлађујући европски трендови које из цивилизацијских разлога морамо и ми да прихватимо. У обе варијанте овај аргумент је нетачан. Нити европске институције траже увођење таквих решења у српско законодавство⁵, нити је тачно да су у питању универзални европски трендови. Овде се ради о чисто домаћем пројекту овдашњих левих либерала који највише следи традицију комунистичког укидања

⁵ Нпр Европски парламент је крајем 2015 осудио сурогат материнство.

грађанског законика из 1945, како би се преко закона реформисала породица и породични односи у правцу који напушта традиционални вид породице и породичних односа.

Треће, нацрт доноси нека изразито експериментална решења, која су крајње контроверзна и непотребна, отварају простор за злоупотребе и која ће правосуђу, полицији, образовању, родитељима и пре свега деци направити огромне проблеме. Посебно треба издвојити чињеницу да се предлажу и решења (попут идеје да старатељ може да венча штићеника) која директно вређају морал ове заједнице.

Када овде говоримо да наведена решења предлажу и гурају домаћи леви либерали, треба прецизно разјаснити употребу ових идеолошких одредница. Класични либерализам је инсистирао на одбрани приватности и посебно на спречавању мешања државе у сферу породичних односа, бранећи светост и недодирљивост дома. Насупрот томе савремени леви либерали инсистирају на све већој улози државе и све већем броју могућности да се држава меша у породичне односе, да их одређује, контролише, усмерава и да себи даје све већа права према детету у односу на родитеље. Уз то иде и стално ширење права деце на рачун родитеља, чиме се нарушава породично јединство и аутономија, и подстичу сукоби и спорови у породици. Још једна од нових опсесија левих либерала јесте редефинисање основних категорија као што су породица, члан породице, зачеће, рађање и смрт. Као што ћемо видети све то је примењено приликом израде нацрта породичног дела грађанског законика.

Коначно, треба уочити метод сталног померања границе онога што се сматра моралним, потребним и стога дозвољеним да уђе у законодавство. Пре шест година је донет Закон о лечењу неплодности поступцима биомедицински потпомогнутог зачећа.⁶ У члану 56 јасно се одређује да је сурогат материнство забрањено. Тек две године касније (2011) изашло се са нацртом породичне књиге ГЗ у којој се исти институт уводи и то без услова домицилности. У новом нацрту тај услов је убачен, али по свему судећи након извесног броја година он би се укинуо, а за њим вероватно и забрана комерцијализације итд.

Ради се о генералној стратегији увођења одређених пракси која је позната као Овертонов прозор.⁷ Стручњак за масовну психологију и маркетинг Џозеф Овертон објаснио је стратегију којом се нека идеја или мера од нечега што је изопштено уводи у прозор прихватљивости и полако легитимизује, да би на крају такво понашање постало не само прихватљиво, већ и популарно, те преточено у обавезујућу законску норму. Типичан пример је третман хомосексуализма у јавној сфери који је управо прошао кроз свих шест Овертоновоих фаза: незамисливо, радикално, прихватљиво, осетљиво, популарно и политика. Прошлогодишње пресуде врховног суда САД и Европског суда за људска пра-

⁶ Види *Службени гласник РС*, бр. 72/2009, <http://www.belmedic.rs/Novi-zakoni/740/Zakon-o-lecenju-neplodnosti-postupcima.shtml>

⁷ <http://www.mackinac.org/12481> . Погледати одличан видео прилог у коме је један руски аутор обрадио примену овог система легитимизације проблематичних идеја на примеру педофилије. <https://www.youtube.com/watch?v=Tuv5Jo9ZuqM>

ва представљају заврши камен у легализацији хомосексуалних бракова и заједница којима су они постали обавезујућа правна и политичка норма.⁸

Сада се покушава да се слични механизам примени на сурогат материнство и еутаназију. Креће се са декриминализацијом праксе, па се она полако толерише у одређеним земљама. Затим се након сиве зоне преводи у нормативну правну праксу која се уводи у појединим државама. Када се ова два нивоа пређу у релативно довољном броју земаља, онда се покрећу судски спорови из земаља које се опирају увођењу те праксе и након одговарајућих пресуда највиших судова у САД и Европи, све појединачне државе постају обавезне да последице тих пресуда инкорпорирају у своје законодавство и праксу. Без обзира на ставове грађана, гласача, устав, постојеће законе итд.

*

Садржај текста нацрта је слично као и претходни нацрт доста неуједначен и даје понекад дијаметрално супротстављене норме и решења. О томе је писао Милош Станковић.⁹ Паралелно су понуђена врло либерална, умерена и чак и конзервативна решења. Стога бих и овде најпре указао на низ решења која је законописац усвојио током претходне расправе и рада и која бих истакао као добра и похвална: повратак љубави и верности као основа брака, могућност за правно важење црквеног брака, увођење алиментационог фонда и генералне одредбе о подстицању рађања (иако су нажалост испале громогласно најављиване конкретне мере попут пензије или значајне посебне надокнаде за треће дете), увођење строжијих критеријума за усвајање деце од странаца (који су до сада чак били у неким случајевима повлашћени), отежавање, односно дестимулисање развода итд. Наравно много тога се још налази у алтернативним решењима, а јавна расправа траје даље. Стога је и за ова добра решења питање која ће од њих остати у коначном изгледу текста. Законописац ће морати макар елементарно да уједначи решења и да понуди текст чији ће дух бити колико толико кохерентан. Кроз јавну расправу управо и треба да се утврди какав ће дух доминирати у коначном изгледу Законака.

С друге стране постоји низ веома проблематичних решења од којих бих овде издвојио неких седам момената.

Законописац је упркос свим критикама остао при намери да забрани свако физичко кажњавање детета. Посебно је монструозна варијанта 1 у члану 2218 (преузето из става 2 члана 7 претходног нацрта) у којој се свако физичко кажњавање изједначава са злостављањем детета! У јавној расправи госпођа Цвејић Јанчић је покушавала да покаже како је сада питање забране мање рестриктивно постављено и да ће фактички остати дозвољено да се у неким случајевима дете благо лупи по гузи или да се физички заустави ако је у ситу-

⁸ Врховни суд САД је 26. јуна 2015 пресудом у случају *Obergefell v. Hodges* прогласио забране истополних бракова неуставним и тиме заправо насилно наметнуо легализацију свим појединачним државама. Тек месец дана касније, (24. јула) и Европски суд за људска права донео је једнако важну одлуку у случају *Oliari and Others v. Italy*, према којој је Италија дужна да легализује и заштити истополне заједнице. Ово је преседан на основу кога ће свим чланицама Савета Европе бити временом наложено да учине исто.

⁹ Станковић, 2015.

ацији која је опасна по њега. Тачно је да је некадашњи члан 87 („Родитељи не смеју физички кажњавати дете и дужни су да га штите од таквих поступака других лица“) прерађен и сада као члан 2301 гласи „Родитељи су дужни да дете штите од злостављања од других лица“. Међутим, наведена одредба из члана 2218 показује да је формулација о физичком кажњавању као злостављању преживела тријажу и пренета као могућа алтернатива и у прерађени нацрт. Тачно је да је постало модерно забрањивати свако физичко кажњавање деце, као и да УН, ЕУ, Савет Европе, Уницеф и друга слична тела пропагирају увођење ове мере. Штавише, глобална тела, покрети и фондације које уз њих иду, производе квазинаучна истраживања која покушавају да нас убеди како телесно кажњавање води подстицању менталних болести код деце, као и да наводно батинама производимо будуће насилнике. Ово је директно контраинтуитивно и супротстављено читавом искуству цивилизације у којој живимо, и у којој се сматрало јасним да управо размажена, запуштена и некажњавана деца израстају у насилнике. Бројни примери из школства у Србији то могу да покажу и сведоче.

Но, чињеница је најпре да упркос овом пропагандном притиску, ни у самој Унији нису све чланице прибегле таквим забранама. Са 2015. такву меру је имало 20 чланица, док је у осам такво кажњавање деце и даље било дозвољено. Глобално гледано, мање од трећине земаља забрањује физичку казну, а у САД, где је телесно кажњавање генерално легално, у деветнаест држава чак је дозвољено и у школама. Не може се рећи да су се државе усрећиле забраном физичког кажњавања деце. Општа тенденција у овим друштвима јесте пад ауторитета и пораст пермисивизма. То је посебно изражено у културама које немају развијену традицију поштовања правног система. У Србији, где је иначе већ присутна тенденција подривања ауторитета, и где је слаба култура поштовања права и правног система, као и где су опште тенденције пораста насиља у друштву веома забрињавајуће, увођење овакве мере додатно би смањило могућност васпитавања и контролисања деце. Укратко, ова мера не само што би представљала додатно мешање државе у породичне односе и уношење анархије у породицу, већ би се тиме отварили огромни проблеми за будућу праксу полиције и правосудних органа. У најбољем случају била би то још једна норма које се генерално нико не би придржавао, телесно кажњавање код куће би се наставило, али би повремено изузеци у примени таквог закона направили хаос.¹⁰

У вези са претходним је и наредна тачка. Остало се при педоцентричном духу закона у коме се родитељи и деца своде на исту раван, а права детета радикално подижу у односу на право родитеља да васпитава децу. О генералном духу закона говори чињеница да не постоји ништа налик члану 371 француског грађанског законика који дефинише обавезу детета да поштује и уважава оца и мајку.¹¹ Дакле нигде се не истиче, нити наводи посебна дужност

¹⁰ Милош Станковић с правом пита зашто законописац не предвиђа и забрану психичког кажњавања детета?

¹¹ https://www.legifrance.gouv.fr/affichCode.do?sessionId=70199F6E45C3CAFD8657DD1981EBA040.tpdila22v_3?idSectionTA=LEGISCTA000006136194&cidTexte=LEGITEXT000006070721&date

детета према родитељу као ауторитету који му је надређен. Члан 2288 прописује узајамно поштовање, и каже да су родитељи и дете дужни да се узјамно поштују „без обзира на узраст“. Дакле родитељи и деца треба да буду нека врста равноправних партнера уместо да постоји традиционална субординација. Претходни члан 2287 још бруталније каже да интереси детета морају бити заштићени увек када су у сукобу са интересима родитеља.¹²

Дакле, наставља се са процесом проширивања права детета у односу на родитеље, па тако дете од 15 година може готово све, укључујући и то да само бира где и у коју средњу школу да се упише(!),¹³ да даје пристанак на медицинске захвате, да одлучи да ли ће и како одржавати односе са родитељем са којим не живи итд. Родитељ и даље остаје одговоран пред законом и пред државом за понашање свог детета, са прописаним санкцијама за његове преступе, а у исто време има све мање могућности да га васпитава и да на његове поступке утиче. Станковић је дао неколико примера из компаративне породичноправне нормативе у којима се види како државе могу да овлашћују родитеље за адекватну контролу деце, што нашим законодаписцима не пада на памет. То су рецимо примери да родитељи могу да забране малолетницима излазак из куће у периоду од 11 до 5 ујутру, или да могу да проверавају електронску пошту и фејсбук налоге своје деце. Нажалост наш законодаписац не иде у том правцу већ следи дух који је до пароксизма довео својевремени предлог Закона о правима детета који је око 2010 предложила канцеларија Заштитника грађна Србије.

Наведимо на крају и члан 2517 овог нацрта који детету већ са 10 година омогућава да од суда или неке друге установе затражи да му постави колизиј-

Texte=20160322 У овом законику постоји читав посебан одељак који се бави уставновљавањем и регулисањем родитељског ауторитета према деци.

¹² Да би схватили колико је све ово ненормално и контраинтуитивно, треба се подсетити једног класичног текста Обрена Станковића из 1976 у коме он лепо објашњава како су деца објекти права, слично као ученици у школама или запослени на радном месту, где је неопходан систем субординације: „Под објектима права ми, дакле, подразумевамо правна добра на којима постоји непосредна правна власт, са којом обавеза пасивних субјеката није у корелативном односу. Постоје четири врсте оваквих правних добара, (...) и, у породичном праву сама човекова личност кад су у питању одређена породична права. (...) Начелно признање да је човек објект права уопште не значи да се њиме може располагати правним пословима (како мисле присталице горњег резонавања, који у ствари бркају појам објекта права са појмом предмета уговора како га они схватају), нити да се на човеку могу имати права која овлашћују на повреду његовог физичког и моралног интегритета (као у робовласничком праву), већ само тачно одређена права (нпр. на васпитање детета и примену васпитних мера) која су инспирисана управо интересима личности објекта...“. Станковић, 1976, стр. 652.

¹³ Ово решење из члана 2293 је тешко наћи у компаративној европској пракси. Законодавци су ишли у правцу постепеног признавања одређених права детета да утиче на то коју средњу школу уписује, како би се напустила некадашња углавном неписана фактичка пракса да о томе одлучују родитељи. Негде се признају већа права родитеља, негде детета, али у сваком случају иде се ка томе да заједно донесу одлуку. У Чешкој чак постоји могућност да ако се о томе не договоре, на крају одлуку доноси суд. Но у сваком случају потпуно је несхватљив став два наведеног члана који сва права о одлучивању која се школа уписује оставља детету, не помињући уопште родитеље који треба то да финансирају. Дакле чак се ни не помиње обавеза да дете треба да саслуша мишљење родитеља о томе.

ског стараоца или привременог заступника како би га заступао у спору са сопственим родитељима ако су интереси детета у супротности са интересима родитеља. При томе се не прецизира о каквим се интересима ради...

*

Следе затим две теме које се баве биомедицинским и биоетичким питањима. Законописац је такође упркос бројним примедбама оставио предлоге о увођењу две веома контроверзне биомедицинске праксе, еутаназije и сурогат материнства (рађање за другог).

У члану 92 говори се о праву на достојанствену смрт (еутаназiju).¹⁴ Овај члан се састоји из три става у којима се прописује да би се радило о праву физичког лица на сагласни, добровољни и достојанствени прекид живота, где се затим најављује доношење посебног закона за регулисање услова и поступка еутаназije и на крају говори о евентуалној кривичној одговорности за злоупотребу овог права ради прибављања неосноване материјалне или друге користи. У алтернативи се говори о евентуалном алтернативном предлогу који би настао након јавне расправе и наговештава се да би морале да се изврше промене у Кривичном законiku. Подсетимо се да према садашњем КЗ, члан 117 одређује еутаназiju као кривично дело убиства из самилости за шта је прописана казна од шест месеци до пет година затвора. Чисто правнички гледано, ово је занимљиво инсистирање да се породичним законом дерогирају, односно налажу промене кривичног права.

Евентуалним увођењем еутаназije Србија би постала једна од првих пет земаља у Европи која фактички отварају врата еугеничког пакла. Након што су после 2002. године вратиле еутанзију у европске правне системе, Белгија и Холандија од пре пар година већ врше еутаназiju и над децом млађом од 18 година. Штавише оне говоре о „праву деце на еутаназiju“, што проистиче из горе наведеног модела да се деца третирају као потпуно одрасле особе. Овде нема простора за анализу бројних контроверзи око еутаназije,¹⁵ али треба истаћи веома снажан аргумент о клизној равни по коме се тврди да се једном оторена пркаса касније проширује, водећи ка еугеници нацистичког типа у коме се на крају елиминишу „животи који нису вредни живљења (*Lebensunwerten Lebens* како су их нацисти одредили)“. Конкретно говорећи у друштвима која се све више враћају паганизму, очекивано би било да се слично ранијим паганским праксама родитељи инвалидне деце „ослобађају терета“, дајући пристанак на асистирано убиство деце која нпр. нису способна да сама дају вољни пристанак.

Кад је Србија у питању, поред овог момента, постоји још један врло заснован и оправдан страх од злоупотребе еутаназije, о коме професори на Ме-

¹⁴ Право на еутаназiju изводи се из члана 84 који говори о праву на достојанство и тврди да сва друга права проистичу из њега. За нашу културу потпуно је страна идеја да право на достојанство подразумева право на еутаназiju. Наша идеја о достојанству односи се на достојанство живе људске особе и живота као таквог. О значају појма достојанство и нападима појединих биоетичара на њега погледати Розен, 2015, стр. 24.

¹⁵ Погледати Ракић и други, 2012, и Пенс, 2007.

дицинском факултету говоре својим студентима. У култури која познаје праксу лапота и у којој правни систем не функционише како треба, а корупција је веома раширена, легализована еутаназија би отворила опасну могућност да се деца, потенцијални наследници, решавају терета бриге о својим остарелим и болесним родитељима, или да то подстичу стараоци који су нпр. склопили уговор о доживотном издржавању уз преузимање стана са неком старијом особом која нема децу.¹⁶ Ако је дакле познато да лекари прибегавају таквим нелегалним праксама за које могу да не одговарају, и ако се зна да се у Белгији и Холандији половина случајева еутаназије не пријављује надлежним органима, онда је лако замислити у шта би се то код нас извргло. Стога се залажемо да се члан 92 избаци и спречи увођење еутаназије у Србију.

Исто важи и за другу контроверзну тему биоетике, сурогат материнство, о чему смо недавно писали коментаришући претходни нацрт ГЗ. Законописац је у међувремену уважио неке примедбе па је избацио делимичну сурогацију и увео критеријум домицилности (члан 2276). Но проблем наравно остаје читава ова пракса која би помогла малом броју домаћих нероткиња, али отворила брешу за будућу експлоатацију наших жена као инкубатора за странце. Овде не бих понављао аргументе које сам изнео у помињаном чланку о сурогацији,¹⁷ али бих указао на још два нова феномена. Крајем 2015 године Европски парламент је донео резолуцију којом је осудио праксу сурогат материнства у свим њеним облицима,¹⁸ па би тако увођење СМ ишло чак супротно актуелној европској нормативи.

Друга и за нас још важнија је чињеница да је радна група коју је образовала Управа за биомедицину министарства здравља приликом писања новог Закона о биомедицински потпомогнутој оплодњи, заузела став супротан писцима ГЗ. Наиме током представљања закона на јавној расправи у фебруару месецу 2016, они су инсистирали да се задржи забрана СМ из члана 56 важећег закона која се преноси у члан 50 актуелног предлога.¹⁹ Том приликом је Звонко Магић изнео податке о злоупотреби и изигравању закона у Грчкој која је недавно увела СМ, при чему се ради о очигледној комерцијализацији, а што је законодавац настојао да избегне. У сваком случају, ове две радне групе изашле су у јавност са супротним предлозима што је неопходно усагласити.

Надаље, члан 2277 кроз могућност да мушкарац сам закључи уговор о сурогацији отвара простор да хомосексуални парови могу да наручују и производе децу за себе. Ово не треба остављати без претходне одлуке друштва о томе да ли хомосексуални парови имају или немају право да усвајају децу.

¹⁶ У јануару 2012 ухапшена су два гинеколога ГАК Народни фронт који су обављали нелегалне абортусе у поодмаклој трудноћи. Пет година касније сазнали смо да за то никад нису одговарали јер је предмет застарео.

¹⁷ Ђурковић, 2015.

¹⁸ <http://verilymag.com/2015/12/european-parliament-condemns-surrogacy-news> Текст резолуције погледати на <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-%2f%2fEP%2f%2fTEXT%2bREPORT%2bA8-2015-0344%2b0%2bDOC%2bXML%2bV0%2f%2fEN&language=EN>

¹⁹ Нацрт закона погледати на страници

<http://www.zdravlje.gov.rs/downloads/2016/Januar/Januar2016NacrtZakonaBMPO.pdf>

Разумљива је идеја законодапца да не дискриминише мушарце у односу на жене и да им такође дозволи да самостално закључују уговоре. Но, уколико се СМ ипак уведе ваљало би преиспитати ову норму и резервисати то право само за парове који живе у брачним или ванбрачним заједницама.

Законописац је у члану 2214 оставио и могућност да се током јавне расправе дефинише и однос према истополним заједницама. Дакле ту се остављају отворена врата за неку врсту легализације истополних, односно хомосексуалних заједница, било у облику брачне заједнице или у облику партнерства. О томе би грађани заиста морали да изнесу свој став на референдуму.

Из постојећег породичног закона преузета је широка и нејасна одредба института насиља у породици, иако је она доживела бројне оправдане стручне критике.²⁰ О духу закона говори и чињеница да се члан породице дефинише једино управо преко овог института, дакле преко насиља!?

У закону има и номотехничких грешака (говорење о јајној ћелији мушкарца у члану 2277), али и невероватних експеримената као што је могућност да се дозволи брак између старатеља и штићеника. Члан 2234 јасно забрањује склапање брака између старатеља и штићеника, а члан 2248 прецизира да је брак између старатеља и штићеника ништав. Међутим, члан 2252 фактички уводи опцију која је с позиција наше обичајног морала и традиције скандалозна, да старатељ и штићеник фактички могу да склопе брак, при чему би последица тог чина била раскид старатељства! У напомени се истиче да ће се овај члан брисати ако се остане при традиционалном решењу о ништавости брака између старатеља и штићеника, што значи да је законодаписац понудио обе опције. Прихватање ове либералније опције било би крајње неморално, и са позиције нашег традиционалног морала то највише личи на инцест, јер то значи да би старатељ могао да искористи своју надређену позицију у односу на штићеника и да емотивну везаност квазиродитељског типа трансформише у еротски и брачни однос.²¹ Но осим моралних проблема, овде постоји и питање злоупотребе имовинских и других права штићеника.

Због чињенице да овакав нацрт фундаментално и непотребно мења основне категорије постојања као што су рађање, мајка, породица и смрт, залажем се да се ове проблематичне одредбе измене, или да се о томе на референдуму обавезно изјасне грађани.

На крају бисмо подсетили на новински текст који је главни писац овог дела ГЗ, и главни пропагатор либералнијих решења, госпођа Олга Цвејић Јанчић објавила пре годину и по дана у београдској Политици.²² Регујући оправдано на проблем све мањег наталитета у Србији, Цвејић Јанчић тврди да држава мора да предузме део терета репродукције и наводи о чему би држава

²⁰ Погледати нпр одличан зборник Панов и др, 2012, у коме се износе бројни проблеми са оваквим увођењем „насиља у породици“.

²¹ Познат је контроверзан случај редитеља Вуди Алена који је 1997 године оженио Сун Ји Превин, усвојену ћерку Мије Фароу, са којом је он претходно био у дугогодишњој вези. Фароу га је оптужила да је заправо злоупотребио свој квазиродитељски положај да заведе Сун.

²² <http://www.politika.rs/scc/clanak/314389/Deo-tereta-reprodukcije-drustva-mora-preuzeti-drzava>

пре свега требало да се стара. Но, осим мере смањења пореских олакшица за родитеље већег броја деце, сви остали предлози укључују директно учешће државе и преузимање низа функција које су традиционално обављали сами родтељи. Ова њена перцепција промене функције односа родитеља и државе осећа се кроз читав нацрт законика. Многим решењима се омогућује веће мешање државе у породичне односе и пре свега смањење ауторитета и ингеренција родитеља у односу на дете.

Колегиница Цвејић Јанчић изгледа сматра да се проблем наталитета може решити чистим побољшањем материјалних услова. Супротно од ње, аутор овог чланка мисли да је вредносни аспект овог односа још важнији, те да овакав нацрт законика који прети родитељима, ставља их у подређени положај у односу на децу и подрива њихово право да контролишу, васпитавају и усмеравају децу, као и да граде свој неупитни ауторитет, јесте потенцијално још већи проблем за наталитет. Чињеница да имају све мање права према својој деци, јесте нешто што може да дестимулише и одврати много људе од идеје да постану родитељи и то посебно већег броја деце, ако не буду смели да их дисциплинују, кнтролишу и васпитавају.

Литература:

1. *Грађански законик републике Србије*, (2015), radni tekst, pripremljen za javnu raspravu sa alternativnim predlozima, 29. maj, Beograd.
2. De Cruz, P, (2010), *Family Law, Sex and Society: a Comparative Study of Family Law*,
3. Routledge, London, New York
4. Dimitrijević, V, (2011), „Porodica - Odbrana i poslednji dani“, *Pečat*, 29. 08.
5. Đurković, M, (2015), „Pokušaj uvođenja surogat materinstva u Srbiju“, *Kultura polisa*, br. 27, str 135 – 149.
6. *Zakon o lečenju neplodnosti postupcima biomedicinski potpomognutog začeća* (2009), *Službeni glasnik* 27/2009, Beograd.
7. *Zakon o biomedicinski potpomognutoj oplodnji*, (2016), aktuelni nacrt, <http://www.zdravlje.gov.rs/downloads/2016/Januar/Januar2016NacrtZakonaBMPO.pdf>
8. Milivojević, Z, (2011), „Telesno kažnjavaje dece – da , ali razumno“, *NSPM portal*, <http://www.nspm.rs/kulturna-politika/telesno-kaznjavanje-dece-da-ali-razumno.html?alphabet=l>
9. Mirić, J, (2011), „Nema naučnog dokaza da je svaka telesna kazna štetna“, *NSPM portal*, 24. 11, <http://www.nspm.rs/kulturna-politika/nema-naucnog-dokaza-da-je-svaka-telesna-kazna-stetna.html?alphabet=l>
10. Panov, S, Janjić Komar, M, Škulić, M, (2012), *Nasilje u porodici*, Pravni fakultet univerziteta u Beogradu, Beograd
11. Pens, G, (2007), *Klasični slučajevi medicinske etike*, Službeni glasnik, Beograd,
12. Rakić, V, Mladenović, I, Drezgić, R, (2012), *Bioetika*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Službeni glasnik, Beograd.
13. Rozen, M, (2015), *Dostojanstvo: istorija i značenje pojma*, Klio, Beograd
14. Stanković, O. (1976), „Objekti građanskih prava“, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, br. 6, str. 647 - 657.

15. Stanković, M, (2015), „Da li će deca vaspitavati roditelje?“, *Novi polis*,
<http://www.novipolis.rs/sr/dosije/27745/da-li-ce-deca-vaspitavati-roditelje.html>
16. Cvejić Jančić, O, (2014), „Deo tereta reprodukcije društva mora preuzeti država“, *Politika*, 26.12.
17. *Code Civil*, Version consolidée au 16 mars 2016,
<https://www.legifrance.gouv.fr/affichCode.do?cidTexte=LEGITEXT000006070721>

AN ATTACK TO THE FAMILY AND HUMAN DIGNITY - PROBLEMS IN THE FAMILY LAW SECTION OF THE SERBIAN CIVIL CODE DRAFT

Summary: In this article the author deals with propositions of family law section of the draft of Civil Code of Serbia. The first section highlights some methodological problems, and then the author analyzes several solutions that seem particularly problematic. It is a prohibition of all corporal punishment of children, and then a series of proposition that take away from the parents the right to control, educate and upbringing their children. These are followed by two bioethical issues, surrogate motherhood and euthanasia. There is also a proposal of same-sex marriage and vague defined institution of domestic violence. The author criticizes these propositions and asks for its change.

Key words: civil code, family law, corporal punishment, surrogate motherhood, euthanasia, bioethics

LADIN B. GOSTIMIROVIĆ*
Police Academy
Beograd
DALIBOR T. DAMANJOVIĆ
VPTŠ
Doboj

УДК 342.5:343.3/.7
Монографска студија
Примљен: 12.04.2016
Одобрен: 16.05.2016
Страна: 339-350

NEW PUBLIC MANAGEMENT IN THE FUNCTION OF REDUCING THE NEGATIVE CONSEQUENCES OF ORGANIZED CRIME IN THE REPUBLIC OF SRPSKA

Introduction

Considering the fact that all forms of organized crime, are extremely dangerous for each state and social system, it is essential that public authorities are constantly working on detecting, preventing and alleviating, or annulling the negative consequences caused by organized crime.

A prerequisite for the application of the concept of New Public Management to be successful is the activity that will through harmonized and coordinated actions of the legislative, judicial and executive authorities develop national capacities and resources to effectively fight against all forms of organized crime, especially against various forms of corruptive activities as an integral part of almost all forms of economic crime. All the aforementioned, should also aim at reducing the impact of the carriers of economic and other forms of organized crime in the structures of all levels of government.

Taking into account the above mentioned, it is necessary to create the material and institutional basis that will, by applying contemporary scientific achievements and the necessary international cooperation in an unambiguous, continuous, legally regulated and financially secured way, perform in the long run all necessary activities aimed at minimizing the number of committed offenses of this type of crime, alleviating the consequences caused by the prevention of any possibility that the carriers of such offenses gain political power in society. For this purpose it is necessary, besides the constant preventive work, to make sanctioning of the perpetrators of such crimes more rigorous, and to insist on the confiscation of all material gains the perpetrators benefited from such acts.

Starting from the assumption that any, even the smallest success in preventing these deviations, is extremely important for society, in this paper we want to prove that by implementing the principles of New Public Management, we can create the preconditions to mitigate the consequences, as well as to reduce possibilities for committing such crimes. Through increasing transparency in the work of the public sector by using the benefits of IT technologies, more efficient and effective motivation of employees, rigorous sanctioning of

* ladin74@gmail.com

culpable conduct, system control and innovative approach it is possible to provide the prerequisites for an effective fight against the most dangerous disease of modern society.

Key words: organized crime, public sector, transparency, motivation, control, sanctioning of crime

Conceptual definition and legislation

In expert circles, it is well known that there are major problems in defining the concept of "organized crime", because in its definition there appears to be a series of individual elements, as well as socio-political and other value judgments. This has resulted in a multitude of different definitions¹ of the term given by international and local institutions, academic community and individual experts. We will deal with this problem only to a level which allows us the determination of the criminal-judicial nature of organized crime and the perception the area in which in the context of our topic the term "NEW PUBLIC MANAGEMENT" should be applied.

Worldwide researches have shown that quality of life in contemporary modern countries specifically depends on the knowledge, skills, effectiveness, efficiency, loyalty and morality on the basis of which the public administration performs its duties and accomplish goals that are entrusted to it in the the realization of public interest and promotion of common good. The concept of „good management“, which refers to the public sector, involves the reconstruction of the values associated with the public sector and the public interest. This primarily refers to the responsibility, equality, justice and legality, and to a certain extent on resolving the confusion which NEW PUBLIC MANAGEMENT has brought into the relation between public and private interest. NEW PUBLIC MANAGEMENT consistently insists on introducing the culture of performance measurement. Consequently, institutions which obtain the resources are required to produce some result, value, influence, impact. The traditional belief is that the value and impact of culture and art is immeasurable, or at least, that the evaluation process of these aspects of human activity is very complex.

The paradigm NEW PUBLIC MANAGEMENT for more than thirty years has been trying to answer the same question: how to create and implement practical public policy and development strategy, by using market mechanisms and skills typical for the private sector, in order to achieve the defined and desired results in an environment which, on one side, faces with reduced funding from the state, and on the other with demands for efficiency and reduction of costs which are increased. Priority objectives should be decentralization and increasing the capacity of (knowledge and skills) staff working in the public sector. This would undoubtedly contribute to the acceptance of the principle of participation and the principle of accountability, as well as to the fundamental principles of "good management". During the 80s of the twentieth century in the Anglo-Saxon countries matures

¹ Klaus von Lampe, "Definitions of Organized Crime", preuzetosa <http://www.organized-crime.de/index.html>. Vidjeti takode : Criminology & Criminal Justice, University of Leeds, UK, 2011. p. 145-163

a conviction of the need for drastic reform of the public sector and which results in setting a new foundation for state administration. The state administration has increasingly started to look for efficiency, productivity and measurable results. Basic working principles have become: focus on citizens, decentralization and separation of processes of creating and implementing policy. Establishing a policy of nonpartisan public service has become a key instrument in the preservation of a democratic political system. From these changes emerges New Public Management as an equal partner to the private sector and civil society. In this way, the public administration represents the backbone of reform and progress of society rather than accounting cost funded by taxpayers.

Because of our commitment that the main principles of "NEW PUBLIC MANAGEMENT" should be applied in the fight against the consequences of organized crime, in this paper we argue that the necessary element for defining the concept of organized crime is a connection of a criminal group with the public authorities or with individuals who exercise public authorities. This attitude stems from our social environment and our previous experience, which clearly indicates that the illegal activities with the greatest negative consequences typically occur as a result of coupling between criminal groups and individuals in the institutions of government. Therefore, we believe that the application of the basic postulates of "NEW PUBLIC MANAGEMENT" is significant for qualitatively differing such forms of criminal behavior because they cause tremendous consequences that are not limited only to property damage, tax and other revenue losses, but also have more devastating effect on the very foundations of the state, trust of citizens in their political representatives, the ability of social institutions to adequately perform their duties and powers. Among the renowned world authors who similarly define this term, we would like to point out Boettcher who states that "organized crime is defined as an arranged joint action of several persons in order to obtain, directly or indirectly, profits or impacts in the areas of public life (...) looking for illegal methods to achieve real monopolies" (Petrović 1996 :32).

However, we must notice that the initial steps in defining the concept of organized crime at the international level, have practically adopted the broadest possible definition of this phenomenon, which is the reason why in the first international symposium on organized crime, held in St. Claude (France, May 1988), delegates have adopted a definition that organized crime represents activity "of any organization or group of people involved in ongoing illegal activity, with the primary purpose of making a profit, regardless of the state borders".

A similar definition of the term has been used by INTERPOL. The definition which INTERPOL has been used was created by the former head of the group for the fight against organized crime in that organization, and it reads as follows: "An organized criminal group is every group that has organized structure whose primary goal is to raise money through illegal activities and whose survival is based on fear and corruption ". Emphasis of elements that we also put in the foreground, organization and direct connection with holders of public authorities and public institutions,

is present in the UN Convention against Transnational Organized Crime²(United Nations Convention against Transnational Organized Crime) legislated in 2000 and in the elements that characterize each organized criminal group, which are determined by the Committee on organized crime of the International Association of Chiefs of Police (International Association of Chiefs of Police - IACP).³Through these elements are differentiated four essential characteristics of organized crime, one of which is especially emphasized: constant activity directed towards the corruption of police officers, prosecutors, judges, parliamentarians, prison staff and other persons with public authorities.

Speaking about the need to narrow interpretations of illegal activities on which we should take the strongest stance in the prevention, detection and punishment of the perpetrators, we have to bear in mind that the actual material and human capacities of the Republic of Srpska, as well as of the entire Bosnia and Herzegovina, represent a significant constraint in the fight against organized crime, and that in such context the definition and implementation of the broadest definitions of organized crime, which are often present at international level applied to our area could represent a real danger for us to "spend" the limited capacities on those forms of illegal and criminal activities that do not leave the most serious consequences. Instead, we stand for a clear, relatively narrow definition, of those forms of illegal activities with which the institutions of system should settle accounts with by using all their powers and all available resources. Therefore, elements of the organization and the inevitable existence of connections with the state / public institutions and holders of political (institutional) authorities must be considered as integral parts of defining the concept of organized crime and organized criminal groups in the context of applying the principles of "NEW PUBLIC MANAGEMENT". When we have discussed about the need for the state and its institutions to settle accounts with the holders of organized crime by using "all their powers", we have certainly implied a wider application of special investigative actions, not excluding the common criminalistic-tactical measures and actions. Here we find another argument for our stance: the use of special investigation (evidential) actions significantly impairs the constitutionally guaranteed rights and freedoms of citizens, and it is therefore preferred to narrow defined activities, occurrences or operators of illegal actions to which such measures should be applied extensively.

Structural changes through the application of "NEW PUBLIC MANAGEMENT" presuppose reform at the level of groups of institutions through different mechanisms: privatization, mergers, decentralization, corporatisation. On the other hand, the reform processes themselves indicate the professionalization of management, transfer of management styles and ways of working in private practice, with the proviso that public institution cannot be a business system in terms of actual business activities; flexibility in relation to the common practice towards human resource management, information technologies and public procurements; liberalization and the introduction of market mechanisms; modernization of services by mo-

²Adopted by : <http://www.unodc.org/unodc/treaties/CTOC/> , accessed on 26.12.2014

³Adopted by : <http://www.theiacp.org/>, accessed on 26.12.2014

dern standards of business operations; new financial management; new management performance indicators; explicit standards and measures for performance evaluation; strengthening dialogue and partnerships with NGOs through information, consultations and active participation. For the implementation of the "NEW PUBLIC MANAGEMENT" as a possible paradigm, it would be required a strong influence of the state that would through the inevitable changes established a stable system in which the rules would be well known and whose broader effects and impacts on society as a whole would be assessed and measured, thereby giving the argument for additional investments. NEW PUBLIC MANAGEMENT provides an atmosphere that encourages competitiveness and innovation, even in those areas of the public sector such as public safety. What is necessary to achieve is:

- To make public administration cost-effective and well-organized,
- To ensure cost-effective and transparent spending of taxpayers' money,
- To ensure the professionalism of the civil service in a way that represents the citizens,
- To make public administration work in accordance with the best practice of the EU,
- To ensure high quality and accessible public services to citizens.

In the context of this study, we would like to highlight the most important laws that are crucial for the area we discuss, and which we consider that they should be partially adapted to the practical application of the "NEW PUBLIC MANAGEMENT". It should be stressed that reform of both normative and legal framework, as well as a range of institutions, the way of their work and organization, must be regarded as a continuous long-term process that is directly associated with the previously achieved results. Precisely because of the need to find new solutions in assessing the work results of the holders of public authorities and to improve the efficiency and effectiveness of their work, we emphasize the need for applying the principle of "NEW PUBLIC MANAGEMENT" in this area.

Normative-legal framework of our domestic legislation which has a decisive influence on the possibility of applying the "NEW PUBLIC MANAGEMENT" in the function of reducing the negative consequences of organized crime in the Republic of Srpska includes:

The international legal framework which has a substantial influence on our subject matter would include:

- UN Convention against Transnational Organized Crime, which was adopted in Palermo (Italy) in 2000 as well as two additional protocols
 - Protocol for Preventing, suppression and punishment of Trafficking of Persons, especially Women and Children
 - Protocol against the Smuggling of Migrants by Land, Sea and Air
- European Council Convention on Laundering, Search, Seizure and Confiscation of the Proceeds from Crime.
- UN Convention against Corruption in 2003
- UN Convention against Illicit Traffic in Narcotic Drugs and Psychotropic Substances of 1988
- European Council Convention on Laundering, Search, Seizure and Confiscation of the Proceeds from Crime and on the Financing of Terrorism in May 2005. (Warsaw Convention)

- Universal Declaration on Human Rights adopted by the UN General Assembly on 10.12.1948. International Covenant on Civil and Political Rights
- European Conventions on Human Rights and Fundamental Freedoms
- Recommendation of 11 Committees of Ministers of the Member States relating to the guiding principles for the fight against organized crime, 2001;⁴
- Joint action on the punishment of membership in a criminal organization in the Member States of the EU 21.12.1998.⁵

Main factors, trends and statistical results

Manifestations of organized crime which are represented in the Republic of Srpska are identical with those from our environment and they include: narcotics trafficking, extortion, kidnapping, blackmail, human trafficking, smuggling of people, corruption, money laundering, abuse of authority, money counterfeiting and other means of payment, prostitution, trafficking of weapons and explosives, international smuggling of vehicles, smuggling of excise goods and cyber crime.

Similarly, the factors that influence the growth of organized crime are identical as in other countries in the region, namely: poverty and high unemployment rate, structure of ownership and ownership transformation, disrupted socio-economic system with the presence of corruption, specific geo-strategic position, insufficient interagency and interinstitutional cooperation, lack or selective application of regulations, lack of professionalism and abuse of modern technology.

According with the topic and scope of this paper, we have singled out indicative statistical data on organized crime in the Republic of Srpska whereby we used data from the study entitled "Study on organized crime in Bosnia and Herzegovina"⁶ funded by the EU Delegation in Bosnia and Herzegovina and implemented by the „Centre for Security Studies -BH“ from Sarajevo. We also used the official statistical data of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Srpska⁷ and data from the document entitled „Serious and Organised Crime Threat Assessment“ (*EU Serious and Organised Crime Threat Assessment (SOCTA 2013)*)⁸ which author is *Europol-European Union's law enforcement agency*.

When using the statistical data of the Republic of Srpska the problem arises in the method of collecting and publication of statistical data, because it uses different typologies of criminal acts, but we have singled out basic indicators to indicate the current situation and future trends in the field of criminal acts that are the subject of our observation.

⁴ Recommendation: Committee of Ministers of the Member States Concerning Guiding Principles on the Fight Against Organized crime, 2011

⁵ Adopted by Council on the Basis of Article. 3 of the Treaty of European Union, on Making it Criminal Offence to Participate in Criminal Organization in the Member States of the European Union OJL 351 of 29, 21.12. 1998

⁶ Adopted by: <http://css.ba/wp-content/uploads/2014/07/study-of-organised-crime-in-bih.pdf>, posljednji put pristupljeno 07/2014

⁷ Adopted by: <http://www.mup.vladars.net/lat/index.php?vijest=41&vrsta=statistike&stat=1>

⁸ Adopted by: <https://www.europol.europa.eu/content/eu-serious-and-organised-crime-threat-assessment-socta>

In the study of the "Centre for Security Studies", which we have noted previously, carried out on the sample group of respondents of 1500 adult citizens - particular attention, among others, is paid to the following facts: respondents attribute their sense of insecurity mostly to *corruption and organized crime* (69%), followed by armed violence 49,3% (robberies of banks, shopping centers, robberies of money transport...), and street crime 46,3% (thefts, looting shops, pickpocketing).

The largest number of respondents believe that the court / courts are doing the worst job in the fight against organized crime (60,5%). Following the courts, respondents attribute doing the worst job to prosecution offices. The option that the prosecution is doing the worst in the fight against organized crime have chosen 58,6% of respondents, while the police is in third place (29,1%).

According to opinions of respondents, individuals and groups that are associated with organized crime, have the highest collusion and support in the *authorities*. Even 85.2% of respondents chose this option. In second place are the representatives of political parties and their associates (82.3%).

The majority of respondents stated that organized crime is most damaging to society, and then to individuals (68.2%: 18.0%). Most of respondents (66.8%) believe that the current sentences imposed for offenses of organized crime are too lenient and inadequate.

More than half of respondents (58.4%) stated that the fight against *illicit traffic in narcotic drugs* is the first priority of future action. The second priority is the fight against economic crime and tax evasion (43.8%), a third preferred course of action (33.9%) is the fight against corruption of public servants.

Unlike the results of research from 2010, when the respondents from the Republic of Serbian felt the safest, and 48.8% of them declared themselves to feel safe in their place of residence, in this study, most of the surveyed citizens of the Republic of Serbian who declared themselves to feel unsafe in their place of residence. That is, the number of citizens who previously declared themselves to feel safe dropped by 7.8%, namely to 41%. The degree of sense of insecurity has increased by 9.6%, respectively, from 22.2% to 31.8%. In the Republic of Srpska respondents feel the safest in Trebinje 5.1%, followed by respondents from Banja Luka and Pale.

From the responses mentioned above, it can be concluded that citizens have a clear perception about how negative the consequences of organized crime really are, that they recognize the connection between the leaders of organized crime with the authorities and have objections to penal policy that is currently being implemented. What causes concern is the fact that the percentage of people who feel safe is significantly decreased, while at the same time the percentage of those who feel insecure is increased.

According to official data of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Srpska ⁹, the most frequent type of economic crime in the Republic of Srpska is the abuse of power or authority, with a total of 95 offenses in 2013. The second most frequent manifestation of the economic crime in the Republic of Srpska is embezz-

⁹ Adopted by: <http://www.mup.vladars.net/lat/index.php?vijest=41&vrsta=statistika&stat=1>

lement. Money counterfeiting is the third most common manifestation of the economic crime, while business scams are the fourth most common types of economic crime in the Republic of Srpska.¹⁰ In that context, significant is the fact that during 2013, 15 employees were suspended, against 167 employees were being lead disciplinary proceedings, and against 24 officers were filed reports on the criminal offense.¹¹

In the context of suppression drug trafficking which occurs as one of the underlying criminal acts carried out by organized criminal groups, and which the citizens perceive as a major problem as well and as one of the most important factors that adversely affect their sense of security, we consider important to emphasize basic statistical data for 2013.

TYPES OF DRUGS	Ministry of the Interior RS
Heroin	1.827,16 gr.
Cocaine	386,661 gr.
Amphetamine	2.811,001 gr
Marihuana	183 kg 416,446 gr.
Cannabis plant	1.232 pieces
Seed Cannabisa	99 gr., 1846 pieces

Figure 3. *Tabular presentation of narcotics seized in 2013*

In the second table, we can clearly discern the disproportion between the most successful and the least successful Public Security Centers of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Srpska. By using formula of "UNODC" – a special United Nations Office for Drug Control and Crime Prevention¹² which reads as follows:

$$BHZ = NWP * GPK \text{ wherein } NWP = 0.68 * TNP^{13}$$

while in the formula:

TNP=1 425 000 represents **total number of population** in

the Republic of Srpska according to the Republic of Srpska Institute of Statistics,

NWP=969 000 represents **the number of working population**

the Republic of Srpska or 68% of the total population,

GPK= United Nations estimate that of the total number working population in Europe (aged between 15-64), about 0.6% of them use heroin, while the percentage in the countries of Southeastern Europe is slightly lower - in average between 0.3-0.5%.

¹⁰ In 2013, the Special Prosecution Office of the Republic of Srpska has received five reports against 16 people in connection with the illegal actions during the process of privatization in several companies.

¹¹ Adopted by: <http://www.mup.vladars.net/lat/index.php?vijest=10350&vrsta=novosti>

¹² Adopted by: <http://www.unodc.org/unodc/en/about-unodc/index.html?ref=menutop>

¹³ Adopted by: UNODC "World Drug Report" 2013

We can give a rough estimate of the number of people in the Republic of Srpska who occasionally use heroine. The aforesaid formula gives a result from a minimum of 2 900 to a maximum of 4 800 citizens. Estimated number of people who misuse cocaine is calculated by using the same formula with the only difference that "UNODC" estimates that the average number of users in the Republic of Srpska is approximately 0.8%. Based on that, rough estimate indicates that in the Republic of Srpska approximately 8 000 people consume cocaine at least once during the year. In the aforementioned research conducted by the "Centre for Security Studies" it is very easy to notice that the vast majority of respondents who participated in the study considers that the fight against illicit drugs should be a priority in the work of law enforcement institutions. All of the above, it is easy to see from the chart set below.

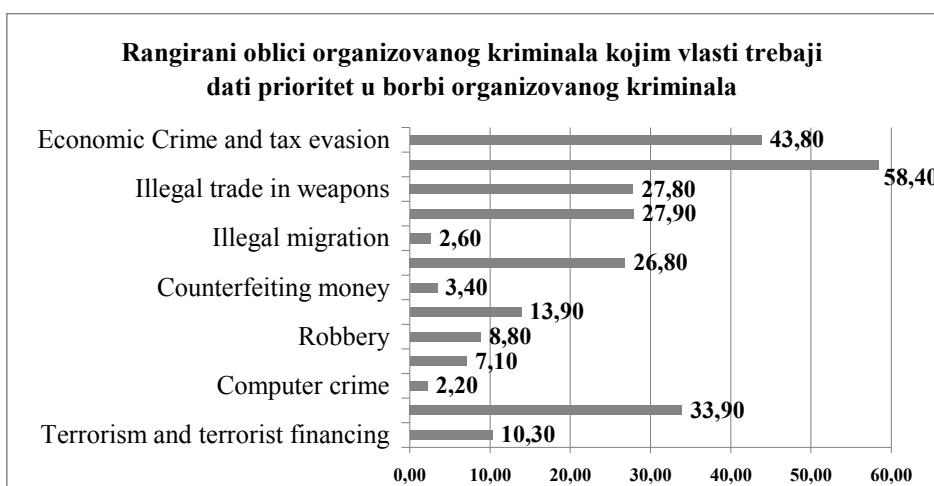

Figure 5. *Perception of priorities*

Available statistical data in the countries of our region, indicate that the abuse of narcotic drugs is one of the most common activities of organized criminal groups. According to the data of security services in Montenegro¹⁴ Registered organized criminal groups conduct, with the aim of obtaining illegal profit, their primary and most significant criminal activities in the field of international smuggling of various types of drugs (cocaine, heroine and marijuana), while as the secondary criminal activities security services in Montenegro registered money laundering, smuggling of excise goods, smuggling of weapons, smuggling of motor vehicles and loansharking.

As a positive example of good results, due to an intensive and professional work of members of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Srpska, we cite statistics which indicate that the number of stolen motor vehicles in the previous medium-term is reduced by a third, which represents a very significant achievement. This can be clearly seen from the following table:

¹⁴ Adopted by: Serious and Organised Crime Threat Assessment of Montenegro, Ministry of Internal Affairs in Montenegro

Or. no.	MIA RS	The criminal offense of theft of motor vehicles						
		2007.	2008.	2009.	2010.	2011.	2012.	2013
2.	MIA RS	425	339	293	219	122	156	141

Figure 6. *Tabular presentation of criminal offenses committed in this field in 2013*

As it is already known, one of the most dangerous consequences of organized crime is the fact that the accumulated profit from illegal activities is extensively used for exercising influence on political authorities, creating monopolies and financing of terrorism. In this way, the institutional and economic stability of the country is destroyed, and through financing of terrorism and various extremist movements (primarily religious and political) the security of both citizens and the state itself is directly endangered. About the situation in the Republic of Srpska and throughout Bosnia and Herzegovina, that is, about the perception that people have about the impact and association of members of organized criminal groups with various social structures, we can see clear indicators in the following chart:

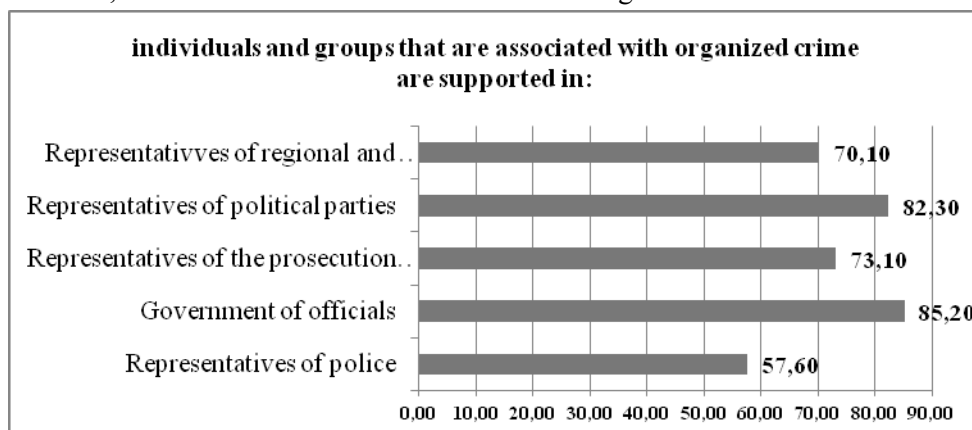

Figure 7. *Association of organized crime and government structures*

Conclusion

From the data presented above, it is easy to notice that our society has a major problem in suppressing the negative consequences of organized crime and that it obviously requires serious reform of the entire system of government, both legislative, as well as executive and judiciary branches, which is why we advocate that through the application of the concept of "NPM" should be provided a more efficient and economical public sector which will be able to significantly reduce the negative effects of organized crime in our society.

Due to a series of social, historical, political and other reasons, we can objectively conclude that the risk of strengthening extremist movements and their possible terrorist attacks is extremely present on the territory of the Republic of Srp-

ska. Bearing in mind the "common practice" that a significant part of the funding for this purpose is provided through the activities of organized criminal groups, we would like to warn about the trend across Europe which points to the constant growth of persons involved in terrorist activities, as well as the internationalization of the whole problem which is evident from the following data collected and published in "SOCTA 2013"¹⁵.

For these reasons, but also taking into account the fact that the last Strategy for the fight against organized crime at the level of Bosnia and Herzegovina was adopted for the period 2009 - 2012¹⁶, we strongly recommend the enactment of such a strategy at the level of the Republic of Srpska. Together with the adoption of the strategy, other necessary activities would be:

Maximum intensification of international cooperation - with emphasis on the education of personnel abroad and using practical experience, ready-made solutions and information available to other countries and international institutions.

The reform of public administration in accordance with the information collected and analysis performed - with main goal to reduce the mere possibility of corruptive activity.

Continuous collection and analysis of all statistical indicators relating to organized crime and its negative consequences, with the primary objective of reforming institutions which are the bearers of the fight against organized crime, towards the changes of their internal organization, refocus of their action, eventual giving of broader authorities in the fight against particular bearers of the incriminated activities and so forth.

The political system, in particular the electoral process, should be constantly improved and resources, scope and method of financing of political entities controlled in order to maximize preventing or at least minimizing the possibility that a profit gained by organized crime will be used for political influence and the transfer of political power from the people's representatives to criminal circles. In this context, it is necessary to consistently apply the principle of public, both in the electoral process and during the conduct of political functions.

Bibliography:

1. Osborne, D., Gaebler, T. (1992) : *Reinventing Government*, Addison Wesley.
2. Petrović, D., (1996) : *Organizovanje zločinačkih udruženja, Srpsko udruženje zakrivičnog prava*, Beograd.
3. Rose, A., (2003) : *Public Sector Management*, Prentice Hall - Financial times.
4. Albanese, Y., Das, D., Verma, A., (2003) : *Organized Crime – World Perspectives*, Prentice Hall, New Jersey.
5. Lampe, K., (1999): *Organized Crime: Begriff und Theorie organisierter Kriminalität in den USA, Frankfurt am Main, GER: Peter Lang*, Frankfurter kriminalwissenschaftliche Studien, Vol. 67.

¹⁵ Adopted by:

<https://www.europol.europa.eu/content/eu-serious-and-organised-crime-threat-assessment-socta>

¹⁶ Adopted by: <http://www.msb.gov.ba/docs/strategija2.pdf>

6. Council of Europe. (2004): *Combating Organized Crime: Best Practise Surveys of the Council of Europe*, Council of Europe Publication, Strasbourg.
7. Committee of Ministers of the Member States Concerning Guiding Principles on the Fight Against Organized crime, 2011.

Internet sources:

1. Retrieved from :UNODC, „WorldDrugReport” 2013.
2. Retrieved from: <http://www.organized-crime.de/index.html>
3. Retrieved from: <http://www.unodc.org/unodc/treaties/CTOC/>, December, 26., 2014.
4. Retrieved from: <http://www.theiacp.org/>, December, 26., 2014.
5. Retrieved from: <http://css.ba/wp-content/uploads/2014/07/study-of-organised-crime-in-bih.pdf>, July, 2014.
6. Retrieved from:
<http://www.mup.vladars.net/lat/index.php?vijest=41&vrsta=statistike&stat=1>
7. Retrieved from: <https://www.europol.europa.eu/content/eu-serious-and-organised-crime-threat-assessment-socta>
8. Retrieved from: <http://www.unodc.org/unodc/en/about-unodc/index.html?ref=menutop>
9. Retrieved from: Serious and Organised Crime Threat Assessment of Montenegro,
10. Retrieved from: <http://www.msb.gov.ba/docs/strategija2.pdf>
11. Retrieved from: <http://www.delbih.ec.europa.eu/>
12. Retrieved from: <http://parco.gov.ba/>

NEW PUBLIC MANAGEMENT У ФУНКЦИЈИ СМАЊЕЊА НЕГАТИВНИХ ПОСЉЕДИЦА ОРГАНИЗОВАНОГ КРИМИНАЛА У РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ

Сажетак: Уважавајући чињеницу да су сви појавни облици организованог криминалитета, опасни за сваку државу и друштвени систем, неопходно је да органе јавне власти константно раде на његовом откривању, спречавању и ублажавању односно анулирању негативних посљедица које изазива.

Предуслов да примјена концепта New Public Management буде успјешна је активност којом ће се усаглашеним и координираним дјеловањем законодавне, судске и извршне власти развити национални капацитети и потенцијал и за ефикасну борбу против свих облика организованог криминалитета, а посебно против различитих облика коруптивног дјеловања као саставног дијела готово свих облика привредног криминала. Све наведено, морало би имати за циљ и смањење утицаја носилаца привредног и других облика организованог криминала у структурама свих нивоа власти.

Полазећи од претпоставке да је сваки, па и најмањи успјех у спречавању ових девијација изузетно битан за друштво, ми овим радом желимо да докажемо да имплементирајући принципе NewPublicManagement можемо да створимо предуслове за ублажавање посљедица, као и смањења могућности извршавања ових кривичних дјела. Повећањем транспарентности у раду јавног сектора користећи благодети ИТ, ефикасношћу и ефективнијом мотивацијом запослених, ригорозним санкционисањем инкриминисаног понашања, системском контролом и иновативним приступом могуће је обезбједити предуслове за ефикасну борбу против најопасније болести савременог друштва.

Кључне ријечи: организовани криминалитет, јавни сектор, транспарентност, мотивација, контрола, санкционисање кривичног дјела

АЛЕКСАНДРА Р. БУЛАТОВИЋ*

Институт за криминолошка и
социолошка истраживања (ИКСИ)
Београд

УДК 179:174(351.78)

Монографска студија

Примљен: 13.05.2016

Одобрен: 17.06.2016

Страна: 351-362

ЕТИКА КАО ЕЛЕМЕНТ ПРОФЕСИОНАЛНЕ СУПКУЛТУРЕ У ОБАВЕШТАЈНОМ РАДУ**

Сажетак: Тема етике је блиско повезана са питањем о индивидуалним и личним перформансама професионалаца које се позиционира у институционалним оквирима. Умножавање обавештајних активности као дела борбе против транснационалног организованог криминала и тероризма, због специфичних овлашћења и употребе посебних истражних техника којима се задире у стандардни корпус грађанских и људских права, истовремено је утицало на повећање интереса за етички аспект тих активности. Усмеравање пажње на етичка питања у обавештајном раду условило је појаву етике обавештајног рада као нове научне области у оквиру које се истражују бројни етички проблеми са којима се обавештајна заједница суочава, али и формира теорија која би била еквивалент теорији праведног рата.

Безбедносни сектор је област у којој професионалци уживају већи степен аутономије у односу на друге професионалце који заступају јавни интерес. Дискреционо одлучивање утемељено на интерпретацији јесте кључна карактеристика оперативног нивоа рада. У развијеним демократским срединама где су институције устројене по принципу услужног сервиса грађана као њихових клијената, легитимно је и питање трошкова безбедносног сектора, и то како економске тако и друштвене цене. Друштвена цена безбедности се односи на њен друштвени утицај.

У раду се упућује на могућ негативан утицај на друштвени живот који безбедносне мере и пракса могу имати иако су делотворни у смислу одвраћања безбедносних претњи, па због тога нису прихватљиви као продуктивни јер угрожавају друштвени поредак и квалитет живота у смислу усвојених вредности. Циљ овог рада је допринос консолидацији аргументације о нужности институционализације континуираног каријерног развијања етичке компетенције у безбедносном сектору.

Кључне речи: обавештајни рад, професионална супкултура, етика обавештајног рада, добробит, демократски поредак

* abulatovic@sezampro.rs

** Овај текст је настао као резултат истраживања у оквиру пројекта „Криминал у Србији: феноменологија, ризици и могућности социјалне интервенције” (бр. 47011), Институт за криминолошка и социолошка истраживања, Београд.

Увод

Савремену епоху карактеришу различитости, динамизам и креативност.¹ Плуралитет мишљења се испољава у разним областима људског стваралаштва — од филозофске теорије и социологије, комуникација, технологије, до уметности, архитектуре и књижевности. Крај XX века изнедрио је светоназор који је етикетиран као постмодерна, а који би се једноставно могао објаснити као негација концепције једине истине и трагање за алтернативним приступом свету (Lyotard, 1995: 21–24). Такво окружење непрекидно изазива реакцију на конкретну ситуацију стварајући нове супкултуре које су по својој позицији изван оквира уобичајеног. Истовремено, новостворени друштвени токови бивају апсорбовани од стране главних друштвеног тока, мењајући га на тај начин.

Област обавештајног деловања проширила се изван традиционално одређених оквира те данас обухвата и криминалистичко–обавештајни рад који је постао доминантна форма супротстављања организованом криминалу када је реч о деловању полиције иако се фундаментално разликује од класичног обавештајног рада (Андонов, Станковић Пејновић, 2014: 147–159). Разлику између обавештајног и криминалистичко–обавештајног рада на битан начин одређује то што се обавештајни рад, одвија ван оквира закона када се примењује према држављанима или органима других држава (а обавештајни рад се, у начелу, не сме примењивати према сопственим држављанима или правним лицима у оквиру сопственог правног система) (Фатић, Кораћ, Булатовић, 2013: 22). Тајност која је значајан елемент обавештајног рада није предмет јавног надзора, а информације о обавештајним изворима, методама рада и обавештајним активностима, као и о сарадњи са службама других земаља тајне су и у најтранспарентнијим демократијама, па због тога обавештајни рад може изаћи ван законских оквира.

Средином седамдесетих година XX века, у политички и стручни дискурс у Сједињеним америчким државама (даље у тексту скраћено: САД) улази дијалог о потреби реформисања обавештајних служби у правцу успостављања делотворнијег спољашњег надзора вршења поверених јавних овлашћења који би утврђивао да ли се законито и етично утврђују смернице за активности које се спроводе (Leigh, 2005: 3–10). У другим развијеним земљама, пракса њихових обавештајних служби указивала је на проблеме попут одређивања значаја воље појединачног службеника да поступа сходно етичким стандардима (Shapiro, 2007: 78–79).²

Пораст интересовања за етику у професионалном поступању, како најшире јавности (у контексту политичких процеса) тако и у оквирима бројних

¹ У контексту који је тематски одређен насловом овог текста, динамизам би требало разумети као способност система да путем одређених промена у унутрашњој структури и организацији може успешно да функционише и да се развија.

² Yehuda Gill, обавештајни официр израелске обавештајне агенције Мосад задужен за одржавање веза са спољним сарадницима ухапшен је 1997. године, јер је лагао претпостављене.

професија (усвајањем кодекса који су специфични за конкретну професију), поприма обресе генералног тренда. Истовремено, умножавање обавештајних активности одвија се као реакција на интензивирање активности транснационалног организованог криминала и тероризма. Описани процеси су иницирали појачан интерес за етички аспект обавештајног рада. Рефлексивна растућа интереса за питања етике у обавештајном раду уочава се и у уређивачкој политици релевантних академских публикација, као и у осталим областима академског деловања (Omand, Phythian, 2013: 38–63; Galliot, Reed, 2015).³ Ово је условило фокусирање пажње на етичка питања у обавештајном раду и појаву етике обавештајног рада као нове научне области у оквиру које се истражују бројни етички проблеми са којима се обавештајна заједница суочава, али и формира теорија која би била еквивалент теорији праведног рата (Gill, 2009: 89–90).

Етички кодекс у обавештајном раду

Пожељно или идеално својство које људи придају појавама, процењујући њихово субјективно значење и објективни значај за себе и своје окружење или другу референтну друштвену групу представља срж оног што одређујемо као вредности (Павићевић, Булатовић, 2015: 24). Уједно, из оваквог разумевања ствари вредности се препознају као својеврсне друштвене интуиције, неписана правила понашања која усмеравају људе и као таква чине духовно језгро сваке културе. Оне утичу на избор пожељних циљева, усмеравају и осмишљавају људско делање и понашање. Нормирање вредности као друштвених интуиција на претходно описани начин, неопходно је као и нормирање свих питања друштвеног типа (Павићевић, Булатовић, 2015: 25). Сврха тог нормирања је употребљивост. Другим речима, нормирањем се утврђује пожељно понашање и уређују међусобни односи на путу остваривања пожељних циљева.

Етички кодекс јавног службеника је скуп правила понашања и стандарда које који подразумевају обавезу извршавања дужности у складу са законом и обавезујућим упутствима и стандардима у вези са обављањем те дужности. Доношењем етичког кодекса стварају се претпоставке за надзор над применом утврђених норми. Међутим, приступ доношењу етичког кодексу није једнозначан. С обзиром на жељени исход — унапредити одговорно понашање, постоји дилема у погледу циљева које би етички кодекс требало да испуни (Flores, 1998: 201–209). Етички кодекс се обликује у зависности од опредељења на основу кога се непожељно понашање обесхрабрује, дају се смернице за информисано дискреционо одлучивање, или се, пак, одредбама етичког кодекса рестриктивно приступа. Особеност ретриktivног приступа у обликовању етичког кодекса јесте велики обим јер га прати амбиција да спецификује што више могућих ситуација. Овакав етички кодекс садржи и озбиљна ограничења

³ Расте број академских курсева који се баве овом темом и све се чешће тимски приступа истраживањима тако да истраживачки тимови окупљају стручњаке различитог академског интересовања, од различитих области безбедности до социологије и филозофије.

у погледу дискреционих овлашћења у етичкој процени. Другачији приступ обесхрабрује непожељно понашање тако путем састављања списка најекстремнијих и критичних ситуација за етичко понашање у којима би се могло наћи. Модалитет етичког кодекса са генеричким својствима подразумева давање општих смерница за дискреционо поступање. Овај приступ је најфлексибилнији и тиме животно најпримеренији, али је, уједно, и најосетљивији у смислу кршења кодексом утврђених правила. Особености етичког кодекса одређују његову одрживост на основу ефективности нормираног.

Правила службе или слични документи о етичком поступању професионалаца у области обавештајног рада и даље су, упркос дуготрајној дебати, најчешће недоступна јавности. Када су обавештајне агенције у питању, етички кодекси су доступни у САД и Јужној Африци, док су етички кодекси полиције углавном доступни јавности.⁴

Парламентарна скупштина Савета Европе је 2005. усвојила препоруку којом се чланицама сугерише да приступе изради европског кодекса етике у обавештајном раду који би био обавезујући за све чланице ове организације (*Parliamentary Assembly of the Council of Europe, Democratic Oversight of the Security Sector in Member States, Recommendation 1713, Strasbourg, 23.06.2005*). Наредне године, Европски Парламент је усвојио резолуцију у којој се наводи да је у оквиру Уједињених нација потребно промовисати етичко поступање које би се односило на све безбедносне и војне агенције, а које би било засновано на поштовању људских права, хуманитарног права и демократске политичке контроле (*European Parliament, Resolution on the Alleged Use of European Countries by the CIA for the Transportation and Illegal Detention of Prisoners, 2200, 2006*).

Европски кодекс полицијске етике донет је на подстицај Савета Европе 2001. године, а њиме су дефинисана питања као што су задаци полиције, правни основ за деловање полиције у контексту владавине права, однос полиције и правосуђа, организациона структура полиције, деловање полиције и домен њене интервенције, одговорност и контрола полиције, истраживачке активности и међународна сарадња (*Council of Europe, Recommendation of the Committee of Ministers to Member States on the European Code of Police Ethics, 2001*).

Кодекс полицијске етике у Србији је донет 5 година након европског (чије одредбе рефлектује) ослањајући се на Закон о полицији и Европску конвенцију за заштиту људских права и слобода (Закон о полицији, Службени гласник, бр. 6/2016; Европска конвенција за заштиту људских права и слобода, Службени лист – Међународни уговори, бр. 9/2003). Овај кодекс инсистира на доследном очувању границе између судске власти и полицијских послова (на пример, полицији се ускраћује могућност да се залаже за законе којима би добијала судске функције или овлашћења).

⁴ Централна обавештајна агенција (CIA) има формални етички кодекс. Пошто је део ширег система безбедности, одредбе које прописују шта и како би требало да чини, тј. не чини, одражавају се у њеној институционалној супкултури, тј. унутрашњој „организационој култури” и ширем, екстерном регулаторном оквиру, тј. нормама америчке професионалне обавештајне етике.

Након полицијског етичког кодекса, у Србији је донет и кодекс који се односи на војску. Кодекс части за припаднике Војске Србије истиче као основне вредности верност отаџбини, посвећеност професији, оданост, храброст, дисциплинованост, солидарност, човечност, достојанство, пожртвованост и поштовање. Кодекс предвиђа да се припадник Војске Србије руководи следећим општим моралним начелима: служење отаџбини Србији, савесно и стручно вршење дужности и човечно поступање (Кодекс части Војске Србије, *Службени гласник*, бр. 116/07 и 88/09). Повреда Кодекса части повлачи моралну одговорност и сматра се недостојним поступком који другим припадницима Војске Србије представља негативан пример у понашању. Уколико је припадник Војске Србије повредио истовремено одредбе других закона и Кодекса части, санкционише се у складу са законским и подзаконским прописима који дефинишу ту област.

Кључна новина у правном систему Србије у оквиру унапређивања интегритета јавних служби јесте увођење планова интегритета као превентивне антикорупцијске мере која обухвата и превенцију етичких и професионално неприхватљивих поступака и неправилности (Закон о Агенцији за борбу против корупције, *Службени гласник*, бр. 97/2008, 53/2010, 66/2011 – одлука Уставног суда, 67/2013 – одлука Уставног суда, 112/2013 – аутентично тумачење и 8/2015 – одлука Уставног суда). План интегритета је документ који је резултат поступка самоконтроле институције у циљу одржања и побољшања њеног интегритета, видљивости, јавности рада институције и професионалне етике запослених. Интегрални део плана интегритета је дефинисање процеса који се одвијају у институцији, на основу којих се процењују ризици и одређују превентивне мере и механизми за спречавање тих неправилности. Суштина оваквог приступа је системско спречавање корупције и утицање на системске проблеме у држави (Агенција за борбу против корупције, 2012: 3).

У савременом друштву се верује да су државни службеници повезани са ауторитетом државе и да би због тога требало да својим ауторитетом подрже владавину права као и да спроводе политику владе. Сходно томе, државни службеници морају да имају високе стандарде јер је њима поверен задатак да раде за заједнички интерес. Доношење етичког кодекса је на неки начин давање обећања, а придржавање оног што је кодексом утврђено је заправо држање тог обећања. Да би држање обећања било могуће, потребно је да се кумулативно испуне три услова: висок степен личне одговорности, висок степен надзора понашања и присуство чиниоца који се у филозофској теорији означава као „феномен доброг Самарићанина” (саосећајна особа која несебично помаже другима) (Brandt, 1995: 51–65).

Етика у обавештајном сектору кроз институционални приступ: пример Федералног истражног бироа у САД

Сматра се да етика је *conditio sine qua non* ефикасне демократске контроле и у САД је интегрисана у систем за одређивање стандарда обавештајног

деловања. Интегрисаност етике у обавештајном поступању је нужна за суочавање са злоупотребама (Jones, 1989: 35). Усвојен приступ у САД подразумева структурирање сложених институционалних механизма, а структура Федералног истражног биора (даље, у тексту: FBI) је у том смислу нарочито индикативна јер рефлектује ту сложеност, а чине је:

- Управа за инспекцију (*Inspection Division*),
- Савет за надзор над обавештајним радом (*Intelligence Oversight Board*),
- Канцеларија за професионалну одговорност (*Office of Professional Responsibility*),
- Канцеларија за интегритет и усклађивање (*Office of Integrity and Compliance*),
- Канцеларија Генералног инспектора (*Office of the Inspector General*),
- Канцеларија за правно саветовање (*Office of the General Counsel*),
- Одељење за приватност и грађанске слободе (*Privacy and Civil Liberties Unit*) и
- Управа за безбедност (*Security Division*) (Federal Bureau of Investigation, [www.fbi.gov/stats-services/publications/todays-fbi-facts-figures-031413.pdf](http://www.fbi.gov/stats-services/publications/todays-fbi-facts-figures/facts-and-figures-031413.pdf), приступљено 11. март 2016.).

Управа за инспекцију (ID) је део FBI и редовно врши инспекцију активности и управа унутар FBI како би се осигурало да функционисање на начин који је у складу са утврђеним циљевима и свим правним прописима које предвиђа амерички правни систем. Осим тога, ID организује обуку путем које се службеници упознају са смерницама рада, врши евалуацију програма који се реализују и израђује упутства за унапређивање рада и спроводи надзор над применом институционалних смерница рада. Такође, одговорна је за координацију и рад Савета за надзор над обавештајним радом.

Gerald Ford, председник САД у периоду од 1974. до 1977. године, покренуо је иницијативу којом је 1976. оформљен Савет за надзор над обавештајним радом (IOB), као тело Беле куће које надзире законност и адекватност обавештајних активности. IOB одговара Председнику САД, а дужност му је да припрема извештаје о обавештајним активностима за које сматра да су незаконите или супротне одређеним упуштвима Председника која имају снагу закона у тачно предвиђеним ситуацијама. Такође, Савет може да извештаје прослеђује државном тужиоцу. Од 1997. године, Савет је као један од комитета укључен у саветодавно тело Председника САД за обавештајни рад са међународном димензијом.

Канцеларија за професионалну одговорност (OPR) је, такође, део FBI као посебна јединица у оквиру Канцеларије Директора FBI. Дужност OPR је да обезбеђује да се запослени понашају ускладу са највишим степеном интегритета и професионалног рада арбитирањем на нивоу прве инстанце у случајевима када је то доведено у питање. Такође, ова јединица је одговорна за креирање и спровођење процедура у вези са дисциплинским повредама правила рада, као и за надзор над непристрасним деловањем, у политичком смислу, у обављању задатака FBI, како из домена националне безбедности, тако и из сфере спровођења закона. OPR тесно сарађује са ID да би испитала наводе о криминалном или недоличном поступању запослених, како у домену службених активности, тако и у сфери приватног живота. У таквом случају, OPR

спроводи истрагу како би оценила основаност сумње и предлаже даље поступање. Уколико је потребно доношење одлуке о дисциплинској мери, предмет преузима OPR па га процесуира сходно прописима.

Канцеларија за интегритет и усклађивање (OIC) је најмлађи део инфраструктуре надзора на радом FBI, основана 2007. године са циљем да обезбеди да се процедуре и процеси у FBI одвијају у складу са правним прописима и политичким смерницама. Обезбеђивање поступања које је у складу са утврђеним правилима пре свега је питање интегритета институције како не би дошло до нарушавања поверења јавности у њен рад, па је одговорност сваког запосленог у тој институцији да се придржава кључних институционалних вредности.⁵ OIC има кључну улогу у обезбеђивању континуиране каријерне етичке обуке запослених у FBI. Како комуникација између службеника FBI и OIC има суштински значај за успешан рад OIC, од службеника се очекује да јој се обраћају са питањима и захтевима у вези са нарушавањем правних прописа и смерница јавне политике коју спроводи FBI. У испитивању таквих навода и даљем поступању у вези са тим, OIC сарађује са ID, Канцеларијом Омбудсманна (у Америци све државне институције имају своје омбудсмане), Управом за људске ресурсе и Правним одељењем Генералног инспектора.

Канцеларија Генералног инспектора (OIG) установљена је 1988. године као независно тело у оквиру Министарства правде које одговара за свој рад у државном тужиоцу и Конгресу. Надлежност OIG се односи на запослене у оквиру Министарства али и на друге службенике који учествују у активностима појединих агенција. Генерални инспектор има дужност да открива криминално, недолично и неодговорно понашање и злоупотребе службеника, као и да промовише интегритет и етичке стандарде. Ова институција примењује прописе из области кривичног и грађанског права као и етичке стандарде тако што истражује наводе о појединцима или телима у домену својих надлежности а који се односе на поступање у домену финансија, склапања уговора или кршења норми које предвиђа кривично право.

Канцеларија за правно саветовање (OGC) је део FBI и њен примарни задатак је да правно саветује Директора FBI, високе руководице унутар FBI и организационе јединице у погледу истрага али о административним питањима. То укључује и правничку обуку, правно заступање и бављење свим питањима из домена националне безбедности али и општих правних питања.

У оквиру OGC, 2006. године је формирано Одељење за приватност и грађанске слободе (PCLU) које има саветодавну функцију, а бави се питањима заштите приватности и грађанских слобода у вези са истражним и обавештајним активностима FBI. PCLU има кључну улогу у настојањима FBI да осигура поштовање грађанских слобода и права на приватност.

Управа за безбедност (SD) обезбеђује адекватно безбедно окружење за запослене и оне који у неком тренутку бораве у просторијама FBI и спречава компромитовање података у вези са националном безбедношћу и других пода-

⁵ О вредностима FBI видети детаљније на: Federal Bureau of Investigation, *FBI Core Values*, www.fbi.gov/new_employees/employee_corevalues, приступљено 11. 03. 2016.

така FBI. Такође, SD има улогу у безбедносној провери запослених која се односи на њихов интегритет и поузданост.

Обликовање професионалне етике обвештајног рада

Супкултура кристалише, материјализује и преноси искуство групе и најчешће се одређује као група појединаца које уједињују начин живота, заједничке вредности, уверења о улози групе у друштву и интеракцијама припадника групе са осталим припадницима заједнице (Božilović, 2010: 46). Укључивање у одређену супкултуру одвија се кроз процес тзв. „секундарне социјализације” у коме се учи оно битно за учешће у одређеном окружењу. Овај процес даје потребан елемент генерализације, али за припадност супкултури потребни су и елементи самопроцене и осећаја идентификације.

Професионална етика је скуп најважнијих моралних вредности и правила, које се устаљују током обављања неког друштвено признатог занимања и утичу да се дотична делатност обавља на начин који је пожељан у друштвеном смислу. У сложеним друштвима, друштвена контрола девијантног понашања је непосредна, институционална и репресивна, а ослања се на расположиве ресурсе који обезбеђују деловање механизма формалног кажњавања (Гиденс, 2001: 125–126). Обавештајна делатност је позиционирана у функцији репресивне политике и представља област у којој професионалци уживају већи степен аутономије у односу на друге професионалце који заступају јавни интерес, а то је један од најоспораванијих потпорних стубова државе са становишта општеприхваћених друштвених вредности.

Обука одређује како ће професионалци у обавештајној делатности користити аутономију коју имају. Међутим, обука у овом смислу није ограничена на формално образовање или тренинг, већ може бити и неформалног карактера. Социјализација ових професионалаца како у току обуке, тако и у приваној сфери, у великој мери дефинише њихову професионалну етику и поступање.

Етика је блиско повезана са питањем индивидуалних и личних перформанси професионалаца, и у вези са њима, питањима о утицају верских уверења, социјалне изолације, алијенације и др. Утицај ових фактора на формирање супкултуре у обавештајној области уобичајено се одређује као негативан. Када су верска уверења у питању, то се пре свега објашњава могућим проблемима чији је корен у мултиконфесионалним заједницама. Социјална изолација је негативна последица лоше организованих система који професионалцима остављају веома мало времена за интеракцију са цивилима у најопштијем смислу речи, услед чега бледи њихова осетљивост за шире и различите друштвене токове и практично наступа алијенација у односу на све изван своје супкултуре. Алијенација је у етичком смислу изузетно негативна појава, јер уклања потребну спону између одговорности спрам јавности и професионалне етике.

Свакој врсти обавештајног рада својствена је проактивно опредељена административна култура која подржава преузимање ризика као основне прет-

поставке успешног извршавања аналитичких и оперативних задатака, како би се у крајњем исходу испунила очекивања јавности у погледу оправданости друштвене улоге служби које се баве обавештајним радом (Фатић, Кораћ, Булатовић, 2013: 52). Професионалци се у свакодневном раду суочавају са потребом да идентификују, процене и интегришу етику на свим нивоима и у свим фазама рада. У циклусу одлучивања, етичка верификација се одвија на три нивоа и то:

- на стратешком нивоу, путем одређивања етичких стандарда,
- на политичком нивоу, путем ауторизације етичких стандарда, и
- на оперативном нивоу, путем примене етичких стандарда.

Руководиоци обликују професионалну етику на макро нивоу кроз процес доношења одлука (Coyne, Bell, Merrington, 2013: 31–32). С обзиром на специфичну улогу, руководиоци су носиоци процеса који се у теорији означава као дифузија потицаја (Rogers, 1983). Крајњи резултат дифузије потицаја је усвајање оног иновативног, што се рефлектује кроз праксу. У контексту обавештајног рада, дифузија потицаја је процес институционалне изградње, надзора и унапређивања професионалне етике обавештајног рада, у коме се преносе нове идеје, понашање, технологије и веровања (Garthoff, 2007: 130–148).⁶

Етика почива на вољи појединца да поступа на начин предвиђен смерницама које руководе његово понашање. Типично за професију је суочавање са непредвиђеним ситуацијама и доношење одлука са вишеструким последицама, што прописи нису у могућности да нормирају на таксативан начин. Због тога је дискреционо одлучивање утемељено на интерпретацији кључна карактеристика оперативног нивоа обавештајног рада. Осим тога, прописи и правила понекад пружају решење за одређене проблеме, али ретко одговарају на емотивне дилеме. Суштина етичке процене у обавештајном раду је у вези са решавањем етичке дилеме која се може представити као налажење одговора на питање да ли би конкретну активност било могуће одбранити пред критиком јавности у случају да дође до њеног откривања. Пошто обавештајне активности подразумевају обављање комплексних задатака што подразумева тимски приступ, индивидуално поступање се одвија у тимском контексту, што представља микро ниво обликовања професионалне етике. А са етичким изазовима појединац се суочава примарно рефлектујући тимску етику.

Увек постоји ризик да етичко просуђивање буде погрешно, али је он у обавештајном раду посебно наглашен јер примена појединих метода и техника (на пример, вођење тајних операција у криминалном миљеу) може да угрози идентитет, па и живот обавештајног службеника када је предмет обавештајног рада организовани криминал и тероризам, јер су виновници ових дела склони употреби екстремног насиља. Заснивање безбедносне процене на непотпуним информацијама некада је неминовност, а то, такође, може да доведе до погрешног расуђивања, па је морални интегритет обавештајног службеника главна

⁶ Адмирал *Stansfield Turner*, који је био директор CIA у периоду од 1977. до 1981. године, скоро већ пола века заступа становиште да је етика драгоцени путоказ за усмеравање активности са циљем да се унапреди јавно поверење у обавештајне службе.

брана неетичном ревидирању сачињене процене на основу прикупљених информација (Фатић, Кораћ, Булатовић, 2013: 52). Етичко поступање поред норми захтјева и адекватне ставове и склоности које људе мотивишу да се понашају у складу са тим нормама. Ако је у супкултури обавештајне делатности релативизован етички приступ обавештајним задацима, то може да постане препрека остварењу жељених циљева, да дугорочно нанесе штету обавештајним активностима и утиче на негативну представу грађана о професији.

Закључна разматрања

У развијеним демократским срединама где су институције устројене по принципу услужног сервиса грађана као њихових клијената, легитимно је постављати питање цене безбедности и то како њене економске тако и друштвене цене која се односи на њен друштвени утицај. Систем кривичноправног реаговања на криминалитет и репресија представљају битан фактор добробити код људи. Обавештајни рад има функцију повећања осећаја добробити јер на нивоу заједнице омогућава суочавање са безбедносним претњама. Међутим, ако се његова улога једнострано схвати, онда обавештајно деловање може негативно утицати на добробит грађана јер може бити и фактор фрикције у друштвеним односима. Обавештајни рад као део безбедносних мера и праксе може имати негативан утицај на друштвени живот иако је делотворан у смислу одвраћања безбедносних претњи. Због тога се продуктивност и прихватљивост обавештајног рада оцењују са становишта квалитета живота у смислу усвојених вредности и с тим у вези могућег угрожавања друштвеног поретка. Стога институције које примењују обавештајни рад, док врше своје задатке морају поступати као чувари вредности друштвеног поретка. Ово је основ концепта континуираног каријерног етичког образовања за професионалце у обавештајној сфери и изванредан начин да се обезбеђује етички континуитет у обликовању њихове професионалне супкултуре.

Литература:

1. Agencija za borbu protiv korupcije (2012) *Priručnik za izradu plana integriteta*. Agencija za borbu protiv korupcije: Beograd.
2. Gidens, Entoni (2001) *Sociologija*. CID: Podgorica.
3. Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava i sloboda. Službeni list–Međunarodni ugovori, 9/2003.
4. Zakon o Agenciji za borbu protiv korupcije, *Službeni glasnik*, 97/2008, 53/2010, 66/2011 – odluka Ustavnog suda, 67/2013 – odluka Ustanog suda, 112/2013 – autentično tumačenje, 8/2015 – odluka Ustavnog suda.
5. Zakon o policiji, *Službeni glasnik*, 6/2016.
6. Kodeks časti Vojske Srbije, *Službeni glasnik*, 116/07, 88/09.
7. Andonov, Oliver, Stanković Pejnović, Vesna (2014). „Kriminalističko–obaveštajni rad: teorijski i praktični pristup savremenog rada policije”, *Vojno delo*, 3: 147–159.

8. Pavićević, Olivera, Bulatović, Aleksandra (2015) „Moralne osnove društvenog poretka i kriminal”. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*. 34 (1): 23–41.
9. Fatić, Aleksandar, Korać, Srđan, Bulatović, Aleksandra (2013) *Etika kriminalističko-obaveštajnog rada*. Institut za međunarodnu politiku i privredu: Beograd.
10. Brandt, Richard B. (1995) “Foundationalism for Moral Theory”. *Canadian Journal of Philosophy*. 25 (1): 51–65.
11. Božilović, Nikola (2010) “Youth Subcultures and Subversive Identities”. *Facta Universitatis Series: Philosophy, Sociology, Psychology and History*. 9 (1): 45–58.
12. Council of Europe (2001). *Recommendation of the Committee of Ministers to Member States on the European Code of Police Ethics*. Rec(2001)10.
13. Coyne, John, Bell, Peter, Merrington, Shannon (2013) “Exploring Ethics in Intelligence and the Role of Leadership”. *International Journal of Business and Commerce*. 2 (10): 27–37.
14. European Parliament (2006) *Resolution on the Alleged Use of European Countries by the CIA for the Transportation and Illegal Detention of Prisoners*. 2006/2200 (INI).
15. Flores, Albert (1998) “The Philosophical Basis of Engineering Codes of Ethics”. In: Vesilind, Alastair S., Gunn, Aarne P. (eds), *Engineering Ethics and the Environment*, Cambridge University Press: Cambridge. 201–209.
16. Galliot, Jai, Reed, Warren (eds.), *Ethics and the Future of Spying: Technology, National Security and Intelligence Collection*, Routledge, London, 2015.
17. Garthoff, Douglas F. (2007) *Directors of Central Intelligence as Leaders of the US Intelligence Community*, Center for the Study of Intelligence, Central Intelligence Agency: Washington, DC.
18. Gill, Peter (2009) “Security Intelligence and Human Rights: Illuminating the “Heart of Darkness”?” *Intelligence and National Security*. 24 (1): 78–102.
19. Jones, Reginald V. (1989) *Reflections on Intelligence*, Heinemann: London.
20. Leigh, Ian (2005) “More Closely Watching the Spies: Three Decades of Experiences”. In: Born, Hans, Johnson, Loch K., Leigh, Ian, *Who's Watching the Spies?: Establishing Intelligence Service Accountability*. Potomac Books: Washington D.C. 3–10.
21. Lyotard, Jean-François (1995) *Šta je postmoderna?*. Art Press: Beograd.
22. Omand, David, Phythian, Mark (2013) “Ethics and Intelligence: A Debate”. *International Journal of Intelligence and CounterIntelligence*. 26 (1): 38–63.
23. Parliamentary Assembly of the Council of Europe (2005) *Democratic Oversight of the Security Sector in Member States*. Rec (2005)1713.
24. Shpiro, Sschlomo (2007) “Speak No Evil: Intelligence Ethics in Israel”. *Defence Intelligence Journal*, 16 (1): 78–79.

Internet izvori:

1. <http://ethics.iit.edu/ecodes/node/3401>.
2. www.fbi.gov/new_employees/employee_corevalues.
3. www.fbi.gov/stats-services/publications/todays-fbi-facts-figures/facts-and-figures-031413.pdf.

ETHICS AS AN ELEMENT OF PROFESSIONAL SUBCULTURE IN THE INTELLIGENCE PROFESSION

Summary: Within an institutional context, ethics is closely related to individual and personal performance. The current proliferation of intelligence activities has arisen as a reaction to the growing threats by organised crime and terrorism. However, the use of intelligence-led policing and criminal justice policies more generally brings with it an inevitable threat to the core civic and human rights which were once fundamental to the very concept of liberal democracy. Thus intelligence ethics has established itself as a new, dynamic field of professional ethics. The research within this new discipline revolves primarily around issues facing the intelligence community as a particular professional group in the modern society; its onus is largely on the theoretical development of a “just intelligence”, which is somewhat equivalent to efforts in the ethics of war to construct a theory of “just war”.

Professionals in the security sector tend to enjoy a higher degree of autonomy than most other public servants. A discretionary operational decision-making emphasizes the need for high quality training of intelligence officers. They need to be able to conceptually understand ethical issues as they arise in the course of their daily work and to interpret them adequately in order to make quality discretionary decisions. This means that intelligence professionals cannot be predominantly drawn from the “rank-and-file” of the security profession, especially from the police ranks without a critical assessment and a recruitment discriminatory.

The paper discusses not only the potential of intelligence-based policies to address organized crime, but also their potential to undermine the quality of life in a democratic society. The author argues that one way to address the need to balance intelligence-led criminal justice as a tool to fight crime on the one hand, and the need to use it scrupulously, on the other, is to pay far greater attention to a career development of intelligence officers, especially in the field of criminal intelligence, where theoretical education, the learning of theoretical thinking and conceptual skills are absolutely critical.

Key words: intelligence, professional subculture, ethics of intelligence, well-being, democratic order

БОЈАН Д. ЈАНКОВИЋ*
САША М. МИЛОЈЕВИЋ
Криминалистичко-полицијска
академија
Београд

УДК 316.624:343.915
Монографска студија
Примљен: 24.04.2016
Одобрен: 17.05.2016
Страна: 363-373

РАСИЗАМ У ФУДБАЛСКОЈ СРБИЈИ

Сажетак: У раду је дата квалитативна и квантитативна анализа појаве расизма на фудбалским утакмицама у Србији. Анализирани су одговори популације младих, старости од 14 до 19 година, који су анкетирани на тему расизма у српском фудбалу. Други део истраживања односио се на анализу расистичких испада који су се догодили на фудбалским теренима у Србији. Иако се на први поглед може сматрати да Србија нема већих проблема са расизмом у фудбалу, у раду је доказано да: (1) да велики део младих у Србији уочава проблем расизма на фудбалским утакмицама, али да на конкретном случају не препознаје расистичке испаде (2) да је расизам на фудбалским утакмицама у Србији присутан највише у колоквијалној области фудбалске културе, и (3) да расистички акти нису искључиво везани за хулиганско навијачке групе, већ га чине и друге особе које називамо случајни расисти.

Кључне речи: Расизам, фудбал, млади, Србија

Увод

Хулиганско понашање дела навијача на фудбалским утакмицама је вишедеценијски проблем са којим се суочава велики број земаља Европе. Међутим, у појединим државама приметно је увећање једног карактеристичног облика хулиганског понашања навијача, односно појаве расистичких испада. Из годишњег извештаја Сталног комитета Савета Европе за спровођење Европске конвенције о насиљу и недоличном понашању гледалаца на спортским приредбама, може се уочити да се Румунија, Русија и Велика Британија суочавају са повећаним бројем расистичких испада на фудбалским утакмицама (Quidt, 2012: 17). Француска је за извештај доставила детаљније податке који су се односили на расистичке инциденте који су се догодили само у једној сезони, указујући да је расизам озбиљан проблем (Quidt, 2012: 6).

У извештају Сталног комитета Савета Европе Велика Британија се помиње као држава у којој су расистички испади на фудбалским утакмицама у порасту. У Холандији, држави чије је становништво, такође, мешовитог расног

* bojan.jankovic@kpa.edu.rs

састава, била је распрострањена теза да у њој не постоји велики проблем са расизмом, међутим, истраживање које су спровели Милер и сарадници, показало да је расистички испади нису тако ретки (Müller, Zoonen, and Roode, 2007: 340).

Можда је и очекивано да расизам као социолошки, али и безбедносни проблем буде присутан у државама у којима је становништво мешовитог расног састава, међутим, расистичко понашање на фудбалским утакмицама забележено је и у државама Европе где је становништво готово искључиво беле расе, у Русији међу навијачима *Зенита*, у Украјини међу навијачима *Металиста* и *Арсенала*, као и у Италији међу навијачима *Лација* (Watson, 2013: 1058-1059, 1067-1068). У Немачкој су идентификована три облика расистичког понашања на фудбалским утакмицама: (1) расистичко и екстремно десничарско понашање навијача (са или без изричите политичке мотивације), на или у близини спортских објеката; (2) расистичке увреде међу играчима и (3) систематски и политички мотивисана десничарско екстремистичка пропаганда и агитација у контексту фудбала (Peucker, 2009: 16).

Расистички испади у српском фудбалу

Први трагови расистичког понашања на фудбалским утакмицама у Србији могу се повезати са оснивањем навијачке групе фудбалског клуба *Рад* из Београда *United Force*, основане од стране припадника неформалне групе *Skinheads*. Ови навијачи се могу сврстати у групу нацистичко-расистичких скинхедса, који представљају најизраженију, најагресивнију и најмногобројнију групу (Ђорић, 2015: 243).¹ Данас је *United Force*, једна од најагресивнијих навијачких група у Србији, са око 500 чланова, који су сви са подручја Београда и из категорије насилних и потенцијално насилних (Оташевић, 2010: 274). *Рад* је због испада својих навијача често дисциплински кажњаван од стране ФС Србије, претежно због својих шовинистичких испада, али и због расистичког навијања, као што је био случај када су 9. маја 2009. године вређали на расној основи фудбалера *Чукарничког*, Јуцина Сепуу, због чега је *Рад* кажњен одигравањем утакмице без присуства публике.²

Да расистички инциденти нису само везани са навијаче фудбалског клуба *Рад* показали су навијачи фудбалског клуба *Борац* из Чачка. Тако су Аде-кунла Лукмона из Нигерије напали навијачи 6. априла 2005. године у градском парку у Чачку, док се враћао са тренинга *Борца*, а играч је тада задобио лаке телесне повреде.³ Још један напад догодио се после утакмице Борац – Вождо-

¹ Према Марји Ђорић, поред нацистичко-расистичких скинхедса, постоје још три групе: „Шарповци“ или мирољубиви скинхедси, који су против расизма; „Црвени“ скинхедси, који у својој бити форсирају анархистичко левичарску идеологију, и „Геј“ скинхедси, који представљају куриозитет у овом „мачо“ покрету и који су се временски најкасније издвојили као посебна група.

² Mondo: *Zbog rasizma Rad - Partizan bez publike*, <http://mondo.rs/a135922/Sport/Fudbal/Zbog-rasizma-Rad-Partizan-bez-publike.html>, 22.09.2014.

³ Политика: *Црнци, белци, Немци и комшије*, <http://www.politika.rs/rubrike/Sport/fudbal/Crnici-belci-Nemci-i-komshije.lt.html>, 12.10.2014.

вац, 14. октобра 2006. године, када је полиција привела је чак 37 навијача домаћег клуба под оптужбом да су на расној основи вређали фудбалера *Борца*, Мајка Темвањеру из Зимбабвеа. Навијачи су на главама имали беле капуљаче, обележје радикалне расистичке организације у САД - Кју Клуks Клана. У рукама су држали заставу некадашње америчке јужњачке, робовласничке Конфедерације, при чему су играчу упућивали расистичке паролe и уз одсечно подизање десне руке увис, као знак нацистичког поздрава. Због кривичног дела изазивања националне, расне и верске мржње и нетрпељивости тројица вођа навијача фудбалског клуба Борац осуђени су на по шест месеци затвора, а 23 навијача је осуђено на по четири месеца затвора, условно на две године.⁴

Седмог марта 2008. године, четворица навијача *Борца* напала су фудбалера Соломона Опокуа из Гане, након утакмице Борац – Бежанија. Он је вређан речима: „Шта радиш овде, црнчуго?“, „Умри, црнац!“, „Црнчуго, стани да те бијемо!“, а потом су га тукли, наневши му при том лаке телесне повреде. Окружни суд у Чачку је осудио четворицу нападача, старости између 21 и 24 године, на казне затвора у трајању од 10 до 18 месеци због извршеног кривичног дела изазивања националне, верске, расне мржње и нетрпељивости.⁵ Двадесетак дана након напада на Опокуа десио се још један расистички инцидент у Чачку. Наиме, 30. марта након искључења фудбалера *Партизана* Ламина Дијаре, због ударања домаћег фудбалера, публика му је упутила разне расистичке увреде.⁶

Да и други тимови у Србији имају проблема са расистичким понашањем навијача видело се још на утакмици УЕФА купа између фудбалских клубова *Сартид* и *Инсвич* из Енглеске, у Смедереву 3. септембра 2002. године. Због вређања тамнопутих играча из енглеског тима, од стране домаћих навијача, фудбалски клуб *Сартид* је од УЕФЕ кажњен са 20 000 швајцарских франака.⁷ Слично расистичко понашање је забележено 29. септембра 2007., када су навијачи *Партизана* упутили низ погрдних израза на рачун фудбалера *Црвене звезде*, Ибрахима Гаја, због чега је *Партизан* кажњен са играњем једне утакмице без присуства публике на свом терену.⁸ Расистички испад је забележен и у Кули 26. новембра 2006., на утакмици Хајдук – Црвена звезда. Тада је, по медијским извештајима, тадашњи тренер *Хајдука*, вређао звездинаог играча Ибрахима Гаја, упућујући му неколико пута увреде: „Шта то радиш црнчуго?“.⁹ Сличне увреде су упућене и нигеријском фудбалеру Фрајдеју Езеу, играчу *Младости* из Лучана, на утакмици у Нишу, Раднички - Младост, одиграној 29.

⁴ RTS: Osuđeni navijači Borca, <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/135/Hronika/27614/Osu%C4%91eni+navija%C4%8Di+Borca.html>, 22.10.2014.

⁵ Peščanik: Srpski fudbal i rasizam, <http://pescanik.net/iz-beleznice-za-emisiju-02-10-2009/>, 23.09.2014.

⁶ Политика: Црнци, белци, Немци и комуније, <http://www.politika.rs/rubrike/Sport/fudbal/Crnci-belci-Nemci-i-komshije.lt.html>, 12.10.2014.

⁷ Arena: Rasizam u Čačku po receptu Evrope!

<http://revija92.rs/code/navigate.php?Id=599&editionId=18&articleId=86>, 12.01.2015.

⁸ Ibid

⁹ Ibid

новембра 2014. године. Групица навијача Радничког вређала је тамнопутог играча *Младости* из Лучана, називајући га мајмуном и опонашајући мајмунске крике.¹⁰

Један од расистичких инцидената који је у српској јавности покренуо ширу дебату о питању расизма у Србији догодио се 16. октобра 2012. године након одигране фудбалске утакмице младих репрезентација *Србије* и *Енглеске*. Наиме, након завршетка утакмице, дошло је до физичког сукоба између фудбалера обе репрезентације, али и расистичких повика са трибина упућених енглеским тамнопутим играчима. УЕФА је казнила два тренера Србије одређеним временским периодом забране обављања тренерског посла, а четири играча Србије и два Енглеске кажњена су не играњем одређеним бројем утакмица. Младој репрезентацији Србије, на следеће две утакмице које је одиграла као домаћин, одређено је да игра без присуства публике, док је фудбалски савез Србије кажњен са новчаном казном.

Ранија истраживања расизма у фудбалу

Проблем расизма на фудбалским утакмицама у научној литератури разматран је из неколико углова. У једном од истраживања (Wagner-Egger, Gygax, and Ribordy, 2012) анализирано је питање утицаја боје коже на пресуде судија у фудбалским дуелима, где није доказано да боја коже утиче на одлуке судија. У другом истраживању (McCarthy, Jones, and Potrac, 2003), извршена је анализа коментарисања црних играча током одигравања фудбалских утакмица, од стране телевизијских коментатора, у којем се показало да спортски новинари користе расне стереотипе за црне играче, а неупотребљавају такве стереотипе према белим играчима. Поред ових, реализована су и истраживања (Cleland, 2013) која су се бавила медијима и расизмом, а односила су се на утицај нових друштвених медија на развијање расизма. Истраживање је показало да су нови друштвени медији простор на коме се отворено заступају расистички ставови, и да су они, иако удаљени од стадиона, дубоко укорењени унутар британског друштва.

Истраживање у Холандији (Müller, Zoonen, and Roode, 2007: 339), спроведено у Амстердаму, путем дубинских интервјуа са најекстремнијим навијачима, беле расе, фудбалског клуба Ајакс, и са фудбалерима различитог етничког порекла показало је да су многобројни играчи вређани и омаловажавани на расној основи, како од навијача, тако и од саиграча и противничких играча. У Шпанији је у широј јавности било заступљено становиште да проблем расизма на фудбалским утакмицама не постоји, међутим истраживања које је спровео Лопис је показало да расистички инциденти не да нису тако ретки, већ их изазива већи број људи (Llopis-Goig, 2009: 40).

Посебно интересантно, за овај рад, је истраживање спроведено у циљу испитивања обима расизма у британском фудбалу, које су спровели Клиленд и

¹⁰ Novosti: Eze: *Rasizam je veliki problem u Srbiji*, <http://www.novosti.rs/vesti/sport.294.html:522081-Eze-Rasizam-je-veliki-problem-u-Srbiji>, 12.09.2015.

Кешмор (Cleland and Cashmore, 2016: 27), у којем су анализирани одговори 2500 навијача, путем интернет анкете. У анализираним одговорима велики број испитаника (у зависности од године од 50% до 83%) изразио је став да расизам и даље постоји на стадионима. Истраживање је показало да у британском друштву, постоји и даље проблем са расизмом повезаним са фудбалским утакмицама и да су расистички ставови културолошки уграђени код појединаца.

У једном од радова (Back, Crabbe, and Solomos, 1999: 428), аутори су дошли до закључка да је расизам и даље присутан на фудбалским теренима Енглеске, али да се он више не изражава директно, већ је пронашао суптилније начине изражавања. Аутори наводе да се расизам не може искључиво везати за агресивно понашање фудбалских хулигана јер расистичке испаде врше и тзв. обични навијачи, те да се овај проблем мора посматрати у ширем контексту, у оквиру целокупне фудбалске културе. Расизам је документован међу обичним фудбалским гледаоцима (Llopis-Goig, 2009), медијима (McCarthy, Jones, and Potrac, 2003), између самих фудбалера, истих или различитих клубова, између тренера и играча (Müller, Zoonen, and Roode, 2007), као и у спортским организацијама (Long, Robinson, and Spracklen, 2005). Бек и сарадници тврде да се у већини научне литературе игнорише ова разноликост испољавања расизма у фудбалу, смањујући проблем на јасно идентификоване проблематичне расистичко-хулиганске групе. Због тога они предлажу да се проучавање проблема расизма у фудбалу треба да буде олакшано поделом фудбалске културе на четири различите области у којима се појављује расизам: *колоквијална област, професионална, институционална* и *област културне индустрије* (Back, Crabbe, and Solomos, 1999: 436). *Колоквијална* област одговара оним контекстима расистичког понашања који се генерално препознати као проблем у фудбалу, као што је колективно скандирање расистичких увреда од стране навијача. *Професионална* област скреће пажњу на облике расизма које играчи доживе у њиховим клубовима током утакмица, тренинга, као расну интеракцију на местима као што су свлачионице и друге просторије клубова. *Институционална* област укључује питања расног приступа при доношењу одлука у клубовима и недостатак заступљености различитих етничких група у власништву клубова и у клупским одборима. Последња, *област културне индустрије* обухвата расизам укључен у пристрасно представљање фудбалера из различитих етничких група у медијима на различите начине.

У другом истраживању Милер (Müller, Zoonen, and Roode, 2007: 337) је такође става да отворени и одмах препознатљиви расистички акти више не могу олако класификовати особу као припадника девијантне групе коју карактерише морална дегенерација, као што су навијачке групе, већ поступке таквих особа радије треба посматрати као израз шире *расне културе* у фудбалу. Аутори су у свом раду извршили класификацију лица која могу бити повезана са расистичким понашањем у три категорије: *прави расисти, случајни расисти* и *особе која не врше расистичке акте*. Доминантни положај фудбалских навијача, када говоримо о расизму је и даље невин посматрач, који се гнуша расизма, ретко се сусреће са њим и у њему не учествује (Müller, Zoonen, and Roode,

2007: 344). И *случајни* и *прави* расисти испољавају расистичко понашање, па се онда поставља питање на основу чега је направљена ова класификација. Аутори дају објашњење да *случајни расиста* након извршеног расистичког акта пориче његов значај тврдећи да он није *прави расиста*, зато што се не придржава расистичке идеологије, али да га је учинио зато што су га понеле емоције и атмосфера на трибинама. Разлика између ове две категорије лежи у намери, вредностима и веровањима учиниоца расистичког акта, које је некада веома тешко или немогуће утврдити у контексту фудбалске културе. Намера *случајног расисте* је да расистичким актом, који је испражњен сваког политичког значења и сведен на израз недоличног понашања које се не разликује од обичног облика недоличног навијања, утиче на исход утакмице, тако што би увредама избацио из такта играча коме је увреда упућена. *Прави расиста* се придржава расистичке идеологије, коју спроводи током навијања на трибинама, али и ван стадиона, узимањем учешћа у активностима навијачких група или десничарским организацијама.

Поред добрих ствари које је Србији глобализација донела, она је донела и проблем фудбалског хулиганизма (Делибашић и Мандарић, 2015: 79). Домаћа научна литератури из разних углова проучава овај проблем, али се не бави проучавањем хулиганизма који се испољава кроз расистичке испаде. Изузетно, неколико радова (Bošković, 2006: 562; Оташевић, 2010: 274) назначе потенцијални проблем са расизмом на фудбалским утакмицама, али не баве се анализом обима те појаве. Бошковић у свом раду (Bošković, 2006: 562), који се иначе проучава проблем расизма у целокупном српском друштву, признаје да је расизам у српском фудбалу велики проблем и само констатује: „Ја свесно не желим да говорим о све више „популарном“ облику расистичког понашања (као што су увреде на спортским објектима...), зато што верујем да су проблеми, са којима се сусрећемо са овим обликом „културног расизма“, много већи и потенцијално штетнији.“

Да ли тај проблем постоји у Србији, где постоји предубеђење да такав проблем не постоји, за сада није у потпуности јасно. Одговори на ова питања потражени су међу средњошколском популацијом, јер је у неколико истраживања (Оташевић, 2010: 271; Јанковић, 2010:138) доказано да је велики број чланова навијачких група управо те старосне структуре.

Перцепција младих о присуству расизма у фудбалу

Да би се дошло до података о перцепцији младих о расизму на фудбалским утакмицама у Србији постављена су им питања на тему расизма, а која су иначе била део ширег анкетног упитника о насиљу на фудбалским утакмицама. Конструисани мерни инструмент је био затвореног типа и уз могућност избора већег броја понуђених одговора. Анкетни лист је имао кратка јасна и недвосмислено формулисана питања, како би испитаницима била разумљива. Испитаницима је и усменим путем објашњен циљ и задаци истраживања и дата потребна објашњења у вези са избором одговора. На овај начин је обез-

беђено да се добију подаци који су могли да се, на објективан начин, среде и анализирају. Реализовано анкетирање било је анонимно. Прикупљени подаци обрађени су методама статистичке анализе и то процедурама које су приказале дескриптивне параметре.

Подаци о расизму и младима на фудбалским утакмицама прикупљани су на узорку који је обухватио ученике школа узраста од 14 до 19 година са територије Републике Србије. Испитаници су били из 12 градова који су имали прволигашке фудбалске клубове у сезони одиграној 2012./2013. године, и из по 2 школе које су најближе фудбалском стадиону. У школама су анкетирани ученици четири генерације и то по 2 одељења. На основу ових критеријума анкетирано је 3662 ученика.

Један део испитаника (10,2%) сматра да на фудбалским утакмицама у Србији нема проблема са расизмом, већ да је то измишљотина страних медија. Да расизма на фудбалским утакмицама нема сматра 19,3% испитаника. Значајан број испитаника је неодлучан, односно изјашњава се да не зна да ли на фудбалским утакмицама проблем расизма постоји или не постоји. Да расизма на утакмицама има, али у малој мери сматра највећи број испитаника – 35,4%, док 26,7% испитаника сматра да расизма на фудбалским утакмицама има и то у великој мери. Анализирајући ове податке уочљиво је да велики број испитаника (кумулативно 62,1%), идентификује расизам као проблем који се појављује на фудбалским утакмицама у Србији. Сличне резултате показало је *on-line* истраживање спроведено у Енглеској, које је показало да је 61% гледалаца фудбалских утакмица искусило или присуствовало расистичким испади-ма у периоду од 2000. до 2009. године (Cleland and Cashmore, 2016: 33), што је слично са подацима добијеним у овом истраживању.

Проблем расизма у спорту у Србији дошао је у жижу јавности након догађања на фудбалској утакмици младих репрезентација Србије и Енглеске која је одиграна у октобру 2012. године. За разлику од перцепције проблема расизма на фудбалским утакмицама уопште, млади су сасвим другачије перципирали догађај у Крушевцу. Скоро половина испитаника (49,7%) није ни упозната са догађајем који је у домаћој и европској јавности дигао поприличну прашину. Да није било расистичког понашања домаћих навијача сматра 13,0%, а да није било расистичког понашања домаћих навијача, већ су навијачи одреаговали на неспортско понашање појединих играча Енглеске репрезентације сматра 13,5% испитаника. Дакле, већи удео испитаника (кумулативно) сматра да расистичких испада није било. Са друге стране, да је било расистичких увреда од стране веома малог броја домаћих навијача на рачун тамнопутих играча Енглеске репрезентације сматра 10,4%, а да је било расистичких увреда од стране већег броја домаћих навијача на рачун тамнопутих играча мисли 8,5% испитаника. Имајући у виду да је након спроведеног дисциплинског поступка УЕФА утврдила да је било расистичког понашања и казнила младу репрезентацију Србије, очигледно је да је перцепција младих о проблему расизма донекле искривљена. Са једне стране, перципирају проблем расизма на фудбалским утакмицама уопште, а са друге стране, на конкретном случају проблем расизма не препознају.

Класификација расистичких инцидената у фудбалу Србије

Ако прихватимо поделу фудбалске културе, коју су извршили Бек и сарадници (Bask, Crabbe, and Solomos, 1999: 436), ради њеног лакшег проучавања, на *колоквијалну, професионалну, институционалну* и област *културне индустрије*, можемо доћи да закључка да се расистички акти у Србији доминантно испољавају у *колоквијалној* области. Од 10 анализираних расистичких догађаја који су се догодили у оквиру фудбалске културе у Србији, једини који би се могао сврстати у друге области, у овом случају *професионалну*, јесте догађаја када је тренер Хајдука из Куле вређао играча Ибрахима Гаја. За разлику од *колоквијалне* области у којој су расистички акти видљиви већем броју лица, исти такви акти у *професионалној* области остају често скривени јер им присуствују мали број сведока, односно само актери фудбалске игре, који могу бити у опасности да изгубе уговоре са клубовима уколико би у јавности изнели праву слику. Због свега наведеног, тачних података о оваквим облицима расизма нема, тако да се може претпоставити да у овој области постоји *тамна бројка* оваквих расистичких испада, нарочито ако се зна да је у последњих десетак година већина фудбалских клубова у Србији у свом саставу имала једног или више тамнопутих играча.

Пошто смо констатовали да се највише расистичких испада догађа у *колоквијалној* области, где су актери таквих аката навијачи, далеко је теже одредити који навијачи врше такве акте. Да ли се расистички испад у Србији искључиво везују за расистичко-хулиганске групе или је то везано и за остале навијаче?

Можемо се на почетку сложити са констатацијом претходних аутора (Müller, Zoonen, and Roode, 2007: 344) да је и даље ипак највећи број навијача који не учествују у расистичким инцидентима, односно да је такав случај и у Србији. У складу са класификацијом коју су одредили исти аутори да поред навијача који не учествују у расистичким испадима, навели су да постоје *прави* и *случајни* расисти. Анализирајући претходно поменуте случајеве који су се десили у Србији можемо доћи до закључка да има и једних и других. У табели 1 за сваки анализирани случај појединачно извршена је класификација извршиоца расистичких аката на *праве* и *случајне* расисте.

Датум догађаја	Извршиоци навијачи	нападнути играч	Врста расисте
03.09.2002.	Сартида	играчи Ипсвича- Енглеска	<i>случајни</i>
06.04.2005.	Борца	Адекунле Лукмон	<i>прави</i>
14.10.2006.	Бораца	Мајк Темвањера	<i>прави</i>
29.09.2007.	Партизана	Ибрахим Гај	<i>случајни</i>
07.03.2008.	Борца	Соломон Опоку	<i>прави</i>
30.03.2008.	Борца	Ламин Дијара	<i>случајни</i>
09.05.2009.	Рада	Јуџин Сепуу	<i>прави</i>
16.10.2012.	репрезентације Србије	млада репрез. Енглеске	<i>случајни</i>
29.11.2014.	Раднички-Ниш	Фрајдеј Езеу	<i>случајни</i>

Табела 1: Класификација извршиоца расистичких аката

Из табеле 1 може се уочити да су од 9 расистичких инцидената њих 4 извршили *прави* а њих 5 извршили су *случајни расисти*. У *праве расисте* су сврстани навијачи фудбалског клуба Рад и фудбалског клуба Борац из Чачка који су извршили наведене расистичке инциденте. То је учињено јер су они извршили расистичке акте не зато што су их тренутно понеле емоције, или због тога што су хтели да својим актима омету играче како би на тај начин утицали на исход игре, већ су их извели са умишљајем, дуго се припремајући за њихово извршење, пратећи идеје расистичко-националистичке идеологије које заступају те навијачке групе или појединци у њима.

Закључак

Без обзира на по Србију повољне извештаје Сталног комитета Савета Европе за спровођење Европске конвенције о насиљу и недоличном понашању гледалаца на спортским приредбама, у истраживању је доказано да је у српском фудбалу расизам присутан. То нису показали сами догађаји већ је то потврђено и у ставовима младих који су анкетирани на ову тему. Спроведеним истраживањем је доказано да: (1) велики део младих у Србији уочава проблем расизма на фудбалским утакмицама, али да на конкретном случају не препознаје расистичке испаде (2) је расизам на фудбалским утакмицама у Србији присутан највише у *колоквијалној* области, и (3) расистички акти нису искључиво везани за хулиганско навијачке групе, већ га чине и друге особе које називамо *случајни расисти*.

Расизму као проблему треба одмах приступити озбиљно, како се не би распространио на ширу популацију, нарочито на већи број младих. Поред превентивних програма, државни и фудбалски органи би требали оштро да реагују на почетне расистичке испаде, примењујући принцип *нулте толеранције*, без обзира да ли су их починили *прави* или *случајни* расисти. Један од важних корака напред у сузбијању фудбалског расизма је без сумње осигурање да расизам није дефинисан идентитетом и намерама учиниоца, већ самим испољавањем расистичког понашања. Намера у испољавању расистичког понашања може евентуално имати утицаја на поступак пред надлежним судским органима, када се она може третирати као отежавајућа или олакшавајућа околност при доношењу судске одлуке.

Ово истраживање је спроведено међу општом популацијом младих, у којој већина не припада навијачким групама. Будућа истраживања би могла да покажу каква је ситуација међу припадницима навијачких група. Такође, нека од следећих истраживања би требала да обухвате ставове тамнопутих играча о томе да ли су и на који начин доживели одређена расистичка злостављања.

Литература:

1. Back, Les, Tim Crabbe, and John Solomos (1999): Beyond the racist/hooligan couplet: race, social theory and football culture, *British Journal of Sociology*, 50 (3), pp. 419–42.
2. Bošković, Aleksandar (2006): Balkan ghosts revisited: Racism, Serbian style, *Anthropos*, 101 (2), pp. 559–64.
3. Cleland, Jamie (2013): Racism, Football Fans, and Online Message Boards: How Social Media Has Added a New Dimension to Racist Discourse in English Football, *Journal of Sport & Social Issues*, 38 (5), pp. 415–31.
4. Cleland, Jamie, and Ellis Cashmore (2016): Football fans' views of racism in British football, *International Review for the Sociology of Sport*, 51 (1), pp. 27–43.
5. Delibašić, Veljko, i Sanja Mandarić (2015): Nasilničko ponašanje na sportskoj priredbi ili javnom skupu, *Kultura polisa*, 12 (posebno izdanje 1), str. 79–92.
6. Đorić, Marija (2015): Skinheds i politika: ideološka orijentacija i indititet skinheds pokreta, *Kultura polisa*, 12 (28), str. 240–53.
7. Janković, Bojan (2010): Prevencija nasilja na sportskim priredbama, *Glasnik prava*, 1 (3), str. 129–54.
8. Llopis-Goig, Ramon (2009): Racism and xenophobia in Spanish football: Facts, reactions and policies, *Physical Culture and Sport Studies and Research*, 47, pp. 35–43.
9. Long, Jonathan, Paul Robinson, and Karl Spracklen (2005): Promoting Racial Equality within Sports Organizations, *Journal of Sport & Social Issues*, 29 (1), pp. 41–59.
10. McCarthy, David, Robyn L. Jones, and Paul Potrac (2003): Constructing Images and Interpreting Realities: The Case of the Black Soccer Player on Television, *International Review for the Sociology of Sport*, 38 (2), pp. 217–38.
11. Müller, Floris, Liesbet van Zoonen, and Laurens de Roode (2007): Accidental Racists: Experiences and Contradictions of Racism in local Amsterdam Soccer Fan Culture, *Soccer & Society*, 8 (2-3, Special Issue: Fan Culture), pp. 335–50.
12. Otašević, Božidar (2010): Urbano okruženje i nasilje u sportu, *Bezbednost*, 52 (3), str. 267–81.
13. Peucker, Mario (2009): Racism, xenophobia and structural discrimination in sports: Country report Germany. In. Bamberg: European forum for migration studies (EFMS).
14. de Quidt, John (2012): *Annual Report of the Stadnding committee, part II - questionnaire on recent trends*, In. Strasbourg: Council of Europe, Standing Committee (T-RV) – European Convention on Spectator Violence.
15. Wagner-Egger, Pascal, Pascal Gyga, and Farfalla Ribordy (2012): Racism in soccer? perception of challenges of black and white players by white referees, soccer players, and fans, *Perceptual & Motor Skills*, 114, pp. 275–89.
16. Watson, Matthew R. (2013): The Dark Heart of Eastern Europe: Applying the British Model to Football-Related Violence and Racism, *Emory International Law Review*, 27 (2), pp. 1055–104.

Internet izvori:

1. Arena: *Rasizam u Čačku po receptu Evrope!*
<http://revija92.rs/code/navigate.php?Id=599&editionId=18&articleId=86>, 12.01.2015.
2. Mondo: *Žbog rasizma Rad - Partizan bez publike*,
<http://mondo.rs/a135922/Sport/Fudbal/Zbog-rasizma-Rad-Partizan-bez-publike.html>, 22.09.2014.

3. Novosti: *Eze: Rasizam je veliki problem u Srbiji*, <http://www.novosti.rs/vesti/sport.294.html:522081-Eze-Rasizam-je-veliki-problem-u-Srbiji>, 12.09.2015.
4. Peščanik: *Srpski fudbal i rasizam*, <http://pescanik.net/iz-beleznice-za-emisiju-02-10-2009/>, 23.09.2014.
5. Politika: *Crnci, belci, Nemci i komšije*, <http://www.politika.rs/rubrike/Sport/fudbal/Crnci-belci-Nemci-i-komshije.lt.html>, 12.10.2014.
6. RTS: *Osuđeni navijači Borca*, <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/135/Hronika/27614/Osu%C4%91eni+navija%C4%8Di+Borca.html>, 22.10.2014.

RACISM IN FOOTBALL IN SERBIA

Summary: This paper presents qualitative and quantitative analysis of emergence of racism in football matches in Serbia. Answers of the youth population aged 14 to 19 surveyed about the question of racism in Serbian football were analyzed. The second part of the research related to the analysis of racist outbursts that happened at football fields in Serbia. Although in the first glance it could be thought that Serbia does not have major problems with racism in football, the paper proves that: (1) a large part of Serbian youth population perceives the problem of racism at football matches, but in actual case does not recognize racist outbursts, (2) that racism in football matches in Serbia is mostly present in the colloquial area of football culture, and (3) that racist acts are not exclusively related to hooligan fan groups, but are done by other persons that we call accidental racists.

Key words: Racism, football, youth, Serbia

ЕМИР СУЦУКА*

Правни факултет

Сарајево

МАРИЈАНА ДУКИЋ МИЈАТОВИЋ **

Економски факултет

Суботица

УДК 340.12:347(349.2)

Монографска студија

Примљен: 15.05.2016

Одобрен: 19.06.2016

Страна: 375-388

ПРАВНЕ КОНСТРУКЦИЈЕ У САВРЕМЕНОМ ГРАЂАНСКОМ И ПОСЛОВНОМ ПРАВУ

Сажетак: Рад се бави анализом еволуције правних послова као темељних института грађанског права и њиховим променама које доноси динамика друштвених и правних односа, првенствено у правним пословима у привреди. Развој и усавршавање друштвених односа је незаустављив и прогресиван процес. Еволуција правних односа између различитих субјеката је нужна последица тог развоја. Савремено тржишно пословање субјеката права који се професионално баве одређеном привредном делатношћу обилује иновацијама које се уобличавају у настанку нових правних конструкција. Кроз своју континуирану примену у пракси, конструкције се својом нормативном снагом фактичког намећу законодавцу. Тиме они из правне конструкције прелазе у нове именоване грађанскоправне послове. Правну природу конструкција у пословном праву одређује превасходно њихова практична улога. Учесталост поједине конструкције у пракси доводи до њеног правног регулисања као посебног посла. Основни циљ настанка ове врсте послова су рационализација и ефикасније задовољавање професионалних потреба учесника на тржишту и то првенствено привредних субјеката, те подизање степена правне сигурности. Репрезентативни примери нових, насталих из правних конструкција грађанског права, именовани грађанскоправни послови по својој природи су: *leasing*, *factoring*, *fortfeting*, *franchizing*, *consulting*, уговори о дистрибуцији, агенција итд. У овом раду аутори су се бавили теоријском анализом класичног појма правног посла те начином на који из њега настају сложени правни послови у виду правних конструкција, које могу постати нови, именовани уговори. Акценат у овом раду је стављен на одређивање појма и правне природе правне конструкције у грађанском и пословном праву.

Кључне речи: правни посао, правна конструкција, правна природа

Увод

Проблем истраживања који је постављен у овом раду је недовољна истраженост феномена правних конструкција, првенствено у односима између

* esudzuka@ius.edu.ba

** m.mijatovic@ef.uns.ac.rs

привредних субјеката, које настају повезивањем из класичних, именованих грађанскоправних послова. Поједине правне конструкције које у савременим правним системима имају обележја именованих послова, као што је на пример *leasing* све више се примјењују у пракси и добијају на правном значају. Основни разлог томе лежи у чињеници да савремени грађанскоправни односи и пословноправни односи захтевају рационалније и практичније механизме задовољавања својих потреба, у односу на класичне облике правних послова који су до сада развијени у теорији и пракси.

Наведено ипак не значи да су класични грађанскоправни послови неадекватни. Еволуција класичног правог посла у савремене сложене грађанскоправне послове у неименоване али у аутономном праву устаљене правне конструкције, логичан је след техничког и технолошког напретка као и прогресивног процеса глобализације и повезивања приватноправних субјеката на глобалном нивоу.

Основни задатак у овом раду је: истражити феномен и актуелне проблеме правних конструкција чији се основ налази у класичним грађанскоправним пословима, те утицај новоносталих именованих правних конструкција и правних послова на рационализацију и ефикасније задовољавање потреба субјеката грађанскоправних и пословноправних односа.

Проблем и предмет истраживања у овоме раду односе се на три примарна и међусобно повезана објекта истраживања: правни посао, правна конструкција и савремени, новоименовани правни послови који су настали из конструкција.

Основна хипотеза овог рада могла би се поставити на следећи начин: Класични грађанскоправни послови, њихова специфична типизирана повезивања у пракси и стандардизоване правне конструкције, претежно у аутономном праву, стварају адекватну научну платформу за инкорпорацију нових именованих правних послова у савремене правне системима са циљем ефикаснијег задовољавања потреба субјеката у виду лакшег повезивања и остваривања пословне сарадање.

Најзначајнији сложени правни послови који су успостављени праксом и који су се показали као ефикасан механизам настанка и реализације грађанскоправних, а првнствено пословноправних односа, све чешће у савременим правним системима бивају законодавном активношћу инкорпорирани у позитивно право, било кроз *lex generalis* или *lex specialis*¹ прописе, што довољно говори о значају ових послова за развој модерних правних система. Најзначајнију основу за настанак правних конструкција у модерним грађанскоправним односима

¹ Тако су на пример у области леасинга у Босни и Херцеговини на нивоу ентитета донесени *lex specialis* прописи: Закон о лизингу ФБиХ (Сл. Новине ФБиХ бр.85/08, 39/09 и 65/13) и Закон о лизингу Републике Српске (Сл. Гласник РС 70/07 и 116/11, али Драфт Закона о облигационим односима из 2003. године као *lex generalis* садржи одредбе о леасинг што представља новину у односу на наслеђени ЗОО из 1987. У овој области су донесени *lex specialis* закони и у земљама окружења: Република Хрватска, 2013., Република Македонија 2002., Република Црна Гора 2003., а у Републици Србији то је Закон о финансијском лизингу (Сл. гласник РС", бр. 55/2003, 61/2005, 31/2011 и 99/2011).

чине с једне стране класични правни послови и пракса пословноправних субјеката који врше повезивање правних послова у сложене констукције с друге стране.

Појам правног посла као базе настанка правних конструкција

Правни послови су један од најзначајнијих института грађанског права уопште. Они представљају основу за успостављање правних односа између субјеката права. Полазна тачка учења о правном послу је принцип аутономије воље.² Правни поредак омогућује појединцима да своје односе уреде по својој слободној вољи. Од тога је пошла теорија пандектног права када је у XVIII веку формулисала појмове субјективног права³ и правног посла.

Римско право познаје само поједине типове правног посла. У теорији римског права не постоји општи појам уговора, већ само поједини типови уговора као што су купопродаја, закуп, итд. Изрази *actus* и *negotium* потичу из римских извора, али се никада не употребљавају као правно-технички термини. Чак и када се касније у римском праву проширио затворени круг типова уговора, римско право није дошло до општег појма уговора. Историја појма правног посла уско је повезана са настанком тзв. „пандектног система“⁴. Име је утолико неадекватно што иако потиче од Пандекта, главног дела Јустинијанове кодификације, Пендекте нису биле по овом систему подељене.

Пандектни систем регулише целокупну материју приватног права у један општи део који садржи основна учења грађанског права. Главна карактеристика пандектног система је постојање једног општег дела, а срж тог општег дела чини теорија о правном послу.⁵ Појам „правни посао“ први пут је споменут у уџбенику Основи система општег грађанског права са освртом на пандекте – предавања 1807. године, професора Арнолда Хаисеа⁶. Учење о правном послу добило је свој класични израз код Савињија у његовом Систему данашњег римског права, при чему је вољни моменат у правном послу био посебно наглашен. За његово име била је везана и тзв. теорија воље. Савињи и користи појам „правног посла“ и „изјаве воље“ као синониме.⁷

² Принцип аутономије воље представља један од темељних принципа обигационог права, а огледа су у слободи ступања и реализацију уговорних односа између субјеката права.

³ Крнета, С.: Одабране теме приватног права, Правни факултет Сарајево. Сарајево 2007.: Субјективно право положај једног субјекта, утврђен правним поретком, да зарад остварења свога интереса или воље може (код надлежности: мора) нешто чинити или не чинити, те да има двоструку моћ према неком другом субјекту обавезе): прво, моћ да од њега захтева неко чињење, давање или нечињење с обзиром на један објект, и друго, моћ да га тужи пред државним органом ако не удовољи његовом захтјеву.

⁴ Станојевић Д.(1981) Увод у грађанско право, пето измењено и допуњено издање, општи део, Београд, стр. 130

⁵ Ромац А.(1987) Римско право, Свеучилиште у Загребу, Народне новине Загреб., стр. 207-208.

⁶ Према: Попов, Д (2001)., Грађанско право, треће измијењено и допуњено издање, Општи део, Београд., стр. 191

⁷ Ibidem

Врло је значајно одредити теоријску дефиницију правног посла. Према професору Спаићу⁸, правни посао је изјава воље учињена са циљем да се заснује грађанскоправни однос, да настане, да се пренесе или да се угаси извесно субјективно грађанско право, уколико то допушта правни поредак. Такође значајно је цитирати и дефиницију према којој је правни посао очитовање воље које је, само за себе или у вези са другим потребним правним чињеницама, усмерено на постизање допуштених правних учинака.⁹

Неспорно је да је правни посао изјава воље, међутим поставља се питање да ли је свака изјава воље правни посао? Сматрамо да није, јер са би изјава воље представљала правни посао, она мора да се односи на правне чињенице, које ће довести до одређеног правног дејства. Из тога произлази да је изјава воље шири појам од правног посла.¹⁰

Уобичајно, правни послови настају изјавом воља најмање две стране о одећеним чињеницама, које производе правно дејство. Може се такође догодити да правни послови настају само на основу једне изјаве воље. У том случају, изјава воље се поклапа са правним послом¹¹. Врло значајно је нагласити да се често за настанак правног посла поред изјаве воље, тражи и одређена чинидба странака. Такав случај је на пример код реалних облигационоправних уговора.¹²

Основна сврха правних послова је да се њиховим закључивањем постигне ефекат настанка, промене или престанка неког грађанскоправног односа а са циљем задовољавања потреба субјеката права. Значајно је нагласити да субјекти у грађанскоправне односе, а закључујући различите правне послове улазе углавном на основу своје воље. У правним пословима је најпотпуније и најшире изражено начело диспозитивности¹³. То је видљиво већ и саме дефиниције правног посла у којој је посебно истакнуто да нема правног посла без изражене воље правног субјекта.¹⁴

Основни циљ закључивања правних послова је постизање зацртаних циљева странака. По правилу би требало да са одређеним правним послом наступи она последица коју су странке и хтеле постићи (намеравана последица), али истовремено настају и све друге последице које правни поредак веже за такав правни посао, па чак и ако се стране не изјасне о свакој тој последици¹⁵. Најважније је да правна последица који субјекти желе постићи одређеном изјавом воље, мора бити допуштена.

⁸ Спаић, В. (1967), Грађанско право, Универзитет у Сарајеву, Сарајево. стр. 165.

⁹ Кларић, П., Ведриш, М., (2008) Грађанско право, опћи дио, стварно право и наслеђено право, XI измјењено и допуњено издање, Народне новине д.д Загреб, стр.107.

¹⁰ Према, Спаић В., исто дело стр.165

¹¹ Ibidem

¹² Према теорији облигационог права, уговор је закључен не у моменту постизања сагласности воља уговорних страна, већ у моменту предаје ствари. Чињеница извршене предаје ствари са чињеницом изјаве воље тек производи настанак грађанскоправног односа, или правног посла. То је нпр. уговор о остави, уговор о складиштењу, уговор о депозиту итд.

¹³ Најшире прихваћено начело облигационог права према које странке имају право да уговарају све што није супротно позитивним прописима.

¹⁴ Према: Кларић, П., Ведриш, М., исто дело, стр. 108

¹⁵ Ibidem, стр. 109.

Откриће појма правног посла велики је допринос правној теорији. Појам правног посла омогућава да се за све различите појединачне акте којима се обликују правни односи путем самоодлучивања странака и постављања правила која ће регулисати њихов однос, развијају општа правила, која ће важити за све правне послове. Сви правни послови, без обзира на њихове разлике, имају нешто суштински заједничко – они су акти стваралачког обликовања правних односа од стране самих странака које у њима учествују¹⁶.

У правној науци се оправдано истиче разлика између правног посла и правне радње. Правна радња, у односу на правни посао, има шире значење јер обухвата не само вољне него и невољне радње (штета проузрокована непажњом, обавеза издржавања одређена законом итд). Професор Гамс разликује ова два појма на следећи начин: „... свака изјава воље којом се ствара, мења или укида неки правни однос је правна радња. Али од правних радњи морамо извојити оне изјаве којима се преноси нека економска вредност које су, дакле, каузалне. Такве изјаве су правни послови, док остале наведене изјаве воље, којима се додуше ствара, мења или укида статус, апсолутно и релативно право, али којима се не преноси непосредно нека вредност из једне имовине у другу, можемо назвати правним радњама у ужем смислу.“¹⁷

И правни посао и правна радња су апстрактни појмови са којима правни поредак обухвата одређена чињенична стања. Разликовање између правног посла и правне радње почива на томе какав карактер имају чињенична стања обухваћена овим појмовима у правном поретку. Ако се ради о стваралачком акту обликовања правног односа од стране једне или више странака, постављањем правног правила постоји правни посао одређеног типа, а ако правни поредак везује правне последице за чињенично стање, за предузету радњу, иако странка није мислила да њоме постави правно правило, постоји правна радња¹⁸.

Субјекти права ступају у различите правне односе са циљем задовољавања потреба. О ступању у овакве односе, они се одлучују слободно, те је према томе разумљиво да се при заснивању, промени и престанку грађанско-правних односа мора уважавати страначка воља. На подручју облигационог права овај принцип манифестира се као слобода уговарања, односно као слобода уређивања обавезних односа¹⁹. Она пре свега подразумева слободу сваког учесника у промету да се, процењујући своје интересе и могућности, одлучи хоће ли ући у неки обавезни однос или не, затим слободу избора врсте уговорног односа и напokon слободу утврђивања садржаја и избора облика уговорног односа. Наравно, та слобода није неограничена, она је већа у облигационом

¹⁶ Према: Халиловић, Н. (2012) Појам и суштина правног посла, Зборник радова Факултета правних наука Свеучилишта Универзитет „Витез“ Травник, број III стр. 329.

¹⁷ Гамс А., Ђуровић М., Љ.: (1994), Увод у Грађанско право, Савремена администрација, Београд., стр. 168.

¹⁸ Према: Халиловић, Н., исто дело, стр 329 и даље

¹⁹ Члан 7 Закона о облигационим односима, Службени гласник СФРЈ, бр: 28/78, 39/85, Службени лист РБиХ, број 2/92, и 13/94) и члан 10 Закона о облигационим односима ("Сл. лист СФРЈ", бр. 29/78, 39/85, 45/89 - одлука УСЈ и 57/89, "Сл. лист СРЈ", бр. 31/93 и "Сл. лист СЦГ", бр. 1/2003 - Уставна повеља);

праву, јер важи правило да „учесници могу свој облигациони однос уредити друкчије него што је овим законом одређено, ако из поједине одредбе овог закона или из њеног смисла не произилази што друго“²⁰, што допушта и српски законодавац. Тамо где закон странкама не допушта другачије регулисање од прописаног, говоримо о императивном, когентном праву (*ius strictum*).

Слобода уговарања за садржинско обликовање правног посла дата је и у постављању општих услова пословања. Слободу уговарања најчешће одређује један уговарач у привредном промету, а друга страна им се „потчињава“, односно приступа. Међутим, како су формуларни и типски уговори у употреби у нашем пословном промету, потрошача треба заштитити од „претераних“ права или искључења одговорности коју општим условима једна страна уговорница (она која формулише опште услове пословања) намеће својим потрошачима²¹. У претходном делу дат је кратак теоријски и законски оквир употребе правних послова, а у наставку су начелно анализирани битни елементи и врсте правних послова. Наведени делови укључујући и овај претходни, представљају адекватну подлогу за део рада који се односи на правне конструкције.

Појам правне конструкције

Не постоји јединствена и опшеприхваћена дефиниција правних конструкција, посебно када се користе у контексту грађанскоправних односа. Могло би се рећи да се појам правних конструкција у грађанском праву почео појављивати све израженијом потребом субјеката права за ефикаснијим задовољавањем потреба у правном промету.

Таквим потребама у одређеном степену развоја друштвених и правних односа више нису могли одговорити класични грађанскоправни послови. То подразумева настанак нових модела правних послова који ће бити флексибилни према странкама, економичнији и понудити једноставнију и бржу реализацију, а истовремено заштитити странке укључене у такву врсту послова.

Основни принцип грађанског права који је омогућио настанак комплексних правних послова или правних конструкција је начело диспозитивности²². На подручју уговорног права, начело диспозитивности има посебан назив - начело слободе уговарања (*Vertragsfreiheit*, *freedom to contract*)²³ а садржај му је прилагођен потребама тог дела грађанског права. Из начела слободе угова-

²⁰ Члан 7. ст. 2. ЗОО

²¹ Симић М., Трифковић М. (1999): Пословно право, Економски факултет Универзитета у Сарајеву, стр.48.

²² Начело страначке аутономије или начело слободне иницијативе странака – најшире прихваћено начело у облигационом праву и има ограничење само када је у питању изричит пропис којим правни поредак забрањује склапање одређеног посла или тражи претходну сагласност.

²³ М. Ведриш, П. Кларић, о.ц., стр. 8 А. Von Tuhr, Н. Peter, *Allgemeiner Teil des Schweizerischen Obligationenrechts*, Band I, Schulthess Polygraphischer Verlag, Zurich, 1979 стр. 247. Начело слободе уговарања опшеприхваћени је стандард у европским правним поредцима (Према: V.C. von Bar, R. Zimmermann, *Grundregeln des Europäischen Vertragsrecht*, Teile I und II, Sellier, European Law Publishers, München, 2002, 92-93).

рања прије свега произлази да правни субјекти слободно одлучују о томе хоће ли уопште склопити правни посао или не и с ким ће га склопити. Начело слободе уговарања такође омогућава правним субјектима да склапају правне послове какве желе, на начин на који то желе и у било којем облику. Па ипак, сваки правни посао неће произвести намераване правне последице јер за настанак намераваних правних последица није довољно да је неки правни посао склопљен, већ и да је правно ваљан.

Код облигационоправних послова то значи да ће облигационоправни однос настати само ако су испуњене претпоставке ваљаности правног посла. Прописујући претпоставке ваљаности правних послова, различити правни системи заправо ограничавају начело слободе уговарања. Претпоставке ваљаности правног посла ограничавају начело уговарања у погледу садржаја правног посла, субјеката који правни посао склапају (неспособност субјеката и већина мана воље доводе до неваљаности правног посла), облика у којем се правни посао склапа.

Без обзира на разлике између појединих правних система и поредака, претпоставке ваљаности правног посла у својој су суштини врло сличне²⁴. То су: 1. способност правног субјекта (или више правних субјеката, ако је реч о вишестраном правном послу), 2. сагласно и ваљано изражавање воље, 3. могућност, допуштеност, одређеност или барем одредивост садржаја и 4. ако је то посебно прописано или уговорено и облик правног посла. Дакле, сви они правни послови који су закључени слободном вољом странака су испуњавају услове ваљаности које прописује правни поредак су важећи.

Генерално, савремено уговорно право се заснива на начелим слободе уговарања и консензуализма²⁵. То је омогућило настанак правних конструкција, које настају комбиновањем елемената постојећих, класичних грађанско-правних послова, најчешће облигационих уговора.

Према општој енциклопедијској дефиницији правна конструкција²⁶ је изведени правни појам који се ствара на начин да се из нижих правних појмова узима оно што им је заједничко и од тога конструише нов појам. Он дакле, обухвата у себи као своје подврсте ниже појмове из којих је створен. Међутим оваква дефиниција правне конструкције не одговара одређивању појма правне конструкције у грађанскоправним односима. У контексту овог рада под правном конструкцијом мисли се првенствено на повезивање више врста различитих правних послова који као такви појединачно егзистирају у правном систему у један нови правни посао. Ово повезивање правних послова врши се помоћу сврхе (cause)²⁷ правног посла. Потребне учесника у правном промету

²⁴ Према: Никишић, С (2006): Кауза обавезе и сродни институти у поредбеном праву, Зборник радова Правног факултета у Загребу, (1057-1102), стр. 1058.

²⁵ Према: Перовић, С (1986): Облигационо право, Савремена администрација, Београд., стр. 1592.

²⁶ Правни лексикон (1975), Савремена администрација Београд, стр. 1039

²⁷ Кауза у правном послу представља циљ, основ, мотив, разлог обавезивања уговорних страна. Нпр. у уговору о продаји разлог купчеве обавезе, односно давања новца продавцу је пренос права власништва на некоју ствари са продавца на купца.

довеле су до настанка нових врста грађанскоправних послова повезивањем више постојећих у један новонастали посао. До таквих потреба доводи прогресиван развој тржишта и усложњени захтјеви субјеката за ефикасније регулисање међусобних права и обавеза.

Значајно је приметити да су правне конструкције у смислу новонасталих грађанскоправних послова настале и развијају се углавном у области привредног права. Њихова сврха као што је претходно наведено је ефикасније задовољавање потреба субјекта првенствено привредног права, који су својим праксом створили систем аутономних правила, а којим су опет из постојећих именованих правних послова настале правне конструкције.

Посебно у прилог овој тврдњи иде све прогресивнији развој правила међународног пословног права²⁸ и настанак нових врста уговора између субјеката ове гране права, а који своју примену све чешће налазе у националним правима.

Аутори су се у анализи односа правног посла и правне конструкције у овоме раду задржали на нивоу националног права. Имајући на уму чињеницу једнственог регулисања грађанскоправних односа и привредноправних односа у нашем праву, овај однос правни посао-правна конструкција је посматран првенствено кроз одредбе важећег Закона о облигационим односима ФБИХ²⁹, те новине које доноси Нацрт закона о облигационим односима³⁰, те важећег српског Закона о облигационим односима и Нацрта Грађанског законика.³¹

Основне карактеристике правних конструкција изводе се на бази њихове структуре, значаја и сложености. У њих спадају³²:

- а) сложеност – већина савремених грађанскоправних послова у правилу се састоји од два или више посебних именованих правних послова, обједињујући се у један посао с циљем олакшане реализације основног циља – *cause* закључења посла;
- б) комплексност – новонастали савремени грађанскоправни послови су у правилу комплексни, првенствено у делу који се односи на међусобна права и обавезе те одговорност учесника посла;
- ц) специфичност правне природе – код већине савремених грађанскоправних послова неретко је тешко одредити правну природу посла. Разлози су управо сложеност и комплексност ових конструкција које превазилазе оквире познатих инсти-

²⁸ Више о уговорима међународног пословног права видети: Трифковић, М., *ет алл.*: Међународно пословно право (2009), Економски факултет у Сарајеву, Сарајево, стр. 177-535.; Вукадоновић, Р.: Међународно пословно право (2012), општи и посебни дио, Удружење за европско право, Крагујевац, стр. 337-778. Ђуровић, Р.: Међународно привредно право (2004), Савремена администрација, Београд, стр. 505-512., Мликотин-Томић, Д (1999): Право међународне трговине, Школска книга, Загреб, стр. 144-323.

²⁹ Закон о облигационим односима, Службени гласник СФРЈ, бр: 28/78, 39/85, Службени лист РБиХ, број 2/92, и 13/94,

³⁰ Закон о облигационим односима, Федерација БиХ/ Република Српска, Нацрт, преузето са <http://ruessmann.jura.uni-sb.de/BiH-Project/Data/Obligacije%2016.06.03.pdf>,

³¹ <http://arhiva.mpravde.gov.rs/lt/articles/zakonodavna-aktivnost/gradjanski-zakonik/>, приступ 12.04.2016

³² Сузука, Е. (2016) Уговор о финансијском *leasingu* некретнина у Босни и Херцеговини, Добра књига, Сарајево, стр. 253.

тута класичног приватног права. Могло би се рећи да су савремени уговори по својој правној природи *sui generis* уговори;

- д) ефикасност – сврха настанка и постојања ове врсте послова је ефикасније задовољавање потреба субјеката те је логично да у складу с тим ово буде једна од карактеристика. Динамика пословних односа и услови тржишта захтијевају од својих учесника да “измисле” најједноставнији и најсигурнији начин протока роба и услуга. У ту функцију се најчешће стављају управо споменти савремени грађанскоправни послови и пословноправне конструкције.

Саставни делови правне конструкције

Равна конструкција је јединствени конгломерат више правних послова заснованих на аутономији воље странака а повезаних истоврсном каузом. Као што ће у наставку рада бити детаљније објашњено, једна од основних карактеристика правних конструкција је сложеност, односно комплексност. То значи да се једна грађанскоправна конструкција састоји од више правних послова. То могу бити самостални грађанскоправни послови нпр. код уговора о дистрибуцији самосталан посао продаје и посао заступања сједињени у јединствен правни посао дистрибуције, слична је ситуација и код посла *franchizinga*.

Грађанскоправна конструкција може се такође састојати од више самосталних и акцесорних правних послова. Посебно ову врсту имамо код послова обезбеђења извршења обавеза када уз главни посао буде закључен нпр. уговор о хипотеци, акредитиви, банкарске гаранције итд.. Док је банкарска гаранција значајна као инструмент обезбеђења плаћања, документарни акредитив првенствено представља средство плаћања, а тек паралелно са тим и средство обезбеђења плаћања. Што се тиче документарног инкаса, више се појављује у пословним односима заснованим на међусобном поверењу, као и код мањих спољнотрговинских послова. За разлику тога, акредитив се примењује када се уговорни партнери довољно не познају, када не постоји међусобно поверење и сигурност, као и код вреднијих купопродајних аранжмана. Посао документарног акредитива штити интересе и купца и продавца, за разлику од документарног инкаса, код којег је та функција испуњена једино у случају поморског транспорта робе, односно у случају наплате коносмана као хартије од вредности.³³ Ипак сматрамо да је основна карактеристика правних конструкција као савремених облика грађанскоправних послова да увек у својој суштини имају један основни правни посао, а остали који су укључени у конструкцију служе за лакше извршење главног посла у конструкцији и постизање примарног намераваног циља странака.

Правни посао-правна конструкција

Одређивање места правних конструкција у савременим правним системима, потребно је извршити пре свега према њиховој употребљивости и сврсисходности настанка. У претходном делу рада дата је основна теоријска ана-

³³ Види више Дукић-Мијатовић М.(2010) Преглед актуелне *lex mercatoria* у примени документарног акредитива, Правни живот, бр. 12, стр. 481- 494

лиза класичних грађанскоправних послова који представљау базу за настанак правних конструкција. Ипак сматрамо да нису сви грађанскоправни послови погодни за настанак правних конструкција. Тестамент нпр. као једнострани грађанскоправни посао је као такав фиксиран и не оставља могућност уклапања у сложенију правну конструкцију са другим правним пословима.

Код једностраних правних послова њихов настанак довољна је изјава воље једне странке у правном послу, па да се могу произвести одређене правне последице³⁴. Сматрамо да једнострани правни послови нису у потпуности погодни за уклапање у правне конструкције као што су то двострани правни послови из разлога што двострани укључују два субјекта који ће користећи се принципом аутономије воље „конструисати“ међусобна права и обавезе те се у складу са тим и понашати. То значи да нису сви правни послови инволвирани у процес креирања савремених грађанскоправних послова. У те активности укључени су они грађанскоправни послови који су у правном промету најчешћи, најефикаснији и у најбољем интересу странака које у истом учествују.

Облигациони уговор-правна конструкција

Уговор је ужи појам од правног посла. Сваки уговор је правни посао, али сваки правни посао није уговор. Према традиционалном схватању, уговор је сагласност воља два или више лица којом се постиже неко правно дејство. То је општи појам уговора који није својствен само облигационом праву, него се јавља и у другим гранама права³⁵. Уговор у облигационом праву би се могао дефинисати као сагласност воља два или више лица којима се постиже неко облигационоправно дејство³⁶. Из наведене дефиниције произилази да је уговор увек двострани правни посао, за разлику од једностраног где нема сагласности воља, већ изјава само једне воље ствара одређено правно дејство.

Овакво одређење облигационог уговора представља основу за настанак правних конструкција и то код двостраних правних послова, односно уговора најчешће. У нашем правном систему јединствено су регулисани уговори грађанског права и уговори у привреди, с тим да су у Закону јасно наведене специфичности уговора у привреди. За настанак правних конструкција могуће је везати развој првенствено привредних уговора. Учесници у привреди константно траже најефикаснији начин уређивања међусобних односа у обостраном интересу и тако се врши дрградња и усложњавање постојећих уговора. Ипак неке правне конструкције, иако су настале као резултат активности привредних субјеката, нашле су своје место примене и код физичких лица као субјеката грађанског права³⁷. Као пример може се навести уговор о leasingu

³⁴ Оп. cit, Спаић, исто дело, стр. 169.

³⁵ Уговор се јавља још и у породичном праву, наслеђном, стварном, привредном, управном међународном праву итд.

³⁶ Перовић, С.: исто дело, стр. 151.

³⁷ О субјектима грађанског права опширније виђети код: Кларић, П., Ведриш, М., исто дело, стр.32-70. и Спаић, исто дело, стр. 78-105.

који је настао као модел финансирања набавке опреме за вршење привредних активности, а данас када је leasing конструкција доживела врло висок степен еволуције и физичка лица користе овај правни посао као начин финансирања набавке нпр. аутомобила.³⁸

У складу са неведеним, може се закључити да су уговори као правни послови били база настанка правних конструкција. Те активности „конструисања“ започети су првенствено привредним активностима, које су као резултат дале савремене облике грађанскоправних послова.

Правна природа правних конструкција

Активности субјеката грађанског права кроз усавршавање и креирање нових облика правних послова од већ постојећих довели су *de facto* до настанка сасвим нових правних послова. Ти нови правни послови су по својој структури правне конструкције. Обзиром на њихов значај и све учесталију примјену у пракси, значајно је одредити њихову правну природу.

Правну природу правних конструкција одређује превасходно њихов практични значај, јер њихова учесталост примене у пракси доводи до законског регулисања као посебног посла, чиме конструкција постаје именовани правни посао. Тада се могу јасно одредити основне карактеристике тог посла: предмет, странке, обавезе странака, одговорност странака итд. С друге стране, постоје и правне конструкције које у пракси егзистирају и примењују се али још нису нашле место у законским оквирима правног система. Међутим, реформски процеси у савременим правним системима све чешће ове неименоване правне конструкције инкорпорирају у законска решења, те им тако дају статус нових, именованих правних послова.

Правне конструкције као неименовани правни послови много су чешћи у пракси од именованих. Мали је број правних конструкција које су регулисане општим или посебним законом. То не представља препреку за постојање ове врсте правних послова.

Како је већ наведено, правне конструкције настају првенствено у области уговорних односа, посебно уговора у привреди. Значајан допринос настанку правних конструкција дао је и развој Међународног пословног права као посебне дисциплине са развијеним системом правила аутономног трговачког права која су одиграла и значајну улогу у креирању нових врста уговора.

Као резултат развоја ове врсте правила, настали су нови, неименовани *sui generis* уговори аутономног трговачког права. То је нпр. уговор о *franshizingu*, уговор о дистрибуцији, уговор о факторингу³⁹ итд. Ово су *sui generis*

³⁸ Види више Дукић-Мијатовић М, Гонгета С.(2012) Економски и правни аспекти уговора о финансијском лизингу, Зборник Правног факултета Универзитета у Крагујевцу VIII Мајско саветовање „XXI Век-Век услуга и услужног права, стр. 99-109

³⁹ Види више Spasić, I. ; Dukić-Mijatović, M.; Bejatović, M.(2012): Factoring method of Financing in Business practice, Economic Research", n.1, pg. 191-211

уговори аутономног трговачког права који по својој структури представљају мешавину два или више познатих, именованих привредних уговора. Они су *de facto* правне конструкције које су постале неименовани уговори.

Именовани правни послови настају увођењем појединог правног посла у законске оквири једног правног система. Правне конструкције као именовани правни послови су ретки. Међутим, значајно је нагласити да постоји тенденција увођења неименованих правних конструкција као уговора аутономног трговачког права у савремене правне системе. У том смислу, највећи напредак је постигао посао *leasinga*, који је од класичне пословно-правне конструкције стекао статус именованог правног посла у већини савремених правних система.

Такав статус стекао је врло интензивном практичном применом на начин да су се издвојиле одређене његове карактеристике које су омогућиле његово сврставање у посебан, именовани правни посао. У завршном делу рада презентоване су основне карактеристике савремених грађанскоправних послова, односно модерних уговора са акцентом на сложеност њихове структуре и претензије ка стицању статуса именованих правних послова. Такође је дато правно одређење савремених правних послова у правном систему Босне и Херцеговине и Србије.

Закључак

Према класичној теорији грађанског права, правни посао се дефинише као изјава воље учињена са циљем да се заснује грађанскоправни однос тј. представља изјаву воље уговорних страна које је само за себе или у вези са другим потребним правним чињеницама усмерено на постизање допуштених правних последица. Овако одређен појам правног посла омогућио у националним правним системима развој грађанскоправних односа уопште, а посебно уговорних односа који су најзаступљенији правни послови како у класичним, тако и у савременим грађанскоправним и привредноправним односима.

Прогресивним развојем и напретком друштва и правних система, сразмерно су се повећавале и потребе субјеката за ефикаснијим задовољавањем потреба у правном промету кроз усавршавање грађанскоправних послова. Основни принцип грађанског уговорног права који је омогућио такав напредак је принцип диспозитивности.

Правна конструкција је повезивање више врста различитих правних послова који као такви појединачно егзистирају у правном систему, у један нови правни посао. Настанак правних конструкција у савременим грађанскоправним односима је резултат развоја пре свега уговорног права, јер су уговорни односи погодни за диспонирање странака у границама дозвољеним правним поретком. Правне конструкције су у складу са тим настале првенствено у уговорним односима у привреди због појачане потребе привредних субјеката за ефикаснијим и рационалнијим оквирима пословања.

Према својој правној природи, правне конструкције представљају мешавину именованих правних послова која је применом стекла властита својства и

статус *sui generis* правног посла, најчешће уговора у аутономном трговачком праву. Већина таквих *sui generis* уговора су неименовани правни послови, али постоје значајне индиције да ће кроз реформске процесе приватног права бити уведени као именовани уговори у савремене правне системе. Неки од тих послова су већ постали именовани правни послови регулисани чак и *lex specialis* прописима као што је на пример уговор о *leasingu*.

Литература:

1. Dukić-Mijatović M. (2010) Pregled aktuelne *lex mercatoria* u primeni dokumentarnog akreditiva, *Pravni život*, br. 12, str. 481- 494.
2. Dukić-Mijatović M, Gongeta S. (2012) Ekonomski i pravni aspekti ugovora o finansijskom lizingu, *Zbornik Pravnog fakulteta Univerziteta u Kragujevcu VIII Majsko savetovanje „XXI Vek-Vek usluga i uslužnog prava*, str. 99-109.
3. Đurović, R. (2004): *Međunarodno privredno pravo*, Savremena administracija, Beograd
4. Gams A., Đurović M., (1994), *Uvod u Građansko pravo*, Savremena administracija, Beograd
5. Klarić, P., Vedriš, M.(2008), *Građansko pravo, opšti deo, stvarno pravo i nasledno pravo*, XI izmenjeno i dopunjeno izdanje, Narodne novine d.d Zagreb
6. Lučić Z., Šarac M (1998)., *Rimsko privatno pravo*, Split
7. Perović, J (2010).: *Moderni ugovor, opšti pregled*, Forum za građansko pravo za Jugoistočnu Evropu, Izbor radova i analiza, prva regionalna konferencija. Cavtat str. 225
8. Perović, S.(1986): *Obligaciono pravo*, Savremena administracija Beograd
9. Popov, D.(2001), *Građansko pravo, treće izmenjeno i dopunjeno izdanje*, Opšti deo, Beograd
10. *Pravni leksikon* (1975), Savremena administracija Beograd,
11. Romac A.(1987), *Rimsko pravo*, Sveučilište u Zagrebu, Narodne novine Zagreb
12. Simić M., Trifković M.(1999): *Poslovno pravo*, Ekonomski fakultet Univerziteta u Sarajevu,
13. Slavnić. J.(1987): *Osnovi građanskog prava*, Beograd,
14. Spaić, V (1967)., *Građansko pravo*, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo
15. Spasić, I. ; Dukić-Mijatović, M.; Bejatović, M.(2012): *Factoring method of Financing in Business practice*, *Economic Research*, n.1, pg. 191-211
16. Sudžuka, E. (2016): *Ugovor o finansijskom leasingu nekretnina u Bosni i Hercegovini*, Dobra knjiga, Sarajevo
17. Stanojević D.(1981), *Uvod u građansko pravo*, peto izmenjeno i dopunjeno izdanje, opšti deo, Beograd
18. Trifković, M., et all.(2009): *Međunarodno poslovno pravo*, Ekonomski fakultet u Sarajevu, Sarajevo
19. Vukadonović, R.(2012): *Međunarodno poslovno pravo*, opšti i posebni deo, Udruženje za evropsko pravo, Kragujevac
20. Halilović, N.(2012) *Pojam i suština pravnog posla*, *Zbornik radova Fakulteta pravnih nauka Sveučilišta Univerzitet „Vitez“ Travnik*, broj III str. 329.
21. Koevski, G.(2010): *Savremeni ugovori (franšiza, faktoring, lizing)*, Forum za građansko pravo za Jugoistočnu Evropu, Izbor radova i analiza, prva regionalna konferencija. Cavtat
22. Nikišić, S. (2006) *Kauza obaveze i srodni instituti u poredbenom pravu*, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Zagrebu*(1057-1102)

LEGAL CONSTRUCTIONS IN CONTEMPORARY CIVIL AND BUSINESS LAW

Summary: The paper analyzes the evolution of legal transactions as basic institutes of civil law and their changes caused by dynamics of social and legal relations, primarily in legal transactions in the economy. The development and improvement of social relations is an unstoppable and progressive process. The evolution of the legal relationship between the various entities is a necessary consequence of this development. Modern market business entities that are professionally engaged in certain commercial activity abounds innovations that are shaping the emergence of new legal structures. Through its continued use in practice, becomes regulated by its normative power of the factual use. Then, they are being transformed from the legal construction to the new, nominated civil transaction. The legal nature of the construction in business law determines mainly their practical role. The frequency of individual structures in practice leads to its legal regulation as a separate transaction. The main objective of the occurrence of these types of businesses is streamlining and efficiently meet the needs of professional market participants, primarily businesses, and raising the level of legal certainty. Representative examples of new, civil transactions are: leasing, factoring, forfeiting, franchizing, consulting, distribution agreements, agency and so on. The paper deals with the theoretical analysis of the classical concept of a legal transaction and by the way of that produces complex legal transactions in the form of legal structure, which may become a new, nominated contracts. The emphasis in this paper is placed on the determination of the concept and the legal nature of the legal construction in the civil and business law.

Key words: legal work, legal construction, legal nature

СЛОБОДАН МАЛЕШИЋ*

МУП РС

САРА ПОЧУЧА

Београд

УДК 343.8:343.9(497.11)

Монографска студија

Примљен: 15.05.2016

Одобрен: 23.06.2016

Страна: 389-400

АЛТЕРНАТИВНЕ САНКЦИЈЕ У КРИВИЧНОМ ЗАКОНОДАВСТВУ СРБИЈЕ

Сажетак: У уводном делу рада обрађује се историјски развој алтернативних санкција од 1872 године и првог помињања алтернативних санкција на конгресу међународног удружења за казне и њихово извршење преко већег броја конгреса Уједињених нација о превенцији злочина и третману учиналаца кривичних дела па до примене истих у нашем законодавству. Други део рада обухвата појмовно одређење алтернативних санкција и њихова обележја. Трећи део рада јесте сврха ових мера и њихова двојака функција у оквиру српског законодавства. Након тога говори се о врстама алтернативних санкција у законодавству Србије тј. о раду у јавном интересу, кућном затвору и условној осуди са заштитним надзором.

Кључне речи: алтернативне санкције, рад у јавном интересу, кућни затвор, условна осуда са заштитним надзором

Увод

Алтернативне санкције не представљају новину у кривичном праву. Већ дуго егзистирају идеје, као и нормативни оквир али и примена алтернативних санкција. Ипак, њихову институционализацију, а још више примену и данас прате извесне дилеме, концептуални недостаци, али и отпор јавности. Поред тога, данас постоји неколико врста алтернативних санкција, различите природе, оправдања и обележја. Идеје о алтернативним санкцијама потичу још из XIX века. Још на Првом конгресу Међународног удружења за казне и њихово извршење, који је одржан у Лондону 1872. године, на дневни ред је стављено питање могућности замене казни краткотрајног затвора и неплаћених новчаних казни принудним радом без лишења слободе. На петом (1975), шестом (1980), седмом (1985) и осмом (1990) Конгресу Уједињених нација о превенцији злочина и третману учиналаца расправљано је о проблемима делотворности примене затворског третмана, могућностима неинституционалног

* slobodan.malesic@mup.gov.rs

третмана, као и о алтернативама затвору и потреби образовања јединствене криминално–политичке основе за примену алтернативних мера. Резолуција број 8 шестог Конгреса Уједињених нација за превенцију злочина и третмана учинилаца садржи међународне правне стандарде за увођење алтернативних санкција.¹ У Резолуцији број 16 са седмог Конгреса, одржаног 1986. године у Милану указивано је на разлоге који иду у прилог увођењу алтернатива казни затвора и апеловано на чланице да појачају трагање за ванзаводским мерама које би довеле до смањења затворске популације.²

Настојања да се казне затвора замене адекватнијим, хуманијим санкцијама нарочито су дошла до изражаја током седамдесетих и осамдесетих година XX века услед појачаног интересовања демократских друштава за заштиту основних права човека и грађанина. Изналажење адекватних алтернатива убрзала је до тада неиспољена неделотворност и репресивна оријентација кривичноправне реакције на криминалитет.³ На светском нивоу, од 1980. године па до данас, присутан је сталан раст броја лица лишених слободе. За разлику од држава са других континената, европске земље су се одликовале нижом стопом затварања. Међутим, последњих година и у Европи се уочава тренд повећања стопе и пораста затворске популације, уз постепено уједначавање стопе затварања међу различитим земљама Европе.⁴ Уважавајући савремени захтев за смањењем примене казни лишења слободе, пошло се од примедби на досадашње ефекте казне лишења слободе, као што су, на пример, да се применом ове казне није постигао жељени циљ, посебно када се ради о краткотрајним казнама лишења слободе; уместо превентивног деловања, примена ове казне још више удаљава делинквенту из друштва и живота на слободи и слично. Трагање за отклањањем наведених негативних ефеката казне лишења слободе довело је до изналажења различитих алтернативних мера и казни којима би се смањила примена казне лишења слободе и умњили њени негативни ефекти.⁵ Сматра се да би се око 30% укупно изречених казни краткотрајног затвора могло заменити прикладнијим, сврсисходнијим и целисходнијим кривичним санкцијама. Тиме би се истовремено смањио број осуђених лица у затворским установама где се издржавају казне лишења слободе, а уз то би се обезбедили и повољнији услови ресоцијализације, као и повољнији третман преваспитања.⁶

¹ Десанка Лазаревић, „Краткотрајне казне затвора“, Институт за социолошка и криминолошка истраживања, Београд, 1974., стр. 96

² Миленко Радоман, „Пенологија и казнено извршно право“, Правни факултет, Нови Сад, 2009., стр. 34

³ Наташа Мрвић-Петровић, Ђорђе Ђорђевић, „Моћ и немоћ казне“, Београд, 1998., стр. 89

⁴ „Стратегија за смањење преоптерећености смештајних капацитета у заводима за извршење кривичних санкција у Републици Србији у периоду од 2010. до 2015. године“, „Сл. Гласник РС“ бр. 53/2010, стр. 1

⁵ Весна Ратковић, „Казна затвора и њене алтернативе“, докторска дисертација, Београд, 2008., стр. 65

⁶ „Стратегија за смањење преоптерећености смештајних капацитета у заводима за извршење кривичних санкција у Републици Србији у периоду од 2010. до 2015. године“, „Сл. Гласник РС“ бр. 53/2010, стр. 34

Појам и обележја

Стални пораст криминалитета и рецидивизма доводи до све већег оптерећења затворских установа и истовремено показује да казна затвора, санкција која је скупа за друштво, не само да не остварује очекиване ефекте него са собом носи и штетне последице као што су: призонизација, криминална инфекција итд. Са друге стране условна осуда критикована је због релативне благодати и недовољног степена надзора. Између ове две супротстављене опције данас постоји читав низ мера које се максимално могу прилагодити сваком појединцу, а значајно хуманизују и појефтинијују кажњавање.

Ове мере обједињене су под називом алтернативне, средње или интермедијалне санкције и представљају концепт заснован на претпоставци да се циљеви кажњавања у великој мери могу постићи у условима који су мање рестриктивни од казне затвора. У том смислу би централна стратегија криминалне политике требала да иде у смеру да казну лишења слободе треба користити пре свега за тешка кривична дела. Овакво становиште ствара простор да се од 65-80% затворских казни може заменити адекватним алтернативним санкцијама. Алтернативна решења за казне лишења слободе и друге казне су се развијале у више праваца и јављају се у више различитих облика. Тако нова алтернативна решења могу бити модификација извршења казне или по својој правној природи и месту које заузимају у систему кривичних санкција могу бити прописане као самосталне казне или као замена за казне. Када су прописане као самосталне казне, приликом њиховог одмеравања и изрицања, суд ће водити рачуна о личности учиниоца кривичног дела и осталим околностима које оправдавају примену алтернативне санкције или мере. Све ово допринело је бројности термина и израза којима се означавају нове мере и казне које су подразумевале замену или ограничење кажњавања. Тако нпр. у Енглеској уобичајени назив „intermediate sanctions“ означава средишње казне, које су постављене између казни затвора као најстрожијих и новчаних казни као најлакших казни.⁷

Савет Европе, као европска организација, која се залаже за промовисање и примену алтернативних санкција, користи термин „community sanctions and measures“ да означи ове санкције и мере.

Веома тешко је доћи до свеобухватне дефиниције алтернативних санкција, обзиром на бројност облика и различитих садржаја који се подразумевају под алтернативним казнама. Најчешће се помињу три вида алтернативних санкција:⁸

- 1) алтернативне санкције које је могуће изрећи самостално и које представљају казнену реакцију на учињени деликт, тако што се њима у потпуности „избегава“ изрицање казне затвора (пробација, рад у јавном интересу, разне врсте обештећења),
- 2) алтернативне санкције која обухватају бројна решења која се могу изрећи деликвенту како би се допунила главна казна која има за циљ да делимично замени из-

⁷ Весна Ратковић, *op. cit.*, 2008., стр. 6

⁸ *Ibid.*

речену казну затвора (накнада штете, рад у јавном интересу, медицински третман),

- 3) алтернативне санкције које представљају посебне режиме за извршавање казне затвора, модификације извршавања казне затвора које нису везане за изрицање саме казне затвора (различите форме условног отпуста).

Израз алтернативне санкције се најчешће користи да означи:⁹

- 1) мере које би могле бити коришћене уместо извођења преступника на суд,
- 2) мере незатворског карактера које изриче суд,
- 3) мере којима се отклањају негативни ефекти казне лишења слободе и које се користе док траје извршење казне затвора.

Алтернативне санкције и мере недвосмислено представљају облике кажњавања којима се осуђеном намеће низ ограничења, обавеза и забрана, али истовремено подразумевају и подршку и помоћ заједнице како осуђени не би поновио вршење деликта.

Алтернативне санкције се углавном примењују према учиниоцима прекршаја и кривичних дела из области угрожавања саобраћаја, кажњивих дела у вези са употребом и стављањем у промет опојних дрога, имовинских дела, које врши малолетници и пунолетна лица која нису раније осуђивана. Овим мерама се на неки начин ограничава слобода делинквента, односно ограничавају му се неке слободе уз одређење испуњења неких законом предвиђених услова и/или обавеза. Делинквенту се намеће низ ограничења, забрана и обавеза, али без затворске изолације, и истовремено му се пружа помоћ и подршка заједнице како не би поново вршио кривична дела или прекршаје. Основни елемент свих алтернативних санкција, које се иначе разликују по садржини, јесте компонента учешћа друштвене заједнице у њиховом извршењу, што чини обележје које им гарантује аутономан статус у односу на друге кривичне санкције.

Сврха

Алтернативне кривичне санкције остварују двојаку функцију: не дирајући у постојање кривичног дела оне би омогућиле да сврха казне буде прилагођена својој основној превентивној улози а жртва би добила прецизнију нормативну сатисфакцију.¹⁰ Основна функција алтернативних санкција је да смање и ограниче примену казне лишења слободе. Смисао је да се алтернатива казни затвора налази у оквирима кривично правне заштите. Ове санкције имају низ предности: избегавање негативних ефеката затварања, хумани карактер, мањи степен репресивности, успостављена сарадња са окривљеним и његов активни однос у извршењу мере, постизање накнаде оштећеном и учешће друштвене заједнице у извршењу ових мера чиме се лакше постижу ефекти ресоцијализације. Полазна идеја била је да систем кажњавања алтернативним казнама и

⁹Миленко Радоман, *op. cit.*, стр. 36

¹⁰Видоје Митрић, *Алтернативне санкције у кривичном праву*, Магистарска теза, Нови Сад, 2013., стр. 29

мерама омогући учиниоцу кривичног дела да током извршења казне остане у заједници, ван изолованог простора у казнено-поправним установама, с тим да уколико не поштује услове који су му наметнути, неозбежно извршава казну лишења слободе у казненом заводу.¹¹

Примена ових санкција треба да осигура поновно успостављање односа раније нарушеног извршењем кривичног дела или прекршаја, између: друштвене заједнице, учиниоца и оштећеног. Извршењем мере успоставља се нова равнотежа јер се остварује функција заштите правних правила друштвене заједнице уз истовремено задовољење захтева оштећеног за поправљањем штете, са једне, и захтева учиниоца за социјалним помирењем уз његово поновно укључивање у друштво, са друге стране.¹²

Разлози настојања за што широм применом алтернативних санкција јесу бројне негативне стране казне затвора по осуђено лице као што су:¹³

- 1) бива трајно обележен као криминалац,
- 2) одвојен је од породице,
- 3) прекида школовање, губи радно место и тешко проналази ново запослење,
- 4) може пасти под веома лош утицај проблематичних затвореника,
- 5) све наведено повећава шансе да се поново учини кривично дело.

С друге стране се истичу приговори алтернативним санкцијама и мерама који се односе на могућност њихове неправилне примене. Наиме, недовољни јасни и издеференцирани појмови и суштина алтернативних санкција и мера могу довести до тога да делинквенту буде изречена нека од алтернативних санкција која укључује надзор, иако је објективно у одређеном случају неоправдано наметати надзор осуђеном имајући у виду тежину, природу учињеног деликта и остале значајне околности. Оваква неадекватна примена је уочена као последица ширења контроле од стране заједнице и коришћење њених могућности и када то није било неопходно, нпр. код покушаја ширења медијације и казне кућног затвора.¹⁴ Алтернативне санкције би могле краткорочно и дугорочно допринети смањењу оптерећености затворских капацитета. Преоптерећеност у затворима узрокује погоршање услова боравка у тим установама као и смањење безбедности. Оне треба да замене краткорочне затворске казне које су се показале као неефикасне и скупе за државу. Смањење броја затвореника је изазов а увођење алтернативних санкција је део решења.

Врсте алтернативних санкција у Србији

Алтернативне санкције, услови за примену алтернативних санкција, као и друга релевантна питања у вези са њиховим изрицањем или извршењем су прописани законом. У Србији су за материју алтернативних санкција релеван-

¹¹ Весна Ратковић, *op. cit.*, стр. 65

¹² Десанка Лазаревић, *op. cit.*, стр. 97

¹³ www.uizs.mpravde.gov.rs

¹⁴ Весна Ратковић, *op. cit.*, стр. 68

тни: Кривични законик из 2005. године (2006. ступио на снагу), њиме је поред рада у јавном интересу прописана и условна осуда са заштитним надзором као алтернативна санкција,¹⁵ Закон о прекршајима¹⁶ из 2010. године којим је такође предвиђена казна рада у јавном интересу, као нова прекршајна алтернативна санкција, а Законом о извршењу кривичних санкција¹⁷ уведена је и могућност кућног затварања, као једна од алтернатива казни затвора.

У позитивном кривичном (и прекршајном) законодавству Србије, дакле, као алтернативне санкције прописане су:

- 1) условна осуда са заштитним надзором,
- 2) кућно затварање,
- 3) рад у јавном интересу.

1) *Условна осуда* дуго постоји у нашем кривичном законодавству, још 1929. године, када је уведена Кривичним закоником Краљевине Југославије. Наше законодавство познаје и *условну осуду са заштитним надзором*, али је дуго времена била неупотребљива из разлога непостојања техничких, организационих и кадровских могућности за ефикасну реализацију заштитног надзора. Условна осуда и условна осуда са заштитним надзором регулисана је Кривичним закоником Републике Србије. Према овом закону сврха условне осуде јесте да се према учиниоцу лакшег кривичног дела не примени казна када се може очекивати да ће упозорење уз претњу казне довољно утицати на учиниоца да више не врши кривична дела. Последњих година уложени велики напори у стварање одговарајуће службе која би вршила заштитни надзор, још увек није заживела у пракси судова. Условном осудом суд учиниоцу кривичног дела утврђује казну и истовремено одређује да се она неће извршити, ако осуђени за време које одреди суд, а које не може бити краће од једне нити дуже од пет година (време проверавања) не учини ново кривично дело. Условна осуда се може изрећи када је учиниоцу утврђена казна затвора у трајању мањем од две године. Треба рећи да постоје ограничења у изрицање ове санкције, наиме, не може се изрећи за кривична дела за која је предвиђена казна затвора у трајању од десет година и тежа казна, као и када није протекло више пет година од правоснажности осуде којом је учиниоцу изречена казна затвора за умишљајно кривично дело. Уколико је учиниоцу кривичног дела утврђена казна затвора и новчана казна, условна осуда може се изрећи само за казну затвора.

Код условне осуде са заштитним надзором, суд може да одреди да се учинилац коме је изречена условна осуда стави под заштитни надзор за одређено време у току времена проверавања.¹⁸ Заштитни надзор обухвата законом предвиђене мере помоћи, старања, надзора и заштите. Кривични законик

¹⁵ „Сл. Гласник РС”, бр. 85/2005, 88/2005 - испр., 107/2005 – испр. 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013 и 108/2014.

¹⁶ Нови закон садржи иста решења, Закон о прекршајима, „Сл. гласник РС”, бр. 65/2013 и 13/2016).

¹⁷ „Сл. Гласник РС”, бр. 55/2014.

¹⁸ www.osce.org, („Алтернативне санкције“, стр. 12)

предвиђа разноврстан регистар обавеза и зато је заштитни надзор и мера коју истовремено чини и заштита осуђеног и надзор над њим. Послодавац има право, да у складу са прописима, оствари накнаду штете проузроковану радом осуђеника.

Заштитни надзор се састоји у испуњењу обавеза као што су:¹⁹

- 1) јављање органу надлежном за извршење заштитног надзора у роковима које је тај орган одредио,
- 2) оспособљавање за одређено занимање,
- 3) прихватање запослења које одговара способностима учиниоца,
- 4) испуњење обавезе издржавања породице, чување и васпитавање деце и других породичних обавеза,
- 5) уздржавање од посеђивања одређених места, локала или приредби, ако то може да буде прилика или подстицај за поновно извршење дела,
- 6) благовремено обавешење о промени места боравка, адресе или радног места,
- 7) уздржавање од употребе алкохоле или дроге,
- 8) лечење у одговарајућој здравственој установи,
- 9) посеђивање одређених професионалних и других саветовалишта или установа и поступање по њиховим упутствима,
- 10) отклањање или ублажавање штете причињене кривичним делом, а нарочито измирење са жртвом учињеног кривичног дела.

Суд може условно осуђеном лицу наложити једну или више обавеза. Обавеза без које се не може замислити заштитни надзор јесте обавезно јављање органу надлежном за вршење надзора, те се стога та обавеза по правилу увек изриче. Уколико је суд у могућности да изврши конкретизацију појединих обавеза то треба да учини, али постоје и случајеви када то није могуће у тренутку доношења одлуке, те то накнадно чини повереник. При избору обавеза које изриче условно осуђеном лицу и одређивања њиховог трајања, суд ће нарочито узети у обзир године живота учиниоца, његово здравствено стање, склоности и навике, побуде из којих је извршио кривично дело, држање после извршеног кривичног дела, ранији живот, породичне прилике, услове за испуњење наложених обавеза, као и друге околности које се односе на живот учиниоца, а од значаја су за избор мера заштитног надзора и њихово трајање.²⁰

Осим дужине трајања заштитног надзора, суд одређује и време проверавања осуђеног. Зависно од одлуке суда, ове две одлуке могу да имају исто трајање, а могуће је и да надзор траје краће од проверавања. Ако у току трајања заштитног надзора суд утврди да је испуњена сврха ове мере, може укинути заштитни надзор прије истека одређеног времена, а уколико осуђени коме је изречен заштитни надзор не испуњава обавезе одређене од стране суда, суд га може опоменути, раније обавезе заменити другима или продужити трајање заштитног надзора у оквиру времена проверавања или може опозвати условну осуду. Уколико не испуњава радне обавезе или их грубо занемарује представник послодавца мора о томе известити повереника.²¹

¹⁹ Миленко Радоман, *op. cit.*, стр. 242 и чл. 73. КЗ Р. Србије

²⁰ Миленко Радоман, *op. cit.*, стр. 241 и чл. 74. КЗ Р. Србије

²¹ www.osce.org („Алтернативне санкције“, стр.15)

2) *Кућни затвор* је алтернативна санкција која се може применити уместо краткотрајне казне затвора уколико постоје посебне околности, као и начин извршења кривичног дела.²² Узима се у обзир пол учиниоца, старост, актуелно здравствено стање, обавезе према породици. Цени се да ли осуђеник има своју кућу, да ли има телефонску линију, струју и слично, као и да ли редовно плаћа рачуне, како му те услуге не би биле искључене. Може се изрицати трудницама, мајкама са малом децом, млађим пунолетницима и особама старијим од 65 година, особама са тешким оболењима и хроничним болесницима. Извршава се у кућним условима, при чему је слобода кретања осуђеника ограничена и он тај простор не може самовољно напустити. Може да напусти кућни простор само уз одобрење, у супротном ће напуштање бити санкционисано и може имати за последицу издржавање казне у затворској установи. Може укључивати низ обавеза као што су сусрет са оштећеним, провера присутности код куће телефонским позивом или посетом надлежног лица и слично.

Истичу се многобројне предности кућног затвора као што су:²³

- 1) избегавање сусрета са осуђеницима за тешка кривична дела,
- 2) смањење затворске популације,
- 3) боравак осуђеног са породицом,
- 4) могућност рада код куће,
- 5) осуђеник сам сноси трошкове живота, од хране, обуће, одеће, здравствене заштите,
- 6) такође се елиминишу трошкови превоза када се осуђеници приводе из затвора у суду.

С друге стране као недостатак се истиче то што може да наруши приватност породице, а некада се поставља питање оргинозовања набавке хране, лекарских прегледа и неких неподвижних ситуација.

Кућни затвор може бити изречен на два начина:

- 1) Са електронским надзором,
- 2) Без електронског надзора.

Што се тиче нашег кривичног законодавства, према члану 7 Предлога Закона о изменама и допунама Кривичног закона РС уведена је нова казна, казна кућног затвора, као модалитет казне затвора, односно као посебан облик извршења казне класичног затвора. Законом о изменама и допунама закона о извршењу кривичних санкција РС предвиђено је извршење казне затвора без напуштања просторија у којима осуђеник станује, тзв. *кућно затварање*.²⁴ Ако је осуђеном изречена казна затвора до једне године, суд може одредити да се казна изврши тако што осуђени неће напуштати просторије у којима станује.

²² Разликујемо и другачија решења нпр. у Немачком кривичном законодавство не постоји могућност алтернативног служења казне затвора, али су предвиђене две форме електронског надзора у поступку условног одлагања извршења казне и надзору након одслужења затворске казне за тежа кривична дела, а посебно она која су проузрокована насилничким понашањем. Форме електронског надзора су електронска наруквица и електронски надзор у пребивалишту.

²³ Весна Ратковић, *op. cit.*, стр. 80

²⁴ Закон о изменама и допунама закона о извршењу кривичних санкција, „Службени гласник РС“, бр. 72/2009, чл.17.

Ако једном у току двадесетчетири сата или два пута у току од по шест сати самовољно напусти просторије, суд ће одредити да остатак казне издржава у затвору.²⁵

Закоником о кривичном поступку из 2006. године у наш кривичноправни систем уведена је једна нова могућност, а то је електронски надзор поштовања ограничења и забрана које су окривљеном одређене у оквиру мере забране напуштања одређеног места приликом издржавања казне кућног затвора.²⁶ Основни разлог увођења оваквог начина контроле је тај што не шкоди здрављу осуђеног. У техничком смислу за меру електронског надзора потребно је поседовати два уређаја, а то су одашиљач и пријемник. Стручно лице монтира одашиљач на зглоб руке или ноге осуђеног, и том приликом даје му детаљна упутства о начину рада уређаја. Стручно лице рукује и пријемником, а надзор ове врсте обавља полиција, Безбедоносно информативна агенција или други државни орган. За ову меру потребна је сагласност осуђеног. У случају да самовољно скине наруквицу крши своју обавезу.²⁷

3) *Рад у јавном интересу* први пут је уведен 1972 године у Великој Британији одакле се проширио по европским законодавствима.²⁸ Овом мером се замењује казна затвора до одређеног трајања при чему се осуђени обавезује да ће одређени број часова или дана провести у друштвено корисном раду. Радна обавеза обично износи између 40 и 240 часова и може да траје годину дана или до 18 месеци (Француска). Рад у јавном интересу се може изрећи уз сагласност осуђеног који проводи одређено време, утврђено пресудом, у обављању рада који користи целој заједници. Извршава се у слободно време и за овај рад се не добија накнада. Ова казна је једна од најпознатијих казни која се предлаже као алтернатива казни затвора. Прописивање и примена рада у јавном интересу у складу је са савременим тенденцијама да се избегне лишавање слободе учиниоца лакших кривичних дела и примена кратких казни затвора. Да би се ова казна могла изрећи потребно је да се испуне два услова:

Формални - да је суд у кривичном поступку утврдио да је пунолетно лице кривично одговорно за извршено кривично дело и да му је изрекао казну затвора до 3 године или новчану казну.

Материјални - да је осуђено лице дало пристанак да се изречена казна затвора замени са радом за опште добро.

²⁵ У Данској је кућни затвор са електронским надзором уведен 2005. Законом бр. 367(Закон о извршењу кривичних санкција). Електронски надзор се може применити на осуђена лица која су кажњена казном затвора у трајању од 5 месеци и која испуњавају следеће услове: морају бити незапослени, морају имати одговарајући смештај, његов/њен партнер мора пристати на шему електронског надзора, не сме да користи алкохол, наркотики и друге нелегалне супстанце, мора да прихвати да буде под контролом Службе за извршавање условних осуда и да ће бити ненајављено подвргнут алко-тесту и тесту урина, мора да похађа програм за превенцију криминала.

²⁶ Весна Ратковић, *op. cit.*, стр. 78

²⁷ *Ibid*, стр. 80

²⁸ Интересантно је да су нека европска законодавства увела такву санкцију 1980-их година али без изричите законске основе, као што је на пример, случај у Данској, где од 1982. године судови користе могућност осуде на друштвенокорисну службу, иако је за то, све до 1990. године недостајала стриктна правна основа. Ова санкција се изрицала само као замена за казну затвора и то најчешће у случајевима када су предмет кривичног поступка били имовински деликти.

Према кривичном законодавству Србије рад у јавном интересу је сваки онај друштвено користан рад којим се не вређа људско достојанство, а не врши се у циљу стицања добити. Рад мора бити продуктиван што значи да представља људску активност који реално ствара одређено ново добро. То добро може бити материјално или духовно. У Кривичном закону се утврђује максимално трајање рада у јавном интересу у три облика: а) Укупна дужина рада у јавном интересу не може бити краћа од шездесет нити дужи од тристашездесет часова; б) Максимално месечно трајање рада у јавном интересу- шездесет часова у току једног месеца; в) Минимално и максимално трајање рада утврђено у месецима- не може бити краћи од месец дана нити дужи од шест месеци. Приликом изрицања казне рада у јавном интересу суд ће имати у виду сврху кажњавања, узети у обзир врсту учињеног кривичног дела, личност учиниоца, као и његову спремност да обавља рад у јавном интересу. Врсту и трајање ове санкције утврђује суд, а врсту посла и начин обављања одређује повереник, водећи рачуна о способностима, стручним знањима и здравственом стању осуђеног.

Ако осуђени не обави део или све часове рада, суд ће ову казну заменити казном затвора тако што ће за сваких започетих осам часова рада у јавном интересу одредити један дан затвора. Уколико учинилац кривичног дела испуњава све своје обавезе везане за рад у јавном интересу, суд му може дужину рада умањити за $\frac{1}{4}$. Извршење санкција обавља повереничка служба. Правилници о заштитном надзору и раду у јавном интересу детаљно регулишу поступање повереника и праћење извршења обавеза осуђеног.

У погледу примене казне рада у јавном интересу у законодавствима других земаља може се констатовати да је ова казна наишла на веома добар пријем, на неки начин добила стандардизоване контуре и широку примену. У већини европских држава казна рада у јавном интересу није новина, она представља институт са провереном делотворношћу у погледу лакших кривичних дела. Радна обавеза се креће у распону између 40 и 240 сати, а мора бити извршена у року од шест месеци као што је то случај у Холандији, па све до осамнаест месеци како је то у Француској. Уколико деликвент не изврши ту обавезу или ако његов рад није довољног квалитета, што се контролише сво време трајања, ова мера се замењује неком другом санкцијом, што је по правилу затварање, али на краће време. Кривични закон Шпаније предвиђа да се два дана рада у корист друштва могу заменити једним викенд затварањем или са четири квоте новчане казне, а Кривични закон Руске федерације прописује да се у таквом случају осам сати обавезног рада замењује једним даном затвора. Према закону Русије казна рада у јавном интересу може бити прописана у трајању не краћем од два месеца, и не дужем од две године. Извршава се у месту где делинквент живи, на месту где иначе ради или неком другом радном месту, с тим што му се од тако зарађеног дохода одузима 5 до 20% у корист државе.²⁹ У Хрватској рад у јавном интересу (рад за опће добро на слободи) је замена за казну затвора у трајању до шест месеци.³⁰ Одређује се у трајању које је у размери са изреченом казном од најмање десет до највише шездесет рад-

²⁹ Десанка Лазаревић, *op. cit.*, стр. 106

³⁰ Фрањо Бачић, Шиме Павлович, „Коментар казненог закона“, Загреб, 2004, стр 303

них дана. Рок за извршење рада за опће добро не може бити краћи од једног месеца ни дужи од једне године. Може се применити и у случају замене новчане казне за казну затвора када та казна није дужа од шест месеци.³¹ Основна сврха изрицања ове мере јесте да се осуђеник коме је одређеним обавезама ограничена слобода не искључи из друштва, већ да се уз помоћ и надзор друштвене заједнице, добровољно, сопственим залагањем, уз одговарајући надзор, радом и односом према последицама проузрокованим деликтом, развије свест о штетности одређеног понашања и одговорности за њих.

Закључак

Међународно искуство и чињенице показују да алтернативне санкције пружају већу могућност рехабилитације учиниоца кривичног дела и повећање безбедности заједнице него казне затвора. Исто тако алтернативне санкције су подједнако ефикасне а често и ефикасније у смањивању преступничког понашања колико и краће казне затвора, а јефтиније су. Треба нагласити да се чешћом применом алтернативних санкција не ублажава казнена политика у друштву. Увођењем алтернативних санкција, суду се даје већа могућност избора да, у сваком конкретном случају, у зависности од личности учиниоца, тежине кривичног дела и осталих околности одреди примерену санкцију. За некога ће примерена санкција бити четрдесет година затвора, за некога пет година а за некога четрдесет сати рада у јавном интересу.

Кривичноправни систем Републике Србије има на свом располагању солидан спектар алтернативних санкција и у том погледу он је на нивоу стандардних решења у праву европских држава. Оправданост ових санкција се на теоријском нивоу не доводи у питање, ипак постоји одређени отпор јавности у погледу њене примене. За примерсе може узети рад у јавном интересу, казна која има низ предности у односу на казну затвора. Много је хуманија, постиже много већи ефекат од поменутог казне, лице не бива изоловано из социјалне и породичне средине, не бива окарактерисано као затвореник. Такође, делинквент ће бити много кориснији члан друштва, много корисније ће проводити време него што би то чинио да му је изречена затворска казна, а поред тога и друштво на овај начин може да помогне онима којима је потребна помоћ, јер нпр. ако лице коме је изречена казна рада у јавном интересу извршава ту казну радећи у неком јавном предузећу и ако се добро покаже, постоји шанса да заснује радни однос у том предузећу. Ваља рећи и да су усвојена бројна законска решења која треба да обезбеде примену алтернативних санкција, попут Кривичног законика, Закона о извршењу кривичних санкција, Закона о малолетним извршиоцима кривичних дела и кривичноправној заштити малолетних лица, као и неки акти који ближе дефинишу спровођење алтернативних санкција, попут Правилника о извршењу казне рада у јавном интересу. Проблем у Србији није у законодавном оквиру него у чињеници да постоје бројне препреке које могу отежати примену законских одредби у пракси. Ту се пре свега мисли на недостатак организационих предуслова, недовољну финансијску подршку државе, неуједначеност судске праксе, негативан став стручне и оп-

³¹ Казнени закон Хрватске, „Народне новине“ бр. 110/97, чл. 54

ште јавности према примени алтернативних санкција итд. Због тога би даље напоре требало усмерити ка чињеници да судство треба да буде активно укључено у спровођењу директних алтернатива казни затвора.

Литература:

1. Bačić, F., Pavlović, Š., (2004). „Komentar kaznenog zakona“, Zagreb.
2. Đorđević, M., (1993). „Reforma sistema kazni i mera bezbednosti u funkciji suzbijanja kriminaliteta“, Aktuelni problemi suzbijanja kriminaliteta, IZKSI, Budva, str. 19-32.
3. Zakon o izvršenju krivičnih sankcija „Sl. Glasnik RS“, br.55/2014.
4. Zakon o prekršajima, „Sl. glasnik RS“, br. 65/2013 i 13/2016.
5. Kazneni zakon Hrvatske, „Narodne novine“ br. 110/97.
6. Krivični zakonik, „Sl. Glasnik RS“, br. 85/2005, 88/2005 - ispr., 107/2005 – ispr.72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013 i 108/2014.
7. Lažetnik-Bužarovska, G., (2003). „Alternativi za zatvorot“, Skopje.
8. Lazarević, D., (1974). „Kratkotrajne kazne zatvora“, Beograd.
9. Mitrić, V., (2013). Alternativne sankcije u krivičnom pravu, Magistarska teza, Novi Sad.
10. Mrvić-Petrović, N.,Đorđević, Đ., (1998). „Moć i nemoć kazne“, Beograd.
11. Radoman, M., (2009). „Penologija i kazneno izvršno pravo“, Pravni fakultet, Novi Sad.
12. Radoman, M., (2001). „Savremena rešenja izvršenja kazne kratkotrajnog zatvora“, doktorska disertacija, Pravni fakultet, Novi Sad.
13. Ratković, V., (2008). „Kazna zatvora i njene alternative“, doktorska disertacija, Beograd.
14. Strategija za smanjenje preopterećenosti smeštajnih kapaciteta u zavodima za izvršenje krivičnih sankcija u Repulici Srbiji u periodu od 2010. do 2015. godine“, „Sl. Glasnik RS“ br. 53/2010
15. Čotić, D., Mihajlovski, A., Simić-Jelkić, Z., Tomić-Malić, M., (1975). „Uslovna osuda, sudska opomena, oslobođenje od kazne“, IKSI, Beograd.

ALTERNATIVE SANCTIONS IN THE CRIMINAL LEGISLATION OF SERBIA

Summary: The first part deals with the historical development of alternative sanctions since 1872 and the first mention of alternative sanctions at the Congress of the International Association for Penalties and their enforcement throughout a number of United Nations Congresses on the Prevention of Crime and the Treatment of crime offenders and to the implementation of our legislation regarding those mentioned.

The second part deals with the conceptual definition of alternative sanctions and their characteristics . The third part is the purpose of these measures and their dual functions within the Serbian legislation. Then this paper discusses the types of alternative sanctions in the legislation of Serbia, meaning, the work in the public interest, house arrest and suspended sentence with protective supervision.

Key words: alternative sanctions, community service, house arrest, suspended sentence with supervision

V

ПОЛИТИКА, ДРУШТВО, КУЛТУРА

МАРКО ШКОРИЋ*
Филозофски факултет
Нови Сад

УДК 130.2:316.75BOAS
Оригиналан научни рад
Примљен: 12.04.2016
Одобрен: 23.05.2016
Страна: 403-430

ФРАНЦ БОАЗ И УСПОН КУЛТУРНОГ РЕЛАТИВИЗМА**

Сажетак: Франц Боаз је био најутицајнији антрополог у првој половини двадесетог века, али процене тог утицаја су контроверзне, јер неки аутори сматрају да је он штетан за антропологију. У раду се објашњавају неке главне карактеристике његове мисли, нарочито методологија и његов утицај на (некад) врло популаран културни релативизам. Вероватно највеће Боазово наслеђе поред борбе против расизма јесте нова употреба термина култура о којој се такође расправља, али он је макар делимично одговоран за ситуацију коју имамо данас – култура се најчешће анализира потпуно одвојено од биологије. Зато овај рад нуди критику културног релативизма и грубог раздвајања биологије од културе.

Кључне речи: Франц Боаз, култура, методологија, културни релативизам

Почетак каријере у антропологији

Током прве половине 20. века за антропологију у САД било је карактеристично програмско избегавање теоријске синтезе. Основна истраживачка стратегија за овај период била је формулисана од стране Франца Боаза, једне од најутицајнијих фигура у историји друштвених наука (Harris, 1968/2001: 250).

Као наука, антропологија је почела да се развија 1860-их година, када су се појавили први професионални специјалисти. У то доба Едвард Тајлор почиње своја истраживања, а 1883. године на Оксфорду постаје први академски антрополог на свету. Тајлорове идеје данас делују прилично застарело и превазиђено, али буде одређено интересовање због историјског значаја и бољег разумевања развоја ове науке. Велики број антрополога своје системе развијао је управо као реакцију на Тајлорову теорију, а један од њих јесте и

* marko_skoric@yahoo.com

** Рад је настао током рада на пројекту Значај партиципације у друштвеним мрежама за прилагођавање евроинтеграцијским процесима (број пројекта – 179037), финансираном од стране Министарства за науку.

Франц Боаз, који ће остати упамћен као човек који је извршио највећи утицај на америчку антропологију двадесетог века, док све остале оцене његовог рада и значаја остају прилично контроверзне и неусклађене.¹ Он је такође врло важан због тога што је огроман део своје енергије посветио успостављању и професионализацији антропологије у САД.

Рођен је у Немачкој, у Миндену, а студирао је физику у Хајделбергу, Бону и Килу, где је и докторирао.² Тема доктората од 42 стране била је природа боје морске воде, али сматрао је да није довољно позивати се на истраживања у лабораторији, већ да је потребно доћи до података из „прве руке”. Зато је желео да сам прикупи податке о морској води и леду током зиме на Арктику. Није било фондова који би му омогућили да проведе зиму са Ескимима и својим научним инструментима, те је сам себе финансирао тако што се договорио са једним берлинским новинама да буде њихов дописник са Арктика. Како је и сам касније говорио, кренуо је на Арктик са веровањем у важност географских детерминанти. Међутим, вратио се са

убеђењем да уколико икад желимо да разумемо људско понашање морамо да знамо исто онолико о оку које види колико и о објекту који се посматра. И разумео је, једном за сва времена, да око које види није пуки физички орган, већ средство перцепције условљено традицијом у којој је онај који га поседује одгајан (Benedict, 1943: 60).

Херсковиц наводи како је према неким верзијама Боаз ишао на Арктик да истражује људски ум, али истиче како су оне апокрифне. У суштини, његова експедиција је била географска, а етнографски аспект се развио временом (Herskovits, 1953, 1957). На први поглед можда делује чудно то што је Боаз у антропологију дошао из природних наука и што је у њој заговарао сасвим друге методе. Схватио је да поред импресивних генерализација физике у науци постоје и други легитимни циљеви, тако да је трагао за методама у зависности од проблема са којим се суочавао. Зато је, на пример, математику касније користио само у биометријским радовима.

Након истраживања Ескимима, 1884. године, провео је зиму у Њујорку, да би се затим вратио у Немачку и запослио у Краљевском етнографском музеју у Берлину, где су му надређени били Адолф Бастијан и Рудолф Вирхов. Убрзо је постао доцент географије на Берлинском универзитету, али убрзо одлази у Северну Америку да врши истраживања и до краја живота његов етнографски рад тицао се првенствено северноамеричких Индијанаца. Био је јеврејског

¹ Док је Боаз вршио истраживања у Британској Колумбији 1886. године ступио је у контакт са Тајлором, који је тада био у одбору Британске асоцијације за унапређење науке (Lowie, 1937).

² Биографски подаци преузети су из (Benedict, 1943; Lowie, 1937, 1943, 1944, 1956; Herskovits, 1953; Harris, 1968/2001; Hatch, 1973; Jacknis, 2002). Бенедикт (Benedict, 1943) пише да је Рацел био Боазов професор, док Лови наглашава да је Рацел предавао у Минхену и Лајпцигу, а не у Хајделбергу, Бону или Килу (Lowie, 1943). Такође, Бенедикт пише и да је студирао математику, што такође није тачно. Биографски подаци о Боазу често се разликују по многим детаљима, иако су суштински слични. Тако се може наћи податак да је докторирао физику, негде да је докторирао географију, значајне године у његовом животу често нису усклађене, да је докторирао 1881. или 1887. године итд.

порека и зато је емигрирао у САД 1887. године, када је добио понуду да буде помоћник уредника часописа *Science*. Истовремено је био и доцент на Кларк универзитету (1888-1892), али тамо су му могућности за професионално напредовање биле изузетно мале, јер универзитет није имао депарتمان за антропологију, а Боаз је био и један од оних који су били незадовољни радом Стенлија Хола и његовим мешањем у научни рад особља. Након тога отишао је у Чикаго, а затим и у Амерички музеј природне историје у Њујорку, са којим је због неслагања са администрацијом завршио сарадњу 1905. године. Што се тиче универзитетске каријере, 1896. године прешао је на Колумбију, где је остао све до пензије, 1937. године.³ У Њујорку је 1942. године и умро на рукама Леви-Строса.

Боаз ће остати упамћен и по импресивном броју својих студената који су доминирали антропологијом током већег дела прошлог века: Алфред Кробер, Роберт Лови, Едвард Сапир, Мелвил Херсковиц, Александер Голденвајзер, Александер Лесер, Пол Радин, Лесли Спир, Рут Бенедикт, Маргарет Мид, Ешли Монтагју и многи други.⁴ Директно је утицао на Кларка Вислера и Ралфа Линтона, који га је на Колумбији и наследио и касније су многи од ових ученика оснивали департмане из антропологије широм САД. Током каријере објавио је шест књига и преко 700 радова. Вероватно је немогуће понудити свеобухватни преглед Боазових дела и радова, јер се бавио бројним дисциплинама и најразличитијим темама: антропометријом, митологијом, фолклором, лингвистиком, примитивном уметношћу, расом, разним теоријским проблемима итд.

Ипак, када се помене његово име, једна од првих асоцијација сигурно јесте проблем расе (нпр. Boas, 1901, 1911/1938, 1932/1940, 1938c, d, 1940). Његова борба против расизма датира још од 1887. године (Baker, 1998-1999; Degler, 1991) и може се рећи да је то тема која се провлачила кроз читаву његову каријеру.⁵ Такође, веома рано (Boas, 1889) је демонстрирао свој закључак да су култура и историја узрок људског понашања.⁶

³ Колумбија је дуго времена била главни антрополошки центар у САД, првенствено захваљујући Боазу.

⁴ Свакако је најважнији однос са Кробером, којег је Боаз упознао 1896. године, када је држао семинар о индијанским језицима на Колумбији. Након првог сусрета постали су и породични пријатељи. Кробер је 1901. године био први Боазов докторанд, а након доктората преселио се на Беркли у Калифорнији како би тамо засновао академски програм студија из антропологије, где му се убрзо прикључио и Роберт Лови. Обојица су у своју антропологију уносили немачку интелектуалну традицију и антропологија је за њих била мешавина природних наука и хуманистике (Škorić 2016).

⁵ „[П]остојање културне личности која обухвата читаву 'расу' је у најбољем случају поетска и опасна фикција” (Boas, 1939: 14). Или: „Фатализам Турака, логички ум Француза, сентименталност Немаца, су . . . обележја која су пукe апстракције, извучене из општих утисака” (Boas, 1938e: 667). Боазу је било јасно да се „[к]арактеристике групе индивида које сачињавају врсту утврђују . . . преко три узрока: наслеђем, селекцијом и утицајем окружења” (Boas, 1938c: 16). Наслеђе је активно само у породичној линији, селекција модификује врсту као целину, а окружење утиче на групу као целину.

Радови у којима се говори о овој и сличним темама су нпр. Boas, 1899b, 1912, 1916, 1920a, 1927, 1941. Ипак, нису се све тврдње у њима показале као тачне. У студији из 1912. године он је поку-

Проблем расе и културе

Контроверза око утицаја урођеног и стеченог у људском понашању достигла је врхунац двадесетих година прошлог века, али већ око 1910. године расправе постају веома жестоке, јер тада научници покушавају да утврде колики је релативни утицај биологије на људско понашање, а колики културе. Не треба изгубити из вида да су тадашње визије људског понашања биле прилично екстремне, и то са обе стране. С једне стране били су научници који су дете видели као неку врсту ригидног комплекса наслеђених потенција, а с друге су били бихевиористи и њима слични, према којима је одгој чинио човека оним што јесте.

Корени Боазових схватања залазе дубоко у историју идеја које се тичу диверзитета људи. Велики део расправе о расним разликама одиграо се у Сједињеним Државама пре Грађанског рата, као директни изданак моралног и интелектуалног конфликта око ропства црнаца. То су биле расправе око тачности моногенезе и полигенезе. Тако је, рецимо, Дарвин одбацивао полигенезу и за њега је човечанство једна врста, иако из тога није следило да све подгрупе имају једнаки ментални капацитет (Darwin, 1859/1964). На Боазов интелектуални живот највише су утицали контакти са поменутим Рудолфом Вирховом и идеје Теодора Вајца. Вирхов је био присталица дарвинизма, али сумњао је у валидност његове примене на људе, нарочито у Хекеловој верзији. Хекел је био његов студент и 1887. године Вирхов износи изнео жестоке критике теорија свог студента, али и еволуционистичких идеја уопште (Freeman, 1983).

Средином века у Немачкој је доминирала моногенеза и по овом питању на Боаза је највише утицао Теодор Вајц. Иако није имао непосредне личне контакте са њим, годинама касније је истицао значај његових идеја. Вајц је био познат по својим доказивањима надмоћи културе у односу на биологију, а попут Спенсера, био је ламаркиста. Он је 1858. године објавио први од замишљених шест томова о контроверзи између моногенезе и полигенезе. Наслов књиге био је *On the Unity of the Human Species and the Natural Condition of Man*, који јасно говори о његовом становишту, а Боаз је преузео Вајцово наглашавање значаја историје када се ради о разликама међу људима (Degler, 1991). Дакле, Вајцове идеје су код Боаза биле присутне током његове читаве каријере.

У деветнаестом веку није било неуобичајено да се еволуција користи као доказ за расистичке тезе. Оно што је истраживачима било најупадљивије јесте разлика у материјалној култури народа из разних делова света. Те разлике су

шао да демонстрира пластичну природу људског тела у односу на промене у окружењу. Током наредних 90 година ова истраживања су цитирана као доказ за кранијалну пластичност, док је данас могуће указати на разне грешке које је Боаз правио. Модерне анализе не подржавају његову тезу о утицају окружења на кранијални облик (Sparks and Jantz, 2002).

⁶ Такође, истицао је и улогу културе у перцепцији, чиме ће се касније бавити његови ученици (види нпр. Segall, Campbell, and Herskovits, 1963, који пишу о улози културе и еколошких фактора на перцепцију).

се тумачиле у складу са тадашњом развијеношћу западноевропске материјалне културе, а најпознатија је свакако Леви-Брилова теорија о „примитивном менталитету” (Lévy-Bruhl, 1922/1923). У доба Боазове битке са еугеничарима заиста је била потребна контратежа ставовима да је природа/биологија знатно утицајнија од културе или да је могуће убрзати расни прогрес. Ова питања била су изузетно важна у периоду од објављивања Дарвинове књиге (Darwin 1859/1964), све до Голтонове смрти, 1911. године, када главне интелектуалне фигуре покрета постају Карл Пирсон и Чарлс Давенпорт. Грубо гледано, можемо рећи да су 1911. године постојала два антитетичка интелектуална става, од којих је Боазова струја пренаглашавала културу, а Давенпортова и еугеничка је пренаглашавала биологију. Ипак, борба између ових струја у данашњем смислу не би могла да се назове у потпуности научном.

Херeditаристичке доктрине тог времена почеле су да раздвајају биологију и антропологију, а Боаз је током једног предавања на Колумбији из 1907. године изнео своје ставове о немогућности раздвајања антрополошких метода од метода биологије и психологије, сматрајући да све оне заједно могу да допринесу решавању заблуда расних теорија (Freeman, 1983). Међутим, за разлику од њега, нешто каснији радови његових следбеника, првенствено Кробера и Ловија (РЕФ), сведоче о другачијем мишљењу. Они су на концептуалној равни у својим интелектуалним манифестима раздвајали културну антропологију од биологије. Тада доктрина културног детерминизма добија своје коначне оквири у којима нема места за биолошке варијабле. Дакле, ради се о периоду када заиста долази до покушаја интелектуалног раздвајања биологије и антропологије од стране Боазових следбеника, док је Боазов став доста комплекснији.

У оваквој атмосфери он објављује књигу *The Mind of Primitive Man* (Boas, 1911/1938), где је пуно простора посвећено проблему наслеђа.⁷ Ово је вероватно његова најпознатија књига и у њој се залаже за идеју према којој су биологија, језик, материјална и симболичка култура у свакој популацији аутономни, односно у питању су једнако важне димензије људске природе, а при том нису међусобно сводљиве једна на другу. Суштина ове тезе јесте да култура не зависи од било које независне варијабле, већ да су биолошка, лингвистичка и културна обележја неке групе људи производ историјских развоја који укључују и културне и не-културне силе. Поред ових научних ставова у књизи провејава и снажан хуманистички дух, чија главна обележја јесу антирасизам и културни релативизам.

Сличности међу народима Боаз није објашњавао расистички, већ их је видео као производ менталних карактеристика човечанства. „Подаци етнологије доказују да су, не само наше знање, већ такође и наше емоције, резултат облика нашег друштвеног живота и историје народа ком припадамо” (Boas, 1888/1940: 636). Овде је јасно уочљив отпор према еволуционизму, али не толико социјалном колико биолошком, или се можда ради о неразумевању дале-косежних импликација Дарвинове теорије. Ако се говори о друштвеном животу и емоцијама, онда се не сме сметнути с ума наша биологија, која јесте прои-

⁷ У Немачкој је ова књига објављена под називом *Kultur und Rasse*.

звод историје, али не толико друштвене колико биолошке. Још увек није познат однос утицаја културе и биологије када се ради о проблему емоција или социјалности, али нема сумње да је једнострано објашњење погрешно. У сваком случају, овај став је задржан и 1932. године (Boas, 1932), када Боаз истиче како имамо мало доказа о односу биологије и културе. Видели смо у каквом је друштвеном и интелектуалном контексту стварао, тако да ови ставови могу да се разумеју првенствено као идеолошко реаговање на бесмислене облике биологизма и расизма тог времена.

Најзначајнија разлика између књиге *The Mind of Primitive Man* и претходно објављених радова јесте генерализација употреба речи култура. Као и сви антрополози пре њега, Боаз је своју каријеру започео поимањем културе као сингуларног феномена. Све до 1890-их година термин је коришћен као друга реч за цивилизацију или „вишу” културу. Она је представљала део хијерархијске концепције друштвених поредака – неки су били бољи од других, а најбољи је култура. Крајем деведесетих година Боаз је почео да користи реч у множини, како се и данас користи, јер свако друштво поседује културу. Међутим, до тада још увек није напустио хијерархијску компоненту, јер је термин цивилизација био резервисан за највише културно постигнуће. Из овога се јасно види да је до овог становишта дошао критикујући еволуционистичко схватање културе. Све до 1895. године тешко да може да се пронађе употреба речи култура у множини, осим код Боаза, а тек након 1910. ова плуралистичка употреба постаје уобичајена код његових студената (Stocking, 1966).

Преко чињенице о комплексности историје Боаз је културу почео да схвата као емергентни систем који се не може разумети као производ природних менталних операција индивида, већ искључиво помоћу сопствених, *sui generis* историјских принципа. То значи да културна обележја треба објаснити преко принципа дифузије и модификације. Схватање да је култура емергентни систем блиско је повезано са идејом о културном детерминизму, јер уколико она не настаје унутар људског бића, то значи да му је спољашња. Човек је пре учи него што је ствара, а његово понашање и веровања рефлектују, не његову интелигенцију, већ његову културну традицију. На основу овог става Боаз је одбацио расистичка објашњења менталних разлика међу људима и позивао се на културни детерминизам (Hatch, 1973). Да бисмо боље разумели Боазово схватање културе потребно је анализирати и његово схватање методологије.

Боазова методологија

Док Боаза неки сматрају зачетником научне антропологије, други га оптужују за хаос који је оставио иза себе (види нпр. Harris, 1968/2001).⁸ Проблем његове методологије је изузетно сложен, а вероватно преовладавајући став јесте да се он налазио између партикуларизма и жеље за генерализацијама

⁸ Кробер га је бранио од критика, иако је признао да је Боаз по модерним стандардима (у време када Кробер пише) слао „релативно необучене студенте на терен” (Kroeber, 1956: 153). Ово се правда тадашњим стањем у антропологији (види нпр. Škorić 2013).

(Wax, 1956; Beuttner-Janusch, 1957; упор. Hatch, 1973, који не говори о Боазовој жељи за генерализацијама, а Lowie, 1937 тврди да је због велике комплексности културних података Боаз напустио потрагу за законима). Харис истиче да је Боаз у односу на своје савременике био веома опрезан по питању генерализација (Harris, 1968/2001: 253) и ову стратегију са временске дистанце види као самопоражавајућу. Међутим, оно што се ипак може изрећи у Боазову одбрану (на трагу Кроберовог објашњења) јесте да тада антропологија није имала чврсто институционално упориште и да су се њом још увек бавили аматери. Такође, неспоран је и тадашњи утицај Спенсера и спенсеризма, као и Моргана, односно њихових неоснованих спекулација на социологију и антропологију. Тако, рецимо, Харис (Harris, 1968/2001: 255) пише о првом председнику Америчке антрополошке асоцијације, Вилијаму Макгију: „Макги је био неисцрпни рудник сваке могуће суштинске и теоријске грешке коју је било могуће начинити на основу највулгарнијих предрасуда, замаскираних у научну стручност”. Поред Макгија, наводи и Данијела Бринтона, једног од тада најутичајнијих антрополога, заговорника спенсеризма, на основу чијих идеја је Боаз писао о томе како је потребно бити пажљив пре изношења универзалних паралелних историјских секвенци развоја (Boas, 1896).

Занимљиво је да Харис скреће пажњу на то како је преко ове критике Боаз заправо бранио Тајлора и Моргана, које је Бринтон оптуживао да су исувише пажње поклањали дифузији. То би значило да је Боаз бранио два велика антропологије од употреба њихових теорија ради наивних генерализација јер је сматрао да би им се и они сами успротивили. Харис никада не губи из вида колики је заиста историјски значај Боазовог рада, без обзира на критике, али вероватно није оправдано посматрати га као оснивача научне антропологије, јер су и неки његови претходници упражњавали научне методе у етнологији. Он такође није заслужан за наглашавање истраживачког рада и сакупљање чињеница, већ за инсистирање на ригорозности и критичком осврту на ове активности. Према Харисовом тумачењу, Боаз је ипак био пронаучно оријентисан, али на један софистициран начин. У веома познатом поменутом раду, „The limitations of comparative method” (Boas, 1896), он с правом износи резерве према идентификовању конвергентне и паралелне еволуције, јер је и сам био убеђен да се највећи број сличности може објаснити дифузијом.

Уместо трагања за каузалним извором културних обележја Боаз је предлагао посматрање историјских процеса који су на њих утицали након настајања и који су коначно и замаглили њихово порекло. Експлицитно је говорио о два историјска процеса, дифузији и модификацији, и они су постали главни принципи за објашњење културе и интерпретацију значења. Све ово указује на став да је културни инвентар неког народа готово у потпуности кумулативни резултат дифузије, процеса који делује континуирано од када је човек постао животиња која ствара традицију. Сама култура је састављена од безбројних делова, од којих су готово сви страног порекла, а када се неко ново обележје стекне оно се обликује како би се уклопило у нови културни контекст. То је процес модификације или интеграције и на тај начин обележја постају део интегралне целине – инконзистентности се временом уклањају, а дискретни еле-

менти који сачињавају систем постају међусобно повезани. Интеграција се никад не комплетира јер процес дифузије никад не престаје, а Боаз је у свим својим анализама модификације или интеграције примат дао идеационим, а не феноменалним аспектима културе. Његов рад исто тако приказује слично наглашавање субјективних фактора, јер је људско посматрање и друштвене институције видео као манифестацију идеја. Зато је његов приступ, макар у извесним сегментима, могуће означити као субјективистички.

Боаз је наглашавао да културу треба посматрати изнутра, преко субјективних принципа и игнорисао је значај феноменалних обележја, што је отежало његово разумевање одређених феномена као што је потлач (види Hatch, 1973). Наглашавао је значај и релевантност културних идеја народа или људи, али не и анализу система размене или популациону статистику. Принцип дифузије открива значење људских односа у смислу да обичај постаје значајан када се препозна као локална варијанта шире распрострањеног обележја. Међутим, у дубинском и/или суштинском смислу на овај начин се не може много тога схватити, јер и није неко објашњење уколико тврдимо да је образац понашања позајмљен од суседа. Још један недостатак принципа дифузије јесте тај што он културу види као без значења – различита обележја показују различите дистрибуционе обрасце у различитим културама.

За изучавање значења обичаја далеко је важнија модификација или интеграција. Преко ње обичај добија значење као део веће, кохерентне целине, и Боазова схема при изучавању значења је у овом домену најјача. С обзиром на његово схватање да је свака култура јединствена, он није веровао да је могуће доћи до теорије и универзалних закона који се односе на културну интеграцију. Сматрао је да културе никад нису у потпуности интегрисане због бескрајних ефеката дифузије, односно тока културних процеса. То значи да инваријантни, тј. непроменљиви односи међу обележјима, никад неће бити нађени. С друге стране, мислио је да обележја могу да се комбинују на готово безброј начина и да је свака култура зато непредвидива и посебна. Боазово схватање о контингентности историје представља велики контраст у односу на Тајлорово мишљење, да су институције засноване на објективним условима и разуму и корисности (Tylor, 1871/1920).

Оно што ипак не може да се оспори јесте постојање заједничких обележја у људским културама. Бринтоново схватање је само претерано наивно разрађивање Бастијанове идеје о психичком јединству човечанства, према којој се сличности у различитим културама тумаче као резултат униформног функционисања људског ума. Крајем деветнаестог века оваква теза је била доминантна међу антрополозима. Боаз је желео да истакне како методологија која сличности међу културама објашњава на основу заједничких карактеристика људи није поуздана. Као задатак антропологије он помиње истраживање порекла ових сличности и њихову манифестацију у различитим културама, али сасвим јасно увиђа да је за прво питање веома тешко наћи одговор, а понекад вероватно и немогуће. Интеркултурне варијације би тако требало да потичу или од окружења или од психологије. „Утицај спољашњих и унутрашњих фактора на елементарне идеје представља једну групу закона који руководе рас-

том културе. Дакле, наши напори морају да буду усмерени на показивање како такви фактори модификују елементарне идеје” (Boas, 1896: 902). Оно што је далеко теже објаснити и изучавати јесу универзалне идеје. Боаз је критиковао позивање на елементарне идеје као експланаторни механизам, јер нам управо оно даје психолошки разлог за њихово постојање. Често појављивање сличних облика у културама не доказује њихово заједничко порекло, нити то да су у основи исти психички закони. „Не можемо рећи да је јављање истог феномена увек последица истих узрока и да је тиме доказано да се људски ум свуда појављује истим законима” (Boas, 1896: 904).

Чињеница да су многа основна обележја културе универзална или макар да се јављају на многим изолованим местима, која се интерпретира претпоставком да су иста обележја морала да буду развијена из истих узрока, доводи нас до закључка да постоји један велики систем у складу са којим се човечанство свуда развијало; да су све варијације које се јављају ништа више од минорних детаља у овој великој униформној еволуцији. Јасно је да ова теорија као своју логичку основу има претпоставку да су исти феномени увек последица истих узрока (Boas, 1896: 904).

Ово је снажна критика унилинеарног еволуционизма, која је у принципу одржива.⁹ Међутим, данас се потрага за еволуционим универзалијама не сматра аутоматским подржавањем унилинеарности. Не треба мислити да је Боаз одбацио апсолутно све варијанте прогреса, упркос снажним критикама еволуционистичке мисли, јер је веома јасно истицао да се о прогресу може говорити ако се ради о контроли природе и материјалној култури, јер је те критеријуме могуће утврдити (Boas, 1938e). Он је само желео да укаже на заблуде својих претходника и савременика који су били заговорници апсолутног прогреса, јер је дозвољавао да се говори о прогресу у одређеним правцима. Дакле, проблем више није да ли неко верује у унилинеарну еволуцију или чак прогрес, већ како се схвата људска природа.

Ако је основна претпоставка да је та природа под пресудним или чак искључивим утицајем културе, онда се не може говорити о томе да су универзалије последица заједничког еволуционог наслеђа, већ се већи акценат мора ставити на дифузију и сингуларност културних феномена. Такође, ова позиција зависи и од схватања суштине антропологије. Уколико је њен коначни циљ дескрипција, онда потрага за генезом феномена није на важном месту. С друге

⁹ Boas (Boas, 1920b) еволуционизам карактерише као стратегију која промовише схватање да историјске промене у културном животу следе законе који су исти свуда. То значи да је културни развој исти међу свим људима. Оно што се доводи у питање није толико критика унилинеарног еволуционизма, већ да ли је она тачно усмерена. Марвин Харис и Роберт Карнеиро су посебно критиковали тенденције боазоваца да се њихови претходници оптуже за претеране генерализације о људској историји (види Sanderson 2007: 40-42). Међутим, онда право питање није да ли су класични еволуционисти заговарали унилинеаризам, већ како се унилинеаризам дефинише. Ако он подразумева схватање да све културе еволуирају кроз исте стадијуме, да нема прескакања тих стадијума, стагнације или регресије, онда је таквог теоретичара веома тешко (или чак немогуће) пронаћи. Ситуација је нешто другачија ако се унилинеаризам дефинише мало слободније, као схватање према којем се културни развој, уопштено гледано, креће по сличним линијама историјског развоја које нису нужно ригидне. На овај начин Сандерсон прави разлику између јаког и слабог унилинеаризма, а класични еволуционисти могу да се сврстају у слабе унилинеаристе.

стране, ако се као њен циљ проглашава објашњење, односно трагање за поре-
клом културних феномена, тада дифузионизам не може да буде од велике по-
моћи. „[З]адатак компаративне социологије није ограничен на класификацију
различитих феномена културе; њен коначни циљ је, наравно, исти као и код
свих осталих наука, наиме да објасни чињенице којима се бави, да понуди од-
говор на питање 'зашто'?" (Westermarck, 1936: 226).¹⁰

Међутим, Боаз је својом критиком желео да скрене пажњу антрополога
на претеране и неосноване генерализације, а не да тврди како не постоје ника-
кви културни закони, иако по овом питању није увек био јасан и био је кри-
тички настројен према коначној формулацији општих закона.

Било би добро на овом месту поново изнети основне циљеве антрополо-
шког истраживања. Сложили смо се да постоје одређени закони који ру-
ководе растом људске културе и наш је задатак да ове законе откријемо.
Циљ нашег истраживања јесте да пронађемо процесе преко којих су се
развили одређени стадијуми културе. Обичаји и веровања сами по себи
нису коначни објекти истраживања (Boas, 1896: 905).

Из овог следи да заговорници компаративне методе често занемарују ис-
торијске повезаности и наглашавају независност настајања културних обеле-
жја. Скептицизам према коначној формулацији поменутих закона види се на
основу следеће тврдње: „[О]пшти закони, иако су имплицирани у овом опису,
не могу јасно да се формулишу, нити да се вреднује њихова релативна вред-
ност без темељног поређења начина на који се они манифестују у различитим
културама” (Boas, 1896: 907). Јасно се може видети да Боаз највећи проблем
види у компаративној методи: „[П]оређењем историја раста могуће је доћи до
општих закона” (Boas, 1896: 907). Основу генерализација и дедукције треба да
чини историја, а не спекулативна компарација. „Уколико антропологија жели
да успостави законе који руководе растом културе, она не сме да се ограничи
на компарацију резултата самог раста, већ, кад год је изводљиво, она мора да
пореди процесе раста, а они се могу открити преко изучавања култура малих
географских области” (Boas, 1896: 907-908). Закључак је да ће временом и ис-
торијски и компаративни метод наћи своје место у антропологији, али да је у
време писања текста историјски био сигурнији, управо због напуштања прин-
ципа који је често (био) погрешан – претпостављане су повезаности где год су
се уочавале културне сличности. Компаративни метод неће бити од веће кори-
сти све док „се не одрекнемо узалудног покушаја да конструишемо униформну
систематску историју еволуције културе и све док не почнемо да вршимо наше
компарације на ширим и сигурнијим основама” (Boas, 1896: 908; види и Boas,
1899a).

Ако ове ставове сагледамо у контексту када су изречени, они имају ин-
телектуално оправдање. Може се закључити да је Боаз желео да нагласи прио-
ритет историјског приступа у односу на компаративни како би у антропологију
вратио баланс. Зато се борио против преурањених генерализација. Ипак, ово
не значи да су се он и његови следбеници толико чврсто држали овог методо-

¹⁰ Вестермарк је социјалну антропологију схватао као грану социологије.

лошког начела и да су се увек суздржавали од неоснованих спекулација (види Harris, 1968/2001). Харис показује да је Боазов емпиризам садржао стандарде које није било увек могуће задовољити и да су они последица погрешне филозофије науке која онемогућава напредак друштвене науке. За разлику од Леслија Вајта (White, 1960), вероватно највећег критичара боазовског културног партикуларизма, Харис не оптужује Боаза за ретардацију антропологије у првој половини двадесетог века. У датим околностима ипак се чини да је Боазова реформа била пожељна и, као што је већ речено, био је то вероватно једини начин да се антропологија ослободи шарлатанства и аматеризма, без обзира на то што је доста тога лошег донела са собом. Ипак, Харис говори о Боазовом филозофском парадоксу којег никад није успео да се ослободи. Он је веровао да ће акумулација историјских података аутоматски побољшати антрополошку теорију и пропагирао је партикуларизам, често занемарујући номотетичку и физикалистичку димензију друштвене науке (Harris, 1968/2001: 262).

Сходно томе, три велика проблема антропологије су: (1) реконструкција људске историје, (2) утврђивање типова историјских феномена и њиховог редоследа и (3) динамика промене (Boas, 1938b). Њих треба истражити у доменима биолошких и друштвених феномена. У овом позном раду Боаз пише о повезаности антропологије, првенствено са историјом и социологијом.

Социологија нас може научити морфологији и општој динамици друштва; даће нам само делимични увид у комплексну интеракцију сила, тако да није могуће предвидети понашање које резултира из историјских догађаја који су од људи учинили то што они јесу. Овај проблем је суштински психолошки и прожет је свим потешкоћама које су инхерентне истраживању комплексних менталних феномена живота индивидуа (Boas, 1938b: 5-6).

Ова веза се ретко којем теоретичару друштвених наука чини контроверзном. Ипак, када се ради о култури, сасвим је другачије питање односа са другим наукама које нису друштвене, првенствено са биологијом. За разлику од става из 1907. године, Боаз не даје велику улогу биологији. „Биолошки приступ није обећавајући када желимо да разумемо историју култура” (Boas, 1938e: 668). Поред овог односа према биологији, Боаз је истицао да „[м]орамо . . . покушати да истражимо примитиван живот чисто објективно” (Boas, 1938e: 666). То је став који су касније одбацивали многи антрополози и социолози када су писали о методологији (види нпр. Geertz, 1973, 1983).

Боаз је, дакле, антропологију видео као науку која се састоји делимично од биологије, а делимично од менталних наука (ту спадају изучавања језика, изума, уметности, религије, друштвене организације, права итд.) и веома добро је предвидео, што никако не може да буде добро за антропологију, њено раздвајање у будућности. Он је њен дотадашњи развој видео као процес проширивања који је отишао предалеко, тако да је прогнозирао нужност раздвајања. „Све брже се приближава време када ће биолошка грана антропологије коначно бити одвојена од остатка и постати део биологије” (Boas, 1904: 523). Оно чега можда и није био свестан јесте чињеница да је његов утицај био тај који ће његове ученике и следбенике углавном одвући од биологије.

Зато он дефинише антропологију као науку о човеку која проучава феномене у другим културама, а они се могу поделити на три групе: (1) физички изглед људи, (2) језик, (3) обичаји и веровања. Тако су се и развиле три гране антропологије: (1) соматологија или физичка антропологија, (2) лингвистика и (3) етнологија.¹¹ То је простор који је међу наукама попунила антропологија, али који јој омогућава сарадњу са другим наукама: анатомијом, географијом, лингвистиком, филологијом, психологијом, социологијом итд. (Boas, 1899a: 94). За расправу о Боазовој методологији веома су важна два рада (Boas, 1887, 1896) у којима се ради о различитим приступима свету око нас из визуре различитих наука и о схватању закона у антропологији.

Међутим, пре анализе ових радова морамо да се осврнемо на неке аспекте интелектуалне климе у немачкој филозофији. Након објављивања једне од најзначајнијих књига у историји филозофије, Кантове најпознатије критике (Kant, 1781/1890), немачком филозофијом су доминирале различите верзије идеализма. Све до Хегелове смрти (1831) највећу популарност имали су Кантов трансцендентални, Фихтеов субјективни, Шелингов објективни и Хегелов апсолутни идеализам. У таквој интелектуалној клими Фојербахов материјализам је са собом донео значајне промене, а такође веома значајни догађаји су и преводи Дарвинове (Darwin, 1859/1964) књиге 1860. године и Хакслијеве књиге *Man's Place in Nature* (Huxley, 1863/1924), јер тада еволуциона теорија постаје најважнији део научног материјализма у Немачкој који доживљава успон половином века. Нажалост, веома брзо почињу да се јављају реакције на дарвинизам и материјализам преко идеја о повратку Канту (Freeman, 1999).

На почетку каријере Боаз је био под утицајем идеја Хердера, који је веровао да живимо у свету који сами стварамо, Шилера, који је писао о снази и значају обичаја у друштвеном животу, а Кантова дела је читао током своје арктичке експедиције, 1883. године, на 40 степени целзијуса испод нуле, потпуно изгладнео. Према Кантовом виђењу човека ми смо бића која чине изборе и конструишу свој карактер и друштво, што нас разликује од остатка живог света. Почетком последње деценије деветнаестог века у Немачкој је неокантијанизам био изузетно популаран, а главни представник овог интелектуалног покрета био је Вилхелм Дилтај, чија је главна жеља била да друштвене науке и хуманистичке дисциплине одвоји од природних наука, односно да направи дисконтинуитет у хијерархији наука, који је за њега био немогућ због различитих основа на којима почивају различите врсте наука (Dilthey, 1996). Зато је Боаз још 1882. године у једном писму јасно написао да материјалистички поглед на свет који је заступао као студент физике није више одржив и тиме се приближио Дилтајевом идеализму слободе (Harris, 1968/2001; Hatch, 1973; Freeman, 1983).¹²

¹¹ Најпознатија је ипак његова подела на четири велика поља унутар антропологије: физичку антропологију, културну антропологију, археологију и лингвистику. Међутим, код њега је у питању била само аналитичка раздвојеност, јер је писао о штетности међусобног удаљавања физичке и социјалне антропологије (Boas, 1936/1940).

¹² Боаз у својим радовима помиње Дилтаја тек 1907. године (Harris, 1968/2001).

Због тога је у првом од два поменута рада, „The study of geography” (Boas, 1887), направио разлику између два начина упражњавања науке. Први покушава да открије опште законе, а појединачни случајеви га занимају само оној у мери у којој говоре о општем закону. Други је проучавање феномена ради њих самих, а то подразумева њихово разумевање у односу на посматрача, тако да закони нису више циљ истраживања. Занимљиво је његово схватање да су оба начина упражњавања науке компатибилна и једнако валидна, јер он није порицао да постоје одређени закони који руководе развојем људске културе (Boas, 1896), али јесте био критички настројен према ранијим компаративним методама социјалних еволуциониста. То значи да је сматрао како антропологија мора да користи и други метод, јер је главну грешку еволуциониста видео у томе што су претпостављали да њихов систем класификације представља историју. Он је улогу компаративног метода видео као ограничену, тврдећи да закони еволуције могу да се извлаче само из анализе стварних историја ограничених регија. Из тога следи да је прво потребно сазнати историју човечанства како бисмо могли да откривамо законе који су у основи те историје.

Боаз запажа да су физички феномени подложни физичким законима, док нам физиолошки или психолошки закони нису познати у толикој мери. Он се посебно бави проблемом географије, јер сврху било које науке види у откривању закона који руководе њеним феноменима, а предмет географије је расут по бројним наукама. Зато се у њој преплићу схватања натуралиста и историчара, који се можда и слажу око тога да је установљавање чињеница почетна тачка науке, али не слажу се око других детаља. „Допуштено нам је да кажемо да натуралиста захтева објективну повезаност између феномена које изучава, која недостаје географским феноменима. Њихова повезаност је субјективна и потиче из ума посматрача” (Boas, 1887: 138). Боаз жели да истражи који од два метода има већу вредност, „с обзиром на то да сваки од њих потиче од различите жеље људског ума” (Boas, 1887: 140). Дакле, он инсистира на томе да одговор на ово питање мора бити субјективне природе, односно заснован на личним осећањима. Питање је, према Боазу, само да ли је научник више заинтересован за феномене који га окружују или за апстракције, да ли преферира „индивидуалност у тоталитету или тоталитет у индивидуалности” (Boas, 1887: 140; види и Boas, 1904).¹³

Овај рад је прожет кантовским идеализмом, али уочљива је и извесна опозиција Дарвину која је под утицајем Вирхова, а њена суштина јесте у томе да по тадашњем знању еволуција није могла ни да се докаже ни да се оповргне. Боаз је Канта видео као најбољи пример модерне филозофије која може да спречи студенте да упадну у замке плитког материјализма и позитивизма. Под овим се мисли и на еволуциону теорију и ту је утицај Вирхова веома јасан, нарочито његова поменута критика Хекеловог монизма из Минхена 1877. године (Freeman, 1999).

¹³ Лесли Вајт и Марвин Харис су Боазов историцизам и партикуларизам доказивали преко овог рада, али нису све оцене сличне њиховим (упор. Lewis, 2001).

Иако Боазова одбрана географије подсећа на Дилтајеву разлику између духовних и природних наука, и поред утицаја неокантоваца једно време је успевао да избегне најгоре последице и консеквенце те филозофије. Зато је у другом раду који је поменут (Boas, 1896) уочљиво мењање позиције, односно заокрет ка позицији према којој постоје закони који руководе културним феноменима и ставу да их је могуће открити. За највиши циљ етнологије, а то је откриће закона, потребна је и помоћ других наука, што значи да он ипак није желео да ослободи антропологију компаративног метода, већ да га допуни историјским партикуларизмом и да се на тај начин дође до закона који су циљ антропологије. Због свега овога Кробер и Радин су оптуживали Боаза да није довољно идиографски настројен и да занемарује историју, што би значило да Кробер није у потпуности разумео његову верзију неокантијанизма (Harris, 1968/2001: 276).

Етнологију Боаз схвата као историјску науку која је блиско повезана са историјом културе. „Поређење друштвеног живота различитих народа доказује да су основе њиховог културног развоја запањујући униформне. Из овог следи да постоје закони којима је овај развој подложен. Њихово откриће је други, можда важнији циљ наше науке” (Boas, 1888/1940: 633-634). Ово нам указује на то да је Боаз заиста као важан задатак етнологије сматрао „истраживање закона који руководе друштвеним животом” (Boas, 1888/1940: 634), чиме би историјски метод био допуњен компаративним методом.

Видели смо, дакле, да је Боаз у неку руку желео да помири историјски метод са компаративним, а не да у потпуности да предност једном од њих, иако никад није пропустио прилику да се огради од универзалних закона, већ је истицао како су нам у зависности од комплексности феномена потребни посебни закони. Изузетна комплексност културних феномена онемогућава нам да дођемо до апсолутно важећих и универзалних закона. Поред овога, био је врло јасан када се ради о односу са психологијом, нарочито социјалном психологијом, али схваћеној на специфичан начин. Под њоме Боаз подразумева однос индивидуе и културе, а потрагу за социолошким законима види као бесмислену уколико би се запоставила тако схваћена социјална психологија (Boas, 1932).

Критике еволуциониста и наглашавање квалитативности уместо квантитативности коју су истицали његови претходници потичу вероватно од утицаја историцизма и схватања рационалности. Боаз је проблем субјективног разумевања видео као проблем квалитативности, а не попут Тајлора, као проблем квантитативности. Тајлор је разлику у веровањима приписивао поседовању разума или његовом недостатку, док је Боаз сматрао да људи у различитим културама имају квалитативно другачије мишљење и није желео да намеће сопствени оквир рационалности (Hatch, 1973).

Што се тиче схватања људске природе и њеног односа са културом, може се рећи да је Боаз заступао емоционални концепт људског понашања, где се разум као основа људских институција замењује емоцијама. Кључну улогу игра појам навике, која настаје када се нека акција често изводи и углавном не комбинује са разумом.

Велики део нашег друштвеног понашања је аутоматски. Део је можда инстинктиван, тј. органски детерминисан. Далеко већи део заснован је на условљеним реакцијама, тј. детерминисан ситуацијама, толико упоран и рано нам наметнут, да ми више нисмо свесни карактера понашања и такође обично несвесни постојања или могућности другачијег понашања (Boas, 1930/1940: 261).

Зато је сматрао да су навика и емоције далеко важнији принципи у људском понашању и стога Хач његов приступ карактерише као антиинтелектуалистички, који мишљење види као слабо и заговара да човеком доминирају апетити, жеље, предрасуде, емоције, ирационалност итд. С обзиром на субјективни приступ и идеју да су креативне силе које су у основи културе идеационе, Боаз је изучавање индивидуе сматрао главним проблемом у антропологији. Индивидуални ум је тај који реинтерпретира и модификује нова стечена културна обележја. Каузални услови културе леже у интеракцији између индивидуе и културе. Проучавање културне динамике мора да буде проучавање индивидуе у њеном културном окружењу. „[И]ндивидуа се може разумети само као део друштва којем припада, а . . . друштво се може разумети само на основу међуодноса конституентних индивидуа” (Boas, 1930/1940: 260).

Најважнија карактеристика индивидуе јесте тенденција да њеним понашањем доминира навика. Тако обрасци понашања постају аутоматизовани. Људско понашање у том случају није последица инстинкта, већ бројних научених прилагођавања, што представљају навике. Упркос разлици у односу на инстинкт (како га је он схватао), и човека и остале животиње карактерише понашање које није рефлексивно, већ је сачињено од инволунтарних реакција. Јаз између људи и осталих животиња Боаз није видео као апсолутан (Boas, 1930/1940), али он је највећи у домену субјективно условљених односа.

Односи индивидуа или група индивидуа могу да се гледају са три становишта; односи органског и неорганског спољашњег света, односи међу припадницима исте друштвене групе и оно што се у недостатку бољег термина може означити као субјективно условљени односи. Под овим термином подразумевам оне ставове који постепено настају дајући вредности и значења активностима, као добрим или лошим, исправним или погрешним, лепим или ружним, сврховитим или каузално детерминисаним. Односи са органским и неорганским спољашњим светом првенствено се успостављају преко стицања подршке, заштите од оштре климе и географских ограничења разних врста. Односи међу припадницима исте друштвене групе укључују односе међу половима, навике формирања друштвених група и њихове облике (Boas, 1930/1940).

Боаз културу разуме као ентитет којим руководе *sui generis* принципи, а не преко природних особености људског ума. У његовој антропологији има веома мало места за људску вољу, управо зато што је велики део људског понашања детерминисан традиционалним обрасцима. „Конфликт између рационалне мисли, с једне стране, и емоционалних реакција и ригидне традиције с друге, довео је до надмоћи разума, иако су емоционални елементи наставили и још увек настављају да обликују форму културе” (Boas, 1938e: 676-677).

Речено је да је Тајлор (Tylor, 1871/1920) тврдио да је култура заснована на принципима разума и корисности, што је Боаз негирао, инсистирајући на томе да је већина институција ирационална. Код Тајлора је рационалност средишњи појам, а код Боаза је то традиција. Ово схватање је доминирало америчком антропологијом наредним деценијама, иако није било без критичара (види Harris, 1968/2001).

Утицај на културни релативизам и оцена Боазове методологије

Боазов утицај се рефлектовао на утицај доктрине културног релативизма који је дуго времена сматран исправним антрополошким приступом. Он се често узима здраво за готово, тако да није лако схватити шта заправо претпоставља и подразумева. „Заиста, чини се да је то пре атмосфера него доктрина” (Nowell-Smith, 1971). За њега се најчешће везује група антрополога која је била доминантна у САД током друге четвртине прошлог века, а то су махом Боазови ученици и следбеници. Њихове две главне идеје јесу да култура, а не биологија, објашњава разноликост и варијабилност људског понашања и да уочавање ових различитости у понашањима међу културама треба да доведе до толеранције, а не до расуђивања о културним праксама (Hollinger, 2003). Најкраће речено, расуђивање је засновано на искуству, а оно се интерпретира од стране сваке индивидуе преко енкултурације.

Тајгер културни релативизам анализира из другачије перспективе и истиче како је бихевиорална психологија, која је у то време доминирала америчком антропологијом, погрешна и да је потребно преиспитати њене темеље. Према његовом мишљењу, „[поред индивидуалног понашања и] друштвено-структурно понашање је у великој мери, иако веома варијабилно, реакција на генотип, као и на специфична окружења са којима се фенотип сусреће” (Tiger, 1979: 511). И поред напретка у биологији и психологији, етнографска грађа у антропологији у великој мери и даље користи претпоставке које су формиране у раној фази наивног енвиронментализма.

Наглашавам проблем биологије, не само зато што се чини логичним да би добра друштвена наука требало да пронађе важне везе са биологијом Наглашавам га . . . јер је културни релативизам – преко својих психолошких претпоставки – ионако био заснован на биологији. Чињеница да је то била нетачна биологија захтева озбиљно поновно промишљање основних принципа. Ова потреба, ипак, није очигледна многим антрополозима јер се ове нетачне претпоставке ретко када разматрају експлицитно (Tiger, 1979: 515).

Моруће је понудити и нешто другачије заједничке карактеристике (Nowell-Smith, 1971: 2) културног релативизма: (1) не постоје апсолутна, универзална морална правила или вредности, јер су она релативна у односу на нешто; (2) друштвена правила су нужно права, односно добра за одређено друштво; (3) није допуштено вредносно процењивање и поређење морала или вредности у различитим културама; (4) индивидуе морају да се повинују пра-

вилима свог друштва. Осим прве претпоставке све остале су прескриптивне, иако није јасно због чега би оне важиле. Због чега не би требало вредносно оцењивати или вредновати праксе кроскултурно? Врло лако се може показати да основна претпоставка, прва, не следи из доказа на које се антрополози позивају када доказују валидност културног релативизма. Такође, она не даје никакво оправдање ни за остале ставове.

Прва пропозиција је прихватљива само у слабом облику, док у јаком не може да се поштује, јер културни релативисти уопште не показују да не постоје апсолутна и универзална морална правила. Слаба верзија би заговарала тезу да *неке* варијације у моралним правилима и праксама могу да буду објашњене и брањене преко не-моралних обележја (природних и културних) различитих друштава. Међутим, у овом слабом облику (1) не даје никакву подршку тврдњи (2). Различита друштва живе у сличним околностима, а опет имају различите друштвене праксе, тако да је тешко заговорати тезу да једно од њих има исправну праксу. Све ово нам указује на чињеницу да прва теза није поткрепљена, а с обзиром на то да трећа и четврта следе из друге и да друга није тачна, не могу се прихватити ни друге две (Nowell-Smith, 1971).

Уколико желе да избегну инфинитни регрес и апсолутисти и релативисти морају да донесу неке моралне одлуке за које не могу да пронађу подршку или оправдање. Подршка за морално расуђивање у једном моменту мора и сама постати неоснована и заблуда лежи у претпоставци да је подршка за све моралне одлуке или ставове нужна или могућа, а она настаје из чињенице да ми бранимо већину наших одлука преко позивања на неке општије принципе. Илузија да је ово могуће настаје услед бркања моралних ставова и чињенице да неки људи заговарају одређене ставове, јер ови ставови могу да буду подржани емпиријским доказима. „Кључни аргумент који се користи од стране културних релативиста је довољно директан: они не виде начин на који се рационално могу оправдати стандарди који трансцендирају границе времена, друштва и културе. Стога они не виде рационално оправдање за морално, когнитивно и културно рангирање друштава” (Jarvie, 1975: 344). Царви је сигурно у праву када истиче како релативизам представља једноставну доктрину „која охрабрује лењост и нихилизам” (Jarvie, 1975: 349). Није спорно да су сви људи у одређеној мери производ своје културе, али не треба заборавити да смисла има само претпоставка о постојању тачног одговора на неки проблем или питање, односно да је потпуно бесмислено поредити мишљења о питањима на које није могуће дати одговор или све тврдње сматрати једнако релевантним, истинитим или смисленим.

Културни релативисти су сматрали да нема основа за тврдње о супериорности једног народа у односу на други ако се они културно пореде и да су сва евалуативна поређења бесмислена и погрешна. Међутим, у позадини ових идеја потребно је рашчланити методолошку од идеолошке компоненте. У методолошком смислу културни релативизам је представљао механизам друштвених наука преко којег су антрополози прилазили проблемима у истраживањима и на овај начин покушали да дођу до поузданог знања о страним културама које не би довољно добро разумели да су константно расуђивали и оце-

њивали културне праксе које су различите од оних на које су антрополози навикли у сопственим културама. Ништа мање значајан није идеолошки аспект. У том смислу културни релативизам је представљао критички механизам на основу којег је (било) могуће умањити ауторитет домаће културе (Hollinger, 2003). У овоме је веома значајну улогу одиграла и Маргарет Мид са својом најпознатијом књигом (Mead, 1928; Škorić, 2013).

Културни релативизам има своје непосредно порекло у критици еволуционизма у антропологији. Већина пионира антропологије су били (социјални) еволуционисти, а најпознатији су били Тајлор и Морган (Tylor, 1871/1920; Morgan, 1887), који су често „примитивне” културе посматрали као да су на nižем стадијуму развоја од западних култура. Главне претпоставке еволуциониста први пут су систематски доведене у питање тек Боазовом публикацијом *The Mind of Primitive Man*, 1911. године (Boas, 1911/1938). У њој су понављани аргументи које је Боаз износио током претходне две деценије – јаз између „примитивних” и „цивилизованих” народа није толико велики колико се до тада мислило и обрасце понашања треба разумети као да коегзистирају аутономно у различитим културама, а не треба их поредити по прогресивним стадијумима. Боаз је због тога константно наглашавао капацитет културног условљавања који прописује стандарде понашања и рационалности. Рационалност, дакле, није универзална, а понашање није условљено биологијом већ традицијом која се преноси с генерације на генерацију.¹⁴ Зато је веома важна поменута промена концепта културе из једнине у множину. Боазова лична мотивација била је веома јака у његовом разматрању проблема расе и биологије. Међутим, то не умањује његов научни значај, већ само указује на то да су веома битне и идеолошке компоненте његове теорије.

Идеолошка привлачност релативистичког приступа била је евидентна и код Боазових ученика. Већина његових студената била је англопротестантског или јеврејског порекла. Због тога су они или реаговали против свог културног наслеђа (у првом случају) или су имали сличну позадину и мотивацију као и сам Боаз (у другом случају). Демографска мешавина Јевреја, рођених Европљана и жена није била присутна ни у једној другој научној или хуманистичкој дисциплини те генерације у САД и може се рећи да је овај културни релативизам доста тога дуговао извесној маргиналности његових заговорника (Hollinger, 2003).

Мелвил Херсковиц је у понудио филозофску верзију културног релативизма (Herskovits, 1955). Он је културни релативизам схватио као „приступ питању о природи и улози вредности у култури” (Herskovits, 1955: 351; курзив у оригиналу), истовремено сматрајући да су евалуације „*релативне* културној позадини из које настају” (Herskovits, 1955: 350; курзив у оригиналу). То значи

¹⁴ Ово, међутим, не значи нужно да је Боаз сматрао биологију у потпуности ирелевантном. „Антропологија се бави биолошким и менталним манифестацијама људског живота како се јављају код различитих раса и у различитим друштвима” (Boas, 1910: 371). Једним делом ти феномени су историјски, али и биолошки и психолошки. „[У] многим случајевима различити феномени су засновани на сличним психичким процесима” (Boas, 1910: 384). Јасно је да слични психички процеси могу да буду само последица биолошке еволуције.

да су „расуђивања . . . заснована на искуству, а искуство се интерпретира од стране сваке индивидуе преко сопствене енкултурације” (Herskovits, 1955: 351; у оригиналу курзивом). Дакле, ове тврдње могу да се заговарају у слабој и јакој верзији. Није спорно да конвенције одређене групе којој припадамо утичу на извесне сегменте наше перцепције, спознаје, формирања вредности, али питање је шта се под овом тврдњом подразумева. Тако би према слабој верзији било прихватљиво рећи да људи имају исти биолошки супстрат когнитивне архитектуре која ипак има примат у нашој спознаји, не негирајући утицај културе, док би према јакој верзији управо био пренаглашен тај културни утицај, а биолошки занемарен, јер би се посматрао као социјална конструкција. У том смислу Херсковиц није јасан када говори о томе да је „перцепција времена, раздаљине, тежине, величине и других 'стварности' . . . посредована конвенцијама неке дате групе” (Herskovits, 1955: 351). О каквом се утицају ради, јер он може да се креће у опсегу пуког конформистичког утицаја, све до претеривања у утицају културе на перцепцију?

Етички релативизам, према којем је „дефиниција онога шта је нормално или абнормално релативна . . . културном референтном оквиру” (Herskovits, 1955: 354), такође може да се посматра на неколико начина. Нису све етичке норме универзалне у културном смислу, али исто тако постоје извесне норме које се сматрају културним универзалијама, дакле, које не зависе од разноврсних културних конвенција (Brown, 1991; Pinker, 2002). Херсковиц прави разлику између апсолута и универзалија. Апсолути су фиксирани и немају варијације ако се посматрају кроскултурно и историјски, док су универзалије нека врста заједничког имениоца који се може извести из варијација свих феномена који се манифестују у природном или културном свету. То би значило да је моралност универзална, као и уживање у лепоти. Многи облици ових појава зависе од историјског искуства друштава која их манифестују, тако да се критеријуми евалуације мењају, али оно што остаје јесте основна концепција. Зато културни релативизам, према Херсковицу, има три различита аспекта: методолошки, филозофски и практични. У питању је метод, сличан вредносној неутралности, преко којег се настоји постићи објективност у изучавању култура, јер се своди на дескрипцију културних пракси, а не на било какву нормативност (Herskovits, 1955, 1958).

Дејвид Бидни на следећи начин описује културне релативисте или плуралисте: „Антропологија је схваћена као проучавање појединачних култура, схваћених као функционалне, интегрисане целине, а не проучавање еволуције културе човечанства као целине” (Bidney, 1953: 687). Оно што треба нагласити јесте да су и Боаз и Херсковиц, дакле и већина истомишљеника, признавали прогрес у технолошком смислу и у погледу јасноће концептуалне мисли, док га нису признавали у доменима религије, уметности и морала. Као аксиолошка позиција, културни релативизам укључује трансвалуацију вредности, тако да сви апсолути постају релативни апсолути, чија валидност се препознаје само унутар одређене културе. Бидни се зато залаже за разликовање социолошког од културног релативизма. Према социолошком релативизму културне вредности су функција друштвене организације, што значи да у односу на њу и

варирају. Социолошки релативизам порекло одређених вредности објашњава преко позивања на друштво и класну припадност. С друге стране, културни релативиста не објашњава настанак вредности, већ их само прихвата као да-тост.

Ако се говори о успону културног релативизма, вероватно најзначајнија књига јесте *The Patterns of Culture* Рут Бенедикт (Benedict, 1934/1959), која не представља производ теренског рада ауторке. У њој је свака од три културе представљена као целина за себе, што се најбоље може замислити ако се оне представе као индивидуе. У највећој мери за успех књиге заслужна је литерарна способност ауторке, а не научни докази који би ишли у прилог културном релативизму. Главна референтна тачка анализа била је њена култура и нетолеранција коју је у њој видела. Међутим, на основу чега је могуће критиковати нетолерантност одређене културе, јер су све оне једнако валидне ако се посматрају као системи за себе? Проблем са овим идејама био је тај што се као „домаћа” култура некада подразумевао Запад, а некад су се, рецимо, нацисти искључивали из „наше” културе. Дакле, никад није било сасвим јасно дефинисано које су границе одређене културе.

На касније друштвено окружење културног релативизма утицале су четири главне промене (Hollinger, 2003). У прву групу спадају важне геополитичке промене. Колонијализам је нестајао, појављивале су се нове државе, а све то се догађало у две деценије након Другог светског рата. У њима су живели разни народи и није више било у потпуности јасно где једна култура престаје, а друга почиње. Поред тога, веома је значајан развој светске капиталистичке економије и мултинационалних корпорација, чиме је дошло до универзализације економије и партикуларизације култура.

Друга трансформација садржала је промену доктрина интелектуалних елита у САД које су све више постајале релативистичке по свом карактеру. Најутицајније „релативистичко” дело била је свакако Кунова књига из 1962. године (Kuhn, 1962/1970).¹⁵ Касније су објављене веома значајне Герцове књиге *The Interpretation of Cultures* (Geertz, 1973) и *Local Knowledge* (Geertz, 1983), а приличан утицај извршила је и Рортијева књига *Philosophy and the Mirror of Nature* (Rorty, 1979). Тако је универзализам претходне генерације замењен сумњом у било какве могућности универзализма и културни релативизам је ушао у нову фазу, али готово у потпуности одсечен од свих претеча. Сада су главни представници (који себе ипак нису тако називали) били: Рорти, Герц, Фуко, Дерида, Лиотар и други.

Трећу трансформацију представља развој покрета касније названог мултикултурализам, „који је довео у питање монолитски, интегрисани и ограничени карактер 'домаће културе'” (Hollinger, 2003: 719). Његов успон догодио се касних шездесетих и раних седамдесетих година, као покушај да се призна

¹⁵ Наводници који означавају Кунову књигу као релативистичку односе се на амбивалентне оцене њеног садржаја (види Škorić, 2010: 113-119). Она по себи није релативистичка, макар не у класичном смислу, али била је вероватно највећа инспирација релативизму двадесетог века, нарочито унутар социологије и филозофије.

културни диверзитет унутар америчке културе, за коју је постало јасно да не егзистира као неки јединствени ентитет. Четврта трансформација одиграла се растом међународног феминистичког покрета који је изазвао етичку аутономију појединачних култура новом верзијом универзализма људских права. Ове четири велике трансформације промениле су оригиналну доктрину културног релативизма и његове границе су постале све нејасније.

Као што се може лако видети, не постоје слагања око тога да ли је на Боазову методологију више утицао модел физике или модел историје. У поменутом тексту о географији јасно се види да је модел за науку о култури историја и да циљ такве науке није откриће општих закона. Проблем настаје када се осврнемо на текстове у којима се на неки начин заговара могућност антропологије да открије законе. Није чудно што постоје велика неслагања око његове методологије, јер је и сам Боаз одабрао различите текстове за крај књиге *Race, Language and Culture* (Boas, 1940) и тиме је поручио да та два рада представљају његов општи став према методологији који се може назвати и ироничним (види Krupat, 1988).

Иако је Боаз у свом истраживачком програму инкорпорирао оба облика науке, то не значи да је тај програм био успешан само због евентуалног покушаја синтезе. Ипак, овај програм је значајан због утицаја на схватање културе већине антрополога двадесетог века. Три најважнија фактора која су утицала на настанак Боазовог концепта културе јесу комплексност историје, проблем разумевања и схватање рационалности и природа односа емоција и разума. Његова велика жеља била је да дође до исцрпних и детаљних историја ограничених регија, тако да је наглашавао значај дифузије. Изучавајући фолклор закључио је да се узроци митова не могу пронаћи у индивидуама и да се не може ући у траг њиховом пореклу, тако да су они за њега представљали производ исувише комплексних историја, где би потрага за њиховим пореклом била неуспешна (Hatch, 1973). Овај закључак о фолклору и митовима проширен је и на технологију, уметност, друштвену организацију, односно на остатак културе. Из овога се јасно може видети да је нека врста препоруке за антропологе разумевање феномена, а узрок томе јесте природа података на које се наилази. У питању је и разлог за одбацивање еволуционизма, јер свако културно обележје има комплексну прошлост тако да се узроци културних феномена не могу открити преко еволуционистичке методологије.

На крају каријере Боазова позиција је била слична Винделбандовој, где се заговара оштро раздвајање номотетских и идиографских наука, односно, напушта се циљ откривања закона у антропологији. Дакле, и поред основног образовања из природних наука, Боазовом антропологијом доминира идеализам, односно наглашавање субјективног у односу на објективно. Крајем двадесетих година он је напустио деветнаестовековне идеје о развојним униформностима, до тридесетих је постао убеђен да је људски ум одговоран за интеркултурне регуларности и да антропологија не сме да буде одвојена од психологије, чиме је постао претходник теорија култура и личност. Опадање интересовања за историјске реконструкције било је пропраћено повећањем интересовања за психологију и психолошке факторе. На трагу ових промена Рут Бене-

дикт и Маргарет Мид су вршиле своја теренска истраживања, како би истражиле запостављани однос између индивидуе и културе (Harris, 1968/2001: 281). Промена тежишта анализе довела је до готово догматског противљења номотетским приступима, а претерани индуктивизам је сам себе рушио, јер је суштина постала сакупљање што већег броја чињеница које би, наводно, требало саме од себе да доведу до открића закона.

Нажалост, Боаз и његови следбеници су отежали инкорпорацију дарвинизма у антропологију, иако му сами често нису били директно супротстављени ако се говори о његовом биолошком значају. Дарвинизам је омогућио формулацију у потпуности натуралистичке (или монистичке) теорије света око нас. Тако је култура почела да се посматра као природни процес, који се не разликује од осталих природних феномена. Боаз се борио управо против оваквог грубог примењивања биолошке еволуције на културу, које су спроводили Голтон, Тајлор и многи други. Међутим, данашњи дарвинизам нема никакве везе са наивним претеривањима и заблудама његових првих популарних представника. Зато су данас ставови попут Боазових или Кроберових у потпуности неодрживи када се ради о научно оријентисаној антропологији.

Најчешће се стиче утисак да Боаз људској активности прилази преко субјективних или спиритуалних квалитета. Зато је код њега и историја схваћена као експресија идеја које својом несамерљивошћу онемогућавају интеркултурну компарацију. Под утицајем идеализма Боаз је и формулисао свој културни партикуларизам, јер идеализам сваку историјску епоху посматра као да је настала сама из себе, што имплицира одређени степен релативизма. Дух сваког времена схвата се као јединствен и било каква универзализација је отежана или чак немогућа, а јасно се може уочити да је у питању реакција на позитивизам.

Поред поменуте реакције, која се, историјски гледано, може оценити као антинаучна, као идеја која је касније у друштвеним наукама отворила пут релативизму у социологији и антропологији, далеко значајнији и делотворнији био је Боазов покушај да покаже како западноевропска рационалност није супериорна у односу на остале варијетете. Међутим, проблематично је предложено решење, према којем разумевање неке културе или неког друштва подразумева заузимање перспективе оних који се посматрају. Марвин Харис (Harris, 1978) је овај проблем покушао да реши преко увођења дистинкције између етичке и емичке перспективе, које такође није без проблема, али представља адекватнији покушај решења. Проблем лежи у томе што се најчешће говори о западноевропској рационалности и другим рационалностима, што је погрешна дихотомија ако говоримо о научном изучавању културе или друштва. Научник би требало да поштује правила и процедуре научне рационалности и научне методологије, а не да се руководи некаквом субјективном рационалношћу.

Попут Томаса Куна, који сам није био релативиста, али је инспирисао много њих, ни Боаз није био (екстремни) релативиста јер није у потпуности одбацио улогу биологије или наслеђа у обликовању људског понашања. Касније су му приписиване такве идеје, што на пример Деглер сматра да није

точно (Degler, 1991). Евидентно је да је у књизи *The Mind of Primitive Man* говорио о значају наслеђа и да није био екстремни енвиронменталиста, као што је то био Вотсон (Boas, 1911/1938; Watson, 1930).

Боазов утицај на изучавање људске природе

Остаје још да видимо како би се данас на најадекватнији начин могао концептуализовати однос између људске природе и историје и који је био каснији утицај Боаза на савременике. Доналд Браун (Brown, 1999: 138) јасно истиче следећу чињеницу: „[Љ]удска природа јесте, и требало би да буде, суштинско интересовање било коме ко покушава да разуме прошлост”. Поред тога што се мора детаљније поставити питање о томе шта је заправо људска природа, једна ствар је јасна – она мора бити производ и последица (људске) еволуције, а њено главно обележје јесте (људски) ум. Током већег дела прошлог века већина друштвених теоретичара сматрала је да људска природа не постоји или да је она изузетно варијабилна или да се састоји од свега неколико општих обележја, попут капацитета за културу, избегавања казне и потраге за наградом. То би значило да се људски ум схвата као *tabula rasa*, а концепт људске природе као социјални конструкт. Веома значајан догађај у промени овог схватања била је рецензија Скинерове књиге од стране Чомског, који је критиковао бихевиористичку идеју о учењу језика (Chomsky, 1959).

Временом је постало евидентно да је људски ум адаптиран на групни или коалициони живот (нпр. Dunbar, 1998) и да су многи ментални механизми „доменски специфични” (Barkow *et al.*, 1992; Hirschfeld and Gelman, 1994) и да све то има утицаја на дешавања у друштву. Зато су данас већ уобичајени радови који извор интелигенције виде у макијавелизму, односно може се говорити о „макијавелијанској интелигенцији”, са посебним нагласком на идентификацији превараната и превара у друштвеној размени и интеракцији, и о „теорији ума” на основу које људи инуитивно могу да претпостављају шта се догађа у умовима других људи. Сви (здрави) људи поседују ове интуиције (Whiten and Byrne, 1988; Byrne and Whiten, 1997; Baron-Cohen, 1995).

Објашњење човека и његове природе мора лежати у прошлости. Зато се у оквиру еволуционе психологије говори о „окружењу еволуционе адаптивности”, али то није неко фиксирано место или одређени период, већ скуп обележја окружења која су потребна за нормални рад и функционисање свих појединачних адаптација. То су обележја која су била присутна када су адаптације еволуирале, а то је било пре или током дугог периода током којег су људи били ловци и сакупљачи. Нема никаквог доказа да је људски ум еволуирао неко обележје током последњих неколико хиљада година, од када се историја записује или бележи на разне начине. Зато се може рећи да је наш ум заправо ум ловца сакупљача. Међутим, треба имати на уму да гени производе само оно за шта су „програмирани” у интеракцији са својим окружењима. Данашња окружења и она из историје од пре неколико хиљада година у многоме варирају у односу на она у којима су наши мозгови еволуирали. Зато се многа обеле-

жја људске природе не манифестују као што су се манифестовала у еволуционој прошлости.

Ако бисмо морали да се определимо за највећи Боазов научни допринос, то би свакако био његов успех да концептом културе замени расу као објашњење различитости људских група. Тај утицај се раширио и изван антропологије, првенствено на социологију. Тако је, рецимо Чарлс Елвуд променио своје ставове под утицајем Боазових истраживања. Почетком прошлог века Елвуд је писао о имитацији и урођеним тенденцијама које објашњавају понашање (Ellwood, 1901), да би пет година касније променио мишљење и четири деценије касније објављује рад о немогућности разумевања људског друштва без разумевања људске културе, јер је „социјално понашање човека . . . под доминацијом културе његове групе” (Ellwood, 1944: 6). Такође, истиче и квалитативну разлику између понашања људи и понашања животиња. Дакле, када је теорија о наслеђивању стечених карактеристика оповргнута, као могућност се јавио избор између биологије и културе и све више научника је бирало културу.

Ипак, било је социолога који су независно од Боаза имали слична становишта и један од њих је Вилијам Томас, који је још 1904. године писао о томе како су расне предрасуде неосноване. Његова логика је била следећа – природа је прво створила један мозак који добро функционише, а тек онда су настале неке мале разлике (Thomas, 1904). Томасов утицај на друге друштвене научнике је био мањи у односу на Боасов, али није био занемарљив. Његов утицај је био веома значајан када се ради о полним разликама (Thomas, 1907). Ипак, Боазов утицај је далеко јачи одјек имао у антропологији, нарочито преко његовог најпознатијег ученика, Алфреда Кробера, који је у неким сегментима, кључним за ову тему, отишао корак даље од свог професора (види нпр. Škorić, 2016).

Литература:

1. Baker, L. D. (1998-1999). Columbia University's Franz Boas: He led the undoing of scientific racism. *The Journal of Blacks in Higher Education* 22: 89-96.
2. Barkow, J. H., L. Cosmides, and J. Tooby (eds) (1992). *The Adapted Mind: Evolutionary Psychology and the Generation of Culture*. New York: Oxford University Press.
3. Baron-Cohen, S. (1995). *Mindblindness: An Essay on Autism and Theory of Mind*. Boston: MIT Press/Bradford Books.
4. Benedict, R. (1934/1959). *Patterns of Culture*. New York: The New Library of the World Literature.
5. Benedict, R. (1943). Franz Boas. *Science* 97 (2507): 60-62.
6. Beuttner-Janusch, J. (1957). Boas and Mason: Particularism versus generalization. *American Anthropologist* 59 (2): 318-324.
7. Bidney, D. (1953). The concept of value in modern anthropology. In: Kroeber (1953), pp. 682-699.
8. Boas, F. (1887). The study of geography. *Science* 9 (210): 137-141.
9. Boas, F. (1888/1940). The aims of ethnology. In: Boas (1940), pp. 626-638.

10. Boas, F. (1889). On alternating sounds. *American Anthropologist* 2 (1): 47-53.
11. Boas, F. (1896). The limitations of the comparative method in anthropology. *Science* 4 (103): 901-908.
12. Boas, F. (1899a). Anthropology. *Science* 9 (212): 93-96.
13. Boas, F. (1899b). The cephalic index. *American Anthropologist* 1 (3): 448-461.
14. Boas, F. (1901). The mind of primitive man. *The Journal of American Folklore* 14 (52): 1-11.
15. Boas, F. (1904). The history of anthropology. *Science* 20 (512): 513-524.
16. Boas, F. (1910). Psychological problems in anthropology. *The American Journal of Psychology* 21 (3): 371-384.
17. Boas, F. (1911/1938). *The Mind of Primitive Man*. Revised Edition. New York: The Macmillan Company.
18. Boas, F. (1912). Changes in the bodily form of descendants of immigrants. *American Anthropologist* 14 (3): 530-562.
19. Boas, F. (1916). Eugenics. *The Scientific Monthly* 3 (5): 471-478.
20. Boas, F. (1920a). The influence of environment upon development. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America* 6 (8): 489-493.
21. Boas, F. (1920b). The methods of ethnology. *American Anthropologist* 22 (4): 311-321.
22. Boas, F. (1927). Fallacies of racial inferiority. *Current History* 25 (5): 676-682.
23. Boas, F. (1930/1940). Some problems of methodology in the social sciences. In: Boas (1940), pp. 260-269.
24. Boas, F. (1932). The aims of anthropological research. *Science* 76 (1983): 605-613.
25. Boas, F. (1932/1940). Race and character. In: Boas (1940), pp. 191-195.
26. Boas, F. (1936/1940). Relations between physical and social anthropology. In: Boas (1940), pp. 172-175.
27. Boas, F. (ed.) (1938a). *General Anthropology*. Boston: D. C. Heath and Company.
28. Boas, F. (1938b). Introduction. In: Boas (1938a), pp. 1-6.
29. Boas, F. (1938c). Biological premises. In: Boas (1938a), pp. 16-23.
30. Boas, F. (1938d). Race. In: Boas (1938a), pp. 95-123.
31. Boas, F. (1938e). Methods of research. In: Boas (1938a), pp. 666-686.
32. Boas, F. (1939). Heredity and environment. *Jewish Social Studies* 1 (1): 5-14.
33. Boas, F. (1940). *Race, Language and Culture*. New York: The Free Press.
34. Boas, F. (1941). The relations between physical and mental development. *Science* 93 (2415): 339-342.
35. Brown, D. E. (1991). *Human Universals*. Boston: McGraw Hill.
36. Brown, D. E. (1999). Human nature and history. *History and Theory* 38 (4): 138-157.
37. Byrne, R. W. and A. Whiten (1997). *Machiavellian Intelligence II: Evaluations and Extensions*. Cambridge: Cambridge University Press.
38. Chomsky, N. (1959). Verbal behavior. *Language* 35 (1): 26-58.
39. Darwin, C. (1859/1964). *On the Origin of Species by Means of Natural Selection, or the Preservation of Favoured Races in the Struggle for Life*. (facs. ed. of 1st ed.) Cambridge and London: Harvard University Press.
40. Degler, C. N. (1989). Culture versus biology in the thought of Franz Boas and Alfred L. Kroeber. German Historical Institute, Washington, D.C., Annual Lecture Series, No. 2. New York: Berg Publishers.
41. Degler, C. N. (1991). *In Search of Human Nature: The Decline and Revival of Darwinism in American Social Thought*. New York: Oxford University Press.
42. Dilthey, W. (1996). *Hermeneutics and the Study of History*. Edited by R. A. Makkreel and F. Rodi. New Jersey: Princeton University Press.

43. Dunbar, R. I. M. (1998). The social brain hypothesis. *Evolutionary Anthropology* 6 (5): 178-190.
44. Ellwood, C. A. (1901). The theory of imitation in social psychology. *The American Journal of Sociology* 6 (6): 721-741.
45. Ellwood, C. A. (1944). Culture and human society. *Social Forces* 23 (1): 6-15.
46. Freeman, D. (1983). *Margaret Mead and Samoa: The Making and Unmaking of an Anthropological Myth*. Cambridge: Harvard University Press.
47. Freeman, D. (1999). *The Fateful Hoaxing of Margaret Mead: A Historical Analysis of Her Samoan Research*. Boulder: Westview Press.
48. Geertz, C. (1973). *Interpretation of Cultures*. New York: Basic Books.
49. Geertz, C. (1983). *Local Knowledge: Further Essays in Interpretative Anthropology*. New York: Basic Books.
50. Harris, M. (1968/2001). *The Rise of Anthropological Theory: A History of Theories of Culture - Updated Edition*. Walnut Creek: AltaMira Press.
51. Harris, M. (1978). History and significance of the emic/etic distinction. *Annual Review of Anthropology* 5: 329-350.
52. Hatch, E. (1973). *Theories of Man and Culture*. New York: Columbia University Press.
53. Herskovits, M. J. (1953). *Franz Boas: The Science of Man in the Making*. New York: Charles Scribner's Sons.
54. Herskovits, M. J. (1955). *Cultural Anthropology*. An Abridged Revision of *Man and His Works*. New York: Alfred A. Knopf.
55. Herskovits, M. J. (1957). Some further notes on Franz Boas' Arctic expedition. *American Anthropologist* 59 (1): 112-116.
56. Herskovits, M. J. (1958). Some further comments on cultural relativism. *American Anthropologist* 60 (2): 266-273.
57. Hirschfeld, L. A. and S. A. Gelman (eds) (1994). *Mapping the Mind: Domain Specificity in Cognition and Culture*. New York: Cambridge University Press.
58. Hollinger, D. A. (2003) Cultural relativism. In: Porter and Ross (2003), pp. 708-720.
59. Huxley, T. H. (1863/1924). *Man's Place in Nature and Other Essays*. London: J. M. Dent & Sons.
60. Jacknis, I. (2002). The first Boasian: Alfred Kroeber and Franz Boas, 1896-1905. *American Anthropologist* 104 (2): 520-532.
61. Jarvie, I. C. (1975). Cultural relativism again. *Philosophy of the Social Sciences* 5 (3): 343-353.
62. Kant, I. (1781/1890). *Critique of Pure Reason*. London: George Bell and Sons.
63. Kroeber, A. L. (1956). The place of Boas in anthropology. *American Anthropologist* 58 (1): 151-159.
64. Krupat, A. (1988). Anthropology in the ironic mode: The work of Franz Boas. *Social Text* 19/20: 105-118.
65. Kuhn, T. S. (1962/1970). *The Structure of Scientific Revolutions*. Second Edition. Chicago: The University of Chicago Press.
66. Lévy-Bruhl, L. (1922/1923). *Primitive Mentality*. London: George Allen & Unwin Ltd.
67. Lowie, R. H. (1937). *The History of Ethnological Theory*. New York: Farrar & Rinehart.
68. Lowie, R. H. (1943). Franz Boas, his predecessors and his contemporaries. *Science* 97 (2513): 202-203.
69. Lowie, R. H. (1944). Franz Boas (1858-1942). *The Journal of American Folklore* 57 (223): 59-64.
70. Lowie, R. H. (1956). Boas once more. *American Anthropologist* 58 (1): 159-164.
71. Mead, M. (1928). *Coming of Age in Samoa: A Psychological Study of Primitive Youth for Western Civilisation*. New York: William Morrow & Company.

72. Morgan, L. H. (1877). *Ancient Society or Researches in the Lines of Human Progress from Savagery through Barbarism to Civilization*. Chicago: Charles H. Kerr & Company.
73. Nowell-Smith, P. H. (1971). Cultural relativism. *Philosophy of the Social Sciences* 1 (1): 1-17.
74. Pinker, S. (2002). *The Blank Slate: The Modern Denial of Human Nature*. New York: Viking Penguin.
75. Rorty, R. (1979). *Philosophy and the Mirror of Nature*. New Jersey: Princeton University Press.
76. Sanderson, S. K. (2007). *Evolutionism and Its Critics: Deconstructing and Reconstructing an Evolutionary Interpretation of Human Society*. London: Paradigm Publishers.
77. Segall, M. H., D. T. Campbell, and M. J. Herskovits (1963). Cultural differences in the perceptions of geometric illusions. *Science* 139 (3556): 769-771.
78. Sparks, C. S. and R. L. Jantz (2002). A reassessment of human cranial plasticity: Boas revisited. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America* 99 (23): 14636-14639.
79. Stocking, G. W. (1966). Franz Boas and the culture concept in historical perspective. *American Anthropologist* 68 (4): 867-882.
80. Škorić, M. (2013). Margaret Mid, Derek Friman i Odrastanje na Samoi. *Kultura polisa* 10 (20): 93-128.
81. Škorić, M. (2016). Alfred Kreber i koncept superorganskog. *Etnoantropološki problemi* 11 (1): 85-111.
82. Thomas, W. I. (1904). The psychology of race-prejudice. *The American Journal of Sociology* 9 (5): 593-611.
83. Thomas, W. I. (1907). *Sex and Society: Studies in the Social Psychology of Sex*. Chicago: University of Chicago Press.
84. Tiger, L. (1979). Biology, psychology, and incorrect assumptions of cultural relativism. In: Chagnon and Irons (1979), pp. 511-519.
85. Tylor, E. B. (1871/1920). *Primitive Culture: Researches Into the Development of Mythology, Philosophy, Religion, Language, Art, and Custom*, 4th Edition, Vol. 1. London: John Murray.
86. Watson, J. B. (1930). *Behaviorism*. London: Kegan Paul.
87. Wax, M. (1956). The limitations of Boas' anthropology. *American Anthropologist* 58 (1): 63-74.
88. Westermarck, E. (1936). Methods in social anthropology. *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland* 66: 223-248.
89. White, L. A. (1960). Foreword. In: M. D. Sahlins and E. R. Service (eds), *Evolution and Culture*. Ann Arbor: University of Michigan Press, pp. v-xii.
90. Whiten, A. and R. W. Byrne (1988). *Machiavellian Intelligence: Social Expertise and the Evolution of Intellect in Monkeys, Apes, and Humans*. Oxford: Clarendon Press.

Резиме

Франц Боаз је био најутицајнији антрополог у првој половини двадесетог века, али процене тог утицаја су контроверзне, јер неки аутори сматрају да је он штетан за антропологију. Боаз је несумњиво снажно утицао на јачање антропологије у институционалном смислу у Сједињеним Америчким Државама, док око корисности и смислености његове поделе антропологије на четири велика поља не постоје слагања. Његова методологија је врло комплекс-

сна и није једноставно схватити шта је увек желео да каже, док је много лакше схватити како су га тумачили његови ученици и следбеници. Док Боаз није увек био начисто са тим да ли и како антропологија треба да тежи генерализацијама, његови следбеници најчешће нису исказивали никакву жељу за генерализацијама. Боаз је остварио и велики допринос кад се ради о концептуализацији појма културе и на то су утицала три фактора: комплексност историје, проблем разумевања и схватање рационалности и природа односа емоција и разума. Пре њега култура је поимана као сингуларни феномен, а он почиње да је употребљава у множини, како се и данас користи јер свако друштво поседује културу. Она је за њега емергентни систем помоћу којег се критикује и одбацује расизам. Дакле, култура је ентитет којим руководе *sui generis* принципи, а не природне особености људског ума. Зато у његовој антропологији има веома мало места за људску вољу – управо зато што је велики део људског понашања детерминисан традиционалним обрасцима. Боазов утицај се рефлектовао и на утицај доктрине културног релативизма који је дуго времена сматран исправним антрополошким приступом. Он се често узима здраво за готово, тако да није лако схватити шта заправо претпоставља и подразумева. У раду се нуде разне класификације и неколико објашњења његових основних карактеристика. Оцена Боазовог научног рада није нимало једноставна. Он сигурно није желео да иде толико далеко са разним варијантама релативизма како су то чинили неки његови следбеници, али дефинитивно је утицао на то да социјални еволуционизам изгуби на популарности. У сваком случају, ради се заиста о једној од најзначајнијих фигура друштвене науке икад, а не само у оквиру антропологије.

FRANZ BOAS AND RISE OF CULTURAL RELATIVISM

Summary: Franz Boas was the most influential anthropologist in the first half of the twentieth century but the assessment of that influence is far from uncontroversial, because some authors consider it to be detrimental to anthropology. The paper tries to explain some of the main characteristics of his thought, especially methodology and his influence on (once) very popular cultural relativism. Probably the greatest legacy of Boas besides struggle against racism was novel use of the term culture which is also discussed, but he was at least partially responsible for the situation we still have today - culture is most often analyzed as completely separated from biology. That is why the paper offers critique of cultural relativism and crude separation of biology from culture.

Key words: Franz Boas, culture, methodology, cultural relativism

СРЂАН МИЛАШИНОВИЋ*

САНЕЛА АНДРИЋ**

Криминалистичко-полицијска

академија

Београд

УДК 304.2:308

Прегледни рад

Примљен: 17.04.2016

Одобрен: 22.05.2016

Страна: 431-442

СТУДИЈА СЛУЧАЈА У ИЗУЧАВАЊУ ПОЛИТИЧКИХ ПОЈАВА

Сажетак: Метода студије случаја недовољно је истражена у домаћој литератури и запостављена у научним истраживањима. Када се о њој и говори прича се своди на навођење основних карактеристика и сврставање у оквиру усвојених подела истраживачких метода. Рад који је пред вама представља покушај систематизације сазнања о методу студије случаја. Овде ћемо говорити о појму и класификацији студије случаја, њеним предностима и недостацима, планирању студије и областима њене примене. Посебан акценат ставља се на изучавање политичких појава и могућности употребе студије случаја у политикологији.

Кључне речи: научни метод, методологија, студија случаја, политичке појаве, политичка наука

Увод

Метод је саставни део сваке науке и предмет је научног истраживања. Истражујући метод ми истражујемо и боље упознајемо науку и средства помоћу којих научници долазе до одређених сазнања. У истраживањима различитих наука користе се исте методе са мањим или већим варијацијама. Оно што разликује науку од других облика духовног делања као и науке међусобно јесте управо научни метод.¹

Политичке појаве су оне појаве чија је суштина, садржај и функција саставни део политике и као такве представљају део укупних друштвених појава. Идентификују се као посебни друштвени реалитети који се разликују од свих осталих друштвених реалитета. Политичка наука је „социјално дефинисана” аутономна дисциплина у области друштвених наука и простире се на бројна питања друштвене стварности.²

* srdjan.milasinovic@kpa.edu.rs, 064/892-42-16

** sanela.andric@kpa.edu.rs, 064/25-18-107

¹ Милић, В. *Социолошки метод*. Нолит, Београд, 1978. стр. 15-16.

² Степанов, Р. *Увод у политику и политички систем*. Филозофски факултет у Новом Саду. Mediteran publishing. Нови Сад. 2008. стр. 19-20.

У истраживањима предмета политичке науке (политичких појава) примењују се методе друштвених наука. Специфичност методологије политичких наука проналази се у избору, конкретизацији и примени метода друштвених наука и њиховом прилагођавању својствима предмета политичке науке. Студијом случаја као истраживачким методом се у политикологији могу истражити: избори, оснивање, развој и функционисање државних органа и институција; оснивање, развој и функционисање политичких странака, покрета, интересних група; ставови и понашања одређених социополитичких група (грађана, припадника нација и националних мањина, припадника конфесије итд.), као и одређених макрогрупа; ставови и понашања појединаца и парова.³ У истраживању политичких појава студија случаја може бити плодотворна у холистичком испитивању одређене политичке партије, њених чланова или идеологије; холистичком и исцрпном испитивању одређених политичких система итд.

У овом раду биће анализирана студија случаја као истраживачки метод, пројектовање истраживања, планирање студије случаја и област њене примене.

Појам студије случаја

Метода студије случаја (енг. *case study, case method, case analysis*) примењује се на случајеве који се ретко дешавају али имају значајне последице.⁴ Појаве се испитују као целовити случајеви, холистички, у друштвеном контексту у коме се налазе, уз употребу различитих врста и извора података. Метод студије случаја користи се у прелиминарним истраживањима, за проверу одређених теорија, као пилот-случај и сл.⁵ У студији случаја „случајеви” могу бити било који ентитети попут појединаца, група (породица, колективи, политичке партије), институције, народи, културе итд.

Већ код самог назива методе долази до неслагања међу научницима, будући да се у методолошкој литератури наизменично сусрећемо са називима студија случаја (*case study*), метод случаја (*case method*) и анализа случаја (*case analysis*).⁶

Овде се намећу две могућности схватања студије случаја. Према првој, постоји случај који има свој метод па се ради о његовом методу- методу случаја. Према другој, постоји метод у чији је концепт уграђен случај као методолошко-методски принцип.⁷ Међутим, ни једна од ове две могућности не

³ Милосављевић, С., Радосављевић, И. *Основи методологије политичких наука*. Службени гласник. Београд. 2013. стр. 559.

⁴ Суботић, Д. *Методе научног истраживања*. Универзитет Едуконс. Факултет за пословне економије. Сремска Каменица. 2010. стр. 263.

⁵ Мимица, А., Богдновић, М. *Социолошки речник*. Завод за уџбенике. Београд. 2007. стр. 312.

⁶ Опширније у: Милосављевић, С., Радосављевић, И. *Основи методологије политичких наука*. Службени гласник. Београд. 2013. стр. 548- 554; Богдановић, М. *Метод случаја*. Зборник Филозофског факултета. Београдски универзитет. Београд. 1988. стр. 429- 456; и Пејчић, Б. *Методологија емпијског научног истраживања*. Универзитет у Београду. Дефектолошки факултет. Београд. 1995. стр. 595- 616.

⁷ Милосављевић, С., Радосављевић, И. *Основи методологије политичких наука*. Службени гласник. Београд. 2013. стр. 549.

изражава праву суштину садржаја, јер овај метод никако не подразумева употребу само једног метода. На пример, у изучавању одређене политичке партије као студије случаја користе се метод анализе докумената, статистички метод, научна дескрипција, дедукција, индукција, упитник итд. Проучавањем случаја као целине омогућује се остваривање научног сазнања, те је исправније користити назив метод студије случаја.

Истраживачи предлажу да се назив метода промени у „метод миљеа”. Случај се увек дешава у некој специфичној средини и не можемо изучавати појединачне случајеве издвојене из контекста у коме се налазе. Овај захтев надасве је нелогичан јер би се „метод миљеа” изједначио са „методом средине” или „методом контекста”, а овде је ипак реч о проучавању одређеног случаја у оквиру контекста у коме се налази. Захтев за променом назива метода само да би се нагласио значај контекста неправедан је јер се већ у самом дефинисању појма студије случаја истиче да се њоме појаве изучавају холистички унутар друштвеног контекста у коме се налазе.⁸

Следећи захтев за промену назива методе студије случаја предлаже примену логике анкетног истраживања у стандардизацији студије случаја и промену назива у „метод случаја као скупине”,⁹ методу истраживања појединачног случаја као скупини хетерогених јединица анализе. На овај начин се особине анкете повезују са квалитативном студијом случаја чија су основна својства да допре до дубинске информације о референтном оквиру и дефиницији ситуације самих учесника, па до детаљног увида у одређене формалне процесе али и неформалне активности и да утврди оне факторе који су својствени за проучавани случај и који омогућују боље разумевање узрочности.¹⁰

Најпотпуније схватање о методу студије случаја даје одређење овог метода почевши од плана истраживања, преко прикупљања и анализе података, до излагања резултата.¹¹ Студију случаја као један од метода у друштвеним наукама поједини истраживачи одређују у односу на способност да пружи одговоре на питања: ко?, шта?, где?, како? и зашто?. Истраживачи који су поборници ове методе напомињу да се студији случаја неправедно приписује употреба само једног извора података. Овај метод користи подједнако и квалитативне и квантитативне податке, који могу бити добијени радом на терену, из архивске грађе, вербалних извештаја, посматрања или из комбинације наведеног.¹² Погрешна је и тврдња да студија случаја користи искључиво етнографску грађу прикупљену посматрањем са учествовањем. Оно што студија случаја представља јесте истраживачка стратегија која се може упоредити са експериментом.¹³ Препознатљива карактеристика студије случаја као истраживачке

⁸ Према наводима Марије Богдановић у: Богдановић, М. *Метод случаја*. Зборник Филозофског факултета. Београдски универзитет. Београд. 1988. стр. 434- 435.

⁹ *Ибид.* стр. 436.

¹⁰ *Ибид.*

¹¹ *Ибид.* стр. 437.

¹² Yin, R. K. *The Case Study Crisis: Some Answers*. Administrative Science Quarterly, Vol. 26, No. 1. (Mar., 1981), pp. 58. Pogledati i: Yin, K. R. *Case Study Research*. Applied Social Research Methods Series. Volume 5. Sage. 2009.

¹³ *Ибид.* стр. 59.

стратегије јесте то што покушава да испита: а) савремене феномене у њиховом реалном животном контексту, нарочито у случајевима када б) границе између феномена и контекста нису јасно евидентне.¹⁴ Разлика између експеримента и студије случаја управо је у томе што експеримент раздваја феномен од контекста у коме се налази.

Када је у питању одређење студије случаја, међу ауторима постоји сагласност о истицању холистичког карактера овог метода, који се огледа у очувању целине случаја. Сагласност постоји и око широко схваћеног предмета проучавања од појединца до глобалног друштва.¹⁵ Наиме, под предметом студије случаја подразумевају се појединци, појаве, процеси, односи, институције итд. Према наводима неких аутора, очување целине проучаваних појава представља основно својство студије случаја. Употребом других метода истраживања испитују се поједини аспекти појаве одређени циљевима истраживања, док се студијом случаја дубински истражује једна појава у свим њеним аспектима, обухватају се сва својства која је конституишу. На пример, ако за студију случаја одаберемо одређену политичку партију ми ћемо је испитати у целини, њену идеологију, структуру, чланове, идеологију, начин деловања, оријентацију и сл.

Истраживачи који се баве овом методом говоре о четири услова која се морају испунити да би се очувала целовитост проучаване појаве. Прва два услова односе се на ширину и ниво прикупљања што потпунијих и што релевантнијих података о случају и друштвеном контексту у коме се он налази. Трећи услов односи се на захтев за формирањем индекса и типологија, а као четврти услов наводи се неопходна интеракција релевантних података у временској димензији.¹⁶

Класификација метода студије случаја

Метод студије случаја сврстава се најчешће у методе за прикупљање података, мада се може сврстати и у оперативне методе.¹⁷ Може бити примењена самостално и довољна је за ваљано научно сазнање друштвене појаве.¹⁸

Метод студије случаја можемо класификовати на више начина. „Случај“ се може схватити шире и уже- конгрес неке организације је „случај“, револуција је „случај“, политичка партија је „случај“. Ако имамо само једног учесника, догађај који је трајао свега неколико секунди на ограниченом простору од неколико метара, имамо „случај“. Даље, случај се може схватити као „микро“ и „макро“ случај- индивидуални случајеви (случајеви појединца), микрослучајеви односно мање групе, целине и макрослучајеви односно велике

¹⁴ *Ибид.*

¹⁵ Богдановић, М. *Метод случаја*. У: Зборник Филозофског факултета. Београдски универзитет. Београд. 1988. стр. 432.

¹⁶ *Ибид.* стр. 433- 434.

¹⁷ Милосављевић, С., Радосављевић, И. *Основи методологије политичких наука*. Службени гласник. Београд. 2013. стр. 54.

¹⁸ *Ибид.* стр. 548.

групе, класе па чак и глобално друштво.¹⁹ Студијом случаја такође је могуће истражити прошле, текуће и будуће случајеве.²⁰

Поред метода „појединачног” случаја могућа је употреба „метода студије случаја у низу” или „мозаик метода студије случаја”. Она се може јавити у две основне варијанте- прва је лонгитудинално истраживање, које подразумева периодично понављање истраживања истог случаја у различитим фазама, и друга која подразумева истраживање у исто време истоврсних случајева на различитим просторима уз примену истог пројекта истраживања.²¹

На основу горепоменутог класификације поставља се логично питање да ли се на основу једног случаја могу извести закључци о целини појаве или о целој популацији из које је случај узет. Одговор ће нам дати чињенице да се неке појаве јављају периодично као појединачне, да непотпуна индукција дозвољава закључивање од једног члана на целу групу, и да се за истраживање може одабрати развијен случај који садржи све битне карактеристике истраживане појаве.²²

Класификација студија случаја:²³

- 1) Према обухвату појаве- студија једног микрослучаја, студија више микрослучаја и студија макрослучаја;
- 2) У односу на време дешавања- студија прошлих случајева, студија актуелних случајева и студија будућих случајева;
- 3) У односу на методолошки приступ- статички приступ, квазидинамички приступ и динамички приступ;
- 4) У односу на број случајева- студија једног случаја, студија више истоветних случајева и студија више разноврсних случајева;
- 5) Према целини захвата- студија једног обележја, студија више обележја и студија случаја у целини.

У радовима појединих аутора сусрећемо се са разликовањем две варијанте студије случаја: метода појединачног случаја (*single case method*) и метода вишеструког случаја (*multiple case method*).²⁴ Основна разлика је у томе што се метод вишеструког случаја примењује када студија обухвата више од једног случаја, при чему се следи логика дословног понављања као код експеримента.²⁵ Примена методе вишеструког случаја захтева чвршћу стандардизацију у односу на метод појединачног случаја, оштрију селекцију релевантних података са мање детаља него код појединачног случаја.

Метода појединачног случаја употребљава се:

- 1) За проверавање прецизно формулисаних теорија,
- 2) За утврђивање екстремног или јединственог карактера проучаване појаве,

¹⁹ Ибид. стр. 551.

²⁰ Ибид. стр. 551-552.

²¹ Ибид. стр. 552- 553.

²² Ибид. стр. 552.

²³ Према: Суботић, Д. Увод у методологију научног истраживања. Универзитет Едуконс. Факултет пословне економије. Сремска Каменица. 2010. стр. 264.

²⁴ Богдановић, М. Метод случаја. У: Зборник Филозофског факултета. Београдски универзитет. Београд. 1988. стр. 440.

²⁵ Ибид. стр. 442.

- 3) Када се истражује појава која до тада није била предмет научног истраживања, и
- 4) За прелиминарна и пилот истраживања, нарочито у приступу непознатом, недовољно проученим или врло сложеним појавама.²⁶

Предности и недостаци студије случаја

Методи студије случаја замера се употреба квалитативних истраживачких техника које су мање поуздане, односно дају мање поуздане податке. Такве технике су посматрање са учествовањем, дневници, аутобиографије, писма, неформални разговори и слични извори субјективних података.²⁷ Подаци добијени овим путем су обимни, прегледање и сређивање искуствене грађе траје дуго, а личност истраживача и његова субјективност имају велику улогу. Међутим, „пристрастност није специфичност студије случаја - она је могућа и код примене експеримента, анкетних или историјских истраживања”.²⁸ Кодирањем и квантификацијом квалитативних података постиже се објективност и поузданост методе студије случаја.²⁹ Са друге стране, употреба дневника, писама, аутобиографија, неформалних разговора и слично, не мора се нужно сматрати маном студије случаја. Не сме се занемарити богатство теоријских импликација које пружа оваква искуствена грађа, нарочито у прелиминарним фазама истраживања за формулисање плодних хипотеза које даљим истраживањем треба проверити и за откривање значајних веза међу појавама. „[М]етод случаја је подобан да се, статистичким путем утврђено значајно одступање неке појаве од њеног очекиваног тока, провери кроз продубљену анализу”.³⁰

Међу најчешћим примедбама које се упућују на рачун студије случаја је и тешкоћа добијања истих или сличних резултата у поновљеном истраживању. Поставља се питање да ли би други истраживач, користећи исте теренске белешке добијене из квалитативних података, могао да напише сличну студију случаја.³¹ Студија случаја користи и квалитативне и квантитативне податке, кодира квалитативне податке и ствара типологије и класификације, при чему формулише процедурална правила за прикупљање, анализу и приказ добијених резултата. Према томе, примедба о немогућности добијања истих или сличних резултата у поновљеном истраживању сматра се неоснованом.

Први корак ка уклањању примедби које се упућују студији случаја јесте стварање прецизног плана истраживања. На основу прецизног плана истраживања другим истраживачима би се олакшало понављање студија случаја и добијање сличних резултата. Први корак у прављењу плана истраживања јесте

²⁶ *Ибид.*

²⁷ Богдановић, М. *Метод случаја*. У: Зборник Филозофског факултета. Београдски универзитет. Београд. 1988. стр. 430.

²⁸ *Ибид.* стр. 431.

²⁹ Погледати: Ђурић, С. Контрола квалитета квалитативних истраживања. *Социолошки преглед*. Vol. XLIV (2010). No. 4. стр. 485-502.

³⁰ Богдановић, М. *Метод случаја*. У: Зборник Филозофског факултета. Београдски универзитет. Београд. 1988. стр. 431.

³¹ Мимица, А., Богдановић, М. *Социолошки речник*. Завод за уџбенике. Београд. 2007. стр. 312.

стварање теоријског оквира- прикупљање постојеће релевантне литературе, формулисање циљева и питања истраживања, од којих зависи да ли ће се метод случаја користити за прелиминарне или описне циљеве или за објашњење проучаваног случаја.³² Постоје две варијанте истраживачких планова, холистички и уграђени. Холистички план истраживања користи се у случајевима када је теорија на довољном степену општости да омогућава идентификацију појединаца, док уграђен истраживачки план служи као нацрт за усмеравање истраживања у проучавању случаја.³³

Даље отклањање критичких примедби упућених студији случаја креће се утврђивањем њене поузданости и ваљаности као методе. Да би се то постигло, неопходно је испунити следеће услове:

- 1) Услов појмовне ваљаности - дефинисање основних појмова који ће се користити у проучавању. Повећање појмовне ваљаности постиже се коришћењем различитих извора евиденције, очувањем ланаца евиденције и писањем завршног извештаја.
- 2) Услов унутрашње ваљаности - испитује се само у студијама усмереним на утврђивање узрочних веза, где је неопходно разграничити привидне корелације од узрочних веза.
- 3) Услов спољашње ваљаности - повезује се са могућношћу уопштавања, а остварује се путем метода вишеструког случаја заснованог на логици понављања.
- 4) Услов поузданости- проверава се поновном применом истог поступка на проучавање истог случаја, са циљем добијања истих или сличних резултата.³⁴

Следећа замерка доводи у питање могућност уопштавања резултата на основу једног случаја, односно поставља се питање да ли се на основу само једног случаја могу доносити закључци о целини популације из које је случај узет.³⁵ Ова замерка такође се сматра неоснованом, будући да се исто питање може упутити и другим истраживачким методама (експеримент). „Ако се експеримент у доказивању претпоставке о постојању узрочне везе понавља више пута у различитим срединама, начелно нема разлога да се то понављање не учини и са проучавањем неке појаве методом случаја”.³⁶ Прецизним одређењем плана и поступака истраживања метод (појединачног) случаја прераста у метод вишеструког случаја, при чему се повећава прецизност истраживања а самим тим и могућност уопштавања добијених резултата. Метод вишеструког случаја захтева чвршћу стандардизацију поступака, оштрију селекцију података, а будући да почива на логици понављања реч је о дословном понављању.³⁷

Повећању поузданости студије случаја доприноси обавезна употреба а) протокола и б) базе података.³⁸ *Протокол* обухвата општа начела истражива-

³² Богдановић, М. *Метод случаја*. У: Зборник Филозофског факултета. Београдски универзитет. Београд. 1988. стр. 438.

³³ *Ибид.* стр. 441.

³⁴ *Ибид.* стр. 442- 443.

³⁵ *Ибид.* стр. 313.

³⁶ *Ибид.* стр. 432.

³⁷ Мимица, А., Богдановић, М. *Социолошки речник*. Завод за уџбенике. Београд. 2007. стр. 313.

³⁸ *Ибид.*

ња, основне проблеме и циљеве, релевантну литературу и детаљно разрађену процедуру и технику истраживања. Дата су и упутства како доћи до људи на терену и успоставити односе сарадње. Истраживачу су дата и основна питања дефинисана циљевима студије која служе као подсетник која питања и на који начин треба поставити да би се дошло до релевантних и употребљивих података. Овако израђен протокол служи као прецизан водич кроз истраживање што као резултат даје добро урађену студију случаја. „Стварање протокола форсира истраживача на интензивно размишљање о оном шта проучава И на који начин”.³⁹ База података представља основ за секундарну анализу прикупљене искуствене грађе. У њој су садржани подаци из постојећих извора, белешке истраживача са терена на основу интервјуа, посматрања и других извора. Белешке истраживача у сваком истраживању представљају битан извор података. Целокупна прикупљена документација сређује се и организује библиографски, разврстава на примарну и секундарну, уз навођење њихове релевантности за одређени сегмент истраживања и за неко специфично питање. Поред белешки истраживача, поред релевантних података из постојећих извора, у протокол се уносе и слободни одговори истраживача на кључна питања студије. За повећање поузданости студије случаја битан је и поступак очувања ланаца евиденције, који омогућава да се прати стварање сваког податка.⁴⁰

Код примене студије случаја плодотворна је примена *секвенцијалне анализе*, рада на терену корак по корак (по секвенцама). Секвенцијална анализа омогућава истраживачу да појаву испитује слој по слој, корак по корак, уз могућност враћања на претходне кораке и сумирање до чега се дошло у истраживању и које кораке даље треба предузети. На овај начин се откривају празнине у корацима, проверавају хипотезе и указује на то како доћи до нових података. Током секвенцијалне анализе полази се од постојећих података и стварају се нови на терену. На основу свих података ствара се систематски извештај. Након извештаја ствара се систем квалитативног кодирања, где се категорије јављају у виду реченица или сегмената преписаних из извештаја. Након тога се формира класификациони систем за даље разврставање података. кодирани подаци се фотокопирају и одлажу у фасцикле, а сваки податак има своју категорију. Системски извештај је истовремено и основа за формирање сумарног листа, кондензованог извештаја са темама, проблемима и питањима о проучаваном случају, као и оцене истраживача и указивање на даље правце истраживања.⁴¹

Планирање студије случаја

Студија случаја као истраживачки метод се може примењивати самостално и у комбинацији са другим методама као допунска техника за прикуп-

³⁹ Богдановић, М. *Метод случаја*. У: Зборник Филозофског факултета. Београдски универзитет. Београд. 1988. стр. 433.

⁴⁰ Мимица, А., Богдановић, М. *Социолошки речник*. Завод за уџбенике. Београд. 2007. стр 313.

⁴¹ *Ибид.*

љање података. Она нема своје технике прикупљања података, претежно се заснива на подацима добијеним посматрањем, неформалним разговором, коришћењем архивске грађе, личних докумената али користи и податке у нумеричкој форми.

Што се тиче планирања и припреме методе студије случаја она нема своје технике прикупљања података али истраживања остварена овом методом имају у одређеним ситуацијама експериментални значај. Технике односно поступци и инструменти који се користе приликом примене студије случаја траже минимум захтева у избору проблема, предмета и средине у којој се спроводи истраживање.

Проблем и предмет истраживања треба да буде или веома актуелна или веома значајна или веома типична појава. „Одабрана појава истражује се, по правилу, у средини у којој је у датом моменту по одређеним својствима најизразитија или најтипичнија”⁴².

Планирање студије случаја започиње, као и код свих истраживања, прикупљањем претходних података о самој појави која се истражује. Наравно, подразумева се потпуна информисаност истраживача о појави која се испитује. Припрема се основна идејна скица научне замисли, нарочито основа за разговор на терену са упућеним испитаницима, пописују се извори података, елементи за протокол и опремљени истраживач започиње теренски рад.⁴³

Након обављања индивидуалних разговора са испитаницима прикупљени подаци се сортирају на следећи начин: а) према хронологији догађаја, б) преглед најзначајнијих актера и ц) преглед могућих и доступних извора података. Овим је прва фаза прикупљања података завршена.

Следећа фаза прикупљања података започиње разрадом инструмената, избором узорка докумената и испитаника и употребом инструмената. Инструменти који се користе су индивидуални и колективни интервју, анализа садржаја (квалитативна и квантитативна) и протокол за непосредно посматрање.

Последња фаза јесте обрада података, њихова анализа и израда дескриптивне верзије извештаја са хронолошким редоследом збивања, без заузимања ставова или саопштавања судова.⁴⁴

На крају се приступа изради коначног извештаја који садржи преглед питања од ширег научног и друштвеног значаја, са посебним указивањем на оно што неопходно даље разрадити и испитати.

Дакле, код планирања студије случаја, као и код других научних истраживања, израђује се нацрт научне замисли, одређује предмет истраживања, наводе претходна сазнања, врши њихова анализа и израђује коначан извештај.

⁴² Милосављевић, С., Радосављевић, И. *Основи методологије политичких наука*. Службени гласник. Београд. 2013. стр. 554.

⁴³ *Ибид.* стр. 554.

⁴⁴ *Ибид.* стр. 555.

Област примене студије случаја

Студија случаја као истраживачки метод дуго је запостављана у научним истраживањима. Оживљавање интересовања за овај метод новијег је датума. Као разлог запостављања студије углавном се наводе замерке и критике као што су немогућност уопштавања, немогућност добијања истих или сличних резултата, субјективност услед добијања квалитативних података и слично. Међутим, аутори који се залажу за употребу овог метода истичу богатство теоријских импликација које садржи проучавање појединачног случаја. Метод случаја је од непроцењиве вредности у прелиминарним истраживањима за откривање значајних веза међу појавама и за формулисање плодних хипотеза.⁴⁵ Предност овог метода огледа се превасходно у домену открића, када се проучава случај који до тада није био истражен или није био истражен у довољној мери.

Студија случаја може наћи примену у области социологије, психологије, педагогије, социјалног рада, медицине, политичке науке, а неки аутори указују и на практичну примену сазнања добијених путем овог метода.⁴⁶ У евалуационим истраживањима, практична примена студије случаја има за циљ генерисање обавештења за акцију и даје одговоре на питања која чине важан део процеса вредновања: каква је природа интеракције међу учесницима програма, какав је њихов став према програму и слично. Посебно је значајно објашњење узрочне везе при увођењу интервенција у реалне животне ситуације које су сложене за примену анкетирања или експеримента.⁴⁷

У практичној примени у педагошким истраживањима метода студије случаја користи се да означи анализе и третирања појединца и породица које одлазе у одређене институције за помоћ у вези са личним проблемима, при чему се инсистира на потпуним белешкама о историји појединца или породице и пратећих околности. Проучавају се „позитивни случајеви”, попут даровитих ученика, добро организоване васпитно-образовне институције и слично, али и „негативни случајеви”, као што су школска деца која показују неуспех или неприлагођена понашања, непотпуне породице и тако даље.⁴⁸

У криминологији се студија случаја користи за проучавање делинквентног понашања и појединих извршилаца кривичних дела.⁴⁹ Овом методом проучава се личност делинквената, њихов развој, објективни и субјективни узроци и услови који су довели до делинквентног понашања. Сматра се да се на овај начин може утврдити етиологија криминалног понашања сваког појединачног случаја. Приликом проучавања неопходно је обухватити социолошке, психолошке, психопатолошке и друге околности, као и податке о полу,

⁴⁵ Шевкушић, С. Квалитативна студија случаја у педагошким истраживањима: могућности и ограничења. *Зборник института за педагошка истраживања*. Година 40. Број 2. Децембар 2008. стр. 240.

⁴⁶ *Ибид.* стр. 241.

⁴⁷ *Ибид.*

⁴⁸ *Ибид.*

⁴⁹ Петровић, К. *Криминологија*. Универзитет Црне Горе. Подгорица. 1998. стр. 65.

узрасту, занимању, месту пребивалишта и боравишта, брачном и породичном стању и тако даље.⁵⁰

У политикологији се студијом случаја могу истраживати: избори; оснивање, развој и функционисање државних органа и институција; оснивање, развој и функционисање политичких странака, покрета, интересних група; ставови и понашања одређених социополитичких група (грађана, припадника нација и националних мањина, припадника конфесија итд.), као и одређених макрогрупа; ставови и понашања појединаца и парова.⁵¹

Закључак

Често се сусрећемо са питањем да ли има потребе за посебним методама политичке науке с обзиром на чињеницу да политичка наука користи методе друштвених наука. Одговор на ово питање је да методологија политичких наука није само потребна, већ је и неопходна. Она је истовремено део методологије наука и научна дисциплина науке о политици. Истраживачи политичких наука и методологије политичких наука истичу да је неопходно правилно откривање, описивање, класификовање, објашњење и предвиђање политичких токова и политичких појава.⁵² Неки од задатака методологије политичких наука јесу управо ти да се развија и омогући коришћење (специјалних) научних метода за стицање сазнања у политичкој науци, научно истраживање саме политике и развијање научних теорија о истој.

На крају треба нагласити да студија случаја представља погодан метод за истраживање политичких појава, а разлози за то су следећи: политичке појаве се испитују као целовити случајеви, холистички, у друштвеном контексту у коме се налазе, уз употребу различитих врста и извора података; примена секвенцијалне анализе омогућава испитивање политичких појава ступњевито, слој по слој, при чему постоји могућност враћања на претходне кораке у истраживању, исправљање грешака и допуњавање података, сумирање до чега се у истраживању дошло и које кораке даље треба предузети. Употребом метода вишеструког случаја могућа је анализа различитих политичких система, различитих политичких партија, лонгитудинална истраживања идеологија и слично.

Литература:

1. Yin, K. R. Case Study Research. Applied Social Research Methods Series. Volume 5. Sage. 2009.
2. Yin, R. K. The Case Study Crisis: Some Answers. Administrative Science Quarterly, Vol. 26, No. 1. (Mar., 1981), pp. 58- 65

⁵⁰ *Ибид.* стр. 66 .

⁵¹ Милосављевић, С., Радосављевић, И. *Основи методологије политичких наука*. Службени гласник. Београд. 2013. стр. 559.

⁵² *Ибид.*

3. Bogdanović, M. Metod slučaja. U: Zbornik Filozofskog fakulteta. Beogradski univerzitet. Beograd. 1988. str. 429-456.
4. Bogdanović, M. Metodološke studije. Osvrti i prikazi. *Sociološki pregled*. Vol. XXVIII (1994), No. 2: 297-300.
5. Đurić, S. Kontrola kvaliteta kvalitativnih istraživanja. *Sociološki pregled*. vol. XLIV (2010), no. 4, str. 485-502.
6. Milosavljević, S., Radosavljević, I. *Osnovi metodologije političkih nauka*. Službeni glasnik. Beograd. 2013.
7. Milošević, N., Milojević, S. Osnovi metodologije bezbednosnih nauka. Policijska akademija. Beograd. 2001.
8. Pejčić, B. *Metodologija empirijskog naučnog istraživanja*. Univerzitet u Beogradu. Defektološki fakultet. Beograd. 1995.
9. Petrović, K. Kriminologija. Univerzitet Crne Gore. Podgorica. 1998.
10. Stepanov, R. Uvod u politiku i politički sistem. Filozofski fakultet u Novom Sadu. Mediteran publishing. Novi Sad. 2008.
11. Subotić, D. Metode naučnog i empirijskog istraživanja. *Politička revija*. Godina (XXI) VIII, vol= 20, br. 2/2009. str. 297-318.
12. Subotić, D. Metode naučnog istraživanja. Univerzitet Edukons. Fakultet za poslovne ekonomije. Sremska Kamenica. 2010.
13. Ševkušić, S. Kvalitativna studija slučaja u pedagoškim istraživanjima: saznavne mogućnosti i ograničenja. Zbornik instituta za pedagoška istraživanja. Godina 40. Broj 2. Decembar 2008. str. 239- 256.

A CASE STUDY IN THE STUDY OF POLITICAL PHENOMENA

Summary: The case study method is insufficiently explored in national literature and neglected in scientific research. When its about case study method the story boils down to stating the basic characteristics of the classification adopted in the framework of the division of research methods. The paper is an attempt of systematization of knowledge about case study method, about the concept and classification of case studies, its advantages and disadvantages, the planning of the study and its fields of application. Special emphasis is placed on the study of political phenomena and the possible use of case studies in political science.

Key words: scientific method, methodology, case study, scientific research, political phenomena, political science

СТАНКО М. БЛАГОЈЕВИЋ*

Факултет политичких наука
Београд

УДК 316.75:316.37

Монографска студија

Примљен: 14.05.2016

Одобрен: 11.06.2016

Страна: 443-455

О НЕПОСРЕДНОСТИ ИДЕОЛОГИЈЕ **хабитус, чулност и антагонизам**

Сажетак: У овом тексту аутор испитује услове могућности говора о непосредности идеологије, кроз пример идеологема о „природној“ раслојености и идеолошке режиме или механизме симболичке размене и репресије. Општи поступак представља разматрање структуре егземпларних становишта оваквих режима говора о идеологији код Пјера Бурдјеа и Жака Рансијера, до проналажења критичне тачке непосредности која се анализира као идеолошки неуралгична у фигурама *asylum ignorantiae*. Модел анализе се заснива на алтисеровској претпоставци приоритета идеолошких пракси и механизма у односу на садржину и субјекте у идеолошком пољу. Полазећи од стандардних мотива непосредности, спонтанитета, аутоматизма, чула и тела, разматра се улога идеологије у логици размене и механизмима репресије, како би се расветлио однос пристајања и принуде у непосредности деловања идеологије. Као основни закључак, поред налаза у погледу критике појма еманципације, демонстриран је категоријални склоп у коме се представља нестандартни модел идеолошке непосредности, према коме се непосредност идеологије остварује унутар сложене структуре идеолошког антагонизма.

Кључне речи: идеологија, спонтанитет, раслојеност, репресија, артикулација, антагонизам

Непосредност и егземпларност

Питање о непосредности идеологије које овде желимо да поставимо може се формулисати сасвим једноставно, као питање места непосредности у важењу или механизму деловања идеологије. Ипак, смисао овог питања, као ни значај тог питања који се чује у непосредности као хитности тог питања, није тако једноставан као ова његова формулација која својом привидном непосредношћу одговара нашој теми.

Тешкоћа је у томе да се за ма који конкретан пример покаже његова парадигматичност или узорност, а да се притом у разматрање имплицитно не

* stanko.blagojevic@gmail.com, 064/842 00 12

уведу већ делујући идеолошки критеријуми. Ипак, овде није реч о неизбежном злом кругу, јер се он може разрешити обртањем смера испитивања. Наиме, уколико у разматрању пођемо од важења ка идеологему, од деловања за које се *испоставља* да идеолошки важи, а које нас ипак затиче, ка *накнадној* артикулацији у конкретан идеологем, тада се круг разрешава и пре него што се формирао.

У том погледу, погодан је размотрити пример идеологема који је истовремено парадигматичан, у смислу његовог идеолошког карактера и антагонистички, како његово разматрање не би било тривијално. Пратећи поступак радикализације, узмимо саму структуру овог проблема за конструкцију примера. Утолико, погодна илустрација за наше извођење може бити артикулисана идеологемом да је *људско друштво несводиво (природно, нужно) раслојено, односно да је друштвени поредак вредносно неотклоњиво хијерархијски подељен*.

Овај идеологем код нас важи као пример, иако се иначе може узети и као општа претпоставка важења идеолошког склопа, као и радикални израз антагонизма, будући да допушта могућност раслојавања вредности саме, па је и општи израз раслојавања. Са друге стране, претпоставка важења овог идеологема није тривијална, будући да представља супротност иначе доминантним идеолошким дискурсима једнакости, равноправности и демократије, па је у складу са класичном претпоставком улоге идеологије као прикривања или илузорности.

Непосредну поткрепу за постављање овог примера на теоријском плану могу представљати чувени ставови Канта (Immanuel Kant), да је „човек животиња којој је, кад живи међу осталима у својој врсти, потребан господар“ (Kant, 1974: 33), или Маркса (Karl Marx): „Сваки индивидуум посједује друштвену моћ у облику неке ствари. Одузмите ствари ту друштвену моћ, па ћете је морати дати особама над особама.“ (Marx, 1979: 63) Такође, могли би посматрати заплет „самоскривљене незрелости“ (Kant, 1974: 43) или „добровољног ропства“ (La Boesi, 1986: 21-22) односно парадокса да се подвргавање као одустајање од слободе логички мора слободно изабрати, што води и практичкој противречности да подвргнути оправдава сопствену подвргнутост њеним слободним избором, па стога „увек већ“ заслужује своју подвргнутост.

У конкретнијем практичком смислу, на нивоу „обичног“ искуства, реч је о, рецимо, ноторном искуству „двоструке“ евиденције јавно исповеданог и „интимног“ уверења, као и мање ноторног искуства разлике тог интимног уверења и деловања (где се испоставља да је веровање само најпре или битно *спољашње*). Ово би се, у заоштреном смислу могло илустровати, рецимо и *непосредним* доживљајем да је, без обзира на „очигледност“ евентуалне деградације статуса или општих животних прилика неког субјекта, или управо због ове очигледности, са њим тешко или привидно *немогуће* започети дијалог о еманципацији од тих прилика. У смислу историјски ауторитативног поткрепљења, укажимо и да се као једна од емфатичних фигура управо оваквог увида може узети већ место Платоновог мита о пећини, да ће оковани пружати отпор оном ко би их ослобађао окова, све до трагичног исхода (Platon, 1991: 117).

Овде је важно увидети да ми за пример деловања идеологије не узимамо разлику између читаоца и оваквог претпостављеног субјекта, већ пре ову немогућност, која може узети облик „нереалности“ или апсурдности. Штавише, овде није реч ни о тумачењу које би у овим баријерама препознало парадигматичне идеолошке ефекте, забране без директне забране, путем дерезализације или исмевања. Оно што ми заправо питамо је на чему је та немогућност „заснована“?

Првенство праксе

У теоријски веома прегнантном смислу, адекватан модел одговора на питање непосредног деловања идеологије понудио је Алтисер (Louis Althusser), кроз паскаловску формулу: „Клекните, покрећите усне као да се молити и вероваћете“ (Althusser, 2009: 61). Значајна последица овакве фигуре за наше питање је што он наизглед отклања питање издвојиве тачке додира, привилегованог места или механизма који би посредовао између праксе (молитве) и уверења.

Међутим, иако овај модел одговара нашем поступку обртања од важења ка идеологему, његова претпоставка је да су практички смисао и симболички садржај молитве познати и пре чина клечања, као што је на делу и жеља да се верује пре него што је веровање интериоризовано. Утолико, делује као да је *услов могућности да се пита о бар привидно непосредном деловању идеологије да веровање које је на делу није (бар не унапред) жељено и да механизам процеса којим је оно интериоризовано није познат субјекту који се влада у складу са тим уверењем.*

Наравно, Алтисерова поента код овог примера је другачија, он га користи да би указао на битну материјалност идеологије, односно да би из механизма њеног деловања искључио свест као посредујући моменат који у то деловање уводи логику привидно независну од идеолошког склопа (Althusser, 2009: 60). Тако се може узети да пример своди свест на епифеномен деловања логике идеолошког склопа. Сам идеолошки механизам, тако, не посредује између „спољашности“ и „унутрашности“ субјекта, већ *производи* ову границу (односи се на, рецимо, свакодневну евиденцију о разлици исповеданог и „интимног“ уверења) трансформишући *форме* пракси или *структуре* идеолошких апарата у *садржину* или *важење* идеја, односно идеологема.

У том смислу, ми усмеравамо наше питање ка месту непосредности ове трансформације.¹

Заправо, уколико тек питање *важења* идеологема омогућује знање о процесу који га производи, тамо где овај основ није проблематизован, место које он заузима у теоријском разматрању може се разумети као слепа мрља, симптомална тачка замрачења, црна кутија која производи важење захваљујући непознавању њеног рада, у фигури коју је управо у овом контексту Михаил

¹ Сличан предлог са другачијом поентом износи Славој Жижек (Slavoj Žižek, 2002: 68).

Бахтин (Михаил Бахтин – Валентин Николаевич Волошинов²) назвао „*asylum ignorantiae*“ (Bahtin, 1980: 13). Дакле, у потрази за овим основом, уточиштем незнања, место трансформације представљало би симптом идеолошке мистификације.

Спонтанитет и хабитус

Погодан облик демистификације појма непосредности као спонтанитета, појма који означава неуралгију непосредности између унутрашњег и спољашњег, активног и пасивног у језгру идеолошких механизма, у овом смислу може се пронаћи код Пјера Бурдјеа (Pierre Bourdieu), у појму хабитуса (Burdije, 1992: 158, Bourdieu, 1999: 68). Основна матрица је следећа: *структуре*, објективне и „материјалне“ у ужем смислу (институције), представљају основу производње *хабитуса*, као „система трајних диспозиција“ (Burdije, 1999: 158), који у својим односима формирају или структурирају *праксе*, тип односа који у стратешким констелацијама тежи да (повратно) репродукује структуре које су њихов услов могућности (Burdije, 1999: 158-159). У том склопу, хабитус представља „матрицу опажања, вредновања и деловања“ (Burdije, 1999: 162), што га заправо чини актером практичког деловања, односно идеолошким субјектом у нашем оквиру.

Не упуштајући се у подробније тумачење сваког од момената овог склопа понаособ, демистификација фигуре спонтанитета састоји се у томе што се хабитус не појављује као споља или независно гарантован моменат, већ само као посредујућа функција између институција и пракси, као субјективни моменат репродукције целине симболичког склопа. У категоријалном смислу, демистификација се постиже конституисањем субјекта на пољу интерсубјективности, свођењем његове основе на пресек или искуство интеракција. У том пољу, хабитус посредује између трајних, институционалних структура и коњунгура, стицајима околности у распоредима (или односима снага) оличеним у ситуацијама (Burdije, 1999: 162). Притом, сама интеракција описана је као оптицај (Bourdieu, 1992: 64-68) или континуирана размена на тржишту симболичке, односно дикурзивне производње, где се само кретање или улазак у односе размене на тржишту обавља под притиском логике тржишта – очекиване добити, цензуре или аутоцензуре (Bourdieu, 1992: 66), у смислу допуштеног и очекиваног ради прихваћености или остварења добити. Само индивидуално понашање, пак, у првом реду није дириговано познавањем механизма тржишта, већ аутоматизмом (Bourdieu, 1992: 64), насталим у искуству размена.

Штавише, посредовање хабитуса је ограничено, будући да цензура као *тржишни* инструмент одређује „шта ће се смети а шта се неће смети рећи“ (Bourdieu, 1992: 66) и тако функционише као *иманентни регулатив* у производњи хабитуса. Хабитус, као производ целокупног искуства пласмана (Bourdi-

² Идентитет аутора је споран, али поред евентуалне занимљивости чак и у идеолошком смислу, ова околност није од значаја за разматране ставове.

eu,1992: 72) на симболичком или дискурзивном тржишту, задобија стабилан осећај вредности језичких употреба (Bourdieu,1992: 72), али и сопствене вредности, као носиоца различитих односа (Bourdieu,1992: 73).

На први поглед, у оваквом склопу је сваки облик непосредности хабитуса растворен у интеракцију, односе између хабитуса у праксама које репродукују институције. Са друге стране, непосредност је у објективном смислу сведена на аутоматизам понашања по законима тржишта. Делује као да је у таквом склопу непосредно важење идеолошког пренето на структуре, односно институције, па да је „цена“ демистификације одустајање од непосредности идеологије. Ипак, хабитус наставља да се у посредујућој функцији појављује као матрица вредновања, што представља котву идеолошке непосредности у његовој „унутрашњости“.

Како се ова непосредност обезбеђује или „враћа“? Претходно поменуто непознавање механизма тржишта, које је важило као моменат његове објективности, у симболичком оптицају на субјективној страни омогућује таложене претходних искустава у *непосредност осећаја вредности* као накнадног ефекта процеса *заборављања* до изједначења склоности са подсвешћу (Burdije, 1999: 162) конкретних симболичких размена, као *системском* учинку колективног понашања под стратешким претпоставкама.

Дакле, према овом моделу, спонтаност је растворена у објективност деловања закона тржишта (симболичке) размене и стратешке ефекте интеракције, док је функција непосредности очувана заборављањем, као процесом путем којег се интериоризоване „вредности“, односно, *mutatis mutandis* идеологеми појављују као непосредни, затечени и аутоматски или „очигледно“ важећи, брисањем трага о њиховом пореклу.

Додатно, сама непосредност идеологије појављује се и у „средству“ симболичке производње, односно телу. Наравно, није реч о соматском, већ о томе да је тело „увучено“ у поредак симболичког временском структурацијом, одлагањем или култивисањем (Burdije,1999: 178), да у својим положајима, ставовима и начину артикулације представља непосредни додир субјективности и симболичког окружења, па стога у свом држању непосредно репродукује хијерархијске односе, непрекидно и неопозиво се артикулишући у важеће симболичке распореде вредности, *подвргавајући се или протествујући* (Bourdieu,1992: 76-80). Штавише, у експресивној артикулацији, тело *се представља* као јединствен, тренутно опажљив лик или „хексис“ или егзис (Burdije,1999: 172), отелотворење идеологије у складу са „физиономијом“ (Burdije,1999: 170), света, као гешталт-производ намењен *тренутном* вредновању у идеолошкој размени, у перспективи која одређује и перцепцију и границе замисливог (Burdije,1999: 160-161), за сваки субјект. Према оваквој анализи, сам оптицај не само да би имао улогу паскаловске фигуре молитве у смислу механизма непосредног важења идеологема, већ би произвео и идеолошки хоризонт укупне перцепције и имгинације (Burdije,1999: 160-161).

У овом склопу, поводом нашег примера, немогућност или отпор за почињању дијалога о еманципацији била би седиментирано искуство адекват-

ности или умесности спрам идеолошки већ импрегниране ситуације, док је структурни основ идеологема раслојености *истовременост* или преклапање вредносног диференцирања субјеката и учешћа у оптицају, које није намерно, већ системско у произвођењу хабитуса услед сличности ситуација кроз класни укус, стил и блискост на нивоу сензибилитета (Burdije, 1999: 171), па се испоставља да за Бурдјеов модел наш пример идеологема о „природној“ раслојености људског друштва не представља само један од могућих примера, већ парадигму непосредности идеологије.

Делује као да у овом моделу налазимо одговор на наше питање, али на делу је и једна тешкоћа. Наиме, ми смо, поводом паскаловске фигуре, утврдили да значај питања о непосредности идеологије зависи од тога да смисао праксе не буде унапред познат, што је мотивом заборављања превазиђено, али као кључни мотив за учешће на симболичком тржишту фигурира жеља за симболичком добити, а улога жеље је спорна, уколико *посредује* између непознавања механизма размене и интеракције и утолико је пре моменат идеолошке репродукције, него њена непосредност.

Усто, као моменат који непосредно омета потпуност анализе појма спонтанитета као тачке непосредности појављује се питање *критеријума* заборављања. Уколико се ово питање поставља у оквиру механизма идеолошке репродукције, критеријум селекције не може бити просто објашњен структуром раслојености, будући да Бурдје у симболичку размену укључује амбиваленцију између подвргавања и антагонизма. Са друге стране, ми не истражујемо порекло друштвених разлика, већ непосредност деловања идеологије независно од конкретног лика тих разлика. Стога би могли бити у искушењу да овај критеријум не посматрамо јединствено, већ да претпоставимо да сваки друштвени слој у складу са својим положајем развија посебне критеријуме селекције, али тада то не би био критеријум раслојавања, већ само скуп раслојавајућих критеријума, чиме би појам заборављања изгубио специфичност.

Другим речима, пошто сам појам заборављања не обезбеђује критеријум селекције, заборављање, поред механизма у подлози „спонтанитета“, упућује и на остатак, активни облик *потискивања*, и то не у психолошком, већ политичко-идеолошком смислу репресије. Ипак, уколико се, тако, испоставља да недиференцирани појам заборављања представља облик идеолошки импрегнираног *asylum ignorantiae*, вредност појма хабитуса (у смислу непосредности као уклањања трагова посредовања и настајања вредности у интеракцији) може се сачувати уколико појам заборављања анализирамо преко момента потискивања, односно принуде. Додатно, у оквиру саме структуре Бурдјеовог становишта, моменат репресије се наслућује у позадини привидно чисто симболичких момената одлагања или култивисања тела као *непосредног* идеолошког инструмента или апарата, али и цензуре и аутоцензуре, механизма привидно иманентних логици тржишта. У том погледу, и питање о непосредности идеологије помера се ка проблему репресије.

Чулност и репресија

Основ за развијеније тумачење овог мотива може се у одговарајућем смислу пронаћи код Жака Рансијера (Jacques Ranciere). Заправо, значајан део Рансијеровог становишта се може у извесном смислу реконструисати као тумачење односа мотива принуде и раслојавања у односу на идеолошко поље. Наиме, неједнакост се, према Рансијеровој реконструкцији општег места (Ransijer, 2014: 3), одржава захваљујући томе што подвргнути „не познају законе доминације“ (Ransijer, 2014: 3), при чему је „то незнање последица самог механизма израбљивања.“ (Ransijer, 2014: 3) Рансијерова поента је у томе да се, према овим претпоставкама, не може извршити прелаз из логике једнакости ка логици неједнакости и обратно (Ransijer, 2014: 8), па се тако појављује и круг самоодржања раслојавања, који одговара просветитељском парадоксу, као и структури Бурдјеовог модела.

Оно што Рансијер, следећи Платона (Ransijer, 2014: 4-5), наводи као *разлог* за то раслојавање је разлика употребе времена, које својим јединством или оскудношћу не допушта различитост, у овом случају, банаузијског и политичког ангажовања. Поводом овог места, напомнимо да, иако може деловати да оно представља десупстанцијализацију принципа раслојавања, треба увидети да овде време важи само као негативан критеријум. Заправо, читав механизам раздвајања путем времена односио би се на одсуство времена као времена *рефлексije* у случају банауза, при чему би рефлексija представљала тачку ослонца или услов могућности *стратешког* мишљења, а стратегија основ учешћа за препознавање и деловање у *антагонизму*. Утолико, деловање овог механизма не раствара супстанцијалност подела, већ само показује како време као фактор стратешког одношења може представљати субстрат „самоиспуњавајућег пророчанства“ или таутологије идеологема раслојености у раслојеном друштвеном склопу.

У ствари, банаузијско или егзистенција под тлачењем баналног рада заиста постаје непријемчива за рефлексiju и она то постаје услед тлачења самог – фигура коју Рансијер назива „поделом чулног“ (Ransijer, 2014: 5) и која представља лик репресије у темељу идеолошког склопа. Ова фигура или појам одговара нашем интересу за непосредност идеолошког јер се заснива на непосредности чулног, у смислу да чулно већ по себи представља облик непосредности, као и да управљање чулним представља свеобухватну стратегију власти, с обзиром да чулно искуство одређује границе која осмишљава искуство (Ransijer, 2014: 5). Утолико, реч је о моделу према коме се основа идеолошког посредовања састоји у управљању садржином укупног искуства путем ограничења непосредног, чулног искуства у раслојеној структури друштва која сваком слоју додељује оно што он може мислити преко оног што може осетити чулима, при чему је време живота или рада инструмент којим се подела врши. У том смислу, подела чулног представља раслојавање као „матрицу која дефинише читаву конфигурацију видљивог, изрецивог и мисливог“ (Ransijer, 2014: 5), управо као што је код Бурдјеа био случај са идеологијом. Са друге стране, именовање, односно одређење режима чулног распореда као „полиције“ (Ran-

sijer, 2014': 47), иако у нестандартном значењу који се у великој мери поклапа са уобичајеним доменом политичког (Ransijer, 2014': 47), сведочи о темељној репресивној функцији овог режима над чулним.

Са друге стране, отварање перспективе подвргавања „одоздо“, раслојавањем чулног, представља другачији начин постављања питања који отвара и пут отпора, према мотиву који Рансијер именује као „консензус-дисензус“ (Ransijer, 2014: 5). Наиме, ако излазак из идеолошког круга није био могућ услед тога што је он представљао „самоиспуњавајуће пророчанство“ подвргнутости и одговарања подвргнутости, то је било услед тога што подвргнути својим прихватањем потврђују тлачење као праведно. Са друге стране, уколико се њихов положај посматра као *искљученост* из консензуса, тиме што се њихов положај посматра као неспособност за артикулацију говора о праведном и неправедном (Ransijer, 2014: 14), тада они својим положајем не потврђују структуру подвргавања. Заправо, на делу је граница између способног и неспособног за разуман или уважен говор (Ransijer, 2014: 5) или подела на оне који су способни за говор и оне који, попут животиња производе буку (Ransijer, 2012: 186).

Тако, мотив дисензуса као расправе око смисла самог говора или линије разграничења говора и буке, укљученог и искљученог (Ransijer, 2014': 11,36,40,154), као и мотив поделе чулног као конкретног инструмента друштвеног раслојавања представљају моменте који обједињују непосредност деловања идеолошког у паскаловској функцији (механизам поделе чулног) са антагонистичком структуром идеологије.

Ипак, у односу на наше питање о непосредности идеологије и идеологема раслојености појављује се и значајна дилема. Наиме, иако је у овом склопу однос непосредности и репресије битно успостављен према функцији друштвеног раслојавања, и овде репресија наставља да делује изван домена идеологије, будући да се, према Рансијеру, идеологија разликује од „поделе чулног“ утолико што „расподела чулног нема никакве везе са илузијом или знањем.“ (Ransijer, 2014: 5) Тако, иако надамак нашег одговора, структурно позиционирање репресије изван идеолошког поља ускраћује нам могућност да репресију разумемо као место непосредности идеологије. Са друге стране, дилема је у томе да ли се уопште идеологија мора разумети као домен знања или илузије. Већ према нашим претпоставкама о домену непосредног важења идеологије *између* аргументације и силе, јасно је да непосредност не тражимо у знању, емфатично или стриктно узетом, док се илузија као критеријум разлике појављује само ако се илузија поистовети са обманом или голим привидом, што не важи уколико се допусти да идеологија у себи носи и потенцију еманципације.

Како би разрешили ову недоумицу око примењивости односа репресије и идеологије на наше питање, размотримо пример поделе чулног који преко једне приповести анализира Рансијер. Реч је о једном новинском извештају из доба револуције у Француској 1848. године, у коме се говори о столару, који, прекидајући посао током постављања паркета, заустављајући рад, гледа кроз прозор и ужива у маштању „више него власници сусједних резиденција“ (Ran-

sijer, 2014: 11). Иако на први поглед не делује да би оваква тема била значајна у тренутку револуције, Рансијер указује да је у овом естетском прекиду тлачења, односно у еманципацији од „начина... постојања, говора и дјеловања...“ (Ransijer, 2014: 10), на делу „реконфигурација свакодневног искуства која проналази вријеме и мјесто слободе и једнакости у времену и простору у којем радника искориштава шеф како би градио кућу у којој никада неће живјети.“ (Ransijer, 2014: 11)

У конкретном смислу, антагонизам или еманципација се одвија кроз освајање времена и као „естетска револуција“ (Ransijer, 2014: 17), промена чулног у смислу „покушај(а) узимања времена које (радници) 'нису имали' како би одлазили на она места за која се претпостављало да на њима немају шта да раде.“ (Ransijer, 2014: 10)

Битан увид који Рансијер омогућава тезом о подели чулног је тај да еманципација не мора поћи од знања о структурама или механизмима подвргавања, што омогућује и да идеологија еманципације испуни наш услов непосредности деловања идеологије. Напротив, пошто је противречност *свеприсутна и оличена у непосредном, чулном уоквирењу искуства*, тада ће и свако одударање, одступање од чулне праксе која припада сопственом положају представљати остварење антагонизма. Ипак, као што смо већ напоменули, ово јединство непосредности и еманципације наизглед се одвија независно од идеологије.

Међутим, у примеру столаревог погледа кроз прозор, колико год да је чин еманципације практички непосредан у естетском избијању и колико год да је и сама ова естетика непосредна заснивајући се на чулности, на делу је ипак идеолошко посредовање, будући да се смисао естетског момента не заснива само на прекиду сопствене везаности искуства за тлачење, већ и на присвајању искуства, то јест уживања других, оних који врше тлачење и које овај поглед кроз прозор тежи да превазиђе. Утолико, да би овај поглед имао еманципацијску снагу, да би ослободио имагинацију, његово значење мора имати *идеолошку вредност већ по предумишљају*. Као у паскаловском примеру молитве, већ познато идеолошко значење или вредност акта не само да су присутни у покушају превазилажења поделе чулног, већ и у самој тој подели, управо као садржина искуства или његов хоризонт.

Пример, тако, показује више од оног што је позван да илуструје. Свеприсуство еманципације, постигнуто захваљујући отклањању идеолошке вредности поделе чулног и тотализацији репресије, плаћено је одбијањем увида да привид слободе битно учествује у одржавању репресије (Ransijer, 2014: 13)³ и у њеном свођењу на фантазам погледа кроз прозор. Другим речима, илузорност слободе је део оног што подвргнуте држи „затворене“ у домену поделе чулног. Утолико се идеолошко посредовање испоставља као спона између репресије и еманципације (што решава нашу претходну недоумицу), будући да претходи отпору подели чулног, док се разлика између фантазма слободе који додатно подвргава и стварног чина еманципације може успоставити тек

³ Ово је Алтисерова поента у погледу двоструке природе субјективности (Altiser, 2009: 80).

суочавањем са репресијом које производи знање, или искуство о њеним механизмима. Укратко, непосредност је код Рансијера одсутна у идеолошком услед постављања репресије и еманципације ван ње, али се репресија враћа у идеологију у фигури добровољног подвргавања. Стога се наше питање помера ка томе да ли се однос између *подвргавања и еманципације* може узети као непосредност идеологије и како би се то могло разумети.

Карикирајући или заоштравајући консеквенце Рансијеровог примера, ако већ поглед кроз прозор сведочи о непосредности еманципације, тада чулна непосредност линије коју преко текста повлачи цензора рука или непосредност контакта између леђа и полицијске палице постају прилика за еманципацију пре свега по њиховом репресивном *значењу*, не непосредно, као што је и непосредност идеологије садржана у аутоцензури и леђима која остају савијена на дуго након што осећај бола престане.

Тако се испоставља да је у овом склопу *asylum ignorantiae* присутан у непрепознавању учешћа подвргнутих у тлачењу као идеолошке димензије раслојавања, као и то да ауто-репресивна димензија тог учешћа упућује на непосредност идеолошког. Насупрот Рансијеровом покушају разграничења, непосредност идеологије се враћа као репресија унутар њеног домена. У овом смислу, и постављање паркета и поглед кроз прозор имају улогу паскаловске молитве, али нама још увек није познат непосредни идеолошки механизам њиховог односа.

Непосредност и антагонизам

Тако, у нашем претходном разматрању о непосредности идеологије суочили смо се са противречним или амбивалентним последицама: што год смо више инсистирали на *непосредном* деловању идеологије, то се оно испостављало *посредованије* пристајањем или репресијом, док је окретање ка *непосредности* прихватања раслојености и репресије упућивало на *посредовање* идеолошким дејством. Ипак, ова структура није нужно парадоксална, будући да се отпор може приписати идеолошкој импрегнираности самих претпоставки.

Најпре, разматрање Бурдјеових и Рансијерових ставова указује на погодну диференцијацију појма идеолошког. Ако прво становиште представља дејство идеолошког као циркулацију идеологема у симболичкој размени, друго упућује на имплицитно или подземно деловање идеологије у организовању распореда репродукције живота. У оквиру нашег примера или идеолошког ефекта раслојавања, дејство идеологије се појављује и у артикулацији која га прикрива и у блокирању артикулације која га демонстрира или оспорава, а тешкоћа је у реконструисању непосредности деловања механизма који производи наизглед дивергентне ефекте.

Надаље, у случају првог становишта, непосредност идеологије је изостала услед одсуства везе „симболичке“ или системске принуде унутар идеоло-

шког поља и принуде на учешће (или искључење из размене), силе која санкционише „правила игре“ ван идеолошког поља (тако, овде се ефекат „као да“⁴ не односи само на правила игре, већ и на држање „као да“ је у питању игра, а не принуда, што формално завршава у структури „као да 'као да' “, али се у то овде не можемо даље упуштати). У случају другог, непосредност идеологије била је одсутна услед искључења дејства репресије *унутар* идеолошког поља, при чему су оба ова поступка представљала својеврсни облик *asylum ignorantiae*.

Јединство у анализи ова два становишта омогућује нам алтисеровска, односно паскаловска фигура са почетка текста. Наиме, уколико се она не разуме као апстрактни (индиферентни) прелазак форме у садржину, већ непосредни идеолошки учинак праксе, тада постаје видљиво да са једне стране рансијеровска репресија подразумева праксу симболизације раслојавања (прихватање), као што и бурдјеовска пракса симболичког оптицаја подразумева принуду као репресију.

На трагу алтисеровске демистификације *asylum ignorantiae*, коју и он сам предузима на основу Грамшијевих ставова (Gramši, 1980: 80-82) које и ми овде продубљујемо и мењамо им оријентацију ка питању непосредности, у сврху отклањања отпора разумевању непосредности идеологије не можемо напросто прибећи посредовању принуде унутар и ван идеолошког поља, будући да би то блокирало могућност разумевања непосредности. Са друге стране, практички карактер идеолошке непосредности (могућност еманципације идеологијом) не дозвољава да се сама непосредност сведе на принуду. На основу ових претпоставки, сваки покушај *помирења* ових противречности ма којим моделом једноставне непосредности представљао би процес решавања квадратуре круга уписивањем (што оставља остатак *ad infinitum*, код нас *asylum ignorantiae*) или тражења тачке односа духа и тела у пинеалној жлезди (Descartes, 1964-1974: XI, 351) , као метафизички остатак *asylum ignorantiae*.

Пут који остаје отворен између логичких принуда два размотрена становишта могао би се засновати се на увиду да је идеологија и као експлицитно идеолошко поље и као идеолошко дејство организације производње живота битно неодређена, односно да је основ идеолошког смисла или значења оба аспекта непосредности одређен тек апологетском, легитимишућом или критичком, оспоравајућом артикулацијом. Ствар је у томе да идеологем једнакости истовремено представља артикулацију која прикрива раслојавање и артикулацију која га критикује. Пошто, према претпоставци, нема ничега у самом идеологему о једнакости што га унапред одређује као инструмент прикривања доминације или средство еманципације, примарни идеолошки ефекат представља *подразумевање* да је једно или друго случај. Ипак, непосредност идеологије је у овом смислу гола апстракција, будући да се сама идеологија раставља на међусобно индиферентне могућности подвргавања или еманципације. У том погледу, насупрот непосредности *ефеката* идеологије у прихватању или

⁴ Ова поента се може критички проследити на ставове које износе Жижек (Žižek, 2002: 55) и Рансијер (Rancière, 2014: 6).

одбијању свог инфериорног или супериорног места у структури друштва, *конкретан лик непосредности саме идеологије представљао би тек идеолошки антагонизам*.

Наиме, непосредност идеологије у овом смислу заснивала би се на томе да антагонизам врши принуду идеолошких учинака на артикулацију или манифестацију латентних дејстава, тенденцијски *укидајући разлику између спонтаних идеолошких дејстава пракси и експлицитних идеологема*. Овим процесом, антагонизам не само да *непосредно* расветљава односе принуде у и ван идеолошког поља, већ и укида „очигледност“ идеолошких вредности или непосредност њиховог претходног важења, *ретроактивно свводећи непосредност идеологије, раслојеност и неартикулисаност, то јест прихватање подвргавања, на ефекте повлачења у антагонизму или повлачења самог антагонизма у латенцију*. У основи, антагонизам ефективно концентрише расуте ликове идеолошке непосредности уверења, као и непосредност дејства механизма потчињавања на јединствену и непосредну тачку додира страна у сукобу, који ретроспективно конституише и те стране у њиховом идентитету. У погледу нашег питања са почетка о немогућности дијалога о еманципацији са деградираним субјектом, ова се сада може појавити као рационализација одустајања услед, рецимо, „угрожавања туђег достојанства“, која треба да прикрије сопствено подвргавање.

Заправо, уколико са једне стране питање о непосредности идеологије и само делује као *asilum ignorantiae*, парадигматични учинак идеологије која производи привид непосредности, заједно са категоријама очигледности, спољашњег, унутрашњег, спонтанитета и слободе, тада антагонизам представља јединствену тачку непосредности у којој се тај привид остварује. У том погледу се непосредност идеологије, као и стварни покушаји историјске еманципације насупрот сложенем и посредованом механизму подвргавања и његовог прихватања, испоставља као догађај пре него место или механизам а притом и као изузетак или реткост.

Литература:

1. Altiser, Luj (2009): *Ideologija i državni ideološki aparati*, Karpos, Loznica
2. Bahtin, Mihail (1980): *Marksizam i filozofija jezika*, Nolit, Beograd
3. Burdje, Pjer (1999): *Nacrt za jednu teoriju prakse*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd
4. Descartes, Renatus (1964-1974): *De homine*, Adam, C. Tannery, P. eds. Paris
5. Gramši, Antonio (1980): *Filozofija istorije i politike, izbor iz dela, pisma iz zatvora*, Slovo ljubve, Beograd
6. Pierre Bourdieu (1992): *Što znači govoriti*, Naprijed, Zagreb
7. Žižek, Slavoj (2002): *Sublimni objekt ideologije*, Arkzin, Zagreb i Društvo za teorijsku psihoanalizu, Sarajevo
8. La Boesi, Etjen de (1986): *Rasprava o dobrovoljnom ropstvu*, Filip Višnjić, Beograd

9. Kant, Immanuel (1974): *Ideja opšte istorije usmerene ka ostvarenju svetskog građanskog poretka i Odgovor na pitanje: Šta je prosvetčenost*, u: *Um i sloboda*, Ideje (posebno izdanje), Beograd
10. Marks, Karl (1979): *Osnovi kritike političke ekonomije*, tom I, Prosveta, Beograd
11. Platon (1991): *Politeia*, Demetra, Zagreb
12. Raveson, Feliks (2011) : *O navici*, Službeni glasnik, Beograd
13. Ransijer, Žak (2014) *Sveska br.5 Metoda jednakosti: politika i poetika*, Edicija Jugoslavi-ja, Beograd
14. Ransijer, Žak (2014') *Nesaglasnost*, Fedon, Beograd
15. Ransijer, Žak (2012) *Na rubovima političkog*, Fedon, Beograd

ON THE IMMEDIACY OF IDEOLOGY

Summary: In this text, the author is examining the conditions of the possibility of the discourse on the immediacy of ideology, by the example of the ideologeme on “natural” stratification and ideological regimes or mechanisms of symbolical exchange and repression. The general procedure presents reconsidering of the structure of exemplary standpoints of such regimes of discourse on ideology, in Pierre Bourdieu and Jacques Ranciere, to the effect of finding the critical point of immediacy, which is analyzed as an ideological neuralgia in figures of *asilum ignorantiae*. The model of analysis is based on the Althusserian preposition of the priority of ideological practices and mechanisms to the content and subjects of the ideological field. Starting from the standard motifs of immediacy, spontaneity, automatism, senses and body, the role of ideology is considered within the logic of exchange and mechanisms of repression, in order to elucidate the relation of consent and coercion in the immediacy of ideological effects. As a main conclusion, beside the findings in regard to the critique of the concept of emancipation and simplification of the issue of immediacy, a categorical set is demonstrated within which a non-standard model of ideological immediacy is presented, according to which the immediacy of ideology is realized within a complex structure of ideological antagonism.

Key words: ideology, spontaneity, stratification, repression, articulation, antagonism

ЛИЛИЈАНА ЧИЧКАРИЋ*

Институт друштвених наука
Београд

УДК 316.334.3(497.11):305-055.2

Монографска студија

Примљен: 12.05.2016

Одобрен: 15.06.2016

Страна: 457-474

ПОЛИТИЧКА ПАРТИЦИПАЦИЈА ЖЕНА СА ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА СИТУАЦИЈУ У СРБИЈИ**

Сажетак: У првом делу текста се разматрају различити теоријски приступи и емпијски резултати истраживања политичке партиципације жена у развијеним демократијама претежно англосаксонског подручја. Анализира се утицај сооцијалних, политичких, психолошких и културолошких фактора на учешће жена у политичком животу и препреке на које жене наилазе током политичке каријере. Посебно се разматра деловање политичких партија и њихов учинак у промовисању и кандидовању жена на политичке функције. Проблем репрезентације женских интереса представља један од круцијалних проблема који заокупља пажњу истраживача у овој области. Други део текста се фокусира на ситуацију у Србији током периода транзиције друштва после Милошевићеве владавине, и представља покушај да се прикажу резултати деловања родних политика у пракси. На основу статистичких података и налаза емпијских истраживања реконструише се модел политичке партиципације жена у Србији, са посебним освртом на учешће жена у парламентарном животу и раду политичких партија. Анализирају се препреке за политичко деловање и указује се на проблеме и могућа решења у домену дескриптивне и супстанцијалне партиципације жена у скупштини.

Кључне речи: жене, политика, партиципација, репрезентација, парламент, политичке партије, Србија

Увод

Партиципација жена у политичким институцијама је сложен и мултидимензионалан процес који се може посматрати на три различита структурна нивоа. На институционалном нивоу, као промовисање родне свести и формирање представничких тела пријемчивих за жене. У домену репрезентације, као континуирани избор жена у парламент, подстицање њихове кандидатуре и

* lcickaric@idn.org.rs

** Текст је настао у току рада на пројекту бр.179039, који се реализује у Институту друштвених наука у Београду уз финансијску подршку Министарства за просвету, науку и технолошки развој Републике Србије.

промовисање родне једнакости у изборном законодавству. И коначно, на дискурзивном нивоу променама у парламентарном и политичком језику, јавном обраћању и медијској репрезентацији жена. Овакво тумачење политичке партиципације потиче из политичке теорије и праксе развијених демократских система англосаксонског подручја. Политичка партиципација и репрезентација су два различита проблема. Партиципација је неопходан, али не и довољан услов за репрезентацију. Међутим, репрезентација не произилази аутоматски из партиципације. Добар пример је чињеница да су жене шром света учествовале у политичким и друштвеним покретима у кризним временима, али након тога су се увек повлачиле из официјелне, институционалне политике и јавног живота. Повећање пропорционалног учешћа жена у телима представничке демократије је део ширег проблема који обухвата промене у политичком систему и политичкој култури, у идејним и идеолошким обрасцима, који се темеље на становишту да је политичка активност жена прихватљива и пожељна. Без узимања у обзир ширег друштвеног контекста, економској и политичког развоја друштва, који условљавају обим и начине на које се жене могу бавити политиком, сам захтев за дескриптивним и супстанцијалним повећањем броја жена у политичким институцијама остаје на декларативном нивоу. Исто тако, квантитативна репрезентација губи на значају уколико није истовремено и суштинска, односно ако се ставови и мишљења жена игноришу или недовољно уважавају у процесу руковођења и одлучивања.

Жене у институционалној политици - теоријски осврт

Још увек низак ниво учешћа жена у политичком и јавном животу је последица, у првом реду, социо-економских услова, полне сегрегације на тржишту рада, разлика у зарадама и феминизације сиромаштва. Затим, другу скупину социјалних фактора по важности представљају дис/баланс између радних и породичних обавеза, неплаћени рад и економија старања у домаћинству, учешће у сивој економији и смањење помоћи социјалне државе. Трећа и не мање значајна група фактора су образовање, професионална припадност и социјални капитал. Истраживања потврђују тезу да земље са већим издвајањима из буџета за јавну потрошњу, посебно за образовање, имају и већи број жена на функцијама у политици (Leinert Novosel 1999:13). Установљена је и висока корелација између самосталних, висококвалификованих професија, попут лекара и адвоката, као и административних и руководећих занимања, са бројем жена у парламенту (Leinert Novosel 1999:14). Наведене корелације упућују на значај и инструментализацију социјалног капитала које поменуте професије са собом носе, као и на њихову класну позиционираност у друштву. Жене које се кандидују за политичке функције углавном потичу из редова запослене и високо образоване популације, и све више из политички проходних занимања, у сектору правосуђа, бизниса и образовања (Lawless, Fox 2010:315).

У литератури је до сада највише пажње било посвећено утицају политичких фактора на обим партиципације жена у политици. У политичкој теори-

ји пропорционални изборни систем се сматра круцијалним фактором за регрутовање већег броја жена у парламент (Matland 1998; Пајванчић 2012). За ове изборне системе карактеристично је кандидовање по листама и избор већег броја посланика у једној изборној јединици, чиме се остварују реалнији изгледи да ће састав парламента одразити равномернију заступљеност оба пола. Такође, затворене и строго структурисане кандидатске листе, на којима је резервисано треће место и потом свако наредно треће место, у случају ако је квота утврђена на најмање 30% за кандидате мање заступљеног пола (двострука квота на листи), пружају веће изгледе женама у утакмици за освајање посланичких мандата (Пајванчић 2012). Треба додати да је при том неопходно поштовање правила да се мандати које је освојила кандидатска листа додељују по редоследу по коме су имена кандидата наведена на листи, и да се приликом замене посланика коме је, из различитих разлога престао мандат, а који представља мање заступљени пол, мандат додељује такође кандидату мање заступљеног пола (трострука квота) (Пајванчић 2012). Присуство жена у скупштини одређује и ниво страначке конкуритивности, односно број партија у скупштини и њихове идеолошке различитости (Matland 1998; Norris, Lovenduski 1995). Коначно, процес селекције, номиновање и кандидовање за политичке функције од стране политичких партија и подршка од стране лидера странака, представљају последње важне кораке у промовисању политичке партиципације жена кроз директно учешће на изборима.

Политичко знање и искуство је један од битних фактора који одређује степен политичке компетенције и ефикасности, важних предпоставки партиципације и добре политичке репрезентације. Што је виши ниво знања, виши је и степен политичке партиципације (Verba, Schlozman, Brady 1995; Burns, Schlozman, Verba 2001). На основу лонгитудиналне студије изборног понашања у Сједињеним Америчким државама, од 1984. до 2000. године, утврђено је да што је виши ниво знања то су родне разлике мање у погледу гласачке културе, учешћа у кампањама, политичким скуповима и кандидовања за представничку функцију (Ondercin, Jones-White 2011: 675). Опште је место у политичкој теорији да су мушкарци политички образованији и боље информисани од жена, односно да њихово политичко искуство условљава другачије политичко знање. Ове разлике нису увек јако изражене, али су константне и дугорочне и представљају важан ограничавајући фактор када је у питању политичка партиципација жена (Dolan 2011:105). Родне разлике у погледу интереса за политику и информисаности рефлектују историјску удаљеност жена из јавног живота, разлике у схватању политике као професије, ефекте групне припадности или чланства у политичкој организацији (Dow 2009:132). На основу различитог нивоа и квалитета знања произилазе одређене политичке преференције и приоритети, који се формирају кроз процес политичке социјализације, у породици, систему образовања, у медијама и директно утичу на процес формирања и обликовања политичког идентитета појединца (Чичкарић 2005).

По мишљењу једног броја аутора, психолошки фактори као што су самопоуздање и амбиција жена да се кандидују за политичку функцију, чак пресудно утичу на одлуку да се укључе у изборну утакмицу (Lawless, Fox

2007:148). И жене и мушкарци се ослањају на исте факторе када процењују успешност кандидата, али жене ређе сматрају да испуњавају те критеријуме. Сумњају у своје способности, знање и искуство и ређе добијају партијску подршку (Lawlss, Fox 2007: 85, 97). Ови налази су значајни због тога што указују да женама, иако поседују исте квалификације, образовање и социјални капитал као мушкарци, пре свега недостају самопоуздање, амбиција и жеља да ризикују (Fox, Lawless 2011, 59). Чак и жене које имају добре политичке везе нису спремне да се више пута кандидују и освоје подршку бирача (Fox, Lawless 2010:322). Новија студија, урађена на Унивезитету Хелмут Шмит у Хамбургу, сведочи да жене показују интересовање да буду лидерке, али се ретко усуђују да то чине, јер у поређењу с мушкарцима, имају веће блокаде када треба да пројектују своју моћ. Жене сумњају у себе чак и кад имају 95 % квалификација потребних за неки положај (Felfe 2013). Овај психолошки феномен назван “ефекат Трнове Ружице” огледа се у чекању, а не у тражењу прилика у животу. Друге две грешке које жене често чине јесу избегавање да “играју игрице”, којима мушкарци у професионалном свету одмеравају своје могућности и да негују мреже неформалних контаката (изласци с колегама у кафану, одржавање контаката с познаницима из школе и са студија, колегама из струке). Искуство показује да о напредовању у професији или у политици, често одлучују неформални контакти и везе.

Разлике између мушког и женског модела лидерства су често бивале предмет истраживања у области социјалне психологије. Према теоријама руковођења идентификована су два типа женског лидерства. Прва подразумева жену која се понаша као мушкарац, што изазива углавном контрадикторне реакције. И другу, која инсистира на квалитету разлике између мушког и женског лидерства, другачијем приступу љидима, односима и проблемима. Поједини истраживачи сматрају да жене шаљу другачије поруке владајућој елити него што то чине мушкарци. Бланкеншип и Робсон су закључиле да женски политички стил карактеришу: политичке тврдње утемељене на конкретном искуству; говор који истиче важност односа међу људима; говор којим се изражава да је моћ само начин да се нешто промени и да се дели са другима; холистички приступ политици и стављање типично женских тема у први план дискусије (Blankenship, Robinson 1995:353).

Мушкарци и жене се разликују и према мотивацији, приступу преговарању и начину решавања проблема (Pološki Vokić, Bulat 2013:7). Жене се оријентишу на процесе и међуљудске односе, а мушкарци на задатке и резултате. Жене брину о томе како људи третирају једни друге, док су мушкарци усредсређени на реализацију и остварење циља. Мушкарци нерадо признају грешке, док жене сматрају да је грешити природно. Жене проблеме решавају интуитивно, док мушкарци чешће одлучују рационално и аналитично. Жене разговарају у циљу склапања друштвених контаката, док мушкарци настоје да реше проблеме, прикупе информације, постигну неки циљ, дају савете и да се похвале. Жене су, за разлику од мушкараца, активни слушаоци у разговору. Мушкарце првенствено мотивишу екстринзични чиниоци као што су новац, признање, моћ, статус, углед, напредовање, док жене мотивацију налазе међу ин-

тринизчним факторима, попут друштвених контаката, помагања другима да задовоље своје потребе, сарадње са другим људима, самоиспуњења и задовољства послом. Наведене психолошке и културолошке разлике су одговорне за другачији стил и квалитет руковођења и одлучивања који жене уносе у политички живот.

Расправе о представљању жена у политичким институцијама се темељи превасходно на постојању специфично женског искуства из којег произлази женски политички интерес, који по схватању већине аутора најбоље могу заступати само жене (Campbell 2004; Childs 2008). Конституисање жена као политичког субјекта отежава њихова изразита идејна и идеолошка хетерогеност, која додатно бива оптерећена чињеницом да никада није до краја разјашњено питање женског политичког интереса (Siročić, Sutlović 2013:36-37). То је отежавајућа околност за стварање шире платформе за политичку мобилизацију жена и артикулацију женских интереса у јавне политике. Родне разлике су најочљивије на нивоу вредновања тема о којима се дискутујеу и доносе закони у скупштини. Интервјуи са изабраним парламентарним представницима од јужне и северне Америке до Европе, потврђују да жене више вреднују проблеме људских права, родне равноправности, бриге о породици, здравствене и социјалне заштите и екологије, него што то чине мушкарци (Campbell 2004:41).

Већи број жена у законодавству јесте неопходан, али не и довољан услов за пролиферацију женских интереса у агенду јавне политике. Потребни су удружени напори свих актера - женског покрета, женских организација и ангажованих појединки и појединаца. Уродњавање институција (*gender mainstreaming*) подразумева да питања традиционално везана за жене и приватан живот постану део опште политике и добију статус јавних проблема. Пример скандинавских земаља је најбоља потврда овог концепта. Оно што је карактеристично за шведски парламент није само чињеница да 45% састава чине жене, већ то што и мушкарци и жене имају специфично родно искуство, које се у парламанету размењује и интегрише у нови квалитет. На пример, мушкарци стучу ширу перспективу у разумевању политике бриге и старања, а жене развијају индивидуалистички приступ са личних позиција, а не са становишта интереса заједнице (породице). И једни и други не прихватају и не опонашају традиционалне родне улоге, већ стварају нове идентитете, прилагођене времену и простору у коме живе. Када је овакав образац политичке партиципације деведесетих година постао нормативни стандард у парламентарном животу нордијских земаља, дошло је и до значајних помака у квалитету свакодневног живота свих грађана.

Значајан део литературе из ове области посвећен је истраживању различитих политичких каријера мушкараца и жена. Најчешћи кандидати на изборима су мушкарци из средње класе, око педесет година старости, који већ имају одређено политичко искуство. Сам процес селекције кандидата још увек није довољно истражен. Процес селекције и номинације кандидата у политичким странкама укључује политички контекст, који подразумева правни оквир, изборни систем и страначки живот; затим правила и процедуре који

одређују процес регрутације; а потом и понуду и потражњу, односно жеље аспираната и захтеве партијског чланства. Поступак кандидовања се одвија знатно пре избора, у политичким партијама, где су мерила за избор кандидата под доминацијом мушкараца. Поједини аутори сматрају да је за разумевање процеса политичке регрутације жена од круцијалног значаја модел понуде и тражње на политичком тржишту, где понуда укључује индивидуалне ресурсе и мотивацију, а тражња партијску селекцију и номиновање (Norris, Lovenduski 1995). Потребне квалификације обухватају ниво образовања, партијски рад, организационе карактеристике, правно искуство, говорничке способности, финансијска средства и политичке везе. Резултат је еквилибријум између ове две групе фактора, где импетус за већом мотивацијом и ресурсима треба да крене од самих жена, док се од партијске елите очекује да усвоји и примењује мере у циљу повећања, како броја жена кандидата, тако и броја жена у врху страначке хијерархије. Критичари овог модела сматрају да политичко тржиште, за разлику од економског, не функционише по једноставном обрасцу понуде и тражње. Родна идеологија има јак уплив на понуду и тражњу, кандидоване жене су вештачки потиснуте, о чему говори и подзаступљеност на свим нивоима одлучивања. Динамику понуде и тражње диктира владајући политички контекст, тачније структурални услови, али понекад и нове и неочекиване прилике (Krook 2010:166). Породичне везе могу знатно да олакшају кандидатуру жена, али су то по правилу жене или ћерке високо профилисаних политичара који су били или су још увек на власти. На овај начин оне надокнађују недостатак ресурса и различитих мрежа подршке које имају мушкарци, посебно за финансирање политичких кампања у предизборној трци.

Утицај политичких странака на кандидовање жена зависи од интеракције како унутарпартијских, тако и изванстраначких услова. Једна новија компаративна анализа праксе 57 политичких партија у западноевропским земљама, показује да је партијско понашање у погледу равномерне заступљености оба пола подједнако условљено и једним и другим факторима (Lilliefeldt 2012:197). Три унутарпартијска фактора - селекција кандидата, партијска магнитуда и партијска идеологија и два изванпартијска - страначка конкуренција и присуство жена у јавности – су од кључне важности за успостављање родног баланса. На пример, велике партије могу да укључе жене на изборне листе, јер оне, иако нису позициониране у врху, имају шансе да буду изабране. Такође, једино левичарске и зелене партије кандидују више жена за представничке функције и тиме доприносе да питања везана за положај жена и родне једнакости дођу на дневни ред у раду парламената. Међутим, у већини земаља политичке партије не чине довољно у промоцији родног баланса у репрезентативним институцијама. Једино у Скандинавији политичке странке консеквентно испуњавају своју функцију коришћењем квотног система као мере за подизање нивоа женске политичке партиципације.

Поједини аутори сматрају да су политичке партије кључни актери у процесу дискриминације жена, због тога што не дозвољавају да буду изабране у већем броју на политичке функције (Murray 2008:550). Партије се не понашају објективно и не препознају довољно добро који кандидати имају највеће шансе

да буду избрани. Често су спремне и да плате већу цену само да би мушки кандидати победили. Сматра се да жене не могу да обезбеде одговарајућу финансијску подршку. Истраживања потврђују постојање дискриминаторског понашања код партијских лидера, те се сматра да докле год мушкарци буду представљали већину партијске елите, жене неће моћи да остваре дескриптивну репрезентацију (Krook 2010:159). Када је реч о лидерским позицијама, жене у свега 11% случајева заузимају руководећа места у политичким партијама у свету.

Начин руковођења странком и структура доношења одлука су такође, значајни фактори који утичу на заступљеност жена. Централизовано одлучивање може да омогући већу заступљеност, али не увек. Покровитељски системи немају транспарентна правила селекције кандидата и базирају се на ауторитету који доноси одлуке, док бирократизовани почивају на стандардизованим правилима и легализму. У овим потоњим жене имају веће шансе да буду избране, посебно ако их странке подстичу у процесу селекције и номинације кандидата (Caul 1999:80). Постоји мишљење да у демократским друштвима већи број жена у парламентима произилази директно из промене њиховог положаја на боље у партијским организацијама (Lovenduski 2005: 145). Међутим, иако већина партија има све више жена у својим редовима, њихова партиципација је ограничена и оне немају утицаја у доношењу значајних одлука. На пример, свега 15 % партија у свету регуларно додељује средства за повећање партиципације жена и спровођење маханизма родне равноправности. Једино латиноамеричке државе, Бразил, Коста Рика, Мексико и Панама имају законску обавезу да партије морају да уступе део средстава која добијају од јавних фондова за обучавање и промоцију политичке партиципације жена (IDEA, 2013). То је резултирало чињеницом да је знатно већи број жена кандидатан на изборним листама.

Анализа компаративних карактеристика 135 мушкараца и жена лидера на локалном и националном нивоу у Канади, од 1980. до 2005. године, потврђује да су скоро све партије политичког спектра мање наклонене лидеркама, осим левичарских странака које више од осталих прихватају женско вођство (O'Neill, Stewart 2009:752). Мушкарци се дуже задржавају на лидерским функцијама, чешће се поново кандидују и чешће побеђују у трци за руководеће место. Истраживање није потврдило да су варијабле образовања и запослености жена од кључне важности за избор на лидерско место. Међутим, треба нагласити да капацитет за мобилност игра веома важну улогу и представља компаративну предност мушкараца, јер омогућује бољи приступ ресурсима. Жене су присутније на лидерским позицијама на локалном нивоу. Оне су више склоне да у руковођењу учествују колективно него индивидуално, а таквих прилика има више у локалној самоуправи. Мање формални односи и отворенији форуми чине да жене чешће партиципирају и буду боље представљене на локалном нивоу. Међутим, напредовање ка функцијама и лидерским позицијама на националном нивоу је са свих страна отежано. Истраживање спроведено међу администрацијом у пет америчких држава потврдило је да су шансе да жене у каријери напредују до уласка у Конгрес знатно умањене у односу на

мушкарце (Mariani 2008, 304). „Стаклени плафон“ оличен у скривеним родним разликама које коче напредак у каријери жена је присутан и у политици и у професионалном животу. Жене улазе у политику у познијим годинама и ређе потичу из професија везаних за право и економију. Самим тим су им ресурси и шансе за напредовање ограничени. Каријерна путања жена најчешће почиње партиципацијом на нижим политичким нивоима, што доводи до акумулације знања, искуства и ресурса, а онда се наставља даље кроз напредовање на политичкој лествици.

До сада се у пракси показало да квотна правила представљају механизме који значајно повећавају заступљеност жена у политичким институцијама. Прописане квоте помажу да се осигура критична маса жена, која омогућује да се њихов глас чује. Међутим, последице за политичке странке које не поштују квоте могу бити различите. Неке земље немају предвиђене санкције, у неким награђују политичке странке додатним финансијским средствима ако испоштују квоту, док у неким кажњавају странке финансијски или путем одбијања неважећих листа. Најделотворније су оне квоте које се односе на распоред на изборним листама или на мандате у представничким телима, а непоштовање тог правила се санкционише одбијањем листе. Данска, Норвешка и Шведска су познате као земље које су се највише приближиле идеалу уравнотежене политичке партиципације мушкараца и жена, а ниједна од њих не користи уставне или законске квоте. У овим земљама се квота систем примењује у политичким странкама већ 30 година. Успех скандинавских квотних система се приписује пропорционалном изборном систему, егалитаристичкој политичкој култури, активистичком потенцијалу жена и феминистичким организацијама које врше притисак на институционалну политику. Илустративан је пример Шведске, где већина политичких партија користи *zipper* листе на којима се мушкарци и жене смењују, а резултат је у последње две деценије исти, скоро 50% жена међу парламентарним представницима. Супротан пример је ситуација у Француској, где се заступљеност жена није драстично повећала ни након доношења паритетног закона на националном нивоу. Показало се да су странке и даље неспремне да поштују такве одредбе. На локалном и регионалном нивоу жене су оствариле бројчано највећи успех, али будући да нису постојале одредбе о позиционирању кандидата, нису успеле да се изборе за боља места. Главни разлози су двокружни већински изборни систем, унутар којег је много теже применити паритетне одредбе и одлука већих странака да новчане казне представљају мању штету него позиционирање жена на истакнутим местима. Чак и кад су биле номиноване као кандидаткиње, то је углавном било тамо где странка није очекивала победу.

Стога, поједине ауторке сматрају да изразито активне жене феминистичке провинијенције, које када заузму одређене позиције, постају прихватљивије као кандидати за политичке функције и могу да допринесу већој заступљености жена. (Childs, Krook 2009). Међутим, чињеница да мандат политичарки произлази из припадности политичкој странци која их је кандидовала, а њихов легитимитет из избора, а не њихове полне припадности, стално их држи у амбивалентној ситуацији и расцепу између страначке политике и пот-

ребе заговарања идеја која су им суштински заиста важне. Због тога се дешава да жене у политичким странкама нерадо примају критику која долази из женских организација и цивилног друштва и често се стављају у позицију бранитељица интереса својих партија, иако се не слажу и суштински не подржавају страначке ставове.

Жене у политици Србије

Политичка партиципација жена у постсоцијалистичким земљама је имала специфичан ток јер су се истовремено одвијали процеси друштвене трансформације и глобализације. Погоршање положаја на тржишту рада, повећање незапослености, смањен приступ капиталу, ресурсима, кредитима и новом знању, пораст сиромаштва и дискриминације, су процеси који су неминовно довели до смањења учешћа жена у политици. Редукција буџета и смањење социјалне улоге државе вратили су жене у забран приватности и удаљили од јавног живота. Жене напуштају официјелну маскулинизарну политичку сцену и партиципирају у невладиним организацијама и нагло растућем цивилном сектору (Чичкарић 2003; 2004). У свим постсоцијалистичким земљама политички простор је подељен по родној линији на цивилне активности у невладином сектору, који је феминизиран, и институционалну политику, која представља маскулинизирану територију, при чиме су ове две сфере прилично удаљене једна од друге. Државни патернализам и маскулина демократија су обележја доминантне културне политике која детерминише родне идентитете у јавној и приватној сфери. Одсуство феминистичке критике такве политике и видљиве феминистичке културе међу женама припадницама елитног слоја друштва, су додатни фактори који отежавају улазак већег броја жена у политичку арену и формирање простора за артикулацију њихових интереса у јавним политикама (Galligan, Clavero, Calloni 2007; Galligan, Clavero 2008).

Са становишта интеграције у Европску унију, Србија има релативно добро развијену институционалну структуру, укључујући национални, регионални и општински ниво, и изграђене механизме за остваривање родне равноправности. Међутим, оно што је потребно, као што је то био случај и са свим другим потенцијалним чланицама ЕУ, је да се родна политика централизује, да постане део мандата званичника на највишем министарском нивоу. Други неопходан предуслов је да родна равноправност буде укључена хоризонтално и вертикално у све јавне политике (*gender mainstreaming*), на свим нивоима одлучивања и у свим сферама од значаја за положај жена у друштву. Промене у друштву, на институционалном нивоу, у култури и образовању још увек нису довољне за припрему терена који би омогућио већу промоцију и интеграцију жена у политички живот. Родни режим у Србији носи карактеристике полупериферије и процеса транзиције, који се огледа у специфичном “раз-развоју, потцењености људског, институционалног и инфраструктурног капитала” (Благојевић 2011:18). Родна политика којом се омогућава да се женски интереси и потребе укључе у развојне стратегије и све аспекте друштвеног живота и

да жене имају поједнаку корист као и мушкарци, се још увек не спроводи равномерно и доследно. И даље мушкарци и жене немају једнак приступ и контролу над ресурсима, и нису подједнако укључени у процесе управљања и одлучивања. За побољшање политичког положаја жена потребна је доследна примена механизма родне равноправности и спровођење родно сензитивне јавне политике кроз: родно буџетирање; употребу медија у сврху пласирања родне тематике у агенду социјалне политике; активно учешће у јавним дебатама у изградњи законодавног оквира; трансформацију политичке културе и едукације; уклањање препреке у партијској номинацији, кандидовању и партиципацији на изборима и коначно, вршење притиска на све демократске институције да поштују интересе, потребе, права и преференције жена.

Један од круцијалних фактора који онемогућава већу политичку партиципацију жена јесте карактер политичког и страначког система. Жене су често у партијама активне током предизборних кампања, али када дође до номинације кандидата и дељења мандата, нису заступљене у одговарајућем броју. Сматра се да на селекцију кандидата највише утичу неформални односи који су утемељени у маскулинизованој политичкој култури, који омогућавају да се политичка моћ жена држи константно на ниском нивоу. Политичке странке у Србији, биле оне левичарске и социјалдемократски оријентисане, или десничарске и либералне, подједнако су традиционално организоване и конзервативне и не посвећују довољно пажње интересима и захтевима женске популације. У таквим околностима, могућности да жене буду кандидоване за политичке функције су минималне, као и могућност да напредују у хијерархији партијске организације. Још једна важна препрека, која се препознаје у свим институцијама је сексизам, који осигурава да јавне политике више одражавају потребе једног пола, у овом случају мушког, на штру женског. Константно балансирање родних односа унутар институција је једна од кључних ставки на коју треба фокусирати пажњу у креирању јавних политика. Урођавање институција и феминизација простора политичке моћи су два угаона камена изградње родно сензитивних јавних политика (Lovenduski 2005:53).

Посматрамо хронолошки, у последњих петнаест година положај жена у политици иде узлазном линијом. Након избора 2002. године, у скупштину Србије улази 12.4% жена, 2004. године свега 10%, да би 2007. у Парламенту било заступљено 50 народних посланица, што је 20% од укупно 250 мандата. Након избора 2008. изабране су 53 жене, односно 21,6%, да би се 2012. године, захваљујући квотама, тај број попео на 33.3%, што је Србију сврстало на 25. место на светској листи (табела 1). Коначно, 2013. године у Парламент улазе 84 жене, као показатељ значајног напретка и предуслов суштинске репрезентације, али још увек остају значајни проблеми у заступању женских интереса. Први проблем је непостојање могућности да жену у парламенту мења жена. Други, што је у 20 скупштинских одбора само 11% посланица, док постоје и одбори у којима уопште нема жена. Жене су најзаступљеније у одборима за рад и социјалну заштиту (80%), културу (70%) и људска и мањинска права (60%), што директно указује на неравномерну расподелу моћи.

Табела 1. Посланици Народне Скупштине Републике Србије од 2002. до 2012. године (%)

Сазиви	2002	2004	2007	2008	2011	2012
Жене	12.4	10.8	20.0	20.0	22.0	33.3
Мушкарци	87.6	89.2	80.0	80.0	78.0	67.7

Извор: Жене и мушкарци у Србији. 2005; 2008; 2011; 2014.

Београд. Републички завод за статистику.

Оно што посебно одликује понашање жена у Парламенту Србије, као и у свим постсоцијалистичких земаља, је недостатак заједничке платформе и поступање искључиво по налозима политичких партија, у складу са одлукама странака или посланичких група (Galligan, Clavero 2008). Тројна улога политичарки, као заступница изабраних од стране жена, партије и бирача, доприноси да увек превагне партијски диктат над женским интересима. У већини земаља то се објашњава чињеницом да деведестих година нису постојали или су били превише слаби феминистички покрети и мреже женских организација, које би се бавиле политичким интересима жена и које би могле да изврше притисак на политичке партије да прихвате родно осетљиву политику као део страначке агенде. Квотни изборни систем, који представља компензацију за историјски наслеђене друштвене препреке, које спречавају жене да заузму места која заслужују, није имао позитиван одјек у већини земаља централне и источне Европе (Мршевић 2007). Сматрало се да ја родна равноправност већ постигнута у овим друштвима захваљујући социјалистичком наслеђу. С друге стране, упорно настојање да се превазиђе прошлост довело је до делегитимизирања механизма квота. Дебата о политичким квотама је ипак била присутна у јавном животу већине земаља, преко предлога које су поједине политичке партије износиле пред своје националне парламенте, али су резултати посве различити. У Србији је примена родних квота, ипак, имала резултата, и може се рећи да је ова позитивна мера допринела повећању броја жена у Парламенту.

Примарна одговорност за повећање политичке партиципације жена је на политичким странкама. Узимање у обзир родне перспективе у креирању јавне политике од стране политичких партија је ретко заступљена пракса. Оне се питањима родне равноправности баве декларативно и врло конзервативно, најчешће ограничавајући жене на њихову репродуктивну улогу. Политичари у медијама чешће говоре о женама користећи се стереотипним моделима улога, препознају их као мајке и породиље, а мање као особе које доприносе економском развоју попут предузетница, стручњакиња, научница. Питање родне равноправности је наметнуто и усвојено у домену поштовања регулативе, институционалних механизма, обезбеђивања формалне партиципације жена, али не и на нивоу решавања родно условљених проблема или залагања за женске интересе који су присутни у свакодневном животу. У том смислу глобални концепт родне равноправности треба прилагодити локалним потребама и тренутним проблемима одређене средине. Када би се више говорило о запошљавању жена, женском здрављу и образовању, концепт родне равноправности би био

препознатљивији и пријемчијиви. Чак и жене које су активне у политици често не виде потребу да се формулише родно сензитивна политика и чак негирају различите ефекте политичких одлука на мушкарце и жене.

Положај жена у странкама се може сагледати на основу позиције и значаја које имају женске мреже и форуми у партијским организацијама, затим, на основу структуре чланства и начина избора лидерке која води организацију жена. Код нас однос странака према женском бирачком телу још увек није јасно успостављен, нити странке препознају потенцијал женског бирачког тела, без обзира што у њиховим програмима постоје делови који се односе на активности усмерене на промену и побољшање позиције жена у друштву и што у својим актима имају квоте за мање заступљени пол за органе странке и за изборне листе (Пајванчић 2007:293). У већини случајева женске организације постоје само формално, без активног деловања и утицаја на рад странке и остају медијски непримећене. Политичарке у женским организацијама и форумима сматрају да је примарни циљ тих тела да се баве интеграцијом родне димензије у јавне политике, што и јесте тачно, али не посвећују довољно пажње сарадњи између жена и остваривању њихове међусобне подршке, што је главна карактеристика политике коју воде мушкарци. Женске организације више функционишу као механизам за бољу регрутацију жена у странку и њихову селекцију, а не као структурно тело које би утицало на квалитет рада странке и равноправно учествовало у доношењу одлука. Када се посматрају политичарке у Србији, долази се до закључка да жене у политици имају проблем са недовољном присутношћу у медијама и недовољном познатошћу. Оне су присутне у Скупштини и има их неколико на извршним функцијама, међутим, јасно се препознаје утицај „стакленог плафона“, као облика вертикалне сегрегације и скупа вештачких, неформалних и неписаних правила која онемогућавају женама проходност на најодговорније извршне функције и самим тим остваривање веће моћи у политичком животу. Жена у странкама има више него оних које су видљиве, номиноване и кандидоване на изборима или обаваљају јавне функције. Истраживање у Војводини 2009. године је показало да је само 14% жена, чланица странака, било кандидовано на изборима, од чега највећи број на локалном нивоу (Баћановић, Пајванчић 2010).

Поставља се питање да ли постоји стварна воља политичких странака да омогуће учешће жена у политичком одлучивању? Да би се подстакло активније учешће жена у страначким органима, један од механизма је да се уведу унутарстраначке квоте и то на два начина: да у свим органима странака мора бити 30% жена, али и да на свим функционерским позицијама које странка заузима, треба да буде 30% жена. Сматра се, да тај број жена на функцијама у партијама, и сходно томе, изабраних у репрезентативним телима, представља чин којим се шаље порука да су жене добродошле у политичком и страначком животу, да имају своју улогу, права и одговорности и да је учешће жена у руковођењу и одлучивању од јавног интереса. Партијске квоте постоје већ извесно време у Аустрији, Данској, Холандији, Норвешкој, Шпанији, Шведској, Великој Британији и у највећем броју ових земаља жене су заступљене у представничким телима са приближно 40%. Истовремено и партијске и законске

квоте постоје у Белгији, Португалији, Словенији и Македонији, где је ситуација са бројем жена у парламентима знатно лошија, али опет боља него у земљама које не примењују квотни механизам за промоцију жена у институцијама представничке демократије. Међутим, три проблема код примењивања квота и даље егзистирају. Изостаје подршка партија, 30% кандидаткиња не доводи до истог процента номинованих жена и није регулисана замена номинованих жена, које одустану од номинације, другим женама.

Још један проблем са којим се суочавају жене у политичким партијама у Србији је што увек добијају етикету или да су “превише” феминистички настројене за своје партијске колеге, или пак, да су “премало” феминисткиње, по мишљењу женских невладиних организација. Једно од кључних питања је како постићи солидарност између жена у политици, без обзира на партијску припадност? Одличан пример је била Женска политичка мрежа ДОС-а, која је настала почетком 2000. године и дала историјски допринос кампањи за промене режима Слободана Милошевића, али се угасила две године касније због притисака сваке појединачне партије да се страначки интереси ставе испред женске солидарности. Жене оскудевају у подршци и солидарности од стране других жена и недостају им неформалне политичке мреже, које су међу мушкарцима развијеније и углавном затворене и њима недоступне. Хомогенизовање политичарки, без обзира на страначку припадност, се једино остварује око питања насиља у породици, што је чест случај и у другим политичким системима. Међутим, поражавајуће је да решавање економских питања, попут не/запослености, нивелисања разлика у платама, феминизације сиромаштва и политике бриге и старања и даље не представља круцијалне проблеме око којих се политичарке из свих странака уједињују. Због те разједињености изостају и резултати.

Налази истраживања о утицају жена у Скупштини Србије које је спроведено међу посланицима 2013. године, као део ширег истраживања о контролној функцији парламента, потврђује већ установљене параметре политичке репрезентације жена у литаратури, да жене теже улазе у посланичке кругове, да су мање заступљене на положајима шефова посланичких група, председника одбора и чланова међународних организација, и искључују се из процеса доношења одлука у вези питања безбедности, финансија и економије (Отворени парламент 2014, 5). У 15 посланичких група, само у једној је председница (СПС), док су у свим осталим случајевима на челу мушкарци. Највеће парламентарне странке, ДС и СНС су водиле рачуна да задовоље квотни услов од 30% жена на изборним листама, али су шансе да оне уђу у Парламент умањене јер се њихов број на листама повећава тек од стотог места на листи. Неке мање странке су значајно премашиле законом прописани минимум, те је на пример у посланичким групама Социјалистичке партије Србије и Либерално демократске партије забележено више од 40% жена (Евиденција НСПС - <http://www.parlament.gov.rs>).

Табела 2. *Посланици/е према актуелном положају у странци (%)*

Положај	Посланице	Посланици
Председник, подпредседници и чланови председништва	20,6	46,2
Чланови ГО и ИО	55,9	29,2
Чланови окружних, општинских и градских одбора	5,9	9,2
Остало	17,6	15,4

Извор: *Отворени парламент (2014): Жене у парламенту – само квота или стварни утицај?, Родна равноправност у Народној скупштини Републике Србије. Београд.*

Према подацима из анкетног истраживања у коме је учествовало 38 посланица и 67 посланика, евидентно је да се посланици чешће него посланице налазе на положајима председника, подпредседника и чланова председништва у својим странкама, док су посланице чешће чланице главних и извршних одбора (Отворени парламент 2014:7) (табела 2). Налази потврђују установљена хијерархијска правила да мушкарци заузимају боље положаје и имају већу моћ одлучивања, док жене обављају извршне функције у политичким странкама. Посланици чешће долазе са неке друге више политичке функције (чланови владе, председници скупштинских одбора, чланови извршних одбора странака и председници судова) (32,8% према 17,1%), а посланице чешће са директорских положаја (28,5% према 13,5%).

Неравномерна заступљеност посланица у различитим скупштинским одборима, указује на обрасце родне сегрегације кроз селективну укљученост у различите тематске области. Највише жена има у одборима за рад, социјална питања, друштвену укљученост и смањење сиромаштва, људска и мањинска права и равноправност полова, права детета и културу и информисање, где се расправља о “типично женским” питањима. Жене у парламенту доносе другачији начин размишљања који је обележен посебном бригом за рањиве групе, породице, показују више солидарности, одговорности, озбиљније се спремају за седнице, дискутују о законима и комуницирају на умеренији начин. Резултати истраживања су потврдили и постојање још једног облика дискриминације који се тиче сексизма у дискурсу, родно некоректног језика, непримереног опхођења и омаловажавања жене на основу пола, како у формалним, тако и у неформалним комуникацијским праксама. Свака пета посланица се пожалила да колеге износе шале и коментаре на њихов рачун, али да не постоји право на жалбе због таквог понашања.

Посланице су у истраживању потврдиле да им је теже да остваре напредак у каријери, да морају више да се доказују него мушке колеге, да их страначка и политичка околина прихвата са више скепсе, те да им је знатно теже да ускладе своје породичне обавезе и каријеру (Отворени парламент 2014). Због изостанка институционалне подршке, жене улазе у политику најчешће када су професионално афирмисане и економски независне, када су деца већ одрасла или у адолесцентском периоду. Ипак, посланице су указале и на то да страначки интереси, односно лојалност, могу бити снажнији од женске солидарности. Према мишљењу једног броја посланика, повећање удела жена у парла-

менту је повезано са опадањем моћи ове институције и повећањем моћи извршне власти. Управо из тих разлога је неопходно да се моћ жена увећа и у економској сфери, да их буде више у управним одборима и на челу привредних компанија и корпорација, као што је то случај у све већем броју земаља ЕУ и Скандинавије.

Утицај жена у парламенту у великој мери зависи од броја и решености изабраних представница да се боре за женске интересе. Честа, врло оштра и може се рећи непримерена примедба феминистичког покрета је да су жене изабране у парламент постале сурогат мушкарци, да су социјализоване у партијама које су доминантно мушке организације, да их тешко разликовати и да сем личне промоције нема користи од њиховог рада. Тачно је да су жене у парламенту на мушкој територији, јер је то организација којом су вековима доминирале родне предрасуде и стереотипи. Међутим, велики број фактора одлучује о томе који ће стваран утицај имати жене. Од економског и политичког контекста, правила функционисања скупштине, до политичког искуства и постигнуте критичне масе у парламенту. Подједнако учешће жена у одборима и у скупштинским расправама доприноси њиховој бољој медијској промоцији, успешном грађењу парламентарне каријере, која представља успутну лествицу ка вишим државним функцијама. Пракса Немачког парламента је добар пример покушаја да се превазиђе маргинализованост жена и унапреди партиципација у скупштини. Када се жена јави да дискутује аутоматски се помера на врх листе говорника. Ова пракса се сада шири и изван парламента, што је добар показатељ утицаја женског гласа и разумевања родне перспективе. Парламенти скандинавских земаља су отишли још даље у елиминисању дискриминације женских интереса, тиме што већ одавно практикују покретање женских питања и подржавање женске иницијативе на свим законским расправама, и то од стране мушких посланика. И начин вођења политичких кампања, водеће теме и стил презентације су промењени у корист “мекше” или “женске” политике, оријентисане на побољшање услова свакодневног живота свих грађана.

Даља анализа резултата поменутог истраживања у парламенту Србије открива да жене не добијају довољно подршке од својих колега унутар партија (Отворени парламент 2014). Оне које су на политичким функцијама сматрају да их лидери партија не подржавају довољно, а остале да их углавном виде на нижим позицијама у странаци. Због те невидљивости, поједине групе гласача још увек више шансе дају мушким него женским кандидатима, јер их перцепирају као јаче и успешније, и тиме стереотипно формирају своје преференције. Једнака видљивост женских и мушких кандидата у кампањама и већа подршка од стране партијских лидера су круцијални фактори за добијање већег поверења јавности и формирања уверења да су жене у политици неопходне. Претпоставља се да ће жене гласачи најчешће дати свој глас женама кандидатима на изборима (Dolan 2008:80). То је ефекат родног афинитета, који се базира на групној солидарности и очекивањима да се постигне дескриптивна репрезентација у парламенту, а тек након тога, почива на идеолошким и партијским преференцијама.

Закључак

Трансформација родног режима и друштвеног контекста се паралелно одвијају и подразумевају стварне институционалне и процедуралне промене, а не само формално повећање учешћа жена у одлучивању. Ради се о промени разумевања јавног интереса, да се родна равноправност перцепира као есенцијални део свих јавних политика. У том смислу је неопходно извршити мобилизацију лобистичких потенцијала који ће обухватити жене у странкама, невладине организације, међународне организације, медије, експерте и експерткиње и угледне појединке и појединце, да у кратком року изврше притисак који ће кандидаткињама у странкама омогућити повољан распоред на изборним листама. Затим је потребно вршити константан притисак да странке уведу родне квоте у страначке статуте, јер оне осигуравају заступљеност жена у страначким телима и на изборним листама. Неопходно је стално подстицати номинацију жена за кандидатуру на управљачке функције од стране политичких партија и радити на изградњи мреже подршке политичаркама од стране женског цивилног сектора. Досадашње искуство показује да специфичне циљане кампање могу бити ефикасне у охрабривању жена да се кандидују и у стварању притиска, којим би се натерале партије да их кандидују. Посебну пажњу треба посветити кандидовању жена за улазак у локалне институције, јер су њихови интереси чешће концентрисани на теме проблеме блиске окружењу у коме живе.

Литература:

1. Baćanović Višnja, Pajvančić Ana (2010): *Kapaciteti političkih stranaka u Vojvodini za ostvarivanje rodne ravnopravnosti*. Novi Sad: Pokrajinski zavod za ravnopravnost polova.
2. Blagojević Marina (2011): *Žene i muškarci u Srbiji. Šta nam govore brojevi?*. Beograd: Program Ujedinjenih nacija za razvoj. Agencija UN za rodnu ravnopravnost i osnaživanje žena.
3. Blankenship Jane, Robson C. Deborah (1995): A „Feminine Style“ in Women's Political Discourse: An Exploratory Essay”. *Communication Quarterly*. 43 (3): 353-366.
4. Burns Nancy, Schlozman Kay Lehman, Verba Sidney (2001): *Private Roots of Public Action : Gender, Equality, and Political Participation*. Cambridge. MA: Harvard University Press.
5. Campbell Rosie (2004): Gender, Ideology and Issue Preference: Is There such a Thing as a Political Women's Interest in Britain?”. *British Journal of Politics and International Relations*. 6: 20–44.
6. Caul Miki (1999): Women's Representation in Parliament: The Role of Political Parties. *Party Politics*. 5 (1): 79-98.
7. Childs Sarah (2008): *Women and British Party Politics. Descriptive, Substantive and Symbolic Representation*. London & New York: Routledge.
8. Childs Sarah, Krook Mona Lena (2009): Analysing Women's Substantive Representation, *Government and Opposition*. 44 (2): 125–145.
9. Čičkarić Liliјana (2003): Contemporary Women's Issues in Serbia and Montenegro, in Walter, Lynn. ed. *The Greenwood Encyclopedia of Women's Issues Worldwide, Europe*, Westport. Connecticut. London. Greenwood Press. 577-586.

10. Čičkarić Lilijana (2004): Women's Movement and the Building of Civil Society in Serbia. *International Studies: Interdisciplinary Political and Cultural Journal*, Special issue: In Our Own Voices: The Women in Central and Eastern Europe After 1989. 6 (1): 23-32.
11. Čičkarić Lilijana (2005): Politički identitet iz rodne perspektive. *Genero*. 6-7: 9-26.
12. Dolan Kathleen (2008): Is there a 'Gender Affinity Effect' in American Politics?: Information, Affect and Candidate Sex in U.S. House Elections. *Political Research Quarterly*. 61 (1): 79-89.
13. Dolan Kathleen (2011): Do Women and Men Know Different Things? Measuring Gender Differences in Political Knowledge. *The Journal of Politics*. 73 (1): 97-107.
14. Dow Jey (2009): Gender Differences in Political Knowledge: Distinguishing Characteristics-Based and Returns-Based Differences. *Political Behavior*. 31 (1): 117-136.
15. Felfe Jerg et al. (2013): *Leadership Judgement Indikator*. Bern: Verlag Hans Huber.
16. Fox Richard, Lawless Jennifer (2010): If Only They'd Ask: Gender, Recruitment, and Political Ambition. *The Journal of Politics*, 72 (2): 310-326.
17. Fox Richard, Lawless Jennifer (2011): Gendered Perceptions and Political Candidacies: A Central Barrier to Women's Equality in Electoral Politics. *American Journal of Political Science*. 55 (1): 59-73.
18. Galligan Yvonne, Clavero Sara, Calloni Marina (2007): *Gender Politics and Democracy in Post-socialist Europe*. Germany: Opladen. Barbara Budrich Publishers.
19. Galligan Yvonne, Clavero Sara (2008): Prospects for Women's Legislative Representation in Postsocialist Europe: The Views of Female Politicians. *Gender and Society*. 22 (2): 149-171.
20. IDEA (2013): *Banking on Parity: Democratizing the Political System in Latin America*. <http://www.idea.int/publications/banking-on-parity/index.cfm> 20.04.2014.
21. Krook, Mona Lena (2010): Why Are Fewer Women than Men Elected? Gender and the Dynamics of Candidate Selection. *Political Studies Review*. 8: 155-168.
22. Lawless Jennifer, Fox Richard (2007): *It Takes a Candidate. Why Women Don't Run for Office?*. Cambridge University Press.
23. Lawless Jennifer, Fox Richard (2010): Gender and the Future of Electoral Politics. in Lawless Jennifer, Fox Richard. *It Still Takes A Candidate. Why Women Don't Run for Office*. Cambridge: Cambridge University Press. 163-175.
24. Leinert Novosel Smiljana (1999): *Žena na pragu 21.stoljeća*. Zagreb: Ženska udruga TOD.
25. Lilliefeldt Emelie (2012): Party and Gender in Western Europe Revisited: A Fuzzy-set Qualitative Comparative Analysis of Gender-Balanced Parliamentary Parties. *Party Politics*. 18 (2): 193-214.
26. Lovenduski Joni (2005): *Feminizing Politics*. Cambridge: Polity Press.
27. Matland Richard (1998): Women's Representation in National Legislatures: Developed and Developing Countries. *Legislative Studies Quarterly*. 23 (1): 109-125.
28. Mršević Zorica (2007): *Ka demokratskom društvu – izborni sistem kvota*. Beograd: Institut društvenih nauka.
29. Murray Rainbow (2008): The Power of Sex and Incumbency. A Longitudinal Study of Electoral Performance in France. *Party Politics*. 14 (5): 539-554.
30. Norris Pippa, Lovenduski Joni (1995): *Political Recruitment: Gender, Race, and Class in the British Parliament*. New York: Cambridge University Press.
31. Ondercin Heather, Jones-White Daniel (2011): Gender Jeopardy: What is the Impact of Gender Differences in Political Knowledge on Political Participation?. *Social Science Quarterly*. 92 (3): 675-694.
32. O'Neill Brenda, Stewart David (2009): Gender and Political Party Leadership in Canada. *Party Politics*. 15 (6): 737-757.

33. Otvoreni parlament (2014) *Žene u parlamentu – samo kvota ili stvarni uticaj?*. Rodna ravnopravnost u Narodnoj skupštini Republike Srbije. <http://www.otvoreniparlament.rs/wp-content/uploads/2014/03/ovde1.pdf> (18.04.2014.)
34. Pajvančić Marijana (2007): Ravnopravnost polova - politički i ideološki kontekst. U Lutovac Zoran. ur. *Ideologija i političke stranke u Srbiji*. Beograd. Institut društvenih nauka. Fakultet političkih nauka. Friedrich Ebert Stiftung. 283 -299.
35. Pajvančić Marijana (2012): Pravo na ravnopravno (ravnomerno) reprezentovanje žena i muškaraca. u Vuković Đorđe. ur. *Oko izbora. Predsednički i parlamentarni izbori: maj 2012*. Centar za slobodne izbore i demokratiju. Nacionalni demokratski institut. <http://www.izbornareforma.rs/zbornik> 22.05. 2014.
36. Pološki Vokić Nina, Bilat Ivana (2013): Što žene lideri unose u politiku –psihološka i radna obilježja, stil vođenja, interesi i perspektive. „*Ist PAR International Leadership Conference – Women's leadership*“ u Opatiji, 2012. godine.
37. Siročić Zorica, Sutlović Leda (2013): Od brige za obitelj do vođenja države: rodna podjela rada kao prepreka političkoj participaciji žena. u Siročić Zorica, Sutlović Leda. ur. *Širenje područja političkog. Novi pogledi na političku participaciju žena*. Zagreb: Centar za ženske studije. 31-77.
38. Verba Sidney, Schlozman Kay Lehman, Brady Henry (1995): *Voice and Equality*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
39. *Žene i muškarci u Srbiji*. 2005. 2008. 2011. 2014. Beograd: Republički zavod za statistiku.

POLITICAL PARTICIPATION OF WOMEN WITH SPECIAL REFERENCE ON SITUATION IN SERBIA

Summary: In the first section the different theoretical approaches and research results are discussed on political participation of women in developed democracies predominantly in Anglo-Saxon areas. The impact of soocial, political, psychological and cultural factors on women's participation in political life and the obstacles that women face in their political career. Especially, the functioning of political parties and their impact in promoting the nomination of women to political office are considered. The notion of representation of women's interests is one of the crucial problem that engages the attention of researchers in this area. The second part of the text focuses on the situation in Serbia during the period of social transition after the Milosevic era, and the results of gender policies in practice. Based on the statistical data and the findings of empirical research the model of political participation of women in Serbia is reconstructed,, with special emphasis on women's participation in parliamentary life and in work of political parties. The obstacles for weomen's political activity are analyzed and the problems and possible solutions in the domain of descriptive and substantive representation of women in the assembly are indicated.

Key words: women, politis, participation, parliament, political parties, Serbia

НЕДЕЉКО ПРДИЋ*

ЈКП Тржница

Нови Сад

УДК 336.1/.5:37.014

Монографска студија

Примљен: 11.05.2016

Одобрен: 07.06.2016

Страна: 475-483

СТАНДАРД КАО ПРЕДУСЛОВ КВАЛИТЕТНОГ ОБРАЗОВАЊА

Сажетак: Студентски стандард је предуслов образовања младих људи, који, треба, својим знањем, ентузијазмом и способношћу да допринесу, унапреде, развој научне мисли и практичних резултата како у друштвеном тако и привредном систему земље. Циљ рада је да укаже на значај стандарда на квалитет образовања, као и претпоставке да се та сазнања примене у пракси, која ће омогућити бољи и успешнији ниво студирања, као и који су то услови које треба испунити за побољшање стандарда. Потребно је сазнање које омогућава систематски приступ решавању ових проблема, који ће као крајњи резултат имати опстанак што већег броја младих у земљи. Намера је да се укаже на чињеницу да је потребно образовати што већи број младих и талентованих студената ради укупне друштвене користи.

Кључне речи: студенти, стандард, образовање

Увод

Образовање је један од предуслова квалитетног живота који, појединац може достићи у одређеним друштвеним условима. Остваривање одређених циљева није могуће без квалитетног стандарда родитеља који својим личним потенцијалима омогућавају развој младих људи. Животни стандард као категорија постојања основни је предуслов нивоа образовања и чини категорију без које није могуће достићи квалитетан ниво живота а и задовољавајући степен друштвене ангажованости. Стандард такође зависи и од нивоа друштвеног и привредног развоја као и одређености друштва у ком смеру ће утицати да млади и талентовани људи докажу своје вредности и потенцијале.

Када су у питању личне преференције, могући исходи интернационализације вредности током социјализације нових генерација видљиви су кроз њихово вредновање појединих аспеката живота, кроз усвајање одређене хијерархије вредносних димензија. На листи одређених вредности (објеката вредно-

* ekonomistdoo@sbb.rs; nprdic@nstrznica.co.rs, 063 500 818

вања) испитаницима, нашла се породица, образовање, посао, пријатељи, здравље, материјални статус итд. (Петровић, Шуваковић, 2011)

Образовање је по природи важан сегмент за функционисање једне државе и писмености њеног становништва. Данас образовање, више него икад раније, постаје одговорност друштва према појединцу. Такође сваки појединац мора да прихвати одговорност за своје образовање и друштвено деловање, као и да размишља на начин да ће образовањем стећи знања и вештине, способности неопходне за основне животне и пословне активности које ће допринети угледу државе у светским размерама јер је писменост основа деловања човека у друштву у обостраном јавном интересу. (Прдић, 2015)

Стандард је дакле категорија која младим генерацијама ствара основне предуслове да своја знања, вештине и способности докажу непосредно у разним видовима друштвеног ангажовања, као и да свој социјални и друштвени статус потврде као важан друштвени чинилац.

Студентски стандард као предуслов нивоа студирања

Ученички и студентски стандард, у смислу овог закона, јесте организована делатност којом се у области образовања и васпитања обезбеђују додатни услови за доступније, ефикасније и квалитетније образовање и васпитање ученика и студената. Ученички и студентски стандард има за циљ стварање материјалних, културних, социјалних, здравствених и других услова којима се подстиче стицање образовања, друштвена укљученост и свестрани развој личности ученика и студената. (Сл. гласник РС, бр. 18/2010 и 55 /2013)

Стандард студената је егзистенцијална категорија и предуслов нивоа студирања. Постоје две категорије које чине ниво стандарда а то су економска и емоционална. Емоционална категорија произилази из бихејавистичког начина размишљања о задовољавању основних људских потреба емоционалног карактера и представља предуслов економским категоријама. Економске категорије чине одређене мере задовољавања потреба у материјалном смислу. Оне омогућавају ниво, квалитет и позитиван ефекат на практичне резултате студирања. Наиме, виши ниво стандарда производи бољи ефекат у смислу ефикасности студирања како у смислу брзине завршавања високошколских институција тако и практичну примену теоретских сазнања.

Установе ученичког и студентског стандарда на основу члана 19 закона, су организације стандарда где ученици, односно студенти остварују своја права из члана 3. овог закона, и то: право на смештај, и исхрану, одмор и опоравак, културне, уметничке, спортске и рекреативне активности и информисање, а ученици и права на васпитни рад. Установе студентског стандарда јесу:

- 1) Студентски центар – за остваривање права студената на смештај и исхрану
- 2) Студентско одмаралиште – за остваривање права студената на одмор и опоравак
- 3) Студентски културни центар – за остваривање права студената на културне, уметничке, спортске и рекреативне активности и информисање. Студентско одмаралиште може да обезбеђује и одмор и опоравак ученика. (Извод из закона о ученичком и студентском стандарду РС)

Најважније субјекти и институције које омогућавају остваривање студентског стандарда су:

Ниво привредне развијености земље

Ниво привредне развијености је најважнији фактор на основу којег можемо проценити стање друштвених вредности једне земље. Привредна развијеност одређеног друштва даје и веће шансе и перспективе развоја пословних каријера младих људи и искоришћавање њиховог стваралачког потенцијала. Развијеност привреде показује, колике су шансе и перспективе, целокупних потенцијала земље, па наравно и младих као, будућих нараштаја који, треба да унапреде постојећа, знања, потенцијале и стекну предуслове за, рад у привреди или другим делатностима. Значај, повећања, привредне активности и стандарда људи уопште, као и младих, чији, научни потенцијали, оспособљеност и знање, могу, на средњи и дужи рок омогућити, реалан привредни раст, с обзиром на економско стање, спољно трговински дефицит, и ниво привредне развијености земље. Адекватан, плански, процес, заснован на реалним трговинским параметрима, даје, младим људима, реалне шансе за опстанак у земљи и повећање њиховог друштвеног и економског статуса.

Пословне организације

Када су у питању организације које се баве привредним активностима њихов значај у положају младих у друштву огледа се у перспективама и могућностима реалних сазнања која могу допринети развоју њихових пословних потенцијала. Овакве организације да ли производног или услужног карактера сигурно су најважнији фактор који доприноси побољшању њиховог животног стандарда али и постизања циљева пословних организација и нивоа друштвене развијености у микроекономском и макроекономском смислу. Повећање животног стандарда појединца је уствари скуп појединачних утицаја одређеног друштвеног статуса становништва на перспективе и степен развијености друштва у целини.

У пословном смислу новац представља увек ограничен ресурс, који ограничава раст и развој компаније. Успешне, или биље рећи ефикасне компаније у остваривању циљева у таким условима су оне које са што мање употребљивих ресурса остварују своје циљеве и доприносе бољитку друштвене заједнице. (Прдић, 2015)

Када кажемо пословне организације, превасходно се мисли, на могућност запошљавања младих људи и стварања таквих предуслова у јавном и приватном сектору, који, може омогућити развој пословних каријера младих и повећању њиховог и друштвеног стандарда уопште кроз развој привреде или других друштвених делатности.

Министарство просвете и науке и друге државне организације

Министарство просвете и науке је владин орган који спроводи политику државе у смислу образовања, стандарда, развоја пословних каријера и других

видова помоћи како би ниво образовања и стандарда био већи. Значај државних организација и институција превасходно се огледа у виду омогућавања приступа за стручни, научни и други вид ангажованости младих стручњака и научника у научне и практичне сврхе.

Ниво друштвене свести о значају младих за развој друштва

Значај и утицај омладине, студената и научних радника у друштву превасходно зависи од нивоа друштвене свести и сазнања како и на који начин могу допринети укупним позитивним друштвеним променама. Свест и сазнање да развој друштва превасходно зависи од положаја научних и пословних организација допринеће бржем превазилажењу одређених проблема младих и побољшати њихов статус како у друштву тако и код пословних организација и државних институција.

- Структура анкетираних домаћих организација је следећа:
- Студентске 24%
- Омладинске 16%
- Невладине 24%
- Удружења 36%
- Друга 0 %.

Наведена истраживања показују разноврсност анкетираних организација (по новом закону све су регистроване као удружења) са аспекта остваривања циљева постојања организације. Потребно је напоменути да је заједнички циљ свих анкетираних организација побољшање положаја младих и њихов значај за развој друштва у целини. (Прдић, Милановић 2013)

Напред наведено истраживање аутора овог рада, као и вишегодишње искуство у вези стандарда студената (студентске задруге), образовања и стандарда (председник Савеза студената Универзитета у Новом Саду, Председник савеза студената Србије), као и сопствено научно искуство и разговори с запосленим наставницима Универзитета и других образовних институција, наводе на закључак, о неопходности промене начина размишљања и друштвене свести, када су у питању образовање и наука уопште, наравно у позитивном смислу речи.

Друштвени статус и стандард родитеља

Друштвени статус је егзистенцијална и економска категорија која показује утицај родитеља на друштвена збивања као и њихову могућност да га унапреде. Друштвени статус зависи од политичког, пословног и образовног утицаја на државне институције, владине и невладине организације као и могућност повећања сопственог стандарда и друштвеног благостања који као крајњи резултат, даје могућност бољег и свеобухватнијег образовања младих и њиховог укључивања у друштвене токове и збивања. Поред друштвеног статуса, стандард је основна друштвена категорија која омогућава родитељима да,

омогуће, квалитетан ниво, економског стандарда, омладине и студената као предуслов квалитетног образовања. Задовољавајући ниво стандарда родитеља основни је предуслов, који омогућава младима основне услове за напредак, како у образовном смислу тако и у припреми за будућа самостална, радна ангажовања и друге активности.

Организације од значаја за повећање стандарда

Област омладинског и студентског живота сваког друштва представља основну перспективу за друштвени развој младих. Млади људи су носилац енергије и позитивни усмеривачи друштвених збивања.

У раду је стављен акценат на улогу и значај друштвених организација (удружења), која се баве проблематиком младих јер је њихов значај за развој друштва велики и усмерен је на остваривање друштвено корисних циљева. (Прдић, Милановић, 2013)

Савез студената. Савез студената је најстарија и најзначајнија организација друштвеног живота студената у нашој земљи. Најважнији циљеви ове организације произилазе из основне мисије њеног постојања а то је побољшање нивоа стандарда и образовања. Како су се мењала друштвена збивања и ниво стандарда друштва тако је и утицај ове организације код студената имао одређену мање више значајну улогу.

Студентска унија. Студентска унија је организација студената која је настала након одређених друштвено политичких промена које су настале у нашем друштву и везана је за друштвену улогу након тог периода.

Омладински центри. Омладински центри представљају углавном такозване „кампове“ младих који служе специјализованој обуци младих средњошколаца и других талентованих омладинаца ради припреме за даљи друштвени ангажман. Потребно је нагласити значај ових организација и центара као основни предуслов усмеравања за развој младих личности и опредељење за одабир будућих занимања.

Остале организације и појединци

Студентске и омладинске задруге. Студентске задруге су основне организације које омогућавају већи ниво стандарда омладине и студената али и других незапослених лица. Превасходна улога ових недобитних организација јесте побољшање стандарда. Њихова улога у друштву се мењала у зависности од нивоа привредне развијености али и политичких утицаја. Ниво привредне развијености и потреба за ангажовањем младих основни су мотив опстанка ових организација. Потребно је напоменути да је улога ових друштвених организација за стандард младих и других незапослених лица након одређених промена пореске политике сведена на минимум. Позитивно уверење произашло из регионалних и светских искустава показује да су потребна прецизна и стандардизована решења када су ове организације у питању. Наиме, циљ ових друштвених организација јесте повећање стандарда омладине и растерећење

породичног буџета како за младе тако и за незапослена лица. Промене у овој области друштвеног живота значи примену позитивних светских искустава која у појединим државама имају и стогодишње искуство. Потребно је створити услове за ангажовање младих на побољшању стандарда уместо деструктивног начина размишљања и онемогућавања рада младих. Поставља се питање који су то могући извори финансирања за ове младе људе и где води низак ниво њиховог стандарда као и стандарда родитеља. Низак ниво пореских решења у овој области са прецизно дефинисаним критеријумима и мерилима омогућиће повећање стандарда младих и незапослених лица.

Јазас. Ова организација је стекла дугогодишње искуство у области васпитања и заштите младих од опаких болести. Наиме, велики број пројеката који је финансиран из домаћих и међународних фондова и практични резултати на „терену“ омогућили су опстанак ове организације.

Други. Постоје и многобројне друге организације и истакнути појединци чија улога у друштву има одређени утицај на развој позитивног начина размишљања и свести омладине.

Значај студентског стандарда за образовање младих стручњака и научника

Под студентским стандардом подразумевамо све оне материјалне корисности које доприносе побољшању основних нивоа студирања. Ту спадају институције образовног а и институције стандарда - студентски центри, које воде рачуна о смештају, исхрани, условима за неометан рад и учење, које су институције стандарда. Поред наведених основних ниво стандарда потребно је изградити нов приступ овом проблему који ће и на друге начине, модерног доба и типа омогућити и прилагодити младим људима да на новим основама прате научна достигнућа како у теорији тако и у пракси.

Морални оквир, експлицитно или имплицитно је наметнут чињеницом да се као институција (универзитет и универзитетски радници морамо бавити процесом унапређења квалитета образовања, али и запошљавања припадника „професије“ коју настојимо да развијамо. Неувиђање оваквог моралног оквира представљало би доказ рефлексije друштвене (читај моралне) кризе на универзитет, а и дугорочно погубне летаргије институција високог образовања (које ће у наредним деценијама морати да спроведу суштинске реформе изнутра). Те реформе мораће да се спроводе релативно независно од тромих и окошталих институционално - регулативних оквира јер ће напосто тржиште рада и потребе друштва тражити „знања која чине одређену разлику“ и доносе иновације, идеје, као и образоване и способне стручњаке. (Јанковић, Родић, Зекић, Милић, Карапанџин, Николић 2015)

Према томе, тржишну понуду високообразовних институција представља сложени производ, који се може посматрати у ширем и ужем смислу. Производ високо образовних институција у ширем смислу обухвата знања и иску-

тва којима ће се студенти оспособити за активно укључивање на тржиште рада. Осим тога, овакав производ у ужем смислу може се посматрати са два аспекта. Студенти су активни учесници креирања и реализовања образовних делокруга, корисници расположивих образовних ресурса и дизајнери сопственог стручног усавршавања. Истовремено, сложена друштвена улога високообразовних институција потврђује се и у форми њихове одлучности што се даље одражава на специфично додавање вредности у оквиру промена инициране практичним потребама. (Грубор, 2013)

Према закону о високом образовању РС: Циљеви високог образовања јесу:

- 1) Преношење научних, стручних и уметничких знања и вештина
- 2) Развој науке и унапређење уметничког стваралаштва
- 3) Обезбеђење научног, стручног и уметничког подмлатка
- 4) Пружање могућности појединцима да под једнаким условима стекну високо образовање и да се образују током читавог живота
- 5) Битно повећање броја становника са високим образовањем. (МПНРС, 2015)

Ставови познатих аутора указују на просту чињеницу, али и законску обавезу, како моралну, тако и друштвену, да је стандард основни предуслов, квалитетног образовања и стварања, младих људи оспособљених за развој научне мисли и практичне примене постигнутих резултата у току и након завршетка студија.

Економски ефекти образовања на ниво друштвеног благостања

Друштвено благостање подразумева висок ниво задовољства опште прихваћеним стањем одређених друштвених вредности. Те вредности су углавном економског карактера и чине достигнути ниво стандарда становништва. Под стандардом се подразумева задовољавање основних егзистенцијалних потреба као најнижи ниво стандарда па све до највећих достигнућа одређеног друштва на скали вредности. Разумљиво је да виши ниво образовања доноси већи систем вредности како у економском тако и у сваком другом погледу на основу различитих могућности друштвеног ангажовања. Наравно, потребно је изградити такав систем друштвених односа који ће са различитих аспеката омогућити људима доста висок ниво стандарда који сам по себи доноси и већи опсег благостања. Под економским ефектима подразумевамо све оне економске категорије које могу довести до повећања стандарда било да се ради о доходку, свери интересовања кроз разне фондове и друге организације које могу допринети повећању друштвене корисности. Друштвени ниво благостања доприноси и повећању укупног друштвеног задовољства како појединачног тако и на нивоу целе нације или државе. Посебан пример квалитативног истраживања, објављени су у часопису Агроекономика, за студенте Агроекономског смера, на Београдском и Новосадском пољопривредном факултету, о њиховим ставовима и размишљањима у вези уписа, тока студија и размишљања након завршетка образовног процеса.

Истраживање у које су били укључени студенти Агроекономског одсека Пољопривредног факултета у Београду спроведено је са циљем да се испитају и анализирају њихови ставови и очекивања о мотивима уписа, очекивањима након завршених студија, могућности запошљавања и преферисаном месту боравка. (Николић, М. М., Јовановић, Т 2015)

Закључак

Под стандардом се подразумева скуп различитих материјалних и емоционалних фактора који доприносе повећању нивоа студирања али и стварања младих стручњака који могу допринети економском развоју друштва у целини. Перспективни друштвени системи дају на значају образовању младих као и методама, начелима и мерилима постизања друштвених циљева. Циљ рада је био да укаже на веома битну претпоставку о значају младих за развој друштва, на основу сопственог искуства аутора овог рада о значају студената на укупна друштвена кретања и перспективе када су у питању млади и њихов однос према основним друштвеним вредностима. Савремена кретања у привредном и друштвеном животу млади представљају основну покретачку снагу јер њихове идеје и креативне способности могу допринети успостављању таквих друштвених перспектива које ће постићи такозвани средњи ниво развоја националне економије. Дакле, ниво стандарда и постигнути степен образовања сигурно доносе добробит целом друштву и као крајњи резултат имају повећање стандарда становништва и повећања друштвеног благостања.

Литература:

1. Službeni glasnik Republike Srbije (br.18/2010) i (55/2013), Beograd
2. Zakon o učeničkom i studentskom standardu Republike Srbije, (2005), Beograd
3. Grubor Aleksandar, (2013), Izazovi kvaliteta usluga visokoobrazovnih institucija, časopis, Ekonomske teme vol 2, str 615-631, Niš
4. Janković, D., Rodić, V., Zekić, V., Milić, Dragan., Karapandžin, J., Nikolić, Đ.E, (2015), Stavovi studenata o agroekonomskom studijskom programu i mogućnostima na tržištu rada u Republici Srbiji, časopis, Agroekonomika vol 44, str, 1-16, Novi Sad
5. Nikolić, M. M., Jovanović, T. (2015), Stavovi studenata agroekonomskog odseka – gde nakon završetka studija? Časopis, Agroekonomika vol 44, str, 45-58, Novi Sad
6. Petrović, J., Šuvaković, U. (2011), Vrednosni stavovi studenata Beogradskog univerziteta. Jedan od indikatora dominantnog obrasca socijalizacije, časopis, Sociološki godišnjak, 6/2011, str.91-109, Pale
7. Prdić, Nedeljko, Milanović, T. (2013), Javni nastupi kao promotivna aktivnost organizacije, časopis, Kultura polisa, br.22, str. 271- 288, Novi Sad
8. Prdić, Nedeljko, (2015), Model društvenog marketinga u javnom sektoru, Kultura polisa, str .429 - 442, Novi Sad
9. Prdić, Nedeljko – Neposredna iskustva kroz studentsko angažovanje u radu Saveza studenata Univerziteta u Novom Sadu i saveza studenata Srbije kao i saradnju s drugim organizacijama, institucijama i privrednim subjektima
10. www.mpn.gov.rs; Pristupljeno 19.10. 2015, Beograd

STANDARD AS A PREREQUISITE FOR QUALITY EDUCATION

Summary: Student standard is a prerequisite for education of young people, who need their knowledge, enthusiasm and ability to contribute to the improvement of education, the development of scientific thought and practical results both in social and in the economic systems of the country. The aim is to highlight the importance of standards for the quality of education, as well as draw attention to the creation of assumptions that this knowledge into practice, which will enable better and more successful level of study, and what are the conditions to be met to improve standards. It takes knowledge that enables a systematic approach to solving these problems, which will as a result, allow the survival of a large number of young people in the country. The intention is to draw attention to the fact that it is necessary to educate as many young and talented students for the total social benefits.

Key words: students, standard, education

СУКОБ СЛОБОДЕ МЕДИЈА И ПРАВА ЛИЧНОСТИ право на част и углед, приватност и идентитет

Сажетак: Чланак анализира сукоб слободе медија, њиховог права на слободно изражавање и права физичких лица на част и углед, приватност и идентитет. У покушају да се одреди начин разрешења овог сукоба анализирају се теоријска становишта која стоје иза различитих практичних модела као и извори права који регулишу оно што је од интереса за ову област. Иако је материја нова, интересантна и јако добро покривена од стране обавезујућих правних аката, чињеница је да велики број случајева који завршавају пред судом опет враћа фокус на проблем. Велики значај разрешења ове врсте сукоба огледа се фактички у социјалном миру, јер уколико се медији појављују као насач више информативне и образовне функције, утолико се мање појављују као извор проблема како за појединце тако и за државу. Због тога изузетно је значајно утврдити начин разрешења ове врсте сукоба и то како анализирајући поједина теоријска становишта, тако и кроз разумевање различитих видова заштите која оштећенима стоје на располагању.

Кључне речи: медији, право, слобода изражавања, част и углед, приватност, идентитет

Увод

Медији данас играју кључну улогу у стварању и развоју демократске културе друштва, а њихов положај разликује се од државе до државе и зависи од економске моћи, снаге демократских институција и степена професионализма. Информишући грађане они свакодневно обликују јавно мњење, утичу на понашање људи и фомирање ставова о различитим питањима. Развојем модерних информационих технологија медији постају све јефтинији и доступнији, тако да неизбежно растућа комерцијализација и конкуренција у овој области удружена са политичким и економским притисцима приморава чак и озбиљне медије да суштину емитованог садржаја прилагоде сензационализму и површном третирању озбиљних тема.

* sanja.prlja@gmail.com

Због тога, чини се да је изузетно важно поставити питање где су границе између слободе изражавања са једне и права личности са друге стране и где се налази та танка линија чијим прелажењем се са терена слободе медија прелази на терен повреде права личности ?

Слобода медија

Слобода изражавања обухвата слободу прикупљања, објављивања и примања информација, слободу формирања и изражавања идеја и мишљења, слободу штампања и дистрибуције новина и слободу производње, пружања и објављивања аудио и аудио-визуелних медијских услуга, слободу ширења информација и идеја преко интернета и других платформи, као и слободу издавања медија и обављања делатности јавног информисања.¹

Неки аутори² сматрају да слобода јавног информисања обухвата три целине: правнофилозофске принципе, садржину правног појма, и основна правила правног режима слободе јавног информисања. Правнофилозофски принципи, односно начела обухватају: принцип истине, политичке истине, демократије, тржишта, својине, јавног добра, личне аутономије и јавног интереса. Садржина правног појма слободе информисања обухвата: слободу изражавања мисли, слободу прикупљања, истраживања, објављивања и ширења информација, слободу штампања и растурања штампе и других јавних гласила, производњу и емитовање медијског и телевизијског програма, слободу примања идеја и информација, и слободу оснивања правних лица која обављају делатности јавног информисања. Основна правила правног режима слободе јавног информисања обухватају „заштиту посебних права и слобода јавног информисања од аката повреде и угрожавања извршених од стране државе или трећих лица” (Гајин, 1998: 31). али ова правила треба и да формулишу „правна правила за решавање унутрашњег сукоба између ових посебних права и слобода” (Гајин, 1998: 31).

Треба направити јасну разлику између слободе мишљења која је апсолутно заштићена и слободе изражавања која је вишеструко ограничена.

Члан 10 Европске конвенције о људским правима (у даљем тексту ЕКЉП) дефинише слободу изражавања и каже да свако има право на слободу изражавања и то слободу поседовања сопственог мишљења, примања и саопштавања информација и идеја без мешања јавне власти и без обзира на границе, што не спречава државе да захтевају дозволе за рад телевизијских, радио и биоскопских предузећа. Коришћење ових слобода повлачи за собом дужности и одговорности. Слобода изражавања се може подвргнути формалностима, условима, ограничењима или казнама прописаним законом и неопходним у демократском друштву у интересу националне безбедности, територијалног

¹ Предраг Димитријевић, Јелена Вучковић, *Медијско право*, Свен, Ниш 2015, 10.

² Саша Гајин, "Начела и основне одредбе медијског права", *Право медија с Моделом закона о јавном информисању* (ур. В. Водинелић, В. Ђерић, С. Гајин, Д Стојковић, М. Живковић), Београдски центар за људска права, Београд 1998, 17-37.

интегритета или јавне безбедности, ради спречавања нереда или криминала, заштите здравља или морала, заштите угледа или права других, спречавања откривања обавештења добијених у поверењу, или ради очувања ауторитета и непристрасности судства.³

Контрола садржаја програма у великом делу заснива се на чл. 10 ЕКЉП. Супротстављани циљеви јавног интереса за квалитетним програмом и економске добити правних лица која се баве производњом и емитовањем тог програма захтевају контролу квалитета. Неки аутори сматрају да када се спроводи контрола квалитета програма она не сме угрожавати слободу изражавања, коју виде као добро приоритетно заштићено и у формалном и у садржинском смислу. Они наводе да на први поглед лако можемо доћи до закључка да Француска има довољне гаранције за заштиту слободе изражавања, али да темељнијим изучавањем правне науке и судске праксе све више долазимо до закључка да је и у демократским друштвима неопходна наднационална контрола какву пружа Европски суд за људска права.⁴

Слобода изражавања ограничена је данас све више и једним новим стандардом - обавезом поступања у складу с правилима новинарске струке.⁵ Да би нека информација могла бити објављена, односно да то објављивање буде допуштено, потребно је да је она пре објављивања проверена са дужном пажњом. Та тзв. новинарска пажња варира од случаја до случаја, а мера дужне пажње зависи од околности, од прилика које постоје у вези са конкретном информацијом.⁶

Ограничења слободе изражавања међународним и националним прописима установљена су, између осталог, како би се заштитили право на част и углед, приватност и идентитет.

Право на част и углед

Решење питања шта је то право на част и углед *de facto* се налази у закону, али сами термини част и углед другачије се доживљавају у различитим друштвима, јер су субјективна категорија која у многоме зависи од различитих пре свега обичаја, али и од традиције, културе и религије. Иако су част и углед нешто што се штити Уставом, субјективни елемент, односно лични доживљај шта је то углед, а нарочито част, зависи пре свега од конкретног места и конкретних обичаја. Док у једној цивилизацији за жене није прихватљиво да јавно покажу било који део тела осим очију, ми на срећу живимо у заједници која чак не сматра за потребно да коментарише или не дај боже правом регулише нудистичке плаже Београда.

³ Конвенција о људским правима са изменама предвиђеним протоколима 11. и 14., http://www.coe.org.rs/REPOSITORY/3099_convention_2014_1_srp.pdf, 27. јануар 2016.

⁴ La convention europeenne des droits de l'homme et le controle du contenu des programmes, <http://junon.u-3mrs.fr/u3ired01/Main%20docu/tv/rapport-cedhprogrammes.pdf>, 27. јануар 2016.

⁵ Алдо Радоловић, "Однос права особености и медијског права", *Зборник Правног факултета свеучилишта у Ријеци* 1/2007, 17.

⁶ Владимир Водинелић, *Право масмедија*, Факултет за пословно право у Београду, Београд 2003, 89

Устав РС у чл. 23 гарантује сваком грађанину право на част и углед односно тим чланом се утврђује да је *људско достојанство неприкосновено* и да су сви дужни да га поштују и штите.⁷

Част и углед заштићени су и кривичним законодавством, па је тако Кривичним законом РС (у даљем тексту КЗ РС) у глави Кривична дела против части и угледа чл. 170 предвиђено кривично дело увреде, а квалификовани облик овог кривичног дела предвиђен је у случају да је дело учињено путем штампе, радија, телевизије или сличних средстава или на јавном скупу.⁸ Нема одговорности за увреду ако се из начина изражавања или из других околности види да нема *намере омаловажавања*. Приликом утврђивања намере омаловажавања суд ће се упустити у оцену да ли се с обзиром на начин изражавања и друге конкретне околности ради о њеном изостанку или постојању. Треба имати у виду да се увреда и наноси - врши скоро увек са намером омаловажавања, ниподаштавања, оспоравања итд. Ова природа намере није услов - елемент бића кривичног дела увреде, него њено одсуство указује да је учинилац свеобухватним понашањем у конкретном случају то учинио из других разлога, а не да би понизио или омаловажио увређеног...⁹ Ниподаштавање, омаловажавање, односно наношење увреде постоји када се у масмедијима неко означи као ђубре, свиња, хијена, олош, нечовек, монструм, лопов и сл." (Водинелић, 2003: 81).

Кривичним законом није одређен појам увреде већ се само у првом ставу чл. 170 каже „ко увреди другог”.¹⁰ Може се сматрати да је учињено ово дело ако је извршен напад на било коју вредност која спада у категорију вредности које чине част и углед појединца. Право на част и углед повређује се тако што „неистинита информација неосновано нарушава углед лица (нпр. неистинитом тврдњом да је осуђен због кривичног дела)”.¹¹ Гоњење за ово кривично дело врши се по приватној тужби, а предвиђена санкција је новчана казна, чију висину одређује суд оцењујући чињенице конкретног случаја. Кривичним законом такође се предвиђају посебне одредбе о кривичним делима учињеним путем штампе или других средстава јавног информисања у члановима 38., 39., 40. и 41. која се односе на питања одговорности новинара, уредника, издавача, штампара и произвођача.

Закон о јавном информисању и медијима¹² у глави под називом Информације о личности садржи чл. 79. који има назив: Достојанство личности и право на аутентичност. Достојанство личности (част, углед, односно пијетет) лица на које се односи информација је заштићено. Објављивање информације

⁷ Устав Републике Србије, *Сл. Гласник РС*, бр. 98/06.

⁸ Кривични законик - КЗ, *Сл. Гласник РС*, бр. 85/05, 88/05, 107/05, 72/09, 111/09, 121/12, 104/13, и 108/14.

⁹ Данило Николић, *Медијско право*, Службени гласник, Београд 2010, 269-270.

¹⁰ КЗ, *Сл. Гласник РС*, бр. 85/05, 88/05, 107/05, 72/09, 111/09, 121/12, 104/13, и 108/14.

¹¹ В. Водинелић, "Права и обавезе новинара", *Право медија с Моделом закона о јавном информисању* (ур. В. Водинелић, В. Ђерић, С. Гајин, Д Стојковић, М. Живковић), Београдски центар за људска права, Београд 1998, 139.

¹² Закон о јавном информисању и медијима - ЗЈИМ, *Сл. Гласник РС*, бр. 83/14 и 58/15.

којом се врши повреда части, угледа или пијетета, односно лица *показује у лажном светлу приписивањем особина или својстава која оно нема, односно одрицање особина или својстава које има*, није допуштено ако интерес за објављивање информације не претеже над интересом заштите достојанства и права на аутентичност, а нарочито ако се тиме не доприноси јавној расправи о појави, догађају или личности на коју се информација односи. Трећим ставом овог члана забрањује се повреда достојанства жртве насиља приказом или описом сцена насиља у медију или медијском садржају, а затим се напомиње да се не сматра повредом достојанства, односно права на аутентичност карикатурално, сатирично, колажно и друго слично приказивање лица.¹³

Право на приватност

Нико не може бити изложен произвољном или незаконитом мешању у приватни живот, породицу, стан или преписку нити противзаконитим напади-ма на част и углед и свако има право на законску заштиту од таквог напада или мешања.¹⁴ Свако има право на поштовање свог приватног и породичног живота, дома и преписке. Јавне власти неће се мешати у вршење овог права, сем ако то није у складу са законом и неопходно у демократском друштву у интересу националне безбедности, јавне безбедности или економске добробити земље, ради спречавања нереда или криминала, заштите здравља или морала или ради заштите права и слобода других.¹⁵ Ови међународноправни акти су, по чл. 16. ст. 2. Устава Србије,¹⁶ саставни део нашег унутрашњег правног поретка. Устав Србије у чл. 40-42 такође гарантује неповредивост стана, тајност писама и других средстава општења, и заштиту података о личности.

Закон о јавном информисању и медијима у глави под називом Информације о личности садржи чл. 80. који има назив: Приватан живот и лични запис.¹⁷ Не може се објавити информација из приватног живота, односно лични запис (писмо, дневник, забелешка, дигитални запис и сл.), запис лика (фотографски, цртани, филмски, видео, дигитални и сл.) и запис гласа (магнетофонски, грамафонски, дигитални и сл.) без пристанка лица чијег се приватног живота информација тиче, односно лица чије речи, лик односно глас садржи, ако се при објављивању може закључити које је то лице. Законодавац посебно штити нарочито осетљиву категорију малолетнка и каже да се он не сме учинити препознатљивим у информацији која може да повреди његово право или интерес. Пристанак је неопходан и за непосредно преношење лика или

¹³ *Ibid.*

¹⁴ Међународни пакт о грађанским и политичким правима, усвојен и отворен за потписивање и ратификовање резолуцијом Генералне скупштине Уједињених нација 2200А (XXI) од 16. децембра 1966., ступио на снагу 23. марта 1976. у складу са чл. 49., *Сл. Лист СФРЈ* (Међународни уговори) бр. 7/1971., чл. 17

¹⁵ Европска конвенција за заштиту људских права и основних слобода, Рим 4. новембар 1950., *"Сл. Лист СЦГ"* међународни уговори, бр. 9/2003, чл. 8

¹⁶ Устав РС, *Сл. Гласник РС*, бр. 98/06.

¹⁷ ЗЛИМ, *Сл. Гласник РС*, бр. 83/14 и 58/15.

гласа путем телевизије, радија и слично, а информације и записи не могу се објавити без пристанка онога на кога се односе, ако би објављивањем било повређено његово право на приватност или које друго право. Пристанак дат за једно објављивање, за одређени начин, односно у одређеном циљу не сматра се пристанком за поновно објављивање, за објављивање на други начин, односно за друге циљеве.¹⁸ Пристанак других лица за објављивање информација из приватног живота и личних записа регулисан је наредним чланом, а случајеви у којима није потребан пристанак за објављивање набројани су у члану 82. истог закона.

Неки наши аутори сматрају да нема теоријске, законодавне или судске праксе са заузетим ставовима на националном плану шта се сматра, улази у садржину или чини појам права на приватност. Појам права на приватност код нас није одређен ни у Уставу ни у Закону о јавном информисању. (Николић, 2010: 199).

Чл. 9 Француског грађанског законика предвиђа да „свако има право на поштовање свог приватног живота”, такође без дефинисања права на приватност. Судска пракса не даје прецизну дефиницију, али се може закључити да ово право укључује „заштиту од било каквог кршења права на лик, слику, глас, приватност, част и углед, биографију.”¹⁹

Правом на приватност у ужем смислу према другим ауторима може се одредити као „апсолутно субјективно право физичког лица да може самостално да одлучи о упознавању трећих лица са било којом манифестацијом своје егзистенције. Правом на приватност штити се приватност тоталитета човекове егзистенције, односно приватност свих манифестација егзистенције једног лица, нпр. лика, гласа, регистрованих мисли, активности и стања у којима се налази итд. Тако се показује да посебна лична права помоћу којих се штити приватност одређених манифестација човекове егзистенције, а наиме, право на приватан живот, право на лик, право на глас, право на списе личног карактера, извиру из права на приватност, али и остају делови овог општег права.”²⁰

Пошто ни у теорији ни у међународним ни у националним прописима немамо набројане случајеве повреде приватности можемо закључити да „Свака тврдња да су медији неовлашћено изнели одређене информације и да то представља повреду права на приватност мора бити предмет оцене у конкретном случају.” (Николић, 2010: 204).

Право на лични живот са минимумом ометања посебно је интересно када су у питању јавне личности, јер појединости из њиховог приватног живота продају новине и повећавају гледаност и слушаност електронских медија. Ипак јавне личности морају имати свест о томе да посебан положај који зау-

¹⁸ *Ibid.*

¹⁹ La protection de la vie privée face aux médias, <http://www.senat.fr/lc/lc33/lc333.html#toc16>, 17. јануар 2016.

²⁰ Саша Гајин, "Права лица на које се односе информације", *Право медија с Моделом закона о јавном информисању* (ур. В. Водинелић, В. Ђерић, С. Гајин, Д Стојковић, М. Живковић), Београдски центар за људска права, Београд 1998, 169.

зимају у јавном животу, у највећем броју случајева по сопственом избору, неизбежно подразумева и већи притисак на њихов приватни живот. Када су политичари у питању, извесне чињенице из њиховог приватног живота заиста јесу од интереса за грађане и може се сматрати легитимним правом гласача да буду информисани о одређеним појединостима из живота својих представника.

Положај носилаца јавних и политичких функција ограничава њихово право на заштиту приватности. Изабран, постављен, односно именован носилац јавне и политичке функције дужан је да трпи изношење критичких мишљења, која се односе на резултате његовог рада, односно политику коју спроводи у вези је са обављањем његове функције без обзира на то да ли се осећа лично повређеним изношењем тих мишљења.²¹

У КЗ РС дефинисан је низ кривичних дела која штите право на приватност.²² Кривично дело изношење личних и породичних прилика предвиђено је чл. 172. Санкција је новчана казна или казна затвора до шест месеци за лице које износи или преноси штогод из личног или породичног живота неког лица што може шкодити његовој части или угледу. Квалификовани облик овог кривичног дела, за који је запређена новчана казна или казна затвора до једне године, јесте ако је дело учињено путем штампе, радија, телевизије или сличних средстава или на јавном скупу. Још тежи облик овог кривичног дела за који је запређено казном до три године затвора јесте ако је оно што се износи или преноси довело или могло довести до тешких последица за оштећеног. Законодавац је оставио могућност да не буде кажњен учинилац уколико је дело учинио у вршењу службене дужности, новинарског позива, одбрани неког права или при заштити оправданих интереса ако докаже истинитост свог тврђења или ако докаже да је имао основаног разлога да поверује у истинитост оног што је износио или преносио. Ставом пет истог члана утврђена је истинитост или неистинитост онога што се износи или преноси из личног или породичног живота неког лица.²³

Неки аутори сматрају да је тешко одредити шта спада у категорију личног и породичног живота, али да откривање чињеница из личног и породичног живота и упознавање других са тим чињеницама „може бити оправдано само ако за то постоји неки друштвени интерес.”²⁴ што утврђује суд у сваком конкретном случају.

Оштећени поред могућности подношења кривичне тужбе на располагању има и могућност подношења тужбе грађанском суду. (Николић, 2010: 207).

²¹ ЗИМ, *Сл. Гласник РС*, бр. 83/14 и 58/15, чл. 8.

²² То су: нарушавање неоповредивости стана (чл. 139.), повреда тајности писма и других пошљици (чл. 142.), неовлашћено прислушкивање и снимање (чл. 143.), неовлашћено фотографисање (чл. 144.), неовлашћено објављивање и приказивање туђег списка портрета и снимка (чл. 145.), неовлашћено прикупљање личних података (чл. 146.), спречавање објављивања одговора и исправке (чл. 150.), и изношење личних и породичних прилика (чл. 172.).

²³ КЗ, *Сл. Гласник РС*, бр. 85/05, 88/05, 107/05, 72/09, 111/09, 121/12, 104/13, и 108/14., чл. 172.

²⁴ Љубиша Лазаревић, *Коментар Кривичног законика: друго измењено и допуњено издање*, Правни факултет Универзитет Унион, Београд 2011, 606.

Без права на одговор (пре свега права оштећеног да својим речима сам себе заштити) и права на исправку сама чињеница да се оштећеном дугује накнада штете и да је он добија опет не решава проблем. Ова врста повреде захтева комплексну интервенцију од просте накнаде штете. Због тога национални закони, код нас то чини ЗЈИМ предвиђа право на одговор и право на исправку информације врло детаљно у члановима 83-100. Садржина тужбеног захтева и остала питања везана за подношење тужбе дефинисана су у члановима 101-106 истог закона.

Кривично законодавство и других европских земаља предвиђа кривична дела којима се забрањује угрожавање приватности путем медија. Француски кривични законик чланом 226-1 предвиђа повреду приватности услед објављивања без дозволе и одговорност директора, уредника медија и аутора информације.²⁵

Право на идентитет

Право на идентитет спада у групу права личности, али га често аутори издвајају као посебно право због његових специфичности и оно је заштићено самостално, *независно од части и угледа и приватности*. (Водинелић, 2003: 82).

Право на идентитет гарантовано је чл. 42 Устава РС. Зајемчена је заштита података о личности, а утврђено је и да је забрањена и кажњива употреба података о личности изван сврхе за коју су прикупљени, у складу са законом, осим за потребе вођења кривичног поступка или заштите безбедности РС, на начин предвиђен законом. Свакоме је гарантовано да има право да буде обавештен о прикупљеним подацима о његовој личности, у складу са законом, и право на судску заштиту због њихове повреде.²⁶

Право на идентитет „повређује се тиме што неистинита информација неосновано приписује (импутира) или одриче (ампутира) лицу нешто што је његово својство, догађај, радња, постигнуће итд. (нпр. неистинитом тврдњом да је аутор неке петиције, да није добио награду коју је добио, објављивањем интервјуа никад датог новинару, без назнаке да је измишљен)”. (Водинелић, 1998: 139).

Док појединци приликом остваривања права на приватност имају право на необјављивање информације из њиховог приватног живота код остваравања права на идентитет појединац жели да се у медијима појаве информације које његову личност представљају онакву каква она заиста и јесте. Овде настаје проблем који се састоји у томе што се идентитет особа током живота мења, не само физички него и интелектуално. „Људи мењају (и могу мењати) уверења, чак и о темељним питањима живота и егзистенције. Нејасно је онда понекад који је њихов стварни идентитет.” (Радоловић: 2007: 20).

²⁵ La protection de la vie privée face aux medias, http://www.senat.fr/lc/lc33/lc33_mono.html#toc18, 17. јануар 2016.

²⁶ Устав РС, *Сл. Гласник РС*, бр. 98/06, чл. 42 ст. 1-4

Судски случајеви

Разрешење сукоба слободе медија и права личности често добија свој епилог пред судом у Србији, судским органима европских земаља, као и пред Европским судом за људска права (у даљем тексту ЕСЉП).

Правна средства која стоје на располагању појединцима да би заштитили своја права која су угрожена од стране медија могу бити кривичноправна и грађанскоправна.

Кривичноправна заштита појединаца обезбеђена је тиме што су предвиђена поједина кривична дела чија је сврха заштита права личности. Иако постоји велики број ових кривичних дела у теорији се сматра да је кривичноправна заштита превазиђена, односно да ће у будућности бити превазиђена, пре свега зато што постоје земље у којима она није предвиђена, а иако јесте, постоји јасна тенденција смањења броја кривичних дела и ублажавања санкција.²⁷ Пример за то у нашој земљи је укидање кривичног дела клевете.²⁸

Код грађанскоправне заштите ситуација је другачија. Према неким ауторима та заштита се састоји: са једне стране у омогућавању појединцу да упозна јавност са другачијом информацијом од оне објављене или да спречи даље објављивање информације (право на одговор, исправку, на опозив, објављивање информације о исходу кривичног поступка и право на пропуштање објављивања информације), а са друге стране се састоји у поправљању последица које су наступиле због објављивања информације (право на накнаду штете, учешће у добити оствареној неовлашћеним објављивањем информације). (Водинелић, 2003: 95).

Одлуке ЕСЉП у случајевима угрожавања права личности од стране медија, као и у другим случајевима, представљају обавезна општеприхваћена правила међународног права на основу одредаба чл. 16. и чл. 167. Устава РС.²⁹

Када ЕСЉП у неком случају утврди да је постојало кршење права заштићених Конвенцијом одговорна држава мора да плати износ новца који је одређен на име правичног задовољења, али мора, ако је ЕСЉП тако одлучио, да изабере опште и / или појединачне мере за отклањање последица повреде и да их примени у домаћем правном поретку „јер је ЕСЉП овлашћен да тумачи Конвенцију, али и да препоручи меру за отклањање последице повреде, као и, најзад, да је пропише.“³⁰

²⁷ *Ibid.*, 28.

²⁸ Крајем 2012. год. у РС изменама и допунама кривичног законика извршена је декриминализација кривичног дела клевете, што је стручна јавност подржала као изузетно значајно за јачање слободе новинарства, медијског извештавања и права на слободно изражавање, а онима који се сматрају оклеветаним у средствима јавног информисања остала је могућност да у парничном поступку туже за накнаду штете.

²⁹ Маријана Пајванчић, *Коментар Устава Републике Србије*, Konrad Adenauer Stiftung, Београд 2009, 25.

³⁰ Драгољуб Поповић, *Постанак европског права људских права: Есеј о судској креативности*, Службени гласник, Београд 2013., 199.

Професор Саша Бован наводи случај Шијаца против Италије и Фон Хановер против Немачке. „Изразито широка заштита неких аспеката приватне сфере дошла је до изражаја у одлукама да постоји повреда индивидуалних права увек када се путем медија објаве фотографије или лични подаци особа које нису јавне личности (*случај Шијаца против Италије* - предмет бр. 50774/99, пресуђено 11.01.2005. године). Чак и када се ради о јавним личностима, постоји начелан став суда који је заузет у случају *Фон Хановер против Немачке* (предмет бр. 593200/00, пресуђено 24.06.2004. године) да иако је заштита приватности јавних личности слабија у односу на „обичне“ грађане, постоји повреда приватне сфере по чл. 8. Конвенције ако нема друштвеног интереса који би оправдао објављивање фотографија или других личних података”.³¹

Други аутори као репрезентативан пример пред ЕСЉП у коме је суд стао на страну новинара, односно на страну слободе информисања, износе случај *Оберилик против Аустрије*³² (предмет бр. 28962/92, пресуђено 10.01.2000. године). У овом случају суд је закључио „да израз *кретен* којим је новинар назвао једног политичара у чланку поводом говора тог политичара, представља сразмерну индигнацију коју је свесно изазвао политичарев говор.” (Николић: 2010: 52).

И у нашој земљи бројни су случајеви који се односе на угрожавање права личности објављивањем путем штампе, радија, телевизије и других средстава јавног информисања. Судску заштиту пружају судови опште надлежности (основни, виши, апелациони и Врховни касациони суд Србије) као и судови посебне надлежности (привредни, апелациони привредни, управни, прекршајни и виши прекршајни судови) (Николић, 2010: 527). Поред наведених судских органа и Уставни суд РС пружа заштиту појединцима којима су угрожена права личности.

У пракси судова опште надлежности најзанимљивији су случајеви у којима се захтева накнаде неимовинске штете. Одличан пример представља пресуда Врховног суда Србије из 2007. год. који је испитујући утврђивање постојања односно непостојања новинарске пажње у једном случају између осталог закључио: „слобода информисања не може се остваривати супротно стандарду новинарске пажње и етике на штету приватности других лица, без легитимног циља, пропорционалности и пристанка субјекта информације”. Овај став заузет је поводом случаја где су новинар, одговорни уредник и оснивач јавног гласила обавезани на накнаду нематеријалне штете. Наиме, магазин за мушкарце имао је серију чланака о убицама деце, наводно истражујући криминогене факторе, одакле исти потичу. Објављено је 16 фотографија серијских убица, правоснажно осуђених, на којима су сви носили наочаре са двоструким мостом изнад носа. Фотографије су биле пропраћене текстом како оквир

³¹ Саша Б. Бован, "Аутономија личности као еталон правичности европског права људских права", *Правни живот*, 12/2015, 282.

³² La liberté d'expression en Europe Jurisprudence relative à l'article 10 de la Convention européenne des Droits de l'Homme, http://www.2idhp.eu/images/jurisprudence-article-10-cedh_150612.pdf, 1. фебруар 2016.

наочара може да утиче на профил убице. Испод последње фотографије тужиоца писало је: „Иако овај популарни водитељ дечијих ТВ квизова упорно тврди да још није никог убио, имамо разлога да верујемо да ситуација неће дуго остати таква. Комбинација наочара са двоструким мостом и близина великог броја незаштићене деце могу довести до страшног резултата.” Тужилац као ожењен човек, отац пунолетног детета, уметник, јавна личност са супругом која је била главни и одговорни уредник једног штампаног гласила, био је запрепашћен. Због овакве садржине текста и објављене фотографије заједно са осуђеним серијским убицама оштећени као и чланови његове породице претрпели су душевни бол и патњу. Испитујући одговорност за штету проузроковану примаоцу, ВСС каже: „Стандард новинарске пажње исказан кроз одредбу чл. 3. ЗЈИМ према којој одредби су новинар и одговорни уредник јавног гласила дужни да пре објављивања информације која садржи податке о одређеном догађају, појави или личности, са пажњом примереном околностима, провере њено порекло, истинитост и потпуност. У конкретном случају прекршен је стандард обавезе новинарске пажње, јер је објављен новинарски чланак непознатог аутора са непровереним и непримереним информацијама и фотографијама тужиоца. Тиме су тужиоцу повређени част, углед, људско достојанство и грубо повређена његова приватност. У конкретном случају не ради се о вредносним судовима који су слободни, већ о чињеницама. Објављени текст не садржи оцену да ли су тужиочеве наочаре прикладне послу којим се бави, већ тврдњу да тужилац као популарни водитељ ТВ квизова тврди да још увек никог није убио, због чега тужени имају разлога да верују да ситуација неће дуго остати таква. Слобода јавног информисања се не може остваривати супротно стандарду новинарске пажње и етике на штету приватности других лица, без легитимног циља, одсуства пропорционалности и пристанка субјекта информације. У конкретном случају слобода јавног информисања уз изостанак обавезе новинарске пажње остварена је на начин противан одредбама ЗЈИМ, јер су на правно недопуштен начин објављени текст и фотографија тужиоца (Николић, 2010: 543).

Закључак

Настајање сукоба у остваривању два основна права, сваког појединца да се његов приватан живот поштује и слободе изражавања у медијима, сасвим је логичан. Ефикасан и доступан механизам судске заштите (на националном и наднационалном нивоу) за појединце, али и тумачења која у образложењу својих одлука дају судови, за правну науку, од изузетног су значаја. Ништа мање важно није ни подстицање новинарских удружења да усвоје критеријуме и стандарде за интерне медијске прописе и кодексе понашања, али и шире медијско образовање новинара (пре свега са правилом *ignoratio iuris nocet*) које би за крајњи циљ имало да се у јавности развије свест о томе шта права личности заиста представљају.

Једни аутори заступају став да у разрешењу сукоба између слободе медија и права приватности треба дати примат остваривању права приватности. Слобода изражавања „може бити у колизији са неким такође битним и врло важним слободама и правима, који такође уживају уставну и друге врсте заштите, као што су на пример: право на приватност, право на правично суђење, право на слободу савести и вероисповести, и заштиту вредности које ова права штите, као на пример: част, углед, достојанство, морал, државна безбедност итд. Цивилизацијски задатак је да се овакви конфликти решавају утврђивањем пропорционалности и одређивањем примата интереса појединаца или групе у односу на важност слободе изражавања” (Николић, 2010: 31). Други аутори, пак сматрају да примат има право на слободу изражавања када се у медијима износе чињенице (факти), а да право личности има примат над слободом изражавања када се у медијима износе мишљења (Радоловић, 2007: 21).

Трећи чак дају посебну формулу за решавање овог сукоба. Решење виде у ограничењу слободе медија уз предходно утврђивање испуњености четири услова: „1.) када се одреди на које лице се лично односи лезиона способност информација, 2) а то лице, или друго овлашћено лице није дало важећи пристанак за њено објављивање, или је пристанак опозвало, 3) нити објављивање служи остваривању неког легитимног, тим правима бар једнако вредног или у односу на њих претежнијег интереса, 4) а ако служи остваривању таквог интереса, онда када би се тај интерес ионако могао остварити и другачијим објављивањем, без повреде части, угледа, приватности или идентитета, или уз мању повреду” (Водинелић, 2003: 92).

Већина аутора дели мишљење да приликом разрешења сукоба слободе медија и права личности „мора постојати циљ да се оба права остваре” (Радоловић, 2007: 18). У том случају оба права се смањују по обиму у одређеној сразмери, али се не може искључити и то да се понекад једном од ових права да приоритет у односу на оно друго, а тај избор мора бити пажљиво спроведен и утемељен на јасним критеријумима.

Ипак можда би најприхватљивије било приклонити се мишљењу да је задатак судских органа „успостављање једног финог баланса, једне динамичке равнотеже између појединаца и друштва, тј. између приватног и јавног интереса” (Бован, 2015: 281). Суштина разрешења сукоба у остваривању различитих права налази се „у давању одговора на питање да ли је неко ограничење права неопходно у демократском друштву” (Бован, 2015: 281).

Можемо закључити да је кључни фактор за решење сукоба слободе изражавања и права личности судска контрола у остваривању ових права. Важно је да буде ефикасна и квалитетна како би у сваком конкретном случају могла да пронађе равнотежу и омогући максимум остваривања права истоветних вредности.

Литература:

1. Bovan, Saša (2015): "Autonomija ličnosti kao etalon pravičnosti evropskog prava ljudskih prava", *Pravni život*, 12/2015.
2. Gajin, Saša (1998): "Načela i osnovne odredbe medijskog prava", *Pravo medija s Modelom zakona o javnom informisanju* (ur. V. Vodinelić, V. Đerić, S. Gajin, D. Stojković, M. Živković), Beogradski centar za ljudska prava, Beograd.
3. Dimitrijević, Predrag, Vučković, Jelena (2015): *Medijsko pravo*, Sven, Niš.
4. Nikolić, Danilo (2010): *Medijsko pravo*, Službeni glasnik, Beograd.
5. Popović, Dragoljub (2013): *Postanak evropskog prava ljudskih prava: Esej o sudskoj kreativnosti*, Službeni glasnik, Beograd.
6. Pajvančić, Marijana (2009): *Komentar Ustava Republike Srbije*, Konrad Adenauer Stiftung, Beograd.
7. Radolović, Aldo (2007): "Odnos prava osobenosti i medijskog prava", *Zbornik Pravnog fakulteta sveučilišta u Rijeci* 1/2007.
8. Vodinelić, V. (1998): "Prava i obaveze novinara", *Pravo medija s Modelom zakona o javnom informisanju* (ur. V. Vodinelić, V. Đerić, S. Gajin, D. Stojković, M. Živković), Beogradski centar za ljudska prava, Beograd.
9. Vodinelić, Vladimir (2003): *Pravo masmedija*, Fakultet za poslovno pravo u Beogradu, Beograd.

THE CLASH BETWEEN THE FREEDOM OF THE MEDIA AND PERSONAL RIGHTS

the right to honor and reputation, privacy and identity

Summary: The author analyzes the conflict between the rights of the media to freedom of information and the right of individuals to honor and reputation, privacy and identity. Numerous international law and national legislation guaranteed the rights of media freedom and personal rights. In the exercise of these rights may come to their degradation and conflict. It is very important to establish a way of solving these types of conflicts of law. The article analyzes in detail the legal provisions governing the right to honor and reputation, privacy and identity. Some court cases have been analyzed to show how this clash of rights solved in the practice of domestic and foreign courts. In conclusion, the amounts are only theoretical standpoint of solving the conflict between the rights of media freedom and personal rights.

Key words: Media law. - Freedom of expression. - Personal Rights

ОДРЖИВИ РАЗВОЈ КАО ПАРАДИГМА **Како ћемо даље?**

Сажетак: У раду се најширем смислу проблематизује дефинисање појма одрживи развој, са посебним освртом на преглед теоријских схватања који се баве овом парадигмом. У зависности од потреба, људи различито перципирају шта треба да буде одрживо и шта треба да се развија. Такође, поставља се питање како можемо да знамо какве ће бити потребе будућих људских генерација? Како на основу наших предикција да формирамо њихову моралну одговорност? Ко одлучује? На основу чега се доносе одлуке? Човек утиче на односе у биотичкој заједници, који се потом преносе на наредне генерације, па из тог разлога, приказана је и перспектива оних који се залажу за права не-људи и њихово укључивање у морални систем. Разматра се и један од новијих погледа на одрживост – постхуманизам, супростаљен антропоцентричној идеји човека као мере свих ствари.

Кључне речи: одрживи развој, социологија окружења, глобализација, екомодернизам, „природно”, не-људи

Социологија околиша(ња)

На почетку, требало би дефинисати сам појам – *одрживи развој*, како би имали основну јединицу ове анализе. Међутим, оно што делује најлакше, уме да се покаже као сасвим супротно. Употреба овог појма је честа, што је делом последица и комерцијализације, али и злоупотребе његовог правог значења. Најчешће се дефинише као процес којим се однос између социјалних и економских фактора доводи у равнотежу са природом; скретање пажње на опасности по животну средину, које настају и као последица економских и политичких одлука; тежња да се будућим генерацијама остави бољи свет, као што је то била обавеза и генерација које су живе пре нас. Чини се да не би пронашли особу која се не би сложила са неком од ових уопштених дефиниција и која би негирала да је одрживи развој заједнички проблем свих друштава и култура. Ипак, бројна су етичка и вредносна неслагања, како унутар истог,

* Predrag.rava@gmail.com

тако и између различитих друштава. На пример, понуђене дефиниције, иако добронамерне, нису до краја ослобођене телеолошких принципа по којим доживљавамо свет, јер морално би било да чувамо своју околину и због ње саме, а не само зарад будућих генерација и продужавања људске врсте. Када би знали да ова планета неће још дуго постојати, да ли би то било оправдање да чинимо шта год нам је воља и да се понашамо не марећи за наше окружење?

Слично овој моралној дилеми, постоје и бројна размимоилажења у поимању вредности и потреба између неких људских заједница. Разлике су понекад толико велике, да су и несамерљиве. У зависности од потреба, људи различито перципирају и шта треба да буде одрживо и шта треба да се развија. Не односе се сви на исти начин према материјалним добрима, која иначе и нису једнако распоређена. Неједнаки су економски стандарди, а и оно што је "на цени" у једном друштву, у другом није итд. Зато је управо и социологија позвана на решавање овог проблема – да испита однос друштва са његовим природним *окружењем*. Она је у почетку одбијала да се бави окружењем, јер је сматрала да је оно предмет истраживања искључиво природних наука, а које се, са друге стране, не требају бавити друштвом, јер је оно предмет социологије. Тражећи своју аутономност међу старијим наукама, дуго се социологија чувала биолошког детерминизма и држала се традиционалних тема. Као да се плашила епистемолошког редуccionизма, иако се све науке ослањају једна на другу, повезане сазнањима и једнаким истраживачким стандардима. Мада, они који боље познају почетке ове науке, знају да њени оснивачи нису били толико ограничени, као што су то били неки каснији аутори, који су преузели примат и својим ауторитетом утицали на следбенике да о овом питању буду веома искључиви. Такође, социолози су се дуго плашили интердисциплинарности, „уситњавања” своје науке. Та дистанца је само успоравала и ограничавала поље научног сазнања. До промене је долазило полако, тек када се схватило да само друштво на многобројне начине утиче на окружење, да је та сукцесија двосмерна и да то нису ентитети који паралелно егзистирају један поред другог не долазећи у контакт. Такође, очигледно је и да су сви поменути појмови *социјално конструисани* и доведени у *контекст* који је створило друштво, односно човек. До конфузије у дискурсу долази и кад се покуша разјаснити разлика између „природног” и „вештачког”, јер се стиче утисак да је природа нешто екстерно и да постоји нека јасна граница између нас и „природног окружења”. Социологија може да деконструише такав дискурс (јер је и сама допринела његовом конструисању) и да анализира претходне догађаје, али оно у чему не успева често, је прецизно прогнозирање будућих дешавања. Друштво је створило проблем, сада оно тражи и решење. Данас, када се догоди нека дисторзија у друштву и његовом окружењу, када је проблем глобалних размера и када је потребно свеобухватније објашњење, управо се социолози питају за мишљење, што их ставља у помало незавидан положај. Често се ствара утисак, да социологија, док тражи одговор и решење за одређени проблем у друштву, помало околише. Наиме, „предвиђати” будуће људске поступке није лако из више разлога, а један од њих је и чињеница да људи не поступају само као рационална бића. Међутим њена макросоциолошка перспектива нам пружа могућност посматрања људских активности кроз друштвену структуру. Тај

холистички¹ приступ сагледава социјално, техничко и физичко окружење у међузависном односу. Њене теорије, иако нису увек довољно прецизне, јесу свеобухватне, уопштене, дугорочне. То је оно што је Карл Попер називао „далекосежност предвиђања” (Popper 1957/2009). Она познаје методологију која може да се употреби за анализу комплексне интеракције, дијалектичког односа друштва и његовог окружења. Социологија окружења је наследила теоријско, али и емпиријско искуство стечено још кроз рад чикашке урбане социологије, преко еволуционо – еколошки усмерених аутора, до данашње урбане социологије.

Урлих Бек је рекао: „[б]еда је хијерархиска, смог је демократски” (Бек 1986/2001: 54), мислећи при томе да ризична друштва нису класна друштва. Глобалне претње су такве да изискују заједничку акцију. Иако смо рекли да културе имају различите вредности и потребе, па да понекад настане комуникацијски проблем, постоје вредности као што је солидарност која се могу имплементирати на наднационални ниво, како би постигли заједнички циљ. То подразумева промене на плану глобалне економије која је сада усмерена искључиво према профиту, а не према потребама друштва, што одлаже интернационализовање решења. Сматра се да је потребна нова парадигма, потпуно нов начин размишљања, а не ситне хеуристичке промене.

Парадигме креирају научне заједнице, које нису индиферентне на спољне утицаје одређених друштвених група које поседују економску или политичку (или обе) врсте моћи чији је интерес да контролишу неке делове научних активности (видети Latur према Škorić и Kišjuhas 2013). Осим тога, парадигме које доминирају, није лако заменити, јер се не ради ту увек о кумулативности и допуни старог знања, већ о томе да је потребан консензус у науци, после којег наступа један преломни *револуционарни тренутак*, о чему је говорио Томас Кун у својој *Структури научних револуција* (Kun 1970/1974). Једна од већих парадигми је она која потиче из Новог века, када се зачала идеја просветитељства, идеја о надмоћи човековог разума над старим догмама, али и над природом. Идеја о прогресу, нова вера – вера у науку, охрабрена научним ауторитетом, значила је пуно за напредак човечанства у сваком смислу, али чињеница је да су људи почели мање да брину да ли ће, и колику цену, платити природа, на путу њиховог напретка.

Парадигма као *метанаратив*, да ли је могућа данас? То питање је разматрао и Жан-Франсоа Лиотар (Liotar према Škorić и Kišjuhas 2013). Ипак, анализирање ризика и предвиђање еколошких, са њима и друштвених катастрофа, те како их спречити, јесте „велика прича” нашег времена. Међутим, ми смо помало заборавили како се „праве” парадигме, услед пропадања различитих метатеорија током постмодерне. Ми смо се већ одвикли да постављамо тако „битна” питања.

¹ Холизам је термин који је сковао генерал и филозоф Џен Сметс 1926. (заговарао формирање УН-а чију је уводну преамбулу Повеље и написао) у књизи *Холизам и еволуција* (видети Škorić и Kišjuhas 2013). Укратко, ова идеја подразумева да системи функционишу као целине и да се њихово понашање не може разумети преко понашања делова, јер их управо та целина донекле детерминише, условљава.

Наука није савршена, али да ли ми осим ње имамо неко друго оружје у овој борби? На жалост, наше доба је препуно квази алтернатива, псеудо-научних идеја и духовних инстант еликсира, који се нуде под слоганом „можда и не помогне, али неће шкодити”. Можда и неће шкодити, али ће пацијент изгубити драгоцено време. На тај начин се и од нове парадигме очекује да буде као нека *квинтесенција*, као етар, елемент који је увек био присутан, само га нисмо видели, а који ће напосред решити проблем.

Дејвид Купер у „Идеји околине” (Соорег 1992) каже да можемо искористити неке старе моралне принципе, којима би требало само придодати понешто ново. Заиста, одговорност према наслеђеном свету, брига за потомство, солидарност, кооперативност, не звуче као нешто ново, нити нам је за њихово разумевање потребна нека посебна когнитивна способност. Наравно, када говоримо о моралу, није потребно у овом случају, улазити у расправу да ли је и он конструисан само као адаптација у еволутивном смислу, за потребе очувања заједнице. И прве, примитивне заједнице су знале да је корисно водити рачуна о околини, само су проблеми били мањи до појаве индустријализације и убрзаног технолошког развоја, а самим тим и већег утицаја на природу. Све то говори да ми конструишемо и придајемо значење стварима око нас и да када спомињемо окружење, свакако да не мислимо на његову географску димензију. Разлика је само у томе, што је у прошлости окружење имало, како је Купер рекао, „мањи пречник”, а „глобална околина”, није имала значења какво данас има, када смо повезанији и међузависни. Зато се и инсистира на холистичком приступу, а 1968. године су се управо на овај начин разматрала питања одрживости ² у оквиру „Римског клуба”³. Љубинко Пушић објашњава: „Брунтландова комисија залаже се за „јаче изражен економски раст, подједнако у индустријским земљама и земљама у развоју”. Идеја да се на овај начин могу превазићи негативни реликти руралног развоја као допринос укупном благостању народа, те ефикасније коришћење енергије и усмереније стварање еколошке базе за развој – дубоко је погрешна” (Пушић 2001: 22).

А како можемо да знамо какве ће бити потребе будућих људских генерација? Шта ће их чинити срећним? Како на основу тих предикција да формирамо моралну одговорност? Редклифт и Вудгејт истичу: „[о]држиви развој је свима неопходан, али се он може различито дефинисати, у зависности од сваке поједине културе”, и постављају питања: „Ко одлучује? На основу чега се доносе одлуке?”, па закључују да: „Конфузија влада и око питања шта треба да буде одрживо” (Редклифт и Вудгејт 1997/2014: 385). И не само да не долази до заједничке дефиниције одрживог развоја, већ се различите стране конфронтирају и пребацују кривицу једна на другу.

² “Израз *одрживост*, који се користи у научном и све чешће у свакодневном речнику, “стар” је тек око тридесет година и сеже до “Извештаја Римског клуба” са почетка седамдесетих” (Pavlović 2006).

³ “Појам одрживог развоја дефинисала је Комисија Брунтланд као “развој који задовољава садашње потребе, а да при томе не угрожава могућност будућих генерација да задовоље сопствене потребе” (Bruntland 1987)” (Redclift и Vudgeit 1997/2014).

Зато, на основу свега поменутог, понекад се чини да социологија превише околише тражећи теоријски оквир овог проблема и да тако није примењива у проналаску решења. Међутим, нужно је да разумемо контекст односа друштво – природа, јер, како би Иван Цифрић рекао, није проблем у томе колику количини природних ресурса човек користи, већ је проблематичан начин на који он то чини (Cifrić 1989).

Екомодернизам – за и против

Постоје различити правци размишљања и многобројна супростављања по питању одрживог развоја. Поменућемо један стари дуалитет, који је битан с обзиром да се одржао, уз одређене измене, и до данас. Томас Малтус је написао књигу *Есеј о принципима становништва*, првобитно објављену 1798. године, поводом које је Мајкл Мајерфелд Бел рекао: „Основна тврдња у тој књизи јесте, да уколико се на неки начин не заустави, популациони раст има тенденцију да се настави све док се не судари са ограничењима које намеће окружење, што узрокује сиромаштво, глад, беду и недостатак природних ресурса. Коначан резултат биће популациони крах” (Bel 2014: 158). Из тако наочиглед логичног излагања може се извести погрешан експленанс. Укратко, критике које су уследиле, се углавном односе на пренебрегавање чињенице да су друштвене неједнакости продубљене капиталистичким привређивањем, које производи и репродукује сиромаштво. Ту су још и немогућност контроле рађања у сиромачним друштвима, често проузрокована и религијским утицајем. Није тешко претпоставити да су овакве критике упућивали и Маркс и Енгелс, који су уз то сматрали и да ће наука изнедрити решење, односно да ће раст њених сазнања напредовати, те да ће се њиховом применом неутралисати проблем наглог демографског раста.

Данас су *екомодернисти* ти који сматрају да је наука решити проблеме. Конкретно, да одрживи развој може бити постигнут применом ефикасне и поуздане технологије – тј. *екомодернизацијом друштва*. Захваљујући науци, нпр. данас мање користимо дрво као средство за огрев, чиме се чувају зелене површине. Тешко и набројати све предности електричне енергије, или нпр. коришћења моторизације у пољопривреди итд. Уз чување природних ресурса, наука је пружила многе добробити самом човеку, а најбољи пример је медицина која нам је продужила животни век. Сматра се да је „модерним” начином живота човек природу ослободио од себе, јер је сада мање завистан од ње. Постоји и „Екомодернистички манифест” (Екомодернисти 2015). Они верују у успешност технологије која напредује у континуитету, а оне делове који су лоши, замењује напреднијим. Можемо такав став илустровати и на примеру соларне енергије. Иначе, за њену производњу наш регион има много већи потенцијал од делова Европе који се налазе северније од нас. Акционим планом за обновљиву енергију, Србија се обавезала да до 2020. обезбеди десет мегавата струје из енергије сунца. Уколико се повећају државне субвенције, веома брзо би се обезбедила енергија и за домаће потребе, али и за извоз.

Технологија доприноси привредном расту, што се преко економског развоја одражава и на социјалну сферу из које се успешно развија и еколошка свест. Зато, екомодернисти не верују у малтузијанску теорију о границама раста, тврдећи да ће људи уз помоћ технологије увек пронаћи неки начин да се тај проблем превазиђе.

Са друге стране, покрет *degrowth movement* залаже се за успоравање и смањење потрошње, како би се смањила загађења и ублажиле последице у будућности. Постоји и критика поменутог манифеста (Degrowth movement 2015). Они износе податке по којима ће производња нафте, гаса и мазута достићи врхунац до 2010. године, а упркос томе, истрошени ресурси још увек чине 80% основног светског извора енергије. Често се говорило да ће развијена економија допринети већем издвајању за заштиту околине, што се није обистинило. Осим тога, економски раст није могао проћи без негативног утицаја на ту исту природну околину, критичари чак износе доказе да су једини периоди када је смањено загађивање и уништавање, били они током којих је економија стагнирала или назадовала. Настале су многобројне последице, како злоупотребом тако и неадекватним коришћењем појединих научних проналазака. Познато је да употреба пестицида може да допринесе повећању приноса у пољопривреди, али и да наруши здравље људи, поготово када безбедносна контрола производње хране није довољно ефикасна. Данас, Европска заједница притискањем мањих произвођача да више производе (углавном за извоз), директно поспешује употребу пестицида. Даље, критичари екомодернизма наводе да нуклеарна енергија не може да покрије више од 6% светских енергетских потреба, а да је ризик од потенцијалне катастрофе заиста велик. Критика се односи и на то што екомодернисти, на друштва пре индустријализације, гледају само као на заостала, и да тако запостављају културне вредности. Поменуте критике, иако донекле оправдане, често су врло ограничене и искључиве. С тим у вези, Стивен Јирли примећује амбивалентан однос критичара према науци који, како он каже: „[о]дбацују тврдње званичне науке о безбедности коришћења нуклеарне енергије указујући на то да нема потпуне безбедности и да вероватно постоји заједнички интерес. С друге стране, у случају глобалног отопљавања, они се углавном ослањају на већинска научна мишљења и не прихватају тврдње да научници имају сопствене интересе у настојањима да политичари озбиљно схвате климатске промене” (Jarli 2000/2014: 295). Он сматра да се без науке не може, али да се она лако исполитизује: „Тренутно, еколошка модернизација углавном је ограничена на технологије „на крају цеви” (за контролу отпада)...” (ибид.: 401).

Редклифт и Вудгејт истичу: „[о]сновни проблем при остваривању стандарда одрживости није то што они нису довољно дефинисани, већ што треба донети веома тешке политичке одлуке (а још теже постићи консензус око њих) без којих се ти стандарди не могу усвојити” (Redklift и Vudgejt 1997/2014: 397). Одрживи развој и тренутни однос снага у економији, не одговара свима. Ту треба напоменути да *развој* и *раст* не значе исто. Сиромашна друштва желе развитак економије, бољи животни стандард, а за то им се нуди материјална производња која користи необновљиве ресурсе као што су нафта или плодно

земљиште. Економски системи тих држава нису независни, споља им долази институционализована директива шта и како ће производити, а затим и извозити. У међувремену, већина тих земаља је увећале свој дуг према Светској банци и ММФ-у, која им је дала углавном краткорочне позајмице. Сад, враћање дуга подразумева мере штедње које ће још више да осиромаше њихове грађане. Такви услови се не намећу економски стабилним државама, иако су оне још више задужене. Бел помиње термин *структурно прилагођавање* које чине низ мера пројектованих од стране ММФ-а, а које доводе до сиромашења већ сиромашних, те помиње Волерстина и његову теорију о неуједначеном развоју и мапи моћи коју илуструје кроз познату идеју о региону *центра, периферије и полупериферије* (Bel 1998/2014: 169-174). Очит је утицај политике на економију, али и обрнуто, утицај крупног капитала на политику, који за последицу има увећавање разлике између богатих и сиромашних. Зато је неравнотежа перманентна. Мада, постоји у економији и негативан *еквибријум*, који је близак идеји *statys quo*, а који одговара само богатим друштвима, или тачније богатим групацијама и појединцима. Све ово иде у прилог критичи Малтуса и његових каснијих следбеника. Наиме, дефинитивно је доказиво да узрок сиромаштва није само нагли демографски раст, како је Малтус тврдио, јер се на тај начин не узимају у обзир класне разлике и политика и економија као битне детерминанте. (ибид.: 174).

Парадоксално, међу државама које су данас најгласније када се говори о одрживом развоју, су и оне државе које су највећи загађивачи, а при том траже од сиромашнијих држава да поштују прописе којих се саме не придржавају. Уз то, оне користе управо сиромашна друштва да код њих извезу своју „прљаву индустрију”, а у исто време да се окористе њиховом јефтином сировином. Највеће светске економије су успеле и да креирају стереотип о економски неразвијеним земљама, као местима где се, због одсуства закона, могућности корупције, али и слабо развијене еколошке свести, природа уништва. Међутим, постоји низ примера који говоре о истим проблемима присутним и код развијених друштава. Временом су се јавили различите активистичке групације које су се залагале за друштвене интересе и социјалну заштиту друштава из „Трећег света”, наспрам *laissez faire* логике тржишта и егосцентричног максимизирања профита. Леви зелени, социјалистичке феминисткиње, антиглобалисти и многи други, заједнички су ревитализовали идеју о економској, социјалној и културној револуцији, која би укинула капитализам и самим тим успоставила један нов *одрживији* однос људи према заједници и природи. Неомарксистички активисти су усвојили и идеју о „метаболичкој пукотини”, последици нарушене везе људи и природе, а коју изазива држава својим деструктивним понашањем (Пушић 2009: 33).

Данијел Шивињски је активиста и уметник из Хрватске, из Рјеке. Живи у Новом Саду, а од недавно и у Будимпешти. Као фотограф је 2012. године боравио у Немачкој, у близини Келна, где се придружио групи активиста који су покушавали да сачувају од уништења шуму Хамбах, некада највећу у том региону, која је хабитат за велики број угрожених биљних и животињских врста. Хамбах испод своје површине садржи и 2,5 милијарде тона лигнита на дубини

од 450 метара. Власник рудника је компанија РВЕ (видети Šivinjski 2012) која је, бавећи се ископавањем руде за производњу електричне енергије, постала један од највећих еколошких штеточина у Европи. Осим што иза себе оставља највеће рупе на овом континенту, како Шивињски наводи, РВЕ због проширења рудника константно исељава становништво околних села, па чак и њихова гробља. Огромне количине радиоактивне прашине излази из рудника, CO₂ се емитује у близини 100,000 тона годишње, а багери раде нон-стоп, па својом буком и укљученом расветом (и током ноћи) угрожавају локално животно окружење.

Активисти који се боре против овог „правног“ уништавања⁴ су окупирали шуму, али су у новембру 2012. године били суочени са акцијом исељавања у којој је учествовало 500 полицајаца. Данијел Шивињски је ухапшен, иако је имао новинарску легитимацију (независни фоторепортер). После тога, он је направио фото причу (ибид.) како би упознао ширу јавност о овом дешавању. Ето примера да се и у богатој Немачкој, са развијеним правним системом овакве ствари могу догађати. Међутим, они који се баве анализом економског раста, сигурно би активност компаније РВЕ оцењенили као успешну, што је последица не сагледавања ширег друштвеног контекста.

Међутим, у неким случајевима није потребно да велика зелена површина буде угрожена, а са њом и вредна растиња, угрожене врсте, да би се показала неодговорност. Понекад је довољно и само једно дрво. Наиме, у Србији се већ дуго ради на изградњи коридора 11, важног за друмски саобраћај, јер је на траси тог ауто-пута који треба да повеже Београд са Јадраном, а чији је транзит веома фреквентан. На његовом путу се нашло једно дрво – храст, стар више од шест векова у чију одбрану су стали околни мештани, а који је затим привукао пажњу и шире јавности. Мештани не крију да су сујеверни и сматрају да ће уклањање храста донети несрећу. Знамо, да је храст као симбол веома укорењен у традицији народа из овог региона, преко и даље снажног култа природе и култа предака, а и новијег дела религијске традиције, па је и то један од разлога да се храст сачува. Они питају зашто се саобраћајни правац мало не преусмери? Надлежни за радове одговарају да би сада преусмеравање угрозило безбедност учесника у саобраћају, као и да је дрво мање важно од путног саобраћајног коридора који би доносио велики профит држави, односно њеним грађанима. Са једне стране, ко зна колико је сличних стабала посечено и колико је зелене површине покривено бетоном, али се није реаговало јер у близини није било људске заједнице и те биљке нису имале употребну вредност и карактеристике које би им приписао човек. Да ли би исто реаговали да се ради о другој врсти дрвета, која није тако „свето“? Са друге стране, наравно да је на месту и питање зашто се још у фази пројектовања, пажљивије не планира заштита важних места, предмета и живих бића? Овај, наизглед безазлен пример,

⁴ Нико не може да стане у правну одбрану дрвећа, јер она немају своја законска права, која имају животиње на пример (видети De Žarden 2006: 181-185). Могли би ову тему да доведемо и у везу са оним о чему је Рене Декарт говорио. Наиме, он је сматрао да животиње немају „интерес“ који би могао да се брани, јер немају свест и морално расуђивање. Слично антропоцентрично схватање важи и за биљке, односно дрвеће у овом случају.

илуструје парадоксалност и конфузност нашег друштва и свакако да одражава нашу несклоност ка смисленом, одрживом развоју, уопште.

Можемо дати још један пример наше неспремности за наредне изазове одрживости и нашег нескладног односа са природом. Ми нисмо „ослобођени“, зависности од природе, а ни она од нашег утицаја, иако екомодернисти истичу да је то једно од постигнућа савременог доба. Наиме, број људи на овој планети расте, па су и потребе за водом веће, а њена количина која може да се користи за пиће (око 3% укупне количине воде) се не увећава. Уз то, она се и загађује. Наш регион је веома богат изворима слатке и минералне воде, али степен њене здравствене исправности није задовољавајући (видети Water Fest 2015⁵). Постоји сценарио по којем у будућности може доћи до ескалације отворених сукоба око овог ресурса, што није немогуће. Иако су експерти упознати са овим проблемом и познају начине заштите водених ресурса, ми и даље немамо стратегију на нивоу извршне власти, па је већина наших водених површина: реке, језера, бањски извори, препуштена или приватним иницијативама, или природном току ствари.

Из датих примера могли би да извучемо закључак, односно да се сложимо са оним што је Пушић рекао: „Правац ка коме се најчешће усмерава „прича“ о одрживом развоју рачва се у два смера: у оном који говори о расту и глобалним карактеристикама цивилизације и у оном који говори о интегрисаном концепту конзервације и заштите животне средине” (Pušić 2001).

Мајка Земља

У процесу тражења решења за одрживи развој, прагматичност и ефикасност су за многе најважнији. Међутим, таквом размишљању се супростављају они који сматрају да је питање моралности односа према животној средини приоритет.

Жан Жак Русо је својом идејом о „племенитом дивљаку” којег је, наводно, отуђење од природе и долазак цивилизације искварило, допринео нереалној илустрацији примордијалног доба. Логично, све што би према томе требало да урадимо је да се вратимо начину живота који је практиковао наш далеки предак. Међутим, ређе се помиње да је још Платон настојао да се природа прикаже као идеал којем се морамо вратити. Карл Попер, у својој Критици Платона (Popper 1945/1993) каже да се наш сан о рају не може остварити на земљи, као и да не можемо да идемо назад, већ само напред, ослањајући се на разум. Дејвид Купер сматра да је појам дивљења најодомaćенији у религијском контексту. Предмет дивљена *par excellence* је бог (Cooper 1992). Такође,

⁵ Water fest се одржава средином августа у Новом Саду, са циљем да се широј јавости, кроз стручне трибине и радионице, приближи питање угрожености воде као природног ресурса, са фокусом на потенцијале Србије и региона којем она припада.

на овај начин се шаље порука, да нама није потребна нека нова етика, већ да је само потребно да се вратимо старим вредностима, што се наравно може довести и у везу са мишљењем да смо се као друштво, у посмодерном периоду одвикли од било ког облика религиозности.

Руди Супек помиње идеју појединих аутора о *децентрализацији друштвеног система* по којој би мале заједнице мање угрожавале околину (Supek 1973). На тај начин би организовање било једноставније, а њихови чланови одговорнији, али у том предлогу нема описа како из теорији прећи на праксу и све то реализовати.

Насупрот „обожавању” свега што је „природно” и залагању за повратак у мале заједнице, Маркс је заговарао космополитску заједницу (Fejer 1989). У прилог еманципације и прогреса, насупрот идеализовању „старих добрих времена” коментарише уништење индијске кућне текстилне индустрије од стране британског капитализма (и империјализма):

Колико год се човек морао да гнуша кад види како се мноштво радених, патеријархалних, и безазлених друштвених организација распада и раставља на своје јединице, бачено у море јада, док истовремено њихови поједини чланови губе свој древни културни лик и своја наследна средства опстајања не смемо при томе заборавити да су идиличне сеоске заједнице, ма колико, можда изгледају безазлено, одувек биле чврста основа орјенталног деспотизма, да су спутавале људски дух у најуже могуће границе, чинећи га прилагодљивим инструментом сујеверја, робом традиционалних норми... Не смемо заборавити да су ове мале заједнице биле укаљене кастинским разликама и ропством, да су оне појармиле човјека спољним околностима уместо да га претворе у господара околности... [ибид.: 93-94].

Маркс и Енгелс су, свакако, знали за опасност по опстанак природе, уколико се процес индустријализације неконтролисано буде убрзавао. Међутим, нису сматрали да треба успорити модернизацију (као што су то чинили *лудисти* почетком 19. века, окривљујући увођење машина у производњу, за све већу незапосленост), него је наставити, али претходно променити карактер производње, која би била организована према потреби становништва, а не према профиту. Залагали су се за политички концепт заједничког добра који би се супроставио егоцентричном капитализму, акумалацији моћи у рукама „најспособнијих” појединаца. Људи морају увидети и значење јавног простора који нам је отуђен, а у којем живимо. Имамо право да се боримо против те алијенације и да сами креирамо своју будућност.

70-тих година 20. века, од времена првог Дана планете Земље, многи су опет видели решење у „повратку природи”, позивали су људе да напусте градове за које су сматрали да су епицентри загађености. Заиста, потреси у урбаном друштву су се интезивирали. Неки од предлога су били: органска исхрана, соларна енергија, биогориво, промена досадашњих животних навика, враћање природним токовима итд. На овакво опредељење су утицале и кризе економског система чија неравнотежа уме да се прелије у социјалну сферу. Њима се придружују они који нису ни живели у урбаним срединама и који углавном и

не желе да мењају традиционалне навике, јер у нове немају поверења, а нису склони наглим променама, поготово ако су до тада водили живот какав им је одговарао. Постоји и стрепња од девалвирања културних и духовних вредности које су наследили.

Тај осећај *духовног незадовољства* је произвео, не само делимичан повратак теизму, већ и популаризацију многих култова и *New age* контаркултура, као и низ убрзаних, инстант курсева различитих религиозних пракси углавном блиских неопаганизму и неоплатонизму – гностицизму (нпр. Pavlović 2006: 24). С тим у вези, Иван Цифрић каже: „Разарањем мистичности природе и креирањем околиша разаран је људски дух. Зато еколошка криза као извањска криза изражава кризу унутарњег човјековог јединства и духовног идентитета, па је модерни човјек у сталној потражи за својим идентитетом” (Cifrić 2000: 65). Ендру Хејвуд каже да је ревитализација прехришћанских духовних идеја утицала на креирање новог односа људи и околине од стране модерних еко покрета. Они желе повратак природи и блискији однос према „Мајци земљи”, што је карактеристично за екофеминизам ⁶ (Hejvud 2005).

Данас, *еколошки натурализам* има своје присталице, који су са правом забринуте за природу и који зато скрећу пажњу на људску себичност. Међутим, они у свом русоовском романтичном заносу заборављају да природа није увек само гостољубива и да опстанак у њој може да буде и веома суров. Повратак на традиционални начин живљења је компликован, услед навика и нових потреба које смо временом створили, али и неспремности да се одрекнемо неких од њих, јер нам доносе одређену добробит. Оно што им не успева је и да природни поредак и природна морална правила, помире са тренутним, већинским, људским етичким законима, јер, између осталог, наступају као контракултура са различитим моралним полазиштима, а често и са различитим дискурсом од оног који користи друга страна у том дијалогу. Можда у том контексту овде можемо поменути и дистинкцију Хјумовог *јесте* од *треба*. Даље, у тражењу савезника, нуде им се неке од псеудонаучних група, које умеју да искористе искрену потребу за променом. Често се злоупотребљавају и појмови *еколошко* и *природно*: приликом рекламирања и продаје одређених производа, промоције разних пројеката и аплицирања за финансиска средства, током политичких кампања итд.

Како год, незадовољство постојећим стањем, може да окупи *критичну масу* што би утицало да овакав еколошки етос буде озбиљније схваћен од стране оних који доносе крупне одлуке, а који за преговараче узимају само оне који су или утицајни или бројни.

У процесу тражења етоса прихватљивог за све, наилазимо на препреке које потичу од другачијег поимања морала. При том, јавља се и конфликт између оних који заступају религију као судионика по том питању и оних који са својих позиција бране секуларност. Постмодерна и процес глобализације по-

⁶ Екофеминизам сматра да еколошка деструкција води порекло од патријархата, и да природу не угрожава људска врста, већ институције мушке моћи...Оне су васкрснуле претхришћанску идеју о Мајци Земљи и њеној изворно “женској природи” (видети Hejvud 2005: 281-285).

тенцирају толеранцију према различитости – мултикултуралност, што је кроз плурализам мишљења релативизовало старе вредности, истине, ауторитете итд. Сада, када треба наћи заједничког имениоца, стожера, у процесу тражења решења за проблем глобалних размера, консензус није лако постићи, јер се сви чувају доминације и ауторитативности супарничке стране.

(Еко)Екуменизам - Не загађуј околину ближњег свог

Последњих година се помиње *екуменизам* као могућност стварања *светског етоса*. Иако би се могле пронаћи заједничке вредности између водећих светских религија, разлике су углавном непомирљиве. Ово није први пут да су се њихове верске вође нашле пред изазовима промена и уступака које оне доносе.

Са тим у вези, Цифрић каже: „У садашњим околностима вјеројатно највише изгледа за статус нормативног релативизма има западноевропска цивилизација са кршћанским основама због тога што су нека њезина начела већ прихваћена у другим културама и што у односу на њих располаже екстерним средствима – знанственим, техничким, економским, финансијским итд.” (Cifrić 2000: 76). Папа Фрања је 21.07.2015. позвао светске лидере да се удруже у борби против глобалног загревања, што је свакако апел који је добродошао, али Папа као *spiritus movens* ове акције, не одговара верским поглаварима осталих конфесија и деноминација.

С обзиром да циљ је пронаћи оно што је заједничко, а не оно што је различито, Цифрић наводи веру, наду и љубав - постулате које садрже сви религијским канони, као заједничке садржаоци око којим могу да се сложе сви они који су религиозни. Али, шта та три појма имају заједничко са науком и њеним постулатима, у чијем истраживању није од помоћи нешто што је ирационално, недоказиво и неоповргљиво.

Проблематизујући питање антропоцентричности, Џосеф Р. Де Жарден је пратећи њен траг у европској цивилизацији, дошао и до Аристотела који је рекао: „[б]иљке постоје ради животиња, а животиње ради људи...” (De Žarden 2006: 165). Време се мењало, али такво схватање је опстајало посебно у теолошком контексту као код Томе Аквинског који, позивајући се на Књигу постања, каже:

Оповргавамо грешку оних који тврде да је за човека грех да убија звери. Јер, према Божијем провиђењу, животиње су, природним током ствари, предодређене да служе човеку...И зато Бог рече Нои: „Све што се миче и живи служиће вам за храну; све ја то вама дајем, као и зелену траву [ибид.: 165].

Према овом учењу, предиспозиције које је поделио Бог, а не природа, човека чине супериорним у тој конкуренцији. Ипак, треба рећи да је било изузетака попут Фрање Асишког, који је пример правог заљубљеника у природу, наравно, опет из религијских разлога и љубави преба њеном Творцу.

Јудео-хришћанство се мењало, али је увек оправдавало човеково владање природом. Долазило је до раздора и из ортодоксног језгра су се одвајале и стварале нове верске заједнице и хетеродоксије. У оквиру протестантизма се развило на десетине хиљада деноминација, али опет, већина њих није унела промене по овом питању. Док су се на северноамеричком континенту конституисале колоније, формирали су се и пожељни обрасци понашања, а чије се оквир налазио у Библији. Различите интерпетације су доводиле и до расистичких ставова од стране виђенијих чланова друштва, а и економски замајац у САД-у био је на почетку мотивисан и оправдаван одломцима из Библије, које су често цитирали пуританци, пристигли из Европе. Многе такве примере наводи Каролин Мерчант у свом раду Етика окружења и политички конфликт, а један од њих је цитирање одломка из Књиге постања, од стране Џона Винтропа: „Рађајте се и множите се, и напуните земљу, и владајте њом” (Merčant 2005/2014: 237). Мада, Мерчант наводи и оне ауторе као што су Дибо, Пасмор и Етфилд, који цитирају друге делове из „светог писма”, са другачијим моралним упутима, па тако наводи: „У Другој књизи, Изласку, за коју се сматра да потиче из другачије историјске традиције но што је Књига постања, животиње су човечји помагачи”. Бог је, каже Дибоа, „поставио човека у Рајски врт, не као господара, већ у смислу управљања” (ибид.: 243) Пасмор каже да можемо применити општеприхваћен принцип да: „нико не треба да трује ближњег свог” (De Žarden 2006: 170). Знамо да међу Мојсијевих Десет (божијих) заповести нема ничег сличног, али без обзира ком се богу молили, или били агностици, атеисти, сложили би се бар око тога да треба штитити ресурсе као што су ваздух, вода и земља.

Не-људи и ко све има право на живот

Свакако, религијске смернице и данас утичу у мањој или већој мери, на понашање у друштву које је и даље изразито антропоцентрично. Они који ствари сагледавају из егоцентричног угла, кратковиди су и поглед им не сеже далеко. Не виде да се у међузависном односу себичност не исплати, јер се штета враћа, што је, како је Бек назвао, „ефекат бумеранга” (Бек 2001: 55) и да богати и моћни нису поштеђени тих последица.

Из перспективе оних који се залажу за права не-људи и њихово укључивање у морални систем, нису допустиве ни многе научне методе. Опште је познато да је Рене Декарт животиње посматрао као машине и немислећа бића, што је последица његовог дуализма – тело и дух и мишљења да животиње не поседују свест ни моћ расуђивања, те да се зато не можемо морално огрешити о њих. Вивисекција је узела маха управо мотивисана картезијанском филозофијом, а данас је незамисливо да се у промет пусти фармацеутски производ који претходно није тестиран на животињама. Можда најбољи одговор Декарту је дао Џереми Бентам рекавши: ”Питање не гласи „могу ли они да расуђују?”, нити „могу ли да говоре?”, него „могу ли да пате?” (De Žarden 2006:167). Религијске табу теме и обичаји су део ове антропоцентричне тради-

ције, још увек утицајне на људско понашање, што се односи и на исхрану. Животиње се посматрају само као храна и притом је једино битно ко сме да се једе и на који начин се храна сме припремати.

Људи који не конзумирају месо сматрају да биљна исхрана, између осталог, може решити и проблем глади у свету. Када знамо колика се количина биљака користи да се нахрани стока, чије се месом потом користи у људској исхрани, простом математиком се долази до закључка да је употреба само биљних производа рационалнија (више о томе, Вучковић 2015). А ту су и проблеми са крчењем шума да би се на њиховом месту организовао простор за испашу стоке, а са којом се на неадекватан начин опходе велике фарме. Такође, начин на који се месо производи, од услова у којима се животиње држе и начина на који се хране, њиховог транспорта до кланице, начина на који се убијају, за оне који бране права животиња, ни не може бити адекватан. За њих је перспектива из које се све то посматра, потпуно погрешна (ибид.). Међу животињама у природи постоје односи као што су коменсализам и мутуализам, па и паразитизам, али не у обиму и на начин на који то чини најинтелигентнија животиња – човек. О патњама не-људи се ретко говори у медијима, а једине информације које стигну до јавности су оне које се односе на угрожавање здравља људи конзумирањем меса животиња које су се разболеле због услова у којима се држе. Критика антропоцентричности се односи и на врсички однос човек – животиња, односно на дискриминацију животиња на основу њихове врсте, нпр. пас – свиња, те благонаклоности једној од те две врсте⁷. Иако се данас морални критеријуми мењају, припадници покрета за ослобађање животиња, сматрају да не чинимо ни близу довољног за заштиту права животиња⁸.

Неспорна је чињеница да човек утиче на односе у биотичкој заједници и да такав однос репродукује кроз наредне генерације. И док се тражи решење за добробит целокупне биосфере у којој смо ми само један део, право гласа немају: земља, вода, ваздух, биљке и животиње (осим човека).

Постхуманизам

Које критеријуме користити у доношењу моралног суда? Прави изазови тек предстоје, јер су у понуди иновативна решења са којима немамо искуства

⁷ На ту тему је писао и Марвин Харис: “Старојеврејски Бог посебно се потрудио (једном у Постању, а други пут у Књизи левитској) да свињу прокаже као нечисту животињу, која прља ако се окуси или дотакне. Неких 1500 година касније, Алах је, свом пророку Мухамеду наложио да свиња има статус као код следбеника ислама (Harris 1975/1995: 29-30).

“Упркос изразу “знојити се као свиња”, недавно је доказано да се свиње уопште не зноје. Љуска бића, најзнојивија међу сисарима...” (ибид.: 35).

“[з]ашто су она друга бића која Библија забрањује – лешинари, соколи, змије, пужеви, шкољке, рибе без крљушти и томе слично – потпала под исти божански табу...” (ибид.: 37).

⁸ Док Питер Сингер и Том Реган критикују и преиспитују досадашње етичке импликације благостања животиња, правећи нове границе, Кенет Гудпастер иде много даље: “Мимо услова “бити жив”, ништа ми не изгледа као плаузибилан и непроизвољан критеријум” (De Žarden 2006: 200).

од раније и чије последице не можемо са сигурношћу да предвидимо. Брз раст популације је довео до пренасељености неких земаља као што су нпр. Кина и Индија, па се строга контрола биолошке репродукције нуди као решење. Употреба контрацепције је све чешћа, али легализација побачаја – абортус, оштро се осуђује од стране *pro life* групација. С тим у вези је и дилема око примене еутаназије. Затим, предности и последице нанотехнологије - технике микро компонената, нису потпуно истражене, па су моралисти још увек опрезни при доношења суда. Слично је и са вештачком интелигенцијом. Али, велика се полемика води око примене мапирања ДНК, ГМО – који део научне заједнице брани, јер наводно може да смањи број гладних у свету, али је клонирање стоке још увек у експерименталној фази, или је бар тако представљено у јавности. Одијум против производње хране на тај начин, се увећава и уз помоћ медијске таблоидизације. За модификацију људског генома знамо да је могућа, али се њене примене у медицине плашимо. Знамо за предности чисте, нуклеарне енергије, али знамо и за катастрофе, настале при малим грешкама у постројењима у којима се она производи, као и за њену злоупотребу у војне сврхе. Заправо, злоупотреба неких иновација и последице које настану, доведе до тога да саму иновацију и њену примену оценимо као неетичку. Уопштено, могли би да закључимо да постоје две групе људи; у једној су они који би се одлучили за адаптивна решења, а у другој, они који су за етички „добра” решења. У ретким случајевима се испуне критеријуми свих.

У *хиперстварности* у којој живимо и у *симулакрумима* (видети Bodrijar према Škorić и Kišjuhas 2013) које смо сами створили, тешко одвајамо стварност од фикције, што утиче на нашу перцепцију и доношење адекватних одлука. Страх од могућности да се синтетичка биологија окрене против човека, одговара само ауторима научнофантастичних романа и филмова који зарађују на масовном бежању од стварности. Креира се утисак да ће ускоро бити лакше напустити планету, него јој помоћи. Зашто бринути за шуме и мора ако ускоро буде постојала могућност интергалактичког туризма! Страх, проузрокује ескапизам. С тим у вези, Бек каже: „Покретачка снага у класном друштву може се сажети у једну реченицу: *Ја сам гладан!* Са друге стране, покрет који иницира ризично друштво изражен је исказом: *Ја се плашим!* На место *заједништва услед беде*, долази *заједништво из страха* (Век 1986/2001: 73, курзив у оригиналу). И заиста, са правом је Бек постављао питање: „Да ли ће страх људе натерати у ирационалност, екстремност, фанатизам?... Није ли страх – за разлику од материјалне беде – веома несигурна основа за политичке покрете?...” (ибид.: 73).

У новијој социолошкој теорији све чешће се користи термин постхуманизам, као нешто што би било супростављено хуманистичким настојањима још од Новог века и доба просветитељства, тачније не супростављању идеји о прогресу коришћењем науке и разума наспрам ирационалности религијских догма, већ супростављају антропоцентричној идеји *човека као мере свих ствари*. Постхуманизам иде и корак даље, па осим што изједначава људе и нељуде, доводи у питање супериорност човекове интелигенције и у односу на компјутере. О постхуманизму и киборзима је писала Дона Харавеј: „Харавеј

пише да култура високе технологије доводи у питање и руши класичне дуализме западног мишљења, као што су поделе ум/тело, сопство/други, мушко/женско, стварност/приказ, истина/илузија” (Haravej према Škorić и Kišjuhas 2013: 379). Она каже да киборзи – тј. Ми, нисмо више подложни традиционалном моралу и да критичност морамо изградити према новим мерилима. „Од Декартове прокламације „Мислим, дакле, јесам” западни свет је имао „нездраву опсесију” сопством, односно самим собом” (ибид.: 381). Све техничке иновације које користимо, протеинске додатке које конзумирамо у исхрани, или лекови којима „поправљамо” своја тела, су неки од примера који креирају начин живљења бришући границу између природног и вештачког. Да је разлика између људи и осталих облика живота само у степену развијености је и оно што би потврдили еволуциони социолози, а што многи други избегавају. Дакле, Харавеј је против је технофобије, па каже: „[з]а разлику од од подтмодернизма који се темељи на страху од нове технологије (нпр. у Bodriјагоvim делима), односно на својеврсном цинизму и на губитку вере зато што машине „уништавају” човека, она заговара политичку акцију” (ибид.: 389). Залаже се за борбу против привилегованих бинарних односа, али критикује и екофеминисткиње због одбацивања науке као патријархалног производа, јер се залажу за „повратак природи” због „спиритуалне везе са Мајком природом” (ибид.: 390) о чему смо већ говорили. Разлог томе је пре свега, њено схватање андрогености – бесполности у тим позицијама, одатле и назив *киберфеминизам*.

Постхуманизам јесте алтернатива када је у питању смер одрживог развоја. Ипак, и са њим се наставља помало анахрон дуалитет скептика и ентузијаста (који још увек може да симболизује стара легенда о *Ксандри и Полијани*⁹), јер јасно је да је он на једној од те две стране.

Међутим, иако су расправе о моралности одређених решења битне, ми ипак можемо да урадимо много тога што не би представљало разлог неслагања различитих моралних позиција. Дobar пример би могао да буде предлог закона да се забрани бацање прехрамбених производа који се нису продали у неким маркетима, и њихово прослеђивање разним хуманитарним удржењима, планиран да буде ускоро на дневном реду Народне скупштине Републике Србије. Да до добрих исхода може да дође и без свесне намере, сведочи и пример да се у граду Новом Саду повећао број грађана који користе бицикл као превозно средство, али не само из разлога *еколошке просвећености*, или здравствених потреба, него углавном из економских разлога. Такође, ако су некад према оном ко вози бицикл били упућени подозриви малограђански погледи, данас су такви случајеви ређи, између осталог и због тога што су рекреативне активности и брига о здрављу постали нека врста тренда. И када градске власти буду више радиле на побољшавању услова за бициклистички саобраћај (боље стазе, више паркинг места, већи ниво безбедности у саобраћају, смањење броја крађа, улагање у систем *рента бице-а*), то неће подразумевати да су свесни да је такав вид превоза, еколошки одрживији, економичнији, здравији, већ да то могу да чине и из жеље да увећају профит испуњавајући услове за туризам,

⁹ Према сећању са једног предавања код проф. Љубинка Пушића.

нудећи туристима додатну атракцију при обиласку града. Није тешко замислити да ће неко у будућности помислити, како су грађани таквог града били морални, напредни и *еколошки свесни*, што и ми понекад чинимо анализирајући стилове живота ранијих друштава, приписујући им различите карактеристике. Уз то, иако се у борби за заштиту биосфере или за права животиња често чују критике да недовољно емпатишемо, могло би се рећи да је понекад ефикаснија борба усмерена директно у оснаживање правног система и строжији закон према изгредницима који се криминогено односе према заједничком природном окружењу. Казне за такве прекршаје су неадекватне, а често се ни не спроводе услед присутне немарности и корупције. Данас постоје удружења које заступају животиње у судским поступцима (нпр. Правници за животиње 2015).

Уместо закључка

*De te fabula narratur!*¹⁰

Да ли из навике или из неког другог разлога, ми најчешће решавамо проблеме онда када они узму маха и када их је још теже решити. Увек се зближимо тек кад нас задеси заједничка невоља, као када се догоди нека природна катастрофа попут поплаве или пожара, који су недавно „брисали” и националне границе. Ризици се множе, гомилају, а наше стратегије за управљање њима, застаревају. Све што се чини је споро, пре свега чекајући на консензус оних који доносе одлуке. Изложили смо многе примере у којима се нарушава равнотежа у биосфери зарад профита и личне користи. Постоје прецизне калкулације и намере које доводе до акумализације новца и моћи. Дакле, људи углавном свесно чине лоше ствари и производе негативне последице. Против тога се тешко борити, али је могуће, јер је непријатељ све видљивији и јер су средства за ту борбу доступнија него раније. Међутим, иако највише волимо да помињемо примере других, постоји низ примера чињења нечег што и не доноси материјалну корист, што веома штети и природи и друштву, а што, у мањој или већој мери, чини свако од нас. Такве персоналне штете су мањег ефекта, али у збиру уопште нису занемарљиве. Зашто радимо лоше ствари које не морамо да радимо? Зашто наносимо бол, или зашто не емпатишемо чешће? Зар и сами не нарушавамо равнотежу, оним што једемо, оним што бацамо и остављамо у околини? Или, зашто не радимо оне добре ствари, које можемо, за које имамо когнитивне, емотивне и конативне предиспозиције? Иако ти наши поступци понекад делују ирационално, социологија окружења може да рационализује наше поступке, и да их научном методом операционализује.

Ово је наша стварност, не можемо се пробудити у туђој, али је можемо учинити другачијом. Иако можда ни не знамо како да дођемо до жељене промене и не видимо циљ, знамо да су нам одређена средства ипак на располагању. Постоје ствари које можемо да урадимо, а самим тим и морамо. Свакако да

¹⁰ “О теби прича говори” (Ногасије)

треба наставити са подизањем свести о одређеним проблемима у јавности, али и позивањем на директну акцију. Битни су агенси социјализације: породица, вршњачке групе, школа, а треба искористити и утицај медија, друштвених мрежа и свих расположивих пропагандних средстава. Данас је лакше пласирати важну информацију уз помоћ масовних медија и процеса глобализације. Маршал Маклуан (McLuhan 1962) је био у праву када је рекао да ће свет постати „глобално село”. Зато је данас могуће у краћем року мобилисати људску заједницу у потрази за решењем. Утицати на оне који могу да мењају или допуне постојеће законе, али и на оне који су у извршној власти, који спроводе законе у пракси. Битно су грађанске иницијативе и невладин сектор, јер мора постојати и политика „од доле” која ће заштитити јавни, заједнички животни простор. Уложити напор да се смањи или избаци употреба деструктивних технологија. Важно је напоменути да се мора одржавати континуитет у свему наведеном, јер су промене споре када се ради о мењању навика људи појединачно, али и друштва у целини. Преиспитати (наш) потрошачки, конзументистички стил живљења. Такође, не треба попустити у самокритичности, јер се ове промене морају прво применити на сопственој кожи. Потребно је кренути од, како би рекла Петра Кели „позелењавања самог себе” (Keli према Castells 1997/2002: 117). Одрживи развој није немогућ, али га не треба схватити ни као утопистичку идеју, јер како каже Пушић:

[н]ије реч о заједницама које су оличење раја и у којима се не дешава ништа лоше... Одрживост не значи да бизнис у заједницама неће доживљавати своје падове... да чак неће бити оних који нису увек сасвим сити, или да никада неће бити загађења средине... Одрживост само значи да се, када се проблем појави, траже решења која узимају у обзир организацију и функционисање сва четири „дела” заједнице (економски, еколошки, друштвени и културни), а не да се „крпи” један проблем, који се затим манифестује у другом облику и на другом месту [Пушић 2001: 31]

Различити аутори, који се баве овом темом, потенцираће неке од ових „делова”, па ће тако за једне економија и политика бити детерминанте важније од осталих, а за друге култура као нешто што нас условљава и пред чим не можемо бити индиферентни. Свакако, да у савременом добу не можемо негирати утицај свих поменутих компоненти друштвеног система. Чињеница је да економски стабилно друштво има добру основу за одрживи развој, као и да култура производи оне вредности и поверења које могу да уједине заједницу у решавању заједничког проблема. Што се тиче услова који морају да се испуне, да би одрживост могла да буде реална, они се могу променити, зато треба осмислити дугорочну стратегију, уз спремност и за неочекиване појаве које се не могу предвидети.

Чак и да знамо да нећемо направити бољи свет, наша је дужност да урадимо све што можемо, јер не живимо ми у Лајбницовом *најбољем од свих светова*, већ у једином који имамо.

Литература:

1. Bek, U. (1986/2001). Rizično društvo. Beograd: Filip Višnjić.
2. Bel, M. M. (1998/2014). Populacija i razvoj, u: Ljubinko Pušić (prir.), Sociologija okruženja. Novi Sad: Mediterran Publishing.
3. Castells, M. (1997/2002). Pozelenjavanje samog sebe: Pokret za zaštitu okoliša, u: Manuel Castells, Moć identiteta. Zagreb: Golden marketing, str. 117-139.
4. Cifrić, I. (2000). Globalizacija i svjetski ekološki etos, u: Ivan Cifrić, Moderno društvo i svjetski etos. Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo, str.55-84.
5. Cooper, David E. (1992). The idea of Environment, u: David E. Cooper and Joy A. Palmer (prir.) The Environment in Question: Ethics and Global Issues. London and New York: Routledge.
6. Degrowth movement (2015). An Ecomodernist Manifesto. Preuzeto 10.08.2015. sa: <http://www.resilience.org/stories/2015-05-06/a-degrowth-response-to-an-ecomodernist-manifesto>
7. De Žarden, Džozef R. (2006). Odgovornosti prema svetu prirode: od antropocentrične ka neantropocentričnoj etici, u: Džozef R. de Žarden, Ekološka etika: Uvod u ekološku filozofiju, Beograd: Službeni glasnik, str. 161-202.
8. Ekomodernisti (2015). Preuzeto 10.08.2015. sa: <http://www.usatoday.com/story/opinion/2015/04/22/earth-day-climate-change-column/26073883/>
9. Fletcher, I. (1989). Optimizam rasta i ekološka svijest kod Marxa i Engelsa u: Iring Fletcher, Uvjeti preživljavanja čovječanstva: Je li još moguće spasiti napredak? Zagreb: Globus, str. 88-111.
10. Haris, M. (1975/1995). Krave, svinje, ratovi i veštice. Novi Sad: Svetovi.
11. Hejvud, E. (2005). Ekologizam, u: Endru Hejvud, Političke ideologije. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, str. 279-305.
12. Jirli, S. (2000/2014). Nauka i okruženje, u: Ljubinko Pušić (prir.), Sociologija okruženja. Novi Sad: Mediterran Publishing.
13. Kun, T. (1970/1974). Struktura naučnih revolucija. Beograd: Nolit.
14. McLuhan, M. (1962). The Gutenberg Galaxy: the making of typographic man. Toronto, Canada: University of Toronto Press.
15. Merčant, K. (2005/2014). Etika okruženja i politički konflikt, u: Ljubinko Pušić (prir.), Sociologija okruženja. Novi Sad: Mediterran Publishing.
16. Pavlović, V. (2006). Ekološki pokreti i zelene partije, u: Vukašin Pavlović, Društveni pokreti i promene. Beograd: Službeni glasnik, str. 227-256.
17. Pušić, Lj. (2001). Održivi grad. Beograd: Nezavisna izdanja.
18. Pušić, Lj. (2014). Sociologija okruženja. Novi Sad: Mediterran Publishing.
19. Pušić, Lj. (2009). Sociologija okruženja u traženju svog akademskog i istraživačkog profila, u: Sociologija i prostor. Zagreb: Institut za društvena istraživanja, 27-40.
20. Poper, K. R. (1957/2009). Beda istoricizma. Beograd: Dereta.
21. Poper, K. R. (1945/1993). Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji. Beograd: BIGZ.
22. Pravnici za zaštitu životinja. Preuzeto 10.08.2015. sa: <https://www.facebook.com/pravnici.za.zastitu.zivotinja>
23. <http://pravnazastitazivotinja.com/>
24. Redklift, M. and G. Vudgejt (1997/2014). Održivost i društvena konstrukcija, u: Ljubinko Pušić (prir.), Sociologija okruženja. Novi Sad: Mediterran Publishing.
25. Supek, R. (1973). Decentralizacija – put k „stabilnom društvu”, u: Rudi Supek, Ova jedina zemlja. Zagreb: Globus, 239-247.

26. Šivinjski, D. (2012). Preuzeto 11.08.2015. sa: <http://studentskivodic.com/projekti/projekat-izlozba-eyes-on-killing-the-climate-danijel-sivinjski/>
27. Škorić, M. i A. Kišjuhas (2013). *Savremene sociološke teorije*. Novi Sad: Filozofski fakultet.
28. Vučković, M. (2014). Ahimsa – etičko načelo nenasilja kao vodilja na putu ličnog i kolektivnog napretka. Zbornik radova / IV multidisciplinarni kongres sa međunarodnim učešćem Ishrana budućnosti, SPENS, Novi Sad, 4-5. Titel: Društvo za populacionu politiku „Breg”.
29. Water Fest. Preuzeto 11.08.2015. sa: <http://waterfest.rs/>
30. Yearley, S. (1996). Environmental Issue and the Compression of Globe, u: Steven Yearley, *Sociology, Environmentalism, Globalisation: Reinventing the Globe*. London: SAGE Publication, 27-61.

SUSTAINABLE DEVELOPMENT AS PARADIGM

What next?

Summary: The work in the broadest sense questions the definition of the term sustainable development, with special emphasis on the review of theoretical concepts dealing with this paradigm. Depending on their needs, people perceive differently what should be sustainable and what should be developed. There is also a question of how we can cognize the needs of the future human generations? How can we, on the basis of our predictions, form their moral responsibility? Who decides? On what basis are decisions made? A man affects relations in the biotic community, which are then passed onto the next generations, and for this reason, the perspective of those who advocate the rights of non-humans and their inclusion in the moral system is shown. This work also considers one of the more recent views on sustainability - posthumanism, which is opposed to the anthropocentric idea of a man as a measure of all things.

Key words: sustainable development, environmental sociology, globalization, eco-modernism, „natural”, non-human

НИКОЛА МЛАЂЕНОВИЋ*

Факултет политичких наука
Београд

УДК 316.736:7

Прегледни рад

Примљен: 11.04.2016

Одобрен: 12.05.2016

Страна: 519-532

ФИЛМ „КУМ" КАО КРИТИКА МУЛТИКУЛТУРАЛНЕ ДИСТОПИЈЕ

Сажетак: Филм „Кум” интерпретиран је као антиципација политичке мисли након Џона Ролса, у погледу критика апстрактних универзалистичких позиција, као и културалног обрта у друштвеној науци. Окретање етничком идентитету у филму је приказано као одклон од либералне мисли уопште. Сага о сицилијанској мафији обично се тумачи као фантазија контроле, помоћу које патријархат покушава да задржи моћ унутар приватне сфере, а истовремено избегава суочавање са капиталистичком кризом. Поред неспорне поп–културне репродукције родних и етничких улога, као и динамичне илустрације развоја политичке филозофије, „Кум” представља и модел друштва у којем је мултикултуралност злоупотребљена у капитализму. Користећи дистинкцију Јиргена Хабермаса између система и света живота, рад указује на проблематизацију света живота тако што приказује мултикултуралну логику деловања сицилијанске породице у свим сферама Хабермасовог модела, при чему систем и свет живота добијају другачије значење и функцију. Притом посебну улогу игра институција салона у породичном дому, коју Хабермас региструје у истраживању структуралне трансформације јавне сфере.

Кључне речи: филм, Кум, Френсис Форд Копола, политичка филозофија, либерализам, теорија правде, комунитаризам, мултикултурализам, комуникативно делање, капитализам

Увод

Кум је 1972. године доживљен као израз неповерења према корпорацијама и бирократији, и покушај ситног предузетника да сачува своје породично предузеће и традицију. Редитељ филма Френсис Форд Копола (Coppola) сматрао је да је екранизовао јефтин роман о нападним Сицилијанцима. Ипак, критичари су сматрали да је Кум удовољио жељама публике, којој је приказан патријарх имигрант, самостворени лидер, са синовима који би учинили све да одбране оца и свој етнички свет. „То је оно што ће се догодити у америчкој

* nmladjenovic@yahoo.com

култури када се људи повуку из нестабилног друштвеног света у потрази за хипертрофичним приватним фантазијама” (Ryan i Kellner, 1988: 75).

Таква фантазија требало би да замени јавни живот. Неповерење грађана доживело је врхунац у афери Вотергејт, и навело многе да се повуку у сферу интима, даље од несентименталног и несолидарног друштва. Унутар „социјалне џунгле” створене су и одржаване посебне, умирујуће зоне, у којима су исцрпљени грађани покушавали повратити изгубљене енергије, као и неку врсту контроле над својим животима. Тиме анализа Рајана и Келнера нагло завршава. Иако фамилију Корлеоне посматрају као „микс ирационалне лојалности утемељене на крвном сродству и брутално рационалној тржишној калкулацији” (Ибид: 65), они не настављају проблематику: да је *Кум* био само критика корпоративне економије и апологија традиционалне породичне заједнице, то јест класични конзервативни коктел, продукцију не би ни финансирао Холивуд (Млађеновић, 2012). Рајан и Келнер пропуштају да примете да је бизнис постао емотиван и породичан; стога је проблематично и даље га звати бизнисом.

Чак и Жил Делез (Deleuze, 1986: 209) Корлеонеову фамилију посматра само као „организацију која указује на особит миље, на карактеристично понашање по којем би се криминалци разликовали”. *Кум*, приказиван отприлике у исто време када је Делез заједно са Феликсом Гатаријем (Guattari) писао *Анти-Едипа*, пример је својеврсне едипализације у смислу повратка традиционалним улогама и актуелизовањем архетипа снажног мушкарца. Чудно је да је Делез *Кум* држао тек за гангстерску причу, посебно када у случају другог филма исправно примећује нешто што се може односити и на *Кума*: „Филм одлично показује... да је свака суманутост пре свега инвестирање једног друштвеног, економског, културног, расног и расистичког, педагошког, религијског поља: особа у суманутом стању примјењује на своју породицу и свог сина једну суманутост која их са свих страна преплављује” (Делез и Гатари, 1990: 224). У Делеза и Гатарија социјални конструкционизам је потпун, људи и њихове најинтимније институције производ су друштвених дискурса, и служе владајућим интересима. Тако су и породица и етничка заједница за постструктуралистe у ствари средство за нешто изван њих самих. Друштво је приватним фантазијама добило сасвим ново оправдање.

Фредрик Џејмсон (Jameson, 1992: 31) примећује везу страха, неповерљивости и ескапизма обичних људи у даљем развоју капитализма: „Кад доиста размишљамо о организацији која се уротила против јавности, која има приступ сваком кутку нашег свакодневног живота и наше политичке структуре да би се послужила безобзирним екоцидним и геноцидним насиљем у корист доносиоца одлука и у име апстрактних концепција профита сигурно не размишљамо о мафији, него о америчком бизнису, америчком капитализму у његовом систематизованом и компјутеризованом, дехуманизованом, ‘мултинационалном’ и корпоративном облику”. Онда када су „греси” капитализма измештени у тајновиту и привлачну сферу мафијашке породице, на њену сицилијанску част и оданост, ти греси добијају легитимитет, постају „хуманији”. Приватна фанта-

зија стога није само ескапистичка, она се може показати као врло конструктиван елемент.

По речима редитеља, тема никад и није била мафија колико прича о фамилији (која се могла презивати и Кенеди или Ротшилд), која раскида уговор са либералном Америком (Messenger, 2002: 8). У светлу пропадања традиционалних заједница, одређених моралних стега и ауторитета оца, етничка скупина оличена у патријархалној породици, као својеврстан актер *Кума* јесте покушај друштвене реинтеграције (Jameson, 1992: 33). Но, та се реинтеграција у контексту приватне фантазије и капиталистичке репродукције показује као ремећење либералног разумевања друштва на бизарне начине, стварајући мноштво антисоцијалних заједница. Уместо мултикултуралне заштите од обезличавајућег мелтинг пота, добијамо ситуацију у којој се друштво на неки начин рефеудализује. *Кум* пропагира породицу засновану на архаичким вредностим, која својим крвнородничким и људским везама прикрива криминално предузетништво. Таква породица губи свој утопијски моменат и ставља се у службу капитализма. У питању је „снажан нови уговор који Кум пише с Америком, негирањем било какве обавезе према својем националном наративу, као и његовим грађанским уговорима” (Messenger, 2002: 174).

Наша је намера размотрити, продубити и допунити ове тврдње. Рајан и Келнер образлажу популарност приватне фантазије, али не и њен механизам. Делез не појашњава шта то значи када друга друштвена поља инвестирају у институцију породице у *Куму*, и да ли је инвестиција једносмерна. Џејмсон указује на повезаност утопије и идеологије, али не конкретизује тврдње. О каквом друштвеном уговору је реч? Каква је политичка мисао у позадини филмског наратива? Каква је функција приватне фантазије? Како би изгледао модел овог друштва? Истраживање би стога поделили. Први део приказао би транзицију главног лика од универзалног појединца до члана етничке заједнице. Притом би наратив био реконструисан помоћу савремене политичке теорије, кренувши од Џона Ролса (Rawls) у правцу његових критичара. У питању је сад већ класично постструктуралистичко третирање теорије као текста, али и текста као теорије, тако да су у начелу равноправни. У другом делу би се указало на злоупотребу мултикултуралности од стране криминалног бизниса. Прерадили смо модел друштва Јиргена Хабермаса (Habermas), који садржи јавну и приватну сферу, такозвани свет живота, као и привредни и државни систем, и размотрили њихове рефункционализоване улоге, са нагласком на етничко прожимање свих сфера.

Кумовска мисао

Кум је најавио велику промену америчке политичке филозофије снажним нападом на политику мелтинг пота. Досељеници су задржавали идентитете старог света, одбијајући стапање у јединствену америчку нацију. Одупирући се хомогенизацији, чували су своје обичаје, и тако суочили англо-протестантску политичку мисао са реалним стањем плурализма. Међутим, као

што примећује Славој Жижек (Žižek, 2009: 18), ако је јавна сфера место где „партиципирамо управо као сингуларни појединци, отргнути од властитих супстанцијалних друштвених идентификација, или смо им чак супротстављени”, и где „можемо бити доиста универзални само као радикално сингуларни, у међупросторима комуналних идентитета”, онда формирање заједничких мњења и одлука у мултикултурном друштву бива отежано. *Кум* и мисао Џона Ролса, почевши од његове *Теорије правде* и одговора на критике током седамдесетих и осамдесетих година, преклапајући су примери преуређења друштва у контексту споменутих дилема. У *Куму* то је учињено „репрезентацијама које су здраворазумске конструкције друштвене стварности усмериле ка конзервативизму” (Ryan i Kellner, 1988: 65). Млади Мајкл Корлеоне у ствари нам приповеда причу о сопственом напуштању универзалистичке позиције и окретању затвореној, етничкој заједници. У том смислу је занимљива паралела *Кума* са мисли Џона Ролса и његових критичара, и то ћемо упоредно да представимо.

Ролс је истраживао могућност да у једном друштву појединци приступе заједничком проблему као једнаки једни другима, такав друштвени уговор који не би давао никоме предност, а за неке био извор дубоке неједнакости. Одлуке треба доносити без обзира на друштвени контекст, водећи се апстрактним принципима, формулисаним у општељудском положају, иза „вела незнања”. Ролс полази од хипотетичке ситуације, у којој особе не знају своје место у друштву, свој класни положај, интелигенцију и слично. Тако нико не може да сачини политичке принципе који би погодовали баш његовој посебној ситуацији. Када би човек знао да је богат успротивио би се прогресивним пореским мерама, и обрнуто, да је сиромашан тражио би државу благостања. Да би на политичке принципе пристали сви, и да би принципи третирали све као слободне и једнаке појединце, потребна је непристрасност коју омогућава вео незнања. Такав првобитни положај представља „Архимедову тачку са које се сама основна структура може процијенити” (Rols, 1998a: 245). Из својеврсне социјалне слепе мрље, која нас спречава да видимо само себе у специфичном друштвеном положају, ми можемо доносити објективне судове. Иза вела незнања, појединци ће се сложити да је праведно друштво оно које подржава егалитаристичке принципе правде.

Мајкл Корлеоне на почетку филма јесте неко ко покушава да заузме извесну универзалистичку позицију. Он је добровољац Другог светског рата, неко ко се борио не само за Американце различитих раса, класа или етницијета. Он је то видео као сопствену дужност, и прилично је дистанциран у односу на своје порекло и породични криминални бизнис. Штавише, Мајкл својој девојци, која је бела англо–саксонска протестанткиња, описује породични бизнис и наглашава сопствену удаљеност: „То је моја фамилија, то нисам ја”. Његове речи, добровољни одлазак у војску, као и емотивна веза са WASP–овком из Њу Хемпшира, позиционирају га међу сасвим обичне, чак либералне грађане. Али, као што ће филм показати, његови покушаји издвајања завршавају неуспехом. Сликовито речено, Мајкл ће постати Микеле Корлеоне. Он ће се временом вратити етничкој заједници, чак постати лидер фамилије, чиме филм указује на слабости либералне Америке.

Тако су и критике Ролсове теорије указале на неуверљивост његове поставке. „Првобитни положај је имагинарни темељ који је Ролс желео уметнути испод стварног либералног друштва, како би се оправдало то друштво. То је измишљен а не откривен темељ, и није сигурно да ли је довољно супстанцијалан да подржи такву структуру” (Bloom, 1975: 653). Ролсов проблем по Алану Блуму се састоји у томе што је желе и страсти контракултуре желео да изнесе до нивоа политичке филозофије. Тиме се гарантује само „вештачка срећа вештачког човека. Ролсово обећано друштво је пустиња” (Ибид: 662). Грађани су можда велом незнања ослобођени утицаја својих приватних интереса, али су исто толико ослобођени и од своје људске природе. Ролс је у намери да спречи утицај новца и моћи искључио и сам друштвени живот. Његови дехуманизовани појединци, након што се вео незнања подигне, морају да се суоче са хипотетичким законодавством. Та воља се не успоставља процесом просвећивања већ је уговор артифицијелних људи.

Ролс занемарује јавно резоновање. Међутим, конкретно, историјски условљено друштво, са једном или са више концепција добра у игри, не може пристати на апстрактне принципе формулисане у такозваном општељудском стању. „Теорија као целина мора бити подвргнута критици грађана у јавној сфери. У овом форуму више се не налазе фиктивни грађани праведног друштва чије су изјаве створене унутар теорије, већ прави грађани од крви и меса” (Habermas, 1998: 61). Стварни појединци морају да размотре пројекат створен иза вела незнања. Поставља се питање ко су ти актери који формулишу Ролсове принципе правде, о каквим људима је реч? Законодавац је неукорењени појединац, ослобођен старих навика, производ сталног напредовања разума. За либерале су постојала само акултурална објашњења савремене индивидуе, а самим тим и акултурално поимање друштва. Тако је и улога коју је Мајкл самом себи наметнуо, некога ослобођеног свог етничког порекла и породичних послова, у ствари вештачка и неодржива. Но, покушај убиства Дона Корлеонеа, његовог оца, уклонило је либералну површину његовог карактера.

Мајклов преокрет комплементаран је одговору комунитариста, тако што су у ономе што су либерали посматрали као низ варљивих слојева, локалних наслага на универзалној људској природи, пронашли нешто кључно за развој доброг грађанина. „Модерна култура је развила концепције индивидуализма које приказују човека као особу која, барем потенцијално, проналази своја уверења у самој себи, проглашавајући независност од мрежа пракси и исказа (webs of interlocution) које су је изворно формирале. То је као да је дискурзивна димензија од значаја само за генезу индивидуалности, као ходаљка у дечијем вртићу коју касније треба одбацити јер не игра никакву улогу у завршеној (проходалој) особи” (Taylor, 2001: 36). За либерале, аутономна личност може својевољно приступити или напустити сваку заједницу. Мајкл Корлеоне провео је читав живот изван послова своје породице, избегавајући своје порекло и дужности унутар заједнице. Он се борио у рату за све Американце, и не планира да се ожени Италијанком.

Његова сицилијанска заједница има неволунтарне темеље. Корлеоне има критички став према свом пореклу, жели да живи слободно, у складу са опш-

тим америчким идеалима, и тек након егзистенцијалне ситуације са сопственим оцем, он потврђује став комунитариста: чак ни у либерално друштво појединац не улази својевољно, он не може да не буде везан за одређену заједницу и њену концепцију добра – не постоји човек ниоткуда. У односу на Ролсовог грађанина који суверено бира сопствени идентитет, попут младог Мајкла, комунитаристички субјекат је формиран у конкретној култури. Као што каже Чарлс Тејлор (Taylor, 2004: 55): „Оно што зовем социјална укорененост је делимично идентитетска ствар. Са стајалишта индивидуалне самосвести, то значи немогућност замишљања себе изван једне одређене матрице”. Чак ни Ролсов грађанин није неукорењен, неоптерећен прошлoшћу. И његовом самоодређењу претходи одређена социјализација. То јест, самосталност Мајкла директна је последица очеве одлуке да му најмлађи син одраста изван криминалног миљеа, чак и да, можда, постане амерички сенатор. У том смислу, његова веза са англо–саксонском протестанткињом подједнако је унутар матрице.

Без социјалног окружења ми не можемо да формирамо ни појмове. Не може се раздвојити јавно од приватног, и формирати неутрална држава заснована на процедурализму, један безлични „сервис грађана”, нити се умире за телефонску компанију. Мајклова одлука да оде у Други светски рат није неутрална у овом, процедуралном смислу, он је осећао дужност према комплетној нацији. Република мора имати основу у јавном добру и грађанским врлинама, у личности чији је идентитет везан за заједницу. Ипак, ствари се мењају покушајем атентата на Дона, када се наспрам либералних карактеристика код Мајкла враћају устаљене традиције, његов породични, потом и етнички идентитет. Речју Аластера Мекинтајера (Alasdair MacIntyre), потврђује се да је индивидуа прожета старим мрежама пракси и дискурса: „Ја сам... оно што сам наследио” (MacIntyre, 2007: 221). Ако је изван наслеђа само празна субјект, онда праве слободе нема без спољног утицаја, без „ситуирања” слободе, „ауторитативног хоризонта” који ограничава нашу вољу (Kymlicka, 2002: 222).

За америчке гледаоце, Мајклов повратак коренима у ствари је нешто аутентично, далеко од обезличавајућег капиталистичког друштва, а у ствари – све масовнија тенденција: „извући из заједничке баштине... пријећи с индивидуалног на заједничко” (Žižek, 2009: 339). У тренутку када се Мајкл почео враћати породици, када почиње да убија за њу, кад се врати на Сицилију, показује се да је за њега заједница била већ–ту, у виду постојећих друштвених пракси, на дохват руке. Он се брзо прилагођава традицији у којој наводно никад раније није учествовао. Заједница је животни свет који треба бранити, мноштво људи уплетених у посебне историјске ситуације и односе, које тешко могу доводити у питање или их напустити. За човека у таквим околностима можда је најбоље да пасивно прими знање претходних генерација, њихов свет живота. То је оно што Мајкл након наративног обрта и чини, упознавајући оно што је дуго времена избегавао. Ако имамо у виду првобитну изјаву „То нисам ја”, речи самог сина свом оцу су сада илустративне: „Побринућу се за тебе, тата. Са тобом сам сада”.

Мајклов пут је, дакле, кренуо од либералног грађанина САД–а и дошао до затворене етничке заједнице. То је донекле блиско идеји напуштања модер-

ног друштва у виду повратка мањим заједницама. У овом случају, конзервативна, сицилијанска и римокатоличка традиција наводно више брине о посебним потребама својих чланова, него што би то учинило либерално друштво или држава. Уз то, међузависност припадника заједнице омогућава развој врлине. Наравно, ово све треба посматрати уз ограду да је мафија у најбољем случају тек перверзија конзервативизма. Модерно друштво за обе стране није неутрално, јер промовише хедонистички конзумеризам. Повлачењем у своју заједницу, појединац ће избећи мрак капиталистичке културе и нове варваре, и у свом заокруженом животном свету сачувати културно наслеђе и започети реституцију моралности, поново пронаћи врлину. Јасно је да су разлике између религијске или етничке заједнице и Корлеонове визије у начелу још веће, али су у криминалној пракси занемарене: извитопереност се оличава у томе да мафијашка породица себе истински доживљава као представника морала и вере свог народа, иако је истовремено део презреног тржишта. Они су, бар у својим очима, па донекле и очима гледалаца, узор за моралну заједницу која се супротставља капиталистичком отуђењу. Уосталом, у постмодерном друштву, ко може да тврди супротно? Тај парадоксалан однос сицилијанске мафије и капитализма проблем је наредног одељка.

Кумовско друштво

Кум потврђује Жижекову тезу (Žižek, 2006: 185–6) о суживоту етничких заједница и капитализма, иако прве инсистирају да управо чине супротно: „Уколико сувремени постмодерни друштвени живот доживљавамо као ‘не-супстанцијалан’, прави одговор је мноштво страствених, често насилних повратака ‘коријенима’, различитим облицима етничке и/или религијске ‘супстанције’. Што је ‘супстанција’ у друштвеном искуству? Силовити емоционални тренутак ‘препознавања’, када се постане свјестан својих ‘коријена’, своје ‘истинске припадности’, тренутак наспрам којег је либерална промишљена дистанца крајње немоћна – одједном, плутајући у свијету, човјек се нађе у стиску неке врсти апсолутне чежње за ‘домом’, и све друго, свакидашње обичне бриге, постане неважно... Овдје, међутим, ваља у цијелости усвојити Бадјуову (Badiou) мисао да су ти ‘повраци Супстанцији’ сами по себи немоћни усупрот глобалном маршу Капитала: они су његова инхерентна допуна”. Иако Жижек првенствено мисли на немогућност да се у међупросторима комуналних идентитета формира универзална јавна сфера, тако што различите скупине у стварности повезује само „спона самога Капитала”, у чије се „кружно кретање” савршено уклопио „повратак коренима”, добијајући „глобализацију–с-партикуларизацијом” (Ибид: 187), можемо рећи да је мултикултурализам облик идеологије савременог капитализма и на други, корлеонеовски начин.

Из ове перспективе јасно је и зашто је деконструкционистички покрет, како га назива Самјуел Хантингтон (Samuel Huntington), подржавао успон субнационалних идентитета, и уместо о америчком народу говорио о народима САД–а, уживајући подршку „корпоративне Америке” (Хантингтон, 2008). С

друге стране, Милтон Фридман (Milton Friedman) у име капитализма и слободе пише: „Претпоставимо да се у једној од тих бакалница упразни место за једног службеника, а први кандидат са одговарајућим квалификацијама случајно буде црнац. Претпоставимо да закон каже да та бакалница мора да га запосли. Последница овог поступка биће смањење обима посла ове радње и губици за власника. Ако је преференција заједнице довољно јака, продавница ће се можда и затворити. Ако власник радње запосли белце уместо црнаца у одсуству тог закона, он можда неће изражавати било какву склоност, или предрасуду или сопствени укус. Он једноставно преноси укусе заједнице” (Friedman, 1997: 181–2). И мултикултурализам ће му то гарантовати.

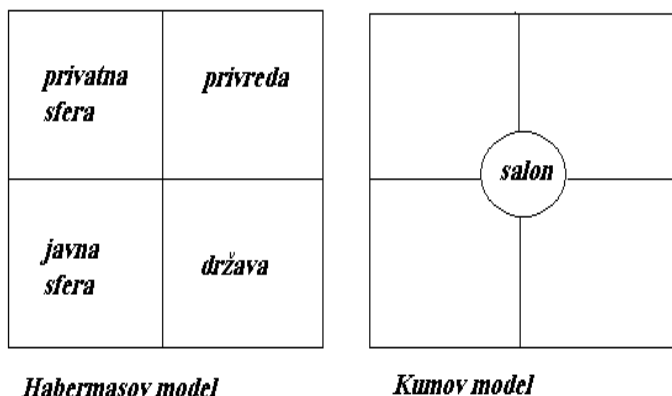
Постоји, дакле, низ проблема које етничко питање са собом носи. Оно истовремено није само питање заштите од спекулације корпорација, или опште друштвене интеграције, оно је и само мотор оваквог система. Шта Ролс може да уради после „кумовског” растакања друштва? Ако *Теорија правде* није узела у обзир реално стање плурализма, да ли је – након прихватања мноштва (често непомирљивих) религијских и етничких заједница, политичких или моралних доктрина – епистемолошки споразум уопште могућ? Ако ниједна концепција добра (па ни либерална) не може постати доминантна без примене силе, шта онда може бити прихватљиво за све? За Душана Павловића (Pavlović, 2005: 218) Ролсова филозофија је престала да се бави „изражавањем праве природе сопства”, потрагом за „добрим животом”, већ је стабилност постала најважнији проблем. Павловић се пита да ли присуствујемо „слому Ролсовог либерализма”? Како се изборити са свим тим емоционалним тренуцима препознавања, повратка коренима, укуса заједнице, а задржати одређену универзалну позицију? Мајкл Корлеоне је свакако није задржао.

Ролс је предложио „велики дијалог” култура и доктрина, из којег би произашли договорени принципи – преклапајући консензус (Rols, 1998б). Иако су међусобно различите, разложне концепције је могуће помирити, пронаћи где се „преклапају”. Али питање је колико је ова логика реална. Ако друштво прихвати групе које су супротстављене слободи и плурализму, пронађе заједнички језик, преклапајући консензус би сигурно био ограничен и слаб. Проблем је само на први поглед у прихватању нелибералних група у друштву, а више у томе што „дијалог” воде не-јавне доктрине. Да би дошло до преклапања опречних мњења, јавност мора да се редукује на „скелет састављен од формалних и неутралних процедура” (Сладечек, 2008: 33). Притом ваља очекивати да групе понекад заузму вредносну позицију ван својих предачких и иних идентитета, што је у почетку чинио Мајкл Корлеоне. „Од разумних грађана се не може очекивати да ће развити преклапајући консензус све док су спречени да заједнички усвоје одређену моралну тачку гледишта, која би претходила и била независна од различитих перспектива које су грађани индивидуално усвојили унутар сваке од њихових свеобухватних доктрина” (Habermas, 1998: 77).

Али, већ постаје јасно да се удаљавамо од саге о Корлеоновима. Када јој се понуди традиција, она је первертира. Када пожели да се истргне из етничког загрљаја и окрене мелтинг поту, Мајкл у томе не успева. Преклапајући консензус практично је обесмишљен. На примеру Хабермасовог модела друштва,

састављеног од света живота и система, може се илустровати ово превредно-вање. Свет живота је „једна интуитивно знана, непроблематична и неразорива холистичка позадина” (Habermas, 1988: 281), својеврсна матрица у којој смо укореењени. То је и залиха знања, образаца, скуп неписаних правила и „предрасуда” која појединцима гарантују да њихови интерперсонални односи неће бити интересно оријентисани, већ се очекује неки ниво солидарности коју гарантује групна припадност, како сматра Хабермас (Habermas, 1987) у својој *Теорији комуникативног делања*. То би подразумевало да је свет живота нешто нетакнуто инструменталном рационалношћу, тржишном калкулацијом или државном бирократијом, односно, да би се покушај инфилтрирања таквих логика сматрао колонизацијом света живота од стране система. У питању је можда и сувише пластична слика друштва, која готово маничеански поставља ствари – ваља бранити свет живота.

Привредни и бирократски систем константно покушава да колонизује нове делове света живота. Овде постоје извесне сличности са Делезовом мишљу о инвестирању друштвених поља у институцију породице, која се прилагођава њиховим императивима. Сливовито речено: „Господин Капитал, Госпођа Земља и њихово дете, Радник” (Делез и Гатари, 1990: 217). То би била у потпуности реификована фамилија, чију идеологизацију Хабермас покушава да спречи. Додуше, то би имало смисла да сам Хабермас није отворио врата за преплитање интимне и јавне сфере. Наиме, Хабермасу се приписује потпуно извртање значења речи јавност, која је раније била сфера владања где је приватним индивидуама забрањен приступ, то јест, имамо својеврстан улазак либерализма у државни разлог (Siegert, 1998: 78). Након тога је трансформација резонујуће јавности у потрошаче проблематична у смислу да је суштина Хабермасовог приступа од почетка позиционирана у перспективи приватника. Но, у Куму се приватник другачије вреднује (Слика 1).

Слика 1: супротстављени модели друштва

Кућни салон, специфична сфере унутар породичног дома, код Хабермаса (Habermas, 1969: 62) је готово спољни свет: „Гранична линија између приватне сфере и јавности иде посред куће. Приватни људи излазе из интимности своје

собе за становање у јавност салона; али и једна и друга просторија су у тесној узајамној вези”. Та веза је, као што Зигерт примећује, замишљена из перспективе приватника. У својим собама људи ће развијати сопствену људскост, најчешће у додиру с литературом проживљавати велика искушења главних јунака, и тако јачати и сопствену способност резонувања. Салон је том контексту место вежбања сентименталности и логичког мишљења, као основна школа политичке дебате. Но, у *Куму* граничне линије између приватне и јаве сфере нико не гарантује. Салон преузима нове функције, више није једна школа уљуђености, поготово није начин еманципације жена, које тако делимично излазе из оквира патријархата, нити има либералну функцију у смислу јавног резонувања о политичким питањима.

У *Куму* салон је хибридно место, јер доноси одлуке које се тичу јавности, а притом не консултује, нити је доступан јавности. Салон је и приватан јер је центар породичног бизниса, који је изван контроле државе, и не подлеже њеним законим. Илегалне одлуке значајне су за читаво друштво, могу забринути јавност, али органи реда не могу допрети до салона. Притом нема уобичајене активности или дела друштва инхерентног мафији, него сва друштвена поља могу постати интересантна таквој организацији (Camon, 2000: 58). Нико није заштићен, нити постоје гаранције да у неком тренутку неће постати предмет мафијашког делања. Разлог за неефикасност полиције или медија није тек организованост или суровост мафије, већ флуидна структура, где и сама етничка заједница може постати проблем.

Већ уводна сцена показује сложену функцију салона. Америго Бонасера, власник погребног предузећа, обраћа се Дон Корлеонеу након што га је амерички судски систем изневерио. Наиме, он је као поштени Американац веровао да ће суд казнити нападаче на његову ћерку, али након ослобађања тражи од мафијашког Дона приватно задовољење правде. Иако је одбацивање судске власти и преузимање правде у своје руке обичан филмски клише, то даје велику моћ салону у кући сицилијанске фамилије. Салон не само да преузима државне функције у успостављању правде у друштву, него Корлеонеови имају везе и у самом Конгресу, контролишући гласове посланика најближих округа. Уводна сцена стога приказује да салон није тек гранични феномен унутар приватне сфере, већ да доноси пословне, политичке, чак судске одлуке, односно, постоји као засебна институција. Ништа од тога не чини легално, али оно што је веће изненађење јесте испреплетаност са етничким и породичним животом, будући да Бонасера тражи од свог земљака нешто што није добио од јавних институција.

„Гениј филма лежи у везивању два наизглед некомпатибилна импулса унутар једне генеричке структуре” (Durham, 2009: 236). Бонасера не добија правду од званичних органа, и обраћа се Корлеонеу. Донов салон заштићен је од јавности, има своје специфичне вредности и начин функционисања. Притом, сцена се одржава на дан венчања његове ћерке. Салон, који се налази усред куће, окружен је једним народњачким весељем. Етничка солидарност није супротстављена капитализму, како би дихотомија систем–свет живота прижељкивала. Церемонија је у ствари штит који брани сам салон од државних ин-

ституција. Органи ФБИ се чак налазе изван зидина и надгледају скуп, дочим се сама фамилија жали да агенти не поштују ништа, иако се унутар салона истовремено уговарају илегални послови, разматрају везе с конгресменима, судијама и медијима. Тако се ствара слика према којој државни органи ометају малтене „свете тренутке” народа и породице, иако су та венчања или сахране у ствари маске које прикривају функционисање салона. Чак и жене, које су из салона сасвим искључене, свесне илегалности фирме, али не и конкретних делатности, на саучествују у одржавању привида поштења Корлеонеових.

Породица никад не може бити сасвим искључена из бизниса, и жене одрађују свој део посла. Постоје заштићени простори или праксе, који не смеју бити у додиру са самим криминалним бизнисом, попут правила да се о послу не разговара за породичним столом. С друге стране, „капиталистичка моралност је индивидуалистичка... али мафијаш који ради само за себе теоријска је немогућност” (Capon, 2000: 60). Парадоксално, када Дон добија вест о смрти свог старијег сина, то је уједно и пословна информација колико и породична. Његова реакција је истовремено родитељски бол и разматрање наредног пословног потеза, у складу са ситуацијом. Такође, његов разговор с најмлађим сином Мајклом, будућим Доном, састоји се из испреплетаних реченица о бизнис саветима или унуцима, без икаквог наглашавања кад завршава прво, а започиње друго. И у случају Донове сахране, она је симултано узвишен и тужан чин, као и прилика за даље уговарање послова, чак и планирања будућих смакнућа. Мајкл чека крштење детета којем ће бити кум, како би обезбедио за себе алиби, док се његова фамилија обрачунава с противницима. Тако и најсветији моменти могу бити злоупотребљени за неку крволочност. Етничка, религијска и патријархална заједница прожимају се са световима подземља, привреде и политике на вишеструке начине.

Закључна разматрања

Анализирали смо упоредо идеологију филма *Кум* и савремену политичку филозофију. Држећи да *Кум* отеловљава главне теоријске дилеме и нуди динамичне и практичне примере, установили само какву мисао и друштвени модел нуди. Видели смо да приватна фантазија није само ескапистичко уточиште, у смислу низа компензација које су људи конструисали услед притиска спољног света. Натурализација контроле над женама даје посебну поп-културну моћ легендарном филму, који се појављује управо у преломним годинама женске еманципације. Но, делује као да је подређивање жена тек врх леденог брега, нешто што је можда оставило највећи утицај на популацију, одушевљавало чак и Балканце, али што је само део комплетног културног обрта. То јест, приватна фантазија иде даље од субординације између полова.

Етничка заједница постављена је као утопијско уточиште наспрам суровости капитализма. Етнички идентитет перципиран је као темељнији од сваког другог идентитета. Приказана је транзиција главног lika Мајкла Корлеонеа од сингуларног појединца, до повратника својим коренима, што коинцидира са

оживљавањем концепта братства у савременој политичкој мисли. Мајкл, који испрва прижељкује WASP-овски живот, у пресудном моменту враћа се својој заједници. Он то чини на сложен начин, који се оличава у џејмсоновској испреплетаности утопије и реификације, тако што прва може бити искоришћена у одређене неприличне сврхе.

Попут примера с Фридмановим укусима заједнице, различите културе могу бити злоупотребљене у капитализму, али и одређена доктрина или култура може задобити доминантно место на сумњив начин. Свеобухватност било које од њих јесте тек тенденција „секте“ да буде боља од других, што је део проблема (Pavićević, 2006: 199). Но, постоји и трећа могућност – да секте распореде моћ у друштву, без позитивног исхода, какав би можда био преклапајући консензус. То је приказано помоћу салона Корлеонеових. С једне стране, само преко салона је могуће ступити у однос са спољним светом, уговарајући послове и решавајући друге проблеме. С друге стране, тај салон се од јавности крије иза етнички заокружене, присне патријархалне заједнице са симпатичним ритуалима, отежавајући хладну, рационалну критику ситнобуржоаског предузетништва. Пословна одлука истовремено је и интимна, али само изнутра. Споља нема сентименталних веза, однос према другим културама сасвим је прорачунат. Но, будући да се не зна шта је на чему накалемљено, етницитет на бизнис или бизнис на етницитет, нејасне граничне линије су спас. Тиме је *Кум* понудио реконструисан Хабермасов модел друштва, који садржи систем и свет живота, а који, као што је напоменуто на почетку, не мора да се односи само на мафијашку већ било коју фамилију или заједницу.

За разлику од одбране света живота, *Кум* нуди једно цинично виђење. С једне стране, то је уобичајена прича о корупцији. Салон делује тако да путем моћи и новца контролише конгресмене и новинаре, учествујући како у формирању мњења тако и у доношењу политичких одлука. Уз факат да је салон својеврсни привредни штаб, можемо рећи да је реч о специфичним колонизацијама привредне и јавне сфере, као и државне бирократије. С друге стране, оно што је суштински егзотично јесте флуидни положај самог салона. Салон се налази у приватној сфери онда када је потребно да га светиња породичног дома и крвосродништва заштити од органа унутрашњих послова. Тиме сви чланови фамилије, чак и кад нису директно укључени у криминалне активности, својим родним и етничким улогама маскирају мафијашко пословање, односно део салона у привредној сфери. Такође, салон је и у јавном пољу, не само због активног формирања јавног мњења путем корумпираних медија, него и активним помагањем шире етничке заједнице, која салону заузврат додаје још једну маску људскости. Коначно, салон преузима на себе функције државне сфере, посебно споменуту моћ суђења, стварајући сопствену верзију правде. Тако се појављује проблем у самом промишљању односа система и света живота, у смислу да колонизација не мора бити иницијатива система, већ бар подједнако, а у мултикултуралном друштву можда и више, производ самог света живота. То јесте оно чему нас је југ Италије индиректно научио (Putnam, 1993).

Литература:

1. Bloom, Allan (1975): „Justice: John Rawls Vs. The Tradition of Political Philosophy”, *The American Political Science Review* 69: 648-662.
2. Camon, Alessandro (2000): „The Godfather and the Mythology of Mafia”, u N. Browne (prir.), *Francis Ford Coppola's The Godfather Trilogy*, Cambridge University Press, Cambridge.
3. Deleuze, Gilles (1986): *Cinema I*, The Athlone Press, London.
4. Delez, Žil i Gatari, Feliks (1990): „*Anti-Edip: kapitalizam i shizofrenija*”, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, SremskiKarlovci.
5. Durham, Scott (2009): „Fredric Jameson”, u F. Colman (prir.), *Film, Theory and Philosophy: The Key Thinkers*, McGill-Queen's University Press, Montreal.
6. Friedman, Milton (1997): *Kapitalizam i sloboda*, Global Book, Novi Sad.
7. Habermas, Jurgen (1969): *Javno mnjenje: Istraživanje u oblasti jedne kategorije građanskog društva*, Kultura, Beograd.
8. Habermas, Jurgen (1987): *The theory of Communicative Action, Volume 2: Lifeworld and System: a critique of functionalist reason*, Beacon Press, Boston.
9. Habermas, Jurgen (1988): *Filozofski diskurs moderne*, Globus, Zagreb.
10. Habermas, Jurgen (1998): *Inclusion of the other: studies in a political theory*, MIT Press, Cambridge.
11. Hantington, Samjuel (2008): *Američki identitet: problem dezintegracije Amerike*, CID, Podgorica.
12. Jameson, Fredric (1992): *Signatures of the Visible*, Routledge, New York.
13. Kymlicka, Will (2002): *Contemporary political philosophy: an introduction*, Oxford University Press, Oxford.
14. MacIntyre, Alasdair (2007): *After Virtue: a study in Moral Theory*, University of Notre Dame Press, Notre Dame.
15. Messenger, Christian (2002): *The Godfather and American Culture: How the Corleones Became "Our Gang"*, State University of New York Press, New York.
16. Mladenović, Nikola (2012): *Sukob generacija i holivudski film*, Zadužbina Andrejević, Beograd.
17. Pavićević, Đorđe (2006): *Politička koncepcija liberalizma Džona Rolsa*, Fakultet političkih nauka, Beograd.
18. Pavlović, Dušan (2005): *Autonomija ličnosti u Rolsovoj teoriji pravde*, Fabrika knjiga, Beograd.
19. Putnam, Robert, Robert Leonardi i Raffaella Y. Nanetti (1993): *Making democracy work : civic traditions in modern Italy*, Princeton University Press, Princeton.
20. Rols, Džon (1998a): *Teorija pravde*, CID, Podgorica.
21. Rols, Džon (1998b): *Politički liberalizam*, Filip Višnjić, Beograd.
22. Ryan, Michael i Douglas Kellner (1988): *Camera Politica: The Politics and Ideology of Contemporary Hollywood film*, Indiana University Press, Indianapolis.
23. Siegert, Bernard (1998): „Switchboard and sex: The Nut(t) Case”, u T. Lenoir (prir.), *Inscribing Science: Scientific Texts and the Materiality of Communication*, Stanford University press, Stanford.
24. Sladeček, Michal (2008): *Politička zajednica: koncepcija političke zajednice u liberalno komunitarnom sporu*, Filip Višnjić, Beograd.
25. Taylor, Charles (2001): *Sources of the self: The making of the Modern Identity*, Harvard University Press, Cambridge.

26. Taylor, Charles (2004): *Modern social imaginaries*, Duke University Press, Durham and London.
27. Žižek, Slavoj (2006): *Škakljivi subjekt: odsutno središte političke ontologije*, Šahinpašić, Sarajevo.
28. Žižek, Slavoj (2009): *Paralaksa*, Izdanja Antibarbarus d.o.o, Zagreb.

FILM „THE GODFATHER” AS A CRITIQUE OF MULTICULTURAL DYSTOPIA

Summary: In this paper the popular film „The Godfather”, directed by Francis Ford Coppola, is interpreted as an anticipation of political thought after John Rawls, in terms of critique of abstract universalist position. The film follows the cultural turn in social thought. Turning of the main character towards ethnic identity and community is shown as a deviation from the liberal thought in general. Saga of a Sicilian mafia family is usually interpreted as a fantasy of control, so that patriarchy maintains power within the private sphere, and at the same time avoids dealing with the capitalist crisis outside. In addition to the pop-cultural reproduction of gender and ethnic roles, as well as the dynamic illustrations of the development of political philosophy after Rawls, „The Godfather” represents a model of society in which multiculturalism is misused. Drawing on the Jurgen Habermas’ distinction between system and the lifeworld, the paper problematizes the concept of lifeworld, by showing the Sicilian mafia’s multiculturalist logic in all spheres of Habermas’ model, whereby the system and the lifeworld take on a different meaning and function. A special role of salon in the family home, which Habermas registers in his work on structural transformation of the public sphere, is reconstructed.

Key words: film, The Godfather, Francis Ford Coppola, political philosophy, liberalism, the theory of justice, communitarianism, multiculturalism, communicative action, capitalism

Упутство сарадницима о прилозима:

Текст послати на е-маил адресу ljubisa@kpolisa.com (или преко контакт форме на адреси www.kpolisa.com). Текст треба бити припремљен у формату B5 (17,6x25,0cm), у фонту Times New Roman, величина фонта Size: 11, тастатура Serbian (Cyrillic), једноструког прореда Line spacing: Single. Максимални обим оригиналних научних и прегледних радова је један ауторски табак (или 36300 карактера са размацима). На првој страни, изнад наслова рада, у левом горњем делу треба написати име, презиме (у фусноти доставити контакт са аутором: е-маил, тел.), установу, место а испод наслова рада сажетак (до 150 речи) и кључне речи (највише седам) на српском и једном од светских језика.

Страна имена писати транскрибована, а код првог навођења иза имена у загради ставити име у оригиналу.

Пример: Бродел (Braudel).

Код цитирања или позивања на извор иза цитата навести у загради презиме аутора, годину издања и страницу, писмом којим је штампан извор на који се позива.

Пример:

(Вебер, 1976: 341); (Weber, 1989: 59).

Исто правило важи и код навођења литературе у списку литературе на крају списка.

Пример:

1. Le Gof, Žak (1997): *Vreme, rad i kultura srednjovekovnog Zapada*, Svetovi, Novi Sad,
2. Robins, Kevin (2001): *Kiberprostor i svijet u kojemu živimo, Kiberprostor, kibertijela i cyberpank: kulture tehnološke tjelesnosti*, uredili Mike Featherstone i Rober Burrows, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb,

Фусноте користити само за пропратне коментаре.

Напомене: Радове објављене у часопису, није дозвољено прештамповати ни у деловима ни у целини без сагласности издавача. Оцене изнесене у радовима ставови су аутора истих, и не изражавају мишљење уредништва часописа.

Рукописи се рецензирају, и не враћају ауторима. Објављени радови се хонораришу у складу са финансијским могућностима издавача.

Издажење часописа финансијски подржао:

Покрајински секретаријат за културу и информисање АП Војводине

<http://www.kultura.vojvodina.gov.rs/>

Штампање часописа финансијски подржала:

Београдска пословна школа, Краљице Марије 149. Београд

Економист доо, Нови Сад

САДРЖАЈ:

- I ГЕОПОЛИТИКА, МИГРАНТСКА КРИЗА И ЕУ**
- II ИСТОРИЈА И ПОЛИТИКА**
- III МЕЂУНАРОДНИ ОДНОСИ И БЕЗБЕДНОСТ**
- IV ПРАВО, КРИМИНАЛ, БЕЗБЕДНОСТ**
- V ПОЛИТИКА, ДРУШТВО, КУЛТУРА**

CONTENT:

- I GEOPOLITIKA, MIGRANT CRISIS AND EU**
- II HISTORY AND POLITICS**
- III INTERNATIONAL RELATIONS AND SECURITY**
- IV LAW, CRIME, SECURITY**
- V POLITICS, SOCIETY, CULTURE**

ISSN 1820-4589

